

Božidar Jakšić

PRAXIS – MIŠLJENJE KAO DIVERZIJA

Biblioteka
SVEDOCI EPOHE

Urednik
Slobodan Gavrilović

Glavni i odgovorni urednik
Slobodan Gavrilović

BOŽIDAR JAKŠIĆ

*PRAXIS – MIŠLJENJE
KAO DIVERZIJA*

SADRŽAJ

PREDGOVOR	9
-----------------	---

DEO PRVI

PRAXIS GRUPA I/ILI INTELEKTUALNA ZAJEDNICA	21
UVOD	23
PRAXIS I KORČULANSKA LJETNA ŠKOLA – BOGATSTVO RAZLIKA.....	25
DUH TOLERANCIJE I OTVORENOSTI	35
SOLIDARNOST UNATOČ RAZLIKAMA.....	43
IZLAZAK IZ REPUBLIČKIH OKVIRA	51
PARADOKS BEOGRADSKJE „PRAKSIS GRUPE“	55
NAKNADNA TUMAČENJA PRAKSISOVSKE OTVORENOSTI	68
POMERANJE GRANICA SLOBODNOG KRITIČKOG MIŠLJENJA.....	76

DEO DRUGI

U OGLEDALU STRUČNE KRITIKE	87
UVOD	89
DOGMATSKO „UKIDANJE“ TEORIJE OTUĐENJA.....	93
OD ORTODOKSNOG KA STVARALAČKOM MARKSIZMU.....	100
SESARDIĆEVA RAZMIŠLJANJA O FILOZOFIJI PRAKSE.....	108
PRAXIS ODISEJA MILANA BRDARA I MILETA SAVIĆA.....	115
DAMNATIO MEMORIAE	130
„DIJALEKTIČKO JEDINSTVO SUPROTNOSTI“ – MISLAV KUKOČ I SLOBODAN ŽUNJIĆ	136
EPPUR SI MUOVE	149

DEO TREĆI

U RALJAMA PARTIJSKE POLITIKE.....	161
UVOD	163
KA POLITIČKI ORKESTRIRANIM KAMPANJAMA.....	168

STUDENSKI POKRET/„LIPANJSKA GIBANJA“ '68.	181
RESTALJINIZACIJA JAVNOG ŽIVOTA.	196

DEO ČETVRTI

PRAXIS IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA	215
UVOD	217
BUDI SE ISTOK – <i>AUDIATUR ET ALTERA PARS!</i> !... ..	221
... NI UNUTRAŠNJE „ZDRAVE SNAGE“ NE SPAVAJU	240
BUDI SE I ZAPAD... <i>WEST SIDE STORY</i>	246
PATOLOGIJA „SPECIJALNOG RATA“	264
<i>PRAXIS</i> – DISIDENTSKI I/ILI REVIZIONISTIČKI ČASOPIS	268

DEO PETI

KRITIČKA SUOČAVANJA S NACIONALIZMOM.....	281
PRAKSIŠOVSKA KRITIKA NACIONALIZMA.....	283
NACIONALISTIČKE KRITIKE <i>PRAXISA</i>	308
SIRENSKI ZOV NACIONALIZMA	327

UMESTO EPILOGA

GAŠENJE <i>PRAXISA</i> I UKIDANJE KORČULANSKE LJETNE ŠKOLE... ..	369
--	-----

PRILOZI

ČEMU <i>PRAXIS</i> ?.....	391
PRIJEDLOG ZA OSNIVANJE STALNOG FILOZOFSKO-SOCIOLOŠKOG SEMINARA (LJETNA ŠKOLA)	399
PREDNACRT.....	403
CILJEVI FILOZOFSKO-SOCIOLOŠKOG DRUŠTVA „KORČULANSKA ŠKOLA“	407
INTERVJU S MIHAILOM MARKOVIĆEM: <i>PRAXIS</i> – KRITIČKO MIŠLJENJE I DELANJE	413
IZABRANA BIBLIOGRAFIJA	427
INDEKS IMENA	487

Predgovor

Kulture jugoslovenskih naroda jesu – „kulture diskontinuiteta“. Skoro svaka generacija se borila da iznova osvoji prostore slobode kulturnog stvaralaštva. U tim borbama retko ko se oslanjao na dostignuća prethodnih generacija tako da su naponi da se sistematično analiziraju prethodni tokovi izuzetak, a ne pravilo. Slično je i s analitičkim uvidima u socijalnu i kulturnu istoriju. Istorija političkih zbivanja do te mere je dominantna u tim kulturama da su socijalna i kulturna istorija najčešće „proterane“ na marginu ili sasvim van margine osnovnih „tokova istorije“.

Među one malobrojne kulturne vrednosti stvorene u drugoj polovini dvadesetog veka, koje će, verujem, izdržati probu vremena, nalaze se zagrebački filozofski časopis *Praxis* (Zagreb 1964–1974) i Korčulanska ljetna škola (Korčula 1963–1974). Činjenica je, ipak, da *Praxis* nije samonikla biljka u kulturi bivše Jugoslavije, ali se desilo da je njegov nastanak bio nestandardan za tadašnje prilike. Osnovala ga je grupa zagrebačkih filozofa i sociologa, a Hrvatsko filozofsko društvo je bilo (formalni) izdavač.¹ Do koje mere je Gajo Petrović branio nezavisnost časopisa najbolje svedoči sledeći njegov stav: „Kad bi časopis morao birati između izmjene orijentacije i nestanka, bilo bi bolje da nestane, nego da kompromisima kvari svoj lik.“² *Praxis* nije, dakle, ni bio koncipiran kao usko stručni časopis, nego očigledno kao institucija kulture koja ima izvesnu misiju baziranu na precizno formulisanom načelu da je filozofija misao revolucije, „nepoštedna kritika svega postojećega, humanistička vizija doista ljudskog svijeta i nadahnjujuća snaga revolucionarnog djelovanja“.³

1 Gajo Petrović je zabeležio: „Časopis *Praxis* nije postojao prije sadašnje redakcije, niti su članovi redakcije djeca svoga časopisa, nego je taj časopis njihovo djelo načinjeno po zamisli svojih inicijatora i urednika.“ Gajo Petrović, *Čemu Praxis*, Praxis, Zagreb 1972, str. 41.

2 *Čemu Praxis*, str. 43.

3 *Ibid.*, str. 216. Videti takođe *Praxis*, br. 1/1964, str. 4.

Praxis je bio široko otvoren za saradnju ličnosti veoma različitih uverenja, političkih i ideoloških orijentacija, a Korčulanska ljetna škola je bila mesto fascinantnih svetskih susretanja. Praksisovci nisu bili *piknikovci*, nisu bili nikakav ekskluzivni klub, ponajmanje farsičan. U časopisu *Praxis* svoje priloge su objavljivali mnogi pisci koji nisu ni pomišljali da prihvate osnovnu orijentaciju časopisa, a na zasedanja Korčulanske ljetne škole dolazili su, osim pozvanih učesnika od kojih mnogi nisu bili bliski praksis orijentaciji, studenti, saradnici inostranih univerziteta, često sa porodicama, novinari, ali i budni ideološki „prislušivači“ iz raznih ideoloških komisija i oficijelnih službi i kabineta, koji su pomno beležili i formalne debate i neformalne prijateljske razgovore.

Praksisovci nisu bili nikakva homogena grupa istomišljenika. Čak su se i u najužim krugovima i u Zagrebu i u Beogradu razlikovali u mnogo čemu. Njihove filozofske i društvenoteorijske orijentacije su se znatno razlikovale, njihova interesovanja za društvene probleme bila su različitog nivoa. A ako se ima u vidu i najširi saradnički krug časopisa i učesnika Korčulanske ljetne škole, te razlike se znatno uvećavaju. Imali su neke zajedničke teme i ideje, ali su se u pristupu i tu veoma razlikovali. Bili su *otvoreni* prema različito mislećim drugima i drukčijima. Njihov ugled i uticaj nisu bili povezani s bilo kakvim formalnim autoritetom, niti su imali praktičnu moć u jednom autoritarnom društvu u kome je vođa *jedine* političke partije koncentrisao svu društvenu moć. Zašto ih je onda trebalo ukloniti s javne scene, onemogućiti i časopis i Školu?

Jugoslovenska autoritarna, partijska država nastojala je da drži pod kontrolom celokupni život svojih građana. Izgradila je ideologiju koju su i neki ozbiljni mislioci i na Zapadu i na Istoku hvalili. Imala je snažan aparat represije, sve političke poluge vlasti i sve mehanizme kontrole. Imala je ideološke komisije, marksističke centre, političke škole koje su služile za političku indoktrinaciju građana. Moralno-politička podobnost bila je uslov bez kojeg je bila nezamisliva bilo kakva ozbiljnija socijalna promocija pojedinca. A onda se pojavila jedna mala grupa intelektualaca koja, bez ikakvih organizacionih šablona, počinje spontano da stvara *autentičnu* intelektualnu zajednicu na nekim načelima univerzalnih ljudskih vrednosti: vizije čoveka, pojedinca kao autentične i slobodne ličnosti. Zalaganje za praktični humanizam ljudske zajednice, teorijska razmatranja otuđenja, postvarenja i razotuđenja, odbacivanje dogmatskog „staljinističkog pozitivizma“, shvaćanje socijalizma kao humane ljudske zajednice, sloboda kritičkog mišljenja samo su neke od karakteristika te male grupe. Ako se tome doda i – u *Praxisu* nikada dosledno neizveden – stav o „kritici svega postojećeg“, kritika

socijalizma kao etatizma, samoupravljanja kao manipulativnog oblika partijskog upravljanja na svim nivoima i permanentna kritika nacionalizma kao poslednjeg uporišta partijskih oligarhijskih krugova jasno je da su u kulturnom životu i političkoj kulturi jugoslovenskog društva *Praxis* i Korčulanska ljetna škola predstavljali *novum*. Osvojeno pravo na slobodno izražavanje vlastitog mišljenja (u partijskim krugovima nedostižno) autoritarni režim nije mogao da trpi i te male ali značajne institucije naučnog i kulturnog života, s velikom međunarodnom reputacijom, morale su nestati sa javne scene. Sličnu sudbinu doživljavali su i filmski stvaraoci (naročito stvaraoci koje su partijski forumi označili kao „crni talas“ u jugoslovenskoj kinematografiji), književnici i naučnici, kao i mnogi drugi građani Jugoslavije kojima je do ljudskog dostojanstva, slobodnog kritičkog mišljenja i stvaranja stalo više nego do partijske ideologije i pripadnosti političkoj nomenklaturi. *Praxis* i Korčulanska ljetna škola svakako su bili značajni, ali daleko od toga da budu i jedina značajna nastojanja u praksi „dijalektike oslobođenja“.

Saradnja zagrebačkih praksisovaca sa kolegama iz drugih kulturnih centara u Jugoslaviji nije nikako počela pojavom prvog broja časopisa. Može se reći da je već od početka pedesetih godina ta saradnja bila intenzivna i kontinuirana. Dovoljno je pomenuti da je Rudi Supek bio urednik zagrebačkog časopisa *Pogledi*. Da praksisovci nisu bili nikakva zatvorena, ekskluzivistička grupa svedoči i njihova saradnja sa drugim časopisima, pre svih sa časopisom *Filosofija* koji je izlazio u Beogradu kao „organ“ Jugoslovenskog udruženja za filozofiju, ali i mnogim drugim časopisima, kao što su zagrebački časopisi *Naše teme*, *Kulturni radnik*, *Razlog* i *Revija za sociologiju*, časopis Beogradskog univerziteta *Gledišta*, sarajevski *Pregled* i *Odjek*, novosadska *Polja*. Da nije bilo te saradnje, profesionalni skupovi, kao što je bio onaj na Bledu, novembra 1960. ili „Čovek danas“ juna 1963. u Dubrovniku, ne bi imali karakter i rezultate koje su imali. Uostalom, prvi put se javno o *Praxisu* i Korčulanskoj ljetnoj školi progovorilo upravo na tom međunarodnom skupu u Dubrovniku. Neki od praksisovaca sarađivali su i u časopisu koji je trebalo da neutrališe međunarodni ugled i uticaj *Praxisa* – u Bakarićevom, *Enciclopaedia moderna*.⁴ Kada je *Praxis* „ugašen“, a Korčulanska

4 U *impresumu* prvog broja (septembar 1966) časopisa za sintezu znanosti, umjetnosti i društvene prakse *Encyclopedia moderna* stoji da je u redakciji od poznatih praksisovaca svoje mesto zauzeo Mihailo Marković, a u savetu Ivan Focht, Veljko Korać, Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Predrag Vranicki i Miladin Životić. U „Riječi redakcije“ piše da „...nikad u historiji nije bila veća potreba za *usklađenim i adekvatnim* (istakao B. J.) djelovanjem.“ To „usklađeno i adekvatno djelovanje“ jeste ona bitna vododelnica koja je taj časopis razlikovala od *Praxisa* okrenutog „bespoštednoj kritici svega postojećeg“.

škola onemogućena, praksisovci su intenzivno saradivali u zagrebačkim *Filozofskim istraživanjima* i beogradskom filozofskom časopisu *Theoria*, koji se pojavio nakon razbojničke krađe i prekida izdavanja časopisa *Filosofija*. Ponekad, istina dosta retko, praksisovci su se pojavljivali i u oficijelnim časopisima i publikacijama Saveza komunista, posebno marksističkih centara.⁵ Studentski i književni listovi rado su objavljivali njihove priloge, a posebno intervjue. Dovoljno je pregledati sadržaje zagrebačkog *Studentskog lista*, beogradskog *Studenta* ili *Vidika*, a takođe *Književnu reč* i *Književne novine*, pa se uveriti o veoma intenzivnoj saradnji.

U širi kritički pregled osporavanja i kritika *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole neophodno bi bilo uključiti dve bitne okolnosti. Prvo, *Praxis* nije samonikla pojava u kulturi Jugoslavije. Otpori autoritarnoj vlasti, ali i dogmatizmu u tzv. revolucionarnom pokretu nisu počeli sa *Praxisom*, nego imaju izvesnu tradiciju još iz vremena stvaranja zajedničke jugoslovenske države. Ako je reč o dogmatiziranoj staljinističkoj nomenklaturi, koja je posle Drugog svetskog rata uspostavila svoju vlast gušeći svim sredstvima bilo kakvu pomisao na opoziciono delovanje, značajno je prisetiti se da je skoro jedna decenija bila potrebna da se u samoj Komunističkoj partiji Jugoslavije slome otpori procesu „boljševizacije“ (zapravo staljinizacije) Partije, a da je „sukob na književnoj levisi“ tridesetih godina prošlog veka zapravo prekinut ratnim vihorom. Pa i posle Drugog svetskog rata pojavljivali su se časopisi, kao što su bili *Pogledi* u Zagrebu, *Perspektive* u Ljubljani, *Danas* u Beogradu. Napokon, ni neka zbivanja, kao što je, na primer, Bledsko savetovanje jugoslovenskih filozofa i sociologa, novembra 1960, i podrška pojedinih ličnosti kulturnog i javnog života budućim praksisovcima, a kasnije časopisu, nisu momenti koje bi trebalo zanemariti. Drugo, *Praxis* i Škola

I taj časopis je izlazio u jugoslovenskom i međunarodnom izdanju. Kako je bio namenjen oficijelnoj državnoj propagandi, bio je za to vreme veoma moderno dizajniran (grafička oprema, arh. Slobodan Mašić).

- 5 Čak i stalni saradnici *Praxisa* bili su ponekad rado viđeni u partijskim medijima, časopisima i na skupovima. Posle studentskog pokreta 1968. partijska država je bila najrestriktivnija prema osmoro beogradskih saradnika *Praxisa*, nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i drugima koji su bili u svojim sredinama označeni kao neprijatelji. Kada se, na primer, Vanja Sutlić iz Sarajeva vratio u Zagreb i odvojio u izvesnoj meri od svojih kolega iz *Praxisa*, bio je često pozivan i na striktno partijske ideološke sastanke, mada nije bio član Saveza komunista. Moglo bi se reći da striktnih pravila nije bilo, ali da je pokušaj pacifikovanja praksisovaca (Gajo Petrović i Mihailo Marković) pozivom da učestvuju u radu Osmog kongresa SK završen fijaskom te inicijative. Taj kongres je bio prekretnica prebacivanja praksisovaca na „drugu“, „neprijateljsku“ obalu. Naravno, neki praksisovci su konstantno bili ugledni gosti „marksističkih“, partijskih tribina.

su bili nukleus stvaranja jugoslavenske, ali i internacionalne, intelektualne zajednice koja nije uvažavala republičke granice, interese političkih oligarhija, kao i ambicije nacionalnih elita. Stoga je tu „opasnu“ i „subverzivnu“ pojavu koja već samim svojim postojanjem narušava temelje totalitarne vlasti trebalo „u korenu saseći“.

Praxis i Škola su se pojavili u vremenu kada je jugoslavenska federacija posle promene Ustava 1963. počela, kako je to jedan od ključnih ljudi Brozovog političkog aparata, Vladimir Bakarić voleo da kaže, „više da federira“. Postali su to centri slobodnog kritičkog mišljenja i ideja praktičnog humanizma. Izražavali su kritički stav prema partijskom monopolu vlasti i autoritarnoj vladavini neprikosnovenog vođe. Veoma brzo su stekli veliki ugled i popularnost. Bili su autentični jugoslovenski prozor u svet, kulturne institucije koje doprinose međunarodnom prestižu Jugoslavije. Kako filozofija i sociologija ipak nisu sportske reprezentacije čijim se uspesima može beskrajno manipulirati, vrlo brzo će postati i mete oštrog napada, ideoloških denuncijacija i objekti omraze birokratskih i nacionalističkih krugova. Ti će krugovi upravo preko napada na *Praxis* i Korčulansku ljetnu školu nalaziti zajednički jezik. Tako se moglo desiti da kulturno nesumnjivo vrednu, a u pogledu finansijskih troškova beznačajnu, Korčulansku ljetnu školu zameniti finansijski izuzetno skupi i intelektualno beznačajni, od Saveza komunista organizovani, međunarodni skupovi u Cavtatu⁶ i partijski časopisi, kao *Socijalizam u svetu*, i na stranim jezicima, namenjeni inostranoj publici, na primer, *Cahiers du socialisme*. Bio je to beskrupulozni pokušaj preotimanja prestiža koji su u intelektualnim krugovima širom sveta uživali *Praxis* i Korčulanska ljetna škola. A sprega birokratskog partijskog aparata sa nacionalistima omogućila je, *post festum*, dvadesetak godina kasnije, s naknadnim pametima, da isti ljudi u ime SKJ, kao partije sa velikim „P“ ponove svoje napade na *Praxis*, kao prononsirani nacionalisti ili liberali. U rasponu više od dve decenije od „gašenja“ *Praxisa* i Škole nestaje jugoslovenska zajednička država. U tragičnom ratnom vihoru u poslednjoj deceniji dvadesetog veka u kome je stradalo ili bilo raseljeno stotine hiljada ljudi, nestaje ta državna partija, partijska država i sve njihove političke i ideološke institucije.

Praxis i Korčulanska ljetna škola bili su autentične i autonomne kulturne institucije, a ne politički pokret, kako su ponekad tretirani. Svakako, u minule skoro četiri decenije od kada su nestali s javne scene, nisu sasvim pali

6 „Svetski duh se preselio na Korčulu“, bio je naslov u *Frankfurter Rundschau* povodom jedne od sesija Korčulanske ljetne škole. Reklo bi se da je, uz sve ostale, razlika između Škole i seminara u Cavtatu zapravo razlika između dionizijskog i birokratskog poimanja socijalizma.

u zaborav. Očigledno je da časopisi, bar na Balkanu, nisu, iako je to ponekad govorio Rudi Supek, efemerne pojave u kulturi. Ako bi bilo tako, ne bi bilo ostrašćenosti i prezira u govoru o *Praxisu* i Školi! I dalje su povremeno predmet pažnje stručne, kulturne i političke javnosti. Motivi interesovanja su veoma različiti. Međutim, činjenica da ta interesovanja ni danas ne zamiru govori o tome da su časopis i Škola ostavili trajan trag u kulturi – neka ovde bude upotrebljena moderna sintagma – zapadnog Balkana. Do danas je objavljeno mnogo knjiga, zbornika, tekstova u časopisima, bezbroj novinskih priloga i izjava novih ljudi u kulturom i političkom životu koji se njima bave. Dok se pristupi u evropskim zemljama i SAD uglavnom kreću u sferi kulturne arheologije, istorije filozofske i socijalne misli,⁷ prilozi u balkanskim zemljama, pre svega u Hrvatskoj i Srbiji, još uvek nose snažan naboj aktuelnog, najčešće primitivnog antikomunizma. U te dve zemlje broj napisa protiv *Praxisa* značajno se umnožio posle nestanka časopisa s javne scene! Nestanak kritičkog mišljenja sa javne scene uslovio je poplavu odbacivanja praksisovske tradicije. A na pitanje odakle postupanje s *Praxisom* kao s „mrtvim psom“, odgovor je jednostavan: izgleda da nacionalne države, nastale na tlu bivše Jugoslavije kao rezultat tragičnih ratova, imaju potrebu da odbace sve što je u prethodnoj Jugoslaviji bilo istinski univerzalno i evropsko. Naime, u nastojanju postkomunističkih društava da se oslobode svakog „socijalističkog“ bagaža, često se odbacuju i ideje slobode, pravednog društva, jednakosti među ljudima, a naročito ideja ljudskih prava. Put u Evropu novonastalih nacionalnih balkanskih država popločan je ljudskim leševima. Ako je i postojalo

7 Videti, na primer: Gerson Sher, *PRAXIS, Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*, Indiana University Press, Bloomington and London 1977; Stjepan Sirovec, *Ethik und Metaethik im jugoslawischen Marxismus*, Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh 1982; David Crocker, *Praxis und Democratic Socialism – The Critical Social Theory of Marković and Stojanović*, Humanities Press (Atlantic Highland), Harvester Press (Brighton), 1983; Oskar Gruenwald, *The Yugoslav Search for Man: Marxist Humanism in Contemporary Yugoslavia*, J. F. Bergin Publishers, Inc., South Hadley, Mass., 1983; Richard J. Bernstein, *Praxis and Action*, Contemporary Philosophies of Human Activity, University of Pennsylvania Press Philadelphia 1971; William L. McBride, *From Yugoslav Praxis to Global Pathos. Anti-Hegemonic Post-post-Marxist Essays*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham – Boulder – New York – Oxford, 2001; George Allan, *The Realizations of the Future. An Inquiry into the Authority of Praxis*, State University of New York Press, Albany, 1990; Oswald Julius, *Revolutionäre Praxis*, Patmos Verlag, Düsseldorf, 1982; Gavin Kitching, *Karl Marx and the Philosophy of Praxis*, Routledge, London and New York, 1988; Howard L. Parson, *Humanistic Philosophy in Contemporary Poland and Yugoslavia*, New York 1966; Ursula Rütten, „Marxismus als gesellschaftskritik. Die Praxis-Gruppe in Jugoslawien – ihre Grenzen und Möglichkeiten“ (doktorska disertacija), Aachen, 1976. Nažalost, moj pristup problemu osvajanja slobode kritičkog mišljenja ostavio je analizu ove i slične literature za neku drugu priliku.

nešto što je imalo svetski ugled, što je predstavljalo veliku kulturnu vrednost i doprinosilo kulturnom, pa čak i političkom prestižu bivše države, a nije imalo striktno nacionalno obeležje, to je trebalo osuditi, a po mogućnosti i uništiti. Otuda su svi oni kojima je bilo stalo do ljudskosti i slobode bili posprdno proglašavani „mondijalistima“, „izdajnicima“, pa čak i „vešticama“. A *Praxis* i Škola jesu bili – i to u najboljem i najizvornijem smislu reči – *svetski*, ili jezikom ostrašćenih nacionalista u Beogradu, „mondijalistički“!

Pri svakom pokušaju analize osporavanja, represivnih postupaka i raznorodnih kritičkih pristupa *Praxisu* i Korčulanskoj ljetnoj školi, treba imati u vidu činjenicu da tako nešto kao *praksis filozofija*, kao izgrađen filozofski sistem ili „škola“, kao relativno koherentan stil mišljenja ili, u institucionalnom smislu, kao skup istomišljenika, nikada nije ni postojalo. Unutrašnje razlike u načinu mišljenja, polaznim stavovima, pa i vrednosnim orijentacijama lako su uočljive jer su izrazito duboke. Dovoljno je pogledati samo sadržaje pojedinih izdanja *Praxisa* ili liste učesnika Korčulanske ljetne škole, pa zastati s izvesnim poštovanjem pred širinom i pluralizmom intelektualnih orijentacija, tema i pisaca. Čak i opaska da je uglavnom bila reč o filozofima, sociolozima, istoričarima, ekonomistima, pravnicima, lingvistima, književnim teoretičarima marksističke orijentacije, ne može da poljulja taj osnovni utisak. Takvo tumačenje bi bilo održivo samo pod uslovom da „marksizam“ predstavlja jedinstven i koherentan sistem mišljenja. Grubi politički napadi, ideološke floskule o anarholiberalnoj orijentaciji praksisovaca, policijska podozrivost i bezbednosna „obrada“, nacionalistička nastojanja da se preko napada na *Praxis* približe centrima političke moći u federalnim jedinicama i saveznom političkom vrhu, stvorili su famu o „praksis grupi“, „praksis filozofiji“, „anarholiberalima“ i tako dalje.

U moru napada i kritika intelektualnih htenja i rezultata vezanih za *Praxis* i Korčulansku ljetnu školu nije jednostavno nalaziti zajedničke imenitelje i specifične razlike. Za početak bi, možda, podela na stručna osporavanja i kritike, političke i ideološke napade i nacionalističko i antikomunističko apriorno odbacivanje kao osnovne tipove, mogla da posluži kao sredstvo orijentacije. Pri tome treba imati u vidu i mere represije koje su ih pratile, odnosno činjenicu da su napadi bili samo uvertira za već donete odluke o represiji. A kritike, napadi i te mere budili su velikim propagandnim razlozima protkan interes i na Zapadu, ali i na Istoku.

Osnovu mog pristupa⁸ čini stav da ne postoji tako nešto kao „praksis grupa“, „filozofi prakse“ ili „praxis filozofi“ koji bi imali jedinstvenu filozofsku

8 Na Međunarodnoj konferenciji „LIK I DJELO GAJE PETROVIĆA u povodu 80. obljetnice rođenja Gaje Petrovića“ u organizaciji Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu,

ili društvenoteorijsku orijentaciju. Oni koji su iskazivali „budnost“ prema „neprijateljima socijalizma svih boja“ tretirali su osnivače i saradnike *Praxisa* kao grupu. U promijenjenim istorijskim okolnostima pokazalo se da nije bila reč ni o kakvoj iznutra koherentnoj grupi. Ideološki i politički naganjači, u svojoj intelektualnoj lenjosti, a ponekad i iz neznanja, stvarali su najčudnije grupe kao predmet svoje „budnosti“. Da je realnost bila sasvim drukčija, uverice se svako ko pogleda bogatu listu saradnika časopisa *Praxis*, njihove članke, njihove knjige, njihovu javnu delatnost. Čak ni članovi prve redakcije *Praxisa* nisu imali jedinstvenu filozofsku orijentaciju. A tek raskošna različitost učesnika Korčulanske ljetne škole: eminentni filozofi i sociolozi, poneki ekonomista, istoričar, pisac, studentkinje i studenti, osobe iz raznih ideoloških komisija i komiteta, marksističkih centara i drugih službi, novinari!

Kritike *Praxisa* nije dovoljno pažljivo oslušivati nego ih je potrebno precizno analizirati. Naime, osporavanja i kritike bilo koje kulturne institucije – a *Praxis* je bio značajna institucija u kulturi Hrvatske i bivše Jugoslavije – jesu ne samo legitimni, nego i dragoceni. Pitanje je da li se zasnivaju na valjanim argumentima ili na insinujacijama, odnosno na apriornim diskvalifikacijama. Prvi tip kritike zaslužuje pažljivo razmatranje i prihvatanje, ali je i drugi je neophodno kritički razmotriti. Suvišno je i kontraproduktivno časopis i Školu braniti po svaku cenu. Problem je drukčije prirode! *Praxis* je, nažalost, imao zlu sudbinu da je najčešće bio izvrgnut grubim napadima koji su stremili ka punoj političkoj diskvalifikaciji. Mnogi od nezvanih, a poneko i od zvanih učesnika Škole, na primer, na razne načine su pisali kritičke izveštaje, napadali ideje koje su čuli na zasedanjima i na drugi način napadima na *Praxis* i Školu gradili svoje karijere, da bi u promenjenim istorijskim okolnostima opet nastavljali s istim žarom optuživati *Praxis* za služenje režimu čije su oni sluge bili, a časopis jedan od značajnih kritičara. Tako se desilo da su, protokom vremena, često isti ljudi osuđivali *Praxis*, njegove urednike

10. marta 2007. godine, svoje izlaganje sam počeo sledećim rečima: „Ne krijem zahvalnost i uzbuđenje da sam danas među vama, da mi je pružena prilika da izrazim poštovanje Gaji Petroviću. Trudiću se da ne govorim ni svečarski ni patetično, jer takav tip govora Gaji Petroviću ne pripada. Verovatno bi odnekud počeo da kašljuca i da protestuje. Prilog sam naslovio *Praxis Gaje Petrovića* jer mi se čini da bi veznik 'i' ili bilo koja druga reč koja bi ukazivala na relaciju bila sasvim suvišna, mada time ni na koji način ne želim da potcenim doprinos ostalih članova redakcije, posebno živih članova Milana Kangrge i Ivana Kuvačića i nažalost preminulih Danka Grlića, Rudija Supeka, Branka Bošnjaka, Predraga Vranickog. Neka mi oprostite i živi i mrtvi, ali bez predanog rada Gaje Petrovića *Praxis* je nezamisliv, kao što ne možemo zamisliti ni Korčulansku ljetnu školu bez izuzetnog intelektualnog angažmana i ljudske širine Rudija Supeka!“

i saradnike da su neprijateljski raspoloženi prema partijskoj državi „samoupravnog socijalizma“, u promenjenim istorijskim okolnostima, tvrdili da je *Praxis* bio uzdanica Brozovog režima ili još gore – rankovićevski orijentisan. Nastojao sam da pokažem neosnovanost tih tvrdnji kako bi se otvorio prostor za normalni kritički razgovor o *Praxisu* i Korčulanskoj ljetnoj školi, delu Gaje Petrovića i ostalih urednika i saradnika časopisa, kako u Zagrebu, tako i u Beogradu i drugim kulturnim centrima bivše Jugoslavije.

Daleko sam od pomisli da je u jednom radu, koji nije i nema ambiciju da bude sveobuhvatan, moguće dati pregled svih osnovnih obeležja *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole – vrednosti i slabosti, dometa i padova, pogleda prijatelja i saradnika, ali i napada, osuda i kritika – i dati odgovore na sva ključna pitanja. Neke relevantne teme i ideje svakako su ostale nedovoljno obrađene ili sasvim van vidokruga ovog rada. To se pre svega odnosi na filozofski *meritum*, na ono što se kolokvijalno zove „filozofija prakse“, „zagrebačka filozofija prakse“, „praksis filozofija“. Taj deo ostavio sam kvalifikovanijim i pozvanijim od sebe. Moj rad je samo skroman pokušaj osvetljenja kulturnog i političkog miljea u kojem su delovali *Praxis* i Korčulanska ljetna škola i nastojanja praksisovaca da osvoje prostor slobode kritičkog mišljenja i odbrane pravo na „uspravan hod“. Satkan je od poznatih, ali još više od nedovoljno poznatih činjenica koje bacaju snažno svetlo na *kontekst*, na različite tipove socijalne percepcije časopisa i Škole. U daleko manjoj meri dotiče ili, preciznije rečeno, ne dodiruje *meritum* – filozofsku i društvenoteorijsku suštinu praksisovske orijentacije: sâm pojam prakse, shvatanje marksizma kao humanizma, teoriju otuđenja, postvarenja i razotuđenja. Nije koncipiran kao egzegeza praksisovskih filozofskih, socijalnoteorijskih, antropoloških i socioloških zasada. U krajnjoj liniji, kao autor stojim na staništvu da nešto tako kao jedinstven praksisovski filozofski i društvenoteorijski sistem i ne postoji. Moj rad je okrenut ka praksisovskoj kritičkoj poziciji i kritičkim sučeljavanjima *Praxisa* i s *Praxisom*. Zanimale su me težnje praksisovaca da osvoje slobodu kritičkog mišljenja u socijalnim okolnostima koje su *a priori* bile nesklone takvom tipu mišljenja. To traganje za slobodnim kritičkim mišljenjem, skoro presahlo u tragičnim okolnostima raspada Jugoslavije, i nakon više decenija od nestanka časopisa i Škole, još je uvek živ i dinamičan proces, a ne samo manje ili više zanimljivo pitanje kulturne „arheologije“. Pokušaj rekonstrukcije tog procesa kritičkog suočavanja *Praxisa* sa svojim vremenom i naknadnih kritičkih osporavanja te institucije hrvatske, jugoslovenske, evropske i svetske kulture osnovna je namera, pa, zašto ne reći, i ambicija ove knjige. Na drugima je da ocene koliko i kako je realizovana.

Zahvalan sam kolegici Zagorki Golubović i kolegama Milanu Kangrgi, Ivi Kuvačiću, Nebojši Popovu i Anti Lešaji na podsticaju da se upustim u ovaj poduhvat. Pre skoro deset godina, u gostoprimitljivom domu Ante Lešaje, septembra 2002, razgovarali smo o tome ko su praksisovci, šta su hteli i postigli i zašto su napadani.⁹ Posebnu obavezu i zahvalnost osećam prema mom dragom korčulanskom prijatelju prof. dr Anti Lešaji, koji mi je nesebično ustupio veliki broj priloga koje je entuzijastički godinama skupljao. Bez njegove pomoći, posebno za period ratnih sukoba na tlu bivše Jugoslavije, kada su skoro sve mogućnosti komunikacija bile presečene, ovaj rad bio bi daleko siromašniji. Iz istih razloga zahvalan sam i Asji Petrović koja mi je ustupila kopije nekih značajnih dokumenata iz zaostavštine njenog supruga Gaje Petrovića. Nebojši Popovu i Linu Veljaku dugujem i izražavam zahvalnost za pažljivo i strpljivo čitanje delova rukopisa i dragocene kritičke primedbe koje su mi uputili. *Last but not least*, osećam potrebu da zahvalim svom poštovanom kolegi, profesoru Panteion univerziteta u Atini, Stefanosu Pasmazogluu, za ohrabrenja i diskretnu podršku koju mi je pružao. Biću u istoj meri zahvalan onima koji su spremni da mi kritičkim primedbama, sugestijama i, naročito, dopunama pomognu da i sam bolje razumem i preciznije osvetlim predmet kojim sam se bavio.

Na kraju ću istaći i nešto vrlo lično, ali mislim da je i veoma načelno. Kada sam 5. marta 1973. u Sarajevu, po članu 133. Krivičnog zakonika o tzv. neprijateljskoj propagandi, suđen zbog članka „Jugoslovensko društvo između revolucije i stabilizacije“ objavljenog u *Praxisu*, na suđenje su došli Gajo Petrović i Rudi Supek. Nisu se prethodno dogovarali. Došli su bez bilo kakvih konsultacija, samoinicijativno, i tek su se na sarajevskoj železničkoj stanici susreli i ustanovili da su u Sarajevu iz istog razloga.¹⁰ U sudnici sam sedeo okrenut leđima publici. Prepoznao sam kašljucanje Gaje Petrovića. Shvatio sam da ću biti slobodan i da moram živjeti kao slobodno ljudsko biće, bez obzira na to kako me osudili. Tako sam bolje razumeo Gaju Petrovića: „Moć mišljenja ne treba precenjivati. Nijedno mišljenje nije tako moćno da bi moglo stvoriti novi svijet samo svojom silom. Ali mišljenje ne treba potcenjivati. Doista, bolji svijet ne može se stvoriti bez misleće obrade

9 Sadržaj tih razgovora priredio je o objavio Nebojša Popov. Videti: Nebojša Popov (priredio), *Sloboda i nasilje*, Res Publica, Beograd 2003. U toj knjizi objavljen je kao poseban prilog moj rad „Praxis i Korčulanska ljetna škola – Kritike, osporavanja i napadi“, str. 167–232.

10 *Filosofiju* su, posle konsultacija u redakciji predstavljali u javnosti manje eksponirani Jovan Arandelović i Zdravko Kučinar. Kasnije sam saznao da su beogradske kolege smatrale da bi dolazak nekih poznatijih praksisovaca iz Beograda moglo da oteža moj položaj u sudskom procesu.

ideje slobode, stvaralaštva i pravde.¹¹ Velika većina praksisovaca je živela i borila se za taj bolji svijet slobode, stvaralaštva i pravde. Posebno ću, ipak, pomenuti samo dvojicu – Gaju Petrovića i Rudiju Supeka. Bili su i ostali svetionici slobodne kritičke misli ne samo u teškim vremenima u kojima su živeli, nego i u još težim koja su im sledila. Rudiju Supeku koji me je više decenija darivao svojim prijateljstvom dugujem jako mnogo, pa i namerno odabrani naslov knjige. A Gaji Petroviću sam posebno zahvalan za ideju da ništa ne sme biti izuzeto od kritike, pa ni *Praxis*.

Rudiju Supeku i Gaji Petroviću s poštovanjem
i od srca posvećujem ovu knjigu.

11 Gajo Petrović, *Odabrana djela*, Naprijed–Nolit, Zagreb–Beograd 1986, tom II, str. 241.

Deo prvi
PRAXIS GRUPA
I/ILI INTELEKTUALNA ZAJEDNICA

*Raznolikost u filozofiji – temeljna pretpostavka
za slobodno stvaranje i za stvaralački dijalog.*

Gajo Petrović

Prva redakcija *Praxisa*, sleva nadesno: Rudi Supek, Branko Bošnjak, Gajo Petrović, Danilo Pejović, Predrag Vranicki, Milan Kangrga i Danko Grlić

Sastanak Upravnog odbora Korčulanske ljetne škole

Uvod

Praxis je koncipiran kao nezavisna institucija kulture, otvorena tribina slobodnog kritičkog mišljenja. Takođe je koncipiran i kao zajednica filozofa, sociologa i drugih poslenika kulture koje povezuje težnja da kritički osvetle različite aspekte dogmatskog, staljinizmom impregniranog marksizma, a ne kao „jedinstveno idejno“ ili neko drugo usmerenje. Ako se tome doda da su osnivači želeli filozofski časopis „u onom smislu u kojem je filozofija misao revolucije“, časopis otvoren prema svima koji „nisu ravnodušni prema životnim pitanjima našeg vremena“,¹ nezavisno od toga da li su marksisti ili ne, onda je sukob sa jednim autoritarnim režimom koji nije trpeo neistomišljeništvo i neposluh bio neizbežan.

Na pitanje da li je postojalo tako nešto kao praksis grupa, nije jednostavno odgovoriti. Odgovor može biti i pozitivan i negativan. To zavisi od perspektive iz koje se to pitanje razmatra. Svakako da se, kada je reč o osnivačima *Praxisa*, o zagrebačkim filozofima i sociolozima, koji su koncipirali časopis kao nezavisno glasilo slobodnog kritičkog duha, može govoriti kao o grupi kolega koje su povezivala i dosta čvrsta lična prijateljstva. O tom duhu prijateljstva među zagrebačkim osnivačima *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole ubedljivo svedočanstvo je u svojim *Sjećanjima* ostavio Ivo Kuvačić opisujući česte izlete u okolinu Zagreba² i vesele dočeke novih godina

1 Gajo Petrović, *Čemu Praxis* (džepno izdanje 10–11), Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1972, str. 13.

2 Uporediti: Ivo Kuvačić, *Sjećanja*, Razlog, Zagreb 2008, str. 111–128. Na izlete, protkane burama smeha i svakojakih neozbiljnih pošalica nisu išli Gajo Petrović, Predrag Vranicki i Branko Bošnjak. Petrović nije išao jer je svaki vikend provodio u stanu i intenzivno radio, za građanski dostojanstvenog Vranickog razbarušeni humor dueta Grlić–Kangrga bio je prejak, a Bošnjak je preferirao tihi porodični život u vikendici. To nikako nije smetalo čvrstim prijateljstvima stvorenim u toku studija, zajedničkim radom na fakultetu, a naročito izuzetnom intelektualnom radoznalošću različitog predmetnog usmerenja

u stanu Rudija Supeka i Vesne Kolarić Kišur u kontinuitetu od preko dvadeset godina.³

Čak ni dosta rani prvi unutrašnji sukob sa dr Danilom Pejovićem,⁴ koji je interese i potrebe jedne specifične bezbednosne društvene institucije stavio iznad kolegijalne saradnje u časopisu, ne može da poremeti taj prvi utisak. S druge strane, širina intelektualnih interesovanja, različitost filozofskih uverenje i opredeljenja, ni na koji način ne dozvoljava pomisao da je bila reč o grupi istomišljenika. A otvorenost u saradnji s kolegama i u Jugoslaviji i u inostranstvu (od kojih neki, kao što će vreme pokazati, nisu delili nijedno od osnovnih uverenja izvorne grupe praksisovaca) takođe ukazuje na to da se ni u kom slučaju ne može govoriti o grupi istomišljenika.⁵

ali zajedničkom težnjom za slobodom misli i delanja. Pri tome treba imati u vidu da su više od jedne decenije partijski i državni forumi sprečavali dolazak na Fakultet Danka Grlića.

3 „Dočeci Nove Godine u Rudijevom stanu bili su prave male veselice, na kojima se, uz pjesmu i ples, na kraju čitao 'veseli vrabac' – duhoviti kupleti o zgodama i nezgodama koje su pojedinci među nama doživjeli u toku protekle godine“, piše Kuvačić i navodi pregršt šaljivih pesmica „Kod Rudija sad je bal“, kao na primer: „U Njemačkoj pravo čudo/ napito je sve i ludo/ ispekli su celog vola/ Kangrgina to je škola“ ili „Preko mora plovi Rudi/ Grga, Gajo v Švapsku bludi/ prošlo leto na sve strane/ beže glave odabrane“. Citirana mesta nalaze se na stranicama 122–124 Kuvačićevih *Sjećanja*.

4 Videti: Pejović Danilo – Marin Ante, „Obavijest hrvatskog filozofskog društva“, *Vjesnik*, 9. listopada 1966. Marin je bio jedan od retkih članova Hrvatskog filozofskog društva, koji je čvrsto stajao uz Pejovića i interese „službe“. Gajo Petrović i Rudi Supek potpisali su „Ispravak redakcije 'Praxis'“ koji je objavio *Vjesnik*, 16. listopada 1966. Oba teksta su objavljena u *Praxisu*, br. 1–2/1967, str. 247–251. Naime, na zahtev redakcije da vanredna skupština Hrvatskog filozofskog društva raspravlja o poverenju redakciji, Pejović i Marin su unapred redakciju proglasili *bivšom*. Petrović i Supek su u svom odgovoru naglasili da redakcija nije bivša, da je jedino Pejović imao drukčije mišljenje od svih ostalih članova redakcije i pokazali na nekoliko primera da su Pejović i Marin uzurpirali autoritet Upravnog odbora i netačno obavestili javnost o zbivanjima oko časopisa. Ne treba ni pominjati da je Skupština Hrvatskog filozofskog društva podržala redakciju časopisa, a Pejovića je na mestu glavnog i odgovornog urednika, uz Gaju Petrovića, zamenio Rudi Supek. Zanimljivo je da su pritisci na članove redakcije *Praxisa* koji su bili članovi Saveza komunista, Vranickog, Cvjetičanina i Puhovskog, pred „gašenje“ časopisa bili takođe veoma snažni, ali su te ličnosti ostale lojalne redakciji.

5 Međusobna prijateljstva prožimala su i duboka poštovanja. Tako Milan Kangrga koji nije u svemu delio iste filozofske ideje sa Gajom Petrovićem, povodom osamdesetogodišnjice rođenja Gaje Petrovića, kao verodostojan svedok ističe „...da je Gajo Petrović bio i ostao jedna od najvažnijih osoba i najsvjetlijih točaka ne samo u razvitku naše novije filozofije, nego i jedan od najpoštenijih ljudi i intelektualaca u našoj kulturnoj sredini druge polovice 20. stoljeća“. Videti: Milan Kangrga, „Sjećanje na druga, prijatelja i suradnika Gaju Petrovića“, u: *Gajo Petrović – čovjek i filozof*, Zbornik radova s konferencije povodom 80. Obljetnice rođenja, FF Press, Zagreb 2008, str. 19. Slično i Ivo Kuvačić u *Sjećanjima*: „Nije nikakvo pretjerivanje ako ponovim da je Gajin uporni dugogodišnji rad bio osnova na kojoj je počivao cjelokupni praksisovski pogon“ (uporediti: str. 131).

Praxis i Korčulanska ljetna škola – osvajanje prava na razlike

Praxis i Korčulanska ljetna škola, dakle, nisu bile institucije koje su okupljale istomišljenike. O tome je, reklo bi se nenamerno, ostavio sasvim lično i u isti mah veoma načelno svedočanstvo Danko Grlić u sjajnom eseju „Marginalije o problemu nacije“: „Filozofija, čak i onda kada luta i griješi, ima svoje dostojanstvo u tome što nije mišljenje u koru i ’uspostavljanje neophodnog zajedništva’. Pitao me nedavno javno slavni korifej staljinizma Jovčuk, kako uopće mogu biti filozof, kad iza mene ne stoji moje političko rukovodstva, ni moja zemlja, ni partija, ni narod, pa čak ni svi filozofski radnici. Odgovorio sam mu da iza mene ne stoje samo oni koje je nabrojao nego čak ni moji najbolji prijatelji iz redakcije ’Praxis’, da nikoga nema ’iza mene’, da ’iza’ moje filozofije stojim jedino ja sâm i nitko drugi.“¹

Grlić je nesumnjivo u pravu. Iza dela stoji čovekova ličnost, niko više! I časopis i Škola bili su kulturne institucije širom otvorenih vrata. Bilo bi veoma pogrešno i govorilo bi o bazičnom nerazumevanju ako bi se svi saradnici *Praxisa* i učesnici u radu Škole smatrali praksisovcima! Časopis je bio vrlo otvoren za saradnju i široko distribuiran. Imao je respektabilan broj pretplatnika – oko tri hiljade. Na zasedanja Korčulanske ljetne škole dolazilo je nekoliko stotina ljudi. Mnogi sa porodicama. Tu se nisu mogli čuti samo različiti jezici; čule su se i najrazličitije ideje, uključujući i one nepopravljivih dogmatičara. Nije se, dakle, radilo ni o kakvim institucijama koje su okupljale istomišljenike. To ni na koji način ne bi bilo ni moguće, jer su se filozofska interesovanja, predmeti i opredeljenja i najužeg kruga praksisovaca veoma razlikovali. Praksisovsku orijentaciju karakterisao je jedan duh otvorenosti humanistički orijentiranog kritičkog mišljenja u traganju

1 Danko Grlić, *Contra dogmaticos*, Praxis (džepno izdanje br. 9), Zagreb 1971, str. 166.

za čovekovom slobodom. Čak ni saradnici koji su davali svoje priloge za zbornike publikovane u inostranstvu nisu morali biti praksisovci. Neki to nisu ni hteli biti, ali su korektno saradivali. Uži krug praksisovaca činile su ličnosti veoma različitih filozofskih i teorijskih orijentacija. Sve su to razlozi da se s izrazom „praxis grupa“ postupa veoma oprezno, a delatnosti pripadnika te „grupe“ neophodno je veoma diferencirano analizirati.

U širem smislu reč je bila o veoma heterogenoj grupi oko koje su se okupljali različiti ljudi, tako da je pitanje da li se uopšte može smatrati grupom! Među praksisovcima i njihovim saradnicima bilo je ljudi koji nikada ni u jednom trenutku nisu bili kritički nastrojeni prema društvenom uređenju i delatnostima političke elite u Jugoslaviji. Neki su uživali veliki ugled u partijskom aparatu, a ponekad zauzimali i značajne javne funkcije. Bilo je članova centralnih komiteta, saveznih i republičkih poslanika, rektora, dekana, članova raznih komisija i saveta. Akademije nauka ne treba ni pominjati! Pa i među ovim ličnostima postojale su velike razlike. Za drugima su se vukli „informbirovski repovi“, koje su ideološki i politički arivisti i naganjači često povlačili. Treće je privlačio sjaj svetskog ugleda *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole, ali nisu delili osnovne misaone zasade tih institucija. Četvrti su bili, da se zavlačajno izrazim „pomoz bog čaršijo na sve četiri strane“, a bilo je pojedinaca koji su „sustavno surađivali“ s bezbednosnim službama. *Praxis* je bio fascinantna svetlost koja je privlačila veoma različite prelepe leptire, ali i svakojake kukce. A bilo bi korektno da oni koji *Praxis* tretiraju kao deo korumpiranog režima vladavine u „socijalističkoj Jugoslaviji“ razmotre pitanja: zašto su praksisovci napadani, zašto su ljudi ostajali bez posla, zašto su sistematski onemogućavani u javnom delovanju?

Uslovno govoreći, pod pripadnicima praksis grupe treba pre svega podrazumevati one ličnosti koje su bile posvećene filozofskom i teorijskom radu, kao što su to bili prvi članovi redakcije časopisa iz Zagreba, kojima su se priključile kolege iz Beograda i pojedinci iz drugih jugoslovenskih centara. Istina, postojali su i oni, veoma retki, kao Gajo Petrović i Rudi Supek, koji su osim snažnog moralnog integriteta, građanske hrabrosti, pameti i obrazovanja koji su krasili i neke druge praksisovce, imali i nešto više univerzalne ljudske mudrosti.

Svakako da postoji i nešto što je ličnosti različitih profesija i uverenja povezivalo. Na zasedanjima Korčulanske ljetne škole, na primer, mogli su se susretati dogmatski marksisti, utopisti, anarhisti, radikalni levičari, kritičari „realnog socijalizma“, liberali, fenomenolozi, teolozi i drugi. Slično svedočanstvo ostavljaju i stranice časopisa, a isti utisak se stiče ako se pažljivije razmotri lista članova Saveta. Ogromnu većinu tih ličnosti povezivala je

snažno izražena težnja za osvajanjem prostora ljudske slobode, suprotstavljanje svim, a naročito birokratskim, oblicima dominacije nad čovekom. Marksova ideja o „bespoštednoj kritici svega postojećeg“ bila je samo simbolička tačka okupljanja saradnika *Praxisa* i Škole koja je izazivala valove mržnje u jugoslovenskim centrima političke moći.

Gajo Petrović u jednom intervjuu osporava rasprostranjeno mišljenje da je delatnost praksisovaca počela šezdesetih godina. Nasuprot tom gledištu, zastupa mišljenje da su praksisovci postojali i delovali pre pojave *Praxisa*, ali su ih nazivali „pogledašima“, „apstraktnim humanistima“ i oštrije „anarholiberalima“ i „profesionalnim antikomunistima“: „Hajka na časopis *Praxis* počela je odmah nakon izlaska njegovog drugog broja i nije prestajala sve dok časopis krajem 1974. nije onemogućen. Međutim, već sama činjenica da je za onemogućavanje *Praxisa* trebalo deset godina pokazuje da je u razdoblju između *Pogleda* i *Praxisa* ostvaren neki napredak. Taj napredak se u inostranstvu pripisivao prvenstveno rukovodstvu SKJ, često i gotovo isključivo Titu, pa su nam prijatelji i poznanici u inostranstvu ponekad prigovarali da govorimo negativno o Titu koji nam je dao slobodu da pišemo. Ali slobodu da pišemo nije nam poklonio ni Tito ni bilo tko drugi, nego smo je sami stalno uzimali, a Tito i njegovi suradnici su to do određene granice trpjeli.“²

O raskošnoj širini intelektualnih interesovanja praksisovaca mnogo kazuju naslovi njihovih knjiga. Posebno su karakteristični naslovi knjiga Gaje Petrovića, *Čemu Praxis; Mišljenje revolucije, Filozofija prakse; Filozofija i revolucija; U potrazi za slobodom: povijesno filozofski ogleđi; Praksa /istina; Suvremena filozofija: ogleđi*. Rudi Supek je svojim najznačajnijim delom smatrao knjigu karakterističnog naslova *Mašta*, ali nisu mnogo manje zanimljivi ni neki drugi naslovi: *Društvene predrasude i nacionalizam, Sociologija i socijalizam; Humanistička inteligencija i politika; Ova jedina zemlja: idemo li u katastrofu ili u Treću revoluciju?; Zanat sociologa; Živjeti nakon historije; Grad po mjeri čovjeka; Zagorka Golubović, Čovek i njegov svet, Staljinizam i socijalizam; Milana Kangrge, Kritika moralne svijesti; Etika i revolucija; Praksa–vrijeme–svijet; Misao i zbilja; Smisao povijesnoga; Izvan povijesnog događanja; Nacionalizam ili demokracija; Etika; Hegel – Marx, Spekulacija i filozofija, Šverceri vlastitog života; Andrije Krešića, Kraljevstvo božje i komunizam, Političko društvo i politička mitologija, Humanizam i kritičko mišljenje; Ivana Kuvačića, Marksizam i funkcionalizam, Obuzdana*

2 „Svi smo bili komunisti“, nadnaslov „Životni inventar Gaja Petrovića“ (razgovarao Mirko Arsić), *Duga*, 26. oktobar – 9. novembar 1990, str. 10.

utopija, Sukobi, Obilje i nasilje; Mihaila Markovića, *Humanizam i dijalektika, From Affluence to Praxis. Philosophy and Social Criticism*; Nebojše Popova, *Društveni sukobi – izazov sociologiji, Contra fatum*; Svetozara Stojanovića, *Između ideala i stvarnosti, Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*; Ljubomira Tadića, *Tradicija i revolucija, Poredak i sloboda, Da li je nacionalizam naša sudbina*; Predraga Vranickog, *Misaoni razvitak Karla Marxa, Historija marksizma, Filozofija historije, Revolucija i kritika*; Miladina Životića, *Čovek i vrednosti, Contra bellum*, itd.

Praksis filozofija, odnosno „praksis grupa“ bila je noćna mora za sve one kojima je staljinistička vrlina „budnosti“ spram „neprijatelja svih boja“ bila životni *credo* ili odskočna daska za penjanje na lestvicama nomenklature. Njihovi permanentni napadi, različiti oblici represije prema članovima redakcije, saradnicima i učesnicima Korčulanske ljetne škole, stvorili su mit o „praksis grupi“, ali i onemogućavali normalan kritički dijalog onih intelektualaca koji su prema *Praxisu* imali ili mogli imati načelno kritički stav. Tako Lino Veljak piše: „permanentan pritisak usmjeren na uklanjanje 'neovlaštene' kritike, a napose konkretna represija protiv njenih nosilaca, pretvorili su problem kritike nedogmatskog mišljenja u moralni problem. Doista nikada nije nedostajalo kritike, i paušalne i one rafiniranije, na račun tzv. stvaralačkog marksizma, ali je ta kritika najvećim dijelom bila motivirana intencijom eliminiranja mišljenja koje je izmaklo političkoj kontroli i nije trebalo mnogo pronicljivosti da se zaključi kako se u toj oficijelnoj kritici zapravo radilo o htijenju izuzimanja političkog faktora od neprogramirane kritike. Stoga se kritičko suočavanje s praxis-filozofijom, često – ne bez razloga – doživljavalo kao solidariziranje s oficijelnom kritikom i s ideologijskom apologetikom. U takvoj situaciji ono je poprimalo izrazito moralnu konotaciju.“³

3 Uporediti: Lino Veljak, „Pitanje metode u filozofskoj kritici“, *Pitanja*, god. XVIII, br. 3–4 /1988, str. 71. U nastavku Veljak kaže: „Tek je postupno iščezavanje oficijelno-apologetskog tipa kritike praxis-filozofije uklonilo moralne prepreke za kritičko suočavanje s tom vrstom filozofije (ili preciznije, za suočavanje s misaonim kompleksom koji je supsumiran tim – tek dijelom opravdanim – nazivom). U trenutku kada više nije nužno biti moralnom gnjidom niti se nalaziti u društvu s takvim tipom ljudi da bi se princip bespoštedne kritike svega postojećega primijenio i na one koji su taj, u dogmatskom marksizmu zaboravljeni, princip Marxova mišljenja učinili jednim od temelja dominantne tendencije u suvremenoj jugoslavenskoj filozofiji – a ta je nužnost iščezla prije svega time što kritika te vrste više ne implicira izuzeće političkog faktora od kritike – ispunjene su pretpostavke za to da uspostavljeni filozofijski pluralizam rezultira suočavanjem različitih orijentacija, pa, dakle, i kritičkim suočavanjem tzv. nemarksističkih i antimarksističkih orijentacija s praxis-filozofijom. Očekivanja da će do kritičkog sučeljavanja te vrste doći, dijelom su se ispunila, premda su pojedine manifestacije suočavanja s onu

Nema sumnje da je najznačajnija figura *Praxisa*, njegova matica, bio Gajo Petrović.⁴ Ono što je napisao o svom kolegi i prijatelju Eugenu Finku koji se našao između Huserla i Hajdegera svakako se odnosi i na Gaju Petrovića koji se našao između Marksa i Hajdegera: „U toj opasnoj blizini velikih mislilaca uspio je razviti i sačuvati samosvojnost svog mišljenja.“⁵ Između Marksovog mišljenja prakse, slobode i revolucije i Hajdegerovog učenja o nadolasku bivstvovanja, Petrović je uspeo da nađe vlastiti originalni put. Bio je svestan koliko duguje ovoj dvojici mislilaca, ali je bio odlučan u odbrani tog puta: „No što mogu da govorim i pišem ako ne ono što mislim?“⁶ U filozofskoj i sociološkoj misli bivše Jugoslavije teško je sresti mislioca koji je imao takvo osećanje odgovornosti za javnu reč, ali i prema vlastitom integritetu u javnom delanju.

Gajo Petrović na sledeći način opisuje formalne početke časopisa i Korčulanske ljetne škole i pominje ličnosti koje su osnovale te dve institucije ili se oko njih okupljale: „1963. godine osnovali smo Korčulansku ljetnu školu,

stranu svih mogućih predviđanja“ (*ibid.*, str. 71). Veljak je svakako bio u pravu upozoravajući na „manifestacije kritike s onu stranu svih mogućih predviđanja“.

- 4 To mišljenje zastupa i bliski Petrovićev saradnik Milan Kangrga: „Nakon mojeg odlaska u Njemačku, kolege s Odsjeka radile su na organiziranju časopisa, pri čemu je kao i uvijek kasnije lavovski dio izvršavao Gajo Petrović. Gajo je bio doslovno 'duša' tog projekta, a energija i upornost što ih je kroz čitavo to vrijeme uložio bili su upravo – *besprimjereni*. On je doslovno živio za časopis i u njemu. Od njega su dolazile glavne inicijative, plodne sugestije za daljnji rad, poticajne ideje koje su animirale sve članove redakcije i suradnike, smišljao je praksisovsku biblioteku, bio uporan u provođenju osnovnih zadataka u djelo, bio je glavni pokretač naših kontakata s kolegama filozofima i sociolozima u inozemstvu i vodio prepisku s njima... teško je sve to nabrojati. Osim toga, kad su članovi redakcije katkada pod žestokim udarima vlasti i partijski zaduženih ideologa, koji su nas bezočno napadali i blatili u javnosti, pa su znali i pomalo rezignirati nad tim poslom i zalaganjem na daljnjem izlaženju *Praxisa*, Petrović je sve sokolio i neumorno uvjeravao u potrebu daljnjeg izlaženja časopisa. Tako bi se lapidarno moglo, i to bez ikakva pretjerivanja, kazati kako u toku djelatnosti bez Gaje Petrovića *Praxisa* ne bi ni bilo!“ Uporediti: Milan Kangrga, *Švercери vlastitog života*, Republika, Beograd, str. 19–20, Kultura & Rasvjeta, Split 2002, str. 26.
- 5 Gajo Petrović, *U potrazi za slobodom, povijesno filozofski ogledi*, Biblioteka filozofska istraživanja, Hrvatsko filozofsko društvo, 1990, str. 9.
- 6 *Ibid.*, str. 10. Pri tome treba imati u vidu bar dve načelne opaske. Petrović u svom predgovoru za *Novu Atlantidu* koja je 1982. objavljena u Prištini na albanskom jeziku, naglašava misao Frensis Bekona da „djela treba činiti više kao zalag istine, nego radi udobnog života...“ A uz knjigu Simon Vajl *Sloboda i tlačenje* koja je izašla u Zagrebu 1979, piše: „Stoga bismo učinili nepravdu onom najboljem u njoj ako bismo zbog njenog mučeništva njene ideje poštedjeli kritike. Takva bi obazrivost bila najveća neobazrivost, jer bi mogla sugerirati da kod nje i nema ideja koje bi se mogle kritički analizirati“ (*ibid.*, str. 92). Kao da je time Petrović postavio putokaz budućim istraživačima vlastitog dela i *Praxisa*: razviti kritički pristup u traganju za istinom!

a 1964. filozofski časopis 'Praxis'. Zagrebački filozofi i filozofski orijentirani sociolozi koji su osnovali taj časopis (Bošnjak, Grlić, Kangrga, Kuvačić, Supek, Vranicki i dr.) obrazovali su i njegovu redakciju. Ali od početka su u časopisu surađivali i brojni filozofi i sociolozi iz drugih dijelova Jugoslavije i iz inostranstva. Da bismo tu suradnju pojačali 1966. godine osnovali smo i redakcijski savjet kojem su pripadale kolege iz drugih krajeva Jugoslavije (M. Đurić, Z. Golubović, V. Korać, A. Krešić, M. Marković, V. Rus, S. Stojanović, Lj. Tadić, M. Životić i dr.) i iz drugih zemalja (E. Bloch, G. Lukács, H. Marcuse, E. Fromm, E. Fink, J. Habermas, L. Goldmann, H. Lefebvre, E. Paci, L. Kolakowski, K. Kosik, A. Heller i dr.).⁷

Otpori tako koncipiranom časopisu, koji se nije dao svesti ni u kakve institucionalne, republičke ili partijske okvire, nije dao dovesti pod kontrolu stručnih, pod partijskom paskom organizovanih, udruženja, bili su vrlo snažni. Ni ucene u dodeljivanju državnih finansijskih sredstava za publikovanje časopisa i rad Škole nisu imale bitnog uticaja na orijentaciju časopisa, osim što su neki brojevi izašli u smanjenom obimu, a dvobroj 5–6 za 1968. godinu nikada nije ugledao svetlo dana. *Praxis* je daleko nadilazio okvire zemlje, postajući zajedno sa Korčulanskom ljetnom školom svetski fenomen. Petrović pominje desetogodišnje napore da časopis ostvari svoj program, izlazeći u jugoslovenskom, međunarodnom i džepnom izdanju.⁸ Te napore Petrović rezimira na sledeći način: „Čini se da su Korčulanska ljetna škola i časopis *Praxis* bili dva značajna centra za sastajanje i diskusiju ne samo za jugoslavenske marksiste i socijaliste, nego za nedogmatske marksiste i humanističke socijaliste iz cijelog svijeta. O *Praxisu* i Korčulanskoj ljetnoj školi često se pisalo kako u filozofskim časopisima, tako i u dnevnoj štampi u gotovo cijelom svijetu. Već poslije objavljivanja drugog broja, u kojem su objavljeni radovi drugog zasijedanja Korčulanske ljetne škole, krajem 1964, časopis je u Jugoslaviji žestoko kritiziran i osuđen. Uvijek iznova napadan je i u slijedećim godinama. U toku deset godina časopis je uspješno nadživljavao sve te kritike, među ostalim i zato što nije bio spreman ni za kakvu 'samokritiku'. Ali 1974. je daljnje objavljivanje časopisa, doduše ne službeno zabranjeno, ali praktično onemogućeno, a slično se dogodilo i sa Korčulanskom ljetnom školom. Osam

7 *Ibid.*, str. 216.

8 Redakcija je, dok nije bila onemogućena, objavila 38 brojeva jugoslavenskog izdanja (1964–1974), 24 broja međunarodnog izdanja (1965–1974) i sedam knjiga u džepnom izdanju (1969–1972). Nije se dala ni raspustiti ni samoraspuštiti. Redovno je godinama Hrvatskom filozofskom društvu podnosila na skupštinama svoje izvještaje. I ta činjenica govori o snažnoj unutrašnjoj koheziji redakcije.

beogradskih članova redakcije i redakcijskog savjeta *Praxisa* pritom je uklonjeno s univerziteta.⁹ Ovom rezimeu Petrović dodaje i ličnu notu, pominjući da je za njega *Praxis* „loše iskustvo“, jer je deset godina bio zaptelen u organizatorsko-administrativne poslove koje je mrzeo, jer je mogao pisati manje nego pre.¹⁰

Jedan od sigurnih orijentira za razumevanje delovanja i intelektualne orijentacije praksisovaca svakako je rad Gaje Petrovića „Heidegger i jugoslovenska filozofija prakse“. Pisan je kao referat za Humboltov simpozijum „O Heidegerovoj filozofskoj aktuelnosti“, 1989. godine. Petrović polazi od pitanja, kako to da su upravo filozofi prakse u Jugoslaviji, poznati kao „neomarksisti“ koji su Marksa smatrali svojim učiteljem, učinili toliko na recepciji Hajdegera, poznatog kao konzervativnog mislioca koji je neko vreme bio i nacist. Petrovićev odgovor na to pitanje, namenjen pre svih inostranim kolegama, temeljit je i sistematičan. Praksisovska orijentacija, po Petroviću, nastala je iz kritike staljinizma i pokušaja jugoslovenskih filozofa da elaboriraju jednu nedogmatsku verziju marksističke filozofije: „Međunarodnoj javnosti“, piše Petrović, „jugoslavenski filozofi prakse su poznati prije svega preko časopisa *Praxis* (1964–1974) i Korčulanske ljetne škole (1963–1974). To je neke navelo na pomisao da je jugoslovenska filozofija prakse nastala između sredine šezdesetih i sredine sedamdesetih godina. U stvari ona je nastala već u toku pedesetih, pri čemu se u toku šezdesetih i sedamdesetih godina svakako nije samo dalje elaborirala, nego u mnogome i modificirala.“¹¹ Autor ne beži od iskaza da Marks nije samo filozof prakse i mislilac slobode, nego i otac „istorijskog materijalizma“, ali da su, za razliku od one determinističko-mehanicističke linije koju predstavljaju Engels, Lenjin i Staljin, jugoslavenski filozofi prakse došli do zaključka da učenički stav u filozofiji nije dovoljan i da treba misliti samostalno. Tako su se otvorili prema velikom broju nemarksističkih mislilaca, a i onih koji su često označavani kao „izdajnici marksizma“. To su, pored Hajdegera, Brentano, Husserl, N. Hartman, Niče, Jaspers, Sartr, Merlo-Ponti, Rasl, Monro, Vitgenštajn

9 *Ibid.*, str. 217.

10 Uporediti: *ibid.*, str. 218. Tome mogu dodati i jedno svoje svedočenje. Negde u proleće 1973. Gajo Petrović mi se u svom domu u Zagrebu žalio da mu urednički rad u *Praxisu* oduzima silno vreme (što je nesumnjivo bilo tačno s obzirom na način na koji je uređivao časopis) i da oseća da zaostaje u radu na svojim knjigama. Dodao je da bi se najradije „tog posla“ rešio. Pobunio sam se tvrdeći da je njegov doprinos časopisu vredan isto toliko koliko i njegove knjige. Nije mi dao za pravo. Nažalost, ne postoje svedoci ovog razgovora, ali sam siguran da je i pred drugim kolegama i prijateljima zastupao ovo mišljenje, koje je u tekstu „Zašto sam marksist?“ 1978. i javno formulisao.

11 *Ibid.*, str. 160.

i drugi. Posebno pominje dvanaestotomnu *Hrestomatiju filozofije* (koju su spremali u izdanju Matice hrvatske) koja je sadržavala relevantne filozofske tekstove celokupne istorije filozofije.

Pored te otvorenosti prema celini filozofske misli, za orijentaciju filozofa prakse karakteristične su i značajne razlike u filozofskim interesovanjima, pa i različit stupanj prihvatanja i udaljavanja od osnovne praksis orijentacije. Tako na primeru interesovanja za Hajdegerovu filozofiju, Petrović ističe da se Mihailo Marković i Svetozar Stojanović nisu zanimali za Hajdegera, da su se Branko Bošnjak, Zaga Golubović, Milan Kangrga, Veljko Korać, Rudi Supek i Predrag Vranicki povremeno bavili Hajdegerom, a da su Danko Grlić, Danilo Pejović, Gajo Petrović i Miladin Životić „češće pisali“ o Hajdegeru. Njima Petrović pridružuje Vanju Sutlića iz Zagreba, Dušana Pirjevca iz Ljubljane, Mihaila Đurića iz Beograda i Abdulaha Šarčevića iz Sarajeva koji su, ne svi i na isti način i u isto vreme, bili bliski filozofima prakse. Nasuprot dogmatičarima nezadovoljnim novim strujanjima u jugoslovenskoj filozofiji: „Jugoslovenski filozofi prakse naprotiv su zastupali shvaćanje da je u centru savremene filozofske diskusije trebalo da bude upravo problematika čovjeka, a u Marxu (napose u 'mladom') našli su ishodište za razvoj filozofske koncepcije u kojoj se čovjek shvaća kao biće prakse – u neobičnom smislu slobode i stvaralaštva. Tako su oni sebi kao svoj glavni zadatak postavili elaboriranje filozofije čovjeka kao filozofije slobode.“¹²

Bogatstvo razlika filozofije prakse Gajo Petrović sažima u jednoj tački u kojoj se ti filozofi slažu: „Pa ipak, uprkos svim razlikama, gotovo svi predstavnici filozofije prakse su u jednoj tački složni: da filozofija kojoj teže ne može ostati samo opća teorija čovjeka, da ona treba da kaže nešto i o suvremenom čovjeku i o suvremenom društvu, te da joj pripada neka uloga u nastojanju da se suvremeni svijet učini boljim. Pri konkretnom shvaćanju te uloge došlo je do više različitih interpretacija. Jedni su ulogu filozofije vidjeli kao uglavnom 'negativnu', odnosno 'kritičku', a drugi su tražili od nje da pokuša ponuditi i 'pozitivnu' bar sasvim općenitu viziju jednog mogućeg boljeg svijeta. Jedni su mislili da filozofija može neposredno djelovati samo na nauke, a samo posredno na svijet u kojem živimo, dok su drugi vjerovali da je ona u stanju da i neposredno utječe na čovjekovo djelovanje. A što se tiče karaktera nove filozofije kojoj se teži, jedni su filozofiju koju treba elaborirati shvaćali kao novi filozofski pravac, bez ambicije da prevlada filozofiju u dosadašnjem smislu; dok su neki od filozofije prakse očekivali

12 *Ibid.*, str. 163.

da se sama transcendira kao filozofija, da se izdigne do mišljenja koje dosadašnju filozofiju nadilazi – do mišljenja revolucije.¹³ To „mišljenje revolucije“, usmereno na istinu formalno je slično Hajdegerovom mišljenju bivstvovanja,¹⁴ ali je bitno različito jer u svojoj srži sadrži ideju slobode čoveka pojedinca, ali i „nepoštednu kritiku svega postojećeg“ koja je pred sud slobode i uma izvela postojeće institucije i praksu...“¹⁵

U vreme kada su mnogi levo orijentisani intelektualci, marksisti i komunisti, i u Jugoslaviji i u svetu, počeli sa sebe da skidaju marksističke odore, pa postajali i antimarksisti i antikomunisti, Gajo Petrović je krajem sedamdesetih bez dilema odgovarao na pitanje: „Zašto sam marksist?“ Sa sebi svojstvenom ironijom primećuje da nije rođen kao marksist, ali i da su se razlozi da bude i ostane marksist vremenom delimično menjali. Marksistička orijentacija bila je i ostala deo njegovog životnog opredeljenja, još od skojevskih dana jer je „došao do uvjerenja da je marksizam ona filozofsko-društvena teorija koja najbolje vidi probleme ljudskog života i suvremenog društva, pa stoga predstavlja i najbolju osnovu za borbu ne samo protiv nacifašizma, nego protiv svih oblika nehumanosti, a za jedno doista ljudsko slobodno društvo“.¹⁶ Još u toku studija u Sovjetskom Savezu u drugoj polovini četrdesetih godina prošlog veka izgradio je kritički stav prema staljinizmu i kao teoriji i kao socijalističkoj praksi. Takav stav praksisovaca nailazio je na oštre kritike a njihov odgovor je bio da je kritika slabosti socijalizma u interesu samog socijalizma.¹⁷

Ako je ključna figura časopisa bio Gajo Petrović, Rudi Supek, ne po tome što je bio predsednik Upravnog odbora, nego po doživljaju ogromne

13 *Ibid.*, str. 164.

14 „U mišljenju revolucije čovjek je naprotiv shvaćen kao slobodno misleće biće, a sloboda kao razvoj njegovih stvaralačkih mogućnosti, proširenje i obogaćivanje ljudskosti. U duhu velike liberalne tradicije (koja je Heideggeru bila tako strana) sloboda je shvaćena prije svega kao sloboda pojedinca, slobodne ličnosti, a društvo je moglo pretendirati da bude slobodno samo ukoliko je omogućivalo slobodan razvoj pojedinca“, piše Petrović (*ibid.*, str. 171).

15 *Ibid.*, str. 171. Petrović ovde dodaje da su filozofi prakse zbog takvog svog stava imali više poteškoća sa vlastima nego što ih je Hajdeger navodno doživio sa nacistima. Pri tome naglašava da filozofi prakse nacističku orijentaciju Hajdegera nikada nisu prikrivali!

16 *Ibid.*, str. 211.

17 Andrija Krešić i Ivo Kuvačić su studije Gaje Petrovića opisali na prijateljski topao način ističući njegovu veliku žeđ za znanjem i ogromnu energiju i trud u studiranju koji je iznenađivao i njegove profesore. Uporediti: Andrija Krešić, *Humanizam i kritičko mišljenje*. Tako je govorio Andrija Krešić, str. 103–104 i 109–110, i Ivo Kuvačić, „Gajo Petrović kao student“, u: *Gajo Petrović – čovjek i filozof*, Zbornik radova s konferencije povodom 80. Obljetnice rođenja, FF Press, Zagreb 2008, str. 23–26.

većine učesnika, bio je *spiritus movens* Korčulanske ljetne škole. U jednom intervjuu novinarki zagrebačkog *Danasa*, Jeleni Lovrić, 1987. Supek je naglasio ne samo samosvojnost ličnosti koje su se okupljale oko *Praxisa*, nego i kritički stav kao zajednički imenitelj koji te ličnosti dovodi u sukobe sa centrima moći: „Svaki autor koji je djelovao unutar grupe *Praxisa* samo-svojna je ličnost, sa svojim posebnim interesima, neki su bili više vezani za ono što zovemo društvenom praksom, drugi su se više bavili teorijskim problemima. Neki su pisali i o konkretnostima, neka im se rješenja i primjenjuju. U Sloveniji se provodi ono što je Veljko Rus pisao o reorganizaciji naših poduzeća. Zvali su ga i Japanci da bi iskoristili njegova iskustva s participacijom. Ali treba znati da se kritika uvijek radikalizira onda kada se osjeća nemoćnom: čim je uključena, čim ima mogućnost djelovanja – postaje realistična. Ako tjerate ljude iz društva – najčešće ih tjerate u radikalizam, čak u utopiju. A kod nas su se najbolji umovi tjeroali iz društvene prakse; da su uključivani, sve bi bilo sasvim drugačije, jer kad treba rješavati konkretan problem, onda se idealni model nastoji uskladiti, prisiljeni ste na to stvarnim mogućnostima.“¹⁸

Supek se u potpunosti slaže sa Gajom Petrovićem da praksisovci nikada nisu mislili na isti način: „Nisu to bile nikakve škole, nikakvo šablonzirano mišljenje. U Korčulansku školu nisu dolazili samo marksisti, nego recimo i fenomenolozi, kao Enzo Paci, ili egzistencijalisti kao Eugen Fink, koji je direktan nasljednik Heideggerov; sve moguće struje shvaćanja, ali svi su se oni nalazili po zajedničkim ciljevima, svima je bilo stalo do oslobođenja čovjeka i društva, dakle, svi su bili na liniji socijalizma. Ali ono što je bitno: ni u redakciji *Praxisa* ni u Korčulanskoj školi, iako je bilo vrlo živih i oštih diskusija, nikada se nisu događale polarizacije i sukobi, vladao je duh apsolutne tolerancije i otvorenosti.“¹⁹

18 Rudi Supek, „Mišljenje kao diverzija. Ima li potrebe da se danas o *Praxisu* drukčije razmišlja“, intervju (vodila Jelena Lovrić), *Danas*, 2. 6. 1987, str. 17.

19 Rudi Supek, u intervjuu navedenom u prethodnoj napomeni.

Duh tolerancije i otvorenosti

O duhu tolerancije i otvorenosti, o međusobnim odnosima praksisovaca pouzdana svedočanstva su sadržaji svih izdanja časopisa i kolegijalna atmosfera koja je vladala u toku trajanja Škole. Daleko od toga da su to bili idilični odnosi, ali je nesumnjiva atmosfera tolerancije različitosti. To se jednostavno može pokazati na jednom primeru. Na Korčuli je 19. avgusta 1969. održan sastanak jugoslovenskog dela redakcijskog saveta *Praxisa* i nekoliko učesnika Škole.¹ Redigovani stenogram rasprave objavljen je u *Praxisu*, br. 1–2/1970. Gajo Petrović, Mihailo Marković i Milan Kangrga nisu bili prisutni. Uvodnu reč je imao član Savjeta Mihailo Đurić. Ako je redakcija želela da čuje „kritičke primjedbe i sugestije“, kao što je naglasila u napomeni, imala je šta i čuti. Profesor Đurić je govorio otvoreno, podvrgavši oštroj kritici orijentaciju, koncepciju i sadržaj časopisa, rad redakcije i odnos redakcije prema članovima saveta. Svoj kritički stav počeo je pitanjem: „znamo li mi uopšte šta može biti filozofski časopis u našem vremenu?“² Zatim je doveo u pitanje nastojanje redakcije da *Praxis* ne bude strogo akademska institucija, kao i važnost veze filozofije i sociologije koja je izražena u uređivanju časopisa, tako da je objavljen nemali broj priloga koji nemaju nikakve veze s filozofijom. Založio se da se časopis bavi pitanjima koja se tiču „smisla i pretpostavki epochalnog zbivanja“.³ Prigovorio je redakciji da nema pouzdana merila šta može biti osnovna tema u okviru jednog filozofskog časopisa, posebno što je za jedan od narednih brojeva predvidela temu „Nova levica i evropski socijalizam“, a takođe što je jedan od ranijih brojeva imao temu „Jugoslovenska kultura“. Ponudio je teme: nauka i filozofija, kultura i tehnika, mitsko mišljenje, problem vrednosti, filozofija jezika, zasnivanje

1 „Sastanak redakcijskog savjeta Praxis“, Korčula 1969, *Praxis*, br. 1–2/1970, str. 226–249.

2 *Ibid.*, str. 227.

3 *Ibid.*, str. 228.

društvene ontologije, problem dijalektike, transcendentalna svest. Kritikovao je i sadržaj pojedinih rubrika u časopisu, tražio da prikazi budu prave male studije. Kritikovao je redakciju što ograničava dužinu pojedinih priloga, tražeći da časopis objavljuje obimnije studije i rasprave. Bio je uveren da časopis objavljuje sve što mu se ponudi i tražio da recenzenti priloga budu i članovi saveta, a ne samo redakcije. Nije bio uveren da filozofija uopšte može i treba da neposredno učestvuje u društvenopolitičkoj svakidašnjici. Bio je spreman da svoje kritičke primedbe temeljno dokumentuje i da pokaže šta je sve bilo objavljeno a nikako nije smelo biti objavljeno, jer nema nikakvu teorijsku a kamoli filozofsku vrednost.

Ovo uvodno izlaganje izazvalo je više reakcija, ali nije bilo primljeno s netrpeljivošću. Predsedavajući sastanka Rudi Supek dao je „neka objašnjenja“, ali je Đurićevo izlaganje primio kao ozbiljno i vredno temeljne rasprave. Primetio je da je osvetlilo problem uređivanja i delimično problem fizionomije, ali ne i stvarnu problematiku života časopisa. Saradnici časopisa rade po svom ličnom opredeljenju, a ne po opredeljenju redakcije, a časopis ne deluje na nivou praktično-političkih problema, već na nivou društvene svesti. Bitno neslaganje s Đurićem Supek vidi u tome što časopis nije akademski nego angažovani: „Da li valja ovdje kočiti filozofsku i sociološku proizvodnju, ili je valja stimulirati? Kad časopis počne da se zatvara u sebe, on ne gubi samo svoj društveni nego i akademski značaj.“⁴

Danko Grlić je verovatno iznenadio Đurića kada je rekao da „ne postoji ni jedan član ove redakcije kojemu nije barem jedanput neki članak odbijen. Za njega nije bitno pitanje teme već kako je tema obrađena, a temu „Nova ljevica i socijalizam“ smatra bitnom za filozofe. Ulogu *Praxisa* ne vidi u tome da bude ekskluzivni filozofski časopis, da bude glasilo katedar filozofa koji mudrijaše, jer filozofija nije dokona zabava. Slično Grliću i Andrija Krešić skreće Đuriću pažnju: „Nije stvar u strogom razlikovanju filozofskih i nefilozofskih tema, nego u razlikovanju filozofskog i nefilozofskog načina u životnim temama. Moguće je filozofski govoriti o svemu, a moguća je slaba filozofija od samih filozofskih kategorija.“⁵ Krešić je, za razliku od Đurića, hvalio *Praxis* da je imao intelektualne sposobnosti i hrabrosti da negoduje pred službenim svetinjama, da je saopštavao i neugodne istine. Apelovao je za razumevanje teškog položaja redakcije koja je ipak uspela da

4 *Ibid.*, str. 232.

5 Krešić nastavlja: „Ima u nas vrlo 'učevne' pismenosti koja obrće sve same kategorije čiste filozofije a pri tome ne znači više od zabavne gimnastike duha, ali ima istinske i efikasno angažovane filozofije koja je to i ne vodeći mnogo računa o filozofičnosti svoje forme“ (*ibid.*, str. 234).

održi časopis, pohvalio je renesansu humanog socijalizma, založio se za stvaralačku kritiku svega postojećeg i proširenje tematike časopisa dotle „da nam ništa ljudsko ne bude strano“. Ljubomir Tadić je pohvalio lepi i čisti Đurićev jezik, ali je odlučno odbacio ideju da se, u interesu nekog filozofskog nivoa, časopis pretvori u akademsko glasilo. Smatrao je da orijentacija *Praxisa* nije problematična jer je antiideološka. Zamurio je časopisu da je propustio da registruje pokret nove levice čije ideje su bliske početnoj orijentaciji *Praxisa*. I Branko Bošnjak je mislio da se ne treba povlačiti u kabinete i da je ono što je u časopisu rečeno o problemima socijalizma, humanizma i samoupravljanja teško bitno nadmašiti. A Miladin Životić bio je mišljenja da ne postoje akademske teme u filozofiji, ali da se o svim temama koje je Đurić pomenuo može raspravljati. Časopisu je zamurio da se nije dovoljno otvorio prema mlađim generacijama, da ne sme da se pretvori u sektu stručnjaka za humanizam. Tražio je podmlađivanje i *Praxisa* i *Filosofije*, jer su se pojavili talentovani mladi ljudi otvorena duha. Zamurio je kritiku staljinizma na stari način, jer ne pogađa bit neostaljinizma. Jedini učesnik u raspravi iz Sarajeva, Besim Ibrahimpašić je zamurio časopisu da nije posvetio dovoljno pažnje pitanjima znanstveno-tehnološke revolucije i založio se za stvarni dijalog među praksisovcima koji su postigli visok nivo intelektualne zajednice.

Najoštrij prema ideji „akademizacije“ časopisa bio je Veljko Korać: „Časopis bi svakako izvršio samoubistvo ako bi uplovio u mirne vode akademizma.“⁶ Počeo je time da časopis služi na čast u zemlji koju je odlikovala provincijalna filozofska misao i konformizam, okupivši velike i poznate mislioce. Založio se da časopis „ne oboli od skleroze“⁷ da se radikalno odupre akademizmu i stereotipima.

Učestvujući u raspravi, Vojin Milić je nastojao da orijentaciju *Praxisa* pomeri u sasvim drugom pravcu. Milić je govorio o porastu snaga i nasrtljivosti antikomunizma, naglasivši da ne treba potcenjivati njegovu ideologiju.

6 *Ibid.*, str. 241.

7 Suštinu Koraćeve intervencije izražava sledeći stav: „Istinska filozofska misao je uvek humana, kao što su i svi pohodi protiv filozofije, od Sokrata do danas, u krajnjoj liniji uvek bili i ostali antihumani i antimisaoni. U današnje doba, doba takozvanih 'velikih sistema', kad se prosečno ponašanje najčešće pokazuje kao konformizam i kao bekstvo od stvaralaštva i kad se ljudi masovno gube u raznim vidovima totalnog otuđenja i postvarenja, svaki blesak misaonosti i humanosti nalazi odjeka zbog toga što ohrabruje. Time i možemo objasniti što se 'Praxis' za kratko vreme uvrstio među najpriznatije i najprogresivnije svetske časopise. Ukoliko to smeta domaćim dogmatičarima i konformistima neće biti teško dokazati da je u pozadini provincijalna zavist, ako ne i nešto gore“ (*ibid.*, str. 241).

Pomenuo je svoje iskustvo iz Pariza kada su mnogi levičari osudili intervenciju trupa Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj, ali i kritikovali kurs čehoslovačkih intelektualaca. Ukazao je na smutnje koje antikomunističke snage žele da stvore u socijalističkim zemljama. Kazao je: „Ako stojimo na stanovištu postojanja samo jednog modela, onda nema nikakve osnove da tim zemljama osporavamo socijalistički karakter, bez obzira na to što je njihov poredak daleko od toga da bude idealan i što s mnogim njegovim značajnim karakteristikama ne možemo biti saglasni. Ali ovo, po mom mišljenju, nije dovoljno da se tim zemljama odrekne socijalistički karakter.“⁸ Vojin Milić je, takođe, zamerio novoj levici što nije razvila celovitije teorijsko stanovište, pomenuvši Markuzeove nedoslednosti i površnosti. Praksisovsku orijentaciju za koju se založio označio je kao „razvijanje jednog idejnog stanovišta“ koje bi inteligenciju odvojilo od vladajućih krugova i povezano s proleterskim i proletarizovanim masama.

Milićevo izlaganje o vezi inteligencije i proleterskog pokreta i nije tako loše primljeno, ali je njegov stav prema istočnoevropskim zemljama kao socijalističkim doživelo oštru, u toku debate možda i najoštriju kritiku Danka Grlića, koji je bio zgranut da neko zemlju pod okupacijom, kao što je tada bila Čehoslovačka, može smatrati „socijalističkom“, da zapravo okupaciju može smatrati socijalizmom!⁹

Nekoliko učesnika u raspravi (Ljubomir Tadić, Svetozar Stojanović, Miladin Životić, Dragoljub Mićunović, Ivan Kuvačić i Danko Grlić, na primer) podržalo je ideju da časopis više pažnje treba da posveti novoj levici. U tom isticanju potrebe da se *Praxis* bavi „novom levicom“ – temom koja je za veliku većinu učesnika bila apsolutno nesporna – posebno zanimljivo mišljenje izrazio je Ivan Kuvačić tvrdnjom da je kontakt s tim pokretom i mladim generacijama zapravo veza sa stvarnošću. Smatrao je da je *Praxis* u velikom zakašnjenju za već obavljenim analizama tog pokreta, a požalio se i da časopis nije u stanju da na taj fenomen reaguje na pravi način. Novu levicu tretira kao antikapitalistički, ali ne i antikomunistički pokret. Njegove

8 *Ibid.*, str. 239.

9 Grlić je ozbiljno mislio, dozvoljavajući mogućnost da je njegovo stanovište ekstremističko, „da veću antikomunističku djelatnost nego što su u zadnju godinu dana učinile neke 'socijalističke' zemlje nikad ni jedna antikomunistička snaga nije učinila do danas. Prema tome, ako pišemo protiv antikomunističkih snaga, mislim da ne možemo mimoći ni takve, koji nastupaju pod imenom komunizam. To je moje duboko uvjerenje. U protivnom bih vrlo malo cijenio ono što smatram da je komunizam, u protivnom bio bih ili zadrti prozapadni antikomunist ili, neiskreni, lažni, licemjerni, plaćeni socijalistički demagog koji u ime komunizma stvarno negira njegove elementarne pretpostavke“ (*ibid.*, str. 240–241).

stavove snažno je podržao Ljubomir Tadić. Nove tonove u raspravu uneli su Danko Grlić, Svetozar Stojanović i Ljubomir Tadić koji su se založili za otvaranje razgovora o odnosu filozofije prema filmu i drugim oblicima vizuelnog prikazivanja sveta. Skoro svi učesnici su razmatrali potrebe i mogućnosti uključivanja mlađih kolega kao saradnika. Tako Đurićeva ideja o promeni orijentacije časopisa ka strogom akademizmu nije dobila podršku, ali niko u odbijanju te ideje nije nastupao *ad hominem*. Na kraju je Predrag Vranicki zaključio da i *Praxis* i *Filosofija* treba da otvore svoje stranice za ozbiljne međusobne polemike kako bi se izrazile razlike u gledanju na fundamentalne probleme.

Na način koji bi mogao biti prihvatljiv i političkim kritičarima *Praxisa*, odnose među inicijatorima i saradnicima časopisa i Škole obrazlaže Predrag Vranicki *post festum* 1983. godine: „Taj časopis je organizirala uglavnom ista grupa marksista koja je započela izdavanje 'Pogleda'. Sve su to bili po dubokom uvjerenju marksisti, neki partizani ili ilegalni borci, osim nekoliko mlađih drugova, koji to nisu zbog mladosti mogli da budu. Međutim, kao samostalne ličnosti svaki je bio marksist na svoj način, svaki je, da tako kažem, imao i svog Marxa i svoj način sagledavanja historijske situacije i filozofske problematike, bez obzira što su nam neke misli vodilje bile zajedničke: otvoreni i kritički marksizam, antistaljinizam, demokratski i humani socijalizam, samoupravljanje, koncepcija čovjeka kao bića prakse i slično. Glavne snage 'Praxisa' bile su uglavnom, nešto šire shvaćeno, moja generacija, u to vrijeme dakle četrdesetogodišnjaci.“¹⁰ Značaj *Paxisa* vidi ne samo u oživljavanju izvorne Marksove misli, nego i u originalnom sagledavanju mnogih istorijskih i teorijskih problema današnjice. Na svoj prepoznatljivo smiren način Vranicki je govorio i o *neslaganjima* (nipošto ne o *sukobima*) sa mnogim političkim misliocima i političarima, a pominjao je i nervozne reakcije političara na kritike.¹¹

Nakon dve decenije Vranicki je pomerio svoje stanovište, u nastojanju da ga uskladi s novim društvenim okolnostima. Kao malo iznenađenje za poznavaoce bliskosti, razlika i tenzija među praksisovcima deluju stavovi Predraga Vranickog izraženi u obimnom trotomnom delu *Filozofija*

10 Predrag Vranicki, „Revolucija i kritika. Sto godina marksizma poslije Marxa“, *Marksistička misao*, posebno izdanje, Beograd 1983, str. 126.

11 Vranicki se tu, na svoj blaži način, solidarisao sa studentima i svojim kolegama koji su bili pod udarom policijskog i političkog aparata: „Žica je, što bi se reklo, bila stalno nategnuta, pa je trebalo samo nekoliko oštrijih neslaganja oko bilo kakvih pitanja (a ona su se pojavila naročito u vezi sa nekim presudama i na kraju nepotrebnim i promašenim odnosom prema nekolicini beogradskih filozofa) pa da ta žica pukne“ (*ibid.*, str. 127).

historije.¹² Tu polazi od opšteg stava: „Grupa oko 'Praxisa', a sa svojim pri-lozima su sudjelovali mnogi teoretičari iz cijele Jugoslavije pa i iz svijeta, imala je mnoge susrete, razgovore i diskusije sa svojim prijateljima i kole-gama u mnogim zemljama Evrope i u susjednim zemljama sovjetskog blo-ka, pa je ta komunikacija ostavila traga s obzirom na razumijevanje Marxa i suvremenih pitanja svijeta i kapitalizma i socijalizma.“¹³ Zatim analizira stavove „zagrebačke grupe oko *Praxisa*“: Rudija Supeka kao najstarijeg, pa Gaje Petrovića, Milana Kangrge, Branka Bošnjaka, Danka Grlića, Danila Pejovića i, na kraju, svoje poglede na pitanja filozofije istorije. A onda sledi iznenađenje: ne postoji još neko od praksisovaca, nego samo „ostali“. Ti „ostali“ su Vanja Sutlić, pa Smilja Tartalja iz Beograda, Mišo Kulić koji se iz Sarajeva u toku ratnih zbivanja obreo u Novom Sadu, Bogdan Šešić i de-setak drugih imena uglavnom pisaca iz drugih zemalja koji su malo ili ni-kako saradivali s *Praxisom*. Beogradske kolege, kao na primer Veljko Korać, koji je bio i kourednik međunarodnog izdanja *Praxisa*, ili Zagorka Golubov-ić, da se ne pominju Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Andrija Krešić, Miladin Životić, Svetozar Stojanović, Dragoljub Mićunović, ili Mihailo Đurić, sasvim su iščezle iz Vranickijevog vidokruga, a imali su veoma slične poglede na pitanja o kojima Vranicki raspravlja, kao i njihove zagrebačke kolege. Zagorka Golubović je, na primer, snažno, skoro kao i Rudi Supek, isticala poznatu tezu da je sloboda pojedinca uslov slobode za sve i nagla-šavala značaj personalizma. Veljko Korać je, na primer, u svojim radovima o predmetu kojim se Vranicki u svom delu bavio, izložio neke daleko rele-vantnije stavove od Bogdana Šešića koji je pripadao Koraćevoj generaciji, ali je zastupao neke izrazito dogmatske stavove! Može se nagađati što je razlog ove „žute mrlje“ u pristupu inače odmerenog i opreznog Predraga Vranickog, da li ustupci opštoj klimi u Hrvatskoj na prelasku iz jednog mi-lenijuma i drugi, ili svođenje praksisovaca na „unutrašnju stvar“ u hrvatskoj filozofiji i kulturi.¹⁴ Pa i u tom slučaju ostaje otvoreno pitanje zašto neke od svojih beogradskih kolega nije svrstao bar u kategoriju „ostalih“.

12 Uporediti: Vranicki Predrag, *Filozofija historije I–III*, Golden marketing, Zagreb 2001, u trećem tomu str. 449–604.

13 *Op. cit.*, str. 490.

14 Vranicki piše da nacionalna pitanja nisu bila u središtu pažnje praksisovaca, ali da su „odlučno i konsekventno „...zastupali stav o pravu nacija na samoopredjeljenje, što je uključivalo, naravno, i pravo na otcjepljenje“ (*op. cit.*, str. 490). Taj stav varira u ekspli-citnijoj i politički artikulisanijoj formi na str. 538: „Ali kada su u evropskom košmaru i zbrci početkom devedesetih godina srpski nacionalisti pokušali agresijom na Hrvat-sku i Bosnu i Hercegovinu ostvariti svoj anakronični i na pragu trećeg tisućljeća potpuno neprimjereni san o velikoj Srbiji – pitanje samoodređenja i otcjepljenja Hrvatske i drugih

Ovim pitanjem će se više baviti budući istraživači. Ovde je bitniji drugi iznenađujući stav Vranickog. On, naime, smatra da su praksisovci bili „jedinствена група istomišljenika u kojoj je svaki član bio posebna individualnost i samostalan i originalan u razmišljanjima“.¹⁵ Vranicki, istina, ne poriče različitosti u načinu mišljenja i proceni događaja, ali praksisovce vidi kao intimno povezane mislioce (sic!) koji su ostvarili ravnopravan dijalog između marksista i nemarksista: „Može se bez pretjerivanja reći da je ta praksisovska grupa koju su nazivali raznim imenima, pa i 'zagrebačkom filozofskom školom', stekla ne samo europski i svjetski renome nego je to bio važan događaj u našoj novijoj filozofiji koji je, kao rijetko koji drugi, prešao uske nacionalne granice. Nikada u modernoj historiji ne samo našega hrvatskog, nego i ostalih naroda na ovom području, grupa filozofa nije stekla takav međunarodni ugled i nikad do tad nije stvoren filozofski časopis koji se mogao mjeriti s najboljim časopisima u svijetu. Svojom djelatnošću, kritičnošću, otvorenošću, novim poimanjem slobode i humanizma snažno su utirali puteve demokracije, slobode misli i dostojanstva ličnosti na ovim nestabilnim europskim prostorima.“¹⁶ Vranicki je izgleda u svom oprezu i pomirljivosti prema novonastaloj situaciji zaboravio da nije bila reč o „jedinственој групи istomišljenika“, o podvigu „jedne male filozofske grupe što je svojim stvaralaštvom, raspravama i djelima – od kojih su mnoga bila prevedena na brojne jezike – vodila u najmanju ruku ravnopravni dijalog s filozofima velikih nacija. To su bili izuzetni momenti u filozofskom razvoju nekih malih nacija u tadašnjoj jugoslovenskoj zajednici, a posebno hrvatske u kojoj su nastali i Korčulanska ljetna škola i časopis *Praxis*.“¹⁷ Da, praksisovci su bili i hrvatski i jugoslovenski, ali i evropski i svetski fenomen. Pitanje na koje Vranicki nije ni pomišljao da odgovori jeste zašto ih ni hrvatske ni jugoslovenske tadašnje vlasti nisu prepoznale kao evropski i svetski značajan fenomen, nego su prema njima imali konstantno kritički stav,

nacija postalo je logično životno pitanje. Svi su članovi *Praxisa* bili oštro protiv te agresije, protiv brutalnih i barbarskih metoda rješavanja nacionalnog pitanja uz izuzetak beogradskih članova Mihaila Markovića i Ljubomira Tadića koji su podrli srpsku agresiju.“ Ako je tako, a tako je, nejasno je zašto je Vranicki iz svojih analiza isključio ostale beogradske kolege koje su isto tako konsekventno bile protiv rata i agresije. Štaviše, teško bi bilo dokazati da su Rudi Supek, Gajo Petrović, Milan Kangrga ili Danko Grlić „odlučno i konsekventno“ zastupali pravo nacija na otcepljenje. Vranickom je, svakako, bila poznata, na primer, Kangrgina teza da ne postoji tako nešto kao „benigni nacionalizam“.

15 *Op. cit.*, str. 539.

16 *Op. cit.*, str. 539–540.

17 *Op. cit.*, str. 538.

te i časopis i Školu onemogućili u plodnom radu. Zamenili su ih skupim skupovima u Cavtatu i takođe veoma skupim časopisom službene državne propagande, *Enciclopaedia moderna*, u kome su i on i Mihailo Marković imali značajnu ulogu. A i u novom dvadeset prvom veku, vlasti u novostvo-renim državama na tlu bivše Jugoslavije ne prepoznaju *Praxis* i Školu kao kulturne, a u Hrvatskoj ni kao kulturne ni kao nacionalne vrednosti, pa je krajnje nejasno zašto ih je naknadno Vranicki tretirao u skladu s novom „političkom klimom“. I prilagodljivost bi trebalo da ima neke granice.

Kao kontrapunkt ovim stavovima Predraga Vranickog, objavljenim 2003. godine, može se navesti mišljenje zagrebačkog filozofa Branka Despota, koji po svom filozofskom habitusu nije bio praksisovac, mada je kraće vreme bio sekretar redakcije, izrečeno u jednom intervjuu 1997. godine. Despot namesto udomljavanja filozofije u domovini ističe: „Udomiti se pri sebi“! U tom intervjuu Despot je bliži razumevanju suštine praksisovske orijentacije od Vranickog. *Praxis* situira van kategorija nacionalnog i internacionalnog: „*Praxis* se upušta u bitnu problematiku suvremenog svijeta. To više nije, da tako kažemo, filozofiranje tek za domaće potrebe nego pokušaj da se ono doista naše produktivno filozofski susretne sa suvremenošću i kroz to, kako se stvar formulirala, 'stvaralački' oslobodi za sebe. Valja naglasiti, duhovni rad *Praxisa* zbiva se s onu stranu empirijskih konstrukcija (kao što su recimo 'nacionalno' i 'internacionalno') u potrazi za istinskim čovjekom i istinskom zajednicom. Među inim, *Praxis* je upozorio na paradoksalnost naše, ovdje se može kazati, svjetsko-povijesne situacije. Mi se već sto pedeset godina borimo da, prije svega putem sustava obrazovanja i Sveučilišta postanemo Europa i svijet, dok istodobno sam taj svijet, koji postajemo, biva u svojim vlastitim temeljima sve upitnijim i upitnijim.“¹⁸

18 Videti: „Razgovori: Branko Despot, Udomiti se pri sebi“, (razgovor vodila Grozdana Cvitan), *Vijenac*, 17. srpanj 1997, broj 92/V, str. 5. U intervjuu Despot govori o tome da država može duhovnu egzistenciju na različite načine onemogućavati i da time, dugoročno gledano, preti sama sebi i ugrožava samu sebe. Zar postupak jugoslovenske države prema *Praxisu* nije ozbiljna ilustracija Despotove teze?!

Solidarnost unatoč razlikama

To da praksisovci nisu bili grupa jedinstvenih filozofskih, teorijskih, pa i idejnih pogleda ne znači da njihova međusobna solidarnost, a naročito solidarnost s kolegama u zemlji i inostranstvu (u zemljama tzv. realnog socijalizma), nije bila na veoma visokom nivou. Solidarnost je bila jedna od osnovnih vrednosti i časopisa i Škole, između ostalog i zato što u *Praxisu* nije bilo izraženog ekskluzivizma i elitizma. Ovde je potrebno naglasiti da solidarnost praksisovaca – nebitno da li se posmatraju kao grupa ili kao intelektualna zajednica *in status nascendi* – nije bila esnafskog tipa. Bila je često spontano ljudska, promišljena, otvorena, načelna i javna. To se može pokazati na primerima ličnih ili zajedničkih javno izraženih izraza solidarnosti s ugroženim kolegama u zemljama tzv. realnog socijalizma. Posebno intenzivnu institucionalnu saradnju *Praxis* je pokušavao da ostvari s kolegama, udruženjima i časopisima iz zemalja tzv. realnog socijalizma.

Nema godišta časopisa u kojem nisu zabeleženi zajednički susreti i skupovi, pa čak i protokoli o saradnji. Tako je u broju 2/1966. *Praxisa* zabeležen jugoslovensko-čehoslovački simpozijum na temu „Marksizam i dijalektika“, održan u Zadru od 3. do 6. novembra 1965, a u sledećem broju susreti jugoslovenskih filozofa s kolegama iz Mađarske i Rumunije. Suočena s pokušajem pacifikacije, nerazumevanjem i kritikama orijentacije časopisa, u poslednjem izdanju (trobroju) tog godišta, redakcija je objavila izjavu u kojoj predlaže da Hrvatsko filozofsko društvo sazove vanrednu skupštinu na kojoj bi bilo postavljeno pitanje poverenja redakciji.¹ *Praxis* beleži i „Filozofski simpozij i savetovanje u Budimpešti“, oktobra 1966. u okviru Četvrte konferencije

1 Videti: „Izjava redakcije časopisa 'Praxis'“, *Praxis*, br. 4–6/1966, str. 860–861. Izjavu su pojedinačno potpisali svi članovi redakcije. Za širu informaciju videti prikaz Godišnje skupštine Hrvatskog filozofskog društva, koji je napisao Gajo Petrović, *Praxis*, br. 1–2/1967, str. 221–227.

predstavnik redakcija filozofskih i socioloških časopisa socijalističkih zemalja, „mršavu“ po filozofskim rezultatima, ali značajnu po osporavanju dogmatizma i posebno afirmaciji teze da rezolucije centralnih komiteta komunističkih partija nisu nikakva filozofija. Sledeći sastanak, na kome su učestvovali i predstavnici marksističkih časopisa iz Francuske i Italije, održan je u Opatiji, decembra 1967, u dve sekcije – filozofskoj i sociološkoj. Tu se pokazalo da su razlike između dogmatizma i praksisovske orijentacije nepremostive i da će pritisak na one marksiste koji nastoje da misle svojom glavom ideološki i represivni aparat samo pojačavati.

Tako je već u proleće 1968. *Praxis* reagovao povodom smenjivanja šestorice profesora Varšavskog univerziteta: Backa, Baumana, Brusa, Hiršovica, Kolakovskog i Moravskog izrazima solidarnosti, *samo dan pošto je objavljena odluka* o njihovom udaljavanju sa univerziteta. *Praxis* se obratio odgovornim ličnostima u Poljskoj, ambasadi Poljske u Beogradu, većem broju dnevnih i nedeljnih listova u zemlji i nekima u inostranstvu, između ostalog sledećim rečima: „Redakcija časopisa 'Praxis' drži da je demokratski, humanistički socijalizam jedina progresivna perspektiva za suvremeno čovječanstvo, te da se takav socijalizam ne može uspešno razvijati bez slobodne i ravnopravne razmjene i borbe mišljenja. Također mislimo da svi pokušaji administrativnog dirigiranja i ograničavanja filozofske i sociološke misli, bez obzira od koga potjecali, mogu biti samo od štete za razvoj socijalizma, jer sputavaju pun razvoj socijalističkih snaga i kompromitiraju socijalizam u očima javnog mnijenja. Napose smatramo štetnim primjenu administrativnih mjera protiv filozofa i sociologa marksista koji su svojim djelom dali značajan doprinos svjetskoj filozofskoj i znanstvenoj misli uvjerljivo demonstrirajući životnu snagu stvaralačkog marksizma.“² Redakcija se obratila i članovima Saveta časopisa tražeći saglasnost za svoj javni stav s molbom da je obaveste o akcijama u kojima bi i sami sudelovali.

2 „Izjava redakcije časopisa Praxis“, *Praxis*, br. 3/1968, str. 233–234. Stav redakcije je načeln i nedvosmislen: „Kada se filozofi i sociolozi koji su kao predstavnici stvaralačkog marksizma poznati cijelom svijetu diskvalificiraju kao 'revizionisti', pitamo se kada će već jednom prestati praksa da se po kratkom postupku i bez racionalnih argumenata sudi marksističkoj teoriji? Kada se o marksističkim učenjacima govori kao o 'protektorima i braniteljima' organizatora studentskih nemira, pitamo se šta znači ova vrsta odgovornosti, kada je riječ o odraslim i punoljetnim ljudima kao što su studenti? Zar je još uvijek moguće da se u jednoj socijalističkoj zemlji primjenjuju društvene sankcije protiv fizičkih i duhovnih očeva za ono što su počinili njihovi punoljetni i sa svim građanskim pravima snabdjeveni sinovi. A kad se ističe da su organizatori izvjesnih akcija 'većinom jevrejskog porijekla', pitamo se zar jevrejsko porijeklo još uvijek, pa čak i u socijalističkoj zemlji može da bude otežavajuća okolnost?“ (*ibid.*, str. 234).

Odgovorilo je 26 članova Savjeta – svi pozitivno. Ali, *Praxis* je otišao i korak dalje. Objavio je u istom broju „Protest beogradskih intelektualaca povodom događaja u Poljskoj“, koji je potpisalo 45 filozofa, sociologa, ekonomista, književnika i nastavnika, a naknadno im se pridružilo još stotinu potpisnika, zatim pismo studentima Filozofskog fakulteta u Varšavi koje je uputilo preko 1.500 studenata Filozofskog fakulteta u Beogradu i protest francuskih intelektualaca objavljen u *Monde (Le monde)*. Da je i praksisovcima namenjena slična sudbina kao i njihovim poljskim, pa češkim kolegama, nagoveštavao je i obim trećeg broja za 1968, a i činjenica da se peti i šesti broj tog godišta nisu ni pojavili.

Lista akcija i gestova solidarnosti bila bi podugačka. Tako je, već početkom decembra 1968. godine, nešto više od tri meseca nakon okupacije Čehoslovačke, u Opatiji održan jugoslovensko-čehoslovački filozofski simpozijum na temu „Sadašnji trenutak socijalizma“,³ koji je bio i izraz solidarnosti sa čehoslovačkim kolegama. Redakcija se, takođe februara 1972, obratila apelom javnosti za odbranu uhapšenog češkog filozofa Karela Kosika. Ništa manje snažni nisu bili, ako ne i snažniji, izrazi odbrane i solidarnosti *Praxisa* sa ugroženim ljudima, kolegama u zemlji. Da nisu bili esnafskog tipa, može se pokazati analizom kratke ali snažne „Izjave redakcije 'Praxisa'“, objavljene u *Praxisu*, br. 1–2/1973, kojom brani integritet i dostojanstvo osmorostaknutih marksista na beogradskom Filozofskom fakultetu.⁴ Redakcija izražava zabrinutost da se u „situaciji koja zahtijeva široko okupljanje svih socijalističkih snaga koje stoje na samoupravnim pozicijama, postavlja pitanje navedenih marksista filozofa i sociologa koji su čitavim svojim djelom (a o tome govore mnogobrojne knjige) i dosadašnjim zalaganjem pronosili naše ideje samoupravnog socijalizma i odgovarajućeg mu marksističkog koncepta i van naše domovine. Upravo su time i stekli kod progresivnih intelektualnih krugova i marksista ugled i poštovanje, kao i oštre napade (kao i svi suradnici 'Praxisa' i ostali zastupnici samoupravnog socijalizma) od ideologa birokratskog socijalizma da su revizionisti, anarhosindikalisti itd.“⁵ Nameru da budu uklonjeni s Univerziteta i napade na svoje beogradske kolege redakcija smatra apsurdnim i neodrživim zato što je reč o ličnostima koje su: radikalno zastupale samoupravni koncept socijalizma, bile radikalni antistaljinisti u teoriji i praksi, radikalno se suprotstavljale građanskom (nacionalističkom) konceptu koji je razdvajao narode i insistirale

3 Formalni organizator skupa bilo je Jugoslovensko udruženje za filozofiju, ali su glavnu reč na skupu vodili praksisovci.

4 Videti: „Izjava redakcije 'Praxis'“, *Praxis*, br. 1–2/1973, str. 287–288.

5 *Ibid.*, str. 287.

„na bratstvu i jedinstvu naših naroda kao daljoj pretpostavci dovršenja povijesnog zadatka izgradnje samoupravnog društva“.⁶

Redakcija je takođe, istina nakon ozbiljne rasprave, objavila svoj stav protiv suđenja Mihailu Đuriću, profesoru Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, što je Milan Kangrga *a posteriori* označio kao jednu od najvećih grešaka *Praxisa*.⁷ Izgleda da je Kangrga, pod utiskom tragičnih zbivanja devedesetih godina prošlog veka, a posebno pod pritiskom optužbi da *Praxis* nije branio hrvatske nacionaliste a srpskog (Đurića) jeste, prevideo naslov teksta u *Praxisu* „Za slobodu akademske diskusije“ i ključni stav iz tog teksta da je principijelno pitanje: „da li čovjeku koji je u jednoj akademskoj diskusiji eventualno čak i dao neku 'nacionalističku izjavu' valja odmah suditi i protjerati ga sa univerziteta? Neki istaknuti politički rukovodioci javno su rekli (i mi se u tome potpuno slažemo s njima) da nije potrebno sudski i administrativno progoniti pojedince samo zato što su zastupali neprihvatljiva gledišta, jer samoupravnom socijalizmu nisu potrebni politički procesi, nego dalji razvoj demokratskih i humanih odnosa. Zašto ovaj stav ne važi i za Mihaila Đurića, s čijom se inkriminisanom riječju u diskusiji ni mi ne slažemo (istakao B. J.), no koji nije djelovao nacionalistički niti je sudjelovao u nekom 'nacionalističkom pokretu'? Postoje li u nas različite pravde i različita pravna mjerila za ono što je kažnjivo?“⁸

Odnose među praksisovcima ne bi trebalo idealizovati. Znali su biti puni tenzija koje bi ponekad prerasle i u netrpeljivosti, ali su pojedinci znali – što

6 *Ibid.*, str. 288.

7 Milan Kangrga je, nakon skoro dve decenije, odbranu Mihaila Đurića u tekstu „Za slobodu akademske diskusije“, objavljenu u *Praxisu*, 3–4/1972 (str. 611–613) proglasio za jednu od dve krupne greške *Praxisa*. Napisao je da su 1972. u toku rasprave u redakciji on, Ivo Kuvačić i Danko Grlić bili protiv objavljivanja tog teksta koji je napisao Rudi Supek. *Praxis* se založio za slobodu akademske diskusije, a nije branio nikakav nacionalistički stav. Videti: „Za slobodu akademske diskusije“, *Praxis*, br. 3–4/1972, str. 612. Uporediti i: *Šverceri vlastitog života*, beogradsko izdanje, str. 103–106, splitsko izdanje, str. 167–170.

8 „Za slobodu akademske diskusije“, *Praxis*, br. 3–4/1972, str. 612. A u redakcijskom uvodu za taj broj *Praxisa* problem „odbrane“ Mihaila Đurića je stavljen u širi društveni kontekst: 'Očito je ocijenjeno, da neke njegove nedomišljene izjave, iako izrečene u akademskom krugu, među kolegama, s otvorenom diskusijom pro et contra, a ne u okviru bilo kakvog 'pokreta', mogu poslužiti da 'stvore brešu' za slične postupke protiv drugih 'praksista'. S raznih strana upućuju im prijetnje oni najzaostaliji dogmatski elementi, koji smatraju da je ponovo došao njihov čas, i u Zagrebu, i u Beogradu, i u Ljubljani, a i drugdje. Izgleda da je bar u progonima stvaralačkog marksizma lako postići političku saglasnost u jugoslovenskim razmjerama' (*ibid.*, str. 309). U pitanju je, dakle, i sudski progon praksisovaca kao način političke borbe protiv časopisa, a nikako nekakva odbrana Đurićevih stavova. Naročito ne stavova koje je Đurić u svom kasnijem javnom delovanju zastupao.

je na Balkanu retkost – i da se povuku, koriguju. Takvo svedočanstvo ostavio je jedan od najbučnijih praksisovaca, Milan Kangrga. O tome svedoče zanimljive izmene koje je Kangrga izvršio u splitskom izdanju *Švercera vlastitog života*, u odnosu na beogradsko izdanje. Pri tome treba imati u vidu da su urednik *Republike* Nebojša Popov i pisac ovih redova kao recenzent tretirali Kangrgin rukopis kao dragoceno svedočanstvo, kao ličnu ispovest i dokument, pa namerno nisu intervenisali iako su u rukopisu uočavali naknadne pristrasnosti. Najuočljivija je korekcija stava prema beogradskim kolegama koji su nesumnjivo bili praksisovci. Pre svega, autor je skinuo znakove navoda iz naslova odeljka „Beogradski praksisovci“ i izbacio neka ogrešenja o činjenice i najoštrije osude, zadržavši opravdano kritički stav prema promeni pozicije nekih od beogradskih kolega ka nacionalnom socijalizmu ili nepatvorenom nacionalizmu. Ta korekcija stava izvršena je na krajnje korektan način i znak je intelektualnog poštenja i moralnog digniteta autora. Time je Kangrga, kako sam kaže, „otupio sve one oštrice tzv. 'kritičara' *Praxisa* koji difamiraju časopis i Korčulansku školu sa stanovišta klerikalno-ustaške duhovne pustoši i intelektualne mucavosti“. Do koje mere sâm autor ovu korekciju smatra značajnom, potvrđuje njegov uzvik na kraju *Dixi et salvavi animam meam!* Druga bitna korekcija je lična, ali ne manje značajna. Autorovo odbijanje da prihvati beskrajnu ljudsku širinu svog prijatelja i kolege Rudija Supeka u recenziji sam nazvao „prijateljskim gundanjem“. Kangrga je časno postupio kada je iz splitskog izdanja izbacio jednu invektivu o tobožnjoj ambiciji Rudija Supeka da bude jedan od glavnih urednika časopisa *Praxis Internacional*, a posebno kada je u splitskom izdanju naglasio da je Rudi Supek bio za nas „u mnogom pogledu pravi uzor“ i zapisao: „Zato moram ovdje *post mortem* našem najstarijem drugu i suradniku, jednom od glavnih urednika redakcije *Praxisa*, kao i osnivaču (zajedno sa mnom) Korčulanske ljetne škole odati puno priznanje za sve ono što je radio i učinio sve do svoje smrti 1993. god. Bio je hrabar, kritičan i pošten čovjek i intelektualac, kakvih je bilo i jeste malo u našoj sredini!“⁹

9 Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, splitsko izdanje, str. 68–69. Čudno je jedino zašto se među fotografijama urednika *Praxisa* u splitskom izdanju nije našla i fotografija jednog od glavnih urednika redakcije *Praxisa* i osnivača Korčulanske ljetne škole – Rudija Supeka. Takođe je zanimljivo da ni u beogradskom ni u splitskom izdanju svog dela u odeljku „*Praxis*, br. 3–4/1971. godine“ nije našao za potrebno da pomene činjenicu da je pisac ovih redova bio *jedini* saradnik *Praxisa* koji je zbog članka u tom broju časopisa, bio hapšen i suđen. Činjenica da je saradnik *Praxisa* zbog članka u časopisu hapšen i suđen nije bila beznačajna i za redakciju. O tome svedoči podatak da je *Praxis* u br. 1–2/1973. objavio prilog „Dokumenti o istrazi i suđenju protiv Božidara Jakšića“ (str. 255–272) i činjenica da su urednici *Praxisa* Gajo Petrović i Rudi Supek prisustvovali suđenju u Sarajevu.

Neistomišljeništvo u svakom slučaju nije bilo prepreka za izražavanje solidarnosti sa ugroženima i praksisovsku odbranu slobode stvaralaštva. O tom problemu značajno svedočanstvo ostavio je Milan Kangrga u jednom naknadnom iskazu iz intervjua Alenu Aniću, objavljeno u *Arkzinu*, pod naslovom „Biti samo Hrvat – znači još ne biti čovjek“, 24. februara 1995. godine. Tu Kangrga, kao verodostojan i pouzdan svjedok izjavljuje: „Nismo mi osnivali nikakve škole, niti smo bili filozofski tzv. istomišljenici, jer je to i nemoguće. Svatko od nas je mislio na svoj način, a nitko ne zna da smo se u *Praxisu* razilazili u mnogo čemu, a najviše u nekim bitnim filozofijskim pitanjima. To se jednostavno može provjeriti u našim knjigama. Naše zajedničko htijenje bilo je načelnoga karaktera: htjeli smo nešto bolje u ovoj zemlji nego što je ovo postojeće. I zato smo se zalagali. Tko međutim u ovoj zemlji hoće nešto bolje, nije dobro prihvaćen. I s tim mora računati. On je 'neprijatelj naroda'“.¹⁰

Ovde takođe vredi pomenuti naknadno svedočanstvo Milana Kangrge u intervjuu Mati Bašiću za novosadski list *Stav*: „Nije postojala i ne postoji nešto takvo poput 'praksisovske misli'. O tome postoji krivo mišljenje o članovima redakcije *Praxis*. Obično se misli na neku homogenu grupu istomišljenika, koja gotovo da se poistovjećuje s nekom sektom. To su pogrešne predodžbe. Mi smo mislili posve raznorodno i posve individualno. Ne postoji podudarnost među nama ni u najbitnijim stvarima, tako da je o mnogo čemu bilo i svađa među nama. Pokušajte čitati djela praksisovaca, pa ćete vidjeti kakva je različitost misaonih usmjerenja, okupacija, postavljanja pitanja i pokušaja rješenja pojedinih problema. Da ne govorimo, kako se svaki od njih bavio specifičnim filozofijskim problemima i područjima! Na okupu nas je držalo htijenje,¹¹ da svaki na svoj način i prema svojim interesima i mogućnostima pridonesemo oslobađanju misli od svih dogmi, a prije svega smo se borili protiv najsterilnije među njima, naime, protiv staljinističke, koja se izdavala za autentičnu Marxovu ili marksovsku misao. Bili smo otvoreni za ono najbolje u europskoj i svjetskoj misli, i to su odmah osjetili i uvidjeli naši europski prijatelji koji su s nama istinski surađivali i onda prijateljevali na toj zajedničkoj osnovi. Ne postoje dakle neki nastavljači nekakve 'praksisovske misli' kao skupnog pojma, jer smo bili i ostali filozofsko-misaoni individualci. Pitanje je samo individualnog misaonoga dosega, a o tom treba da svoju riječ kaže meritorna,

10 Milan Kangrga, *Izvan povijesnog događanja*, Feral Tribune, Split 1997, str. 199.

11 Videti takođe i odeljak „Unutrašnja dinamika“, u: Ivo Kuvačić, *Sjećanja*, str. 129–144. Deo tog odeljka pod naslovom „Što nas je držalo na okupu“ objavila je beogradska *Republika* pre izlaska Kuvačićeve knjige.

a ne ideološka kritika, s bilo koje strane ona dolazila. Budući kritičari reći će o tome svoju objektivnu riječ kada tome dođe vrijeme. Sada to vrijeme još nije na djelu.¹²

Svakako da će buduće generacije na različite načine, a možda i objektivnije, ocenjivati vrednosti i granice praksisovske orijentacije, ali se već sada može primetiti da je Kangrga dotakao dva veoma osjetljiva problema. Prvi je – ako se prihvati Kangrgino stanovište da nikakva praksis grupa nije postojala, kako je onda moguće govoriti o „zagrebačkoj filozofskoj školi“? To je svakako eufemizam za praksis orijentaciju, pa se može pretpostaviti da je to učinjeno da bi se potencirala distanca prema ostalim jugoslovenskim kolegama, pre svih onima iz Beograda. Drugi, još osjetljiviji problem je pitanje tzv. nastavljača. *Praxis* je uživao nesumnjivo veliki ugled među studentima i drugim intelektualnim radozalcima. Svakako služi na čast zagrebačkim kolegama, praksisovcima, što ni od svojih asistenata ni drugih mlađih kolega nisu tražili sledbeništvo. Naravno, to služi na čast i tim mlađim kolegama koji na sledbeništvo – sve da je od njih i traženo – ne bi pristajali. Lino Veljak, Branko Despot, Nadežda Čačinović, Alija Hodžić, ili izrazito talentovani Slobodan Drakulić, ma koliko međusobno različiti, mogli bi činiti jednu takvu grupu. Naravno, pojavili su se i oni drugi, kojima sloboda kritičkog mišljenja i humanizam nisu bili primarno intelektualno opredeljenje, nego su nastojali da iz bliskosti sa praksisovcima dođu do nekih drugih koristi. Te zagrebačke kolege su se u promenjenim društvenim okolnostima okrenule pre svega organizaciji i izvedbi „hrvatskih studija“ i filozofiji samo kao „hrvatskoj filozofiji“, pa su u tom novom kontekstu praksisovci, njihovi bivši profesori, bili bačeni u zaborav. Takav sud bi se odnosio, na primer, na Mislava Kukoča, koji je, „okrenuvši ćurak naopako“, dobro razumeo kako se prave diplomatske karijere, pa i na Antu Čovića, asistenta Milana Kangrga

12 Milan Kangrga, *Izvan povijesnog događanja*, Feral Tribune, Split 1997, str. 139–140. Kangrga tu koristi priliku da kaže još nešto što mu se čini značajnim: „No, kad sam već pri tom pitanju i odgovoru, želio bih reći slijedeće: Kao što se praksisovci nisu misaono podudarali, vidimo da se oni danas (nakon smrti D. Grlića, R. Supeka, G. Petrovića) – kad su *en bloc* napadani sa svih strana – ne pojavljuju u javnosti da brane svoju poziciju, pa i svoj nekadašnji i sadašnji rad, kao da se to njih ništa ne tiče! Tako sam ja ostao na poprištu posljednjeg Mohikanca, da ’branim boje neke apstraktne imaginarne momčadi’. Ovim izjavljujem da ću odsada govoriti samo u svoje vlastito ime, i ako treba braniti svoj filozofski i ljudski integritet u javnosti.“ Ima izvesne duboke rezignacije u ovom Kangrginom stavu. Pošto se s dobrim razlozima razišao sa nekim svojim beogradskim kolegama, pre svih Mihailom Markovićem i Ljubomirom Tadićem, Kangrga 1996. pri govora svojim još živim zagrebačkim kolegama, verovatno pre svih, Vranickom, Bošnjaku, Kuvačiću i Cvjetičaninu izvjesni socijalni oportunistam.

na predmetu etika.¹³ Na to „bacanje praksisovaca u zaborav“ u savremenoj hrvatskoj filozofiji vredno je posebno se osvrnuti. Akteri tog zaborava praksisovaca samo su sledili puteve koje su u doba postojanja *Praxisa* na nešto drukčijoj osnovi dobro utabali Fuad Muhić¹⁴ i Muhamed Filipović. Uostalom, neki su se uspešno ili manje uspešno vratili profesiji.

13 Milan Kangrga je zapisao: „Uzeo sam Čovića za asistenta, pomogao mu da doktorira i da bude unapređen za docenta. I što sad da kažem? Bio je to opet 'proleterski promašaj' s moje strane, koji se naravno ujedno pokazao i ljudskim promašajem, pa sam od tog Čovića kao čovjeka doživljavao nevjerovatne 'akrobacije': dok me je trebao – doslovno do toga roka – i djelomično prepisivao, bilo je sve u redu, a onda je sve bilo 'popunjeno' – i doktorat i docentura. A što treba dalje? Sve je već na najbolji način urađeno i postignuto, pa mu više Kangrga nije trebao!“ Videti: Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, splitsko izdanje, str. 176. Moguće je da je ovo jedna od ne tako retkih emotivnih reakcija Milana Kangrga koja danas može zvučati i preterano, tim pre što je Čović svoju poziciju u izvesnoj meri korigovao!

14 Muhić je nesumnjivo počeo kao simpatizer *Praxisa*, kojeg su 1966. u Sarajevu kritikovali politički forumi. Pokajao se i napravio i univerzitetsku i političku karijeru. Postao je poznat kao partijski ideološki naganjač („Fu Mu“) koji je svaku kritiku proglašavao napadom na Bosnu i Hercegovinu. Završio je tužno kao ideolog Hrvatske stranke prava koja mu se odužila osmrtnicom u sarajevskom *Oslobođenju*, 16. decembra 1991. godine: „Nenadna smrt našeg člana i prijatelja gospodina prof. dr Fuada Muhića... ožalostila je sve Hrvate, Muslimane, katolike i druge, sve prijatelje Hrvata, te sve znanstvenike svijeta...“

Izlazak iz republičkih okvira

Ako se za inicijatore i osnivače *Praxisa* može govoriti kao o grupi kolega i prijatelja – svakako ne istomišljenika – to se za ostale jugoslovenske i inostrane saradnike svakako ne može reći. Ogromna većina saradnika pojavljivala se u *Praxisu* i Korčulanskoj ljetnoj školi krajnje individualno. Dvojica veoma uglednih saradnika *Praxisa* iz Slovenije, Dušan Pirjevec i Veljko Rus,¹ teško da su imali bilo kakvu zajedničku ideju o saradnji, a još manje da bi se zajednički identifikovali sa praksisovskom pozicijom.

Praxis i Škola su izazvali veliko interesovanje među kolegama u Sarajevu, a sarajevski *Pregled* i *Odjek* bili su otvoreni za praksisovce. Kao centar u kome su birokratska „pamet“ i moć bile tradicionalno jače od nastojanja ljudskog duha da stvara, Sarajevo je decenijama bilo sredina iz koje su intelektualci različitih profesija odlazili, „emigrirali“, u druge jugoslovenske sredine.² U tom kontekstu je sasvim razumljivo da su ličnosti koje su se bavile filozofijom i sociologijom bile na izvestan način skućene u zatvorenoj sredini, pa su priželjkivale „prozor u svet“, a *Praxis* i Škola su bili idealna prilika za tako nešto. U *Praxisu* su iz Sarajeva sarađivali: Abdulah Šarčević, Muhamed Filipović, Ante Pažanin, Rasim Muminović, Arif Tanović, Besim Ibrahimpašić, Božidar Jakšić, Kasim Prohić, Boro Gojković, Vojin Simeunović, Džemal Sokolović, Aleksa Buha, a jedan prikaz objavio je i Nikola Poplašen. Članovi

1 Zanimljiv detalj beleži Ivo Kuvačić u svojim *Sećanjima*: „Dobro se sjećam kako je urednik *Perspektiva* Veljko Rus dolazio k nama na Korčulu u pratnji policajca. Naše su birokrate bile u neprilici...“ (Ivo Kuvačić, *Sećanja*, str. 71).

2 Iz Sarajeva su u relativno kratkom periodu „otišli“ Vanja Sutlić, Ivan Focht, Ante Fiamengo, Nerkez Smilagić, Žarko Vidović, Mladen Čaldarović, Ante Pažanin u Zagreb, a Andrija Krešić i Ljubomir Tadić u Beograd. Egzodus glumaca, operskih pevača/pevačica, dirigenata bio je takođe veoma snažan. Time je nivo intelektualnog života u Sarajevu svakako bio oštećen i snižen, ali je i otvaran prostor za nove ljude željne stvaranja. Neki ljudi su taj prostor sjajno iskoristili i njihovo delo služi na čast kulturnom životu Sarajeva.

Saveta *Praxisa* su bili Abdulah Šarčević, Besim Ibrahimpašić, Ivan Focht, Muhamed Filipović i pod kraj Rasim Muminović.³ Najviše radova u *Praxisu* su objavili Rasim Muminović i Boro Gojković. Članovi Upravnog odbora Škole su bili Besim Ibrahimpašić, Božidar Jakšić, Esad Ćimić, Rasim Muminović, Mladen Čaldarović, koji je prešavši u Zagreb, jedno vreme bio i član redakcije. Učesnici Škole bili su i Božidar Gajo Sekulić, Olga Kozomara i Arif Tanović. Kada su Vanja Sutlić, Andrija Krešić, Ljubomir Tadić i neke druge ličnosti napustili Sarajevo političko-policijski pritisci u Sarajevu bili su pojačani i kombinovani s izvesnim koruptivnim metodama. U Sarajevu se formirao samoproklamovani „sarajevski filozofski krug“. Daleko od toga da su sve pomenute ličnosti prihvatile medom namazanu čvrstu političku ruku protiv kritičkog mišljenja, ali ostaje da se zabeleži da je jedini koji je u Sarajevu ostao uz praksisovce bio Božidar Gajo Sekulić. Čak je i Abdulah Šarčević smatrao svoju praksisovsku epizodu najverovatnije beznačajnom.⁴

Ovde treba primetiti sledeće: u naivnom nastojanju da okupi što više kolega iz drugih jugoslovenskih centara i različitih nacionalnih opredeljenja i političkih uverenja, u *Praxisu* su se povremeno pojavljivali i politički naganjači (Fuad Muhić nije jedini), pa i fabulanti i mitomani, kao što je bio i ostao Muhamed Filipović, „pronalazač“ „bosanskog duha u književnosti“ i pisac krajnje neuobičajenog pogleda na filozofiju.⁵ Time je i za krajnje tolerantnu redakciju *Praxisa* „dara prevršila meru“, pa se Filipoviću obratila pismom u kome naglašava da „naša redakcija, kao intelektualna zajednica, strogo stoji na stanovištu slobodnog udruživanja koje pretpostavlja i slobodu razilaženja...“⁶

3 Muminović je tim povodom napisao jedno žalosno pismo Gaji Petroviću kojim se odriče članstva u Savetu i dalje saradnje u časopisu. Nakon desetak godina meni je izjavio da je to učinio kako bi „zaštutio egzistenciju porodice u Sarajevu“. Tu porodicu iz drugih razloga nije sačuvao, ali je našao utočište u toplom krilu nacije. Videti: Rasim Muminović, „Srpska genocidnost i naša odgovornost“, *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, 22. decembra 1992. godine, Sarajevo, Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, 1994, str. 120–122.

4 Tako je u obimnom razgovoru s Ristom Tubićem za sarajevski časopis *Dijalog* na direktno pitanje o *Praxisu*, Gaji Petroviću, Milanu Kangrgi i kolegama koji su uređivali „Maslešinu“ poznatu biblioteku „Logos“, Šarčević sustavno izbegavao da pomene bilo časopis, bilo koje ime svojih kolega. *Nomina sunt odiosa!* Saradnja s *Praxisom* zatrpana je iskazima o svetskoistorijskom značaju filozofije. Videti: „Intervju Riste Tubića s Abdulahom Šarčevićem“, *Dijalog*, br. 1–2/1989, str. 135–166.

5 Videti: Muhamed Filipović, „Konceptije naše filozofije o njenoj ulozi i odnosu u društvu“, *Filosofija*, 3–4/1969, str. 131–156.

6 *Praxis*, br. 1/1971, str. 167. Na to pismo redakcija nije dobila Filipovićev odgovor, pa je u napomeni zaključila „da prof. Muhamed Filipović naprosto prezire časopis u čijem se redakcijskom savjetu nalazio, ili, možda, samog sebe kao člana tog savjeta“, *ibid.*

Filipović nije odgovorio redakciji *Praxisa*. Da bi se pokazala razlika u kulturnom obrascu i shvatanju kolegijalnih odnosa, ovde će biti naveden veći deo pisma Gaje Petrovića, upućenog iz Minhena 22. novembra 1967, čiji sadržaj pokazuje s koliko se delikatnosti i ljudske pažnje Gajo Petrović obraćao Muhamedu Filipoviću:

Dragi Tunjo,

Kako sam Ti obećao, ja sam se odmah po povratku u Zagreb (iz Sarajeva) prihvatio čitanja Tvog rukopisa, pa sam ga prije odlaska u Njemačku i dočitao. Nažalost, nisam tada stigao da napišem recenziju. To sam, međutim, učinio sada, prvih dana boravka u Münhenu. Danas tu recenziju šaljem 'Veselinu Masleši'. Zamolio sam ih da Ti je pokažu, ali možeš Ti i ne čekajući njihovu obavijest otići tamo i pogledati. Kao što ćeš vidjeti recenzija je nedvosmisleno pozitivna, ali sadrži i neke manje primjedbe. Formulirao sam ih vrlo blago i oprezno, ali dovoljno jasno da bi Ti mogao razabrati u čemu su po mom mišljenju neki nedostaci rukopisa. Samo sam jedno u recenziji propustio: da bi po mom mišljenju bilo vrlo korisno da Ti cijeli rukopis još jednom pažljivo redigiraš, da ga i stilski i misaono još malo dotjeraš. Nisam to navodio u recenziji, ali mislim da rukopis i u ovom obliku može biti štampan. No spominjem to Tebi, zato što mislim da bi knjiga, ako bi Ti još malo poradio na njoj, mogla biti još znatno bolja nego što je sada.

U Zagrebu se nešto čulo o tome da je poslije našeg nastupa u Sarajevu bilo nekih gužvi. Po nekim glasovima i Ti si se bio malo preplašio i bio sklon da se donekle ogradiš od nas, po drugima – Ti si na te atake vrlo uspješno parirao. U svakom slučaju ja sam više sklon da povjerujem u drugo. Međutim, znam da vas (i napose Tvoja) situacija u Sarajevu i nije najsjajnija i da Vam može biti teško da se bez rezerve solidarizirate s nama. Meni se čini da je naša situacija u Zagrebu sada prilično dobra, te da na neki način (u prvom redu javnom rečju) možemo pomoći i Vama, naravno pod uvjetom da smo pravovremeno informirani o tome što se zbiva. Zato bih Te molio, ako biste imali neke neprilike zbog stava prema 'Praxisu', da me o tome obavijestiš.⁷

Solidarnost s Muhamedom Filipovićem i članstvo u Savezu komunista Jugoslavije bilo je za Besima Ibrahimpašića značajnije od saradnje s *Praxisom*, pa je 20. jula 1974. pismom obavestio redakciju da podnosi ostavku „na članstvo u Savjetu redakcije časopisa. Ova moja odluka uvjetovana je nizom razloga, a pored ostalog i time što kao član SKJ ne mogu snositi posljedice za politiku redakcije, s kojom se u mnogo čemu nisam ni ranije

7 Kopiju pisma mi je ljubazno ustupila Asja Petrović. Za radoznalce koje bi mogli da zanimaju lik i delo Muhameda Filipovića, videti: *Simpozij „Misao i djelo akademika Muhameda Filipovića“*, Zbornik radova, Avicena, Sarajevo 1999, a takođe i: Tarik Haverić, *Čas lobotomije*, Rabić, Sarajevo 2007; Mahir Sokolija, *Tunjo, velik turban, pod njim hodže nema*, Merton Graphics, London 1995; Marko Vešović, *Tunjo veliki i u Tunje mali*, Rabić, Sarajevo 2009.

slagao, a u posljednje vrijeme se posebno ne slažem. Naime moje prvo razmišljanje o potrebi da istupim iz Savjeta vezano je za slučaj dr Muhameda Filipovića...“⁸ Drugi ozbiljan povod bio je slučaj odbrane dr Mihaila Đurića s kojom se nije slagao, a posebno je bio „indigniran najnovijom, za intelektualce neuobičajenom, polemikom dr Gaje Petrovića sa drugovima iz Ljubljane (drugovima Borisom Zihrlom, Vojanom Rusom i drugima)“.⁹ Redakcija je postupila nehrišćanski, pa nije „okrenula i drugi obraz“, nego je pokazala da tolerancija ima i svoje granice koje su važnije od republičkih. U kratkoj belešci podsetila je Besima Ibrahimpašića na njegovo skrušeno prihvatanje časti da bude član Savjeta,¹⁰ da u toku osam godina nije dao nijedan svoj teorijski prilog niti pomogao u angažovanju drugih saradnika, da kao urednik sarajevskog *Pregleda* nije pokazao razumevanje za uspostavljanje bliske saradnje između tog časopisa i *Praxisa*. Odbacujući njegovo obrazloženje u celini, sa zahvalnošću je prihvatila njegovu ostavku. Na kraju „Bilješke...“ redakcija smatra nedostojnim podvaljivanjem i zastrašivanjem tvrdnju Besima Ibrahimpašića da ostavku podnosi zato što kao član SKJ prihvata odluke X kongresa SKJ, jer ne postoji nijedan dokument SKJ, pa ni X kongresa, u kome se kaže da član SKJ ne može biti u redakcijskom Savetu časopisa.

Učešće ličnosti iz drugih centara bivše Jugoslavije u aktivnostima *Praxisa* i Škole bilo je više nego simbolično. Mitko Ilijevski bio je član Savjeta *Praxisa* iz Skoplja, a njemu se pridružio početkom 1974. Dimitar Dimitrov, takođe iz Skoplja. Dimitrov je doktorirao s temom iz estetike kod Danka Grlića na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Posle dve decenije postao je ambasador Makedonije u Moskvi. Kod praksisovaca je doktorirao i Muhamedin Kulaši koji je postao profesor na Univerzitetu Pariz VIII u Sen Deniju, danas ambasador Kosova u Francuskoj.

8 „Pismo Besima Ibrahimpašića Redakciji časopisa 'Praxis', *Praxis*, br. 3–5/1974, str. 533.

9 *Ibid.*, str. 534. „Na kraju sa žaljenjem konstatujem“, piše Ibrahimpašić, „da je Redakcija 'Praxisa' svojim nedovoljno promišljenim političkim stavovima i postupcima, uprkos javne kritike, kao i interne kritike mnogih njenih saradnika i prijatelja, propustila historijsku šansu da se jugoslavenska filozofska i sociološka misao svestrano razvija na dobrobit razvoja socijalizma kako u Jugoslaviji tako i šire u svjetskim razmjerama“.

10 Redakcija citira Ibrahimpašićevo pismo: „Nisam mnogo ubijeđen da sam ni dosadašnjim svojim radovima u oblasti sociologije stekao takav ugled kakav zaslužuje članstvo u Vašem redakcijskom Savjetu.“ „Bilješka redakcije“, *ibid.*, str. 534.

Paradoks beogradske „praksis grupe“

U Beogradu je trajnim i snažnim državno-partijskim ideološkim, političkim i policijskim pritiskom stvorena apsurdna situacija, bitna ne samo za razumevanje karaktera saradnje, nego i za tumačenja kasnijih sporova. Nakon burnih zbivanja koja su pokrenuta studentskim revoltom u svetu i Jugoslaviji 1968. godine, osmoro profesora i saradnika Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta proglašeni su ekstremnom praksisovskom grupom. Više godina su izlagani različitim oblicima pritiska i represije, dok krajem januara 1975. godine nisu posebnim zakonom (*lex specialis*) koji je usvojila Skupština Srbije izbačeni sa Univerziteta.¹ Zagorka Golubović, Trivo Indić, Mihailo Marković, Dragoljub Mićunović, Nebojša Popov, Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić i Miladin Životić, nastavnici i saradnici Filozofskog fakulteta proglašeni su ekstremnom grupom praksisovaca i to se određenje godinama povlačilo na sastancima političkih foruma, partijskoj štampi i ostalim medijima. To određenje „beogradske grupe praksisovaca“ ili „beogradske osmorice“ preuzeli su i mnogi mediji u inostranstvu. A unutrašnje razlike u toj „grupi“ bile su toliko velike da bi teško po bilo kom osnovu moglo biti govora o „grupi“, izuzev u političko-policijskom žargonu.²

-
- 1 O tome videti sjajnu analizu Nebojše Popova u knjizi *Contra fatum*. Kako bi se toj analizi malo što moglo dodati ili oduzeti, ovde to pitanje neće biti šire razmatrano.
 - 2 Zapravo, u Beogradu je pritisak režima homogenizovao ličnosti različitih intelektualnih interesovanja i opredeljenja. „Beogradska grupa osmoro praksisovaca“ stvorena je u političkim kabinetima i policijskim ekspoziturama, računajući i one na Univerzitetu. Naravno, nisu te ličnosti nasumice odabrane, ali se o izuzetnoj bliskosti stavova i orijentacija teško može govoriti. Slično se događalo i u drugim zemljama tzv. socijalističkog lagersa. Tako je, pišući o situaciji u Sovjetskom Savezu, Milan Subotić primetio: „Pritisak režima (zajedničkog neprijatelja) homogenizovao je disidentski pokret potiskujući postojeće unutrašnje razlike i sporove u drugi plan, pa je, gledano spolja, stvoren utisak njegovog jedinstva.“ Uporediti: Milan Subotić, *Solženjicin anđeo istorije*, Logos (Biblioteka Reč), Beograd 2007, str. 21 i 70.

Politički linč dela beogradskih saradnika *Praxisa* imao je i funkciju preventivnog zastrašivanja svih onih ličnosti u javnosti koje bi se osmelile na slobodno kritičko mišljenje. Pored toga, tim političko-policijskim manevrom jedan broj saradnika *Praxisa* i učesnika Korčulanske ljetne škole koji je živeo u Beogradu jednostavno je skrajnut u drugi plan, jer „ekstremna grupa“ ne sme biti ni prevelika. Tako su od pogleda javnosti „sklonjena“, „izbrisana“ saradnja u Korčulanskoj ljetnoj školi i *Praxisu* Veljka Koraća, Andrije Krešića, Vojina Milića, Mihaila Đurića, Jovana Arandelovića, Zdravka Kučinara, jednog broja studenata koji su nalazili inspiraciju u određenim praksisovskim idejama – i ne samo njih.

Tako je stvorena paradoksalna situacija. Ako je zagrebačke kolege povezivao osjećaj kolegijalnosti i ličnog prijateljstva, u Beogradu je stvar bila daleko složenija – poznata „grupa“ „osmoro nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta“ o kojoj se u svetu tako mnogo i s razlogom pisalo, proglašena je grupom u partijskim i policijskim krugovima. Otpor kontinuiranim političkim napadima i osudama, stalnoj policijskoj prismotri bio je osnova koheziji te „grupe“. Unutrašnje razlike bile su veoma velike, pa je raspadom prethodnog sistema nestalo i „grupe“. Prvi se od „grupe“ odvojio Trivo Indić, tako da i neki strani autori pišu o „grupi sedmorice“, kao, na primer Dejvid Kroker.³ U drugoj polovini osamdesetih godina Miladin Životić je došao u veoma oštar sukob sa Mihailom Markovićem, napustio Centar za filozofiju i društvenu teoriju i vratio se profesuri na Filozofski fakultet u Beogradu. Devedesetih godina razišli su se veoma bliski Ljubomir Tadić i Dragoljub Mićunović, kao i Mihailo Marković i Svetozar Stojanović.⁴

Ovde je potrebno vratiti se razumevanju prethodnih zbivanja. Potrebno je razmotriti i poglede beogradskih praksisovaca. Od izuzetnog je značaja za sudbinu *Praxisa* i osporavanja časopisa i u Hrvatskoj i u Srbiji činjenica da je

3 Videti: David Crocker, *Praxis und Democratic Socialism – The Critical Social Theory of Marković and Stojanović*, Humanities Press (Atlantic Highland), Harvester Press (Brighton), 1983, str. 8. Videti takođe, Ernst Topitsch, Die 'Belgrader Sieben'. Neue Druck auf die jugoslawische Intelligenz, *Rheinischer Merkur/Chris und Welt*, No. 50, 12. decembar 1980, koji takođe pominje sedam, a ne osam profesora i saradnika.

4 Ako je sukob Životića i Markovića bio više lične nego političke prirode, Tadić je napustio Mićunovića i priklonio se Đinđiću u Demokratskoj stranci, dok je Marković stajao uz Miloševića, a Stojanović uz Dobricu Ćosića. Poslednja dvojica su ostavili i pisani trag o svom razlazu. Zagorka Golubović i Nebojša Popov izabrali su vlastite puteve intelektualnog rada i antiratnog angažmana. Popov je dvadeset godina uređivao antiratni list „protiv mržnje i nasilja“ – *Republiku*, trudio se da u ratnim uslovima održava veze i u Hrvatskoj i u Bosni i na Kosovu, ali to nije smetalo ratnim huškačima i nacionalističkim naganjačima da ga proglašavaju „četnikom“, dok je njegov javni angažman u Srbiji bio karakterisan kao „izdajnički“ i „mondijalistički“.

posebno intenzivnu saradnju redakcija *Praxisa* ostvarila sa beogradskim kolegama. Najpoznatije ime u međunarodnim okvirima među tim kolegama bio je Mihailo Marković, koji je do kraja života – bez obzira na duboku transformaciju koju je doživeo – tvrdio da mu je Gajo Petrović bio najbolji prijatelj. Stoga nije bez značaja razmotriti Markovićev pogled na praksisovce. Tu grupu su po njegovom mišljenju činili vrlo talentovani mladi filozofi i sociolozi „... uglavnom iz Zagreba i Beograda, od kojih je svaki bio individualac i po idejama se razlikovao od drugog, ali su po angažovanju za najbitnija humanistička načela, po kritičnosti prema svakom dogmatizmu, svakoj autoritarnosti, bili istinska intelektualna zajednica, s ogromnim međusobnim prijateljstvom i solidarnošću, što je i pre dve decenije, a i danas krajnja retkost u svetu.⁵ Časopis je za sve vreme postojanja (1964–1975) zastupao jasnu jugoslovensku orijentaciju, borio se protiv svakog vida nacionalizma, a naročito se oštro suprotstavio masovnom nacionalističkom pokretu u Hrvatskoj 1971. Nije slučajno da je časopis ukinut u godini donošenja novog Ustava: autori dezintegracije Jugoslavije u osam država i nacionalnih ekonomija u časopisu bi dobili 'par toplih reči'. Časopis su već 1965. napali Savka Dabčević i Miko Tripalo, ali su za njegovo kasnije ukidanje najzaslužniji Tito i Bakarić.“⁶

Praxis je, po rečima Mihaila Markovića, najvećim delom zaslugom zagrebačkih kolega, dao veliki doprinos: 1) filozofskoj antropologiji, 2) političkoj filozofiji i 3) ideji participativne demokratije, odnosno samoupravljanja.⁷ Ipak nije bila reč o zajednici istomišljenika. U intervjuu za list *Danas*, 1987, Marković je u tom pogledu bio veoma izričit: „Praxis nikad nije bio zajednica istomišljenika. Mi smo se slagali u nekim osnovnim principima, ali

5 U intervjuu listu *Osmica* 1991. tu temu će varirati na sledeći način: „Kad je reč o angažovanju u okviru *Praxisa*, danas se zaboravljaju dve stvari. Prvo, svi članovi praxis grupe bili su ubeđeni socijalisti, razume se demokratski, humanistički opredeljeni socijalisti. Drugo, naša ideja-vodilja, ideja čoveka kao bića prakse, značila je da smo bili dužni da ne samo stvaramo ideje već i da ulažemo napore da se one ostvare u praksi, drugim rečima – da se u skladu s njima svet humanizuje i ljudski odnosi učine slobodnijim i pravednijim. Ako smo, dakle, bili spremni da živimo našu filozofiju, mi nismo mogli da ostanemo 'čisti' filozofi već smo se morali praktički angažovati na način koji je situacija zahtevala.“ Mihailo Marković, „O teorijskom i praktičnom angažovanju“, *Izabrana dela*, tom 8, str. 527.

6 *Ibid.*, str. 496. Mada lično veoma sklon autoritativnom ponašanju, Marković naglašava: „Prednost grupe *Praxis*, u kojoj se intenzivno intelektualno živelo u toku nekoliko decenija, bila je u tome što u njoj nije bilo autoriteta kom bi se trebalo potčinjavati, i što je ona u svojoj jedinstvenosti bila i dovoljno raznorodna; jugoslovenska ali nacionalno heterogena, humanistička ali sa ogromnim individualnim razlikama u uverenjima.“ Mihailo Marković, *Juriš na nebo*, str. 141.

7 Uporedi: Mihailo Marković, „Šta je uopšte Praxis“, neautorizovano predavanje, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011, str. 11–25.

nismo imali neku jedinstvenu teorijsku platformu obaveznu za sve, pogotovu ne političku platformu. Već pedesetih godina videlo se da među nama postoje velike teorijske razlike. Posebno su bile velike razlike u shvatanju filozofije i njenog odnosa prema naukama. To je bio jedan od stalnih predmeta sporenja s Gajom Petrovićem, s kojim sam inače bio i ostao u odnosu čvrstog i trajnog prijateljstva. Mi smo često polemisali jedni s drugima. Taj intenzivan teorijski život traje sve do 1975. godine, do ukidanja Korčulanske ljetne škole i *Praxisa*.⁸ Ovde je Marković u pravu: razlike u shvatanju filozofije su veoma bitne. Tako je Gajo Petrović filozofiju shvatao kao mišljenje revolucije nepodložno političkim i drugim autoritetima, dok je za Markovića filozofija bila stručna disciplina, a politički autoriteti nesumnjivo relevantni. O tim autoritetima i njihovim stavovima Marković je – uz svu povremenu snažnu kritičnost – i te kako vodio računa. Štaviše, kao što se pokazalo u godinama pred smrt i posle smrti Gaje Petrovića, Marković se i sam trudio da postane jedan od tih autoriteta. Tu razliku je Marković posebno naglasio u knjizi sećanja *Juriš na nebo*, u kojoj je prigovorio Gaji Petroviću oštru kritiku partijskog ideologa Veljka Vlahovića.⁹

Da bi se otklonili eventualni prigovori o navođenju Markovićevog staništa van konteksta, ovde će biti citiran nešto duži Markovićev stav: „U oblasti ideologije i kulture Praxis grupa je pružila značajan doprinos kritici pozitivističke nauke i liberalističke političke filozofije, filozofije egzistencije, dijalektičkog i istorijskog materijalizma, i, posebno, epistemološke teorije odraza i sheme 'baze i nadgradnje', lenjinističke teorije partije i revolucije.

8 Mihailo Marković, *Izabrana dela*, tom 8, str. 450. Da bi stvorio utisak da se kasnije ništa neprirodno nije dešavalo, da je tok događaja išao istom linijom, da su „i vuci siti i ovce na broju“, Marković u sledeće dve rečenice dodaje: „Sledećih godina mi se i dalje redovno sastajemo i očekujemo da se poprave prilike i da produžimo sa izdavanjem *Praxisa*. Kada postaje očevidno da do toga neće doći, javlja se ideja o pokretanju međunarodnog časopisa.“

9 Zamerio je Gaji Petroviću što je na skupu „Marks i savremenost“ u Novom Sadu 1964. oštro, Marković kaže „s pozicije profesora“, kritikovao Veljka Vlahovića, jer bi kasniji sukob SK sa profesorima i studentima bio „možda“ manje žestok, ali i sam priznaje da to ne znači da sukoba ne bi bilo: „Sukob je bio neminovan, kao i njegov rasplet. Razlike su bile u detaljima tog raspleta. Na primer, profesori Zagrebačkog univerziteta, koji su, sa izuzetkom Gaje Petrovića, bili znatno 'pitomiji', nisu bili izbačeni s univerziteta. Mi u Beogradu jesmo.“ Markoviću nije palo na pamet da pomisli da postoje i druga moguća objašnjenja. Na primer, da je politička situacija u Zagrebu nalagala nešto drukčije ponašanje partijskih moćnika i da se zamisli nad činjenicom da su upravo njegove „pitome“ zagrebačke kolege pisale i potpisivale referate kojima su branili profesionalno dostojanstvo, pa i građansku egzistenciju svojih beogradskih kolega. Uporediti: *Juriš na nebo*, str. 138–141 (navod je sa str. 141).

Za razliku od 'negativne' dijalektike i 'negativne' kritike Frankfurtske škole, napravljena je distinkcija između 'apstraktne negacije', koja teži da totalno destruiira kritikovani predmet, i 'konkretne negacije', *prevazilaženja*, koja teži da ukine samo one oblike kritikovanog predmeta koji konstituišu bitnu unutrašnju granicu, pri čemu se održavaju i uključuju u novi oblik sve one odlike predmeta koje predstavljaju nužni uslov za njegov dalji razvoj. Praktični oblik prevazilaženja u istoriji je *revolucija*. Bitne karakteristike socijalne revolucije nisu nasilje, obaranje vlade niti ekonomski slom sistema. Revolucija je strukturalni preobražaj (koji može biti i postepen), kojim se ukidaju bitna unutrašnja ograničenja (institucije, strukture ponašanja koje blokiraju dalji razvoj) date društveno-ekonomske formacije. S tog stanovišta je ocenjeno da su sve društvene revolucije u dvadesetom veku (u Rusiji, Kini, na Kubi, u Jugoslaviji i drugde) bile nepotpune i da nisu realizovale projekt demokratskog socijalizma, već različita hibridna društva (s mešavinom socijalističkih, kapitalističkih i feudalnih elemenata).¹⁰

„Veliki napor je uložila jugoslovenska *Praxis* grupa da se razjasne antropološki pojmovi (čoveka kao bića prakse, slobode i razotuđenja) na kojima se filozofski temelji kritička teorija. Parafrazirajući Habermasa, tek u 'idealnoj zajednici ljudske prakse' (čija je samo jedna dimenzija – govor) može se ostvariti puna čovečnost (čiji je jedan momenat – racionalnost).¹⁰ U sećanjima *Juriš na nebo* Marković daje dosta realnu sliku različitosti i zajedništva u *Praxisu*: „Članovi *Praxisa* su po svojim uverenjima bili marksisti – humanisti. Razlike su nesumnjivo postojale. Jedni su bili skloni vrlo apstraktnom mišljenju, drugima su apstrakcije samo posredovale između vrlo konkretnih opštih problema i konkretnih odgovora. Kod jednih je bio vidan uticaj nemačke filozofije, naročito Hegela i Hajdegera, drugi su očigledno bili prošli kroz škole anglo-američkog ili francuskog mišljenja. Jedni su se zadovoljavali prezentacijama tuđeg mišljenja, drugi su bili originalniji i išli su više-manje sopstvenim putevima. Jedni su bili filozofi verzirani u pojedinim naukama – sociologiji, ekonomiji, psihologiji, dok su drugi bili ponosni što se bave čistom filozofijom, kojoj 'stručna' znanja nisu bila potrebna. Ali, postojalo je opšte slaganje da naša celokupna teorijska i praktična delatnost treba da se usredsredi na bavljenje problematikom savremenog čoveka i da za svrhu ima emancipaciju od svih oblika tiranije i dominacije i humanizaciju svih područja života.¹¹

10 *Ibid.*, str. 191–192.

11 *Juriš na nebo*, str. 116–117. Zanimljivo je da ni u isticanju razlika, ni u naglašavanju sličnosti Marković nijednom rečju ne pominje jedno od osnovnih načela *Praxisa* – „kritiku svega postojećeg“.

Od opšteg slaganja do neslaganja udaljenosti su ponekad iznenađujuće kratke. Kada je prešao na „srpsku stranu“, Marković je imao snažnu potrebu da dokazuje da je ostao praksisovac i da njegove kolege koje su primetile tu promenu nisu u pravu. Tako je u razgovoru s danskim novinarima Jensom-Martin Eriksenom, Frederikom Stjernfeltom, avgusta 2005. godine, na pitanje da su se neki članovi praksis grupe (Golubović, Popov, Jakšić) ogradili od stavova izraženih u Memorandumu, odgovorio: „Jakšić nije bio član 'Praxisa'. On je izjavljivao da je bio, ali to nije istina. Simpatisao nas je ali nikada nije bio član grupe. Možete ga opisati kao 'mondijalistu', kao kosmopolitskog mislioca koji nije priznavao postojanje nacionalnih sentimenata ili nacionalnog identiteta. Nekoga ko je bio veoma kritičan prema PRAXISU i Srbiji. On je imao decidirano različite stavove od mojih, to mi je sasvim jasno.“¹² Čudno, ovaj iskaz Mihaila Markovića doživeo sam kao kompliment: već u vreme polemike u *Gledištima* oko „nacionalne državnosti“ (1988–1989), a pogotovo intervju (2009) nisam bio član bilo kakve „grupe“ kojoj je on pripadao. Ne krijem, prema politici koja je vođena u Srbiji bio sam ne „veoma kritičan“ kako mi Marković ljubazno spočitava, nego ekstremno kritičan! A moje prihvatanje jednog od osnovnih načela *Praxisa*, prava na slobodno izražavanje kritičkog mišljenja, obavezivalo me je da i prema *Praxisu* budem kritički orijentisan. *Praxis* je proklamovao načelo „bespoštedne kritike svega postojećeg“, pa se po sebi razume da se taj stav odnosi i na *Praxis*. Ovde je dovoljno podsetiti da je, odbijajući prigovore da *Praxis* i njegova redakcija prisvajaju sebi izuzetno pravo, pa i monopol da budu jedini kritičari, Gajo Petrović citirao uvodnik prvom broju *Praxisa*, „Čemu *Praxis*?“: „ako sve može biti predmet kritike, od toga ne smije biti izuzet ni časopis *Praxis*.“¹³ Marković je u jednom u pravu, odbacujem „nacionalne sentimente“ koje je on zakasnelo ali snažno prigrlio. Jednu „sitnicu“ je ipak prevideo – bio sam saradnik *Praxisa* i član

12 Videti: Eurozine, F:\Eurozine – The Memorandum Roots of Serbian nationalism – Jens-Martin Eriksen, Vasilije Krestic, Mihajlo Markovic, Frederik Stjernfelt An interview with Mihajlo Markovic and Vasilije Krestic.htm Jens-Martin Eriksen, Vasilije Krestic, Mihajlo Markovic, Frederik Stjernfelt The Memorandum: Roots of Serbian nationalism An interview with Mihajlo Markovic and Vasilije Krestic, Published 2005–07–08, Original in Danish, Translation by Simon Garnett © Jens-Martin Eriksen, Frederik Stjernfelt/ Eurozine. Tekst odgovora izvorno glasi: „MM: Jaksic wasn't a member of PRAXIS. He claimed he was, but it's not true. He sympathized with us but was never a member of the group. You could describe him as a 'mondialist', as a cosmopolitan thinker who did not recognize the existence of a national sentiment or a national identity. Someone who at the time was highly critical of PRAXIS and Serbia. He has decidedly different opinions from me, about that I'm quite clear.“

13 Gajo Petrović, *Izabrana dela*, tom I, str. 389.

Upravnog odbora Korčulanske ljetne škole, hapšen sam, suđen sam i izbačen s univerziteta zbog jednog članka objavljenog u *Praxisu*.¹⁴ A Zagorka Golubović u istom intervjuu nije prošla ništa bolje, možda još gore, jer je videla kombinaciju socijalizma i nacionalizma kao čisti nacizam, a iz istog razloga je odbacivala diskusije o nacionalnom pitanju, jer je i to za nju bio čisti nacizam.¹⁵

U Hrvatskoj je javno mnjenje veoma osetljivo na „nacionalne sentimente“ i pitanje „nacionalnog identiteta“. To je, tretirajući hrvatske i srbijske prilike kao celinu, pokazao Borislav Mikulić na jednostavan način: „...kad se univerzalistička hrvatska filozofija pojavila u 'tuđem etničkom'

14 Videti: „Dokumenti o istrazi i suđenju protiv Božidara Jakšića“, *Praxis*, br. 1–2/1973, str. 255–272. Videti takođe, širi analitički komentar (tekst pisao Nebojša Popov) „Komunističko opredeljenje ili propaganda protiv socijalizma“, i materijal sa suđenja B. Jakšiću u Sarajevu 5–8. marta 1972, *Filosofija*, br. 1–2/1973, str. 185–209. Naknadno je celovita dokumentacija o tom suđenju objavljena pod naslovom „Sudski proces i osuda Božidara Jakšića“, *Hereticus*, br. 4/2009, str. 187–254.

Ivo Kuvačić, član Redakcije a u poslednjoj godini glavni i odgovorni korednik *Praxisa* u svojim *Sjećanjima* zastupa bitno drukčiji stav od Markovića: „Naš časopis *Praxis* brzo je našao suradnike u svim dijelovima zemlje, pa tako i u Sarajevu. Ušli su u redakcijski savjet i pokazali spremnost za suradnju. No, nije prošlo mnogo vremena i neki od njih su zatražili da ih brišemo iz popisa, ne zbog toga što se u nečemu s nama ne slažu, nego zbog izravnog i neizravnog pritiska vlasti na njih zbog toga. Na tome nije stalo, već je naš izvršni sarajevski suradnik, profesor Božidar Jakšić, zbog članka objavljenog u *Praxisu* osuđen na dvije godine zatvora. Dobro su ga 'rebnuli', a svima ostalima poslali jasnu poruku što ih očekuje ako se odluče s nama surađivati. Na svu sreću, ta se sarajevska represija nije ponovila u ostalim tadašnjim republikama, a nas nije zaplašila“ (I. Kuvačić, *Sjećanja*, str. 161). Toliko povodom Markovićevog iskaza „Jaksic wasn't a member of PRAXIS. He claimed he was, but it's not true.“

15 Na istom mestu i u produžetku odgovora: „The same goes for Zagorka Golubovic, she has also distanced herself from my positions. With her, things are different though. She has always been a convinced Communist, and has always emphasized the significance of the International. From this position, she has always condemned every expression of patriotism. In this respect, she has always, so to say, been radical. She had always underestimated the role played by international interest. We have already talked about the way that the national community is a natural community. One speaks the same language, one has a shared history, a common inheritance, etcetera. This can all be aligned with a universal frame of mind. Albeit not for Golubovic. She saw in the combination of socialism and the national pure Nazism. One could use the same terminology, but obviously that is impossible, because that was the name of the Hitler Party. Zagorka Golubovic was always very categorical in this area, and rejected the discussion of the national question as pure Nazism. On this point, we were always of a different opinion. For her, the issue of creating a balance between nationalism and internationalism did not exist. We argued over this point as early as 1978.“ Izgleda da je Mihailo Marković Zagorki Golubović i meni veoma dobro zapamtio „kritičko očitovanje“ povodom promene njegovog osnovnog stanovišta krajem osamdesetih godina.

obliku, kroz 'tijelo Srbina', postala je strani agent i nacionalni neprijatelj', došlo je do prećutkivanja „univerzalizma u hrvatskoj filozofskoj baštini“¹⁶ i njenog patološkog poricanja.“

Za razliku od Mikulića, Marković nije imao sluha za dublje uvide u promenu društvenih okolnosti. Tako je u poslednjoj deceniji života jednolinijskom logikom sastavio jedan spisak praksisovaca iz Zagreba i Beograda: „Trebalo da se pomene ko su bili članovi Praksis grupe. U Zagrebu su to bili Rudi Supek, Gajo Petrović, Predrag Vranicki, Branko Bošnjak, Milan Kangrga, Danilo Pejović, Danko Grlić, Ivan Kuvačić i, kasnije, Žarko Puhovski. Nekada je bio blizak *Praxisu* i Veljko Cvjetičanin, mada ne toliko po svojim idejama koliko po svojim ličnim vezama sa članovima *Praxisa*. U Beogradu, pored mene, bili su i: Veljko Korać, Ljubomir Tadić, Andrija Krešić (darovit čovek koji još živi u Beogradu, ali se potpuno usamio i ne znam nikoga ko ga je poslednjih godina video),¹⁷ zatim, iz mlađe generacije, Svetozar Stojanović, Zagorka Golubović, Dragoljub Mićunović, Miladin Životić. Onda je unekoliko blizu Praksis grupe bio Mihailo Đurić, dolazio je redovno na Korčulu i objavio je nekoliko članaka u *Praxisu*. Da, tu su bili Nebojša Popov i Trivo Inđić, koji su u prvim godinama izlaženja časopisa, bili mladi, a kasnije su i oni postali istaknuti članovi *Praxisa*. Vojin Milić je igrao znatnu ulogu od početka, sve dok se 1973. godine nije izdvojio i dao ostavku na sve svoje dužnosti. On je, naime, boravio u Nemačkoj i tu je pretrpeo velike kritike nemačkih levičara, koji su tvrdili da *Praxis* nije dovoljno levičarski orijentisan, da nije dovoljno borbena itd. On se branio koliko je mogao, ali je očigledno nešto puklo u njemu i kad se vratio prosto je dao ostavku, nestao je iz Praksis kruga.¹⁸ Nikola Milošević je takođe povremeno sarađivao. Đuro Šušnjić, vrlo darovit,

16 Videti: Borislav Mikulić, „Praksis filozofija – Univerzalizam i ideologem kulture u novijoj hrvatskoj filozofiji“, *Jutarnji list*, 5. prosinac 2001, Magazin, *Kultura*, str. 52 (pod redakcijskim naslovom: „Praksis filozofija. Jedino što je ostalo od hrvatske filozofije“).

17 U tri duga razgovora koja sam vodio u njegovom domu na Senjaku početkom 2009, Mihailo Marković se veoma blagonaklono sećao Krešića, a na moju opasku da se s Krešićem skoro redovno viđam, rekao je da bi se veoma rado s njim susreo i predložio mi je da aranžiram zajednički susret. Tu Markovićevu želju sam preneo Andriji Krešiću koji je već boravio u domu za stare osobe, ali je taj tihi čovek odmahnuo rukom i do susreta nikada nije došlo. Otuda je, verovatno, i Markovićevo sećanje da je obavешten o Krešiću sasvim izbledele.

18 Čini se da je ovaj Markovićev iskaz o Vojinu Miliću dosta nepouzdan. Tačno je da se povukao iz svakog javnog angažmana, osim rada sa studentima, ali je svoju osnovnu teorijsku orijentaciju radikalno promenio i do kraja života zastupao ideje konzervativnog marksizma, kakve su razvijali teoretičari u Demokratskoj Republici Nemačkoj. Dakle, problem je nešto složeniji i ne može se svesti na „kritike nemačkih levičara“.

objavio je nekoliko članaka u *Praxisu*, mada nije mnogo sarađivao. Čak je i Stevan Vračar dao neke svoje priloge.¹⁹

Markovićeve ambicije u prosuđivanju i presuđivanju „šta je šta“ bila je veoma snažna. Odudarala je od demokratskog duha praksisovske orijentacije. Na primer, kada čovek na javnoj sceni želi da preuzme ulogu i uticaj koji mu ne pripadaju, onda će, kao što to čini Marković, i njemu dalekog Đilasa i njemu bliskog Dušana Nedeljkovića jednostavno proglasiti „sujetnim i pomalo narcisoidnim“, da bi za Nedeljkovića, čijim se prirodnim naslednikom u filozofiji smatrao, napisao: „Dušan Nedeljković je bio plašljiv čovek. Arogantni ljudi po pravilu nisu jake ličnosti.“²⁰ Ni prema nekim inostranim kolegama nije bio osobito obziran. Za poljskog kolegu Adama Šafa napisao je da je „imao znanje i umeo da misli. Ali su njegove primarne vrednosti bile moć, prestiž i udoban život“. Lešek Kolakovski prošao je još gore: „nigde nije našao srodnu dušu“, a u Oksfordu, gde se skrasio „mlada generacija studenata nema pojma ko je on i retko s njim komunicira“.²¹ Veliki broj njegovih kolega sa Odeljenja za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu nisu ništa bolje prošle: Bogdan Šešić, kao plašljivac i denuncijant, Vuko Pavićević koji se jedini uzdržao prilikom glasanja o pozitivnim referatima za kolege praksisovce 1974. godine, Andrija Stojković koji je sa zakašnjenjem ušao u partiju, Veljko Korać koji je znao ono što „Služba“ (državna bezbednost) zna! Sarajevskog profesora filozofije Kasima Prohića „prekrstio“ je u „Rasima Prokića“. Napokon, ni njegov, po Markovićeve često ponavljanim iskazu, „najbolji prijatelj“, Gajo Petrović ne prolazi bez ozbiljnih packi.²² Ovde će u nešto dužem izvodu, da ne bi bilo prigovora da je nešto istrgnuto iz konteksta, biti navedeno samo jedno mesto iz *Sećanja*: „Gaji je do *Praksisa* bilo više stalo nego što se to znalo i slutilo. *Praksis* je doživljavao kao svoje rođeno čedo. On je bio vrlo realan kad je odlučio da ga žrtvuje zbog drugih važnijih stvari – mogućnosti da se opstane na univerzitetu i održi

19 Mihailo Marković. „Šta je uopšte *Praksis*“, neautorizovano predavanje, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011, str. 16–17. Svako izgleda ima svoje spiskove praksisovaca. Milan Kangrga ponekad nije hteo ni da čuje da je Mihailo Marković bilo kada bio praksisovac. Animositet između Kangrga i Markovića bio je obostran. Videti: Mihailo Marković, *Juriš na nebo*, knjiga I, str. 112–117, posebno str. 116. i Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, u beogradskom izdanju, str. 68, 78, 99–101.

20 Mihailo Marković, *op. cit.*, str. 203.

21 Uz prethodno izlaganje uporediti: Mihailo Marković, *op. cit.*, str. 248.

22 Degutantno je čitati Markovićevo „sećanje“ da je Gajo Petrović umro od Hočkinsove bolesti „posle razlaza sa beogradskim prijateljima i neuspeha u sprečavanju međunarodnog *Praksisa*“ (*op. cit.*, str. 257). Gajo Petrović je dugo bolovao, godinama, pre bilo kakvog razlaza i ideje o međunarodnom *Praxisu*. Bolest je hrabro i stoički podnosio. Kada se ovako piše o svom „najboljem prijatelju“, drugi ljudi nemaju baš mnogo čemu da se nadaju.

kontakt s mladom generacijom. Ali, to je moralo da bude nesporno i najrazumnije moguće rešenje. Trebalo je da se to poglavlje istorije zatvori zaključkom da su se istorijski uslovi toliko promenili da izlaženje *Praksisa* više nema smisla. Mi smo mu naneli štetu, koje nismo bili svesni, ocenom da ti razlozi prosto ne stoje, da postojeći uslovi još više zahtevaju takav časopis. A zatim, mi smo časopis faktički pokrenuli, dokazali da je uz određen rizik to realna mogućnost, i dobili podršku svih članova međunarodnog saveta *Praksisa*. Gajo je pokušao poslednje sredstvo da bi onemogućio faktičko izlaženje časopisa: ni on ni cela zagrebačka redakcija (koja ga je prvobitno pokrenula – sem Rudija Supeka) neće u njemu učestvovati. Kad se niko na to nije osvrnuo, nastala je nepodnošljiva situacija *Praksis* izlazi uz saradnju svih onih stranaca koji su u njemu sve vreme saradivali – a Gaje, njegovog duhovnog oca, nema u njemu. Tek danas uviđam koliko je to njemu moralo biti strašno. Onda, u vatri borbe, i ne znajući koliko je šta kome važno i možda neophodno, nehотиčno zadaje udarce svojim najboljim prijateljima. Naravno, može se na sve ovo gledati i sa druge strane. Da li se mora uzeti u obzir i tolerisati da bilo ko svojata jedan kolektivni projekt? Da li je opravdano u životu hodati kao po jajima da se ne bi povredila nečija sujeta i narcisoidno identifikovanje s bilo kojim objektom, ma koliko vrednim?²³ Kao i svako drugo ljudsko biće, ni Gajo Petrović nije bio čovek bez mana. Ne kaže se tek tako *nobody is perfect!* Svakako da ni zbog čije sujete ne treba „hodati kao po jajima“, ali je pitanje da li je reč o sujeti ili o nečemu drugom. Da su razlozi daleko dublji, da nije reč samo o razlikama u poimanju filozofije, niti u tipu društvenog angažmana, koje su, kada je reč o Petroviću i Markoviću veoma lako uočljive, svedoče ogromne razlike u stavovima Petrovića i Markovića u procesu raspada Jugoslavije.

Ljubomir Tadić pojavu *Praksisa* smešta u kontekst procesa oslobađanja od staljinističkih političkih i duhovnih uticaja. Slično Vranickom smatra da je „rezultat duhovnog sazrevanja jedne generacije intelektualaca, pretežno filozofa i sociologa, najvećim delom učesnika partizanskog pokreta, koja se, u opštoj klimi destalinizacije, a zahvaljujući stečenom obrazovanju

23 Mihailo Marković, *op. cit.*, str. 258. Izgleda da je Marković Petrovićevo odbijanje da saraduje u novom časopisu *Praxis International* doživeo kao ličnu izdaju! Prigovorio je Petroviću da „nehottično zadaje udarce svojim najboljim prijateljima“. Ako je hteo kontinuitet sa domaćim filozofskim časopisom *Praxis*, zar nije bilo logično da Gaji Petroviću ponudi da bude urednik starog-novog *Praksisa* i na taj način potvrdi taj kontinuitet. Ne, prihvatio je da sa Ričardom Bernštajnom bude kourednik novog časopisa, da bi nakon kratkog vremena sam ostao na toj poziciji. Kako je naglo počeo da gubi ugled koji je imao u međunarodnim levim intelektualnim krugovima, napustio je mesto urednika i preputio ga drugima.

i intelektualnom poštenju, energično suprotstavila tzv. 'marksizmu-lenjinizmu' kao dogmatskoj ideologiji na kojoj je staljinizam počivao i iz kojega je crpeo ideološke sokove. Grupa oko 'Praxis'-a je ozbiljno shvatila nasušnu potrebu za destaljinizacijom u svim oblastima života društva.²⁴

Što se tiče svođenja beogradske praksis grupe na „grupu osmorice“, Tadić tu tezu odlučno odbija. Grupu svojih kolega koji su specijalnim zakonom izbačeni sa Filozofskog fakulteta u Beogradu ne smatra *grupom*. Skoro dve decenije posle njihovog „izbacivanja“, Tadić je odlučan: „Mi nismo nikada bili jedna koterija. Mi smo ljudi koji su se, pre svega, zalagali za slobodu mišljenja u filozofiji i nauci, bez koje se ne mogu ni zamisliti. Filozofija u kojoj nema slobodnog promišljanja, nije filozofija, nego puka ideologija ili apologetika. Njih su hteli da nametnu razni dogmatičari, kojih još ima, koji su 'sjajno' prolazili razne faze svog 'razvitka'. Neki i danas dobro stoje, pa će verovatno neki od njih uspešno jahati i na talasu antikomunističke ideologije, antimarksizma i antiboljševizma. Ponavljam: bili smo intelektualci koji se nisu nikada ponašali kao koterija. Nas je režim napravio grupom. Često smo različito mislili, jer smo imali i različito obrazovanje i različit životni put. Ali smo bili jedinstveni u pogledu na nauku i filozofiju i u tome da se bez političke demokratije ne može zamisliti ne samo nikakav socijalizam, nego i nikakvo civilno društvo.“²⁵ A drugom prilikom će s izvesnim žaljenjem govoriti o razlazu „grupe“: „Prethodni režim nas je 'zavario' u jednu grupu. Bili smo jedinstveni u borbama za slobodu misli i izražavanja i bili smo veoma solidarni. Danas sam ja u Demokratskoj stranci, tu su i Mićunović i naš kandidat Svetozar Stojanović, Nebojša Popov je otišao u UJDI, koji je nastao pod smešnim improvizacijama Branka Horvata. Zaga Golubović je čovek UJDI-a, ali više sa strane, a Mihailo Marković je u SPS-u i živi u uverenju da je to zaista Socijalistička partija. Miladin Životić je

24 Ljubomir Tadić, *Izabrana dela*, tom VII, Zavod za udžbenike i Službeni glasnik, Beograd 2008, str. 229–230 (intervju Tomislavu Ognjenoviću, „Naciokratija – surogat demokratije“, za: *The Southslav Journal*, Vol. 10, No. 4, 1987/88). Drugom prilikom Tadić je rekao: „Smatram da filozofija 'Praxisa' nije dobar primer za jednu jedinstvenu školu mišljenja. Mi smo imali mnogo sličnosti, ali i mnogo razlika. Osnovna zasluga nas praksisovaca je u tome što smo stvarno porekli marksističko-lenjinistički dogmatizam i tako otvorili mogućnost kritičkom mišljenju, a posredno i plodnom razvitku filozofije u ovoj zemlji. Kao kritička misao mi i dalje ostajemo demokratska alternativa postojećem vladajućem političkom sistemu koji sadrži bitne autoritarne odlike. Voleo bih da nove generacije jugoslovenskih filozofa ostvare dublje prodore u svet nego što smo to mi učinili. Ali za tako nešto treba imati više znanja i bolje ideje nego što smo ih mi imali.“ Videti: *ibid.*, str. 289. Intervju za *Književnu reč*, Sarajevo (Radovan Čolević) septembar–oktobar 1988, br. 13/14.

25 *Ibid.*, str. 405, „Da li je Srbija boljševička?“ (intervju Ljubiši Nikolinu, *Stav*, 22. jun 1990).

napustio grupu i tražio povratak na Fakultet pod Stambolićevim režimom. Ja pripadam duhovnoj levisi.“²⁶

Tadić je vrlo odlučno odbijao i prigovore da je *Praxis* bio sektaški orientisan i tvrdo isključiv prema drukčijim stanovištima: „Ako je ono što se naziva 'Praxis' – filozofija doista kritika svega postojećeg, onda je teško poverovati da smo mi doprineli 'metafizičkom utemeljenju socijalizma' i 'stanovištu zatvorene istine'. Neka se analiziraju rezultati dijaloga sa Korčulanske letnje škole koji čine glavni sadržaj 'Praxisa' pa će se videti da li smo mi bili za 'zatvorenu istinu'. U svakom slučaju za jednu takvu tezu bi valjalo navesti više jačih argumenata.“²⁷

Da je *Praxis* okupljao ličnosti različitih uverenja i afiniteta smatra i Zagorka Golubović: „Danas se govori o 'Praxis grupi' kao da je to bio krug istomišljenika i ljudi jedinstvenih idejnih pozicija. Međutim, u 'Praxisu' su saradivali i neki članovi CK Hrvatske (Predrag Vranicki), a zajedno sa onima koji su bili 'obeleženi' kao disidenti, i drugi partijski funkcioneri, manje dogmatski nastrojeni i skloni liberalizaciji sistema.“²⁸ A ciljeve časopisa je ovako definisala: „'Praxis' je imao tri osnovna cilja: da revalorizuje humanističke ideje mladog Marxa i distancira se od sovjetske i jugoslovenske zvanične interpretacije marksizma; da se kritički obračuna sa staljinizmom; da razotkriva staljinske naslage u jugoslovenskom 'samoupravnom socijalizmu', dovodeći to u vezu sa modernim tokovima filozofije i sociologije i uvodeći moderne teorije (egzistencijalizam, fenomenologiju, hermeneutiku i dr.) u korpus ideja kojima se poklanja dužna pažnja. Bila sam redovna saradnica 'Praxisa' i Korčulanske letnje škole, gde sam izlagala i publikovala svoje prve kritičke napise, prvenstveno posvećene kritičkoj analizi jugoslovenskog socijalizma.“²⁹

A u jednom novijem javnom nastupu (2009) autorka je nastojala da odgovori na pitanje „...šta je danas ostalo od *Praxisa*?“ Suočena sa kampanjama histeričnog antikomunizma u kojima je *Praxis* tretiran „kao izdanak sistema, a ne kao njegov dosledan racionalni kritičar“,³⁰ smatrala je da danas treba

26 *Ibid.*, str. 558 (intervju Mileni Dražić, *Borba*, 17. februar 1993).

27 *Ibid.*, str. 289 (intervju Radovanu Čoleviću za *Književnu reč*, br. 13/14, Sarajevo, septembar–oktobar 1988). Izgleda da su Tadićeva sećanja na časopis i školu bila i ostala pozitivna i živa. Tako je pozdravio ideju o osnivanju Budvanske filozofske škole i izrazio žaljenje što nekom sastanku tim povodom nisu prisustvovali i kolege iz Zagreba, sa kojima je godinama aktivno radio i u časopisu *Praxis* i za vreme rada Korčulanske ljetne škole. Istina, nije se zapitao iz kojih razloga su zagrebačke kolege odbile učešće. Uporediti: *ibid.*, str. 391 (intervju Zorici Tadić, *Ovdje*, 15. april 1990).

28 Zagorka Golubović, *Živeti protiv struje*, Krug, Beograd 2001, str. 54–55.

29 *Ibid.*

30 Zagorka Golubović, „Praxis juče i danas“, predavanje, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković) Beograd, Dom omladine, 2011, str. 26.

osporiti te „denuncijacije“. Njihove nosioce vidi među onim intelektualcima koji su služili tadašnjem režimu, među ondašnjim ćutolozima, koji su danas postali nosioci histeričnog antikomunizma i neoliberalne ideologije. Jednostavno, tvrdnje da su praksisovci služili režimu jer su tražili „više komunizma“, da su bili jednoglasni istomišljenici, da su pomagali širenju lažne reputacije režimu i da su afirmisali marksizam na račun drugih filozofskih pravaca i teorija, smatra obmanama. Nasuprot takvim stavovima istakla je da je *Praxis* najbolje što smo sredinom dvadesetog veka imali i da rasprava o *Praxisu* može da podstakne obnovu kritičke filozofske, sociološke i ekonomske misli i da *Praxis* nije zatvorena knjiga koja pripada prošlosti.³¹

Svetozar Stojanović u svom osvrtu na *Praxis* ističe da „...*praxis*, razume se, nije samo filozofija, tu su i različite društvene nauke – moglo bi se reći *praxis-misao* filozofska, sociološka, politološka, za neke istoriografska itd.“³² On izražava mišljenje da je praksisovska kritika odigrala progresivnu ulogu jer je negirala marksističku legitimaciju postojećeg sistema, dovela u pitanje monopol komunističke partije i komunističke vladajuće klase, podsticala komunističke reformatore da liberalizuju sistem, davala primer drugima za kritičku hrabrost i istrajnost i stvorila prostor i za nemarksističke grupe.³³ U jednom predavanju prethodno održanom u inostranstvu, u SAD³⁴ i ponovljenom u Beogradu 2010. korektno naglašava da je ideja o časopisu i Školi „...potekla iz Zagreba, od naših drugova i prijatelja... pre svega od Gaje Petrovića, Rudija Supeka i drugova“, pa nastavlja: „Razume se, mi saradujemo s njima, a u jednom trenutku oni nas pozivaju da se pridružimo redakciji, redakcijskom savetu, što mi činimo. Tada se može govoriti o jugoslovenskoj grupi, iako je ona počela praktično kao zagrebačka grupa. To je istorijska istina.“³⁵

31 Uporediti: Zagorka Golubović, u Zborniku iz prethodne napomene, str. 26–31.

32 Svetozar Stojanović, „Praxis nije samo filozofija: između marksizma, postmarksizma i neomarksizma“, neautorizovano predavanje u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011, str. 67.

33 Uporediti: *ibid.*, str. 71–72.

34 Svetozar Stojanović, „Praxis-humanist Marxism revisited“ s odeljcima: 1. „Humanist marxism versus the existing communism“, 2. „The yugoslav praxis group“, 3. „My idiosyncrasy as a praxist“. Manuskript tog predavanja nalazi se u legatu Svetozara Stojanovića, Univerzitet u Kragujevcu. Primerak manuskripta poseduje i autor.

35 Svetozar Stojanović, „Praxis nije samo filozofija: između marksizma, postmarksizma i neomarksizma“, neautorizovano predavanje, u: *Filozofija prakse*, str. 73–74. To mesto se ne nalazi u originalu predavanja u inostranstvu. Ivo Kuvačić u *Sjećanjima* potkrepljuje osnovni Stojanovićev stav tvrdnjom da je prevladavao kritički stav prema totalitarnom režimu i njegovim šefovima i da do sredine osamdesetih među praksisovcima nije bilo „suprotstavljanja i sukoba na nacionalnoj osnovi“ (uporediti: str. 160–161).

Naknadna tumačenja praksisovske otvorenosti

Povremeni saradnik *Praxisa* i bliski saradnik Mihaila Markovića i Mihaila Đurića, Jovan Arandžević, pri kraju veoma opsežnog izlaganja povodom 110. godišnjice Prvog srpskog filozofskog društva osvrnuo se i na kritičku poziciju prakse koju ocenjuje kao disidentsku i efemernu, a pominje „...veliku otvorenost praksisovaca prema svim značajnim usmerenjima filozofije savremenog sveta. Bitno je istaći da preuzimanje često nije bilo određeno načelom ove filozofije, ili bar ne u osetnoj meri, koliko je zavisilo od procene da određenim dometima treba obogatiti sopstvena shvaćanja. Praksis je u nekim zamislima svojih predstavnika bio u znatnoj meri eklektička misao, koja je u svoje okvire s lakoćom uključivala domeće drugih filozofija. Ovaj vid otvorenosti za ideje drugih filozofija, ponekad vrlo različitih, bio je posebno svojstven beogradskom krugu. U tome se takođe nalazi jedan od razloga zašto su oni lako napuštali svoja praksisovska opredeljenja.“¹ Praksisovsku poziciju Arandžević smatra filozofski efemernom i sazajno eklektičkom: „Kad kažem da su se ovi filozofi međusobno veoma razlikovali, da su njihove zamisli filozofije često bile veoma udaljene jedna od druge, onda to nipošto ne treba shvatiti kao svedočanstvo o izuzetnoj filozofskoj vrednosti zajedničkog načela. Razlike nisu poticale iz plodotvornosti načela prakse – kakvu je posedovao platonski

1 Jovan Arandžević, „O podređivanju filozofije kao izvoru njene efemernosti“, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011, str. 159–160. Arandžević je u pravu kada primećuje otvorenost praksisovaca prema idejama drugih, različitih filozofija, ali bi teško mogao da dokaže da je to bio jedan od razloga što su pojedini beogradski praksisovci lako napuštali svoje pozicije. Ako bi to bilo tačno, ne bi sledilo da filozofska otvorenost vodi borniranosti nacionalističke pozicije koju su ti beogradski praksisovci zauzeli. Razlozi su bili očigledno političke prirode.

um, odnosno Anaksagorino načelo kao ishodište vrlo različitih filozofija – već iz toga što doslednost u izvođenju i razvijanju različitih oblasti filozofije, odnosno u izgrađivanju njene celovitosti, nije bila posebna briga ovih pisatelja.² Ovo Arandelovićevo stanovište je legitimno, ali je kontradiktorno. Naime, praksisovcima suprotstavlja „najznačajnijeg srpskog filozofa Mihaila Đurića“, koji je, istina, „određeno vreme bio blizak praksisovcima“, a koji *svojim eklekticismom* u filozofiji prevazilazi bilo kojeg od ključnih praksisovaca. Đurić se, valjda, po nekoj drugoj osnovi sviđa Arandeloviću, pa previđa ovu bitnu činjenicu, iako naglašava da ima u vidu celokupno njegovo stvaralaštvo.³

Zanimljivo je mišljenje i trojice bivših studenata beogradskih praksisovaca, Alije Hodžića, Zorana Đinđića i Dragana Lakićevića. Alija Hodžić primećuje da krug oko praksis filozofije nije bio homogen po većini značajnih obeležja, da su ga činili ljudi čija su se životna iskustva znatno razlikovala. Hodžić primećuje još nešto što se na Balkanu podrazumeva i ne ističe se kao nešto karakteristično – da se radi o muškom društvu!⁴

Hodžić zapaža da se o praksisovcima govori prigodničarski kao o istovrsnoj grupi ljudi i da je akcent na promeni orijentacije nekih beogradskih praksisovaca ka nacionalizmu. Navodeći imena članova redakcije i Savjeta, Hodžić pokazuje da su unutrašnje razlike bile višestruke po životnom iskustvu, načinu fakultetskog obrazovanja, odnosu prema filozofskoj tradiciji, učešću u ratu, članstvu u Savezu komunista, tako da su neki bili isključeni s fakulteta, a neki ne, da su pojedinci zauzimali značajne funkcije, a neki dopali zatvora. Ipak, grupa su, u odnosu na vreme i društvene okolnosti, ali krug ljudi oko *Praxisa* nije bio homogen. Zanimljivo je da Hodžić primećuje da ni pripadnici partijsko-državnog aparata nisu bili homogeni. Hodžić piše: „Temeljni rascjep, onaj između komande i autonomije, realno postojećeg 'komandnog društva' i intencionalno prisutnog društva autonomnih aktera amortiziran je raznovrsnim prelaznim oblicima.“⁵

2 *Ibid.*, str. 160.

3 Na Đurićev evidentni eklektizam, na zavisnost njegovog mišljenja od literature kojom se trenutno bavi, ukazao sam u svom osvrtu na jednu njegovu knjigu 1972. godine („Križa čovekovog samorazumevanja“, *Filosofija*, br. 3/1972). Upravo je eklektizam Đurića od oduševljenja Poperom i bavljenja problemima sociološkog metoda i odveo praksisovcima, kao što su ga nihilizam i etnonacionalizam odvojili od *Praxisa*.

4 Uporediti: Alija Hodžić, „Tek jedno sjećanje“, predavanje u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011, str. 195. i 197. Prethodno je Hodžićev tekst bio objavljen u beogradskom listu *Republika*. Od 51 člana redakcije i Savjeta samo su dve žene bile članovi Savjeta – Zagorka Golubović i Agneš Heler.

5 *Ibid.*, str. 197.

Njegova osnovna zamerka grupi jeste to što njeni pripadnici nisu razradili analitičko-kategorijalni aparat za društvena istraživanja, a vrednosti vidi u razvijanju kritičkog mišljenja i što je doprinela „...institucionalizaciji studija filozofije i sociologije, oformila je i održavala mnoge časopise, inicirala je i stimulirala veliku prevodilačku djelatnost (i sama u tome učestvovala), pokrenula je veliku izdavačku djelatnost iz oblasti filozofije i sociologije“.⁶

Zoran Đinđić dovodi u pitanje uverenje da je postojalo tako nešto kao praksis grupa, odnosno *praksis filozofija* unutar marksizma, koje na intuitivnom nivou izgleda jasno: „Izvesno da ovaj pojam ima najmanje opravdanja ukoliko ga personalizujemo. Praxis-marksizam nije teorijski proizvod neke 'praksis-grupe'. Negacija važi u oba pravca: niti je praksis-filozofija isključivo delo 'praksisovaca' (pošto u njenom stvaranju učestvuju i oni koji ne pripadaju toj orijentaciji), niti su 'praksisovci' u celoj svojoj teorijskoj delatnosti apsorbovani učešćem u 'praksis-marksizmu' (niz publikacija iz pera eminentnih 'praksisovaca' posvećeno je temama akademske filozofije). Međutim, osim toga što nije teorijski proizvod neke grupe, praksis-marksizam nije ni zajedničko učenje, kod koga bi bilo moguće utvrditi teorijska načela koja definišu pripadnost školi ili orijentaciji.“⁷ Ovo stanovište Đinđić obrazlaže na sledeći način: „Slikovito rečeno, shvaćen kao strukturalni princip, praksis-marksizam formira jedan sklop teorijskog delovanja, u kome participiraju autori čija se stanovišta međusobno znatno razlikuju, i koji čak u vlastitom teorijskom razvoju menjaju svoje stanovište.“⁸ Insistiranjem na *unutrašnjim razlikama* Đinđić pogađa suštinu problema i čini većinu spороva oko definicije praksis grupe irelevantnim.

Za razliku od Đinđića, Dragan Lakićević – verovatno pod snažnim utiscima političkih kampanja vođenih protiv praksisovaca i u Beogradu i u Zagrebu – ide toliko daleko da celokupnu delatnost *Praxisa* smešta u politički okvir: „Okvir u kome ova grupa nastaje, formira se i na kraju razilazi od početka do kraja je politički: ovi filozofi i sociolozi su aktivni učesnici u politici koju pokušavaju da misaono i praktično artikulišu. U relativno kratkom razdoblju oni od ideoloških legitimizatora poretka postaju njegovi aktivni kritičari, da bi na kraju u novim uslovima raspada sistema i višestranačkog pluralizma objektivno iščezli okviri celokupnog projekta za koji su se svojevremeno zalagali. Moglo bi se čak reći da Praxis grupa

6 *Ibid.*, str. 209.

7 Zoran Đinđić, „Praxis – marksizam u njegovoj epohi“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 63.

8 *Ibid.*, str. 64.

nestaje paralelno sa iščezavanjem utopije koja se zove jugoslovenski socijalizam.⁹ Možda je Lakićević u pravu, moguće je da je kraj bio politički, ali se jednostavno može dokazati da početak nije bio politički i da su buduće praksisovce plenile neke druge ideje, različite od ideja političkog aparata autoritarne države. Političke poteškoće koje su imali praksisovci Lakićević povezuje sa činjenicom da je Komunistička partija doživela *Praxis* kao konkurenta. Međutim, ni časopis, ni Škola nisu bili autoritarne institucije kulture. Bili su daleko od autoritarnosti partijskog i državnog aparata, koji je stalno izazivao političke tenzije s *Praxisom* i dovodio praksisovce u situaciju da se, kako znaju i umeju, brane od političkih i ideoloških napada. Birokratskom umu nezavisnost bilo koje institucije kulture bila je nezamisliva.

Izmestivši tako *Praxis* iz sfere kulture u sferu politike, Lakićević piše da se linija raspada praksis grupe poklapa sa linijom raspada jugoslovenske zajednice: „Ona započinje sa izlaženjem časopisa *Praxis International*, u kome intelektualci iz Zagreba odbijaju da sarađuju... Dovršenje raspada grupe odigrava se na problemu međunacionalnih odnosa: bivše kolege iz Beograda i Zagreba više se nisu razumeli. Politička i ekonomska stvarnost se izmenila, ideja zajedništva je nestala, a kod jednog broja praxista ideja ekskluzivnih nacionalnih interesa je zamenila ideju jugoslovenstva.“¹⁰ Među tim praksisovcima Lakićević posebno apostrofira Mihaila Markovića, osvrće se na njegovu metamorfozu i piše: „Danas je teško pronaći i jedan ugledan svetski filozofski časopis a da se sa zgražanjem ne pomnije

9 Dragan Lakićević, *O haosu i bezumlju*, eseji, odeljak o *Praxisu* nosi naslov „Praxis grupa između filozofije i politike“ (Radio B92, Beograd, 1996), str. 44. „Propali projekt jugoslovenskog socijalizma neki od praxista su zamenili ideologijom nacionalnog mesijanstva i savezom sa novonastalom političkom vlasti. Interesantan je stepen racionalizacije koji je utkan u njihov angažman. Na početku svoje intelektualne karijere stajali su uz jednu političku vlast i propovedali komunističku utopiju, kao nešto autohtono na ovim prostorima. U mnogo čemu davali su ton i boju naše stvarnosti. Sada najugledniji beogradski praxisti na 'tržištu ideja' nude iste one slogane protiv kojih su se najzagriženije zalagali – 'nacionalizam', 'logiku rata', 'kult pravednog vođe'. Sa malo cinizma moglo bi se konstatovati da je ova nova utopija sama po sebi gora od one prvobitne. Isti oni ljudi koji sa užasom pričaju o 'pogubnoj ulozi jugoslovenske ideje', upravo su tu istu ideju najviše širili.“

10 Lakićević, *ibid.*, str. 44. Moguće je da je ovo Lakićevićevo mišljenje prilično jednostrano. O potrebi da se nađu modaliteti ponovnog izdavanja časopisa postojala je praktično opšta saglasnost, a razlike u stavovima su se odnosile na pitanje da li je časopis moguće obnoviti u Jugoslaviji ili tražiti mogućnosti van zemlje. Glavni kamen spoticanja među praksisovcima bio je oko naziva i mesta pojavljivanja časopisa. Prirodno je da su zagrebačke kolege smatrale časopis svojim „čedom“ i da su bile protiv ideje da neki sasvim novi časopis preuzime ime i logo. Razlozi „definitivnog raspada grupe“ jesu i dublji i širi od spora oko imena novog časopisa – *Praxis International*.

ime Mihaila Markovića, kao zagovornika šovinizma i etničkog čišćenja.¹¹ Pored Mihaila Markovića Lakićević pominje Ljubomira Tadića i Svetozara Stojanovića, a ne zaobilazi ni Dragoljuba Mićunovića koji se njima priključuje „po potrebi“. Za razliku od mnogih drugih „analitičara“ Lakićević ne deli praksisovce na zagrebačke „dobre“ i beogradske „loše“ momke nego pozicije i odgovornosti individualizuje: „Postoje i drugi članovi ove nekada eminentne filozofske grupe koji su odolevali nacionalističkoj traversiji. Bilo u Zagrebu ili Beogradu, oni i dalje predstavljaju disidente, one kojima vlast ne veruje i ne želi da se njihova reč čuje. Kangrga je još u osvit srpskog nacionalnog epa jasno upozorio šta znači ideologija jedna nacija, jedna država, jedan vođa. Identična ideologija, u još tvrđoj i beskompromisnijoj varijanti, ubrzo je ovladala u Hrvatskoj. Lamenti da se zaustavi rat, koji su upućivali pokojni Gajo Petrović i Rudi Supek nisu imali šanse da se probiju do ušiju ostrašćenih protivnika. Ni Kuvačić, ni Bošnjak, niti ko od mlađih članova nije podlegao nacionalističkoj euforiji. Isti je slučaj sa Zagom Pešić Golubović, Nebojšom Popovim i Miladinom Životićem u Beogradu. Većina tih ljudi je shvatila važnost građanskih institucija i vrednosti, kao preduslova za slobodan i miroljubiv život u društvu.¹² Kao što je netačna tvrdnja da je početak *Praxisa* politički, neodrživ je i Lakićevićev stav da „oni i dalje predstavljaju disidente“, jer se raspadom sistema u kome su bili disidenti, raspada i sâma disidentska pozicija, kao što je pokazao Borislav Mikulić.

Novija istraživanja i analize dometa i doprinosa praksis grupe kulturi bivšeg jugoslovenskog društva, uz zadržavanje kritičke distance, svakako ispravljaju jednu nepravdu zadržavanja *Praxisa* u okvirima političkog diskursa. U tom pravcu značajni su radovi Borislava Mikulića, Branimira Stojanovića, Alpara Lošonca i Miška Šuvakovića.

Borislav Mikulić u već pomenutom radu „Praksis filozofija – Univerzalizam i ideologem kulture u novijoj hrvatskoj filozofiji“ tvrdi da je u Hrvatskoj minirana svaka nenacionalistička kritika, pa i kritika *Praxisa*: „Upravo ta okolnost je zapriječila uvid u to da je praksis-filozofija u desetak godina nakon svog političkog poraza sredinom 70-tih, izgubila teorijski potencijal da bi potom počela gubiti i simboličko značenje kao nositeljica intelektualne slobode. To je postalo vidljivo polovicom 80-tih, kad se odvio ne samo definitivni razlaz između zagrebačke i beogradske grupe, nego i raspad institucija socijalističkog društva, dakle raspad konteksta u kojem

11 *Ibid.*, str. 47.

12 Dragan Lakićević, *ibid.*, str. 51.

je praksis funkcionirala kao kritika. S raspadanjem društvenog okvira i njegova je kritika gubila supstancu, s krajem epohe nestala je i njezina refleksija. Taj se proces mogao očitati u trenutku obnavljanja autoritarne politike u Jugoslaviji s Miloševićem nakon razdoblja relativnog socijalističkog liberalizma 80-tih: dok je glavčina beogradskih praksisovaca reagirala na srpski mas-pok 'histerički' (poput hrvatskih nacionalista) prigrlivši novog autoritarnog subjekta politike, dotle su zagrebački praksisovci reagirali kao 'melankolici' koji su ostali bez prosvijetljenog socijalizma kao objekta kritike koji ih je održavao; regredirali su u autoironiju (Petrović) ili u ponavljanje kritike nacionalizma iz 70-tih sve do koncesija nacionalno-liberalnoj ideologiji kulture (Kangrga). To znači da je praksis, ostavši bez teorijskih nasljednika koji bi iznijeli smjenu generacija, prestao djelovati kao model kritičke filozofije u trenutku kad je, da bi filozofski preživio, morao rekonceptualizirati svoje kritičko mjesto. Ono je izgubljeno upravo s praksisom, i to je istinski manjak hrvatske 'kulture', možda njezin najveći deficit.¹³

Zanimljiv i intelektualno provokativan, pa reklo bi se i ekstremno neutemeljen pristup praksisovcima razvio je Branimir Stojanović u jednom predavanju u Domu omladine Beograda 2010. godine tezom da je praksis filozofija postojala kao filozofija komunizma od 1950. do 1960. godine u Zagrebu i da su je zastupala samo dvojica filozofa Vanja Sutlić i Milan Kangrga. Stojanović odbacuje rasprostranjeni narativ da to nije filozofija nego jedan oblik marksističke teorije i nastoji da „...napravi destilaciju i separaciju praxis filozofije od: kulturnog fenomena praxis, prve disidentske kulture u istoriji socijalizma; da razreši dilemu o postojanju dve različite i suprotstavljene škole praxis filozofije, beogradske i zagrebačke, pošto beogradske praxis filozofije nije ni bilo, naime niko od tzv. beogradskih praxis filozofa nije se bavio onim što je sam centar filozofije praxis a to je filozofska ideja komunizma ili komunizma kao objekta filozofije; da jasno ograniči vremensku sekvencu postojanja praxis filozofije pošto prema našoj tezi ona završava upravo onda kada dominantni narativ vidi njen početak.“¹⁴ Kangrga

13 Borislav Mikulić, „Praxis filozofija – Univerzalizam i ideologem kulture u novijoj hrvatskoj filozofiji“, *Jutarnji list*, 5. prosinac 2001, Magazin, Kultura, str. 52.

14 Branimir Stojanović, „Jednim udarcem dve muve“ (s nadnaslovom „O praxis filozofiji i njenim komitetima“, predavanje na tribini o praksis filozofiji, Dom omladine, Beograd 2010), *Aktiv*, Prilog novosti za teoriju i praksu, god. II, br. 1 (3) / Zagreb, proljeće, 15. april 2011, str. 6. Dalje Stojanović duhovito primećuje: „ni jedan marksista ne veruje u filozofiju kao što ni jedan filozof ne veruje u komunizam kao filozofsku ideju, štaviše marksizam je čedo svoga vremena, duboko je antifilozofski i prosocijalistički i duboko antikomunistički, kao što je filozofija toga a i našeg vremena duboko antifilozofska odnosno antikomunistička.“ Ovo je možda duhovito, ali sve što je duhovito ne mora biti i tačno!

i Sutlić, po Stojanovićevom mišljenju, „operacijom“ povratka Marks uvođenju ideje komunizma u filozofiju, pretvaraju je u filozofsku kategoriju. Njihov postupak poredi sa Lakanovim odnosom prema Frojdu. Kangrginu knjigu *Etički problem u delu Karla Marxa* i Lakanovu *Etiku psihoanalize* smatra komplementarnim jer Kangrgino nastojanje da Kantovu etiku zameni komunizmom i Lakanovo nastojanje da tu etiku zameni nesvesnim (u ljudskom svetu užitkom) vode radikalnim stavovima da filozofija koja ne uvažava komunizam nije filozofija, a da je filozofija koja ne uvažava nesvesno predkantovska filozofija. Otuda izvodi oštar zaključak da Kangrga u svom testamentalnom delu *Spekulacija i filozofija* „...do kraja radikalizuje i prisvaja izgublenu i zaboravljenu istinu praxis filozofije – filozofiju komunizma ili spekulativnu poziciju...“, dok Gajo Petrović ostaje privrženik demokratije i demokratskog parlamentarizma.¹⁵ Kako autor samo pominje ime Vanje Sutlića a svoje stanovište šire ne obrazlaže, može se tretirati samo kao neobavezna „igra duha“.

Kakofoniju javno izraženih stavova i u Zagrebu i u Beogradu, s ciljem da se omalovaže rezultati *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole, kojima se naglašava da je *Praxis* „...tek jedna nesrećna epizoda u arheologiji bezuspešne samokorekcije diktatorskog marksizma“, Alpar Lošonc, u svetlu napada vladajućih krugova na *Praxis*, smatra denuncijantskim očitovanjima. I sâm kritičar *Praxisa*, Lošonc uočava diskontinuitet između praksis filozofije i građanskog poimanja sveta, ali smatra da je besmisleno pokušavati pripitomiti praksis filozofiju i pretvoriti je u izložbeni objekt u muzeju socijalizma: „Praksisovci se mnogo puta adresiraju kao istorijski akteri koji su se zalagali za antiautoritativnost, a zapravo u njima je preživljavao moment autoritativnosti. Njihova ideja o perspektivi idealne zajednice se neizbežno spušta na ono od čega su se oni pokušavali osloboditi. Tako se ispisuje tužba protiv njih u cilju diskreditacije. Umesto da budu namesnici slobode, oni su upućivanjem na pravilnu praksu u jezuitskom duhu marksizma samo opravdavali potiranje slobode i postali saveznici zla. Oni zauvek ostaju zarobljeni u okvirima gospodarenja marksizma kao izopačene

Zanimljivo je da priređivač zbornika predavanja o praksis filozofiji u Domu omladine Beograda, Nenad Daković, nije čak ni u listi predavanja pomenuo da je i Branimir Stojanović održao predavanje, ali je zato objavio veliki broj radova pisanih pre više decenija ili radova koji s temom nemaju veze.

15 Navedeni članak, treći stubac. Ostaje nejasno zašto je Stojanović „priključio“ Kangrgi samo Vanju Sutlića (što je moguće ako se ima u vidu njegova „sarajevska“ faza), a ne i neke druge jugoslovenske filozofe koji su takođe veoma decentno zastupali ideju „povratka Marks u“.

ideološke doktrine.¹⁶ Lošonc zapravo „gospodski“ ostavlja praksisovce u čvrstom zagrljaju oficijelnog marksizma u autoritarnim sistemima „realnog socijalizma“, nešto sofisticiranije nego nacionalistički orijentisani kritičari koji razvijaju „tezu“ o „svađi u obitelji“. Opor utisak koji izaziva ovaj stav Lošonc ublažava tvrdnjom da praksisovci nisu imali dovoljno sluha za neke nove misaone tokove koji bi i njihovu misao učinili plodotvornijom, ali nesumnjivo, po njegovom mišljenju, osvetljavaju put onima koji tragaju za kritičkim poimanjem sveta.

Miško Šuvaković je mišljenja da su časopis i Škola „...ostvarili tri bitna efekta:

- internacionalizaciju lokalnih filozofskih diskursa,
- emancipaciju nacionalnih filozofskih, pre svega univerzitetskih praksi, i
- izvođenje otvorene platforme jugoslovenske filozofije u duhu tada emancipatorskih očekivanja od internacionalnog i globalnog kritičkog teoretisanja u uslovima hladnog rata.¹⁷

Ne bez dobrog razloga Šuvaković tvrdi: „Praxis filozofija nije bila spremna da se suoči sa novim kritikama i, zatim, dekonstrukcijama marksizma kao humanistički centriranog kanona emancipovanog mišljenja.“¹⁸ Pozivajući se na rezultate istraživanja Kloda Levi-Strosa, Luja Altizera, Rolana Barta, Žaka Deride, Žaka Lakana i Fransoa Liotara, Šuvaković zamera praksisovcima da je za njih bilo nezamislivo da prihvate teoretizacije posle strukturalizma ili koncepcije „kraja istorije“, na primer, a da ne pokazuje zašto bi praksisovci to trebalo da učine. Ubedljiviji je u razmatranju unutrašnjih prilika, pokazujući da su raspadom Jugoslavije i u uslovima nacionalnih identifikacija praksisovci izgubili širu platformu „moderne kritičke teorije“. A na pitanje zašto je praxis filozofija danas interesantna za raspravu, odgovara da to nije zbog njenih filozofskih i teorijskih rezultata, već zbog potrebe da se „u dijalektici razumevanja aktuelnosti ponovo preispitaju sasvim različite prakse modernizma...“, ističući da praksisovci možda nisu davali prave odgovore, ali su postavljali „sasvim bitna pitanja“.¹⁹

16 Uporediti: Alpar Lošonc, „Prekrižena praksa“, predavanje u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011, str. 313–314. Lošonc piše na str. 313.

17 Miško Šuvaković, „Fragmenti o praksis filozofiji“, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011, str. 352.

18 *Ibid.*, str. 355.

19 *Ibid.*, str. 361.

Pomeranje granica slobodnog kritičkog mišljenja

Politički napadi, ideološki obračuni, nacionalistički kvalifikativi da su praksisovci bili zapravo produžena ruka autoritarnog staljinističkog režima i „sumnjiva lica“, izdajnici i mondijalistički odrodi novonastalih nacionalnih država do izvesne mere su zamagljivali suštinu praksisovske pozicije i društvenog angažovanja. Velikom broju ne samo kritički nastrojenih pisaca o *Praxisu* i Korčulanskoj ljetnoj školi izmicale su raznorodne aktivnosti članova redakcije, Savjeta, članova Upravnog odbora Korčulanske ljetne škole i drugih saradnika od izuzetnog značaja za jugoslovensku kulturu.

Bilo bi, na primer, krajnje pogrešno obimnu izdavačku delatnost prevoda velikih dela svetske filozofske, sociološke i antropološke savremene i klasične literature pripisati u zaslugu *samo* praksisovcima, ali je njihov veliki uticaj i učešće jednostavno dokazati. Dve su biblioteke posebno karakteristične: filozofska biblioteka „Naprijed“ zagrebačkog izdavača „Naprijed“ i biblioteka „Logos“ sarajevskog izdavača „Veselin Masleša“. Urednici „Naprijedove“ filozofske biblioteke bili su Branko Bošnjak, Milan Kangrga, Gajo Petrović i Predrag Vranicki. Prethodno su objavljeni Blohovo delo *Subjekt – objekt* (1959, urednici Predrag Vranicki i Oleg Mandić u prevodu Milana Kangrga i Stanka Bošnjaka) i čuveni Marksovi i Engelsovi *Rani radovi* (1961. u prevodu Stanka Bošnjaka, a urednik je bio Predrag Vranicki).¹ Godinu dana pre pojave *Praxisa*, 1963. godine je, pod uredništvom Branka Bošnjaka i Rudija Supeka, objavljen dvotomni zbornik *Humanizam i socijalizam* s prilogima Andrije Krešića, Gaje Petrovića, Milana Kangrga (dva priloga), Danka Grlića, Mihaila Markovića, Abdulaha Šarčevića,

1 Prvo izdanje *Ranih radova* u prevodu Stanka Bošnjaka i redakciji Predraga Vranickog objavila je zagrebačka Kultura 1953. godine.

Predraga Vranickog, Ljubomira Tadića, Rudija Supeka, Danila Pejovića, Branka Bošnjaka, Vojina Milića, Ivana Fochta, ali i Vuka Pavićevića, Taraša Kermaunera, Ivana Supeka, Vladimira Filipovića, Milana Damnjanovića i Olega Mandića. „Naprijedova“ filozofska biblioteka objavljivala je dela Platona, Fihtea, Santajane, Kanta, Helvecija, Lajbnica, Vikoa, Dilsove *Pred-sokratike*, Kasirera, Hartmana, Hajdegera... Dela marksističke provinijencije bila su u toj biblioteci u manjini. U dva izdanja objavljeno je poznato Lukačevo delo *Istorija i klasna svijest* (u prevodu Danila Pejovića i Milana Kangrga), Blohovo delo *Princip nade* u tri toma, i nešto skraćeni pripremni Marksov rukopis za *Kapital* pod naslovom *Temelji slobode*, s odličnim predgovorom Gaje Petrovića.² Glavni urednik biblioteke „Enciklopedija filozofskih disciplina“ bio je Danko Grlić, a članovi uredništva Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Ivo Kuvačić, Gajo Petrović, Predrag Vranicki i Antun Žvan. U toj ediciji objavljena su dela Veljka Koraća, Ljubomira Tadića, Branka Pavlovića i drugih pisaca. Napokon, biblioteku „Naprijed“ u kojoj su objavljena dela Rajta Milsa, Zagorke Golubović, Rozaka, Roze Luksemburg i drugih pisaca, uređivali su Danko Grlić, Ivo Kuvačić i Antun Žvan. Po godinama izdanja pojedinih dela može se jednostavno zaključiti da je to bila stalna aktivnost praksisovaca pre, u toku postojanja časopisa i Škole i više od jedne decenije po njihovom prestanku. Pogrešno je, dakle, bogate javne delatnosti praksisovaca kao praksisovaca ograničiti samo na desetogodišnji period postojanja časopisa i Škole. Takođe treba naglasiti da bi, bez krajnje korektno saradnje i podrške Antuna Žvana, direktora „Naprijeda“, ta aktivnost praksisovaca i njihov doprinos kulturi u ovoj sferi bili daleko skromniji.

Biblioteka „Logos“ „Veselina Masleše“, u vreme kada se pojavila, za sarajevske prilike predstavljala je malo otkrovenje. „Logos“ nije počeo ni s Marksom, ni Engelsom, ni Lenjinom, ali ni s Markuzeom, Blohom ili Adornom, nego s Maksom Šelerom (1960), a ubrzo se pojavio i Kamijev *Mit o Sizifu*. Glavni urednik bio je Vanja Sutlić, a prvu redakciju su činili Mladen Čaldarović, Muhamed Filipović, Ivan Focht, Andrija Krešić, Nerkez Smilagić i Ljubomir Tadić. U biblioteci su objavljena dela Hegela (*Osnovne crte filozofije prava*), Gurviča, Mendela, Vajtheda, Horkhajmera i Adorna (*Dijalektika prosvetiteljstva*), Gadamera, Deride (*O gramatologiji*), Markuzea

2 Ovaj Petrovićev predgovor vredno je pomenuti zbog površnih prigovora praksisovcima da se nisu zanimali za tzv. ekonomska pitanja. Celovit Marksov rukopis *Osnovi kritike političke ekonomije* (Grundrisse) objavljen je kao 20. i 21. tom *Dela* Karla Marksa i Friedricha Engelsa (uredio i delom preveo Gajo Petrović) u izdanju Instituta za međunarodni radnički pokret i Prosvete, Beograd 1979. godine.

(*Um i revolucija*, 1966. i *Čovjek jedne dimenzije*, 1968). U toj biblioteci Vanja Sutlić je objavio svoju prvu i možda najpoznatiju knjigu *Bit i suvremenost*, Andrija Krešić *Dijalektiku politike*, Abdulah Šarčević delo *Kriza svijeta i istina*, Muhamed Filipović *Marksizam i suvremena filozofija*. U opštem i stalnom egzodusu intelektualaca Sarajevo su u kratkom vremenskom periodu napustili Andrija Krešić, Ljubomir Tadić, Vanja Sutlić, Mladen Čaldarović i Ivan Focht. U redakciju su prvo ušli Vlado Jokanović i Besim Ibrahimpašić, a zatim Kasim Prohić (postao je i glavni urednik) Aleksa Buha, Vladimir Premec itd., a biblioteka „Logos“ je izgubila dosta od svog prvobitnog profila.

Beogradska „Prosveta“ je u svojoj biblioteci „Današnji svet“ objavila, između ostalih dela Svetozara Stojanovića, Miladina Životića, Zagorke Golubović, Mihaila Markovića, ali i dela Karela Kosika, Karla Jaspersa, Leška Kolakovskog, Suzane Langer, Maršala Makluana i drugih. U biblioteci „Karijatide“ nije bez uticaja bio Andrija Krešić, kao što je u BIGZ-u veliki uticaj imao Veljko Korać. Slično je i s bibliotekom „Symposion“. Izdaje „Sazvežđa“ beogradskog „Nolita“ uređivao je Miloš Stambolić u kulturnoj atmosferi koju su stvarali i praksisovci u Jugoslaviji. Počeo je sa Fromovim *Bekstvom od slobode*, a kao petu knjigu te biblioteke objavio je zbornik sa dubrovačkog međunarodnog skupa filozofa 1963. godine – *Čovek danas*. U biblioteci se pojavilo više desetina knjiga velikog broja pisaca, na primer: Ajzenštajna, Kolakovskog, Benjamina, Manhajma, Čomskog, Bloha, Adorna, Rismana, Kloda Levi-Strosa, Brehta, Mareka, ali i domaćih pisaca, kao što je Nikola Milošević.

Prethodno izlaganje ne služi da istakne eventualne velike zasluge praksisovaca u izdavaštvu, nego da potvrdi tezu da su kao nukleus autentične intelektualne zajednice delovali relaksirajuće, ako ne i oslobađajuće na jugoslovenskom kulturnom prostoru. Kritičkim stavom i odbijanjem pritisaka političkog i ideološkog aparata partijske države pomagali su i stvaraocima u drugim sferama kulture, kao što su literatura, film, slikarstvo, pozorište, pa i arhitektura, da se autentično izraze. Najčešće nisu ti uticaji bili direktni jer su i u tim sferama delovali ljudi kojima je do slobodnog i kritički orijentisanog stvaralaštva bilo stalo toliko koliko i ključnim predstavnicima praksisovske orijentacije. Toj klimi traganja za slobodnim izrazom praksisovci su nesumnjivo dali značajan doprinos. Obilata upotreba citata iz „ranih radova“ Marksa i Engelsa u filmu Želimira Žilnika *Rani radovi* morala je da bude iritirajuća za zvaničnu partijsko-državnu ideologiju i neminovno je razbijala stereotipe. O tom proširenju kulturnog horizonta, daleko van granica oficijelne ideologije, govore, na primer, namere biblioteke „Zodijak“ beogradskog

izdavača „Vuk Karadžić“, koju je uređivao Miodrag Maksimović Maks: „Kako ni jedna ljudska zajednica nije više bespomoćno usamljena i izdvojena, kako se na svim područjima ljudske delatnosti ostvaruje jedinstvo savremenog čovečanstva i svet sve više teži da postane nerazdvojna celina, tako se i Biblioteka Zodijak obraća delima i autorima svih vremena i svih naroda da bi pružila panoramu svetskih ideja koje zaokupljaju savremenog čoveka.“³ Gajo Petrović je očigledno bio u pravu kada je u jednom intervjuu povodom *Odabranih dela* izjavio: „Raznolikost u filozofiji – temeljna pretpostavka za slobodno stvaranje i za stvaralački dijalog.“⁴

Erih From je doživeo da mu u Jugoslaviji objave *Izabrana dela* u dvanaest tomova, kao i Sartr. Teško je naći iole značajnog mislioca devetnaestog i dvadesetog veka čija se dela nisu pojavila u Jugoslaviji, svakako i pod uticajem i uz učešće praksisovaca.⁵ One koji ovim povodom mogu da sumnjaju vrte glavom moguće je upitati da li bi bilo moguće da riječki „Otokar Keršovani“ objavi radove Lava Trockog u šest tomova da iza tog poduhvata nije svojim potpisom i predgovorom stajao Predrag Vranicki. Neka pokušaju da se prisete još neke zemlje „realnog socijalizma“ u kojoj je Trocki u to vreme bio uopšte objavljen, a posebno da li u istom obimu.

Praksisovci su, dakle, na najbolji način dovodili svet duha u Jugoslaviju, ali su takođe jugoslovensku misao na autentičan način predstavljali i u velikim svetskim kulturama anglosaksonskoj, germanskoj, romanskoj, posebno francuskoj, a i španskoj u Latinskoj Americi! U tome ni na koji način nisu bili ekskluzivni i zatvoreni prema delima kolega koji nisu delili njihova uverenja. Tako su Mihailo Marković i Gajo Petrović zajednički pripremili zbornik *PRAXIS, Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Science*.⁶

3 Objavljeno na potkoricu uz svaku knjigu biblioteke „Zodijak“. U toj svojevrsnoj ličnoj karti biblioteke stoji da „Zodijak“ ne pravi razliku između oprečnih shvatanja i ubeđenja, da ne daje prednost nijednom kulturnom krugu, jer se kulture kao opšte dobro čovečanstva međusobno prožimaju. Tu je jasno izražena spremnost da se pored objavljivanja drevnih spisa objavljuju i dela najpoznatijih savremenih autora iz filozofije, politike, sociologije, etike, psihologije, estetike, muzike, književnosti, istorije, arhitekture, likovnih umetnosti, pozorišta, filma i televizije.

4 Gajo Petrović, „Raznolikost u filozofiji – temeljna pretpostavka za slobodno stvaranje i stvaralački dijalog“, razgovor u povodu izlaska *Odabranih djela*, Naprijed – Nolit, Zagreb – Beograd 1986, str. 23–24.

5 Da nije bilo ljudi kao što je Antun Žvan i mnogih drugih, pa i nekih koji su direktno bili deo političkog aparata, teško da bi praksisovci u svojim namerama uspevali. Takođe su mnogi prevodi filozofskih i socioloških dela objavljeni i mimo bilo kakvog učešća praksisovaca.

6 *PRAXIS, Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Science* (Edited by Mihailo Marković and Gajo Petrović), D. Riedel Publishing Company, Dordrecht:

Zbornik je podeljen u četiri osnovna odeljka,⁷ a sadrži i indeks internacionalnog izdanja *Praxisa* 1965–1974. godine. Takođe je vredno pomenuti i neke druge zbornike, kao što je onaj koji su uredili Branko Bošnjak i Rudi Supek *Jugoslavien denkt anders* iz 1971. godine.

Pokušaji traganja praksisovaca za novim institucionalnim okvirima delatnosti приметljivi su i pre nestanka časopisa i Škole s javne scene. Jedan od trajnijih i ozbiljnijih pokušaja te vrste bila je istraživačka zajednica promenljivog naziva i sastava „Čovjek i sistem“. Grupa je počela s radom u vreme dok je *Praxis* još na javnoj sceni, krajem 1970. na inicijativu Rudija Supeka. Njome su uspešno i ležerno godinama, kao koordinatori, rukovodili Rudi Supek i Eugen Pusić, profesor Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.⁸ U široko zamišljenoj promenljivoj grupi niti je bilo potrebe da učestvuju, niti su svi praksisovci učestvovali u radu grupe, ali se praksisovski duh kritičkog pristupa snažno osećao u grupi.

Povodom objavljivanja prvog sveska priloga (a izašlo je ukupno sedam svezaka), Supek i Pusić su u svom predgovoru napisali: „U toku 1971. okupila se grupa sociologa, ekonomista, psihologa, filozofa i političkih radnika, koja je bila zainteresirana za različite vidove našeg društvenog sistema i za teoriju sistema i organizacije uopće. Cilj ovog okupljanja bio je da se znanstveno razmatraju osnovni problemi koji se danas pojavljuju, ne samo kod nas nego i u svijetu, iako je težište ostalo na našoj društvenoj problematici,

Holland/Boston: U.S.A. London: England 1979. Boston Studies in Philosophy of Science, Vol. XXXVI, Synthese Library, Vol. 134.

- 7 Sadržaj zbornika pokazuje otvorenost praksisovaca prema kolegama koji ne „pripadaju grupi“, ali i spremnost drugih kolega da sarađuju sa praksisovcima. Stoga će ovde biti navedeni samo opšti naslovi odeljaka i imena autora priloga: I. *Filozofija, dijalektika i istorijski materijalizam* (Mihailo Marković, Milan Kangrga, Svetozar Stojanović, Vojin Milić, Jovan Arandelović); II. *Društvo, politika i revolucija* (Mihailo Đurić, Andrija Krešić, Danko Grlić, Gajo Petrović); III. *Kultura, ideje i religija* (Zagorka Golubović, Miladin Životić, Đuro Šušnjić, Branko Bošnjak, Dobrica Ćosić); IV. *Socijalizam, birokratija i samoupravljanje* (Predrag Vranicki, Rudi Supek, Veljko Rus, Ljubomir Tadić, Dragoljub Mićunović, Srđan Vrcan, Ivo Kuvačić, Antun Žvan).
- 8 Posredstvom ličnosti koje su obavljale i sekretarske poslove u grupi, dr Antunu Petaku i dr Aliji Hodžiću, dobio sam dragocene podatke o radu grupe, na čemu sam im duboko zahvalan. Petak i Hodžić naglašavaju interdisciplinarni karakter grupe, njenu otvorenost stručnjacima različitog profila, organizacionu povezanost s Institutom za društvena istraživanja Sveučilišta i Odsjekom (Zavodom) za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, posebno sa postdiplomskim studijem sociologije organizovanim u Institutu i Odsjeku, organizaciju jednog međunarodnog skupa o participaciji i samoupravljanju u Dubrovniku 1972. godine. Na samom početku rada to je bila grupa za sistem, a onda je duhoviti Danko Grlić zadirkivao Rudija Supeka i ostale praksisovski orijentisane članove grupe: „A gdje vam je čovjek“, pa je grupa preimenovana u grupu „Čovjek i sistem“.

u teoriji i istraživanjima društvenog sistema. Pristup ovoj problematici nije bio rukovođen nikakvim unaprijed utvrđenim teorijskim postavkama, osim zajedničkom težnjom da svojim stručnim znanjem pridonesemo boljem razumijevanju društvenih problema i, eventualno, njihovom jasnijem postavljanju, kad je riječ o samoj društvenoj organizaciji. Tako je u grupi došlo prije svega do izražaja kritičko mišljenje, bilo da se radi o 'sistemskim' ili 'anti-sistemskim' pristupima, bilo da se radi o generalnoj teoriji sistema, raznim kibernetičkim ili kulturalističkim shvaćanjima. Zajednički je cilj da se dobi je bolji teorijski i praktički uvid u izvanrednu složenost društvenih problema koji stoje pred suvremenim društvenim znanstvenicima, te da se opći razvoj znanstveno-teorijske misli poveže sa našim konkretnim društvenim iskustvima. Zato smo nastojali da u našem dosadašnjem radu i raspravljanjima dođe maksimalno do izražaja otvorenost prema problemima, zajednička diskusija, a sve sa jednog kompleksnijeg, interdisciplinarnog gledišta, gdje jedan disciplinski pristup može služiti kao korektiv za neki drugi. Moramo reći da su ovakvi pokušaji kontinuiranog interdisciplinarnog rada kod nas iznimni, i da smatramo velikim uspjehom što naša grupa već tri godine uspješno ostvaruje svoje ciljeve, i što njeni sudionici sa velikim interesom žrtvuju od svog vremena da bi mogli zajedno raditi na razmjeni znanstvenih iskustava.⁹

Širina okupljanja ličnosti i institucija za rad u grupi više je nego impresivna, ne samo profilom stručnjaka nego i njihovom profesionalnom, kulturnom i političkom orijentacijom. U grupi su se našli filozofi i sociolozi praksisovske i ne samo praksisovske orijentacije iz Zagreba i Beograda, ličnosti iz poznate Pusićeve škole, Ekonomskog instituta iz Zagreba (Gorupićeva grupa), Instituta ekonomskih nauka u Beogradu i drugih ekonomskih instituta u Zagrebu i Ljubljani, Fakulteta za politične in društvene vede iz Ljubljane, pravnih fakulteta iz Zagreba, Ljubljane i Beograda, te istraživači socijalne strukture iz Inštituta za sociologiju in filozofiju v Ljubljani, kao i drugi

9 Predgovor je pisan maja 1974. godine. Hodžić je u dužem periodu, od 1976. do druge polovine osamdesetih godina, bio sekretar grupe. U pismu koje mi je uputio, Hodžić piše: „Rad grupe, kao višekratni godišnji znanstveni skup, financiran je od strane SIZ-a znanosti Hrvatske. Skupovi su se održavali u Zagrebu na Filozofskom i Pravnom fakulteta, vrlo rijetko i okolini Zagreba. Sastav grupe je uz 'čvrsto jezgro' bio otvoren. U njemu su učestvovali stručnjaci različitih profila (sociolozi, filozofi, pravници, ekonomisti, politolozi, psiholozi, a ponekad, u zavisnosti od teme, pedagozi ili kada se raspravljalo o ekologiji fizičari, biolozi i sl.). Teme o kojima se tada raspravljalo bile su različite: od fenomenologije revolucije i 'ratnog komunizma', preko problema društvenog razvoja, ekologije i na pr. problema obrazovanja pa, pri kraju, sve do skoro dnevno političkih problema, kada se, po mome mišljenju izgubio osnovni motiv rada grupe i razlog njenog postojanja...“

istraživači ekonomskog sistema i ekonomske politike.¹⁰ Okupljanja stalnih ili povremenih saradnika na višekratnim godišnjim skupovima u grupi „Čovjek i sistem“ bila su veoma dinamična, pa i njeno trajanje više od petnaest godina svedoči o postojanosti koncepta i zainteresovanosti učesnika. Naravno, ta heterogena grupa je znatno različita od časopisa i Škole, pa je izazivala i manje političke sumnjičavosti. I kao što su *Praxisu* i Školi neke druge kulturne institucija utirale put, tako su i ove dve institucije ovoj grupi otvarale neke nove mogućnosti. Bilo bi, svakako, pogrešno taj duh tolerancije i otvorenosti koji je grupa unosila u javni, naučni i kulturni život Jugoslavije pripisati samo praksisovskoj orijentaciji Rudija Supeka, a zanemariti veliki autoritet koji je kod predstavnika vlasti imao Eugen Pusić i njegov doprinos smanjenju političkih opasnosti i atmosferi kolegijalnosti u radu grupe i njenom trajanju, kao i nekih drugih učesnika. Mešoviti promenjiv sastav grupe i nedovoljno prisustvo u javnosti slabili su izgradnju čvršćeg profila, prepoznatljivog u javnosti, ali je upravo time otupljena oštrica mogućih političkih napada.

Ni ideja Škole nije zanemarena. Sociolozi su tako organizovali svoje višednevne godišnje skupove u Crikvenici i na Visu. U Komiži su (1981–1983) organizovani „Dani Ante Fiamenga“ u čast profesora sociologije Sarajevskog univerziteta i Zagrebačkog sveučilišta, jedno vreme dekana Fakulteta političkih nauka u Zagrebu, preminulog posle „lipanjskih gibanja“, rođenog u tom mestu na Visu, poznatog po svojoj dobrodušnosti.¹¹ Ne treba ni napominjati

10 „Primjerice“, piše Petak, „sa Odeljenja za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu predavači su bili (abecednim redom) Silvano Bolčić, Zagorka Golubović, Mihajlo Marković, Svetozar Stojanović, Ljuba Tadić, Miladin Životić, ali je tu bio i Mihajlo Đurić s beogradskom Pravnog fakulteta i drugi. Dakako, nisu svi postali članovi Studijske grupe ali su često predlagali suradnike. Bio je to osebujan način umreživanja (networking) i komunikacije.“

11 Ivo Kuvačić u *Sjećanjima* na str. 73–74. piše: „Nakon zatvaranja ljetne škole u Korčuli, do čega je došlo ne voljom lokalnih vlasti, kako su izvjestili mediji, već po direktivi Centralnog komiteta partije, jedno smo vrijeme nastavili s radom na Komiži na otoku Visu. I tamo, kao ranije na Korčuli, naišli smo na ljude koji su nas rado primili. No, pritisak iz Zagreba da nam se otkaže gostoprimstvo bio je tako jak da smo se u Komiži sastajali vrlo kratko, samo nekoliko godina.“ Kuvačić ne beleži da je u to vreme Komiža bila *zatvorena za strance* i da je na tim skupovima učešće filozofa bilo minimalno. Jedan od ozbiljnijih, čisto akademskih institucionalnih okvira bio je i Interuniverzitetski centar u Dubrovniku čije su programe formulisali i dobrim delom realizovali i praksisovci. Tako se međunarodna saradnja praksisovaca nastavljala „ne samo njihovim čestim gostovanjima u inostranstvu, nego i planskim dolascima inostranih kolega u zemlju. „Tri su zasjedanja Dana Ante Fiamenga (1981–1983), prve dvije godine u organizaciji kluba studenata filozofije iz Zagreba, a zadnje godine u zajedničkoj organizaciji HFD-a, Sociološkog društva Hrvatske i Politološkog društva Hrvatske, kada je sudjelovanje bilo najmasovnije – a kao i na prethodnim godinama (uključujući i dvije studentske ljetne škole održane 1979. u Cresu

da je politički i represivni aparat činio sve da takve aktivnosti onemogući, tako da su ti pokušaji zamirali posle dve-tri godine.¹²

Praksisovcima je omladinska i studentska štampa rado otvarala svoje stranice. Časopisi – neki više, a neki manje – takođe su objavljivali priloge praksisovaca, na primer, *Kulturni radnik*, *Naše teme*, *Razlog* u Zagrebu, *Gledišta*, *Književne novine* u Beogradu, sarajevski *Pregled* i *Odjek*. Stručni časopisi, kao što su *Revija za sociologiju* u Zagrebu i *Sociologija* u Beogradu. U dosadašnjim istraživanjima u javnosti još uvek nije dovoljno istaknuto da je časopis Jugoslovenskog udruženja za filozofiju zapravo od 1967. bio apsolutno otvoren praksisovcima, kao beogradska „podružnica“ *Praxisa*. A časopis koji je „nasledio“ *Filozofiju – Theoria* – bio je takođe potpuno otvoren prema praksisovcima, objavljivao je njihove priloge, redakcija je pravila

i 1980. u Malom Lošnju, gdje bi nakon prve godine bilo otkazano gostoprimstvo nakon upozorenja CK SKH lokalnim vlastima) – najzapaženiji predavači i sudionici bili su praksisovci, čak i više beogradski nego zagrebački. Na tih pet ljetnih škola sudjelovali su (bar jednom, a neki i više puta) među ostalima Gajo Petrović, Rudi Supek, Milan Kangrga, Ivan Kuvačić, Veljko Cvjetičanin, Žarko Puhovski od zagrebačkih, te Zaga Golubović, Mihailo Marković, Miladin Životić, Nebojša Popov (čini se na svih pet škola), Svetozar Stojanović, itd. Nakon 1983. Dane Ante Fiamenga je mimo volje organizatora preuzeo S. Šušar, davši im sasvim drugačiji karakter, ali su nakon jedne godine obustavljeni, čini se uslijed premalog interesa. Iako nije bila međunarodnog karaktera i ne može se po razini mjeriti s Korčulanskom školom, studentski skupovi koji su kulminirali skupom 1983. predstavljaju svojevrsan nastavak duha Korčule i *Praxisa*.

- 12 Nebojša Popov opisuje vidove onemogućavanja, a posebno jedan događaj posle simpozijuma na Divčibarama kraj Valjeva, na kojem su učestvovali praksisovci: „Talasi represije pokidali su niti kojima je stvarana javnost kroz duže razdoblje. Obračun sa studentskim pokretom, 'crnim talasom' u umetnosti i krugovima kritičkih intelektualaca izdubio je 'crne rupe' u koje se moglo trpati sve i svašta, bez jasnih merila vrednosti.“

„Tako je obuzdavano i razarano bujno filmsko i pozorišno stvaralaštvo, kao i zamah kritičke misli. Rezultati decenijskog pregalaštva, oličeni u Korčulanskoj letnjoj školi i časopisima *Praxis* i *Filosofija* naprosto su silom 'gašeni'. (Ponešto je išlo i 'milom', umesto Korčule pojavio se Cavtat, umesto *Praxisa* i *Filosofije Marksizam u svetu*, s brojnomo publikom iz zemlje i sveta.) A uskraćivanjem javnog prostora delovanja, preživjele grupe (bez institucionalnog oslonca) gube orijentire i trajnija merila pa ne odolevaju ni sudarima sujeta, jagmi oko atesta na ideje i nazive časopisa, pa i raznim međusobicama, tako da i same usitnjavaju intelektualni kapital.“

„Uprkos svemu, opstali su izvesni oblici autonomnih intelektualnih jugoslovenskih komunikacija. Na Tari su 1971. i 1972. održani Zimski filozofski susreti. Nastavljeni su naredne godine u Vrnjačkoj Banji, a već naredne godine, na Divčibarama, usledila je policijska intervencija, pretresane su sobe, a jedan učesnik (Dragoljub Ignjatović) uhapšen je zbog izlaganja na skupu. (Iz uprave hotela su se žalili da su mnoge sobe izraubovane montiranjem prislušnih uređaja pa su izrazili želju da nas više ne vide.) Ubrzo je sledilo suđenje u Valjevu, koje se proširilo i na branioca optuženog Ignjatovića (Srđo Popovića), sve zbog 'verbalnog delikta'.“ Videti u: Ana Čosić Vukić, *Javnost – 1980*, Službeni glasnik – Institut za književnost i umetnost, Beograd 2011, str. 281.

obimne i solidno pripremljene razgovore s istaknutim praksisovcima, polemičke tekstove, a i međusobne polemike praksisovaca. Nažalost, u procesu raspada Jugoslavije raspala se i *Theoria*, a sukobi među filozofima postajali su sve intenzivniji.¹³

Bitna činjenica je da je otvorenosti kulturnog prostora, pa i prostora u časopisima, *Praxis* dao svoj veliki doprinos. Dovoljno je navesti samo dvatri primera koja o tome svedoče. Redakcija je često prenosila priloge iz drugih časopisa koje je smatrala iz raznih razloga zanimljivim. Ako je samorazumljivo da redakcija koja veruje u svoj rad i vrednost orijentacije časopisa objavljuje kritičke i afirmativne priloge o *Praxisu*, ređe je u praksi periodične literature da prenosi članke ili priloge za simpozijume, objavljene u drugim časopisima. Tako je za internacionalno izdanje prenela obimnu raspravu na temu filozofija u savremenom društvu u časopisu *Gledišta* iz 1967,¹⁴ priloge za Zimske filozofske susrete na Tari februara 1971. „Liberalizam i socijalizam“¹⁵ u organizaciji Instituta za filozofiju Filozofskog fakulteta, Filozofskog društva SR Srbije i časopisa *Filosofija*.

*

* *

Praxis i Korčulanska ljetna škola bili su nukleus autentične jugoslovenske intelektualne zajednice različitih ličnosti, koja je prevazilazila okvire Jugoslavije. Pristupale su joj ličnosti veoma različitih intelektualnih i političkih orijentacija i iz, takođe, različitih motiva.

Jedan od pionira razvoja ekološke svesti u Hrvatskoj i Jugoslaviji, Rudi Supek, na kraju pozdravnog govora jedne od sesija Korčulanske ljetne škole rekao je da se treba radovati prirodi koju Korčula u izobilju pruža i da dobra diskusija zapravo zavisi i od svojstava prostora u kome vode rasprave u Školi. Zapadni novinar koji je o tome pisao dodao je da bez preterivanja može reći da je život Korčulanske škole određen težnjom ka „dionizijskom socijalizmu“ (koristio je Lefevrov izraz).

13 Uporediti: na primer, Gajo Petrović, „Odgovor 'krnjem sastavu' i Sesardiću“, *Theoria*, br. 3–4 /1988, str. 127–135. Takođe videti dokumentaciju o sporu u redakciji i dela redakcije sa Savetom časopisa i Izvršnim odborom Filozofskog društva Srbije (predsednica Zagorka Golubović) od 29. juna 1987. „Saopštenja članova redakcije i sporu oko časopisa FDS [Filozofskog društva Srbije] *Theoria* koja su potpisali Mladen Kozomara, Slobodan Žunjić, Danilo Basta, Zdravko Kučinar i Mirko Zurovac (šapirografisano, 30 stranica, u posedu autora).

14 „La philosophie dans la societe contemporaine“, *Praxis*, Revue Philosophique, No. 1/1967, pp. 463–544.

15 „Liberalism and Socialism“, *Praxis*, Revue Philosophique, No. 1/1967, pp. 3–129.

Možda je u ovoj metafori o „dionizijskom socijalizmu“ sadržana tajna i dometa i granica *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole. Nikada do kraja nedosanjan san o jednom demokratskom socijalizmu na bazi potpuno razvijenih vrednosti i dostignuća građanskog društva pokazao se preuranjenom i pozitivnom utopijom koja je ljudima nudila nadu, ali je bila veoma daleko od realizacije. Nije, međutim, reč samo o utopiji. Posmatrano iz perspektive novog milenijuma, nijedna druga grupa intelektualaca nije dala tako snažne i valjane argumente protiv staljinističkog pozitivizma u filozofiji, sociologiji i drugim društvenim naukama, nije izvela tako konsekvantnu kritiku birokratskog, autoritarnog i totalitarnog sistema vlasti jednog čoveka i jedne partije kao što su to na jugoslovenskim prostorima učinili praksisovci. Za razliku od nacionalističkih kritika socijalizma, koje bi da jedan (staljinizirani „realsocijalistički“) tip kolektivizma zameni drugim („nacionalnim“) tipom kolektivizma, a brozovski tip autoritarne diktature zameni nacionalističkim tipom autoritarne diktature, praksisovci su nudili alternativu koja je naišla na veliko interesovanje u svetu. Šta je ta alternativa u sebi nosila i kuda je vodila, biće verovatno predmet budućih rasprava. U svakom slučaju nije vodila ka surovom ratu koji je obeležio poslednju deceniju dvadesetog veka, niti „divljem kapitalizmu“ latinoameričkog tipa koji obeležava početak novog milenijuma u većini država stvorenih na tlu bivše Jugoslavije.

Za sada se može reći samo toliko da će normalizacija života na Zapadnom Balkanu svakako voditi afirmaciji onih opšteljudskih vrednosti kojima su *Praxis* i Korčulanska škola dali značajan doprinos.

Deo drugi
U OGLEDALU STRUČNE KRITIKE*

Rudi Supek, Milan Kangrga i Danko Grlić

Rudi Supek i Veljko Korać

Dušan Pirjevec i Mihailo Marković

Gajo Petrović
i Jürgen Habermas

* Pripremni rukopis ovog dela predstavio sam na skupu „*Praxis* i Korčulanska ljetna škola. Tragovi jednog desetljeća (1964–1974.)“ u organizaciji Rosa Luxemburg Stiftung – Southeast Europe, oktobra 2011, na Korčuli.

Uvod

Za razumevanje mesta i značaja *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole u kulturi jugoslovenskog društva od izuzetnog značaja su nekada više a nekada manje uspešni pokušaji *stručne kritike*. Od pojave *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole do danas, bilo je uvek, istina marginalnih, pokušaja *stručne kritike* koja je nekad čuvala dignitet intelektualnih rasprava, a ponekad padala na nivo političkih ili ideoloških napada. Tako se, ne baš retko, u formi stručne kritike krila jeftina politička propaganda ili želja pisaca da se dopadnu centrima društvene moći, bilo komunističkim bilo nacionalističkim. Taj tip kritike koji je u ime struke zapravo potirao struku – postao je skoro dominantan u novostvorenim državama na tlu bivše Jugoslavije i u novije vreme. Time svakako nisu negirana nastojanja inostranih i retkih domaćih pisaca da savesno i objektivno razviju svoj kritički pristup *Praxisu* i Školi, da pažljivo analiziraju stotine članaka i knjiga koje su za sobom ostavili urednici i saradnici *Praxisa*.

Sudeći po jednom od ranih stručnih osvrta na rad Korčulanske ljetne škole iz pera Zdravka Kučinara, objavljenom u beogradskom časopisu *Gledišta*,¹ reklo bi se da je praksis orijentacija naišla na odličan stručni prijem i podršku. Štaviše, čak je i dnevni list *Politika* prikupio kraće izjave učesnika Škole – Karela Kosika, Anrija Lefevra, Herberta Markuzea, Mihaila Markovića, Gaje Petrovića i Danila Pejovića – pod naslovom „Strani i naši filozofi o razgovorima na Korčuli“ i u podnaslovu u izvučenoj rečenici iz izjave Anrija Lefevra „Jugoslavija ima mogućnost da razvije teorijsku misao na svetskom nivou“.² Kučinar se sintetički osvrće na osnovna pitanja

1 Zdravko Kučinar, „Smisao i perspektive socijalizma“ (Korčulanska ljetna filozofsko-sociološka škola, 8–22. jul 1964), *Gledišta*, br. 8–9/1964, str. 1247–1254.

2 *Politika*, nedelja 2. avgust 1964, str. 18. Štaviše, *Politika* će 5. septembra 1965. na strani određenoj za nauku (str. 18) objaviti osvrt Gaje Petrovića na treće zasedanje Korčulanske

pokrenuta u trideset predavanja stranih i domaćih učesnika, koja su te godine održana na Korčuli: „Mogućnost saglasnosti u odgovoru na osnovno pitanje skupa pružilo je zajedničko stanovište učesnika, po kome su smisao i perspektiva socijalizma pitanje ostvarenja jednog humanističkog programa čovečnog i racionalnog uređenja ljudskih odnosa, a ne samo primitivnog egalitarizma ili razvitka tehnologije, koja bi, opet, samo reprodukovala razne forme otuđenja, totalnog postvarenja i političke mistifikacije.“³

Zanimljivo je da je, nakon orkestriranih napada na praksis orijentaciju i optužbi „nekih filozofa“ za „apstraktni humanizam“ – Milentija Popovića u intervjuu za časopis *Socijalizam*, Prvoslava Ralića, Desanke Savićević⁴ i drugih, posebno forumskih napada – u svom prikazu *Praxisa* br. 4–5/1965. u sarajevskom *Pregledu*, ustao Fuad Muhić koji će dosta brzo svoje stanovište radikalno promeniti. Tada je, međutim, pisao da nije reč ni o kakvim „opozicionim elementima“ „nego o poštenom intelektualnom nastojanju da se radikalnije pristupi otklanjanju svih tragova dogmatizma i staljinizma i da se na taj način pridonese zajedničkoj stvari socijalizma“.⁵ Posle obimnih izvoda iz članaka Milana Kangrge, Gaje Petrovića i Danka Grlića, Muhić zaključuje: „čini nam se deplasiranom svaka dalja diskusija o 'nekonstruktivnoj', 'liberalističko-formalističkoj', 'antisocijalističkoj', 'politički dezorijentirajućoj' (itd), kritici. To tim prije što je ovaj časopis,

ljetne škole pod naslovom „Šta je istorija“. Zagrebački *Vjesnik* će nešto kasnije 2. i 3. oktobra 1965. objaviti u dva nastavka informativni prikaz pod naslovom „Što je povijest“, potpisan inicijalima I. M. *Komunist*, 2. septembra 1965. će za svaki slučaj Školu nazvati „takozvanom“, ali će objaviti anketu među učesnicima sesije „Šta je istorija“ i čitaocima prezentirati mišljenja Rudija Supeka, Umberta Čeronija, Danila Pejovića, Svetozara Stojanovića i Leška Kolakovskog. *Borba* će 5. oktobra 1965. objaviti razgovor o Školi sa Rudijem Supekom i Gajom Petrovićem novinara Aleksandra Tirnanića, str. 9–10. Zagrebački *Telegram* će 8. listopada 1965. objaviti kratak prikaz iz pera Borisa Kalina, ali i izvode iz izlaganja Milana Kangrge, Danka Grlića, Mihaila Đurića i Leška Kolakovskog. Napokon, sarajevski časopis *Pregled* objavio je iscrpan osvrt Alekse Buhe na treću korčulansku sesiju pod naslovom „Treća sesija Korčulanske ljetne filozofske škole“, *Pregled*, god. XVII (LV), br. 9, str. 229–241.

- 3 Z. Kučinar, *op. cit.*, str. 1248. Da nije reč ni o kakvoj grupi istomišljenika Kučinar pokazuje prikazujući raspravu o odnosu filozofije i politike, o ulozi humanističke inteligencije u društvu, o mogućnostima socijalizma u nerazvijenim zemljama, o kritičkim uvidima u probleme samoupravljanja itd.
- 4 Milentije Popović je u tom intervjuu za časopis *Socijalizam*, br. 7–8/1964 naglasio da stavovi „nekih“ filozofa i sociologa mogu imati veoma opasnu posledicu – stvaranje političkih partija. Prvoslav Ralić, „Društveni smisao zahteva za bezobzirnom kritikom svega postojećeg“, *Socijalizam*, br. 3/1965, Desanka Savićević, „Jedan neprihvatljiv način tumačenja kulture u socijalizmu“, *Borba*, 24. 1. 1965.
- 5 Fuad Muhić, „Praxis“ (br. 4–5/1965), *Pregled*, god. XVII (LV) br. 7–8, str. 124–132.

mada se do sada pojavilo samo šest brojeva, već stekao visoki renome kod šire čitalačke publike...“⁶

Posmatrano u celini Škola je, u pogledu interesovanja javnosti i kritičkim prikazima koji su imali izvesnu dozu ozbiljnosti i analitičnosti imala više sreće od časopisa, bar do 1968. godine. Možda su tome doprineli zaista relevantna imena inostranih učesnika i predivna ležernost mediteranskog ambijenta Korčule. Među osvrtima izdvaja se, opet, prilog Zdravka Kučinara „Stvaralaštvo i postvarenje“ o Korčulanskoj ljetnoj školi 1967, objavljen u časopisu *Gledišta*, u kome je Škola ocenjena kao „najznačajnija manifestacija filozofskog života u zemlji poslednje dve godine“.⁷ Inače odmereni Kučinar će izraziti i izvesnu uznemirenost: „Ne znam da li zlonamerni ili neupućeni kritičar Korčulanske škole može da likuje ili da se rastuži nad činjenicom da se u Korčuli nije izmislio problem postvarenja, ali činjenica je da su se tim 'tobožnjim' problemom bavili najznačajniji mislioci koji su promišljali temelje i mogućnosti ljudske emancipacije. Učesnici Škole su sebi postavili skroman zadatak, pokušati da se krene dalje i razotkrije nove oblike postvarenja.“⁸ Kučinar se u veoma opsežnom prikazu osvrnuo i na

6 *Ibid.*, str. 128.

7 Zdravko Kučinar, „Stvaralaštvo i postvarenje“, *Gledišta*, br. 10/1967, str. 1395.

8 *Ibid.*, str. 1395. Kučinar se u uvodnoj napomeni osvrnuo na „ubojitu“ kritiku *Ekonomске politike*, br. 805, za koju u članku „Lapsus philosophiae“ (preštampanom u *Borbi* od 3. septembra 1967) problem postvarenja i ne postoji. Zapravo, *Ekonomска politika* je reagovala na *Borbin* kolaž kraćih tekstova pod zajedničkim naslovom „Živimo li u znaku postvarenja“ od 27. avgusta 1967. kada je prenela izvode iz izlaganja Rudija Supeka, Danka Grlića, Vojina Milića, Svetozara Stojanovića, Veljka Koraća, Ljubomira Tadića, Milana Kangrge, Dušana Pirjevca i Vilijama Levija. Ljutnja *Ekonomске politike* odnosila se na izlaganje Veljka Koraća. Dok je *Politika* (4. septembar 1967) donela informativni prikaz Aleksandra Ackovića, „Filozofski dijalozi na Korčuli“, *Vjesnik* (10. septembar 1967) osvrt T. Butorca „Da čovjek ne postane stvar“, *Komunist* (14. septembar 1967) iz pera Prvoslava Ralića objavio je tekst pod naslovom „Filozofija o slobodi“ koji bi se mogao odnositi i na čitav niz drugih skupova. Njegov prigovor dijalozima na Korčuli neobičan je u svojoj neodređenosti: „Jedno od obeležja letnje filozofske Korčulanske škole, po našem mišljenju, jeste i to što su na njoj samoj došle do izražaja esejističke, paternalističke i samotničke žalopojke za slobodom i takvom vlastitošću koja nije omeđena granicama i ozbiljne, misaono odgovorne a to znači kreativne analize pretpostavki za akciono, istorijsko otklanjanje granica slobode. Polje borbe mišljenja je stvoreno, ali je, čini nam se, samo delomično iskorišćeno.“ Nesumnjivo je zanimljivo i mišljenje književnika Miće Danojlića objavljeno u njegovoj kolumni „Književni podlistak“ pod naslovom „Diskutanti“ u *Borbinom* nedeljnom dodatku 3. septembra 1967. (str. 13). Danojlić je dijaloge filozofa na Korčuli doživeo kao skup nespokojnika i čudaka i ne usuđujući se da im se suprotstavi, zaključuje: „S pojedinim stavovima ovogodišnjeg korčulanskog simpozija, i ne samo njega, trebalo bi da diskutiraju drukčije orijentirani filozofi; znamo da takvih ima, pa treba očekivati da će i oni nešto reći. Njih ne mogu zamijeniti simplifikatori

rad pete, svakako najznačajnije i najkontroverznije sesije Korčulanske ljetne škole na temu „Marks i revolucija“ povodom 150. Marksove godišnjice. U toku sesije došlo je do upada trupa Varšavskog pakta u Čehoslovačku na koju su učesnici Škole odmah krajnje oštro reagovali. Kučinar je na kraju osvrta zaključio: „da je Škola još jednom pokazala da je jedan od najznačajnijih centara marksističkih diskusija u svetu. Sve veći broj stranih učesnika, istaknutih filozofa i sociologa potvrđuje takav renome Škole. Biti obavešten o radu Škole, danas znači ne samo imati uvid u kretanja, opredeljenja i dostignuća važnih tokova ne samo jugoslovenske nego i evropske misli. Ako jugoslovenski socijalizam nema samo lokalne nego i svetske ambicije, on mora negovati teorijsku misao koja će stalno biti u toku sa svetskom mišlju i zbivanjima. Korčulanska škola je shvatila tu potrebu i u tom pogledu postigla značajan uspeh.“⁹

koji u toj složenoj materiji razumiju jedino površnosti i promašaje, dakle prazninu. Na tom nivou vođena, ova bitka je za kulturu unaprijed, izgubljena i besmislena. Omalovažavanja, prešućivanja i anateme ne mogu zamijeniti plodnu i neophodnu diskusiju; u ovom slučaju, zbilja, ima se s kime i o čemu diskutirati“ (navedeno prema zagrebačkom izdanju *Borbe*).

9 Zdravko Kučinar, „Marks i revolucija“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, knj. 6 (1969), str. 453.

Dogmatsko „ukidanje“ teorije otuđenja

Do prvog šireg kritičkog suočavanja budućih praksisovaca sa dogmatiskim linijama u filozofiji i društvenoj teoriji došlo je na Bledskom savetovanju jugoslovenskih filozofa i sociologa novembra 1960. godine. Po sebi se razume da je do tog suočavanja moglo doći upravo stoga što su se nove generacije filozofa i sociologa i u Zagrebu i u Beogradu, pa i u Ljubljani i Sarajevu već očitovale u traganju za slobodnijim putevima kritičke misli, što su već sticale prva iskustva i mnogi od njih objavili neke zapažene radove u antistalinističkom i antidogmatskom duhu.

Ovde neće biti elaborirana široka lepeza dogmatskih osporavanja i prigovora *Praxisu* i Školi. Bilo bi to jednostavno neproduktivno. Suštinu odnosa *Praxisa* prema dogmatičarima izrazio je Gajo Petrović u nekoliko reči i nešto drukčijem kontekstu upućenih Vojanu Rusu:

*ZAŠTO GNJAVIŠ VOJANE? Zašto si svoje suradnike nagovorio da te nesuvisle optužbe potpišu? Zašto prisiljavaš časopis 'Praxis' da te nesuvislosti (u vrijeme kad su naše finansijske teškoće najveće a tisak tako skup) objavljuje? Zašto mene prisiljavaš da trošim vrijeme odgovarajući? Zašto mi namećeš javne polemike koje su intelektualno neproduktivne? Zar zaista nemaš nimalo milosrđa prema onima koji bi željeli da misle, pišu, čitaju i raspravljaju o nečem pametnijem?*¹

Čini se da je dovoljno, kao paradigmatičan primer, osvrnuti se na jedan pokušaj dogmatskog osporavanja bitnih ideja praksis filozofije i društvene teorije. Naime, Živojin D. Denić u svom obimnom delu *Marks i jugoslovenska 'sveta porodica'*, s beskrajno „inventivnim“ podnaslovom, „Marksovo shvatanje

1 Gajo Petrović, „Prijateljsko pismo Vojanu Rusu“, *Praxis*, br. 1–2/1974, str. 249. Na kraju Petrović šalje Vojanu Rusu ironičnu poruku: „Uviđam svoje zablude i kajem se, dragi Vojane! Želim Ti da svoje genijalne umotvorine objaviš na svim svjetskim jezicima, da tim blistavim 'kapitalom' obasjaš sve svjetske 'pozornice'. Samo te jedno od svega srca molim: Kao što mi tebe puštamo na miru, pusti i Ti nas! *Nemoj nas gnjaviti!*“ (*ibid.*, str. 253).

čoveka, tj. ljudskog društva i kritika malograđanske strukture jednog dela filozofske misli Jugoslavije“ sustavno zastupa stanovište dogmatskog, staljiniziranog marksizma. Taj tip „marksizma“ se održao i u partijskoj ideologiji, partijskim listovima i časopisima, ideološkim komisijama i marksističkim centrima, ali i u izvesnim krugovima na jugoslovenskim univerzitetima, posebno u Beogradu, okupljenim oko časopisa *Dijalektika*. Svakako da se oni oprezniji i nešto obavešteniji predstavnici te struje nisu upuštali u sistematske kritike *Praxisa*, pa je tu nezahvalnu ulogu preuzeo na sebe Živojin Denić.

Osnovna Denićeva teza je da je sâm Marks „ukinuo „teoriju otuđenja“, da je reč o dijalektičkom „...prevazilaženju i ukidanju svih oblika“² teorije otuđenja. U prva tri poglavlja, služeći se citatima iz Marksovih dela, pokušava da dokaže da je Marks odbacio i sam pojam otuđenja i da o bilo kom obliku teorije otuđenja u Marksovom delu ne može biti ni reči.³ Ta poglavlja služe piscu kao osnova na kojoj gradi svoju „kritiku“, preciznije rečeno obračun sa jednom knjigom Gaje Petrovića, po dve knjige Veljka Koraća, Mihaila Markovića i Predraga Vranickog i tri knjige Rudija Supeka. Naredno poglavlje posvećuje „analizi“ dela Vanje Sutlića, Davora Rodina i Vojana Rusa.⁴ Sledeće poglavlje svoje obimne knjige posvetio je kritici dela (ni krivog ni dužnog) Dimitrija Sergejeva *Otuđeni čovek*. Denić veoma kritički komentariše i radove objavljene u dva zbornika: *Humanizam i socijalizam* i *Čovek danas*.

Prvu grupu filozofskih pisaca praksisovske orijentacije Denić „propušta“ kroz pojmovni okvir koji naziva „Shvatanje čoveka, ljudskog društva i istorije“ u poglavlju koje nosi naslov „Filozofiranje o čoveku, tj. ljudskom društvu sa pozicija empirijskog sitnog buržuja – kao privatnog privrednika“. Dela druge grupe pisaca (Sutlić, Rus, Rodin) tretira kao „filozofiranje o čoveku (ljudskom društvu) s pozicija privredne tehnokratije“, a Dimitrije Sergejev je optužen da filozofira „s pozicija političke birokratije“. Denić nastoji da dokaže malograđanski duh dela svih ovih, inače raznorodnih

2 Uporediti: Živojin D. Denić, *Marks i jugoslovenska „sveta porodica“, Marksovo shvatanje čoveka, tj. ljudskog društva i kritika malograđanske strukture jednog dela filozofske misli Jugoslavije*, Jedinstvo, Priština 1977, str. 34–40.

3 Videti, na primer, uvodna poglavlja „Marksovo shvatanje čoveka, tj. ljudskog društva“ i „Rani radovi i istina o Marksovoj teoriji otuđenja“.

4 Verovatno je reč o piščevoj zabuni: Vojan Rus je po orijentaciji veoma blizak dijamatovskoj viziji marksizma, kao poziciji s koje Denić „kritikuje ugledne predstavnike *Praxis* filozofije i socijalne misli. Denić je postavio sebi zadatak – da se ne nagađa da li mu je zadatak postavljen – da „kritički analizira“ stavove V. Rusa, pa je pobrkao ime Veljka Rusa koji je bio blizak praksisovcima sa njegovim bratom Vojanom! Tako se dijamatovac Vojan Rus, cenjen u krugovima saradnika beogradskog časopisa *Dijalektika*, našao u društvu u kome se sigurno ne bi dobro osećao.

pisaca, da bi slavodobitno, na primer, za Dimitrija Sergejeva zaključio da zna da je „birokratija tj. njena malograđanska društvena pozicija – kao ono za čiji račun 'filozofira' Dimitrije Sergejev“.

„Spekulativna misao jugoslovenskih filozofa koja je bila predmet ove studije“, piše Denić u zaključnom poglavlju, „Mogući društveni uslovi spekulacije jugoslovenskih filozofa“, „ni po sadržaju, a u osnovi ni po rečniku – ne razlikuje se od spekulacija nemačkih filozofa, sa kojima se Marks kritički razračunavao... Njihovo filozofiranje s pozicija malograđanskog društvenog bića uvek će nužno biti spekulativno, kao što će se neodložno kretati u okvirima buržoaskih društvenih odnosa. Dakle, van svake je sumnje malograđanski karakter društvene pozicije jugoslovenskih filozofa, koji je neposredni 'proizvođač' ove spekulativne misli.“⁵

Za Denića je spekulativna misao apsolutno i u bilo kom obliku sumnjiva, nerazumljiva i neprihvatljiva. Znak je malograđanske orijentacije, situoburžoaske društvene pozicije onoga ko se usudi da spekulativno misli: „Društvena uloga i da kažemo 'značaj' spekulativnog jugoslovenskog filozofiranja na temu čoveka (ljudskog društva) – data je stvarnim društvenim bićem koje i misli na taj – spekulativan način. To su najpre i najneposrednije sami ti filozofi koji 'proizvode' ove spekulacije, tj. njihov društveni položaj. Zatim, to su malograđani svih drugih vrsta, koji ovim filozofima služe kao 'parip' na kome 'jašu' idući u svoje spekulativne avanture. Ne znamo šta je pojedine filozofe opredelilo u izboru 'paripa' na kome će 'jahati', ali sigurni smo da i taj izbor stoji u njihovom društvenom biću – a nikako u nekim apstraktnim individualnim osobinama. Ovde je važno konstatovati da filozof sa svojom 'ogoljenom' apstraktnom pozicijom ne može ići sam u te svoje spekulativne avanture, već mu je obavezno potreban 'parip' na kome će 'jahati',⁶ tj. potreban mu je drugi malograđanski društveni položaj na koga će se osloniti, u ime kojeg će filozofirati i spekulirati, da bi na kraju 'izvukao' sebe u sam vrh zamišljene društvene hijerarhije.“⁷

5 *Ibid.*, str. 420. Eventualni čitalac ostaje pomalo zbunjen iskazom da malograđanski karakter može biti neposredni proizvođač.

6 Tako bi borbeni Denić posadio praksisovce – i same malograđane – na malograđanske „paripe“ da „jašući“ apstraktno i spekulativno misle. U ljudskoj istoriji, a posebno u mitologiji, konji nisu igrali sasvim beznačajnu ulogu. Od konja Aleksandra Makedonskog i Kaligulinog konja koji je bio proglašen za senatora, do Šarca Kraljevića Marka. Poezija je imala svog Pegaza, Don Kihot Rosinantu, ali je Sančo Pansa imao svoje – magare. Ni ono, a kamoli Sančo Pansa, ne bi spekulativnim filozofima ponudili bezimene „paripe“ za „jahanje“. Dogmatska misao je po svojoj prirodi ograničena, ali to nipošto ne znači da ne može biti – notorna glupost. Ni „jahanje“ magarca Denića ne spasava od notorne gluposti.

7 Ž. Denić, *op. cit.*, str. 421.

„Rodonačelnikom“ „nove“ filozofije u Jugoslaviji⁸ Denić smatra Gaju Petrovića i trudi se da ga pouči da se Marks nikako ne može razumeti uz pomoć Hegela, nego Hegel uz pomoć Marksa.⁹ Tako, po Deniću, ovaj autor pokazuje veliku ambiciju da bude veći lenjinist od Lenjina. Petroviću prigovara što piše da ni Marksove ni Lenjinove reči nisu svetinje, da nastavlja „stare besmislice“, ali da mu je sve to uzalud. Uzaludno se Gajo Petrović trudi da „...svoju avet (apstraktnog čoveka i čoveka prakse, opaska B. J.) odredi i ispuni nekom sadržinom“.¹⁰ A u zaključku razmatranja filozofije Gaje Petrovića, Denić bi rekao još nešto: „Po prirodi filozofiranja, ono ulazi u red spekulativne filozofije, nije ništa novo, već loše ponavljanje starog. Kao i do sada, njen osnovni društveni izvor je malograđanska društvena stvarnost. Filozof kao i drugi malograđanin ne može raditi i misliti van buržoaskog društva, koje je njegova sadašnjost i sva moguća budućnost. On, ako i želi da prevaziđe svoj bedni malograđanski položaj sve što može da dosanja jeste njegova želja koja se završila na granicama uloge koju pravi građanin – buržuj ima. Između malograđanina i sitnog privatnog privrednika i malograđanina kao filozofa – razlika je samo u obliku, kao što se i njihovi snovi mogu razlikovati jedino po obliku snevanja. No i jedni i drugi se u većini slučajeva, uglavnom bave samo golim iluzijama, koje stvarno društveno kretanje zajedno s njima baca na 'bunjište' istorije.“¹¹

I drugi praksisovci su predmet oštre Denićeve kritike. Veljko Korać je po Deniću marksista samo zato što je nepopularno biti nemarksista. Prigovara mu što „nikako da shvati“¹² osnovne postulate Marksove misli u dijamatovskoj interpretaciji. Ni pisac u svetu poznate i popularne *Historije marksizma*, Predrag Vranicki ne prolazi ništa bolje. Ako Korać „nikako da shvati“, Vranicki „nije ni pokušao da shvati“, pa je presuda odlučna: „Prema tome, nedvosmisleno je jasno da Predrag Vranicki u potpunosti odbacuje istorijsko materijalističko shvatanje čoveka, tj. društva i njegove istorije.“¹³ Nakon ove decidirane osude, Denić napokon otkriva čitaocu – mada je nejasno da li će neko, osim onoga ko mora, to ikada čitati – „u kom grmu leži zec“. Filozofi hoće „da gospodare i upravljaju svetom“! Tako se cela Denićeva knjiga pretvara u nesretnu i nespretnu denuncijaciju praksisovaca

8 *Ibid.*, str. 134.

9 Uporediti: *ibid.*, str. 107.

10 *Ibid.*, str. 131.

11 *Ibid.*, str. 135–136.

12 Uporediti: *ibid.*, str. 172 i 173.

13 *Ibid.*, str. 189. A na prethodnoj 188. stranici Denić je zapisao: „Interpretacija, navodno Marksove, teorije otuđenja nije ništa drugo do izlaganje njegove sopstvene teorije. Vranicki nije ni pokušao da shvati šta Marks misli u vezi s tim. Otuda postupa suprotno Marksu.“

pred aktualnim vlastima. Da li je podstaknut od određenih službi vlasti da tako nešto napiše, ili je to napisao samoinicijativno da se tadašnjim aktualnim vlastima dodvori, ne treba nagađati, ali sledeće mesto ostavlja malo prostora za sumnje: „Sav socijalizam, odnosno komunizam Predraga Vranickog ustvari se iscrpljuje u apstraktnom – malograđanskom zahtevu za slobodu ličnosti, pojedinca, slobodom u kojoj kao i malograđani u licu sitnih privatnih privrednika, i ovaj u obliku teoretičara filozofa želi da vidi sebe na mestu buržuja – onih koji stvarno gospodare i upravljaju. Dakle, čovek će biti oslobođen svih oblika alijenacije, on će 'ponovo naći sebe' ako teoretičari, tj. filozofi budu slobodni da gospodare i upravljaju svetom.“¹⁴

Najviše muke autoru zadaje „analiza“ stavova Rudija Supeka (str. 201–247) i Mihaila Markovića (str. 247–310). Njima je posvetio i najviše prostora. Oseća, na primer, „odsustvo neke čvrste logike u mislima Rudija Supeka, pa se izvinjava čitaocima za eventualnu 'nesistematičnost' analize“.¹⁵ Supekovu kritiku staljinizma okreneće protiv Supeka: „Ako se uzme da su i Staljin i isti metafizički razdvojili čoveka od onoga što je društvo, da bi apsolutizirali ovo drugo, a Rudi Supek i neki drugi – svojom apsolutizacijom čoveka pojedinca – postupili samo obrnuto, rezultat je apsolutno isti. Naime, i jedni i drugi su stvarnost pretvorili u gole apstrakcije, odnosno u ništa.“¹⁶ Po Deniću, Rudi Supek teško da bilo šta shvata: „Jer, da je Rudi Supek uspeo da shvati stvarnost društvenog bića prvobitne zajednice, on bi svakako u novom klasnom društvenom biću – ne samo video društvenu zajednicu, već i to da je ona novi kvalitet u kretanju društvenog bića uopšte.“¹⁷ Prigovara Supeku da „nikada ne dodiruje samu bit društvenih odnosa...“¹⁸ Denić se slaže sa Supekovom kritikom nacionalizma i malograđanštine, ali to Supeku ništa ne pomaže jer „...on (Supek, B. J.) je daleko od toga da tu malograđansku prirodu stvarno shvati i identifikuje“.¹⁹ Formulaciju da je Rudi Supek „daleko od toga da shvati...“²⁰ Denić često koristi kao da je reč o maloletnom đaćiću, a ne o jednom od najznačajnijih socijalnih antropologa, sociologa i filozofa koje je Jugoslavija imala. Stoga će njegova presuda Supeku biti bespogovorna: „Fraze o ukidanju buržoaskog društva i stvaranju

14 *Ibid.*, str. 202.

15 *Ibid.*, str. 201–202. Supeka ne spasava ni to da se poziva na Marksove ideje i tekstove: „Rudi Supek je citirao neke Marksove tekstove, koje nije adekvatno interpretirao ili, pak, nije razumeo“.

16 *Ibid.*, str. 209.

17 *Ibid.*, str. 216.

18 *Ibid.*, str. 217.

19 *Ibid.*, str. 235.

20 Videti, na primer, str. 236.

komunističkog – besklasnog, koje, razume se, tu i tamo uzgred srećemo, zvuče prazno i sasvim paradoksalno, jer sve što zahteva Rudi Supek jeste dezalijenacija 'buržoaskog i proleterskog čovjeka'; tačnije, on zahteva njihovu harmoničnu egzistenciju koja je opšti preduslov da se, bilo kada i bilo gde i kad-tad, realizuju večiti snovi 'empirijskog' sitnog buržuja i njegovog sabrata u licu filozofa, sociologa, socijalnih psihologa itd.²¹ Koliko je poznato „sve što zahteva Rudi Supek“ bilo je da ljudi ne lupaju bedastoće – zahtev koji je Deniću bio suviše visok!

Stanovište Mihaila Markovića Deniću je još veća zagonetka jer ga je taj filozof „izneo u veoma protivrečnom i nesistematičnom obliku“.²² Marković se, po Deniću, oslanja na „površni“ empirizam buržoaskog klasnog društva i „nikako da vidi i shvati stvarnu društvenost...“²³ Markovićevu misao odlikuje „metafizika subjektivnog idealizma“,²⁴ a polazi od „golog“ empirizma da bi došao do „golih“ apstrakcija,²⁵ tako da bi čitalac mogao da pomisli da je reč o nekom nudisti! Piscu koji je napisao obimna dela iz oblasti filozofije nauke Denić će prebaciti: „sva moguća nauka o onome što čovek jeste kod Mihaila Markovića počinje i završava na statistici apstraktnog ponašanja pojedinaca.“²⁶ Sve što Marković pruža jeste „apstraktni i konfuzni utopijski san malograđanina...“²⁷ Verovatno se izvor Denićevog pravedničkog gneva nalazi u sledećem iskazu: „Mihailo Marković će se stvarno obračunavati sa Marksovim istorijsko-materijalističkim shvatanjem.“²⁸ Piscu *Dijalektičke teorije značenja* prigovara: „A ono što nam Mihailo Marković nudi pod imenom dijalektike – jeste gola metafizika i ništa drugo“,²⁹ a takođe „ne uspeva da vidi da je 'kapital' društveni odnos“.³⁰ To „nije shvatio...“ jer piše apstrakcije i netačnosti! A tek „kada bi Mihailo Marković znao bar nešto o stvarnim odnosima privatnog vlasništva, onda bi poput Marksa njihovo pozitivno ukidanje shvatio u smislu stvaranja komunističkog društva“.³¹ Šteta, nije shvatio! Otuda i Denićev zaključak: „Mihailo Marković nikako ne misli na stvaranje novih komunističkih društvenih odnosa, već na neko vladanje

21 *Ibid.*, str. 247.

22 *Ibid.*, str. 247.

23 *Ibid.*, str. 251.

24 *Ibid.*, str. 252.

25 *Ibid.*, str. 257.

26 *Ibid.*, str. 258.

27 *Ibid.*, str. 260.

28 *Ibid.*, str. 261.

29 *Ibid.*, str. 275.

30 *Ibid.*, str. 283.

31 *Ibid.*, str. 303.

ljudima od strane apstrakcija – verovatno njegovih, filozofskih.³² Moguće je da su za nekoga apstrakcije bauk i sve zlo ovoga sveta, kao što su to za Denića, ali je nejasno zašto se takav čovek uopšte zanima za filozofsku misao!

Na osnovu Denićeve „analize“ neobavešten čitalac bi mogao zaključiti da je Markovićeve misao apstraktna, netačna, malograđanska, subjektivno idealistička, a njen autor je „neznalica“ koja „ne razume“ itd., itd. Štaviše, to je, po Deniću, „slepačka pozicija“: „Samo malograđanin u licu filozofa može biti toliko slep pa da ne vidi odista grandiozna dostignuća u stvaranju materijalne osnove novoga društva.“³³

Nejasno je odakle toliki strah, da se ne kaže, namrza na apstrakciju i spekulativno mišljenje, a još je manje jasno zašto se osoba koja ispoljava taj strah i odbojnost bavi filozofskim tekstovima i filozofijom uopšte. Razlozi se ne mogu nalaziti u sferi filozofije. Neka ostane ipak zabeležen samo jedan paradoks. Gaju Petrovića i Rudija Supeka su vodeći ljudi Saveza komunista, aparatčici, saradnici marksističkih centara, nacionalisti etiketirali na najrazličitije načine i nazivali raznoraznim imenima, ali ih niko, kao Denić, nije optužio da su malograđani!

Verovatno u strukturi ovog tipa „diskursa“ leži razlog zbog kojeg se, posle Savetovanja na Bledu, novembra 1960, praksisovci nisu upuštali u šire rasprave s dogmatičarima. Jedan pokušaj kritičkog osvrta Danka Grlića i Milana Kangrge na dogmatizam u tekstovima Olega Mandića, završio se tako što je Mandić tražio sudsku zaštitu. Polemike sa dogmatičarima praksisovci su smatrali *gnjavažom*. Razlozi za izostanak šire polemike postaće jasniji iz već pomenutog odgovora Gaje Petrovića Vojanu Rusu: „ZAŠTO GNJAVIŠ VOJANE?“

Šta iz ove perspektive reći o Denićevom pokušaju. Toliko da čitalac koji se upozna sa sadržinom Denićeve knjige može samo da zažali drvo koje je posečeno da bi se fabrički preradilo u papir na kome je štampana.

32 *Ibid.*, str. 299.

33 *Ibid.*, str. 310.

Od ortodoksnog ka stvaralačkom marksizmu

Razvitak jugoslovenskog društva posle Drugog svetskog rata, u svim njegovim aspektima, pa i kulturnom, bio je utemeljen na ideologiji marksizma-lenjinizma. Jedan od istraživača razvoja jugoslovenske marksističke filozofije tog perioda, Miloje Petrović, piše da je pozitivistički dijamat stalinističke verzije prvi put bio ozbiljno ugrožen pojavom *Ranih radova* Marksa i Engelsa¹ u Zagrebu 1953. s obimnim predgovorom Predraga Vranickog, te jednim člankom Rudija Supeka objavljenim u sarajevskom *Pregledu* iste godine.² Diskusija o teoriji odraza na Bledu 1960. jasno je profilisala dve suprotstavljene orijentacije – humanističku i ortodoksnu – u jugoslovenskoj marksističkoj filozofiji.³ „Ortodokse“ autor deli na „konsekventne ortodokse“ (Veljko Ribar, Dušan Nedeljković), „kritičke ili umerene ortodokse“ (Bogdan Šešić i Andrija Stojković) i „humanističko krilo“ „ortodoksa“ (Dragutin Leković, Vuko Pavićević i Vojan Rus). Humanističku orijentaciju

- 1 Petrović piše: „Onoga časa kada su 'Rani radovi' postali najčitanija knjiga beogradskih filozofskih pisaca, nastupila je diferencijacija među njima, koja je kod jednih završila okupljanjem oko 'Praxisa', a kod drugih oko 'Dijalektike'. Ova diferencijacija, u početku teorijska, vremenom je postala i politička. Posle 1968. godine 'Praxis' je bar delimično izlazio iz okvira filozofskog preispitivanja odlučujućih Marksovih pojmova u kontekstu njihovog značenja po jugoslovensko samoupravljanje. To preispitivanje vršeno je potpuno u duhu 'negativnog mišljenja' kritičke teorije društva. Iz toga mišljenja marksizam je bio redukovan na 'kritiku svega postojećeg', pri čemu se pod postojećim podrazumevao svaki specifičan oblik socijalizma, uključujući prvenstveno samoupravni socijalizam.“ Miloje Petrović, *Izvori i raskršća (O različitim tumačenjima marksizma)*, Mladost, Beograd 1980.
- 2 Rudi Supek, „Značaj teorije otuđenja za socijalistički humanizam“, *Pregled*, br. 1 (1955), str. 51–58.
- 3 Miloje Petrović, *Savremena jugoslavenska filozofija, Filozofske teme i filozofska situacija 1945–1970*, Radnički univerzitet „Veljko Vlahović“, Subotica 1970, str. 23.

su zastupale dve grupe filozofa, zagrebačka i beogradska, okupljene oko katedara za filozofiju. Sâm Miloje Petrović ostaće blizak „ortodoksima“ i prihvatiti političku ocenu praksisovaca kao „anarho-liberala“, pa ih optužiti i za dogmatizam: „Ukoliko su filozofi humanističke orijentacije jedino sebe smatrali 'progresivnim', 'autentičnim', 'stvaralačkim' marksistima a sve koji nisu delili njihova uverenja trpali u koš 'birokrata' i 'dogmatika' utoliko su se sve određenije nametali kao zatvorena dogmatska struja postizući potpuno suprotno od onoga što su želeli da destruiraju. Ono što oni hoće umnogome je u sferi utopijske neodređenosti koja nije u stanju da privuče i oduševi pa prema tome ni da postane realna snaga.“

„Humanistička kritika svega postojećeg često je zaboravljala da reprodukuje samo postojeće. Jer ona nije imala i nema u svom obzorju pozitivnu praksu nego kritiku svake moguće prakse.“⁴ Iako je konsekvntno zastupao partijsku liniju protiv praksisovaca, Miloje Petrović je na više mesta u knjizi nastojao „da istakne da ni politička kritika ove orijentacije nije bez osobitih nedostataka“.⁵ Autor se zapravo stalno kretao između nastojanja da potvrdi političke ocene *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole, kritike njihove orijentacije i pozitivnih ocena. Tako je Korčulansku ljetnu školu smatrao najznačajnijom i najzanimljivijom institucionalizovanom organizacijom filozofskog života u Jugoslaviji jer zrači duhom „stvaralačkog marksizma“ i okuplja najznačajnija imena marksističke misli u svetu. S druge strane, zabrinut je jer Školi prete opasnosti uniformnosti duha i sterilnog ponavljanja stavova. Misli da je potencijal Škole na izmaku, a trn u oku mu je *kritika svega postojećeg*: „Trebalo se čuvati opasnosti da se korčulanska krilatica: kritika svega postojećeg ne pretvori u ritual a da se marksističke humanističke teze ne pretvore u katalog humanističkih izreka. Diskusije simpozijских teza Korčulanske letnje škole po njihovom preovlađujućem duhu nisu imune od tih opasnosti.“⁶

A kada je reč o časopisima, autor više prostora posvećuje *Praxisu* nego svim ostalim filozofskim periodičnim publikacijama zajedno. Pošto je sažeto i u osnovi korektno izložio osnovna programska načela *Praxisa*,⁷ M. Petrović

4 *Ibid.*, str. 33.

5 *Ibid.*, str. 34.

6 *Ibid.*, str. 49. Petrović kaže da su vodeći filozofi Hrvatskog filozofskog društva težište filozofskog rada preneli na rad Korčulanske ljetne škole: „Stupajući preko Korčulanske letnje škole u međunarodni filozofski život njeni organizatori su izašli, na izvestan način, iz nacionalne institucionalne organizovanosti filozofskog života (HFD)“ (*ibid.*, str. 50).

7 M. Petrović primećuje: „Međutim, sam program časopisa i njegovo fundamentalno načelo da bude 'kritika svega postojećeg' nužno su gurali časopis na buran život pun polemika. Ni oko jednog jugoslovenskog filozofskog časopisa nije izrečeno toliko oprečnih ocena koliko ih je izrečeno o *Praxisu*“ (*ibid.*, str. 60).

opširno opisuje kritike časopisa Borisa Hudoljetnjaka u *Našim temama*, Milentija Popovića u jednom intervjuu, Nedeljka Kujundžića u *Praxisu*, a i neke druge, pa i pozitivne inostrane, kao i odgovore redakcije na te kritike. Naglasio je da je politička težina kritike koju je izrekao Milentije Popović „ogromna“. Za razliku od pisaca koji ironično naglašavaju da je reč o „svađi u porodici“, ovaj autor naglašava da se radi o principijelnim razlikama. Partijske forume brani od prigovora jednog od praksisovaca, Andrije Krešića, da su preosetljivi i da uskraćuju pravo drugima na kritiku: „Časopis nije mogao deliti lekcije drugima a da ih i sam ne dobija“,⁸ piše M. Petrović. Osnovni autorov prigovor časopisu jeste da želi monopolistički položaj arbitra i nad stavovima Saveza komunista: „Kritikujući u skladu sa programiranim načelom časopis i nije mogao očekivati da ne bude kritikovan. On je doduše neopravdano te kritike nastojao da predstavi pogromaškim a sebe kao žrtvu neopravdanih pritisaka. On je postupajući tako uspeo da sebe predstavi kao časopis koji traži za sebe privilegije ako ne i monopolistički položaj – da u svemu bude sudija bez priziva i bez prigovora.“⁹

Mada prigovara redakciji, urednicima i saradnicima da su njihove odbrane časopisa suviše odbranaške, a u pojedinim slučajevima neozbiljne i ispod nivoa časopisa, te da radnička klasa u časopisu nije primereno našla svoje mesto, Miloje Petrović izriče veoma povoljan sud o načinu uređivanja časopisa, s jednim velikim „ali“: „Jugoslovenska filozofija u svojoj dosadašnjoj istoriji ne može se pohvaliti časopisom koji je i približno tako brižljivo uređivan kao što je *Praxis*. Program *Praxisa* može biti hvaljen i osporavan, ali mu se način uređivanja ne može dovesti u pitanje... Ali izgleda da je već posustao.“¹⁰

Od pojedinačnih tema, autor se bavi kritikom staljinizma, kritikom teorije odraza, raspravama o nekim osnovnim filozofskim pojmovima, kao što su istina, dijalektika, praksa, čovek, sloboda, istorija, alijenacija, a takođe i pitanjima stvaralaštva i postvarenja, humanizma i socijalizma, morala i ostvarenja filozofije pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka. Taj deo

8 Pa nastavlja: „Umesto spremnosti na sopstvenu kritiku časopis je vrlo često kritiku njegovih stavova, prvenstveno onih što imaju politički karakter, tumačio nastojanjem kritičara da 'zapuše usta stvaralačkom marksizmu' i da u kontekstu te situacije predstavi sebe kao isključivog nastavljača Marksove ideje kritike svega postojećeg“ (*ibid.*, str. 66).

9 *Ibid.*, str. 68.

10 *Ibid.*, str. 74. Poslednju rečenicu istakao B. J. Zanimljivo je da u „Predgovoru“ autor tvrdi da se posle 1970. godine kojom završava svoja istraživanja „...nije desilo ništa što bi bitnije zahtevalo bilo promenu u pristupu, bilo promenu u strukturi knjige“ (*ibid.*, str. 9). Kako je knjiga objavljena 1977. godine, to da se „nije desilo ništa“ podrazumeva SAMO da je tri godine pre 1977. *Praxis* UGAŠEN, a Korčulanska ljetna škola UKINUTA. Šta je, po Miloju Petroviću, trebalo da se desi da bi se desilo NEŠTO!

knjige je bogato dokumentovan i informativan, s očiglednom težnjom autora da nijednoj – ni „ortodoksnj“ ni „humanističkoj“ – liniji u jugoslovenskoj marksističkoj filozofiji ne dâ primat po informativnosti, ali se to ne bi moglo reći i za interpretaciju.

Koliko se u Jugoslaviji stidljivo probijala ideja o autonomiji kulturnog, pa i filozofskog stvaralaštva, najbolje pokazuje kratki zaključak Miloja Petrovića. I „ortodoksnj“ i „stvaralačkoj“ orijentaciji prigovara da nisu doprle do biti rada, a humanističkim marksistima okupljenim oko *Praxisa* prigovara da su, preopterećeni tradicionalnom „humanističkom“ metafizikom, doveli u pitanje postojeće prakse socijalizma. Zapravo: „Redukcije marksizma na filozofiju u 'humanističkoj' varijanti zapadnog marksizma ili u pozitivističkim ili ontologističkim varijantama istočnog marksizma neprekoračen je okvir savremene jugoslovenske filozofije.“¹¹ Praksisovcima takođe zamera aistorijski koncept individuuma, ali im priznaje da su doprineli oslobađanju mnogih marksista „od dogmatskog sna fatalističkih istina bez priziva“. Konačna ocena je ipak negativna: „Uzalud je verovala jugoslovenska 'kritika svega postojećeg' da je okrećući točak 'marksističke' metafizike 'empirijski odgojenog marksizma' okrenula točak istorije. Odveć utopijska, ona u budućnosti izgleda može biti u praktičnom pogledu još samo sitno provokativna a ne i revolucionarna.“¹²

Ma koliko da se socijalni ambijent promenio, nisu se ni sredinom devedesetih godina prošlog veka svi pisci o praksis orijentaciji ogledali u tome ko će da izrekne brojnije i snažnije kritičke opaske. Da su mogući i drukčiji pristupi jugoslovenskoj marksističkoj filozofiji, posebno stvaralačkom marksizmu praksisovaca, od onoga s kojim se čitalac susreće u delu Miloja Petrovića potvrđuju radovi zagrebačkog filozofskog pisca marksističke orijentacije, Veselina Golubovića. Već Golubovićeve knjiga *S Marxom protiv Staljina. Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950–1960*,¹³ to jasno potvrđuje. Razumevanje za „ortodoksiju“ dijamatovaca i neupitna odbrana

11 *Ibid.*, str. 395. Praksisovcima, kritičarima svega postojećeg, osim humanističke metafizike, prigovara i „levičarski socijalizam“, sumnju u „...sve što na *organizovan* način radi na prevratu postojećeg postvarenog sveta“ (*ibid.*, str. 396). Prigovara im kult čistih humanističkih ideala i apstraktnu kritiku otuđenja, a zapravo kritiku ideologije i prakse Saveza komunista. Nasuprot praksisovcima, za razumevanje te politike na metafilozofskom nivou i afirmaciju prakse rada kao istinskog oslobodilačkog procesa najviše je učinio Vanja Sutlić, a „...u tom smeru odlučno radi i brojna grupa sarajevskih filozofa koja nagoveštava svoj uspon među savremenim jugoslovenskim filozofima“ (*ibid.*, str. 398).

12 *Ibid.*, str. 398.

13 Veselin Golubović, *S Marxom protiv Staljina. Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950–1960*, Globus, Zagreb 1985.

samoupravne državne i partijske prakse, teza o nedoraslosti filozofije toj praksi, izraženi u stavovima Miloja Petrovića, iščezavaju u radovima Veselina Golubovića i zamjenjuje ih identifikacija s idejama onog marksizma koji je utemeljen u delima Gaje Petrovića. Golubovićeve radovi „Filozofija u Jugoslaviji“, *Mogućnost novoga (Vidokrug jugoslavenske filozofije)*, a posebno delo o filozofiji Gaje Petrovića *Filozofija kao mišljenje novog: Gajo Petrović i prebolijevanje metafizike*, snažna su afirmacija zagrebačke filozofije prakse.¹⁴

Tako je Veselin Golubović u radu „Mišljenje na putu prevladavanja metafizike. Gajo Petrović i zagrebačka filozofija prakse“ dao presek osnovnih ideja Gaje Petrovića, ali i ocenu *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole.¹⁵ O Školi će Golubović zabeležiti ovaj sud: „Korčulanska ljetna škola (1963–1974) bila je jedna od najznačajnijih međunarodnih filozofskih i socioloških institucija koja je djelovala kao godišnji internacionalni simpozij... Do danas je u svijetu upamćena kao u svoje vrijeme najmjerodavnija i najuglednija međunarodna tribina nedogmatske, slobodne misli u svjetskim razmjerama.“¹⁶ Ni ocena *Praxisa* nije manje laskava: „Časopis *Praxis* (1964–1974) svojom je filozofskom relevancijom i međunarodnom reputacijom u svojoj vrsti i do danas ostao nenadmašen te ga mnogi najveći svjetski filozofski autoriteti smatraju jednim od najboljih savremenih filozofskih časopisa u svijetu.“¹⁷

Idući za iskazima i idejama Gaje Petrovića kao orijentaciji praksisovaca u filozofiji i društvenoj teoriji, Golubović upotrebljava naziv „zagrebačka filozofija prakse“. Smatra je jednim od najplodnijih pravaca u savremenoj filozofiji: „Filozofiju prakse razvijala je u pedesetim i šezdesetim godinama dvadesetoga stoljeća grupa zagrebačkih filozofa koja se u prethodnom

14 Videti: Veselin Golubović, *Filozofija kao mišljenje novog: Gajo Petrović i prebolijevanje metafizike*, Euroknjiga, Zagreb 2006. Videti takođe i kraće radove „Filozofija u Jugoslaviji“, *Pitanja*, god. VIII (1988), br. 3–4, str. 59–67. „Filozof Gajo Petrović. Mislilac svjetskog glasa“, *Novosti – sedam dana*, br. 196, 19. septembar 2003. Vredan pažnje je i rad *Mogućnost novoga (Vidokrug jugoslavenske filozofije)*, Zavod za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1990. Zanimljiv je i njegov članak „Praxis, časopis kojeg nema. Trideset godina bez kultne filozofske publikacije“, *Novosti – sedam dana*, br. 242–243, 6. avgust 2004, kao i „Gajo Petrović među nama“ (prikaz zbornika *Zbilja i kritika*), časopis *Prosvjeta*, br. 51, jun 2002.

15 Veselin Golubović „Mišljenje na putu prevladavanja metafizike. Gajo Petrović i zagrebačka filozofija prakse“, *Ljetopis hiljadu devetsto devedeset šeste*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Zagreb 1996, str. 157–175. Čitalac će lako zapaziti da je te godine *Ljetopis...* u Zagrebu štampan ćirilicom, što znači da je sasvim van margine osnovnih kulturnih tokova u Hrvatskoj.

16 *Ibid.*, str. 159.

17 *Ibid.*, str. 159.

desetljeću afirmirala putem radikalne kritike staljinizma u filozofiji, prve takve u svijetu. Suprotstavljajući se staljinističkom shvaćanju filozofije i Marxove misli ta je grupa nastojala oživjeti autentičnog Marxa intenzivno proučavajući njegove rane i reinterpreterajući njegove kasne radove.¹⁸ Zagrebački filozofi prakse anticipirali su bitna pitanja budućnosti, zastupali su demokratski i humanistički socijalizam, a odlikovao ih je visoki profesionalizam i bogata filozofska kultura. Njen najrelevantniji izraz je „metafilozofija prakse kao mišljenje revolucije“, odnosno „mišljenje revolucije“ Gaje Petrovića. Kako je revolucija „najviši oblik bitka“, „bitak u svojoj suštini“, „može se reći da je zagrebačka filozofija prakse oblik Marxova mišljenja koje valja radikalno razlikovati ne samo od dogmatskog nego i stvaralačkog marksizma“. ¹⁹ Taj *novum* koji u filozofiju i nadilazeći filozofiju unosi Gajo Petrović, Veselin Golubović opisuje na sledeći način: „Filozofija doduše jeste put na kojem se može misliti čovjek kao biće slobodne stvaralačke prakse, ali taj put nije dovoljno dug da bi se na njemu mogle misliti i mogućnosti prakse kao revolucije u njenoj najdubljoj, 'ontološko-antropološkoj' (i metafilozofijskoj) dimenziji. Da bi se u tom nastojanju filozofija i revolucija nerazdvojivo bitno povezale, da bi filozofija mogla misliti revoluciju kao bit prakse i bitak u svojoj biti, ona ne može ostati 'samo' filozofija u tradicionalnom smislu već se mora iznutra 'samoprevladati'. Da bi mogla 'shvatiti' bit revolucije filozofija, naime, treba biti transcendirana pomoću mišljenja revolucije. A ono filozofiju ne odbacuje već je pretpostavlja i u sebe uključuje sve ono što je u njoj bilo bitno. Mišljenje revolucije nije, dakle, nefilozofsko nego je naprotiv po mnogo čemu filozofskije od bilo koje prethodne filozofije te upravo stoga ne može ostati ni samo filozofsko.“²⁰

U metafilozofiji prakse kao „mišljenja revolucije“ Gaje Petrovića, Veselin Golubović uočava bitnu povezanost pitanja o mogućnosti revolucije s pitanjem o mogućnosti čoveka kao slobodnog stvaralačkog bića prakse i na tom tragu pokušava da odgovori na pitanje kako je moguća revolucija kao najviša mogućnost čoveka, odnosno, jednostavno rečeno – *Kako je moguće*

18 Veselin Golubović, *Filozofija kao mišljenje novog: Gajo Petrović i prebolijevanje metafizike*, str. 14. Ocena o „jednom od najplodnijih orijentacija u savremenoj filozofiji“ nalazi se na str. 100, a naziv „zagrebačka filozofija prakse“ preuzet je verovatno od Gaje Petrovića, „Die Frankfurter Schule und die Zagreber Philosophie der Praxis“, predavanje na: „9. Fachsymposium der Alexander von Humboldt-Stiftung im Dezember 1984. in Ludwigsburg“, objavljeno u: Axel Honneth und Albrecht Wellmer, *Die Frankfurter Schule und die Folgen*, Walter de Gruyter, Berlin/New York 1986.

19 Uz prethodno izlaganje videti: *Filozofija kao mišljenje novog*, str. 15–18. Citirano mesto se nalazi na str. 18.

20 *Ibid.*, str. 24.

novo? Po Golubovićevom mišljenju Gajo Petrović prekoračuje granice društvene nauke i nadilazi horizont filozofske antropologije. Stoga smatra kritički neutemeljenom i filozofski nedomišljenom koještarijom pripisivati Petroviću „antropološki marksizam“, jer se zagrebačka filozofska škola ne može reducirati i „ugurati“ u puku filozofsko-antropološku problematiku. Svakako da redukcionistički postupak nije dobar metod ako je reč o ljudskom mišljenju, ali ne bi trebalo oštro *a limine* odbacivati antropološku dimenziju „zagrebačke filozofske škole“, a posebno u delu Gaje Petrovića. Tim pre što i Golubović, idući striktno za Petrovićevim iskazima, piše: „Humanizam je neodvojiv od revolucije, a revolucija od humanizma.“²¹

Svoje delo Golubović završava spletom od jedanaest pitanja – bez asocijacije na jedanaestu tezu o Fojerbahu. Dva dovoljno govore o tome kuda smeru autor: „Nije li mišljenje revolucije Gaje Petrovića *in statu nascendi* već i mišljenje novog?“ i „nije li zagrebačka filozofija prakse jedan od najprimjerenijih i najplodonosnijih suvremenih oblika Marxova mišljenja?“²²

I pod uslovom da se na sva, pa i pomenuta dva Golubovićeva pitanja odgovori pozitivno, ipak ostaju neke nedoumice značajne za buduća istraživanja. Možda je, i verovatno jeste, „mišljenje revolucije“ Gaje Petrovića najviši domet „zagrebačke filozofije prakse“, ali ostaje problem šta s velikim unutrašnjim razlikama u tom filozofskom pravcu. Misao Gaje Petrovića se, na primer, *filozofski* značajno razlikuje od spekulativnog mišljenja Milana Kangrga. Kangrga se razlikuje od Grlića, Grlić od Vranickog, Vranicki od Bošnjaka i tako dalje. Ni Rudi Supek i Ivo Kuvačić u oblasti društvene teorije nisu uvek „na istim talasnim dužinama“. Nesporno je da postoje neke zajedničke osnovne ideje o čoveku kao stvaralačkom biću, biću slobode, ali su i u poimanju tih ideja uočljive značajne razlike. Ni zajednička humanistička orijentacija nije im istovetna.

Druga nedoumica je još dalekosežnija. Filozofija prakse u Jugoslaviji, izvorno nastala u Zagrebu, ne može se svesti ni na zagrebačku, ni na hrvatsku, ni na jugoslovensku „školu“ u filozofiji. Kako tretirati filozofe i filozofske pisce iz drugih jugoslovenskih centara koji su dali svoj, slobodno se može reći, puni doprinos filozofiji prakse? To se isto odnosi i na neke mislioe iz drugih zemalja. Trebalo bi ipak baciti pogled na sastav Izdavačkog savjeta *Praxisa* i Upravnog odbora Korčulanske ljetne škole, na sastav redakcije međunarodnog izdanja, na sadržaj *Praxisovih* izdanja, na sadržaj mnogih drugih časopisa u Jugoslaviji i inostranstvu, na zbornike radova

21 *Ibid.*, str. 96.

22 *Ibid.*, str. 176 i 178.

objavljenih u inostranstvu, pa će se slika o „zagrebačkoj filozofiji prakse“ znatno promeniti. Taj utisak ne bi trebalo bitno da promeni ni činjenica da su neki od poznatih praksisovaca pre, a i u procesu raspada Jugoslavije, bitno promenili svoja stanovišta. Prihvatiti nekritički odrednicu koju je prigodno upotrebio Gajo Petrović i geografski ograničiti praksis filozofiju nije osobito daleko od onih pokušaja koji su to činili sa nacionalnim ograničenjem.²³ Nebitne, ali i netačne, takve odrednice ne odgovaraju svetskom značaju praksis filozofije.

23 Praksis filozofija nije bila „bečki krug“ i dobro je da nije. A još je bolje da nije ni „sarajevski filozofski krug“!

Sesardićeva razmišljanja o filozofiji prakse

Jednu od prvih, stručno ambicioznih kritika praksis orijentacije izložio je zagrebački filozof Neven Sesardić u svom radu „Razmišljanja o filozofiji prakse“, objavljenom u beogradskom časopisu *Theoria*, 1987. godine. Sesardić svoj kritički osvrt na filozofiju prakse počinje konstatacijom da su kritičari polazili od stajališta službene politike i da su na odgovore praksisovaca „uzvrćali jedino etiketiranjem i ideološkim diskvalifikacijama“. Tako je došlo do neobične situacije da se „filozofija prakse zapravo nikada nije suočavala s protivnicima na razini *filozofske* argumentacije i protuargumentacije“. ¹ Autor ne želi da toj orijentaciji porekne svaku vrednost, već izjavljuje da želi da naglasi ona pitanja koja su bila zapostavljena ili izvan fokusa. Početne primedbe tom stanovištu da je razlikovanje „dogmatskog“ i „stvaralačkog“ marksizma krajnje arbitrarno, da je njihovo traganje za „autentičnim“ Marksom intelektualno besplodno, a njihovo insistiranje na „bespoštednoj kritici svega postojećeg“ preterano – Sesardić završava aluzijom na bliskost filozofa te orijentacije sa oficijelnom politikom. ² Prigovara im da se njihova

1 Neven Sesardić, „Razmišljanja o filozofiji prakse“, *Theoria*, br. 1–2/1987, str. 107.

2 „Može li se stvarno prihvatiti mišljenje, koje je prilično rašireno, da je filozofija prakse predstavljala i najoštriju kritiku oficijelne politike?“ (*ibid.*, str. 109). Mada nije neposredna reakcija na Sesardićev tekst, zanimljivo je „čuti i drugu stranu“. Tako je Svetozar Stojanović, čudeći se da se *intelektualni* kritičari *Praxisa* daju zavesti jezičkim sličnostima, na jednom mestu zapisao: „Praxis’ je bio otvoren prema nemarksističkim pogledima i grupama ne samo u inostranstvu nego i u Jugoslaviji. Ko je ako ne praksisti pomagao fenomenolozima, pozitivistima, strukturalistima, analitičarima, egzistencijalistima, sistem-teoretičarima itd. da predaju, istražuju i objavljuju u Jugoslaviji? A baš neki od njih danas sa visine govore o ’sporu u porodici’, iako su pod komunistima ćutali o političkim prilikama da ne bi ugrozili svoje karijere. Pre će biti da je ’komunističkoj porodici’ i Titu kao njenom *pater familiasu* odgovarala njihova politička pasivnost i kukavičluk, nego

kritika uvek zaustavljala na sukobu s birokratsko-staljinističkim snagama, a nikad sa Partijom kao celinom, da nikada nisu dovodili u pitanje principe samoupravljanja. Istakao je da deklinaciju njihovog odstupanja od oficijelne politike ne treba meriti „stupnjevima“ nego „lučnim sekundama“, a stavom da se „kontroverza između njih i zastupnika dnevne politike svela... tako zapravo na svađu unutar obitelji“³ dao je šlagvort svakoj budućoj nacionalističkoj, liberalnoj i kvaziliberalnoj kritici *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole.

U drugom delu svog teksta Sesardić osporava filozofsku tezu o jedinstvu teorije i prakse kao trivijalnu, a ideju da se teorijske aporije mogu razrešiti praktičnim putem ne smatra originalnim Marksovim doprinosom filozofiji. Štaviše, smatra fundamentalno pogrešnom ideju da praksa može unaprediti filozofsku spoznaju tamo gde je teorija bila nemoćna. Iz tih stavova koji u filozofskom razmatranju mogu biti sasvim legitimni, Sesardić ponovo izvlači političke zaključke, ironično primećujući da praktični revolucionari onda kvalifikovano arbitriraju u pitanjima filozofije. „Zapravo“, zaključuje Sesardić svoj kritički osvrt na filozofiju prakse, „filozofi prakse nisu bili koherentni kad su u nekim prilikama protestirali zbog vanjskog uplitanja u filozofske diskusije jer su upravo oni bili ti koji su se najviše zalagali za to da se sruši zid koji je razdvajao filozofiju od revolucionarne prakse i koji je predstavljao slabu ali i jedinu zaštitu autonomije filozofije.“⁴

Sesardićevi stavovi su izazvali ozbiljna osporavanja u stručnoj javnosti. Pre svih, urednika *Praxisa* Gaje Petrovića i akademika Mihaila Markovića u časopisu *Theoria*,⁵ a zatim i Slobodana Žunjića u zagrebačkom omladinskom časopisu *Pitanja*.⁶

praksisovsko javno i glasno protivljenje.“ Videti: Svetozar Stojanović, *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, Beograd, „Filip Višnjić“ i IFDT, 1995, str. 223.

3 *Ibid.*, str. 110.

4 *Ibid.*, str. 116.

5 U rubrici „Polemika“ časopis *Theoria*, br. 3–4/1987, objavio je priloge akademika Mihaila Markovića „Povodom razmišljanja o filozofiji prakse“, str. 113–120 i Gaje Petrovića, „O filozofiji prakse i jednom neobičnom pojmu razmišljanja“, str. 121–137.

6 Uporediti: Slobodan Žunjić, „Politika jednog teorijskog osporavanja praxis-filozofije“, *Pitanja*, god. XVIII, br. 3–4/1988, str. 79–87. Žunjićev rad objavljen je u okviru tematskog bloka „Rasprava o Praxis filozofiji“. U tom bloku su objavljeni radovi Veselina Golubovića „Filozofija u Jugoslaviji“, Lina Veljaka „Pitanje metode u filozofskoj kritici“, Milorada Belančića „Hermeneutička situacija filozofije prakse“ i Nenada Mišćevića „Jedan mit filozofije prakse: svijet kao čovjekovo djelo“. Inače, u kraćem uvodu navedenim raspravama Zoran Arbutina piše: „Nakon dugogodišnjih, ponekad izuzetno oštih napada, inspirisanih prvenstveno političkim razlozima, pojavile su se u novije vrijeme neke naznake u nastojanjima da se *Praxis-filozofiju* kritički raspravlja na filozofijskoj razini, da se, dakle, uspostavi rasprava koja ne bi padala ispod razine vlastita predmeta

Marković pre svega osporava Sesardićevu tezu da se filozofija prakse „nije suočavala s protivnicima na nivou *filozofske* argumentacije“, navodeći 33 imena s čijim se idejama sam suočavao. Takođe dokazuje da su zahtevi za ukidanje profesionalne politike i potpuno ukidanje nomenklature radikalniji od sukoba s vlašću građanske liberalne inteligencije. Prigovara Sesardiću da piše o nečemu što ne poznaje i da je arogantan. Delimično podudarnim metodom pokušava da dokaže Sesardiću da je odnos teorije i prakse dinamičan i upućuje ga na kritičku društvenu teoriju koja „sa svoje strane, usmerava *emancipatorsku praksu*“.⁷

Gajo Petrović sistematično opovrgava šest „tema ili skupova optužbi“ prvog dela Sesardićevog rada od kojih je posebne pažnje vredna ona prema kojoj za odbacivanje dogmatskog marksizma na Bledskom savetovanju jugoslovenskih filozofa i sociologa, novembra 1960. godine, nije bila potrebna nikakva „politička odvažnost“, jer je Jugoslavija raskinula sa Staljinom 1948. godine. Petrović ukazuje na činjenicu da se u to vreme nijedna druga grupa intelektualaca nije suprotstavljala službenim stavovima i da je dogmatska, staljinizirana interpretacija marksizma bila dominantna. Odbacujući optužbu za oportunističnost, Petrović opsežno dokumentuje svoj stav da su praksisovci branili ne samo svoje saradnike nego i svoje protivnike.

U drugom delu svog opsežnog polemičkog priloga Petrović se osvrće na Sesardićeve kritike odnosa teorije i prakse u filozofiji prakse, prigovarajući mu da nije analizirao „bar jedan jedini tekst filozofa koje je difamirao“.⁸ Petrović nastoji da dokaže da Sesardić zaobilazi *meritum*: „O samoj *filozofiji* prakse iz Sesardićevog se napisa ne može ništa saznati. Filozofija je jednostavno zaobiđena.“⁹ Petrović Sesardićev rad tretira kao „pokušaj moralne i političke diskvalifikacije filozofa prakse uz pomoć neobuzdanih insinuacija, neistina i podmetanja“.¹⁰

i koja bi se vodila najboljim značenjem pojma *kritika*: ambicijom stvaralačkog nadilaženja kritiziranog mišljenja“ (*ibid.*, str. 58). Na ovaj dobronamerni poziv pravi odzivi još uvek nisu stigli i teško da će uskoro, nakon ratne tragedije, stići.

7 Mihailo Marković, „Povodom razmišljanja o filozofiji prakse“, *Theoria*, br. 3–4/1987, str. 118. Prilog završava aluzijom na potkazivački karakter Sesardićevog rada: „Da li kraljevi mogu istinsku filozofiju iskoristiti u svoje svrhe – veliko je pitanje. Sigurno je, međutim, da mogu iskoristiti ovakav način pisanja o svojim kolegama kakav je demonstrirao Neven Sesardić.“

8 Gajo Petrović, „O filozofiji prakse i jednom neobičnom pojmu razmišljanja“, *Theoria*, br. 3–4/1987, str. 134.

9 *Ibid.*, str. 135.

10 *Ibid.*, str. 135. Petrović Sesardićev pokušaj stručne kritike situira u prethodne dnevno-političke i ideološke napade na *Praxis*: „Neslavna slava nekih dosadašnjih 'oponenata' *Praxisa* očito nije dala mira Sesardiću. Svojim napisom on se potrudio da dosadašnja

Kako i Sesardić i Žunjić pripadaju postpraksisovskoj generaciji, zanimljivo je razmotriti Žunjićevu kritiku Sesardićevog rada, tim pre što je Žunjić u to vreme imao izrazito afirmativan stav prema *Praxisu* i praksis filozofiji kao prvoj istinski jugoslovenskoj „školi“ mišljenja „sa doista evropskim rangom“. Sesardićev pokušaj suprotstavljanja i kritike praksis filozofije Žunjić vidi kao programski zamišljen, a Sesardićeve uvodne stavove smatra zbirom „običnih besmislica“. Žunjić prigovara Sesardiću nepoznavanje predmeta kritičke analize,¹¹ analitičke zamene i pomeranja teza i pojmova u tri pravca („tri Sesardićeva skoka“). Minuciozna analiza Sesardićevih stavova protkana je veoma oštrim izrazima, kao što su „neodrživo i suludo“, „nova argumentativna dimenzija“, „komična kritika“, „zdravorazumska reprimtivizacija mišljenja“, da bi u zaključnom delu i sâm Žunjić, nakon svih stručnih argumentata i meandričnog procesa dokazivanja da Sesardić ne poznaje predmet kojim se bavi, izveo zaključak o praktično-političkom karakteru Sesardićeva napisa: „Kao što smo videli, Sesardićeva izvođenja pate od tolikih elementarnih slabosti da ona teorijski ne bi mogla opstati ni kada bi proizlazila iz jednog teorijski mnogo otvorenijeg i radoznalijeg istraživačkog stava. Veliko nerazumevanje, grube kategorijalne greške, masivne ekvivokacije, manjkave distinkcije ili potpuni nedostatak distinkcije – sve to smešteno na svega nekoliko stranica – nepogrešivo ukazuje na pravi, *praktično-politički žanr Sesardićeva napisa*.“¹² Ma koliko se Žunjićeva kritika Sesardićevih stavova

’etiketiranja’ i ’ideološke diskvalifikacije’ nadopuni političkim insinucijama, dezinformacijama, klevetama i napose moralno-političkim optužbama i osudama. Treba priznati da se u tom ’poštenom poslu’ pokazao vrlo spretan, okretan i plodan. U stvari volio bih da mi netko navede jednog jedinog među svim dosadašnjim ’oponentima’ *Praxisa* (filozofima, politolozima, sociolozima, političarima, novinarima itd.) koji je ikada u jednom tekstu iznio toliko nečasnih političkih optužbi, uvreda i objeda na račun filozofa prakse, nastojeći da ih diskreditira i diskvalificira u svakom pogledu (ne samo filozofski, nego napose i politički i moralno)“ (*ibid.*, str. 135).

- 11 „Dosad, naime, nitko ’na razini *filozofske* argumentacije i protuargumentacije’ nije kritikovao neko specifično stanovište, a da pritom nije bio u stanju da navede barem neku autentičnu formulaciju tog stanovišta – koje inače žestoko osporava. To je, najzad, pošlo za rukom Nevenu Sesardiću, koji ne samo da nije pronašao ni jednu praksisovsku formulaciju teze o jedinstvu teorije i prakse, nego je uz to priznao da ima velike teškoće kako da ’uopće razabere što se u stvari tvrdi marksističkom tezom o jedinstvu teorije i prakse““ (*ibid.*, str. 81).
- 12 *Ibid.*, str. 87. Žunjićev zaključak je da je reč o svojevrsnoj politici u teoriji, o širenju izvanredne mistifikacije i ideološkom činu *par excellence*: „Najavljeno teorijsko opelo praksis-filozofije pretvorilo se tako u ideološki obredni čin jedne kritike, koja samu sebe ne može da iznese kao to što u svom samoprikazivanju hoće da bude – čisto teorijsko i argumentativno ispitivanje.“ Za stručnu recepciju praksis orijentacije značajan je i Žunjićev rad „Habermas i praxis-filozofija“, *Theoria*, br. 1–2/1985, str. 79–97.

može smatrati stručno utemeljenom, ostaje utisak da se njegov oštri zaključak ne oslanja na prethodna izvođenja, ali Sesardićevi naknadni novinski, politički obojeni napisi o filozofiji prakse izgleda da ipak potvrđuju Žunjićevu opasku o „praktično-političkom žanru Sesardićeva napisa“.

Svoj odgovor Mihailu Markoviću i Gaji Petroviću Sesardić je, pod naslovom „Još jednom o filozofiji prakse“, objavio u sledećem broju časopisa *Theoria*.¹³ U odgovoru Markoviću osim spora oko toga da li je „sukob između režimske politike i filozofa prakse ustvari predstavljao svađu unutar obitelji“,¹⁴ Sesardić pokušava da dokaže da njegovom oponentu, inače profesoru logike, logika nije baš najjača strana, da su Markovićevo pogledi na odnos između filozofije, vrednosti i praktičnog angažovanja, na objektivnost u nauci kontradiktorni. Na jednoj strani Sesardić prigovara Markoviću stav da marksizam nema obavezu da objašnjava svoje istorijske neuspehe, a na drugoj da insistiranjem na društvenoj angažovanosti filozofije izneverava stanovište da filozofi moraju ostati „hladne glave“ i da ne treba da se mešaju u pitanja usavršavanja društva.

Dok raspravu s Markovićem Sesardić smatra u osnovi filozofskom, njegov odgovor Petroviću je daleko oštiji i skoro u celosti politički intoniran.¹⁵ Prigovara mu da je već programska koncepcija *Praxisa* zapravo ponavljanje nekih stavova Josipa Broza Tita, da se u javnim nastupima drži linije *Programa SKJ*, a posebno da filozofi prakse nisu branili hrvatske nacionaliste, osuđene na višegodišnje robije 1972. godine. Na kraju svog odgovora Sesardić naglašava ključni prigovor Petrovićevom odgovoru: „Petroviću, izgleda, ništa ne smeta da pripiše 'paktiranje sa službenom politikom' nekome tko, za razliku od mnogih filozofa prakse, nikada nije bio član komunističke partije, nikada nije sjedio u agitpropovima, 'marksističkim centrima' i 'centrima za idejno-teorijski rad', nije držao predavanja po partijskim školama i nije se zaklinjao u program jedine postojeće i jedine dozvoljene partije.“

13 Neven Sesardić, „Još jednom o filozofiji prakse“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 21–32. Zanimljivo je da Sesardićev odgovor kritičarima „redakcija u krnjem sastavu“ nije objavila u rubrici „Polemike“ nego u bloku „Praksisovski marksizam i jugoslovenska filozofija“. Broj su pripremali Kosta Čavoški, Zoran Đinđić, Rastko Jovanović, Milan Kovačević, Leon Kojen i Vojislav Koštunica, a Danilo Basta, Mirko Zurovac, Slobodan Žunjić, Mladen Kozomara i Zdravko Kučinar nisu učestvovali u pripremi broja.

14 Neven Sesardić, „Još jednom o filozofiji prakse“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 22.

15 Sesardić piše: „Za razliku od moje diskusije s Mihailom Markovićem koja je u osnovi filozofskog karaktera i za koju, kao i za većinu filozofskih diskusija, ne treba očekivati da će ubrzo biti konkluzivno razriješena, neslaganje između Petrovića i mene najviše se tiče, izgleda, utvrđivanja određenih konkretnih fakata, pa je razumno pretpostaviti da će tu biti mnogo lakše doprijeti do zaključaka koji će ostaviti malo prostora za sumnju“ (*ibid.*, str. 27).

Za političku (ne)utemeljenost Sesardićeve kritike praksisovaca zanimljivo je da u svojoj memoarskoj knjizi Savka Dabčević Kučar upravo Sesardićeva razmišljanja o filozofiji prakse uzima kao relevantna, a ne nekog od aparata iz ideološkog aparata SKH.¹⁶

Verovatno da je Mihailo Marković, za razliku od Gaje Petrovića, smatrao dalju raspravu sa Sesardićem izlišnom. Petrović je „Odgovor ’krnjem sastavu’ i Sesardiću“, objavljenom u sledećem svesku časopisa *Theoria* intonirao tako da je prvo ukazao na pristrasnost „krnjeg sastava“ redakcije u korist Sesardića, a zatim je i Sesardiću prigovorio da je besramno oklevetao „jednog od tvoraca filozofije prakse“, da se njegov odgovor sastoji od niza političkih insinuacija,¹⁷ od kojih je najteža da *Praxis nije branio* hrvatske nacionaliste 1972. godine. Kako je i Sesardićev pokušaj stručne kritike pokazao svoje političko lice, Petrović je bio prisiljen da ponovi osnovnu poziciju časopisa i njegovih urednika i većine saradnika: „Jugoslovenski filozofi prakse, u vrijeme časopisa *Praxis* i kasnije (ali i ranije) zalagali su se za slobodno mišljenje inspirirano Marxom, za filozofiju kao mišljenje revolucije. Zbog tih svojih shvaćanja bili su godinama napadani i vrijeđani, ali od svojih filozofskih uvjerenja nisu odstupili. Nastojeći da razviju slobodno mišljenje koje po svom sadržaju nije vezano isključivo za Jugoslaviju, filozofi prakse ujedno su kritički raspravljali o suvremenom jugoslovenskom društvu, konsekventno kritizirajući napose i ono što bih nazvao ’birokratskom kontrarevolucijom’. Zbog tih kritičkih analiza bili su još više progonjeni od nosilaca tog procesa i njegovih apologeta. Ali ni ti ih napadi nisu odvratili od kritičkog filozofskog mišljenja.“¹⁸ Petrović je jednostavno smatrao da *Praxis* ne treba da se pretvara u Amnesty International, a časopisu *Filosofija* i Predragu Matvejeviću je kao samostalnoj ličnosti dao prednost u odbrani progonjenih pojedinaca.

Ma koliko sporenje oko „paktiranja sa službenom politikom“ može izgledati kao međusobno javno denunciranje, treba primetiti da je Gajo

16 Uporediti: Savka Dabčević Kučar, 71’ *Hrvatski snovi i stvarnost*, I i II, Interpublic, Zagreb 1997, str. 746–748.

17 Gajo Petrović se ironično poigrava sa Sesardićem: „Pa zar sam ja kriv što se Sesardiću, u tom napisu, više sviđalo da insinuirao nego da filozofira (odmah se izvinjavam ako to nije bio kapric, nego njegov maksimalni filozofski domet)? Sesardić i sam dobro zna ono što je mogao vidjeti i svaki drugi čitalac: njegovom napisu nisam pristupio s nekom apriornom zlovoljom, niti sam unaprijed proglasio njegove tvrdnje ’insinuacijama’ i ’klevetama’. Očekujući filozofska razmišljanja uzeo sam u ruke – za početak – Ritterov ’glomazni’ filozofski riječnik, no kad sam vidio da to nisu filozofska razmišljanja, nego politička optužnica, šta mi je drugo ostalo nego da te optužbe razmotrim i utvrdivši da su neistinite to jasno i saopćim?“ Videti: Gajo Petrović, „Odgovor ’krnjem sastavu’ i Sesardiću“, *Theoria*, br. 3–4/1988, str. 129.

18 Gajo Petrović, „Odgovor ’krnjem sastavu’ i Sesardiću“, *Theoria*, br. 3–4/1988, str. 133.

Petrović do kraja života ostao dosledan svom osnovnom teorijskom i kritičkom stavu, dok je Neven Sesardić u svojim javnim nastupima pokazao da filozofski pisac ne mora biti član partije, ni predavač u partijskoj školi da bi zastupao političke stavove, obojene jarkim bojama reakcionarnog konzervativizma i javnim denunciranjem levo orijentisanih kolega u svetu i Hrvatskoj da vladaju medijskim prostorom.¹⁹ Nezadovoljan provincijalizmom desnice, optužice i levičare u savremenoj Hrvatskoj – ne propustivši da naglasi da su njihovi autoriteti bili praksisovci – koji se kritički odnose prema teroru desnog primitivizma i političkoj vladavini desnice: „Nije li prije nastanka Hrvatske države postojao jedan drugi, ljevičarski teror, i to teror u pravom smislu, s jednopartijskom ideološkom indoktrinacijom i dugogodišnjim zatvorskim kaznama za delikt mišljenja? Nije li čudno da nekim ljudima danas toliko smeta taj sadašnji, ponekad stvarno sirov, desni diskurs (koji je velikim dijelom rezultat demokratskog javnog života), a da su mnogi od tih istih ljudi ranije desetljećima sasvim dobro podnosili lijevi primitivizam marksističkog bullshita koji je tada totalno zagušio duhovni prostor te monopolizirao obrazovanje, medije i politiku?“²⁰ Tako je sâm Sesardić, bar kada je reč o balkanskim okvirima, srušio mit o apolitičnosti analitičke filozofije.

19 Videti, na primer, Neven Sesardić, „Filozofi prakse ponovo jašu“, *Slobodna Dalmacija*, 2002, a takođe „Ministrovo novo ruho“, 4. rujna iste godine na koji je reagovao Milan Kangrga 13. studenog 2002. u „Forumu“ *Slobodne Dalmacije*: „Neven Sesardić ili nije svjestan (možda?), ili je ipak svjesno zaigrao na tu kartu – da je u ovom trenutku Hrvatske postao (ili ostao?) vrlo pogodno sredstvo nacionalističke propagande tuđmanovsko-hadezevske provenijencije, koja će mu svesrdno honorirati njegove filozofsko-anti-marksističke ispade s njegovim paušalnim kritikama, kad god se nakratko na dopust vrati iz Azije...“ U novije vreme, Sesardićevo pojavljivanje u hrvatskim medijima, pokriveno autoritetom profesora univerziteta u Hong Kongu. Kao ponosni desničar Sesardić u Magazinu *Jutarnjeg lista* (subota, 19. lipanj 2010) u autorskom tekstu „Zašto mislite da su desničari glupi i da ste vi pametniji?“, piše: „Neka se politička gledišta danas masovno odbacuju bez dobrih razloga i bez kritičkog razmatranja, a to se događa pod golemim utjecajem ljevičarske ideologije koja dominira i u medijima i u intelektualnim krugovima.“ Takođe se protivio zahtevima studenata Zagrebačkog sveučilišta za besplatno školovanje (*Jutarnji list*, subota, 30. svibanj 2009, str. 9).

20 Neven Sesardić, „Ljevičari su opsjednuti IQ-om. Stalno se tješe da su jako pametni i da su njihovi protivnici bedasti“ (Magazin, *Jutarnji list*, subota, 10. srpanj 2010, str. 67). Tako Sesardićev pokušaj stručne kritike praksisovaca završava – kad maske padnu – u frazi o „primitivizmu marksističkog bullshita“. Izgleda da je Milan Kangrga, nekoliko godina pre, u tekstu pomenutom u prethodnoj napomeni tačno osetio kuda vode Sesardićevi stavovi: „Sesardićev stav se pokazuje kao blasfemična, degutantna i sramotna paskvila, koja će ga diskreditirati u očima javnosti, jer barata najočitijim lažima...“

Praksis odiseja Milana Brdara i Mileta Savića

Da pokušaji stručnih analiza mogu dovesti do fantastičnih rezultata pokazuje obimno dvotomno delo Milana Brdara *Praksis odiseja*, s podnaslovom *Studija nastanka boljševičkog totalitarnog sistema 1917–1929*.¹ U tom delu koje nesumnjivo sadrži obilje podataka, pregršt maštovitih izvođenja, pet epiloga i više *post scriptuma* može se naći svašta. Tako u trećem *post scriptumu*² petog epiloga pod naslovom „Leva opozicija 1923–1929 i Praxis filozofija 1965–1975 kao ponavljanje“ Brdar svoje delo proglašava prilogom samorefleksiji, paradigmatičnoj za celu generaciju: „onu koja je živela u ovde reflektovanom iskustvu (u jugoslovenskoj varijanti), a koja bi još trebalo da ima energije i intelektualne snage da *uspostavi popravilište* (podvukao B. J.) za zablude koje su u ovom veku diktirale karakter društvenoj nauci i filozofiji kao i intelektualni tip kome je već uveliko prošao

-
- 1 Milan Brdar, *Praksis odiseja, Studija nastanka boljševičkog totalitarnog sistema 1917–1929*, I–II, JP Službeni list, Beograd 2001. Studija je za publikovanje pripremljena doktorska teza Milana Brdara. Zanimljivo je da teza nije sadržavala odeljak o jugoslovenskoj *Praxis* filozofiji, koji je autor ukomponovao u analitički okvir nastupanja i pobeđe staljinizma u Sovjetskom Savezu do 1929. godine. Da li je taj odeljak izostavljen iz teze zbog toga što je jedan član komisije bio i ostao predstavnik praksis orijentacije, ili je taj odeljak naknadno napisan i dodat doktorskoj tezi, zna verovatno samo autor. U nekoj nadrealističkoj režiji možda se Staljinov levi brk smeši nad Brdarovom potvrdom njegove teze da je sve povezano sa svaćim. Ogroman rad mašte bio je neophodan da se humanistička orijentacija *Praxisa* poveže sa staljinskim zločinima. No Brdar sledi Staljina: „Mi smo drugovi uvek govorili da 'levi' jesu desni, koji desničarstvo maskiraju levim frazama. To je malo smešno drugovi. Pa zar to, drugovi, nije smešno.“ Po toj logici moguće je *Praxis* okriviti i za zločine inkvizicije u srednjem veku. Mašta može svašta! „Харашо товарищ Брдар!“
 - 2 Taj *post scriptum* je i grafički u knjizi drukčije označen nego prethodna dva, što bi ukazivalo na mogućnost da je taj odeljak ipak naknadno pisan.

vek trajanja.³ Izvornu nameru praksis filozofije Brdar otkriva u pokušaju da obezbedi legitimaciju partokratskom voluntarizmu, a njena kritika je „isprva bila shvaćena kao 'pomoć svojoj partiji'“.⁴ Brdar, istina, praksisovcima priznaje da je njihova filozofija „filozofski uzev“ „značila napredak, s obzirom na katastrofalan nivo na koji je filozofija u ovoj zemlji bila srozana stupidarijama dijalektičkog materijalizma, da su predratni, obrazovani profesori – proterani kao 'buržoazija' i 'banda' – mogli samo tiho da umru, zbog pira sirovog i osionog neznanja pod okriljem genijalnih filozofskih misli Staljina i Engelsa“.⁵ Brdar takođe naglašava da je praksis filozofija odbacivanjem dijamata vlast lišila legitimacijskog omotača i delegitimisala je cepanjem ideoloških simulacija idilične socijalističke stvarnosti. Autor

- 3 *Ibid.*, knjiga II, str. 599. Na jednoj od prethodnih stranica Brdar će zabeležiti: „Ludilo je, kao što smo videli, u stvari bilo samo površina sistemske racionalnosti koja je fantastično, u rangu zlog genija bez premca, izmaskirala Lenjinov epohalni promašaj, da je ovaj važio kao jedina perspektiva svetskog spasa. Amerika i Engleska biće zemlja proleterska! Da se ova bajka ostvarila pedesetih godina, bilo bi konclogora od Moskve, preko Pariza i Londona, do Los Anđelesa. Shvatamo li sada kakav užas je pretio svetu i šta bi se dogodilo da je, na primer, odlučujuću reč na Zapadu imala hipnotisana levica, a naročito dijalektički filozofi (podvukao B. J.) u njoj?“ (*ibid.*, str. 587). Ljudska sklonost ka preterivanjima zaista nema kraja! Koji su to, na primer, „dijalektički filozofi“ „hipnotisane levice“ na Zapadu koji bi oterali ljude u koncentracione logore? Na Zapadu je bilo i koncentracionih logora i onih koji su ljude terali u koncentracione logore. Oni su se, koliko je poznato, zvali rasisti, fašisti, nacionalsocijalisti, a levičari su bili logoraši i borci protiv fašizma. Težnja za revizijom istorije ipak mora imati neke granice pristojnosti.
- 4 *Ibid.*, str. 603. Da je moguće i drukčiji pristup pokazuje osvrt Karla Hajnriha Kemnera u časopisu *Prisma* iz 1989. (str. 33). Suština Kemnerovog stava sastoji se u sledećem: već je pedesetih godina grupa mladih filozofa s „političkim elanom“ tražila vlastiti put i u centar svog bavljenja stavila vraćanje „stvaralačkoj dimenziji Marksove filozofije“ otvarajući nove perspektive humanističkog socijalizma. Tih godina razvijali su kritiku sistema koji se sve više i više birokratizovao. Ovoj „neomarksističkoj“ orijentaciji odbacujući je, suprotstavljali su se „ortodoksni marksisti“ i nemarksisti pod zaštitom državne moći. Možda je začuđujuće, ali ukoliko su više bili kritikovani, utoliko je postajao veći njihov uticaj na javno mnjenje što se završilo institucionalizacijom jedne svetski poznate filozofske škole (Korčula 1963–1974) i časopisa *Praksis* (od 1964. do 1974). To je istovremeno bio vrhunac njihovog značaja poznat pod imenom: praksis filozofija. Tako je bez sumnje Zagreb bio najznačajniji filozofski centar u Jugoslaviji preko mlade praksis grupe. Značaj njihove filozofije prelazio je granice njihove države i u internacionalnim razmerama je do danas neprevaziđen, a otpor prema njima formirao se u lageru ortodoksnog marksizma, kao i kod nemarksističkih konzervativaca. Napokon, oficijelna administracija otvarala je prostor za nove grupe i nove mogućnosti istraživanja da bi praksis grupu gurnula na marginu i podržavala antimarksističke struje, kao tzv. protivotrov. Zanimljivo je da Kemner, za razliku od Brdara, tačno navodi godinu kada se pojavio *Praxis* (1964).
- 5 *Ibid.*, str. 604. Zanimljivo je da Brdar ne pominje Marksa, a Staljina stavlja ispred Engelsa. Skoro bi neko mogao zaključiti da je Staljin autoru veoma „na srcu“, ali bi to svakako bilo preterano.

shematski, na osnovu Andrejinog krsta, gradi legitimacijski kontrapunkt sukoba leve i desne struje u staljinizmu dvadesetih godina u Sovjetskom Savezu i sukoba praksis filozofije sa dijamatom.⁶ Filozofi su pomogli Titu da se, u sukobu sa Staljinom, kukavički brčka na moru oko Briona odakle uvek u slučaju napada može pobeći, mesto da hrabro stoji na rumunskoj granici, ali je praksis filozofija bila protiv njegove privredne reforme 1965. godine. Doprinevši krahu privredne reforme praksis filozofija je onemogućila konzervativnog Broza, kao „antistaljinističkog staljinistu“, da bude stvarna, a ne konstruisana istorijska veličina.⁷ Tako je praksis filozofija „gledala da pomogne svojoj partiji“, ali je doprinela krahu privredne reforme i sprečila Broza da bude istinska istorijska veličina.

Kako toj filozofskoj orijentaciji prigovara da je pokušajem „drugarske saradnje“ počinila po definiciji neoprostiv politički greh, Brdar bi mogao bar sam sa sobom da se dogovori da li je greh tih filozofa što su rušili Brozov autoritet ili što ga nisu podržali. Štaviše, Brdar uopšte ne postavlja i razmatra *prethodno* pitanje – *koji su reformatorski potencijali Broza i njegove staljinizirane Partije*. Da li je ta partija mogla, čak i da je ozbiljno nameravala, da izvrši privrednu reformu! Naime, ako je tačno ono što je Brdar u svojoj veoma obuhvatnoj analizi napisao o formativnom periodu staljinizma, onda je skoro sasvim izvesno da je takva partija onesposobljena za bilo kakve socijalne i privredne reforme. A ako Brdar istinski veruje u reformatorski potencijal Brozove partije, onda je njegova analiza proizvoljna. Napokon, zar Brdar zaista misli da je socijalna moć praksisovaca bila tako velika da su mogli srušiti privrednu reformu?!

6 Ostaje nejasno šta u ovim sukobima radi nevinu *Andrejin krst*. Ali su, valjda, u ovakvim analitičkim postupcima sva sredstva dozvoljena, pa i *Andrejin krst*. Kako na više mesta Brdar pominje „đavola“, možda mu *Andrejin krst* treba da ga otera.

7 To mesto na str. 610. glasi: „Da je dovršio reformu, što je zbog apsolutne sultanske vlasti mogao da učini, na osnovu simboličkog kapitala bi pobeđivao na svim slobodnim izborima do smrti, a danas bi važio za stvarnu, a ne konstruisanu istorijsku veličinu.“ Staljinu se iz prikrajka opet smeši i desni brk: šta hoće ta „filozofska piskarala“ – da Brdarevog posednika „apsolutne sultanske vlasti“ spreče da bude „stvarna istorijska veličina“? Drukčije to pitanje vidi Aleksandar Švan u članku objavljenom u listu *Die Zeit* pod naslovom „Strah od kritičkih mislilaca. Zašto se Titov režim bori protiv jugoslovenskih filozofa 'Praxis – grupe'?“ Članak je nastao povodom represije nad časopisom, zatvaranja Korčulanske ljetne škole i udaljavanjem profesora s Beogradskog univerziteta. Švan označava poziciju jugoslovenskih filozofa oko časopisa *Praxis* kao „nonkonformistički, demokratsko-socijalistički marksizam“. *Praxis* grupu označava kvalitativno i kvantitativno najznačajnijim delom unutar jugoslovenskog marksizma. Oni u centar svoje filozofije stavljaju kategoriju prakse i problematizuju napetost između normativnog samoupravljanja i problema političke demokratije. Ova represija pokazuje ozbiljne naprsline sistema „socijalističkog samoupravljanja“ kojim se Titov režim ponosio u svetu, zaključuje Švan.

Na kraju Brdar izvodi zaključak da je ogromnu dvotomnu knjigu napisao da bi izveo „skok u naše vreme“ i da bismo se „bavili sobom: ali u istoriji originala, a ne domaćeg falsifikata“. Tako je Brdar formulisao svoju konačnu presudu: praksis filozofija je samo bleđa kopija, štaviše, falsifikat leve opozicije u Sovjetskom Savezu dvadesetih godina. A onda kao šlag na tortu dolazi ekstremno visoka samoocena vlastitog dela: „...*ova knjiga obezbeđuje osnovu za buduće istorije* (podvukao B. J.): (1) domaćeg komunizma – što prepuštamo entuzijastima; (2) istoriju filozofije i društvene nauke u periodu socijalizma – što je poželjno s obzirom na mitologiju koja u tom domenu još uvek vlada“. ⁸ A praksisovci su po Brdarevoj oceni ostali jedini slučaj leve opozicije za koji ne važi slika *Povratak bludnog sina* jer nisu kapitulirali i do 1989. su ostali privrženi svojim komunističkim uverenjima. To što su pridoneli, čak i po piščevom mišljenju, delegitimaciji totalitarnog sistema Josipa Broza, nije činjenica vredna pomena.

Brdaru se pridružuje Mile Savić koji u drugom delu svoje knjige *Politika filozofskog diskursa*, pod naslovom „Istmoderni oprostaj od kritičkog intelektualca“, otvara pitanje da li je prošlo vreme intelektualca, skoro redovno stavljajući izraz kritički intelektualac pod navodne znake. ⁹ To je samo jedan primer kritike praksisovske kritičke misli, popularne u Beogradu u kojem se talasi primitivnog antikomunizma valjaju ulicama i u raznim vidovima javnog diskursa, karakterističnim za razumevanje vremena u kojem žive građani novonastalih nezavisnih balkanskih država.

Pošto je napravio kratak uvod pozivajući se na pojedine rečenice Bende, Sartra, Liotara, Maksa Vebera, Baumana, Burdijea, Darendorfa i nekih drugih pisaca, Savić *kritički* elaborira temu o evropskom intelektualcu u Srbiji, ističući „da je u poslednjih nekoliko decenija u Srbiji teoretičar društva ili filozof najčešće izjednačavan sa kritičkim intelektualcem, i to onim koji se razvio u okrilju jedne forme *marksizma* poznatom pod opštim imenom

8 *Ibid.*, str. 611. Brdarevo delo je inače nagrađeno nagradom „Dragiša Kašiković“. Kašiković je bio jedan od poznatijih četnika, a Brdar u drugoj knjizi *Filozofija u Dišanovom pisoaru*. Postmoderni presek XX-vekovne filozofije (Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad 2002) kritikuje humanističku inteligenciju koja ne pokazuje brigu za sudbinu Srba koji su se našli u „Dišanovom pisoaru“. Nebojša Popov primećuje: „Time je opisan luk srpskog nacionalizma, od 'nebeskog' do 'pisoarskog', s tim da se ovo potonje dočarava ne samo kao bedem već i potencijalno uzletišta.“ Uporediti: Nebojša Popov, *Iskušavanja slobode*, Srbija na prelazu vekova, Službeni glasnik, Beograd 2010, str. 441.

9 Mile Savić, *Politika filozofskog diskursa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2004, str. 181. Kada je reč o nekritičkom intelektualcu, Savić pod navodne znake stavlja samo reč „nekritički“. To ostavlja prostor za pretpostavku da po Savićevom mišljenju, kritički intelektualac i nije intelektualac, a da su samo „nekritički“ intelektualci pravi intelektualci.

praksis-filozofija“.¹⁰ Intelektualac je posvećen toj „izvornoj nauci“, problemima spoznaje i afirmaciji posebne norme – istine! Kao da Savićevi „kritički intelektualci“ takođe ne teže istini. Tim intelektualcima Savić odriče *znanje* kao nešto čemu teže. Ako je tačno Savićevo zapažanje da je dilema – ili ekspert ili kritički intelektualac – lažna dilema, nejasno je zašto smatra da je angažman nepovoljan po „kritičkog intelektualca“ jer se ne potvrđuje ni kao intelektualac ni kao političar. Zašto se to ne bi, načelno posmatrano, moglo odnositi i na *eksperta, savetnika, 'analitičara'* koji, kao *edet efendija*, sedi uz skute vlasti. Nejasno je, takođe, zašto Savić smatra da se treba „osloboditi nasleđa tzv. kritičkog mišljenja“ i reafirmisati „pojam kritike kao nepristranog istraživanja koje može da artikuliše socijalno relevantno i verodostojno znanje kao pretpostavku za donošenje validnih praktičnih odluka“.¹¹ Odakle uopšte ta pretpostavka da se kritičkim uvidima ne može doći do „socijalno relevantnog i verodostojnog znanja“? Da li jedan Kant ili jedan Karl Marks imaju išta relevantno i verodostojno da kažu čovečanstvu? Jesu li oni samo doktrinarni opsenari i neuspešni intelektualci? Savić zapravo pokušava da intelektualcima, a posebno praksisovcima negira pravo na slobodno kritičko mišljenje, jer su saznanja stečena kritikom lišena pozitivnog naučnog znanja i drugih vrednosti. Naravno, Savić može da *osuđuje ideju kritike svega postojećeg* i ima pravo da *zastupa ideju apologije svega postojećeg*. To mu pravo niko ne spori, pogotovu što se tako može dobro napredovati u *javnoj službi*, ali bi ipak trebalo da bude nešto oprezniji kada jednom angažovanom intelektualcu, beskompromisnom kritičaru nacionalizma, kakav je bio Milan Kangrga, osporava i to da je ponešto znao o društvu u kojem je živio, a valjda je ponešto relevantno napisao i u filozofiji.

Naime, Mile Savić u odeljku „Da li Srbija ima evropsku inteligenciju“, prigovara kritičkim intelektualcima da ne poseduju specifična politička znanja, da su nekompetentni u sferi politike, pa posebno naglašava da „angažovani intelektualac u Srbiji ima smisla samo kao lokalna figura“, a da je u svetskim „beznačajan“. Modernizacija i evropeizacija Srbije odvijaju se

10 *Ibid.*, str. 190. Zašto Savić smatra da kritički stav podrazumeva prezir prema društvu u kome kritičar živi, ostaje nejasno. Ne treba nagađati da li stručnom vrlinom smatra apologetski stav, ali u istoriji svih razvijenih društava postoji ogromna iskustvena evidencija da su kritičari dali značajan doprinos razvoju tih društava. Od Sokrata, preko Tomasa Mora, Karla Marksa, pa do današnjih dana upravo su javne ličnosti snažnog stvaralačkog i kritičkog duha davale najznačajnije podsticaje društvenom napretku. Zar je, vratimo se na temu Srbije, trebalo biti manje kritičan prema politici Slobodana Miloševića, ili u Hrvatskoj prema politici Franje Tuđmana, da bi se izbegli prigovori koje Savić stavlja ličnostima snažnog kritičkog duha!?

11 *Ibid.*, str. 267.

van vidokruga kritičkog intelektualca, delovanjem „nemih“ aktera, a ne angažovanih intelektualaca, piše Savić. Taj pisac svoja razmišljanja zaključuje stavom „...da je 'kritički angažman' kao specifičan oblik praktikovanja 'intelektualne politike' neprilagođen novoj konfiguraciji društva i, stoga, inferioran, kako u odnosu na teoriju društva (politike), tako i u odnosu na samo političko delovanje“. Autor, valjda kao primer *inferiornosti* kritičkog angažmana, u sledećem odeljku, navodi *filozofe prakse*, posebno ističući Milana Kangrgu. Svoju kritiku stavova Milana Kangrge Savić gradi na tenziji utopijskog nastojanja ka socijalizmu kao društvu socijalne pravde i jednakosti među ljudima i aktuelnog pada društva ispod nivoa prvobitne zajednice. Tako je Savić došao i do pitanja nisu li *praksis filozofija* i Milan Kangrga odgovorni za „povesni pad u varvarizam“. Delatnosti kritičkog, angažovanog intelektualca (često u navodnicima, a samo ponekad i bez navodnika) Savić suprotstavlja ideju „epistemološke odgovornosti“.¹²

Savić je svakako u pravu kada kaže da kritička pozicija intelektualca i njegovo osećanje moralne uzvišenosti ne podrazumevaju nikakvu praktičnu prednost, ali je pitanje koju to prednost imaju nekritički intelektualci ako ne tu da nemaju osećanje „moralne uzvišenosti“, nego se striktno drže „struke“, ma šta se pod tim podrazumevalo. Ako se može pretpostaviti da je jedan Mengele bio stručan u izvođenju svojih eksperimenata *in vivo*, a jedan Čomski krajnje nestručan i nekompetentan u pitanjima vođenja rata, može se proceniti i vrednost stava o obaveznoj stručnosti i kompetentnosti.

Bespredmetnost angažmana „kritičkog intelektualca“ iz Srbije u Evropi Savić vidi u kontradikciji njegovog položaja. Zalagao bi se za uspostavljanje političkog poretka kojem se u svojoj „herojskoj“ fazi najodlučnije suprotstavljao: „Ukoliko bi, pak, 'kritički intelektualac' bio predstavnik evropskih političkih vrednosti u Srbiji, onda bi on imao funkcionalnu ulogu koja od njega zahteva da se odrekne temeljnih pretpostavki na kojima je on upravo gradio svoj 'kritički angažman'. Kada se to ima u vidu, sasvim je razložno

12 Videti i komentar Nebojše Popova koji u *Iskušavanjima slobode* piše: „...Savić smatra da je prošlo vreme kritičkih intelektualaca i 'mesijanskog diskursa' i da nadolazi doba stručnjaka i 'epistemološke odgovornosti'. Iako se sve dešava po nekakvoj nužnosti, iznenađuje vajkanje da se 'kritičko mišljenje održalo do danas', pa je čak i monopolističko! Još više iznenađuje nesputana žestina inače opuštenih protagonista nužne zamene paradigme kritike strukom kad naiđu na nekog zastupnika humanizma i kritičke misli. Tako će se Savić naprosto okomiti na profesora Milana Kangrgu, jednog od osnivača, zajedno sa Rudijem Supekom, Korčulanske letnje škole, i jednog od pokretača časopisa *Praxis*, zajedno sa Gajom Petrovićem. On na nov način iznosi već otrcane optužbe protiv kritičkih intelektualaca iz sve daljih godina, da su učestvovali u proizvodnji realnosti koju su kritikovali...“ (*op. cit.*, str. 440).

tvrditi da je stručnjačko znanje predstavljalo značajan činilac kontinuirane modernizacije u Srbiji od 'kritičkog' znanja.¹³ Savić ipak nije otišao tako daleko kao neke njegove kolege iz Zagreba koje su pet dama visokih intelektualnih potencijala jednostavno proglasili „vešticama“ i ekspedovali ih u Evropu koja ih je kao vredne stvaralačke ličnosti prihvatila, ali smatra neshvatljivim *prezir* kritičkog intelektualca „...prema društvenoj stvarnosti u kojoj njegova pojava jedino i ima smisla.“¹⁴ Svoja razmatranja o bedi angažmana „kritičkog intelektualca“ Savić zaključuje stavom „...da je 'kritički angažman' kao specifičan oblik praktikovanja 'intelektualne politike' neprikladan novoj konfiguraciji društva i, stoga, inferioran, kako u odnosu na teoriju društva (politike) tako i u odnosu na samo političko delovanje“.¹⁵

Prethodna Savićeva razmatranja samo su preludij za „kritiku kritičke kritike“, za osudu kritičkog angažmana filozofa prakse! Mada je u knjizi pisao o Srbiji, Savić je kritici podvrgao stavove Milana Kangrge, „jednog od najizrazitijih, ako ne i najizrazitijeg, ali i najdoslednijeg predstavnika ove grupe“.¹⁶

Osnovnu slabost Kangrginog stanovišta Savić vidi u protivrečnosti između njegove teze da se samo na temelju visokorazvijenog građanskog sveta može graditi socijalističko društvo i da je to uslov koje jugoslovensko društvo ne ispunjava. Kangrga, po Savićevom mišljenju, razvija linearnu istorijsku shemu „koja obuhvata *istorijsko* (predgrađansko) razdoblje i *pove-snu* (modernu) epohu“, pa je jugoslovensko društvo „palo iz *povesti* u *istoriju*,

13 *Ibid.*, str. 191. Van teme je uloga „stručnjačkog znanja“ u „kontinuiranoj modernizaciji Srbije“, ali je Savić mogao da ima u vidu sasvim egzaktni, stručni podatak da je proizvodnja u Srbiji 2004. godine, kada je njegova knjiga objavljena iznosila oko 40% proizvodnje u Srbiji krajem osamdesetih godina prošlog veka. Toliko o kontinuiranoj modernizaciji Srbije! Savić nigde ne navodi koja su to stručna znanja bitna za kontinuiranu modernizaciju Srbije, koji ih „nekritički“ intelektualci poseduju, a „kritički intelektualci“ ne poseduju. Još je manje razumljivo da Savić smatra da je društveni angažman stvar svakog građanina u jednom društvu, ali taj angažman dovodi u pitanje ako je reč o kritičkim intelektualcima. Kao što ih ne smatra intelektualcima, možda ih ne smatra ni građanima!

14 *Ibid.*, str. 194.

15 *Ibid.*, str. 204.

16 *Ibid.*, str. 204. Zanimljivo je da Savić nije svoje kritičko pero oštrio ni na jednom od beogradskih praksisovaca, ni na Mihailu Markoviću, Ljubomiru Tadiću, Svetozaru Stojanoviću, Dragoljubu Mićunoviću, Zagorki Golubović, Miladinu Životiću, Nebojši Popovu ili Andriji Krešiću. Ako su prve četiri ličnosti „revidirale“ svoje stavove u, po Saviću, poželjnom pravcu, nejasno je zašto kritičkoj analizi nije podvrgao stavove druge četvorke. Da li izbor Milana Kangrge (zašto ne Gaje Petrovića ili Rudija Supeka) koji je manje relevantan za prilike u Srbiji od svih pobrojanih „Beograđana“ ima veze sa vrednostima nekritičke stručnosti, ili se nekritička stručnost ne voli zamerati nikome ko ima neki javni ugled, da se ne kaže i moć da odgovori, ostaje nejasno. Milan Kangrga je, ni kriv ni dužan u srbijanskim stvarima, postao predmet oštre *stručne* (?) Savićeve kritike.

iz povesnog iskoraka ka socijalizmu u predmodernu, predgrađansko društvo... palo u ravan obične istorije“.¹⁷

Savić svoju kritiku Kangrginog stanovišta nastavlja ironično intoniranim komentarom koji bi trebalo da pokaže da je Kangrgino redefinisanje *praksis filozofije* ranjivo: „Povesno filozofski nivo na kome je jugoslovensko društvo postiglo svoj vrhunac našlo je izraz u *praksis-filozofiji*. U ovom trenutku povećava se razmak između povesnog vrhunca koji je dostignut u tom uzletu i puke istorije, odnosno postojeće društvene stvarnosti. Time je faktička društvena stvarnost isključila sebe iz povesnog događanja, a *praxis-filozofija*, pošto je prevazišla svet u kome je nastala, treba da sačeka novu političku snagu koja će da dosegne njen povesni nivo i tek tada da se obistini, odnosno ostvari.“ Saviću zapravo smeta shvatanje filozofije kao mišljenja revolucije i revolucije kao ozbiljenja filozofije. On razvija tezu da je praksis filozofija kriva za pad u predgrađansko društvo, a da o karakteru tog „pada“ ne kaže ništa. Teza o dijalektičkom prevazilaženju predgrađanskog društva Saviću se čini paradoksalnom, mada smatra da spada u najvažnija određenja praksis filozofije. „Stoga pad u predmodernu (predgrađansko) stanje u okviru navedene istorijske sheme nije bez faktičkog učešća praxis-filozofije, uprkos činjenici što to može da izgleda suprotno njenim intencijama.“¹⁸

Svoju pažnju Savić je posebno usmerio na osporavanje Kangrginih stavova o odnosu filozofije i stvarnosti. Kangrgin stav da socijalizam nikada i nigde nije ni bio na delu, da nema smisla govoriti ni o postkomunizmu, jer komunizma nije bilo u praksi, Savić posprdno komentariše: „Izgleda da, u stvari, ovde nije ni bilo pravih komunista. Osim Kangrge, možda još

17 *Ibid.*, uporedi tekst na strani 207. Čitalac Savićeve knjige ne može biti siguran da li autor dovoljno dobro razume razliku između „povijesti“ i „istorije“, na kojoj Kangrga, kao izvrstan poznavalac nemačke klasične filozofije i marksizma insistira. Takođe mu je izgleda nedovoljno poznato da postoje reči u ijekavskom izgovoru koje se ne mogu „ekavizirati“: *povest* je zapravo *ripovest* (na primer, *Povest o polku Igorovu*), a povijest je prevod nemačkog *Geschichte*, mada je u tzv. kulturnim krugovima u Srbiji česta zamena kojoj se priklanja i Savić. Kako, na primer, ekavizirati reč *uvjet*, toponime Rijeka i Osijek? U jednoj polemici Matoš pravi odličnu burlesku sa „gospodinom uvetom“! Bilo je novijih pokušaja sa „Rekom“ i „Osekom“, ali može se pretpostaviti da Savić ne sledi te pokušaje.

18 *Ibid.*, str. 208. Manje je važno što Savić ovde upada u provaliju teze o „dobrim subjektivnim namerama“ i „lošim objektivnim posledicama“, ali je zanimljivo da u njegovoj stručnoj elaboraciji problema nema bilo kakve opaske o karakteru pada „u povesni varvarizam“, za koji opet *stručno* ustanovljava da je odgovorna i praksis filozofija. Da li je to znak da njegovim stručnim uvidima promiču takve činjenice kao što su stotine hiljada mrtvih, više miliona unesrećenih ljudi, uz ogromna materijalna razaranja, milioni spaljenih knjiga u poslednjoj deceniji dvadesetog veka na prostorima bivše Jugoslavije, što nestručnom, kritičkom intelektualcu, Kangrgi, nije promaklo?

nekoliko.¹⁹ Prigovarajući Kangrgi da odbija da posumnja u održivost sopstvene utopijske dogme, Savić dolazi do one tačke koja je u Kangrginoj misli ne samo za svaku kritiku nego i za osudu. To je Kangrgin oštar anti-nacionalistički stav da je od nacionalnog osećanja napravljen politički program, što je društvo odvelo u katastrofu. Filozofija prakse koja bi želela da se izdigne iznad horizonta realnog društva sama sebe, po Saviću, demantuje jer je doprinela zaostajanju u građanskoj konstituciji društva, pa zamera Kangrgi da nije sagledao „...koliko je *praxis* kritika građanskog društva, i faktički i programski, bila prepreka uspostavljanju 'razvijenih građansko-demokratskih tradicija'“.²⁰ Tako je filozofija prakse demantovala samu sebe, a od kritike građanskog društva pomerila se ka kritici nacionalizma, kojem je pripisivala odlike staljinizma i fašizma. Svojim kritičkim nabojem praksis filozofija se, po Saviću, odvojila od istorijske stvarnosti, pa je problem jugoslovenskog društva „...ostao izvan vidokruga marksističke paradigme i filozofije prakse“.²¹ Svoju tihu odbranu nacionalne države pred naletom praksisovca Kangrga Savić obrazlaže na sledeći način: „S obzirom na to da je nacionalna država, ipak, istorijska stvarnost, filozofija prakse još jednom pokazuje koliko se odvaja od sadržaja društvene stvarnosti i zašto ostaje nedelotvorna uprkos svojoj izvornoj intenciji.“²² Dakle, iz horizonta slobodnog kritičkog mišljenja ne može se razumeti istorijska stvarnost nacionalne države, pa i ne treba kritički sagledavati stvarnost. Ona je data, pa je treba prihvatiti, da se ne bi „odvojili“. Ali praksisovac Kangrga, smatra Savić, to i ne može razumeti. Praksisovci nastavljaju s „kritičkim“ (političkim) angažmanom koji se ne može izvesti iz kritičko-teorijskog stanovišta filozofije prakse, jer ono za šta se angažuju filozofi prakse bilo je predmet izričite kritike u praksis filozofiji. Praktično-teorijski projekt razvijen na pretpostavkama marksističke interpretacije društva doživeo je neuspeh.

Da, praksisovci su se u procesu raspada Jugoslavije politički angažovali – u različitoj meri i na razne načine. Neki i demantujući svoju praksisovsku prošlost. Ali Milan Kangrga se angažovao svojim vehementnim osudama nacionalističke euforije, prerasle u ratno ludilo i zločin na način koji čini čast i pojmu filozofskog angažmana i Hrvatskoj u kojoj je živeo. Ponekad bi ironično saopštio da hoće i vlast!²³ Njegov angažman je uvek bio izraz

19 *Ibid.*, str. 214.

20 *Ibid.*, str. 221.

21 *Ibid.*, str. 223.

22 *Ibid.*, str. 222.

23 Videti Kangrgin ironično intoniran tekst „Bez mimikrije: želim – vlast, i to odmah“ objavljen u zagrebačkom *Vjesniku*, utorak, 7. siječanj 1986, str. 5, u rubrici „Vaša pisma“:

slobodne kritičke misli, a ne želje da osvoji neku poziciju u strukturi vlasti. A Savić, ličnost koja je takođe filozofski obrazovana, istina ne kao Kangrga, prigovara Kangrgi protivrečnost kritičkog angažmana, potom prihvata funkciju pomoćnika ministra u vladi Vojislava Koštunice, a zatim i visoku službenički položaj državnog sekretara, takođe u Koštuničinoj vladi. Te položaje Savić je svakako zaslužio jer je odbacio slobodno kritičko mišljenje i okrenuo se tradiciji kao neophodnom uslovu za budućnost Srbije.

Savićeva razmatranja o tradiciji i tradicionalizmu izlaze iz okvira ovog rada, ali je potrebno, bar kratko, osvrnuti se na njegovu upotrebu nejasno određenog pojma „epistemološka odgovornost“, kojim razdvaja pojam angažovanog intelektualca od eksperta i reafirmiše ideju „izvorne nauke“. Ideja o „epistemološkoj odgovornosti“ lepo zvuči, ali malo kazuje. Bio bi znak minimalne korektnosti da oni koji kritički orijentisanim i angažovanim intelektualcima, kao što je Kangrga, pripisuju odsustvo „epistemološke odgovornosti“, pokažu da je Kangrga, na primer, pogrešno interpretirao Kanta, Hegela ili Marksa, da je Kangrgina kritika hrvatskog nacionalizma netačna ili irelevantna. Ako se to ne pokaže, prigovor o epistemološkoj neodgovornosti svodi se na javno etiketiranje neistomišljenika, već viđeno u sporovima oko „vrednosne neutralnosti nauke“.

Kangrgin javni angažman je u dubokom saglasju sa njegovim moralnim uverenjima. „Kritika svega postojećeg“ nije za Kangrgu zgodna dosetka i prazna floskula, nego put kojim ljudsko biće uspravno korača da bi tek postalo čovekom. A pravo na „uspravan hod“, na kritički javni angažman, na tu jednostavnu ljudsku težnju da ne predaje samo etiku nego i živi kao istinski moralan čovek, osporavaju mu mnogi i u Zagrebu i u Beogradu. Kangrgu je od ovakvih kritika branilo njegovo delo i životni javni angažman, tako da niko drugi nema potrebe da ga brani. Stoga ću učiniti samo nekoliko napomena kao svedočanstvo o stanju duha i u savremenoj Hrvatskoj i savremenoj Srbiji:

Jedan od autora po zlu čuvene *Bele knjige* ideološkog aparata SKJ, dr Stipe Šuvar, posprdno je angažovane kritički orijentisane intelektualce nazvao

„Tako i ja sada – budući da me kandidira velika grupa građana – želim da budem biran, možda i za predsednika Republike. Budući pak da neopisivo čeznem za vlašću, pa bez vlasti nikako ne mogu, jer mi je to jedina životna potreba – a to je tako psihološki tankočutno i tačno pogodio Vaš člankopisac – ja bih dakako vlast želio odmah, ali ću se ipak strpjeti još nekoliko meseci koliko će trajati to predizborno razdoblje kandidiranja, predlaganja i biranja. Jedva sam dočekao da – 35 godina nakon uvođenja samoupravljanja u našoj zemlji – iskoristim ove naše posve slobodne i demokratske izbore s više kandidata, da i ja konačno dođem do vlasti. Ako netko kod nas sa 62 godine može postati predsednik omladinske organizacije, zašto ja ne bih u tim godinama mogao reflektirati, recimo, na predsjedničku funkciju.“

„krizolozima“, a u skladu sa sadašnjom modom, oni su kvaziintelektualci i u svakom slučaju inferiorni; dok „nemi“, nekritički intelektualci zapravo nose modernizacijske procese. Kako napori tih „nemih, nekritičkih intelektualaca izgledaju, građani Hrvatske, kao i Srbije, vide u svom svakodnevnom životu i račjem hodu i Hrvatske i Srbije ka „švedskom standardu“ i „ozračju europskih vrijednosti“.

Nejasno je zašto bi se „nemi“ stručnjaci, eksperti, analitičari bolje razumeli u politiku od kritički orijentisanih intelektualaca. To je jedna neosnovana tvrdnja koja se ničim ne može dokazati, a s obzirom na stanje u kome se nalaze i Hrvatska i Srbija, to je i potpuno netačna tvrdnja.

Ko šta u Evropi znači, prosudiće vreme. Za sada samo pitanje: da li francuska kultura treba da se odrekne jednog Sartra, nemačka Markuzea ili anglosaksonska Rasla ili Čomskog, zato što su bili angažovani kritički intelektualci? Da li treba ceniti samo angažman jednog Hajdegera ili jednog Entonija Gidensa? Da li hrvatska kultura treba da odbaci jednog Rudija Šupeka ili Gaju Petrovića, da li srpska kultura treba da odbaci jednog Kiša, kao što ga je i odbacivala, zato što je bio angažovani kritički intelektualac? Teško da savremene generacije „nemih“ stručnjaka koje možda misle da je „nema služba“ svemu i svačemu vrhunac „epistemološke odgovornosti“ mogu i da razumeju šta su značili ljudi okupljeni oko filozofskog časopisa *Praxis* i u Korčulanskoj ljetnoj školi u svetskim i evropskim razmerama. U svetskoj štampi ostalo je zapisano da je Korčula bila središte svetskog duha, o čemu današnji učmali – etnonacionalizmom i šovinizmom zadojeni – Zagreb i Beograd mogu samo da sanjaju iz svojih provincijalnih perspektiva. Tačno je: svetski duh je danas progнан i iz Hrvatske i iz Srbije i može biti obnovljen samo kritičkim suprotstavljanjem „padu u predrodovsko stanje“ do kojeg je došlo ratom i zločinima. Velika „epistemološka odgovornost“ danas leži u kritičkom suočavanju sa neposrednom prošlošću ratnih zločina. Snagom slobodne kritičke misli, Milan Kangrga je taj „posao“ izvanredno obavljao.

Teza da se angažovani kritički intelektualac, ma koliko ga stavljali u navodne znake, praktično *per definitionem* ne razume u politiku veoma je sporna. Distanciran prema politici koju su vodili, navešću samo dva imena iz javnog života Srbije za koja se to ne bi moglo reći, a koji su prve korake u politici napravili kao angažovani kritički intelektualci. Iz starije generacije navešću ime Dragoljuba Mićunovića, a iz mlađe Zorana Đinđića, koji je svoj politički angažman platio životom. Priznajem da na prelazu vekova nisam primetio sposobnijeg političara u Srbiji od Zorana Đinđića.

Postoje različite vrste javnog angažmana, a samo je jedna neposredni politički angažman. Ljudi koji nemaju predstavu o javnom dobru, koji ne

razumeju izraz *res publica*, mogu u javnom angažmanu i kritičkoj orijentaciji intelektualaca da vide samo neposredni politički angažman.

Beogradskom kritičaru praksisovske orijentacije i, posebno, Kangrginog stanovišta, dr Miletu Saviću, bila je poznata Kangrgina knjiga *Izvan povjesnog događanja*, a ne sumnjam da su mu poznati i Kangrgini *Šverceri vlastitog života*, kao i knjiga, objavljena u Novom Sadu, *Nacionalizam ili demokratija*. Stoga je velika šteta što u svojoj knjizi nije (ako mu je kritika odiozna, nije to morao da čini kritički) predstavio Kangrginu bespoštednu kritiku hrvatskog nacionalizma, koju je mogao naći u tim knjigama, pa i u jedinjoj citiranoj knjizi iz tog kruga *Izvan povjesnog događanja*. Onda nikako ne bi mogao doći do teze o Kangrginom doprinosu „povesnom padu u varvarstvo“. Tom kritikom Kangrga je veoma jasno i precizno definisao ko je odgovoran za „povesni pad u varvarstvo“. Neću ni da pretpostavim da dr Mile Savić time hoće da zaštiti prave vinovnike pada u predrodovsko stanje, kako bi rekao Kangrga, ali nije, blago rečeno, filozofski osobito mudro prigovarati i pripisivati jednom Milanu Kangrgi – koji je ošteti svoje glasne žice ponavljajući beskrajno da je socijalizam moguć jedino na pretpostavkama visoko razvijenog građanskog društva i da bez građanskih sloboda nema ni traga od socijalizma – odgovornosti koje mu ne pripadaju.

U jednoj izjavi beogradskom *NIN-u*, 1999. godine, Savić je bio nešto oprezniji, kada je tvrdio da se može reći da je praksis filozofija predstavljala neuspeo projekat, ali da se ne može, jednostavno, pohraniti u istoriju, jer bi to bilo ne samo neodgovorno sopstvenoj intelektualnoj baštini, nego i stoga što još uvek ima određeni značaj: „Praksis-filozofiju vidim kao socijalnu činjenicu koja u sebi spaja dva momenta: neuspeh i dominantno mesto u praktično-teorijskom diskursu u svom dobu... Već u programskom uvodniku prvog broja 'Praxisa' jasno je istaknuto da se ovde filozofija shvata kao misao revolucije, kao bespoštedna kritika svega postojećeg, humanistička vizija društva, za koju je socijalizam jedini ljudski izlaz iz teškoća čovečanstva, i kao nadahnjujuća snaga revolucionarnog delovanja. Tokom svog trajanja, praksis-filozofija nikad nije dovela u sumnju ovo opredeljenje prema kome je trebalo da predstavlja avangardu avangarde u permanentnoj socijalnoj revoluciji. Namera da se u središte interesovanja postave aktuelna pitanja jugoslovenskog socijalizma i savremenog sveta odredila je praksis-filozofiju kao misao koja teži da, praktično, utiče na društvenu stvarnost. I baš kao praktično orijentisana misao ona je bila isključivija prema drukčijim socijalnim teorijama nego što je to bila prema filozofijama u tradicionalnom smislu... Otvaranje dijaloga s građanskom filozofijom u nameri da se pokaže nadmoć marksističkog uverenja učinilo je da praksis-filozofija

uvede u našu javnost najznačajnije tokove savremene filozofije i tako postane filozofsko središte čiji je značaj prevazilazio okvire jugoslovenskog društva. Međutim, proboj građanske filozofije u praksis-filozofiju je, koliko obogatio tzv. stvaralački marksizam, toliko pokazao njegova ograničenja, pogotovo u području socijalne teorije. Praksis-filozofija sve više je prerasla u teorijsko-praktični eklektizam.²⁴

U novije vreme, 2010. godine, Mile Savić je, zadržavši osnovni kritički stav, u izvesnoj meri korigovao svoj pristup praksis filozofiji, naglasivši da ta orijentacija predstavlja najrazvijeniji i najznačajniji teorijsko-praktični diskurs u svom dobu.²⁵ Praksisovcima prigovara – ne bez razloga – neuspešnu procenu potencijala jugoslovenskog društva i – s manje razloga – potcenjivanje značaja faktičkog sveta života. Hvali njihovo zalaganje za „subjektivna javna prava“, slobodu štampe, javnu diskusiju i kritiku i smatra da su otvorili prostor za „ispitivanje krize u socijalizmu“. Za Savića je postalo nesporno da je praksis filozofija razgrađivala zvaničnu ideologiju, da je vodila faktičkoj pluralizaciji društva i praktičnom proširenju javnih sloboda, ali je bila

24 Navedeno prema, Dragan Jovanović, „Na radikalskim talasima“, *NIN*, 23. decembar 1999. Jovanović, dalje, navodi Savićeve reči: „Između današnjeg političkog angažmana bivših praksisovaca i njihovog kritičko-teorijskog stanovišta nije postojao kontinuitet. Jer, sve oko čega se, danas, angažuju bivši pripadnici praksis-filozofije, kao što je parlamentarna demokratija, princip građanstva, otvoreno društvo, problem države, problem nacije, bilo je predmet izričite kritike u – praksis-filozofiji! Stoga se, danas, pre može govoriti o kontinuitetu ličnog praktičkog angažmana bivših praksisovaca. I, možemo reći da uspostavljanje višepartijskog sistema u Jugoslaviji nije posledica imanentnog nastojanja praksis-filozofije nego je pre posledica praktično-teorijskog neuspeha društvenog projekta koji su praksisovci razvijali.“ Saviću je uz bok stao „filozof“ Petar Živadinović, vlasnik izdavačke kuće „Paideia“, po samorazumevanju „anfateribl iz Kapetan-Mišinog zdanja“. Živadinović tvrdi da nije mogao kod praksisovaca da bude ni asistent pošto mu je „otac bio rojalista“, a zaboravlja da napomene da je bio *samo* član i predsednik Ideološke komisije CK SK Srbije i da je njegova najznačajnija kvalifikacija za mesto asistenta bila da je bio „moralno-politički podoban“. Taj Živadinović ima obraza da kaže *NIN-ovom* novinaru: „Praksisovci su bili jezuiti titoizma, a prirodni politički partneri su im bili neobuzdani nacionalisti!... Oni su zamerali Brozovoj vlasti da je izneverila ideale socijalizma, a kada su, osamdesetih godina, došli na vlast, onda su se pokazali gorima od Broza.“ Živadinović, takođe, smatra da je najveći greh beogradske grupe praksisovaca bio, ipak, filozofski, jer su odbacivali metafiziku, što je – po njegovom „stručnom“ mišljenju – „smešno“. Osvetu za neizbor na asistentsko mesto Živadinović završava pitanjem – „nije li sama teorija 'Praksisa' bila karikaturalna?“

25 Uporediti: Mile Savić, „Praxis filozofija izvan svoje epohe“, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011. Svoje viđenje formuliše na sledeći način: „Praksis-filozofiju vidim kao *socijalnu činjenicu* koja u sebi spaja dva momenta: dominantno mesto u praktično-teorijskom diskursu u svom dobu i neuspeh njenog programa“ (str. 257). Takođe ističe da je „delatnost praksis-filozofa vodila praktičkoj pluralizaciji društva i praktičnom proširenju javnih sloboda“ (str. 271).

nedelotvorna u ravni socijalnih zbivanja. Osnovni neuspeh praksis filozofije kao društvenog projekta vidi u tome da je mimo njenih intencija došlo do postavljanja „nacionalno državnog konstituisanja u središte društvenog događanja“.²⁶ Tačno je da se praksisovci nisu bavili „nacionalno državnim konstituisanjem“, ali je nejasno zašto bi to bio njihov neuspeh. A koliki je „uspeh“ onih koji su se time bavili, pa i pojedinaца među praksisovcima koji su se upleli u nacionalno državne mreže i od kritičara društvene zbilje postali „nacionalni radnici“, pokazuje stanje savremenih balkanskih državnica. Na istom mestu Savić piše: „Povlašćen položaj marksizma, kome pripada i praksis-filozofija, predstavlja i osnovni razlog unutrašnjeg razlaganja praksis-filozofije i koren njenog neuspeha.“²⁷ Ovde već nije reč o nerazumevanju nego o svesno izrečenoj kleveti. *Praxis* je, može se reći od prvih početaka, bio stalno izložen žestokim političkih i ideološkim napadima, osporavan i onemogućavan, sumnjičen je i za špijunažu. Optužen je klasičnom optužbom protiv filozofa, da kvvari omladinu. Napokon je, kao i Korčulanska ljetna škola, „ugašen“. Osmoro nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta na kojem je i Savić studirao posebnim je zakonom izbačeno s Univerziteta u Beogradu, pojedini saradnici, a naročito studenti koji su simpatizovali svoje nastavnike proganjani su, zatvarani, osuđivani. To je taj „povlašćen položaj“ koji stoji u „korenu“ njegovog neuspeha. Valjda su i to neke činjenice „faktičkog sveta života“ – neka ovde bude upotrebljena Savićeva fraza! Neka pitanje šta bi, po Saviću, bio nepovlašćen položaj, ostane po strani.

Bilo bi prema Saviću nepravedno ne pomenuti da njegov kritički odnos prema praksisu ima i drukčije, odmerenije tonove koji mogu predstavljati osnovu za ozbiljniju raspravu. Tako Savić piše: „Otvaranje dijaloga sa 'građanskom filozofijom' u nameri da se pokaže nadmoć marksističkog uverenja uvelo je u našu javnost najznačajnije tokove savremene filozofije, tako da je praksis-filozofija postala filozofsko središte čiji je značaj prevazilazio okvire jugoslovenskog društva. Međutim, proboj 'građanske filozofije' u praksis-diskurs je ne samo obogatio 'stvaralački marksizam', nego i pokazao njegova ograničenja, pogotovu u području socijalne teorije. 'Stvaralački marksizam' (kako je svoj rad razumevala praksis grupa) sve više je prerastao u teorijsko-praktični eklekticizam. Interpretativna dopuna nije, međutim, vodila rekonstrukciji osnovnog stanovišta praksis-filozofije, nego njegovoj destrukciji.“²⁸ Mada je nejasno odakle Saviću ideja da su se praksisovci otvorili prema svetu jer su nameravali da pokažu „nadmoć marksističkog uverenja“, a još je manje

26 *Ibid.*, str. 272.

27 *Ibid.*, str. 272.

28 *Ibid.*, str. 273.

jasno šta podrazumeva pod „teorijsko-praktičnim eklekticismom“, ideja o svetskoj otvorenosti *Praxisa* dovela bi istraživače, pa i Savića ako produbi svoja istraživanja u tom pravcu, do značajnih rezultata.

Kao mogući korektiv Brdarevim i Savićevim osnovnim stavovima ovde će u najkraćim crtama biti navedeno i jedno, takođe kritičko, ali drukčije mišljenje. Za razliku od Milana Brdara i Mileta Savića koji su društveni angažman praksisovaca osuđivali, a njihove ideje o praktičnom humanizmu kao osnovi pravednijeg društva smatrali opasnom i kontraproduktivnom utopijskom zabludom, Dragan Lakićević smatra da je koheziona veza praksisovaca bilo njihovo zanimanje za rane radove Karla Marksa („mladi Marks“), a njihova najveća zasluga „kritički obračun sa dijamatom“.

Damnatio memoriae

Da Brdar i Savić imaju u Hrvatskoj „braću po materi“ pokazao je naučni skup *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću* u palati Matice hrvatske 2–4. marata 2006.¹ Polazeći od logične pretpostavke da su praksisovci dali veliki doprinos filozofskoj misli u Hrvatskoj, Jugoslaviji i svetu u drugoj polovini prošlog veka, zanimljivo je kako njihove mlađe kolege koje je okupila jedna od najstarijih kulturnih institucija u Hrvatskoj, Matica hrvatska, vide *Praxis*. Naime, osnivači i urednici *Praxisa* su pedesetih i početkom šezdesetih godina prošlog veka aktivno radili za Maticu hrvatsku i pomogli joj da se izvuče iz one provalije u koju je gurnuta u toku Drugog svetskog rata. Stoga je, u obzorju pomenutog skupa, zanimljivo videti kako su se novi saradnici Matice poneli prema praksisovcima.

Tomislav Bracanović je u svom prilogu za taj skup, pod naslovom „Filozofski časopisi u Hrvatskoj u 20. stoljeću“, nabrojao praktično sve časopise koji su imali bilo kakve veze s filozofijom, od onih za koje ni obavešteniji čitaoci nikada nisu čuli, pa do *Praxisa* i *Filozofskih istraživanja*. Svima je dao približno isti prostor, mada o nekima od njih nije imao ništa relevantno reći. *Praksisu* je posvetio šest punih redova i dvadeset jedan polustubačni red (drugu polovinu stupca zauzima jedna od naslovnih strana *Praxisa*). Navedene su godine izlaženja i imena glavnih i odgovornih urednika. Čitalac će naći podatak da je objavljeno više od 500 članaka i 200 prikaza knjiga. Autor ne pominje redakcijske komentare, saopštenja, bogatu međunarodnu saradnju, kao ni sistematsko publikovanje saopštenja sa zasedanja

1 *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa što je održan u palači Matice hrvatske 2–4. ožujka 2006, Matica hrvatska, Zagreb 2007. Zbornik sadrži priloge 15 učesnika, od prvog, Franje Zenka „Ideja hrvatske nacionalne filozofije u 20. stoljeću“, do poslednjeg, Damira Barbalića „Jezik, mišljenje, narod. Nastojanje oko mišljenja u materinjem jeziku.“

Korčulanske ljetne škole u časopisu. Međunarodno izdanje iza kojeg je stajao impresivni Savjet, autor je u celini izostavio, vajakajući se „...Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu nema ni jedan primjerak ovog časopisa. Takođe nisam uspio pronaći nikakvu sekundarnu publikaciju iz koje bih mogao pouzdano rekonstruirati osnovne podatke o ovom časopisu.“²

U završnom odeljku „Neke provizorne ocjene“ Bracanović se nešto šire osvrće na *Praxis*: „Vrlina časopisa 'Praxis' je što se radilo o prvome hrvatskom časopisu za filozofiju koji je izlazio prilično redovito. To je nedvojbeno imalo dobar psihološki učinak na domaće filozofe koji su znali da imaju gdje objavljivati svoje radove. Osim što su u njemu surađivali tada najistaknutiji hrvatski i jugoslovenski filozofi, 'Praxis' je uspijevaao privući dosta poznatih stranih autora (kao što su Marcuse, Kolakowski, Bloch ili Habermas) i to je zacijelo uvelike pridonosilo njegovom domaćem i inozemnom ugledu. Kao vrlinu 'Praxisa' svakako treba spomenuti i činjenicu da se radilo o relativno otvorenome forumu na čijim su stranicama vođene vrlo žustre rasprave. Dakako, ove su se rasprave obično odvijale u okvirima jedne specifične marksističke filozofije za koju su danas mnogi skloni reći da su filozofski irelevantne. Ipak, neovisno o opravdanosti ili neopravdanosti takvih ocjena, vjerujem da takvu dinamiku raspravljanja i dijaloga na svojim stranicama nije uspio postići ni jedan filozofski časopis u Hrvatskoj.“³

U istom odeljku Bracanović se oprezno osvrće i na nedostatke *Praxisa* na sledeći način: „U istome kontekstu, kao nedostatak 'Praxisa' može se

2 Tomislav Bracanović, „Filozofski časopisi u Hrvatskoj u 20. stoljeću“, u: *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa što je održan u palači Matice hrvatske 2–4. ožujka 2006, Matica hrvatska, Zagreb 2007, str. 41–60. Činjenica da Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu nema nijedan primjerak međunarodnog izdanja *Praxisa*, niti traga o njegovom postojanju, mada bi po zakonu bila obavezna da taj časopis poseduje, govori o „skrbi“ koju ta institucija posvećuje jednom značajnom segmentu kulture i nauke u Hrvatskoj. Koji je politički i drugi mrak pojeo to izdanje iz polica Nacionalne i sveučilišne knjižnice jeste pitanje koje duboko zadire u političku orijentaciju savremenih političkih i kulturnih elitnih krugova u Hrvatskoj. Međutim, ostaje zagonetka zašto se jedan, inače po svemu sudeći savestan istraživač, nije odlučio da pita 2005–2006. godine svoje starije kolege, urednike *Praxisa* – profesore Ivu Kuvačića i Milana Kangrgu, na primer – i od njih dobije podatke o međunarodnom izdanju, ako već nije zavirio u zbornik filozofskih i socioloških radova *PRAXIS*, *Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Science* koji sadrži kumulativni indeks internacionalnog izdanja *Praxisa* 1965–1974. Uporediti: *PRAXIS*, *Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Science* (Edited by Mihailo Marković and Gajo Petrović), D. Riedel Publishing Company, Dordrecht: Holland/Boston: U.S.A. London: England 1979. *Boston Studies in Philosophy of Science*, Vol. XXXVI, Synthese Library, Vol. 134. Rešenje te zagonetke treba ostaviti savesti autora priloga.

3 Tomislav Bracanović, *op. cit.*, str. 55–56.

navesti činjenica da je ostao prezatvoren za one filozofske probleme i mislitelje koji nisu imali veze sa marksističkim i socijalističkim temama. Ne može se reći da 'Praxis' nije objavljivao nikakve priloge o nemarksističkim temama, ali se teško oteti dojmu da je 'Praxis' propustio priliku da već šezdesetih godina u hrvatsku filozofiju uvede one teme koje su tek kasnije uveli drugi časopisi, prije svega 'Filozofska istraživanja'. Da su urednici 'Praxisa' bili otvoreniji za šire filozofske teme (poput onih o kojima je u 'Praxisu' pisao Danilo Pejović) siguran sam da bi i današnja filozofija bila mnogo bogatija i raznovrsnija.⁴

Organizatori skupa u palači Matice hrvatske ostali su, kako u „Proslovu“ ističu urednici Damir Barbalić i Franjo Zenko, bez četiri prethodno „usaglašena i dogovorena“ izlaganja, među kojima je i rad „Prijeperi oko *Praxisa*“.⁵ Da je ipak nekih „usaglašavanja“ bilo, govori i pozivanje Franje Zenka u prilogu „Ideje hrvatske nacionalne filozofije u 20. stoljeću“ na aluzije Zlatka Posavca u radu „Uskraćivanje prava na povijest hrvatske filozofije“.⁶ Naime, Posavac je manje-više otvoreno „ukazao“ na sumnjivu anti-nacionalnu orijentaciju praksisovaca. Otuda je razumljivo da je za Matičin skup 2006. važnija, inače legitimna tema, „Neoskolastika 20. stoljeća u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini“ od bilo kakve, pa i ozbiljne kritičke recepcije

4 *Ibid.*, str. 56. Razlaz profesora Danila Pejovića sa kolegama u redakciji *Praxisa* tema je koja bi zasluživala poseban osvrt. Ovdje je dovoljna samo jedna glosa: da je *Praxis* krenuo smerom kojim je išao profesor Pejović, možda bi nastala još poneka „pomahnitala utopija“, a možda ne. Sigurno je, međutim, da bi časopis imao lagodnije veze sa određenim relativno zatvorenim državnim i društvenim institucijama i manje problema oko publikovanja, ali to ne bi bio onaj *Praxis* koji je u svetu stekao visoki ugled promocijom humanističkih ideja.

5 *Ibid.*, str. 7. Šta znači da je neko izlaganje „usaglašeno“, čitaocu ostaje nejasno: u čemu i s kim „usaglašeno“.

6 Uporediti: *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, Zbornik iz 1968. godine (priredio Zlatko Posavac) Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1992, str. 7–38 (sa priložima), u kojem je taj rad objavljen kao „Uvod“. Tu je autor optužio praksisovce, pre svih Danka Grlića da opstruiraju promociju hrvatske nacionalne filozofske misli i poturanje priloga Milana Kangrge „Marksističko stanovište *Praxisa*“ na simpoziju iz 1968, reklo bi se kao kukavičje jaje u čistotu nacionalne filozofske misli. Možda je to razlog zbog kojeg su Zenko i Barbalić u svoj zbornik benevolentno uvrstili i prešampali rad Zlatka Posavca iz 1968. „Estetika u Hrvata do sredine 20. stoljeća“. Naravno da u tom kontekstu nemaju mjesta rad Danka Grlića „Domovina filozofa je domovina slobode“ i kritički osvrt Milana Kangrge „Povijest i tradicija. O pristupu našoj filozofskoj baštini“, koji su također bili saopštenja sa simpozija iz 1968. godine. Inače, objavljivanje starog Posavčevog rada o estetici u Hrvatskoj u *prvoj polovici 20. stoljeća* dobra je dosetka. Da je slučajno bila reč i o *drugoj polovici 20. stoljeća*, delo Danka Grlića *Estetika* (u četiri toma) bilo bi suviše veliko i visoko brvno koje čak ni veliki čuvar hrvatske filozofske bašt(in)e, Posavac, ne bi mogao da preskoči.

Praxisa i autentičnih filozofskih ideja praksisovaca. Tako je u Zborniku objavljen i zanimljiv prilog Ivana Koprena „Filozofija i teologija u Hrvatskoj u 20. stoljeću“, ali se nije našlo mesto za eventualni prilog na temu „Filozofija i marksizam u Hrvatskoj u 20. stoljeću“.

Pravo je savremenih filozofskih pisaca u Hrvatskoj da imaju različite, pa i potpuno suprotne stavove od njihovih starijih kolega praksisovaca. To pravo im niko ne može i ne treba osporavati. Ali, ako je reč o filozofskoj misli u Hrvatskoj, ako je reč o hrvatskoj filozofiji, doprinosi praksisovaca ne bi mogli biti ignorisani a da se istina o vrednosti te filozofije ozbiljno ne dovede u pitanje. Pa i u samoj Matici hrvatskoj budući praksisovci dali su značajan doprinos objavljivanjem, krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, prve celovito zamišljene filozofske hrestomatije koja je u to vreme bila jedan od retkih sistematskih priručnika za studij filozofije. Njihov rad u uređivanju Filozofske biblioteke „Naprijed“ približio je filozofskim piscima u Hrvatskoj i Jugoslaviji kapitalna filozofska dela. Ako nekome danas mogu smetati imena Marksa, Bloha ili Lefevra u toj ediciji, da li će odbaciti i dela Platona, Kanta, Kasirera, Fihtea, Lajbnica i Hajdegera, objavljena u istoj biblioteci. Da li je ljudsko pamćenje zaista toliko kratko da zaboravlja šta znači pojava Dilsovog izuzetnog dela *Predsokratovci* (Fragmenti) za filozofsku kulturu u zemljama savremenog Balkana? Zar danas u Zagrebu filozofski radnici mogu da navedu jedan jedini časopis sa tako impresivnom listom svetskih filozofskih imena i intelektualnom i uopšte javnom podrškom koju su ta imena davali praksisovcima? Kada bi se ime Korčule našlo na naslovnim stranicama uglednih svetskih listova da nije bilo praksisovske Korčulanske ljetne škole i okupljanja svetske intelektualne elite i stotina mladih studenata (od kojih su neki postali poznata imena nauke i javnog života) tokom njenih zasedanja? Primošten ili Trogir, na primer, takođe su lepi dalmatinski gradovi, ali je pitanje da li se prepoznatljivost njihovih imena može meriti sa Korčulom. Koji se hrvatski grad može pohvaliti naslovom u inostranim listovima „Svetski duh na Korčuli“? Napokon, praksisovci su izveli i hrvatsku i uopšte jugoslovensku filozofsku misao na međunarodnu javnu scenu i u drugoj polovini dvadesetog veka predstavljali bitnog učesnika i sagovornika u svetskim filozofskim i sociološkim raspravama. Mogu ljudi, okupljeni oko Matice hrvatske sve to staviti u zgrade, izbrisati, zaboraviti ili jednostavno ignorisati. Mogu – *damnatio memoriae* je poznat postupak u istorijskom pamćenju čovečanstva! Ali time će naneti veliku štetu, osakatiti hrvatsku kulturu za čiju se „promidžbu“ navodno zalažu.

Potrebno je pomenuti da su radovi zagrebačkih praksisovaca nezaoobilazna vrednost hrvatske kulture – mada nisu samo to – pa se praksisovci

u nekim od priloga pominju, ali ne kao originalni filozofski mislioci, ne po svojim bitnim idejama, nego uglavnom uzgred i kao interpretatori pojedinih filozofskih pitanja. Najbolje je prošao Branko Bošnjak zahvaljujući svojim interesovanjima za probleme istorije filozofije kao nauke, antičke filozofije i filozofije religije. Verovatno u tome ima neke zasluge ocena Danila Pejovića, citirana u radu Erne Banić Pajinić „Istraživanje povijesti filozofije u Hrvatskoj u 20. stoljeću“ o Bošnjakovom radu *Povijest filozofije, razvoj mišljenja u ideji cjeline*. Autorka tu citira Pejovića da je to Bošnjakovo delo „...dosad najopsežniji prikaz razvoja filozofskog mišljenja na hrvatskom jeziku“. ⁷ Gajo Petrović se pominje kao pisac srednjoškolskog udžbenika logike prevedenog na albanski i italijanski i povodom recepcije Hajdegera u hrvatskoj filozofiji; Predrag Vranicki kao pisac istorije marksizma; Danko Grlić kao koprevodilac (Vindelbanda, na primer) i samo uzgred, a Milan Kangrga samo jednom, kao pisac *Etike* pored Josipa Talange. „Kazalo imena“ pokazuje da je ime urednika Damira Barbalića pominjano učestalo, odmah „uz rame“ G. F. Hegelu, Albertu Bazali, Vladimiru Filipoviću i Franji Markoviću, mada je najčešće pominjano ime Stjepana Cimermana.

Možda ipak u ovom postupku *damnatio memoriae* ima neke prednosti za praksisovce! Njihovo delo se zaista ne može sabiti u bilo koje nacionalne i državne okvire. Suviše je humanistički obojeno, suviše univerzalno da bi moglo na bilo koji način zadovoljiti parohijalne, provincijalne ambicije nacionalizma ili bilo koje od patuljastih balkanskih država, zvale se one Jugoslavija, Hrvatska, Srbija...

Čini se da širi kontekst ovog postupka *damnatio memoriae* dobro određuje Boris Buden kada piše: „Oni koji se još danas zgražaju nad našim ratnim rasulom kao nekom vrstom kulturne, odnosno civilizacijske dekadencije, čine to da bi skinuli sa sebe svoju političku – ne kulturnu – odgovornost za to rasulo. I da bi ponovo osigurali svoj elitni status u društvu. Jer, što je nacija bez svoje kulturne elite?“ ⁸

Borislav Mikulić je u jednom svom radu iz 2001. godine još precizniji: „Notorno je da praksis filozofija, za razliku od tzv. hrvatske nacionalne filozofije 90-tih, nije bila dio vladajuće nomenklature, nego idejna i politička disidencija apsolutistički prosvijetljenog socijalizma i kritičar njegovog birokratskog aparata. S druge strane, za razliku od ondašnje nacionalno-kulturnjačke opozicije socijalizmu, koja se danas može činiti liberalnom samo na pozadini tuđmanizma, osobitost praksisovske disidencije je u tome što

7 *Ibid.*, str. 208.

8 Boris Buden, „Poruka narodu“, *Helsinki povelja*, god. X, broj 81–82, mart–april 2005.

je iznosila na vidjelo imanentni rascjep unutar socijalizma kao modernističkog projekta, denuncirajući njegova konceptualna i politička proturječja i ideologiju dovršenja povijesti.⁹ Mikulić osporava tezu koju je zastupao Ante Pažanin da je u kulturnoj baštini Hrvata za filozofe pripadnost kulturi Zapada bila „bitna pretpostavka“ filozofskog razvoja jer bezuspešno pokušava premostiti konceptualnu razliku između „filozofije“ i „kulturne baštine“. Tezu o kulturnoj baštini kao „bitnoj pretpostavci“ filozofije Mikulić smatra neutemeljenom, nastalom za potrebe općeg „nacionalnog projekta“, a suprotstavlja se i svodenju filozofije na puki deo kulture. Mikulić odbacuje pomisao da je univerzalizam praksis filozofije poslužio kao dovoljan dokaz o protivhrvatskoj prirodi *Praxisa* za pogrom početkom devedesetih. On veruje da je za hrvatsku nacionalističku restauraciju u politici i kulturi bila bitna praksisovska kritika nacionalizma sedamdesetih i osamdesetih godina, kao i srpsko etničko poreklo najznačajnijih praksisovaca.

Svoju analizu Mikulić zaključuje stavom da je „Praxis, ostavši bez teorijskih nasljednika koji bi iznijeli smjenu generacija, prestao djelovati kao model kritičke filozofije u trenutku kad je, da bi filozofski preživio, morao rekonceptualizirati svoje kritičko mjesto. Ono je izgubljeno upravo s praksisom, i to je istinski manjak hrvatske 'kulture', možda njezin najveći deficit.“¹⁰

9 Borislav Mikulić, „Praxis filozofija – Univerzalizam i ideologem kulture u novijoj hrvatskoj filozofiji“, *Jutarnji list*, 5. prosinac 2001, Magazin, Kultura, str. 52. Teško je i zamisliti kako bi mogao u ušima filozofa okupljenih pod svodom Matice hrvatske zvučati sledeći Mikulićev stav: „Ali praksis nije ni biser ni kukolj u niski hrvatskih filozofija od sv. Jeronima do amatera filozofije povijesti Franje Tuđmana, kako to sugeriraju neki prikazivači koji danas, s različitim pretpostavkama, ili pokušavaju reducirati praksis na hrvatsku filozofiju (M. Kukoč) ili je pokušavaju integrirati (L. Veljak) ili samo rehabilitirati (D. Barbalić) u tisućljetnoj hrvatskoj kulturnoj baštini. *U hrvatskoj filozofiji ne postoji ništa hrvatsko osim praksisa i ništa relevantno filozofsko osim praksisa. Hrvatska filozofija postoji samo u obliku praksisa.*“

10 Na istom mestu. Svoj stav Mikulić obrazlaže na sledeći način: „praxis-filozofija u desetak godina nakon svog političkog poraza sredinom 70-tih, izgubila teorijski potencijal da bi potom počela gubiti i simboličko značenje kao nositeljica intelektualne slobode. To je postalo vidljivo polovicom 80-tih, kad se odvio ne samo definitivni razlaz između zagrebačke i beogradske grupe, nego i raspad institucija socijalističkog društva, dakle raspad konteksta u kojem je praksis funkcionirala kao kritika.“

„Dijalektičko jedinstvo suprotnosti“ – Mislav Kukoč i Slobodan Žunjić

Poređenje novijih analiza i ocena filozofskih rezultata pripadnika praxis grupe do kojih su došli filozofski poslenici u Hrvatskoj i Srbiji može dovesti do iznenađujućih rezultata. Skoro da potvrđuju ono čega bi se i jedni i drugi filozofski pisci sigurno grozili – da njihovi pristupi i ocene, gledani kao celina, čine dijalektičko jedinstvo suprotnosti. Ovde će ova teza biti obrazložena uporednom analizom radova dvojice nesumnjivo kvalifikovanih i stručnih filozofskih poslenika koji su u svom formativnom periodu, a i kasnije, bili bliski praksisovcima, Mislavu Kukoču i Slobodanu Žunjiću.

Kukoč se u više svojih radova bavio filozofskim dometima praksisovaca.¹ Slobodan Žunjić je pisac predgovora *Izabranim delima* Mihaila Markovića, blizak saradnik Mihaila Đurića i autor *Istorije srpske filozofije*.² Obojici je zajednička snažna ambicija da se othrvu uticajima praksisovaca, kritički prikažu njihov filozofski rad, ali i da ih filozofski prevaziđu. Tako je Kukoč

-
- 1 To su pre svih dve knjige: *Usud otuđenja*, Biblioteka Filozofska istraživanja, knjiga 7, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1988, a zatim, nakon deset godina, prerađena doktorska teza *Kritika eshatologijskog uma, problemi otuđenja i hrvatska filozofija prakse*, Kruzak, Zagreb 1998. Vredno je pomenuti i njegov članak „Odnos rada i slobode u djelu Karla Marxa“, *Kulturni radnik*, Zagreb, XXIX/1976, br. 2, str. 40–65, a svakako i „Hrvatska marksistička filozofija i krah socijalizma. Filozofija prakse kao dio hrvatske filozofije“, *Filozofska istraživanja*, god. 12 (1992), sv. 2, str. 383–392. Ovaj članak je na odgovarajućim mestima skoro u celini preuzet u *Kritici...*, pa ovde neće biti posebno komentarisano.
 - 2 Videti: Slobodan Žunjić, *Istorija srpske filozofije*, Plato, Beograd 2009, posebno str. 327–376. Videti takođe i njegovo delo *Službe Mnemosini*. Polemike o samozaboravu balkanske filozofske svesti, Plato, Beograd 2007. Videti i njegov predgovor „Mihailo Marković – praktična egzistencija kritičke nauke“ za *Izabrana dela Mihaila Markovića*, tom 1 (BIGZ, GENES-S štampa, SKZ, Beograd 1994) i članak, „Politika jednog 'teorijskog' osporavanja praxis-filozofije“, *Pitanja*, god. XVIII, br. 3–4/1988, str. 79–87. Skoro petnaest godina Slobodan Žunjić živi i radi u Sjedinjenim Američkim Državama.

prosudivao „hrvatsku filozofiju prakse“ zastupajući stavove koji su *expressis verbis* protivrečili iskazima praksisovaca, po sistemu „nije važno što ste napisali, tačno je moje tumačenje vaših stavova“. Žunjić je otišao i nešto dalje, jer tvrdi da je učestvovao u izgradnji misaonog profila Mihaila Đurića, u čijim delima je srpska filozofija „...dostigla svoju punu zrelost, koja postaje osnova njenog daljeg razvoja, merilo širine zahvata i dubine uvida“.³

Mada bi reč „usud“ u naslovu prve Kukočeve knjige na neki način upućivala na problem eshatologije u filozofiji prakse, o toj temi na kritički način u toj knjizi nema ni govora. Deset godina posle, u prerađenoj doktorskoj tezi *Kritika eshatologijskog uma* Kukoč zapravo „hrvatsku filozofiju prakse“ predstavlja kao eshatološku, dogmatsku misao koju je vreme jednostavno pregazilo. Naravno, nije reč o religijskoj dogmi, nego o, na Marksovim idejama zasnovanoj, dogmi, ne tako dalekoj od staljinističkog dogmatizma. Centralna tema njegovog kritičkog osvrta jeste pojam *otuđenja* u praksis filozofiji, s podrazumevajućim pojmovima postvarenja i razotuđenja.

Čak i površni poznavaoци povezuju ideje praksis filozofije, pre svih, sa delima Gaje Petrovića i Milana Kangrga, a od sociologa sa imenom Rudija Supeka. Kukoč, međutim, najčešće citira stavove Vanje Sutlića, koji se – što je i Kukoču dobro poznato – veoma rano odvojio od praksisovaca, pomerao svoje osnovno stanovište i približio se ideološkom aparatu Saveza komunisti.⁴ Da li je razlog češćih Kukočevih refleksija na Sutlića nego na Petrovića

3 Slobodan Žunjić, *op. cit.*, str. 376. Žunjić na istoj stranici ovako predstavlja svoju ulogu: „Đurićevo delo nije samo jedno individualno postignuće, već je rezultat tesne saradnje sa grupom mlađih filozofa (Žunjić, Basta, Kozomara) koja ga je, posle više godina izolacije i samoizolacije, uvela u epicentar filozofskog života... Tek u tom intelektualnom sadejstvu Đurić je potpuno izgradio svoj misaoni profil, koji mu je ranije nedostajao, a on je, zauzvrat, svojim znanjem, autoritetom i kolegijalnim odnosom, uspeo da, bar u jednom delu srpske filozofske scene, povрати poljuljani dignitet filozofskog rada i mišljenja.“ To što je Đurić pre „saradnje sa grupom mlađih filozofa“ imao za sobom desetak objavljenih knjiga, razvijenu saradnju u časopisima, posebno u *Praxisu*, praktično redovno aktivno učešće u radu Korčulanske ljetne škole, saradnju sa inostranim univerzitetima i časopisima, pa i ime osuđenika zbog „delikta mišljenja“, sve to nije važno jer mu je „misaoni profil ranije nedostajao“. Profesor Đurić je bio osebnina ličnost čije stavove mnogi praksisovci nisu delili ni dok je sarađivao u *Praxisu*, a jedno od velikih razilaženja u redakciji časopisa bilo je upravo oko izražavanja solidarnosti sa njegovim stavovima koji su bili suprotni opštoj orijentaciji *Praxisa*. Videti opširnije u: Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, Kultura&Rasvjeta (Biblioteka Feral Tribune), Split 2002, str. 167–170.

4 Vanja Sutlić je jedna od najzanimljivijih figura u filozofskom životu Jugoslavije kasnih pedesetih i početkom šezdesetih godina. Studente filozofije u Sarajevu fascinirao je svežinom misli, baroknim izrazom modernog filozofskog jezika, ali i osobenom pojavom. Jedan deo studenata ga je oponašao u govoru i oblačenju (crno odelo, bela košulja, tamna kravata, šešir sa širokim obodom, pelerina), a pratio ga je i u boemskom životu.

i Kangrgu izvesna njegova ljutnja, lični resantiman, izražen u „Proslovu“ *Kritike eshatologijskog uma*, ili je u pitanju ozbiljnije pomeranje Kukočevog osnovnog uvida u praksis filozofiju, teško je naslutiti. Uglavnom Kukoč insistira na odredbi „hrvatska filozofija prakse“ i konsekvantno upotrebljava kurziv.⁵ Kako *Kritika...* sadrži sve osnovne ideje, stavove i citate *Usuda otuđenja*, čitalac ta dva dela se može razložno pitati: kako to da isti pisci, iste knjige, isti citati budu izloženi u novijoj knjizi tako oštroj kritici, pa i osudi? Autor u „Uvodu“ *Kritici...* daje šturo obrazloženje kojim odbacuje naziv „jugoslavenska filozofija“, kao i „svojtanje praxis filozofije od strane pojedinih srbijanskih filozofa početkom osamdesetih godina“, pa „zagrebačku filozofiju prakse“ svrstava u „korpus hrvatske filozofije, neovisno o etničkom podrijetlu pojedinih njezinih pripadnika“. Time je presekao svaku moguću vezu „zagrebačke filozofije prakse“ sa „beogradskim filozofskim krugom“, kao da saradnja kolega koji su živeli u Zagrebu i Beogradu nije nikada ni postojala, da se drugi centri u bivšoj Jugoslaviji i ne pominju. Svetsku širinu praksisovske orijentacije strpao je u „Prokrustovu postelju“ hrvatstva. Naravno, nesporno je da praksisovska orijentacija u filozofiji pripada hrvatskoj filozofskoj misli, ali je Kukočev problem u tome što u isti mah pripada i srpskoj, i evropskoj, i svetskoj, pa jednu od tih odrednica smatrati dominantnom jednostavno je osakaćenje širine i vrednosti tog filozofskog usmerenja. Da je samo nacionalna, bez obzira na to kojom je nacionalnom bojom bojili, da nije univerzalna, evropska i svetska, svakako bi bila više kuriozitet nego ozbiljan filozofski pokret. I tu Kukočeva logika u startu pokazuje svoju osnovnu slabost: po toj logici praksisovac može biti i Srbin koji se bavio filozofijom, a živeo i radio u Zagrebu, ali nikako Hrvat, na primer filozof Andrija Krešić koji je živeo i radio u Sarajevu i Beogradu. Srbina koji se bavio filozofijom, a živeo u Beogradu ne vredi ni pominjati. Tako se Kukočeva izmena u atribuciji praksisovaca i neke jezičke novine⁶

Ta Sutlićeva „svita“ činila je sredinom sedamdesetih osnovu „sarajevskog filozofskog kruga“ koju je Muhamed Filipović Tunjo usmeravao u sasvim drugom pravcu. Sutlić je na poziv Lea Gerškovića prešao u Zagreb, na Fakultet političkih nauka, i tamo se – mada prethodno nije bio član SK – u lavirintima ideološkog aparata Saveza komunista ubrzo pogubio, ne realizujući svoj raskošni talenat. U Sarajevu sam bio njegov student i sećam ga se s poštovanjem i izvesnim simpatijama.

5 Tako u „Uvodu“ na nekih pet stranica taj izraz upotrebljava 17 puta, uz učestalo pominjanje „hrvatskih filozofa prakse“, koji su „...rečene probleme razglabali u dijalogu sa svojim teorijskim sumišljenicima“. Uporediti: Mislav Kukoč, *Kritika eshatologijskog uma*, problemi otuđenja i hrvatska filozofija prakse, str. 11–16. Navedeno mesto nalazi se na stranici 15.

6 Ovde će biti pomenute samo dve novine: u skladu sa pravilima novogovora u *Kritici...* je konsekvantno upotrebljena reč *auktor* kao oznaka za autora, filozofskog pisca. Ta se

mogu tumačiti kao eventualni razlozi bitno promjenjenog stava. Naime, za razliku od prve knjige u kojoj nema pomena o tome da su praksisovci „hrvatski filozofi prakse“, niti je sintagma *hrvatska filozofija prakse* uopšte pomenuta, u drugoj, *Kritici...*, prisvojni pridev „hrvatski“ dominantna je odrednica filozofa praksis orijentacije. Čini se da praksisovci nisu zadovoljili autorove visoke kriterije pripadnosti hrvatstvu, da su marksizmom zagadili čistu hrvatsku filozofiju i kulturu, pa je otuda logično da autor pokaže visoki nivo strogosti u kritici. Tako su, po Kukoču, praksisovci zaslužili da završe „u ropotarnici prošlosti“.⁷

Svoj temeljni stav prema praksisovcima Kukoč u *Kritici...* određuje na sledeći način: „Kritičnost pristupa analizi problema otuđenja u hrvatskoj filozofiji prakse proizlazi iz činjenice da se moje shvaćanje problema otuđenja i razotuđenja razlikuje od shvaćanja koje prevladava u djelima hrvatskih filozofa prakse.“⁸ U čemu su te razlike čitalac *Usuda otuđenja* i pored najbolje volje i najdublje analize ne može da otkrije, a čitalac *Kritike eshatologijskog uma* može da primeti dosta neobrazloženih poruga i nategnutih iskaza kojima bi čitalac trebalo da poveruje da praksisovci nisu mislili ono što su pisali i mislili, nego da je jedini ispravn tumač njihovih stavova – Mislav Kukoč. Tako Kukoč, na primer, piše da Kangrga „odlučno i izrijeckom odbacuje normativizam kao određenje postuliranog, razotuđenog čovjeka“, da normiranja ljudskosti Kangrga „a priori odbacuje kao ’veliki nonsens[...] ciničku (i pokvarenu *sofisteriju!*) ili tipičnu *znanstveno-objektivističku pedanteriju*““. Na pitanje da li „Kangrgina vizija ’autentična čovjeka’ ne postulira ozbiljenje genuino ljudske, nego ’svetačke ili ’moralističke’ biti“, Kukoč odgovara: „U svakom slučaju, takvo se pitanje ne može nonšalantno odbaciti na temelju moralističkog preduvjerenja, da je riječ o ’ciničnoj i pokvarenoj sofisteriji’ (što je moralistički stav par excellence) niti deplasiranom tvrdnjom da se radi o ’znanstveno-objektivističkoj pedanteriji’

reč u *Usudu...* apsolutno ne pojavljuje. U kritičku analizu Kukoč uvodi, u prethodnom delu neupotrebljavani, glagol *razglabati* i njegov derivat u glagolskoj imenici *razglabavanje*, kao oznaku stavova „hrvatskih“ filozofa prakse. Taj lepi narodni izraz je izvorno imao pejorativno značenje, što je autoru svakako moglo biti dobro poznato.

7 Kukoč prigovara Gaji Petroviću „neuvažavanje *povijesne prakse* od strane *filozofije prakse*“ i negira pravo Petroviću da procenjuje „da li neka realnost jest ili nije socijalistička“, a potom nastavlja: „Povijesna istina je doista zasjala; ali onako kako je auktor najmanje očekivao – tako da je i socijalizam i marksističko mišljenje revolucije odbacila u ropotarnicu prošlosti!“ (*Kritika...*, str. 197). Ta likovanja, nekad nad Hegelovom filozofijom, danas nad Marksovom, a u hrvatskim okvirima i Petrovićevom ili Kangrginom filozofijom poznate su, ali efemerne pojave u kulturi.

8 *Kritika...*, str. 14.

(suprotstavlja li tome Kangrga, kao valjanu, 'neznanstveno-subjektivističku nepreciznost?'). Riječ je o ozbiljnom pitanju i na njega valja odgovoriti s čvrstim argumentima.⁹

Nesumnjivo je, naime, da je otuđenje jedna od bitnih kategorija praksis filozofije, i da pojam razotuđenja može imati i snažan eshatološki naboj, ali to nisu jedini pojmovi bitni za filozofiju prakse. Zar je, na primer, *sloboda* čoveka manje bitna kategorija od pojma otuđenja? Ista primedba se odnosi i na pojam praktičnog humanizma, a da se o pojmu prakse ili o pojmu kritike („kritike svega postojećeg“)¹⁰ i ne govori. Kukoč kritički i humanistički, liberterski karakter mišljenja filozofa okupljenih oko *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole praktično i ne uzima u obzir.

Kukoč problem otuđenja u „hrvatskoj filozofiji prakse“ tretira iz različitih uglova: filozofskog, ontološkog, antropološkog, metafilozofskog, transfilozofskog, ontološko-antropološkog, psihološkog, ekonomskog, teološkog i ideološkog. S obzirom na socijalno-istorijski kontekst problem otuđenja analizira iz perspektive građanskog društva, države, socijalizma i postindustrijskog društva, a razotuđenje u „hrvatskoj praksis filozofiji“ u teorijskoj ravni razmatra kao „povijesno mišljenje“ (Sutlić), mišljenje revolucije (Petrović) i utopijsko mišljenje (Kangrga). Ukidanje rada, odumiranje države i mogućnosti realizacije autentične ljudske zajednice tretira kao vidove društvenoistorijske mogućnosti razotuđenja. Sutličeve stavove tretira kao veoma promenjive, pa na izvestan način i nepouzidane. Petrovićev pristup filozofiji – impregniran dogmatičnošću – kao „mišljenju revolucije“ neuverljiv mu je, a Kangrgino shvatanje budućnosti je utopijsko i „vlastitom svijesću ukopan duboko u zauvijek pokopanu prošlost“.¹¹

9 *Ibid.*, str. 100–101. Kukoč na to „ozbiljno pitanje“ ne daje odgovor, a o argumentima nema ni traga. Kukoču je cinizam da je Kangrgi valjana „neznanstveno-subjektivistička nepreciznost“ potpuno suvišan. To može biti bumerang. Naime, na primeru „ratnog zločina“ kao neljudske mogućnosti, o čemu pišu Petrović i Kangrga, može se Kukoču postaviti pitanje da li je po njemu „ratni zločin“ ljudska mogućnost, možda i humana! Naravno da je opravdano misliti da Kukoč ratni zločin ne bi nikada smatrao „ljudskim činom“, ali je u tom maniru pisao blasfemije o kolegama s kojima se razišao kada je promenio stanovište. To ne bi trebalo raditi bar u naučnim radovima koji su uz to i „prerađeni doktorat nauka“. Kako takvih mesta ima više, pitanje je da li su članovi komisije za odbranu čitali tezu pre odbrane!

10 Milan Kangrga u *Švercerima vlastitog života* ima potrebu da Marksov stav na tu temu citira u celini „...zbog toga, što vajni 'kritičari' i Marxa i praksisovske filozofije poput Mislava Kukoča pišu knjigu, kako bi 'dokazali' takozvani 'eshatologijski karakter' njihovih osnovnih stavova (Ta je nepismena i nedoučena bahatost i bezobzirnost prava karakteristika tih 'kritičara').“

11 *Ibid.*, str. 216.

Kukoč prigovara praksisovcima težnju da njihove ideje dobiju i praktičnu primenu,¹² da utiču na aktualna društvena zbivanja. Moglo bi se reći da ih načelno tretira kao revolucionarne socijaliste. Vranicki je „najavio maoističku 'kulturnu revoluciju socijalizma' u Kini, koja se dogodila nekoliko godina kasnije, nije poznato, ali se može osnovano zaključiti da bi provedba ovakvog *teorijskog galimatijasa* (istakao B. J.) od ideja teško mogla bilo gdje drugdje uroditi drukčijim učincima“.¹³ Inače, Vranicki se pridružuje „propagandističkom vokabularu staljinističkih ideologa“.¹⁴ Supekov pristup je prosocijalistički, „pomalo ideologiziran i jednostran“,¹⁵ a kao „vatreni zagovaratelj ideje samoupravljanja“ u praksi je iznenađujuće „apologet državne ili bilo čije socijalističke ideologijske kontrole“.¹⁶ Na prethodnim stranicama (178–190) kritikuje Supeka da razdvajanje političke države i građanskog društva sagledava isključivo u negativnom svjetlu, da pogrešno uočava procese političke emancipacije kao indikatore produbljenja čovekovog otuđenja, da je suviše oštar kritičar „buržoaske demokracije“. Optužuje ga za „vulgarni sociologizam“ i njegove ideje povezuje sa Enverom Hodžom i Polom Potom! „Supek izrijeком ne kaže, možda čak i ne misli“, da je građansko društvo regres u odnosu na feudalno, piše Kukoč, ali je to po njemu logičan zaključak!

Za Milana Kangrgu Kukoč ima ponegde i reči hvale. „Nitko kao Kangrga“, piše Kukoč, „u čitavoj *hrvatskoj filozofiji prakse*, nije s toliko žara i predanosti, s tolikim erosom i akribijom, intelektualno uranjao u samu bit i smisao građanskog, misaono zahvatio, artikulirao i afirmirao specifičnost i epohalno povijesni novum građanskog svijeta...“, ali, ali, ali „nitko drugi poput Kangrge nije, s tako nesmiljenom oštrinom, s takvom nesnošljivošću i isključivošću, pisao o negativnim stranama opstojećeg građanskog

12 „Hrvatski filozofi prakse“, piše Kukoč, „i to svi bez ostatka, čak i oni koji se odlikuju krajnje apstraktnim filozofijskim diskursom i načinom mišljenja, ne samo da ne zaziru od mogućnosti zbiljsko-praktične aplikacije njihovih teorijskih rješenja, nego je, dapače, smatraju nužnom.“ *Ibid.*, str. 259.

13 *Ibid.*, str. 213–214.

14 *Ibid.*, str. 177. A na drugom mestu Kukoč piše: „Tko zna što bi se dogodilo da je u Sovjetskom Savezu, prema vizijama Vranickoga, država odumrla te da je sve, pa i strateško nuklearno oružje, došlo pod anarhoidnu samoupravljачku vlast 'širokih narodnih masa'; možda bi ga neki fanatizirani samoupravljач i uporabio u svrhu razotuđenja 'širokih narodnih masa' s onu stranu željezne zavjese?“ (*ibid.*, str. 271). Kukoč izgleda zaboravlja da su upravo *državne vlasti* i na jednoj i na drugoj strani „željezne zavjese“ dovele svet i na rub nuklearne katastrofe i da je bilo i ima „fanatika“ i na jednoj i na drugoj, a verovatno i na trećoj strani koji su hteli ili bi hteli da upotrebe nuklearno oružje. Samo toliko: u opasnostima od nuklearne katastrofe Vranicki je zaista potpuno nevina figura.

15 *Ibid.*, str. 172.

16 *Ibid.*, str. 201.

svijeta...¹⁷ Kangrgi prigovara karakterističnu ljevičarsku retoriku i demagogiju, tipičnu za šezdesetosmašku evropsku mladež, a njegov članak o fenomenologiji nastupanja jugoslovenske srednje klase smatra *crnom mrljom* u bogatoj Kangrginoj bibliografiji, jer „svojom isključivošću, nesnošljivošću, čak donekle i denuncijantskim i pogromaškim tonom...“ odudara od celokupnog Kangrginog opusa.¹⁸

Izgleda da Kukoč najviše poteškoća ima u „razglabanju“ ideja Gaje Petrovića. Na jednoj strani Gajo Petrović mu izgleda veoma blizak Marksu, blizak do dogmatičkog prihvatanja Marksovih ideja, a na drugoj njegova filozofija prakse i „metafilozofija“, „ostaje, kao i filozofija, *zgoljna teorija* (istakao B. J.), odnosno, 'uska specijalna grana spoznaje' i, kao takva, legitimira se kao jedna od mnogobrojnih filozofijskih koncepcija, te nema nikakva teorijski opravdanog razloga da se tretira ikako drukčije“.¹⁹ Ideološke nakane ga sprečavaju da vidi neke kontradikcije u Marksovom delu, a „etatistički“, realni socijalizam uopšte ne smatra socijalizmom nego njegovom negacijom. Kako Petrović u svetu ipak vidi neke klice socijalizma, Kukoč se pita – kao da ne zna Petrovićev odlučan odgovor – da li je reč o „kontrarevoluciji“ u Mađarskoj ili o gušenju te „kontrarevolucije“ i smatra da se „auctore i pronositelje socijalističkog teorijskog projekta ne može ekskulpirati od rezultata njegove praktične primjene“.²⁰ Kukoč se takođe ne pita odakle Petrovićev dogmatizam

17 *Ibid.*, str. 164.

18 *Ibid.*, str. 168, u napomeni. Kukoču je poznato da je upravo zbog tog članka *Praxis*, br. 3–4, za 1971. bio zabranjen. Koga je to Kangrga navodno denuncirao, ako je upravo njegov članak bio sudski procesuiran? Nije li neko denuncirao Kangrgu da bi otvorio sudski proces protiv *Praxisa*? Tome dodajem i lično iskustvo: nepune dve godine od pojave tog broja *Praxisa* u Sarajevu sam u toku izvođenja nastave na Filozofskom fakultetu, 28. novembra 1972. uhapšen zbog članka „Jugoslovensko društvo između revolucije i stabilizacije“ objavljenog u istom broju *Praxisa* i osuđen na dve godine zatvora (uslovno) i četiri godine zabrane javnog nastupanja i publikovanja rezultata rada (bezuslovno). Da li su takvi članci i danas „crne mrlje“ u nečijem opusu i da li Kangrga „pada daleko ispod *niveaua* prethodno elaboriranog filozofskog koncepta postvarenja“, kako je Kukoč prethodno zaključio (str. 154), prosudiće neki drugi pisci i neko drugo vreme.

19 *Ibid.*, str. 96.

20 *Ibid.*, str. 194. Kukoč tako i privrednu reformu u Jugoslaviji brani od Petrovićeve oštre kritike, kao da su tvorci te reforme zaista želeli tržišnu privredu i zakone slobodnog tržišta: „...potpuno je neprilično ozbiljnoj filozofskoj refleksiji da, ustrajavajući na okoštanim marksističkim dogmama, tako ozbiljna pitanja, koja su se na kraju ispostavila kao odlučujuća za sudbinu socijalizma, nehajno karakterizira kao – 'humoristička'. (sic!)“ (*ibid.*, str. 195). Petrovićevom skepticizmu Kukoč u posebnom odeljku suprotstavlja optimizam Adolfa Dragičevića (videti: str. 217–222), a da taj optimizam ne promatra i ne procenjuje u sklopu tragičnih zbivanja devedesetih godina u procesu raspada bivše jugoslovenske države.

ako „**Gajo Petrović** svoju viziju razotuđene, autentične ljudske zajednice teorijski sagledava na način oprečan svekolikoj marksističkoj tradiciji“.²¹

Osnovnu vrednost Kukočevog dela predstavlja savesno navođenje obilja citata iz dela i članaka „hrvatskih filozofa prakse“, mada posebno Kangrgi i Sutliću zamera „citatomaniju“, pa i isticanje uobičajeno visokog teorijskog nivoa „*hrvatske filozofije prakse*“, kao i doprinose praksisovaca izgradnji koncepcije otuđenja, mada u njihovim stavovima nema ništa što bi bilo bitno drukčije od filozofije.²² Takođe se i iz Kukočeve analize može zaključiti da praksisovci nisu bili nikakva sekta dogmatskih istomišljenika nego zajednica filozofa i naučnika koji su različito promišljali probleme čoveka i sveta.

Kukočev pristup „hrvatskoj filozofiji prakse“ je ekskluzivistički, baziran na principu isključivosti. Tako od početnih devet „hrvatskih filozofa prakse“, na kraju, u zaključku, ostaje pet. Niko čije prebivalište nije bilo u Zagrebu,

21 *Ibid.*, str. 273. Ne, ali će napraviti aluziju da, imajući u vidu Petrovićeve reči, „...Sutlić nije jedini koji se svojski trudio i nudio vlastima za ulogu 'Staatsphilosoph'“ (str. 275). Ljudska bezobzirnost bi ipak trebalo da ima neke granice. Ako je već primetio da je Petrović „...s određenom dozom profesorske arogancije“ (str. 72) kritikovao jednog od ključnih ideologa partijske države, Veljka Vlahovića, onda to sigurno nije put da neko postane „državni filozof“. (Kukoču za utehu može poslužiti činjenica da je Mihailo Marković u svojim sećanjima *Juriš na nebo* Petroviću takođe zamorio oštar kritički stav prema Vlahoviću.) Napokon, nakon promene svog stanovišta, Kukoč je između ostalog, postao i visoki diplomatski državni službenik. Bilo bi nekorektno smatrati da je svoje stavove menjao da bi dobio visoke činovničke funkcije. Ali je još nekorektnije ličnosti koja je čitav život posvetila filozofskom radu tako nešto spočitavati. Kukoč od takvih opservacija prema kolegama ne beži. Tako u intervjuu Domagoju Vričku, objavljenom u *Obzoru*, br. 11, 6. studenoga 1999, pod naslovom „Neki su praksisovci preko noći postali liberalnim demokratama“, prigovara kolegama Žarku Puhovskom, Linu Veljaku i Gvozdenu Flegu vezu sa sponzorima „dekadentnog buržoaskog Zapada“.

22 Svoju kritičku studiju o „hrvatskoj filozofiji prakse“ Kukoč završava sledećim rečima: „Čak se i po preuzetnosti svoje nakane *hrvatska filozofija prakse* samo uklapa u prevladavajući trend marksističke filozofije, ali ne uspijeva u tome, već ostaje u njezinim okvirima, tek kao jedna od mnogih filozofijskih koncepcija, više ili manje vrijednih i značajnih, o čemu će – pa tako i o *hrvatskoj filozofiji prakse* – svoj konačni sud izreći jedini relevantan sudac: povijest filozofije.“ *Ibid.*, str. 296. Tom Kukočevom zaključku može se dodati – možda će taj sud biti i kritičniji, ali će sigurno biti drukčiji. Možda bi i Kukočev stav bio drukčiji da je ozbiljnije promislio ono što je napisao Danko Grlić koji odbacuje eshatološko određenje komunizma kao stanja „trajne radosti, punog bezkonfliktnog humaniteta“: „Tko je mogao predvidjeti sve te devijacije, sva ta, često vrlo duboka socijalna deformiranja, nacionalna ugnjetavanja, ispoljavanja najtamnijih šovinističkih strasti, genocid, tretiranje idejnih i političkih protivnika gore nego kriminalnih zločinaca, kao i sve druge strahote dehumanizacije, ličnog terora, sivila birokracije, vladavine kaste i primitivizma u okviru principijelno najhumanijeg i najslobodnijeg sistema socijalizma i u ime najsnažnijih i najslobodnijih umova kao što je bio Karl Marx?“ Namerno navedeno prema Kukočevoj *Kritici eshatologijskog uma*, str. 280.

bez obzira na to da li je Hrvat ili ne, nije mogao proći gusto Kukočevo sito. Navodi jedan članak Mihaila Markovića u italijanskom časopisu *Il Protogora*²³ iz 1960. u kojem je Marković „predviđao oštrije sukobe i sporove između hrvatske i srbijanske neomarksističke filozofije“, ali su od sporova odustali „vješto prigrabivši svoj dio svjetske slave“²⁴ (istakao B. J.). Neverovatno je da Kukoč ne uspeva da uoči korektnu kolegijalnu saradnju sa obe strane koja je trajala više od dve decenije, koju su u procesu raspada Jugoslavije poremetile brojne okolnosti. Dovoljno je pomenuti i obrnuti proces: koliko je knjiga „hrvatskih filozofa prakse“ objavljeno u Beogradu, koliko su članaka „hrvatski filozofi prakse“ objavili u časopisima *Filosofija*, *Theoria* i *Gledišta*, kako su snažno zagrebačke kolege podržale beogradske u procesu njihovog izbacivanja sa univerziteta, koliko je bilo zajedničkih skupova i filozofa i sociologa, koliko je bilo zajedničkih međunarodnih aktivnosti. Slobodno se može tvrditi da su beogradski, a i mnogi drugi filozofi i sociolozi iz zemlje i inostranstva bili legitimni deo praksisovske orijentacije, što ne znači da su i deo „hrvatske filozofije prakse“. Ali je nejasno zašto filozofiju prakse osiromašiti njenim svodenjem isključivo na odrednicu – *hrvatska*.

Slobodan Žunjić u svom delu *Istorija srpske filozofije* ide u potpuno suprotnom smeru od Kukoča, ali dolazi do sličnih rezultata. Period od 1965. do 1975. ocenjuje kao „zlatno doba“ praksis filozofije u Srbiji i Jugoslaviji: „Ova neomarksistička formacija predstavlja nesumnjivo ono najautentičnije i najproduktivnije u celokupnoj posleratnoj jugoslovenskoj teorijskoj misli, njen vrhunac i njen najzanimljiviji rezultat. Oko ovog filozofskog poduhvata tumačenja Marksa i kritičkog razumevanja savremenog sveta ona je više od jedne decenije okupljala najsposobnije intelektualne snage iz čitave Jugoslavije (filozofe, sociologe, politologe, teoretičare književnosti i književnike) ne namećući im pri tom nikakav homogen i jedinstven program. Štaviše, u praxis-grupi nisu bili aktivni samo marksisti, niti su se praksisovci zanimali isključivo za marksističku problematiku. Individualne razlike među pripadnicima su poštovane a dijalog sa drugim orijentacijama

23 Manipulaciju skoro redovno prate različiti oblici mistifikacije: Markovićev članak *Il Protogora*, vol. 2, 1960, str. 2–43, objavljen u *autorizovanom* prevodu pod naslovom „O jugoslovenskoj savremenoj filozofiji“ u časopisu *Naše teme*, br. 4, god. V (1961) ne sadrži pretnju bilo kakvim sukobom zagrebačkih i beogradskih filozofa nego natuknice o razlikama o kojima će se tek raspravljati.

24 *Ibid.*, str. 74. Kukoč pominje da su pojedini beogradski filozofi bili članovi redakcijskog Savjeta *Praxisa*, da su sudjelovali u radu Korčulanske ljetne škole, da su kooptirani u redakciju međunarodnog izdanja *Praxisa*. Marković je s drugovima „...prešao na stranu međunarodno afirmisanih pobjednika“ (str. 121). Po toj logici „pobjednici“ su bili ili naivni i glupi ili velikodušni, pa su poražene prihvatili kao svoje ravnopravne kolege.

je podstican, što je praxis-grupu činilo više intelektualno-kritičkom zajednicom nego doktrinarnom sektom.²⁵ Priključivši *Praxisu* časopis *Filosofija*, Žunjić piše da je praksis filozofija u Jugoslaviji imala dva organa, ali da je beogradsko krilo praksis filozofije imalo neke svoje osobenosti koje vidi u jačoj sklonosti prema „naučnoj filozofiji“ i snažnijoj kritičnosti. Svoj zaključak zasniva uglavnom na nekim stavovima Mihaila Markovića kojeg, uz Mihaila Đurića, vidi kao „predvodnika“, odnosno vodeću ličnost beogradskog dela praksis grupe. Žunjić ne prihvata prigovore Markoviću da je filozofiju svodio na puku metodologiju naučnog saznanja i ističe epohalnost Markovićevog pristupa koji nije samo apstraktna negacija postojećeg, već formulacija nacrtu praktičnog angažmana.

Beogradski pripadnici praksis grupe bili su učenici Dušana Nedeljkovića, ali su, između ostalog, zahvaljujući raskidu sa Staljinom odbacili rigidni dijalektički materijalizam sovjetske provinijencije i okrenuli se Marksovim ranim radovima. Dogmatska struja u Beogradu još dugo je ostala snažna, ali je u raspravi o teoriji odraza na Bledu, novembra 1960, potisnuta s dominantne pozicije. Na Bledu su srpski filozofi „vodili glavnu reč na obe strane u sporu: M. Marković, G. Petrović, M. Kangrga, S. Stojanović, B. Bošnjak, D. Jeremić, M. Damnjanović na onoj koja je kritikovala teoriju odraza kao neadekvatnu i nedovoljnu osnovu za razumevanje čovekove saznajne i stvaralačke delatnosti, te D. Nedeljković, A. Stojković, V. Ribar, Lj. Živković, V. Pavićević i B. Šešić, na onoj koja je branila metafizički primat objekta...“²⁶ Žunjić ističe značaj Markovićevog (drugog) londonskog doktorata 1956, što mu je omogućilo da doprinese izgradnji logičke kulture i diskurzivnosti mišljenja, a zatim, sasvim suprotno od Kukoča, tumači Markovićev članak u italijanskom časopisu *Il Protagora*: „Markovićeva sklonost ka logici

25 Slobodan Žunjić, *Istorija srpske filozofije*, Plato, Beograd 2009, str. 350. Saradnju beogradskih i zagrebačkih kolega autor prikazuje u skoro idiličnom svetlu: „Početak delovanja praxis-grupe u jugoslovenskoj filozofiji formalno se vezuje za pokretanje časopisa 'Praxis' koji je u Zagrebu izlazio od 1964. do 1974. godine kao organ Hrvatskog filozofskog društva i Saveza jugoslovenskih filozofskih društava. Međutim, u redakcijskom savetu su od početka bili i filozofi iz Beograda, dajući uz zagrebačke kolege osnovni ton i u oblikovanju časopisa i u diskusijama koje je njegova redakcija organizovala na Korčuli ('Korčulanska letnja škola') i drugde. Bliska saradnja beogradskih filozofa sa zagrebačkim kolegama koja je prethodno dovela do organizacije zajedničkih skupova u Dubrovniku ('Čovek danas', 1963) i Opatiji ('Savremeni problemi filozofske antropologije', 1964), intenzivirana je naročito posle skupa u Vrnjačkoj Banji o moralnim vrednostima Jugoslovenskog društva“ (*ibid.*, str. 251). Ova idilična slika ne odgovara sasvim realnosti („Savez jugoslovenskih filozofskih društava“, na primer, u to doba nije bio „Savez“ nego „Jugoslovensko udruženje za filozofiju“ koje nije bilo „osnivač *Praxisa*).

26 *Ibid.*, str. 338.

i preciznoj argumentaciji umnogome će odrediti budući karakter beogradske filozofske škole, koja će, za razliku od zagrebačke, biti znatno rezervisanija prema spekulativnom i utopijskom kao pravim alternativama dijamata.²⁷ „Snažan i raznovrstan uticaj Mihaila Markovića u filozofiji“, Žunjić opisuje na sledeći način: „Ni pre ni posle Markovića kod nas nije bilo filozofa koji je bio u stanju da i najsloženije sadržaje iz spekulativne tradicije podvrgne analitičkim procedurama bez gubitka polazne pojmovne supstance, a pogotovu da ih uz to izloži jasno i precizno... Marković [je] otac posleratnog beogradskog filozofskog izraza, ekonomičnog i smirenog, lišenog svake emfaze kao i mutnog dvosmislenog kazivanja.“²⁸

Dok se Kukoč svim silama trudio da dokaže *hrvatstvo* „hrvatske filozofije prakse“ i odbijao svaku pomisao da bi i neko drugi mogao pripadati praksisovskom filozofskom i sociološkom krugu, Žunjić ide obrnutim putem i insistira na *srpstvu* čak i *hrvatskih* filozofa prakse: „Ako podela praxis-filozofije na dva centra nije bila jednoznačna, ona se još manje sme shvatiti kao podela na osnovu nacionalne pripadnosti, jer su u Zagrebu dominirali filozofi koji su po nacionalnosti ili poreklu bili Srbi (Petrović, Bošnjak, Kangrga, Sutlić), a u beogradskoj grupi je, s druge strane bilo i Hrvata (Andrija Krešić). I po svom unutrašnjem sastavu i po svom usmerenju praxis-grupa je, dakle, prava jugoslovenska škola mišljenja sa doista svetsko-povesnim horizontom i njemu odgovarajućim internacionalističkim duhom.“²⁹

Bornirani nacionalizam daje neočekivane rezultate, čak ako su njegovi protagonisti stručno kvalifikovani filozofski pisci: Kukoč je isključiv

27 *Ibid.*, str. 341. Žunjić nastavlja: „Još 1961. godine Marković je u italijanskom časopisu *Il Protagora* opisao razliku između beogradske i zagrebačke škole kao razliku između 'kritičke nauke' i 'revolucionarne utopije'.“

28 *Ibid.*, str. 342. Ima u Žunjićevom stavu snažnog idolatrijskog preterivanja, kao i namrže u Kukočevom. Marković je bio značajna filozof i jedan od najpoznatijih predstavnika praksis grupe, ali je praksisovske pozicije napustio i upustio se u jednu politiku koja mu sigurno nije služila na čast. O tome više pišem na drugom mestu u ovoj knjizi, a videti takođe moj „Neobjavljeni intervju – Praxis kritičko mišljenje i delanje“ s Mihailom Markovićem, objavljen u časopisu *Filozofija i društvo*, br. 1/2010, str. 3–16. Časopis je taj intervju objavio kao „In memoriam: Mihailo Marković“.

29 *Ibid.*, str. 356–357. Da bi srpsko poreklo praksisovaca bilo što naglašenije, Žunjić će u napomeni na str. 362. iskoristiti podatak da je Vanja Sutlić upisan u knjige rođenih kao Jovan Kuga. Sutlić taj podatak nije krio ali je imao svoje ljudske razloge za promenu imena i to bi trebalo poštovati. Praviti, na primer, od Kangrga Srbina, i pored njegovog izričitog iskaza da je Hrvat, nije jednostavno fer. To su radili i hrvatski nacionalisti kojima se Kangrgina filozofska misao i kritičnost nije sviđala. Zar nije ljudski lepši odgovor jedne dame koja živi u Francuskoj, a rođena je u Austriji: „Ja sam Francuskinja koja je rođena kao Austrijanka.“ Jedan zanimljivi iskaz Gaje Petrovića na tu temu navodim na drugom mestu u knjizi.

u insistiranju na *hrvatskom* karakteru „hrvatske filozofije prakse“, koja je inače jedna eshatološki usmerena misao bez nekih posebnih, specifičnih filozofskih vrednosti čak i u korpusu marksističke filozofije. Jedina bitna činjenica je da je reč o „hrvatskim filozofima prakse“ unutar hrvatske filozofije. Žunjić je, bolje razumevajući vrednosti praksis filozofije, postupio nešto lukavije: skoro sve ključne praksisovce je identifikovao kao Srbe – dopuštajući da to i nije toliko važno – a onda ih je, kao deo srpskog filozofskog korpusa, uzdigao na svetsko istorijski horizont i njemu odgovarajući internacionalni duh!

Vremena se menjaju, menjaju se ljudi, a menjaju i svoje ideje. Žunjić se još nije oglasio, ali Kukoč, u skladu sa nekim novijim vetrovima na Balkanu, jeste. Značajno je korigovao svoj stav o „hrvatskoj praksis filozofiji“. Bilo bi dobro da je to učinio na osnovu novih saznanja, ali će pre biti stoga što je njegova sklonost obratima i promeni osnovnih stavova praktično bezgranična. Kao da u *Kritici eshatologijskog uma...* nije napisao ono što je napisao o praksisovcima, u jednom skorijem javnom nastupu u Beogradu (13. maja 2010) tvrdio je da je termin „hrvatska filozofija prakse“ izabrao zato što je „praxis filozofija nesumnjivo najkvalitetnija, najuspješnija i u svijetu najpoznatija orijentacija suvremene hrvatske filozofije“ i da je to bila njegova reakcija „na povremeno osporavanje ove orijentacije kod dijela hrvatske filozofije s pozicija uskogrudog hrvatskog nacionalizma“.³⁰ Uz neke opšte kritičke primedbe Kukoč posebno naglašava da „nema namjeru osporiti visoku vrijednost i kvalitetu ove filozofske orijentacije, koja još uvijek predstavlja nedosegnuti vrhunac suvremene hrvatske filozofije“.³¹ Publici u Beogradu nije objasnio kako se u ovako visoke ocene i odbranu praksisovaca od „uskogrudog hrvatskog nacionalizma“, uklapaju njegove ocene Vranickog kao preteče maoističke kulturne revolucije i tvrdnji da je taj praksisovac napravio „teorijski galimatijas“. Da li još uvek smatra da je Supekov prosocijalistički pristup pomalo jednostran i ideologiziran, da je Supek apologet državne ili bilo koje ideološke kontrole? Da li još uvek stoji njegova optužba upućena Supeku za „vulgarni sociologizam“ i da li još uvek Supekovе ideje povezuje sa idejama Envera Hodže i Pola Pota? Da li se još uvek pita o eventualnoj Kangrginoj „neznanstvenoj subjektivističkoj nepreciznosti“, da li veruje da je jedan Kangrgin članak u *Praxisu* (zbog kojeg je *Praxis* bio privremeno zabranjen) pisan „denuncijantskim i pogromaškim tonom“ i „daleko ispod *niveaua* prethodno elaboriranog filozofskog koncepta postvarenja“?

30 Mislav Kukoč, „Dometi hrvatske filozofije prakse“, predavanje u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011, str. 232.

31 *Ibid.*, str. 244.

Da li i dalje stoji na stanovištu da je Gajo Petrović Marksove ideje prihvatao dogmatski i da je njegova filozofija „zgoljna teorija“? Da li i dalje praksisovcima zamera težnju da njihove ideje dobiju praktičnu primenu? Ako su odgovori na ova pitanja pozitivni, onda je nejasno šta Kukoč smatra svojom odbranom praksisovaca pred „uskogrudim hrvatskim nacionalizmom“. Još manje je jasno kako bi bilo ko na osnovu ovih stavova mogao da izvede Kukočev iskaz da je „praxis filozofija nesumnjivo najkvalitetnija, najuspješnija i u svijetu najpoznatija orijentacija suvremene hrvatske filozofije“! A potpuno je nejasno kako zamišlja napade ako su njegovi prethodno navedeni stavovi odbrana! Ne treba ni od koga, pa ni od Mislava Kukoča tražiti da menja svoja uverenja, još manje da odustaje od oštre kritike praksis orijentacije, ali bi bilo lepo da se sam sa sobom dogovori šta on zaista misli, pod uslovom da misli!

Eppur si muove

Postoje različite pretpostavke o razlozima za „gašenje“ *Praxisa* i „ukidanje“ Korčulanske ljetne škole: od „svađe unutar obitelji“, suviše oštre kritike birokratizirane vlasti, aluzija na neprikosnovenu arbitrarnu moć (harizmarhija i harizmarh) vođe – Josipa Broza Tita – kritike samoupravljanja, zanemarivanja zakona slobodnog tržišta, kritike nacionalizma, dobrih veza sa „sumnjivim antisocijalističkim elementima“ do izvesne intelektualne ljubomore, s obzirom na ugled koji su neki od praksisovaca uživali u inostranstvu. Svaka od tih pretpostavki može da nađe izvestan oslonac u nekom segmentu društvene stvarnosti i nijednu ne bi trebalo *a priori* odbaciti. Daleko veći broj pretpostavki mogao bi se sačiniti o praktično kontinuiranoj kampanji protiv *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole koja traje od prvih brojeva časopisa do današnjeg dana. Ni duge senke tragičnog raspada zajedničke jugoslovenske države nisu umanjile oštrinu sukoba oko *Praxisa*.

Postavlja se pitanje odakle tako veliki *subverzivni potencijal* praksisovske pozicije u kulturi bivše jugoslovenske zajedničke države i njenih nasljednica, nacionalnih država. Kako to da su praksisovci smetali Josipu Brozu, Vladimiru Bakariću, Edvardu Kardelju, Milentiju Popoviću, Latinki Perović, Dušanu Dragosavcu, Stipi Šuvaru, Branku Mikuliću? Izazivali su gnev generala, admirala, pukovnika, vojnih i civilnih službi bezbednosti. Pojedini akademici i profesori univerziteta su se trudili da daju svoj doprinos javnoj osudi tih „apstraktnih humanista“. Poznata „Šušareva“ *Bijela knjiga* puna je imena tih „krizologa“. Izazivali su osude Šime Đodana, Marka Veselice, Vlatka Pavletića, na primer, istina – u različita vremena, na različite načine. I posle dve decenije od nestanka časopisa i Škole, praksisovci su smetali i dr Franji Tuđmanu.

Na to pitanje o subverzivnom potencijalu, zapravo o orijentaciji praksisovaca na pitanje slobode ličnosti, čovekove stvaralačke prakse i mišljenja

revolucije nije jednostavno dati celovit odgovor. Romantičarski pristup koji bi od praksisovaca pravio nekakve „heroje svoga doba“ bio bi potpuni pro-mašaj, bez obzira na to da li je reč o filozofiji, društvenoj teoriji ili socijalnom angažmanu. Odmah treba primetiti da ni praksisovci nisu imali pouzdane odgovore na izazove svoga vremena. To ne mora biti ključna slabost njihove pozicije, jer ni oni najpoznatiji među njima nisu imali proročkih i mesi-janskih ambicija.

Moć kritičkog mišljenja, sloboda izražavanja vlastitog mišljenja u javnosti i osećanje ljudske solidarnosti nisu, dakle, zgasnuli s „gašenjem“ *Praxisa* i „ukidanjem“ Korčulanske ljetne škole. Čak i u praskozorje unutrašnjeg raspada praksis grupe kao male intelektualne zajednice kritički, ali i afirmativni pristupi tom filozofskom pravcu nisu nedostajali. Tako je časopis *Theoria*, br. 1–2/1988 objavio više priloga pod zajedničkim naslovom „Praksisovski marksizam i jugoslovenska filozofija“. Temat je otvoren kratkim prologom Milana Kovačevića „Neka zapažanja o našoj marksističkoj filozofiji“. Dve su osnovne, ali veoma krupne primedbe koje autor stavlja jugoslovenskom marksizmu, posebno marksizmu praksisovske orijentacije. Prva je da je marksizam jugoslovenskim filozofima i građanima nametnut kao idejna kolonizacija, tako da uopšte nisu imali slobodu izbora. I praksis filozofija bila je deo zvanične državne ideologije, a zvaničnici su je kritikovali jer nije bila (dovoljno) marksistička. Praksis filozofija je postala poznata u svetu i Evropi: „Evropa nam se pojavljivala u dvostrukom vidu: s jedne strane, uništavala nas je kao što se uništava gamad i zato nalazila različite povode – našu zaostalost, divljaštvo, svoju kulturnu dominaciju i svoj fašizam; s druge strane, ista Evropa nas je kultivisala kao što se kultivišu biljke i zaslepljivala sjajem svoje kulture uopšte i filosofije posebno. U toj situaciji evropski marksizam doživljavali smo kao prijatelja, kao прибежиште, kao most za ulazak među tzv. istorijske narode. Filosofija prakse, krajnji domet našeg marksističkog pravca, postala je oruđe vekovima žuđene evropeizacije. Naša mudrost slična je mudrosti suncokreta.“¹ Dakle, praksisovci su se kao suncokreti okretali za suncem evropske marksističke misli, a da joj nisu davali svoj autentični doprinos. Iz te osnovne primedbe je proizašla i druga: posle Bledskog skupa filozofa sunce je počelo da izlazi na Zapadu, marksizam je stigao na naš prag s drugom evropskom kolonijalnom robom, a naša tradicija je odbačena: „Postali smo marksisti preko noći i trud svih ranijih naraštaja odneli u muzeje ili bacili na smetlišće. Pošto biće određuje

1 Milan Kovačević, „Neka zapažanja o našoj marksističkoj filozofiji“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 5.

mišljenje, u našim bednim prilikama mogle su nastati samo bedne misli.“² Sa suverenom arogancijom bez pokrića Kovačević je praksisovce sveo na banalne Marksove imitatore tvrdnjom da su bili protiv cenzure zato što je i Marks bio protiv cenzure! Kako je i autor svakako bio protiv cenzure, da li to znači da je bio slepi sledbenik Marksa? Nikako! Svakako je teža optužba da su praksisovci, jugoslovenski marksisti, mnoge ideološke predrasude proglašavali za naučne istine. Ali, i ta optužba je ostala bez obrazloženja. Autor svoj prilog završava slikom marksističkog mraka: „Naši najistaknutiji marksisti utopili su nas u same opštosti. Evo nas usred noći kad su sve krave postale crne.“³

O prilogu Nevena Sesardića, „Još jednom o filozofiji prakse“, već je bilo reći. Druga predstavница analitičke filozofije, Svetlana Knjazev Adamović, dovela je savremeni marksizam u vezu s gulagom, kao da poljski, češki, mađarski, jugoslovenski i mnogi drugi marksistički filozofi i sociolozi nisu svoju misao razvijali upravo kao protivstav onoj ideologiji koja je dovela do gulaga. Njeno ključno pitanje marksistima, pa *eo ipso*, i praksisovcima, bilo je: „kakvu ulogu u svim tim strahotama igra njihova doktrina, a shodno tome, u kojoj su meri tvorci i zagovornici marksizma odgovorni za sve ono što se odigralo i što se odigrava.“⁴ Autorka se poslužila Orvelovim opisom životinjske farme da zaoštri pitanje odgovornosti tvoraca marksizma i zagovornika marksističke teorije za njene negativne učinke. Njen odgovor nije decidan. Štiti Marksa od njegovih sledbenika, jer je njihova odgovornost veća, teža i presudnija. Oni su morali znati ono što Marks nije znao, pa, na primer, odgovornost za Staljinova zlodela daleko više pripada Lukačevičevoj metafizici nepogrešive partije, nego Marksu. Zalaže se za radikalne inovacije izvorne teorije, ali se ne bavi idejama koje su na tom tragu. Na kraju izvodi zaključak s kojim se marksisti različitih orijentacija – izuzev

2 *Ibid.*, str. 5. Kovačević je posebno ugroženom smatrao srpsku tradiciju: „Zahvaljujući marksizmu Srbi su odjednom shvatili da nisu Turcima robovali 500 godina, već da su to bile klase. Srpska revolucija od 1804. godine postala je preko noći građanska, buržoaska revolucija, bez i jednog jedinog građanina. Zbog trgovine svinjama, i sam Karađorđe postao je sumnjiv, pa mu ni hajdukovanje ne može sprati buržoaski smrad. Knjaz Miloš je u Srbiji sproveo prvobitnu akumulaciju kapitala, Ilija Garašanin liberalni a Nikola Pašić klasični kapitalizam. Odjednom se pokazalo da nije srpska vojska u balkanskom ratu oslobodila Staru Srbiju i Makedoniju od Turaka, već je srpska buržoazija vodila zavojevačku politiku prema albanskom i makedonskom narodu. Posredstvom marksizma na jugoslovensku istorijsku scenu izlaze čitavi novi narodi u punoj opremi. Tačnije rečeno, oni su odavno tu, ali ih bez marksističkih uvećala nismo mogli zapaziti“ (*ibid.*, str. 6–7).

3 *Ibid.*, str. 7.

4 Svetlana Knjazev Adamović, „Savremeni marksizam i gulag“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 33.

dogmatičara – mogu složiti: „Neuporedivo je značajnije da ta teorija bude u stanju da artikuliše jednovjekovno iskustvo ljudske borbe za oslobođenje, njegove uspehe i neuspehe, uzlete i padove, prikrivene zamke i iluzije. Isto toliko je značajno da ta teorija ne pruži mogućnost za legitimisanje onoga što se odigralo, da ne opravdava Procese i Gulage. Jer opravdavajući prošlost možemo prizvati budućnost koja će joj biti slična.“⁵

Dragan Mistrić je u svom prilogu nastojao da odredi granice jugoslovenske filozofije prakse. Mada se jugoslovenska filozofija prakse⁶ razvijala kao neposredna reakcija na represivnu političku praksu, sam pojam prakse je u toj filozofiji ostao nedovoljno diferenciran. Njen problem je u tome da nije uspjela da razvije delatnu emancipatorsku društvenu praksu, da je ostala zapletena u protivrečnosti Marksove koncepcije prakse. Mistrić razlikuje ontološku i normativnu koncepciju prakse. Prigovorio je da pojam emancipatorske prakse ni kod Marksa ni u shvatanjima jugoslovenskih filozofa nema diskriminacijsku moć (*differentia specifica*). Dok je pojmu prakse ukinut njegov emancipatorski momenat u dijamatu, jugoslovenska filozofija prakse shvaćene kao slobodne delatnosti ostaje na tragu Marksovog ontološkog protivrečja u poimanju prakse: *'Pitanje o kriterijumima emancipacije ostaje kod filozofa prakse neodgovoreno, što može biti politički vrlo opasno.'*⁷ Otuda, filozofija prakse nije prevladala objektivizam i nije uspjela da *'otkrije ili konstituiraj subjekt društvene emancipacije'*. Mistrić tiho kuca na otvorena vrata kada zaključuje da je stvarna emancipacija moguća kada se dovede u pitanje monopol određene „avangardne“ grupe koja ga svojata, bilo da je reč o „dobronamernim“ filozofima ili „avangardnoj“ partiji. Tako autor „dobronamerne“ filozofe i „avangardnu“ partiju stavlja u isti koš, kao da jugoslovenska filozofija prakse nije bila predmet kontinuiranih političkih napada i insinucija upravo zbog toga što su neki njeni predstavnici dovodili u pitanje taj monopol. Na kraju, Mistrić kao recept za

5 *Ibid.*, str. 38. Šteta što je Svetlana Knjazev Adamović ostala na površini i nije uočila ogroman trud marksista u kritici staljinizma, kako sovjetskog, tako i jugoslovenskog. Da je bar pomislila na sudbinu nekih svojih kolega, praksisovaca, kao što su Danko Grlić, Ivo Kuvačić i Dragoljub Mićunović, verovatno bi njen, inače zanimljiv, prilog bio daleko sadržajnije. A znala je sudbinu tih svojih kolega kao žrtava represije.

6 Mistrić jedini konsekventno upotrebljava izraz „jugoslovenska“ za praksis filozofiju.

7 Dragan Mistrić, „Jugoslovenska filozofija prakse i njene granice“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 48. Autorova poenta je u sledećem: „Antropološko utemeljenje pojma prakse kao slobode nedovoljno je za poimanje jedne zaista emancipatorske ljudske djelatnosti, gdje pod emancipacijom treba shvaćati svijest o samoemancipaciji jedne zajednice punoljetnih građana, koji su u stanju da sami definiraju svoje potrebe, ma koliko one bile promjenjive i ne dogovarale nečijem shvaćanju istinskih potreba“ (*ibid.*, str. 48).

realizaciju emancipatorske društvene prakse nudi politički pluralizam i višepartijski politički sistem, što su svakako dostignuća demokratije vredna poštovanja, ali je izgubio iz vida da ni ta dostignuća ne garantuju „emancipatorsku društvenu praksu“, kao što to pokazuje stanje u zemljama stvorenim na prostoru bivše Jugoslavije.

Svoj pristup filozofiji prakse Milorad Belančić gradi polazeći od dva, po njegovom mišljenju, ključna događaja: dolaska marksizma na vlast i krize marksizma na vlasti. Iz konteksta se može razumeti da autor cilja na oficijelnu državnu ideologiju koja se rastočila u jedno *'pravoverno ništa'*. U tom procesu raspada „marksizma na vlasti“ nastajala je praksis filozofija, uz izvesne kompromise s logikom etabliranog doktrinarnog koda: „Osniavanjem časopisa *Praxis* i *Filozofija*, kao i početkom rada Korčulanske ljetne škole, sama ta filozofska kritika postala jedan kolektivni gest /sumnje/ i time već dovoljno *'zastrašujuća'* i sklona da *'demoralize i ubija'*.“⁸ Osnovni spor bio je oko samog pojma kritike, odnosno, „bezobzirne kritike svega postojećeg“. Filozofski iskorak iz doktrine bio je utemeljen na simuliranoj pravovernosti „kroz ritualno zaklinjanje i povratak navodno obnovljenoj doktrini“. Insistiranje na „kritici svega postojećeg“ bilo je taktički moguće i strateški iluzorno. Belančić priznaje praksisovcima da su razvili program „društvene kritike koji bi i danas mogao da bude aktuelan“. Takođe smatra da je njihov poziv na utopiju bio povezan s najopasnijim egzistencijalnim rizikom. Zapravo, autor hvali praksisovce što su kritikovali marksizam kao doktrinu, ali ih kudi što su ostali unutar doktrine. Narodski rečeno, kudi ih što s prljavom vodom nisu iz korita izbacili i dete!⁹

Veoma zanimljiv prilog o praksis marksizmu u tom broju časopisa *Theoria* dao je Zoran Đinđić.¹⁰ Za razliku od Sesardića, Mistrića, Belančića pa i,

8 Milorad Belančić, „Filozofija i doktrina. Antinomije nastanka posleratne jugoslovenske filozofije“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 56.

9 Belančić piše: „Kompromis između filozofije i vladajuće doktrine /marksizma/ bio je, dakle, moguć na dva suštinski različita načina: /a/ na štetu filozofije, to jest kao oficijelni marksizam i /b/ u njenu korist, odnosno kao kritički marksizam koji prekoračuje svoju doktrinarnu polaznu tačku postajući filozofija prakse. Sama sintagma *'marksistička filozofija'*, to je *'drveno gvožđe'*, postala je, u datom kontekstu, dvosmisleni kompromis ili protivurečna sinteza dva momenta – doktrine i filozofije, drveta i gvožđa!“ (*ibid.*, str. 58). Belančić zapravo prigovara praksisovcima što su bili to što jesu (marksisti). A da nisu bili marksisti, njegova kritika bi bila deplasirana!

10 Zoran Đinđić, „Praxis marksizam i njegova epoha“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 61–68. Đinđić je bio student beogradskih praksisovaca. Dragoljub Mićunović i Ljubomir Tadić su u toku studija na njega snažno uticali, ali je iz te činjenice pogrešno izvoditi zaključak da je bio praksisovac, čak i pre doktorskih studija u Nemačkoj. Bio je ličnost izuzetnog intelektualnog potencijala i talenta. Njegova tragična prerana smrt obezbedila

u drugom kontekstu, Lakićevića, Đinđić se trudi da, kao i Borislav Mikulić, praksisovsku orijentaciju u filozofiji „izvuče“ iz čisto političkog polja. Ne spori postojanje političkih osuda *Praxisa*, ali naglašava pitanje: „Kako objasniti okolnost da u našoj teorijskoj kulturi praksis-markszizam još uvek figurira kao mit (sa pozitivnim ili negativnim predznakom) iako predstavlja najznačajniju koncentraciju filozofske energije u posleratnoj Jugoslaviji?“¹¹ Pošto je primetio da je *Praxis* popunio prostor za kritiku vladajućeg poretka, prigovara kritičarima praksis marksizma da neosnovano tvrde da je *Praxis* trebalo da kritikuje poredak s njihovih naknadnih pozicija, da je preuzeo monopol i na kritiku i na progonjenost, dok su se oni ponosili neučestvovanjem iza kojeg je stajala činovnička poslušnost. Tako odbacuje prigovore Gaji Petroviću što se pozivao na Josipa Broza, jer to pozivanje samo po sebi ne predstavlja ništa, a posebno ne garanciju razumevanja. Odbacio je prigovore da su praksisovci predstavljali element legitimacije poretka, da su suodgovorni za njegovu stabilnost. Takođe odbacuje prigovore praksis marksizmu da nije preterano strog pri definisanju uslova za praktično ostvarenje ideala za koje se zalaže, da su praksisovci „subjektivno bili kritički nastrojeni prema svakom empirijskom socijalizmu, ali da su ga objektivno ipak afirmisali“.¹² Poreklo takvih prigovora video je u staljinizmu. Čak ni iz činjenice da možda nijedan komunistički poredak ne pruža garancije ljudske slobode, da su pristalice praksis marksizma premalo pažnje posvetili problemu institucionalne izgradnje emancipovanog društva, da su podgrevali neselektivnu utopijsku svest, ipak ne proizlazi njihova suodgovornost sa nosiocima političke moći koji su možda i koristili njihove ideje.

Strukturu praksis marksizma karakteriše *pretenzija na izvornost!* Đinđić je tu pretenziju video u uverenju o nužnosti povratka Marksu, u rešenju dileme „socijalizam i varvarstvo“ u korist socijalizma i u teoriji izvornog ljudskog bivstvovanja: „Jugoslovenski kritički marksisti su u pojmu praksisa pronašli sistematsku osnovu za jednu teoriju čoveka i društva koja bi, po njihovom uverenju, bila u stanju da izbegne kako filozofsko-političke devijacije marksističkog revizionizma... tako i slabosti 'građanske filozofije'... Već formalna svojstva pojma praksisa jasno svedoče o navedenoj pretenziji. Taj pojam u praksis-filozofiji izražava autentičnu i izvornu ljudsku delatnost, kao osnovu na kojoj se (makar i kao njena negacija) uzdiže komplikovana građevina

mu je i oreol političkog vizionara, mada ga je u toj sferi snažno odlikovao pragmatizam u ponašanju. Ovaj kratki rad upravo pokazuje Đinđićev otklon od praksisovaca, ali i intelektualni napor da njihovu poziciju kritički razume.

11 *Ibid.*, str. 61.

12 Uz prethodno izlaganje videti: *ibid.*, str. 62–63.

istorijskog sveta. Slobodno stvaralačko delovanje (što je osnovno određenje 'prakse') predstavlja, po uverenju zastupnika praksis-marksizma, 'osnovnu strukturu čovekovog bivstvovanja'. 'Čovek je biće prakse, a sloboda je jedan od konstitutivnih momenata prakse'.¹³ Po Đinđićevom mišljenju, praksis filozofija nije dala snažnu argumentaciju za ovo svoje stanovište, nije doživela transformaciju od kritike staljinizma u transcendentalnu teoriju subjektivnosti, niti je na pojmu prakse izgrađena čak ni provizorna socijalna ontologija: „praksis-marksizam je umesto diferenciranih argumenata ponudio emfazu, a umesto komplikovanih analiza izgradnje sveta posedovao je samo nekoliko jednostavnih tvrdnji.“¹⁴ I pokušaj da razvije filozofiju revolucije u praksis marksizmu je završio kao *teologija revolucije*. Tipu saznanja razvijenom u praksis marksizmu najbliži je teološki oblik *objave*: „Strukturno posmatrano, evidencija na koju se oslanja praksis-marksizam, kao i emfaza sa kojom on to čini, sugerišu bliskost jednom tipu mišljenja koje bismo mogli nazvati teologijom revolucije – a to je uvid u transcendenciju kao element ljudskog bivstvovanja – daje joj istinitost koja ne može biti okrnjena nikakvim empirijskim evidencijama. Isto tako, okolnost da unutar praksis-marksizma nije moguća teorijska racionalnost u tradicionalnom smislu reči, ne predstavlja imanentni prigovor, budući da praksis-filozofija otvoreno odbija svaku vezu s teorijom u konvencionalnom smislu reči. Kao teologija revolucije ona raspolaže svojim iskustvom i svojim evidencijama. Teškoće nastaju samo kao rezultat nesporazuma, npr. ako ovaj tip mišljenja pogrešno shvatimo kao socijalnu teoriju, i opteretimo ga neadekvatnim očekivanjima.“¹⁵

Jedini prilog nekog od eminentnih praksisovaca ovom tematu bio je rad Zagorke Golubović 'Praxis-filozofija': različita tumačenja i kritike' u kojem osporava one kritike praxis filozofije (Sesardić i Kovačević, na primer) koje ciljaju na bliskost te orijentacije sa zvaničnom ideologijom u Jugoslaviji. U tom (samo)kritički intoniranom članku Zagorka Golubović piše da je potrebno odrediti domete i granice kritičke pozicije praksis filozofije. Sesardiću prigovara da previđa činjenicu da u to vreme nisu ni postojale druge kritičke struje u filozofiji i da su jedino praksisovci kao dosledni kritičari društva izgubili svoja mesta na univerzitetima. Posebno joj je zasmetao Sesardićev stav da je praksis filozofija vršila kritiku samo lošeg sprovođenja programa, ne dovodeći u pitanje samu ideju, formulisanu u zvaničnoj ideologiji. Praxis filozofija, smatra autorka, bitno se razlikuje od ideologije zasnovane na autoritarnim staljinističkim dogmama.

13 *Ibid.*, str. 65.

14 *Ibid.*, str. 66.

15 *Ibid.*, str. 67.

Zagorka Golubović osporava i tezu da je praksis filozofija svoju teorijsku paradigmu zasnovala na produktivističkoj logici. Smatrala je da je Đinđićeva kritika „totalne emancipacije“ opravdana: „Bezuslovnu veru u mogućnosti izmene sveta i optimizam da 'revolucionarna praksa' neizbežno daje pozitivne rezultate, mora zameniti filozofska skepsa koja će poći od pretpostavke da je nužno otkrivati granice menjanja (destrukcije i rekonstrukcije) sveta, budući da čovek ne samo da nije apsolutni demijurg, već nije ni savršen nego je podložan svim *ljudskim* slabostima, kao i vrlinama.“¹⁶ Takođe je uverena da su pogrešne teze koje ističu „kolektivni subjekt“ i neopravdano potiskuju značaj individualnosti za ljudske procese i kao dimenziju ljudske stvarnosti. Kritiku da je u praksis filozofiji ostao nerazvijen pozitivni smisao emancipacije takođe smatra opravdanom. Kritikovala je „vladajući marksizam“ da je „dijalektiku lične pobune“ – Rudi Supek bi rekao „pobune subjekta“ – koja je „alfa i omega svakog revolucionarnog i emancipatorskog pokreta“ proglasio „zločinom protiv države i socijalizma“. Zamerila je onim marksistima koji nisu dovoljno proučavali mehanizme koji omogućavaju reprodukciju represivnog kolektiviteta da zastupaju tezu o primatu države nad društvom i tako razvijaju ideologiju da je država demijurg „novog čoveka“. To je, po autorkinom mišljenju, „najapsurdnija pretpostavka ideologije koja se proklamuje kao oslobodilačka“. Kritičarima praksis filozofije zamerila je da joj bez osnova prigovaraju da ostaje unutar paradigme zvaničnog marksizma. U duhu praksisovskog načela o „bespoštednoj kritici svega postojećeg“ zamera i praksis filozofiji da je ostavila mnoga „prazna mesta“, da ne obraća dovoljno pažnje na složenost ljudskog sveta i čoveka, da joj izmiče suočavanje s „manifestacijama rastuće nehumanosti u međusobnim odnosima pojedinaca, sukobljenih naroda i netolerantnih kultura“. Na kraju se založila za obostrano tolerantan dijalog s kritičarima: „Kada se oslobodimo želje da se nasuprot jednom 'dominantnom' shvatanju nametne drugo, moći ćemo u hladnokrvnoj atmosferi da raspravljamo o vrednostima i granicama one tradicije u marksizmu koju je sledila 'praxis-filozofija'.“¹⁷ Nažalost, društvena zbivanja u Jugoslaviji krenula su drugim pravcem, pa su „hladne glave“ zamenjene ratnohušakačkim jezikom mržnje i „krvavim rukama“.

Već ova rasprava u časopisu *Theoria* iz 1988. pokazuje da interesovanja za misao i dela praksisovaca praktično nikada nisu jenjavala. To se odnosi i na značajno delo Predraga Vranickog, trotomnu *Filozofiju historije* koja se

16 Zagorka Golubović, „Praxis-filozofija: različita tumačenja i kritike“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 16.

17 Za prethodne navode videti: *ibid.*, str. 21–22.

pojavi u Zagrebu 2003. godine.¹⁸ Nova dela Milana Kangrge objavljena su u Zagrebu, Beogradu, Splitu i Novom Sadu.¹⁹ U Beogradu su, pored ranije objavljenih izabranih dela Gaje Petrovića, objavljena izabrana dela Mihaila Markovića, Svetozara Stojanovića, Ljubomira Tadića, Zagorke Golubović i Mihaila Đurića. U Zagrebu su objavljena dva zbornika radova posvećena Gaji Petroviću: *Zbilja i kritika. Posvećeno Gaji Petroviću*, ur. Gvozden Flego, 2001, i *Gajo Petrović, čovjek i filozof*, ur. Lino Veljak, 2008, kao i zbornik posvećen Milanu Kangrgi povodom osamdesetog rođendana „Mogućnost i granice etike u djelu Milana Kangrge“ (u časopisu *Filozofska istraživanja*), objavljen 2004. godine. Ova tri zbornika su posebno značajna jer predstavljaju priznanja ljudi od struke jednom umrlom (Petrović) i jednom u to vreme živom filozofu (Kangrga), ključnim predstavnicima praksisovog pravca u filozofiji. Obojica su u javnosti bili ličnosti koje su svojim stavovima, slobodnim izražavanjem mišljenja izazivale velike otpore i kontroverze, bez obzira na političke režime u kojima su živeli. Višegodišnju mučninu vremena koje je prošlo od pripreme do pojave prvog zbornika posvećenog Gaji Petroviću donekle neutrališe impresivan broj inostranih priloga.²⁰ Rudi Supek, osnivač studija sociologije na Zagrebačkom sveučilištu, uživao je, a njegovo delo i danas uživa, veliki ugled u stručnoj javnosti. Devedesetih godina prošlog veka njegove kolege sociolozi organizovali su u Zagrebu znanstvene (naučne) skupove „Dani Rudija Supeka: Zanat sociologa“, a brucošijade studenata sociologije nose njegovo ime.²¹

Posebno ohrabruje činjenica da pripadnici mlađih generacija – ne samo filozofi i sociolozi, nego istoričari (povjesničari) i politolozi – pokazuju ozbiljno interesovanje za filozofiju prakse i značaj *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole za kulturni život bivše Jugoslavije. Tako je Gracijano Kalebić odbranio doktorsku disertaciju „Filozofija prakse i mišljenje revolucije Gaje Petrovića“

18 Predrag Vranicki, *Filozofija historije*, I–III, Zagreb 2003. U trećem tomu (tačka 4. deveto poglavlje) Vranicki se osvrće i na filozofiju istorije posle Drugog svetskog rata u Jugoslaviji i u tom kontekstu na radove nekih praksisovaca.

19 Na primer, *Izvan povijesnog događanja* (Split 1997), *Šverceri vlastitog života. Refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti* (Beograd 2001. i Split 2002), *Nacionalizam ili demokracija* (Sremski Karlovci – Novi Sad 2002), *Etika* (Zagreb 2005), *Klasični njemački idealizam Predavanja* (Zagreb 2009), *Etika* (Zagreb 2005), *Spekulacija i filozofija, Od Fichtea do Marxa* (Beograd 2010).

20 Videti: *Zbilja i kritika. Posvećeno Gaji Petroviću* (ur. Gvozden Flego), Zagreb, Antibarbarus, 2001. Tu su imena: Robert Tucker, Kurt Wolff, Gabriella Fusi, Elisabeth Ströker, Jürgen Habermas, Karl-Otto Apel, Albrecht Wellmer, Arnold Künzli, William McBride, Jean-Luc Nancy, Kostas Axelos itd. Neki od priloga su pisani za zbornik, a manji deo je preuzet.

21 S obzirom na podele koje su se desile među pripadnicima praksis grupe, situacija u Beogradu je daleko složenija. O tome raspravljam u posebnom odeljku studije.

na Zagrebačkom sveučilištu 2009, a tezu u Varšavi sprema i Katarina Bje-linska, koja je u časopisu *Filozofija i društvo* objavila zanimljiv rad „Ajde, opet na Bled! Prilog razmatranjima o *Praksisu*“.²² Luka Bogdanić je odbranio rad „Praxis – Storia di una rivista eretica nella Jugoslavia di Tito“ na Univerzitetu „La Sapienza“ u Rimu, Sara D. Žabić 2010. rad „Praxis, Student Protest, and Purposive Social Action: the Humanist Marxist Critique of the League of Communists of Yugoslavia, 1964–1975“, Kent State University, a pojavili su se i prvi diplomski radovi studenata na Filozofskom fakultetu (Odjel za povijest) i Fakultetu političkih znanosti Zagrebačkog sveučilišta.²³

Primetno je i pojačano interesovanje profesionalnih historičara/povjesničara za sudbinu *Praxisa*. Tako su Marko Zubak, Iva Kraljević Bašić i Dino Mujadžević na naučnom (znanstvenom) skupu „Disidentstvo u suvremenoj povijesti“ objavili veoma interesantne priloge o sudbini *Praxisa*.²⁴ Pre svega, ohrabruje činjenica da su se historičari opredelili da se, koristeći arhivsku građu, bave *Praxisom*. Najnoviji prilog tom pristupu dao je i povjesničar Hrvoje Klasić svojom knjigom *Jugoslavija i svijet 1968*.²⁵

Zubaku primer *Praxisa* služi da ukaže „na određene osobine inherentne nastanku i procvatu kritičke misli unutar komunističkog društva“.²⁶ *Praxis* je stekao međunarodni ugled zahvaljujući toj svojoj kritičnosti prema režimu. Auri tog ugleda doprinosili su represivni postupci režima. Na pitanje da li su praksisovci kritikom svega postojećeg uspjeli da presudno promene komunistički svet, Zubak odgovara negativno, ne pitajući se pret hodno da li im je to uopšte bila namera! Autor, naime, postavlja tezu o *Praksisu* kao naučno nedovoljno istraženom činjenici, iluzornom projektu

22 Katarzyna Bielińska, „Ajde, opet na Bled! Prilog razmatranjima o *Praksisu*“, *Filozofija i društvo*, br. 2, god. 2009, str. 249–259. Članak o bitnim razlikama u pristupu filozofiji Milana Kangrge i Mihaila Markovića nastao je u okviru istraživanja za doktorsku disertaciju koju autorka priprema u Školi društvenih nauka – u Institutu za filozofiju i sociologiju, Poljske Akademije nauka. Čanak je izvorno pisan na srpskom/hrvatskom jeziku.

23 Videti, na primer, Mokrović Nikola, „Praxis i Korčulanska ljetna škola“ (diplomski rad), FPZ, Zagreb, travanj, 2005.

24 Videti: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenoga 2009, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2010. Reč je o sledećim radovima: Marko Zubak, „Praxis: Neuspjeh kritičkog marksizma“, str. 347–359, Iva Kraljević Bašić, „Vječe slav Holjevac i nagrada Fonda Božidar Adžija 1966.“, str. 373–383, Dino Mujadžević, „Vladimir Bakarić i Praxis“, str. 385–393.

25 Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*. Ljevak (Biblioteka book marker), Zagreb 2012.

26 Marko Zubak, „Praxis: Neuspjeh kritičkog marksizma“, u: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenoga 2009, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2010, str. 347.

socijalnog pokreta, opterećenom fatalnim kontradikcijama, koji nije mogao ostaviti dublji društveni trag. Bitni neuspeh tog projekta, po Zubakovom mišljenju, leži u činjenici da „praksisovci nikada nisu uspjeli postati jezgra šireg političkog pokreta“.²⁷ Za razliku od mnogih drugih pisaca u Hrvatskoj Zubak ističe da je značajnu ulogu u delovanju časopisa igrao „beogradski praksisovski krug“, što je *Praxisu* dalo opštejugoslovenski karakter, ali i onemogućilo da se govori o jedinstvenoj praksisovskoj školi mišljenja. Praksisovce je objedinjavalo „jasno i nedvosmisleno odbijanje staljinističkog pozitivizma, kako u teoriji tako i u praksi“.²⁸ Kako autor nije analizirao *Praxis* kao „grupu“ i/ili intelektualnu zajednicu nego kao socijalni pokret, šteta je što tu svoju zanimljivu tezu nije šire obrazložio.

Redakcijski savet i Korčulansku ljetnu školu Zubak naziva svojevrsnom „marksističkom kućom slavnih“, koja je služila kao „svojevrsni štit od mogućeg napada vlasti“.²⁹ A glavna je Zubakova zamerka praksisovcima da su oni bili žestoki kritičari „hrvatskog proljeća“, pa njihova „konstruktivna kritika društva nije mogla biti ništa više doli običan pucanj u prazno“.³⁰ Ako je *Praxis* zaista „pucanj u prazno“, neuspeli projekt stvaranja manje otuđenog i humanog društva, ako praksisovska kritika nije iza sebe ostavila „opipljive dugotrajne društvene učinke“, ako nije doveo do temeljne društvene promene, ako je „pridonio propasti čitave platforme s koje je prvotno krenuo“, ako je suprotno svojim nakanama „samo odškrinuo vrata novim vrstama kritika sistema“, koje su izazvale drukčije društvene promene – kao što tvrdi Zubak – bilo bi veoma značajno istražiti koji su stvarni učinci i rezultati tih drukčijih kritika i novih poredaka. Zubaku treba poželeti da svoja istraživanja nastavi u tom pravcu.

27 *Ibid.*, str. 355. Zoran Đinđić je, nasuprot Zubaku, smatrao da praksis marksizam objektivno nije bio socijalno relevantan, ali da je bio u središtu studentskih nemira. Videti: Zoran Đinđić, „Praxis marksizam i njegova epoha“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 61. Ali ni to ne znači da je nastojao biti jezgro šireg političkog pokreta.

28 Uz prethodno izlaganje uporediti: Zubak, *op. cit.*, str. 351.

29 *Ibid.*, str. 352. Zubak smatra da u onome što je štitilo *Praxis* (duboko ukorenjeni titoizam, Marks kao polazište, zatvorenost spram širih društvenih slojeva, utopijski karakter i principijelni antinacionalistički, projugoslovenski karakter) leže i razlozi da praksisovska humanistička kritika nije uspjela da ostavi dublji društveni trag. Zubak bi, na primer, teško mogao da dokaže „duboko ukorenjeni titoizam“ praksisovaca koji su slobodu ličnosti i ljudska prava isticali u prvi plan i bili odlučni kritičari autoritarnog oblika vladavine, ali je tim stavom verovatno podlegao jednom stanju duha u kojem je opšte mesto postala tvrdnja da su praksisovci dali svoj obol slomu „hrvatskog proljeća“. Zanimljivo je činjenicu da su uz Tita i Titovo ime borci protiv praksisovaca bili i Savka Dabčević Kučar i Miko Tripalo i Šime Đodan i Marko Veselica i Vlatko Pavletić i mnogi drugi. A Vladimira Bakarića suviše je i pominjati. Uporediti: *ibid.*, str. 353–354.

30 *Ibid.*, str. 357.

Last but not least: Praxis i Korčulanska ljetna škola su nesumnjiva vrednost i značajan dar koji su Zagreb, Hrvatska i Jugoslavija darovali evropskoj filozofiji i društvenoj teoriji, pa i evropskoj i svetskoj kulturi u celini u drugoj polovini dvadesetog veka. S tim vrednostima i Hrvatska i Jugoslavija bile su snažnije utkane u evropsku kulturu nego što će to još dugo vremena biti u stanju novostvorene balkanske države sa svim svojim nastojanjima na putu evropskih integracija. Ohrabruje stoga činjenica da se, na primer, za skup o praksi filozofiji i Korčulanskoj ljetnoj školi, u organizaciji Fondacije Roza Luksemburg oktobra 2011. prijavilo oko 60 učesnika, pripadnika srednjih i mlađih generacija. Ozbiljni kritički uvidi u domete prakse filozofije ne samo da su dobrodošli nego i neophodni. Slobodno kritičko mišljenje, na tragu *Praxisa* i Škole, ili na potpuno drukčijim načelima, bilo bi svakako veliki doprinos, neophodan savremenoj evropskoj kulturi, možda značajniji, od akademskog „Bolonjskog procesa“.

Deo drugi
U OGLEDALU STRUČNE KRITIKE*

Rudi Supek, Milan Kangrga i Danko Grlić

Rudi Supek i Veljko Korać

Dušan Pirjevec i Mihailo Marković

Gajo Petrović
i Jürgen Habermas

* Pripremni rukopis ovog dela predstavio sam na skupu „*Praxis* i Korčulanska ljetna škola. Tragovi jednog desetljeća (1964–1974.)“ u organizaciji Rosa Luxemburg Stiftung – Southeast Europe, oktobra 2011, na Korčuli.

Uvod

Za razumevanje mesta i značaja *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole u kulturi jugoslovenskog društva od izuzetnog značaja su nekada više a nekada manje uspešni pokušaji *stručne kritike*. Od pojave *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole do danas, bilo je uvek, istina marginalnih, pokušaja *stručne kritike* koja je nekad čuvala dignitet intelektualnih rasprava, a ponekad padala na nivo političkih ili ideoloških napada. Tako se, ne baš retko, u formi stručne kritike krila jeftina politička propaganda ili želja pisaca da se dopadnu centrima društvene moći, bilo komunističkim bilo nacionalističkim. Taj tip kritike koji je u ime struke zapravo potirao struku – postao je skoro dominantan u novostvorenim državama na tlu bivše Jugoslavije i u novije vreme. Time svakako nisu negirana nastojanja inostranih i retkih domaćih pisaca da savesno i objektivno razviju svoj kritički pristup *Praxisu* i Školi, da pažljivo analiziraju stotine članaka i knjiga koje su za sobom ostavili urednici i saradnici *Praxisa*.

Sudeći po jednom od ranih stručnih osvrta na rad Korčulanske ljetne škole iz pera Zdravka Kučinar, objavljenom u beogradskom časopisu *Gledišta*,¹ reklo bi se da je praksis orijentacija naišla na odličan stručni prijem i podršku. Štaviše, čak je i dnevni list *Politika* prikupio kraće izjave učesnika Škole – Karela Kosika, Anrija Lefevra, Herberta Markuzea, Mihaila Markovića, Gaje Petrovića i Danila Pejovića – pod naslovom „Strani i naši filozofi o razgovorima na Korčuli“ i u podnaslovu u izvučenoj rečenici iz izjave Anrija Lefevra „Jugoslavija ima mogućnost da razvije teorijsku misao na svetskom nivou“.² Kučinar se sintetički osvrće na osnovna pitanja

1 Zdravko Kučinar, „Smisao i perspektive socijalizma“ (Korčulanska ljetna filozofsko-sociološka škola, 8–22. jul 1964), *Gledišta*, br. 8–9/1964, str. 1247–1254.

2 *Politika*, nedelja 2. avgust 1964, str. 18. Štaviše, *Politika* će 5. septembra 1965. na strani određenoj za nauku (str. 18) objaviti osvrt Gaje Petrovića na treće zasedanje Korčulanske

pokrenuta u trideset predavanja stranih i domaćih učesnika, koja su te godine održana na Korčuli: „Mogućnost saglasnosti u odgovoru na osnovno pitanje skupa pružilo je zajedničko stanovište učesnika, po kome su smisao i perspektiva socijalizma pitanje ostvarenja jednog humanističkog programa čovečnog i racionalnog uređenja ljudskih odnosa, a ne samo primitivnog egalitarizma ili razvitka tehnologije, koja bi, opet, samo reprodukovala razne forme otuđenja, totalnog postvarenja i političke mistifikacije.“³

Zanimljivo je da je, nakon orkestriranih napada na praksis orijentaciju i optužbi „nekih filozofa“ za „apstraktni humanizam“ – Milentija Popovića u intervjuu za časopis *Socijalizam*, Prvoslava Ralića, Desanke Savićević⁴ i drugih, posebno forumskih napada – u svom prikazu *Praxisa* br. 4–5/1965. u sarajevskom *Pregledu*, ustao Fuad Muhić koji će dosta brzo svoje stanovište radikalno promeniti. Tada je, međutim, pisao da nije reč ni o kakvim „opozicionim elementima“ „nego o poštenom intelektualnom nastojanju da se radikalnije pristupi otklanjanju svih tragova dogmatizma i staljinizma i da se na taj način pridonese zajedničkoj stvari socijalizma“.⁵ Posle obimnih izvoda iz članaka Milana Kangrge, Gaje Petrovića i Danka Grlića, Muhić zaključuje: „čini nam se deplasiranom svaka dalja diskusija o 'nekonstruktivnoj', 'liberalističko-formalističkoj', 'antisocijalističkoj', 'politički dezorijentirajućoj' (itd), kritici. To tim prije što je ovaj časopis,

ljetne škole pod naslovom „Šta je istorija“. Zagrebački *Vjesnik* će nešto kasnije 2. i 3. oktobra 1965. objaviti u dva nastavka informativni prikaz pod naslovom „Što je povijest“, potpisan inicijalima I. M. *Komunist*, 2. septembra 1965. će za svaki slučaj Školu nazvati „takozvanom“, ali će objaviti anketu među učesnicima sesije „Šta je istorija“ i čitaocima prezentirati mišljenja Rudija Supeka, Umberta Čeronija, Danila Pejovića, Svetozara Stojanovića i Leška Kolakovskog. *Borba* će 5. oktobra 1965. objaviti razgovor o Školi sa Rudijem Supekom i Gajom Petrovićem novinara Aleksandra Tirnanića, str. 9–10. Zagrebački *Telegram* će 8. listopada 1965. objaviti kratak prikaz iz pera Borisa Kalina, ali i izvode iz izlaganja Milana Kangrge, Danka Grlića, Mihaila Đurića i Leška Kolakovskog. Napokon, sarajevski časopis *Pregled* objavio je iscrpan osvrt Alekse Buhe na treću korčulansku sesiju pod naslovom „Treća sesija Korčulanske ljetne filozofske škole“, *Pregled*, god. XVII (LV), br. 9, str. 229–241.

- 3 Z. Kučinar, *op. cit.*, str. 1248. Da nije reč ni o kakvoj grupi istomišljenika Kučinar pokazuje prikazujući raspravu o odnosu filozofije i politike, o ulozi humanističke inteligencije u društvu, o mogućnostima socijalizma u nerazvijenim zemljama, o kritičkim uvidima u probleme samoupravljanja itd.
- 4 Milentije Popović je u tom intervjuu za časopis *Socijalizam*, br. 7–8/1964 naglasio da stavovi „nekih“ filozofa i sociologa mogu imati veoma opasnu posledicu – stvaranje političkih partija. Prvoslav Ralić, „Društveni smisao zahteva za bezobzirnom kritikom svega postojećeg“, *Socijalizam*, br. 3/1965, Desanka Savićević, „Jedan neprihvatljiv način tumačenja kulture u socijalizmu“, *Borba*, 24. 1. 1965.
- 5 Fuad Muhić, „Praxis“ (br. 4–5/1965), *Pregled*, god. XVII (LV) br. 7–8, str. 124–132.

mada se do sada pojavilo samo šest brojeva, već stekao visoki renome kod šire čitalačke publike...“⁶

Posmatrano u celini Škola je, u pogledu interesovanja javnosti i kritičkim prikazima koji su imali izvesnu dozu ozbiljnosti i analitičnosti imala više sreće od časopisa, bar do 1968. godine. Možda su tome doprineli zaista relevantna imena inostranih učesnika i predivna ležernost mediteranskog ambijenta Korčule. Među osvrtima izdvaja se, opet, prilog Zdravka Kučinar „Stvaralaštvo i postvarenje“ o Korčulanskoj ljetnoj školi 1967, objavljen u časopisu *Gledišta*, u kome je Škola ocenjena kao „najznačajnija manifestacija filozofskog života u zemlji poslednje dve godine“.⁷ Inače odmereni Kučinar će izraziti i izvesnu uznemirenost: „Ne znam da li zlonamerni ili neupućeni kritičar Korčulanske škole može da likuje ili da se rastuži nad činjenicom da se u Korčuli nije izmislio problem postvarenja, ali činjenica je da su se tim 'tobožnjim' problemom bavili najznačajniji mislioci koji su promišljali temelje i mogućnosti ljudske emancipacije. Učesnici Škole su sebi postavili skroman zadatak, pokušati da se krene dalje i razotkrije nove oblike postvarenja.“⁸ Kučinar se u veoma opsežnom prikazu osvrnuo i na

6 *Ibid.*, str. 128.

7 Zdravko Kučinar, „Stvaralaštvo i postvarenje“, *Gledišta*, br. 10/1967, str. 1395.

8 *Ibid.*, str. 1395. Kučinar se u uvodnoj napomeni osvrnuo na „ubojitu“ kritiku *Ekonomске politike*, br. 805, za koju u članku „Lapsus philosophiae“ (preštampanom u *Borbi* od 3. septembra 1967) problem postvarenja i ne postoji. Zapravo, *Ekonomска politika* je reagovala na *Borbin* kolaž kraćih tekstova pod zajedničkim naslovom „Živimo li u znaku postvarenja“ od 27. avgusta 1967. kada je prenela izvode iz izlaganja Rudija Supeka, Danka Grlića, Vojina Milića, Svetozara Stojanovića, Veljka Koraća, Ljubomira Tadića, Milana Kangrge, Dušana Pirjevca i Vilijama Levija. Ljutnja *Ekonomске politike* odnosila se na izlaganje Veljka Koraća. Dok je *Politika* (4. septembar 1967) donela informativni prikaz Aleksandra Ackovića, „Filozofski dijalozi na Korčuli“, *Vjesnik* (10. septembar 1967) osvrt T. Butorca „Da čovjek ne postane stvar“, *Komunist* (14. septembar 1967) iz pera Prvoslava Ralića objavio je tekst pod naslovom „Filozofija o slobodi“ koji bi se mogao odnositi i na čitav niz drugih skupova. Njegov prigovor dijalozima na Korčuli neobičan je u svojoj neodređenosti: „Jedno od obeležja letnje filozofske Korčulanske škole, po našem mišljenju, jeste i to što su na njoj samoj došle do izražaja esejističke, paternalističke i samotničke žalopojke za slobodom i takvom vlastitošću koja nije omeđena granicama i ozbiljne, misaono odgovorne a to znači kreativne analize pretpostavki za akciono, istorijsko otklanjanje granica slobode. Polje borbe mišljenja je stvoreno, ali je, čini nam se, samo delomično iskorišćeno.“ Nesumnjivo je zanimljivo i mišljenje književnika Miće Danojlića objavljeno u njegovoj kolumni „Književni podlistak“ pod naslovom „Diskutanti“ u *Borbinom* nedeljnom dodatku 3. septembra 1967. (str. 13). Danojlić je dijaloge filozofa na Korčuli doživeo kao skup nespokojnika i čudaka i ne usuđujući se da im se suprotstavi, zaključuje: „S pojedinim stavovima ovogodišnjeg korčulanskog simpozija, i ne samo njega, trebalo bi da diskutiraju drukčije orijentirani filozofi; znamo da takvih ima, pa treba očekivati da će i oni nešto reći. Njih ne mogu zamijeniti simplifikatori

rad pete, svakako najznačajnije i najkontroverznije sesije Korčulanske ljetne škole na temu „Marks i revolucija“ povodom 150. Marksove godišnjice. U toku sesije došlo je do upada trupa Varšavskog pakta u Čehoslovačku na koju su učesnici Škole odmah krajnje oštro reagovali. Kučinar je na kraju osvrta zaključio: „da je Škola još jednom pokazala da je jedan od najznačajnijih centara marksističkih diskusija u svetu. Sve veći broj stranih učesnika, istaknutih filozofa i sociologa potvrđuje takav renome Škole. Biti obavešten o radu Škole, danas znači ne samo imati uvid u kretanja, opredeljenja i dostignuća važnih tokova ne samo jugoslovenske nego i evropske misli. Ako jugoslovenski socijalizam nema samo lokalne nego i svetske ambicije, on mora negovati teorijsku misao koja će stalno biti u toku sa svetskom mišlju i zbivanjima. Korčulanska škola je shvatila tu potrebu i u tom pogledu postigla značajan uspeh.“⁹

koji u toj složenoj materiji razumiju jedino površnosti i promašaje, dakle prazninu. Na tom nivou vođena, ova bitka je za kulturu unaprijed, izgubljena i besmislena. Omalovažavanja, prešućivanja i anateme ne mogu zamijeniti plodnu i neophodnu diskusiju; u ovom slučaju, zbilja, ima se s kime i o čemu diskutirati“ (navedeno prema zagrebačkom izdanju *Borbe*).

9 Zdravko Kučinar, „Marks i revolucija“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, knj. 6 (1969), str. 453.

Dogmatsko „ukidanje“ teorije otuđenja

Do prvog šireg kritičkog suočavanja budućih praksisovaca sa dogmatiskim linijama u filozofiji i društvenoj teoriji došlo je na Bledskom savetovanju jugoslovenskih filozofa i sociologa novembra 1960. godine. Po sebi se razume da je do tog suočavanja moglo doći upravo stoga što su se nove generacije filozofa i sociologa i u Zagrebu i u Beogradu, pa i u Ljubljani i Sarajevu već očitovale u traganju za slobodnijim putevima kritičke misli, što su već sticale prva iskustva i mnogi od njih objavili neke zapažene radove u antistalinističkom i antidogmatskom duhu.

Ovde neće biti elaborirana široka lepeza dogmatskih osporavanja i prigovora *Praxisu* i Školi. Bilo bi to jednostavno neproduktivno. Suštinu odnosa *Praxisa* prema dogmatičarima izrazio je Gajo Petrović u nekoliko reči i nešto drukčijem kontekstu upućenih Vojanu Rusu:

*ZAŠTO GNJAVIŠ VOJANE? Zašto si svoje suradnike nagovorio da te nesuvisle optužbe potpišu? Zašto prisiljavaš časopis 'Praxis' da te nesuvislosti (u vrijeme kad su naše finansijske teškoće najveće a tisak tako skup) objavljuje? Zašto mene prisiljavaš da trošim vrijeme odgovarajući? Zašto mi namećeš javne polemike koje su intelektualno neproduktivne? Zar zaista nemaš nimalo milosrđa prema onima koji bi željeli da misle, pišu, čitaju i raspravljaju o nečem pametnijem?*¹

Čini se da je dovoljno, kao paradigmatičan primer, osvrnuti se na jedan pokušaj dogmatskog osporavanja bitnih ideja praksis filozofije i društvene teorije. Naime, Živojin D. Denić u svom obimnom delu *Marks i jugoslovenska 'sveta porodica'*, s beskrajno „inventivnim“ podnaslovom, „Marksovo shvatanje

1 Gajo Petrović, „Prijateljsko pismo Vojanu Rusu“, *Praxis*, br. 1–2/1974, str. 249. Na kraju Petrović šalje Vojanu Rusu ironičnu poruku: „Uviđam svoje zablude i kajem se, dragi Vojane! Želim Ti da svoje genijalne umotvorine objaviš na svim svjetskim jezicima, da tim blistavim 'kapitalom' obasjaš sve svjetske 'pozornice'. Samo te jedno od svega srca molim: Kao što mi tebe puštamo na miru, pusti i Ti nas! *Nemoj nas gnjaviti!*“ (*ibid.*, str. 253).

čoveka, tj. ljudskog društva i kritika malograđanske strukture jednog dela filozofske misli Jugoslavije“ sustavno zastupa stanovište dogmatskog, staljiniziranog marksizma. Taj tip „marksizma“ se održao i u partijskoj ideologiji, partijskim listovima i časopisima, ideološkim komisijama i marksističkim centrima, ali i u izvesnim krugovima na jugoslovenskim univerzitetima, posebno u Beogradu, okupljenim oko časopisa *Dijalektika*. Svakako da se oni oprezniji i nešto obavešteniji predstavnici te struje nisu upuštali u sistematske kritike *Praxisa*, pa je tu nezahvalnu ulogu preuzeo na sebe Živojin Denić.

Osnovna Denićeva teza je da je sâm Marks „ukinuo „teoriju otuđenja“, da je reč o dijalektičkom „...prevazilaženju i ukidanju svih oblika“² teorije otuđenja. U prva tri poglavlja, služeći se citatima iz Marksovih dela, pokušava da dokaže da je Marks odbacio i sam pojam otuđenja i da o bilo kom obliku teorije otuđenja u Marksovom delu ne može biti ni reči.³ Ta poglavlja služe piscu kao osnova na kojoj gradi svoju „kritiku“, preciznije rečeno obračun sa jednom knjigom Gaje Petrovića, po dve knjige Veljka Koraća, Mihaila Markovića i Predraga Vranickog i tri knjige Rudija Supeka. Naredno poglavlje posvećuje „analizi“ dela Vanje Sutlića, Davora Rodina i Vojana Rusa.⁴ Sledeće poglavlje svoje obimne knjige posvetio je kritici dela (ni krivog ni dužnog) Dimitrija Sergejeva *Otuđeni čovek*. Denić veoma kritički komentariše i radove objavljene u dva zbornika: *Humanizam i socijalizam* i *Čovek danas*.

Prvu grupu filozofskih pisaca praksisovske orijentacije Denić „propušta“ kroz pojmovni okvir koji naziva „Shvatanje čoveka, ljudskog društva i istorije“ u poglavlju koje nosi naslov „Filozofiranje o čoveku, tj. ljudskom društvu sa pozicija empirijskog sitnog buržuja – kao privatnog privrednika“. Dela druge grupe pisaca (Sutlić, Rus, Rodin) tretira kao „filozofiranje o čoveku (ljudskom društvu) s pozicija privredne tehnokratije“, a Dimitrije Sergejev je optužen da filozofira „s pozicija političke birokratije“. Denić nastoji da dokaže malograđanski duh dela svih ovih, inače raznorodnih

2 Uporediti: Živojin D. Denić, *Marks i jugoslovenska „sveta porodica“, Marksovo shvatanje čoveka, tj. ljudskog društva i kritika malograđanske strukture jednog dela filozofske misli Jugoslavije*, Jedinstvo, Priština 1977, str. 34–40.

3 Videti, na primer, uvodna poglavlja „Marksovo shvatanje čoveka, tj. ljudskog društva“ i „Rani radovi i istina o Marksovoj teoriji otuđenja“.

4 Verovatno je reč o piščevoj zabuni: Vojan Rus je po orijentaciji veoma blizak dijamatovskoj viziji marksizma, kao poziciji s koje Denić „kritikuje ugledne predstavnike *Praxis* filozofije i socijalne misli. Denić je postavio sebi zadatak – da se ne nagađa da li mu je zadatak postavljen – da „kritički analizira“ stavove V. Rusa, pa je pobrkao ime Veljka Rusa koji je bio blizak praksisovcima sa njegovim bratom Vojanom! Tako se dijamatovac Vojan Rus, cenjen u krugovima saradnika beogradskog časopisa *Dijalektika*, našao u društvu u kome se sigurno ne bi dobro osećao.

pisaca, da bi slavodobitno, na primer, za Dimitrija Sergejeva zaključio da zna da je „birokratija tj. njena malograđanska društvena pozicija – kao ono za čiji račun 'filozofira' Dimitrije Sergejev“.

„Spekulativna misao jugoslovenskih filozofa koja je bila predmet ove studije“, piše Denić u zaključnom poglavlju, „Mogući društveni uslovi spekulacije jugoslovenskih filozofa“, „ni po sadržaju, a u osnovi ni po rečniku – ne razlikuje se od spekulacija nemačkih filozofa, sa kojima se Marks kritički razračunavao... Njihovo filozofiranje s pozicija malograđanskog društvenog bića uvek će nužno biti spekulativno, kao što će se neodložno kretati u okvirima buržoaskih društvenih odnosa. Dakle, van svake je sumnje malograđanski karakter društvene pozicije jugoslovenskih filozofa, koji je neposredni 'proizvođač' ove spekulativne misli.“⁵

Za Denića je spekulativna misao apsolutno i u bilo kom obliku sumnjiva, nerazumljiva i neprihvatljiva. Znak je malograđanske orijentacije, situoburžoaske društvene pozicije onoga ko se usudi da spekulativno misli: „Društvena uloga i da kažemo 'značaj' spekulativnog jugoslovenskog filozofiranja na temu čoveka (ljudskog društva) – data je stvarnim društvenim bićem koje i misli na taj – spekulativan način. To su najpre i najneposrednije sami ti filozofi koji 'proizvode' ove spekulacije, tj. njihov društveni položaj. Zatim, to su malograđani svih drugih vrsta, koji ovim filozofima služe kao 'parip' na kome 'jašu' idući u svoje spekulativne avanture. Ne znamo šta je pojedine filozofe opredelilo u izboru 'paripa' na kome će 'jahati', ali sigurni smo da i taj izbor stoji u njihovom društvenom biću – a nikako u nekim apstraktnim individualnim osobinama. Ovde je važno konstatovati da filozof sa svojom 'ogoljenom' apstraktnom pozicijom ne može ići sam u te svoje spekulativne avanture, već mu je obavezno potreban 'parip' na kome će 'jahati',⁶ tj. potreban mu je drugi malograđanski društveni položaj na koga će se osloniti, u ime kojeg će filozofirati i spekulirati, da bi na kraju 'izvukao' sebe u sam vrh zamišljene društvene hijerarhije.“⁷

5 *Ibid.*, str. 420. Eventualni čitalac ostaje pomalo zbunjen iskazom da malograđanski karakter može biti neposredni proizvođač.

6 Tako bi borbeni Denić posadio praksisovce – i same malograđane – na malograđanske „paripe“ da „jašući“ apstraktno i spekulativno misle. U ljudskoj istoriji, a posebno u mitologiji, konji nisu igrali sasvim beznačajnu ulogu. Od konja Aleksandra Makedonskog i Kaligulinog konja koji je bio proglašen za senatora, do Šarca Kraljevića Marka. Poezija je imala svog Pegaza, Don Kihot Rosinantu, ali je Sančo Pansa imao svoje – magare. Ni ono, a kamoli Sančo Pansa, ne bi spekulativnim filozofima ponudili bezimene „paripe“ za „jahanje“. Dogmatska misao je po svojoj prirodi ograničena, ali to nipošto ne znači da ne može biti – notorna glupost. Ni „jahanje“ magarca Denića ne spasava od notorne gluposti.

7 Ž. Denić, *op. cit.*, str. 421.

„Rodonačelnikom“ „nove“ filozofije u Jugoslaviji⁸ Denić smatra Gaju Petrovića i trudi se da ga pouči da se Marks nikako ne može razumeti uz pomoć Hegela, nego Hegel uz pomoć Marksa.⁹ Tako, po Deniću, ovaj autor pokazuje veliku ambiciju da bude veći lenjinist od Lenjina. Petroviću prigovara što piše da ni Marksove ni Lenjinove reči nisu svetinje, da nastavlja „stare besmislice“, ali da mu je sve to uzalud. Uzaludno se Gajo Petrović trudi da „...svoju avet (apstraktnog čoveka i čoveka prakse, opaska B. J.) odredi i ispuni nekom sadržinom“.¹⁰ A u zaključku razmatranja filozofije Gaje Petrovića, Denić bi rekao još nešto: „Po prirodi filozofiranja, ono ulazi u red spekulativne filozofije, nije ništa novo, već loše ponavljanje starog. Kao i do sada, njen osnovni društveni izvor je malograđanska društvena stvarnost. Filozof kao i drugi malograđanin ne može raditi i misliti van buržoaskog društva, koje je njegova sadašnjost i sva moguća budućnost. On, ako i želi da prevaziđe svoj bedni malograđanski položaj sve što može da dosanja jeste njegova želja koja se završila na granicama uloge koju pravi građanin – buržuj ima. Između malograđanina i sitnog privatnog privrednika i malograđanina kao filozofa – razlika je samo u obliku, kao što se i njihovi snovi mogu razlikovati jedino po obliku snevanja. No i jedni i drugi se u većini slučajeva, uglavnom bave samo golim iluzijama, koje stvarno društveno kretanje zajedno s njima baca na 'bunjište' istorije.“¹¹

I drugi praksisovci su predmet oštre Denićeve kritike. Veljko Korać je po Deniću marksista samo zato što je nepopularno biti nemarksista. Prigovara mu što „nikako da shvati“¹² osnovne postulate Marksove misli u dijamatovskoj interpretaciji. Ni pisac u svetu poznate i popularne *Historije marksizma*, Predrag Vranicki ne prolazi ništa bolje. Ako Korać „nikako da shvati“, Vranicki „nije ni pokušao da shvati“, pa je presuda odlučna: „Prema tome, nedvosmisleno je jasno da Predrag Vranicki u potpunosti odbacuje istorijsko materijalističko shvatanje čoveka, tj. društva i njegove istorije.“¹³ Nakon ove decidirane osude, Denić napokon otkriva čitaocu – mada je nejasno da li će neko, osim onoga ko mora, to ikada čitati – „u kom grmu leži zec“. Filozofi hoće „da gospodare i upravljaju svetom“! Tako se cela Denićeva knjiga pretvara u nesretnu i nespretnu denuncijaciju praksisovaca

8 *Ibid.*, str. 134.

9 Uporediti: *ibid.*, str. 107.

10 *Ibid.*, str. 131.

11 *Ibid.*, str. 135–136.

12 Uporediti: *ibid.*, str. 172 i 173.

13 *Ibid.*, str. 189. A na prethodnoj 188. stranici Denić je zapisao: „Interpretacija, navodno Marksove, teorije otuđenja nije ništa drugo do izlaganje njegove sopstvene teorije. Vranicki nije ni pokušao da shvati šta Marks misli u vezi s tim. Otuda postupa suprotno Marksu.“

pred aktualnim vlastima. Da li je podstaknut od određenih službi vlasti da tako nešto napiše, ili je to napisao samoinicijativno da se tadašnjim aktualnim vlastima dodvori, ne treba nagađati, ali sledeće mesto ostavlja malo prostora za sumnje: „Sav socijalizam, odnosno komunizam Predraga Vranickog ustvari se iscrpljuje u apstraktnom – malograđanskom zahtevu za slobodu ličnosti, pojedinca, slobodom u kojoj kao i malograđani u licu sitnih privatnih privrednika, i ovaj u obliku teoretičara filozofa želi da vidi sebe na mestu buržuja – onih koji stvarno gospodare i upravljaju. Dakle, čovek će biti oslobođen svih oblika alijenacije, on će 'ponovo naći sebe' ako teoretičari, tj. filozofi budu slobodni da gospodare i upravljaju svetom.“¹⁴

Najviše muke autoru zadaje „analiza“ stavova Rudija Supeka (str. 201–247) i Mihaila Markovića (str. 247–310). Njima je posvetio i najviše prostora. Oseća, na primer, „odsustvo neke čvrste logike u mislima Rudija Supeka, pa se izvinjava čitaocima za eventualnu 'nesistematičnost' analize“.¹⁵ Supekovu kritiku staljinizma okreneće protiv Supeka: „Ako se uzme da su i Staljin i isti metafizički razdvojili čoveka od onoga što je društvo, da bi apsolutizirali ovo drugo, a Rudi Supek i neki drugi – svojom apsolutizacijom čoveka pojedinca – postupili samo obrnuto, rezultat je apsolutno isti. Naime, i jedni i drugi su stvarnost pretvorili u gole apstrakcije, odnosno u ništa.“¹⁶ Po Deniću, Rudi Supek teško da bilo šta shvata: „Jer, da je Rudi Supek uspeo da shvati stvarnost društvenog bića prvobitne zajednice, on bi svakako u novom klasnom društvenom biću – ne samo video društvenu zajednicu, već i to da je ona novi kvalitet u kretanju društvenog bića uopšte.“¹⁷ Prigovara Supeku da „nikada ne dodiruje samu bit društvenih odnosa...“¹⁸ Denić se slaže sa Supekovom kritikom nacionalizma i malograđanštine, ali to Supeku ništa ne pomaže jer „...on (Supek, B. J.) je daleko od toga da tu malograđansku prirodu stvarno shvati i identifikuje“.¹⁹ Formulaciju da je Rudi Supek „daleko od toga da shvati...“²⁰ Denić često koristi kao da je reč o maloletnom đaćiću, a ne o jednom od najznačajnijih socijalnih antropologa, sociologa i filozofa koje je Jugoslavija imala. Stoga će njegova presuda Supeku biti bespogovorna: „Fraze o ukidanju buržoaskog društva i stvaranju

14 *Ibid.*, str. 202.

15 *Ibid.*, str. 201–202. Supeka ne spasava ni to da se poziva na Marksove ideje i tekstove: „Rudi Supek je citirao neke Marksove tekstove, koje nije adekvatno interpretirao ili, pak, nije razumeo“.

16 *Ibid.*, str. 209.

17 *Ibid.*, str. 216.

18 *Ibid.*, str. 217.

19 *Ibid.*, str. 235.

20 Videti, na primer, str. 236.

komunističkog – besklasnog, koje, razume se, tu i tamo uzgred srećemo, zvuče prazno i sasvim paradoksalno, jer sve što zahteva Rudi Supek jeste dezalijenacija 'buržoaskog i proleterskog čovjeka'; tačnije, on zahteva njihovu harmoničnu egzistenciju koja je opšti preduslov da se, bilo kada i bilo gde i kad-tad, realizuju večiti snovi 'empirijskog' sitnog buržuja i njegovog sabrata u licu filozofa, sociologa, socijalnih psihologa itd.²¹ Koliko je poznato „sve što zahteva Rudi Supek“ bilo je da ljudi ne lupaju bedastoće – zahtev koji je Deniću bio suviše visok!

Stanovište Mihaila Markovića Deniću je još veća zagonetka jer ga je taj filozof „izneo u veoma protivrečnom i nesistematičnom obliku“.²² Marković se, po Deniću, oslanja na „površni“ empirizam buržoaskog klasnog društva i „nikako da vidi i shvati stvarnu društvenost...“²³ Markovićevu misao odlikuje „metafizika subjektivnog idealizma“,²⁴ a polazi od „golog“ empirizma da bi došao do „golih“ apstrakcija,²⁵ tako da bi čitalac mogao da pomisli da je reč o nekom nudisti! Piscu koji je napisao obimna dela iz oblasti filozofije nauke Denić će prebaciti: „sva moguća nauka o onome što čovek jeste kod Mihaila Markovića počinje i završava na statistici apstraktnog ponašanja pojedinaca.“²⁶ Sve što Marković pruža jeste „apstraktni i konfuzni utopijski san malograđanina...“²⁷ Verovatno se izvor Denićevog pravedničkog gneva nalazi u sledećem iskazu: „Mihailo Marković će se stvarno obračunavati sa Marksovim istorijsko-materijalističkim shvatanjem.“²⁸ Piscu *Dijalektičke teorije značenja* prigovara: „A ono što nam Mihailo Marković nudi pod imenom dijalektike – jeste gola metafizika i ništa drugo“,²⁹ a takođe „ne uspeva da vidi da je 'kapital' društveni odnos“.³⁰ To „nije shvatio...“ jer piše apstrakcije i netačnosti! A tek „kada bi Mihailo Marković znao bar nešto o stvarnim odnosima privatnog vlasništva, onda bi poput Marksa njihovo pozitivno ukidanje shvatio u smislu stvaranja komunističkog društva“.³¹ Šteta, nije shvatio! Otuda i Denićev zaključak: „Mihailo Marković nikako ne misli na stvaranje novih komunističkih društvenih odnosa, već na neko vladanje

21 *Ibid.*, str. 247.

22 *Ibid.*, str. 247.

23 *Ibid.*, str. 251.

24 *Ibid.*, str. 252.

25 *Ibid.*, str. 257.

26 *Ibid.*, str. 258.

27 *Ibid.*, str. 260.

28 *Ibid.*, str. 261.

29 *Ibid.*, str. 275.

30 *Ibid.*, str. 283.

31 *Ibid.*, str. 303.

ljudima od strane apstrakcija – verovatno njegovih, filozofskih.³² Moguće je da su za nekoga apstrakcije bauk i sve zlo ovoga sveta, kao što su to za Denića, ali je nejasno zašto se takav čovek uopšte zanima za filozofsku misao!

Na osnovu Denićeve „analize“ neobavešten čitalac bi mogao zaključiti da je Markovićeve misao apstraktna, netačna, malograđanska, subjektivno idealistička, a njen autor je „neznalica“ koja „ne razume“ itd., itd. Štaviše, to je, po Deniću, „slepačka pozicija“: „Samo malograđanin u licu filozofa može biti toliko slep pa da ne vidi odista grandiozna dostignuća u stvaranju materijalne osnove novoga društva.“³³

Nejasno je odakle toliki strah, da se ne kaže, namrza na apstrakciju i spekulativno mišljenje, a još je manje jasno zašto se osoba koja ispoljava taj strah i odbojnost bavi filozofskim tekstovima i filozofijom uopšte. Razlozi se ne mogu nalaziti u sferi filozofije. Neka ostane ipak zabeležen samo jedan paradoks. Gaju Petrovića i Rudija Supeka su vodeći ljudi Saveza komunista, aparatčici, saradnici marksističkih centara, nacionalisti etiketirali na najrazličitije načine i nazivali raznoraznim imenima, ali ih niko, kao Denić, nije optužio da su malograđani!

Verovatno u strukturi ovog tipa „diskursa“ leži razlog zbog kojeg se, posle Savetovanja na Bledu, novembra 1960, praksisovci nisu upuštali u šire rasprave s dogmatičarima. Jedan pokušaj kritičkog osvrta Danka Grlića i Milana Kangrge na dogmatizam u tekstovima Olega Mandića, završio se tako što je Mandić tražio sudsku zaštitu. Polemike sa dogmatičarima praksisovci su smatrali *gnjavažom*. Razlozi za izostanak šire polemike postaće jasniji iz već pomenutog odgovora Gaje Petrovića Vojanu Rusu: „ZAŠTO GNJAVIŠ VOJANE?“

Šta iz ove perspektive reći o Denićevom pokušaju. Toliko da čitalac koji se upozna sa sadržinom Denićeve knjige može samo da zažali drvo koje je posečeno da bi se fabrički preradilo u papir na kome je štampana.

32 *Ibid.*, str. 299.

33 *Ibid.*, str. 310.

Od ortodoksnog ka stvaralačkom marksizmu

Razvitak jugoslovenskog društva posle Drugog svetskog rata, u svim njegovim aspektima, pa i kulturnom, bio je utemeljen na ideologiji marksizma-lenjinizma. Jedan od istraživača razvoja jugoslovenske marksističke filozofije tog perioda, Miloje Petrović, piše da je pozitivistički dijamat stalinističke verzije prvi put bio ozbiljno ugrožen pojavom *Ranih radova* Marksa i Engelsa¹ u Zagrebu 1953. s obimnim predgovorom Predraga Vranickog, te jednim člankom Rudija Supeka objavljenim u sarajevskom *Pregledu* iste godine.² Diskusija o teoriji odraza na Bledu 1960. jasno je profilisala dve suprotstavljene orijentacije – humanističku i ortodoksnu – u jugoslovenskoj marksističkoj filozofiji.³ „Ortodokse“ autor deli na „konsekventne ortodokse“ (Veljko Ribar, Dušan Nedeljković), „kritičke ili umerene ortodokse“ (Bogdan Šešić i Andrija Stojković) i „humanističko krilo“ „ortodoksa“ (Dragutin Leković, Vuko Pavićević i Vojan Rus). Humanističku orijentaciju

-
- 1 Petrović piše: „Onoga časa kada su 'Rani radovi' postali najčitanija knjiga beogradskih filozofskih pisaca, nastupila je diferencijacija među njima, koja je kod jednih završila okupljanjem oko 'Praxisa', a kod drugih oko 'Dijalektike'. Ova diferencijacija, u početku teorijska, vremenom je postala i politička. Posle 1968. godine 'Praxis' je bar delimično izlazio iz okvira filozofskog preispitivanja odlučujućih Marksovih pojmova u kontekstu njihovog značenja po jugoslovensko samoupravljanje. To preispitivanje vršeno je potpuno u duhu 'negativnog mišljenja' kritičke teorije društva. Iz toga mišljenja marksizam je bio redukovan na 'kritiku svega postojećeg', pri čemu se pod postojećim podrazumevao svaki specifičan oblik socijalizma, uključujući prvenstveno samoupravni socijalizam.“ Miloje Petrović, *Izvori i raskršća (O različitim tumačenjima marksizma)*, Mladost, Beograd 1980.
 - 2 Rudi Supek, „Značaj teorije otuđenja za socijalistički humanizam“, *Pregled*, br. 1 (1955), str. 51–58.
 - 3 Miloje Petrović, *Savremena jugoslavenska filozofija, Filozofske teme i filozofska situacija 1945–1970*, Radnički univerzitet „Veljko Vlahović“, Subotica 1970, str. 23.

su zastupale dve grupe filozofa, zagrebačka i beogradska, okupljene oko katedara za filozofiju. Sâm Miloje Petrović ostaće blizak „ortodoksima“ i prihvatiti političku ocenu praksisovaca kao „anarho-liberala“, pa ih optužiti i za dogmatizam: „Ukoliko su filozofi humanističke orijentacije jedino sebe smatrali 'progresivnim', 'autentičnim', 'stvaralačkim' marksistima a sve koji nisu delili njihova uverenja trpali u koš 'birokrata' i 'dogmatika' utoliko su se sve određenije nametali kao zatvorena dogmatska struja postizući potpuno suprotno od onoga što su želeli da destruiraju. Ono što oni hoće umnogome je u sferi utopijske neodređenosti koja nije u stanju da privuče i oduševi pa prema tome ni da postane realna snaga.“

„Humanistička kritika svega postojećeg često je zaboravljala da reprodukuje samo postojeće. Jer ona nije imala i nema u svom obzorju pozitivnu praksu nego kritiku svake moguće prakse.“⁴ Iako je konsekvntno zastupao partijsku liniju protiv praksisovaca, Miloje Petrović je na više mesta u knjizi nastojao „da istakne da ni politička kritika ove orijentacije nije bez osobitih nedostataka“.⁵ Autor se zapravo stalno kretao između nastojanja da potvrdi političke ocene *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole, kritike njihove orijentacije i pozitivnih ocena. Tako je Korčulansku ljetnu školu smatrao najznačajnijom i najzanimljivijom institucionalizovanom organizacijom filozofskog života u Jugoslaviji jer zrači duhom „stvaralačkog marksizma“ i okuplja najznačajnija imena marksističke misli u svetu. S druge strane, zabrinut je jer Školi prete opasnosti uniformnosti duha i sterilnog ponavljanja stavova. Misli da je potencijal Škole na izmaku, a trn u oku mu je *kritika svega postojećeg*: „Trebalo se čuvati opasnosti da se korčulanska krilatica: kritika svega postojećeg ne pretvori u ritual a da se marksističke humanističke teze ne pretvore u katalog humanističkih izreka. Diskusije simpozijских teza Korčulanske letnje škole po njihovom preovlađujućem duhu nisu imune od tih opasnosti.“⁶

A kada je reč o časopisima, autor više prostora posvećuje *Praxisu* nego svim ostalim filozofskim periodičnim publikacijama zajedno. Pošto je sažeto i u osnovi korektno izložio osnovna programska načela *Praxisa*,⁷ M. Petrović

4 *Ibid.*, str. 33.

5 *Ibid.*, str. 34.

6 *Ibid.*, str. 49. Petrović kaže da su vodeći filozofi Hrvatskog filozofskog društva težište filozofskog rada preneli na rad Korčulanske ljetne škole: „Stupajući preko Korčulanske letnje škole u međunarodni filozofski život njeni organizatori su izašli, na izvestan način, iz nacionalne institucionalne organizovanosti filozofskog života (HFD)“ (*ibid.*, str. 50).

7 M. Petrović primećuje: „Međutim, sam program časopisa i njegovo fundamentalno načelo da bude 'kritika svega postojećeg' nužno su gurali časopis na buran život pun polemika. Ni oko jednog jugoslovenskog filozofskog časopisa nije izrečeno toliko oprečnih ocena koliko ih je izrečeno o *Praxisu*“ (*ibid.*, str. 60).

opširno opisuje kritike časopisa Borisa Hudoljetnjaka u *Našim temama*, Milentija Popovića u jednom intervjuu, Nedeljka Kujundžića u *Praxisu*, a i neke druge, pa i pozitivne inostrane, kao i odgovore redakcije na te kritike. Naglasio je da je politička težina kritike koju je izrekao Milentije Popović „ogromna“. Za razliku od pisaca koji ironično naglašavaju da je reč o „svađi u porodici“, ovaj autor naglašava da se radi o principijelnim razlikama. Partijske forume brani od prigovora jednog od praksisovaca, Andrije Krešića, da su preosetljivi i da uskraćuju pravo drugima na kritiku: „Časopis nije mogao deliti lekcije drugima a da ih i sam ne dobija“,⁸ piše M. Petrović. Osnovni autorov prigovor časopisu jeste da želi monopolistički položaj arbitra i nad stavovima Saveza komunista: „Kritikujući u skladu sa programiranim načelom časopis i nije mogao očekivati da ne bude kritikovan. On je doduše neopravdano te kritike nastojao da predstavi pogromaškim a sebe kao žrtvu neopravdanih pritisaka. On je postupajući tako uspeo da sebe predstavi kao časopis koji traži za sebe privilegije ako ne i monopolistički položaj – da u svemu bude sudija bez priziva i bez prigovora.“⁹

Mada prigovara redakciji, urednicima i saradnicima da su njihove odbrane časopisa suviše odbranaške, a u pojedinim slučajevima neozbiljne i ispod nivoa časopisa, te da radnička klasa u časopisu nije primereno našla svoje mesto, Miloje Petrović izriče veoma povoljan sud o načinu uređivanja časopisa, s jednim velikim „ali“: „Jugoslovenska filozofija u svojoj dosadašnjoj istoriji ne može se pohvaliti časopisom koji je i približno tako brižljivo uređivan kao što je *Praxis*. Program *Praxisa* može biti hvaljen i osporavan, ali mu se način uređivanja ne može dovesti u pitanje... Ali izgleda da je već posustao.“¹⁰

Od pojedinačnih tema, autor se bavi kritikom staljinizma, kritikom teorije odraza, raspravama o nekim osnovnim filozofskim pojmovima, kao što su istina, dijalektika, praksa, čovek, sloboda, istorija, alijenacija, a takođe i pitanjima stvaralaštva i postvarenja, humanizma i socijalizma, morala i ostvarenja filozofije pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka. Taj deo

8 Pa nastavlja: „Umesto spremnosti na sopstvenu kritiku časopis je vrlo često kritiku njegovih stavova, prvenstveno onih što imaju politički karakter, tumačio nastojanjem kritičara da 'zapuše usta stvaralačkom marksizmu' i da u kontekstu te situacije predstavi sebe kao isključivog nastavljača Marksove ideje kritike svega postojećeg“ (*ibid.*, str. 66).

9 *Ibid.*, str. 68.

10 *Ibid.*, str. 74. Poslednju rečenicu istakao B. J. Zanimljivo je da u „Predgovoru“ autor tvrdi da se posle 1970. godine kojom završava svoja istraživanja „...nije desilo ništa što bi bitnije zahtevalo bilo promenu u pristupu, bilo promenu u strukturi knjige“ (*ibid.*, str. 9). Kako je knjiga objavljena 1977. godine, to da se „nije desilo ništa“ podrazumeva SAMO da je tri godine pre 1977. *Praxis* UGAŠEN, a Korčulanska ljetna škola UKINUTA. Šta je, po Miloju Petroviću, trebalo da se desi da bi se desilo NEŠTO!

knjige je bogato dokumentovan i informativan, s očiglednom težnjom autora da nijednoj – ni „ortodoksnj“ ni „humanističkoj“ – liniji u jugoslovenskoj marksističkoj filozofiji ne dâ primat po informativnosti, ali se to ne bi moglo reći i za interpretaciju.

Koliko se u Jugoslaviji stidljivo probijala ideja o autonomiji kulturnog, pa i filozofskog stvaralaštva, najbolje pokazuje kratki zaključak Miloja Petrovića. I „ortodoksnj“ i „stvaralačkoj“ orijentaciji prigovara da nisu doprle do biti rada, a humanističkim marksistima okupljenim oko *Praxisa* prigovara da su, preopterećeni tradicionalnom „humanističkom“ metafizikom, doveli u pitanje postojeće prakse socijalizma. Zapravo: „Redukcije marksizma na filozofiju u 'humanističkoj' varijanti zapadnog marksizma ili u pozitivističkim ili ontologističkim varijantama istočnog marksizma neprekoračen je okvir savremene jugoslovenske filozofije.“¹¹ Praksisovcima takođe zamera aistorijski koncept individuuma, ali im priznaje da su doprineli oslobađanju mnogih marksista „od dogmatskog sna fatalističkih istina bez priziva“. Konačna ocena je ipak negativna: „Uzalud je verovala jugoslovenska 'kritika svega postojećeg' da je okrećući točak 'marksističke' metafizike 'empirijski odgojenog marksizma' okrenula točak istorije. Odveć utopijska, ona u budućnosti izgleda može biti u praktičnom pogledu još samo sitno provokativna a ne i revolucionarna.“¹²

Ma koliko da se socijalni ambijent promenio, nisu se ni sredinom devedesetih godina prošlog veka svi pisci o praksis orijentaciji ogledali u tome ko će da izrekne brojnije i snažnije kritičke opaske. Da su mogući i drukčiji pristupi jugoslovenskoj marksističkoj filozofiji, posebno stvaralačkom marksizmu praksisovaca, od onoga s kojim se čitalac susreće u delu Miloja Petrovića potvrđuju radovi zagrebačkog filozofskog pisca marksističke orijentacije, Veselina Golubovića. Već Golubovićeve knjiga *S Marxom protiv Staljina. Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950–1960*,¹³ to jasno potvrđuje. Razumevanje za „ortodoksiju“ dijamatovaca i neupitna odbrana

11 *Ibid.*, str. 395. Praksisovcima, kritičarima svega postojećeg, osim humanističke metafizike, prigovara i „levičarski socijalizam“, sumnju u „...sve što na *organizovan* način radi na prevratu postojećeg postvarenog sveta“ (*ibid.*, str. 396). Prigovara im kult čistih humanističkih ideala i apstraktnu kritiku otuđenja, a zapravo kritiku ideologije i prakse Saveza komunista. Nasuprot praksisovcima, za razumevanje te politike na metafilozofskom nivou i afirmaciju prakse rada kao istinskog oslobodilačkog procesa najviše je učinio Vanja Sutlić, a „...u tom smeru odlučno radi i brojna grupa sarajevskih filozofa koja nagoveštava svoj uspon među savremenim jugoslovenskim filozofima“ (*ibid.*, str. 398).

12 *Ibid.*, str. 398.

13 Veselin Golubović, *S Marxom protiv Staljina. Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950–1960*, Globus, Zagreb 1985.

samoupravne državne i partijske prakse, teza o nedoraslosti filozofije toj praksi, izraženi u stavovima Miloja Petrovića, iščezavaju u radovima Veselina Golubovića i zamjenjuje ih identifikacija s idejama onog marksizma koji je utemeljen u delima Gaje Petrovića. Golubovićeve radovi „Filozofija u Jugoslaviji“, *Mogućnost novoga (Vidokrug jugoslavenske filozofije)*, a posebno delo o filozofiji Gaje Petrovića *Filozofija kao mišljenje novog: Gajo Petrović i prebolijevanje metafizike*, snažna su afirmacija zagrebačke filozofije prakse.¹⁴

Tako je Veselin Golubović u radu „Mišljenje na putu prevladavanja metafizike. Gajo Petrović i zagrebačka filozofija prakse“ dao presek osnovnih ideja Gaje Petrovića, ali i ocenu *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole.¹⁵ O Školi će Golubović zabeležiti ovaj sud: „Korčulanska ljetna škola (1963–1974) bila je jedna od najznačajnijih međunarodnih filozofskih i socioloških institucija koja je djelovala kao godišnji internacionalni simpozij... Do danas je u svijetu upamćena kao u svoje vrijeme najmjerodavnija i najuglednija međunarodna tribina nedogmatske, slobodne misli u svjetskim razmjerama.“¹⁶ Ni ocena *Praxisa* nije manje laskava: „Časopis *Praxis* (1964–1974) svojom je filozofskom relevancijom i međunarodnom reputacijom u svojoj vrsti i do danas ostao nenadmašen te ga mnogi najveći svjetski filozofski autoriteti smatraju jednim od najboljih savremenih filozofskih časopisa u svijetu.“¹⁷

Idući za iskazima i idejama Gaje Petrovića kao orijentaciji praksisovaca u filozofiji i društvenoj teoriji, Golubović upotrebljava naziv „zagrebačka filozofija prakse“. Smatra je jednim od najplodnijih pravaca u savremenoj filozofiji: „Filozofiju prakse razvijala je u pedesetim i šezdesetim godinama dvadesetoga stoljeća grupa zagrebačkih filozofa koja se u prethodnom

14 Videti: Veselin Golubović, *Filozofija kao mišljenje novog: Gajo Petrović i prebolijevanje metafizike*, Euroknjiga, Zagreb 2006. Videti takođe i kraće radove „Filozofija u Jugoslaviji“, *Pitanja*, god. VIII (1988), br. 3–4, str. 59–67. „Filozof Gajo Petrović. Mislilac svjetskog glasa“, *Novosti – sedam dana*, br. 196, 19. septembar 2003. Vredan pažnje je i rad *Mogućnost novoga (Vidokrug jugoslavenske filozofije)*, Zavod za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1990. Zanimljiv je i njegov članak „Praxis, časopis kojeg nema. Trideset godina bez kultne filozofske publikacije“, *Novosti – sedam dana*, br. 242–243, 6. avgust 2004, kao i „Gajo Petrović među nama“ (prikaz zbornika *Zbilja i kritika*), časopis *Prosvjeta*, br. 51, jun 2002.

15 Veselin Golubović „Mišljenje na putu prevladavanja metafizike. Gajo Petrović i zagrebačka filozofija prakse“, *Ljetopis hiljadu devetsto devedeset šeste*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Zagreb 1996, str. 157–175. Čitalac će lako zapaziti da je te godine *Ljetopis...* u Zagrebu štampan ćirilicom, što znači da je sasvim van margine osnovnih kulturnih tokova u Hrvatskoj.

16 *Ibid.*, str. 159.

17 *Ibid.*, str. 159.

desetljeću afirmirala putem radikalne kritike staljinizma u filozofiji, prve takve u svijetu. Suprotstavljajući se staljinističkom shvaćanju filozofije i Marxove misli ta je grupa nastojala oživjeti autentičnog Marxa intenzivno proučavajući njegove rane i reinterpreterajući njegove kasne radove.¹⁸ Zagrebački filozofi prakse anticipirali su bitna pitanja budućnosti, zastupali su demokratski i humanistički socijalizam, a odlikovao ih je visoki profesionalizam i bogata filozofska kultura. Njen najrelevantniji izraz je „metafilozofija prakse kao mišljenje revolucije“, odnosno „mišljenje revolucije“ Gaje Petrovića. Kako je revolucija „najviši oblik bitka“, „bitak u svojoj suštini“, „može se reći da je zagrebačka filozofija prakse oblik Marxova mišljenja koje valja radikalno razlikovati ne samo od dogmatskog nego i stvaralačkog marksizma“. ¹⁹ Taj *novum* koji u filozofiju i nadilazeći filozofiju unosi Gajo Petrović, Veselin Golubović opisuje na sledeći način: „Filozofija doduše jeste put na kojem se može misliti čovjek kao biće slobodne stvaralačke prakse, ali taj put nije dovoljno dug da bi se na njemu mogle misliti i mogućnosti prakse kao revolucije u njenoj najdubljoj, 'ontološko-antropološkoj' (i metafilozofijskoj) dimenziji. Da bi se u tom nastojanju filozofija i revolucija nerazdvojivo bitno povezale, da bi filozofija mogla misliti revoluciju kao bit prakse i bitak u svojoj biti, ona ne može ostati 'samo' filozofija u tradicionalnom smislu već se mora iznutra 'samoprevladati'. Da bi mogla 'shvatiti' bit revolucije filozofija, naime, treba biti transcendirana pomoću mišljenja revolucije. A ono filozofiju ne odbacuje već je pretpostavlja i u sebe uključuje sve ono što je u njoj bilo bitno. Mišljenje revolucije nije, dakle, nefilozofsko nego je naprotiv po mnogo čemu filozofskije od bilo koje prethodne filozofije te upravo stoga ne može ostati ni samo filozofsko.“²⁰

U metafilozofiji prakse kao „mišljenja revolucije“ Gaje Petrovića, Veselin Golubović uočava bitnu povezanost pitanja o mogućnosti revolucije s pitanjem o mogućnosti čoveka kao slobodnog stvaralačkog bića prakse i na tom tragu pokušava da odgovori na pitanje kako je moguća revolucija kao najviša mogućnost čoveka, odnosno, jednostavno rečeno – *Kako je moguće*

18 Veselin Golubović, *Filozofija kao mišljenje novog: Gajo Petrović i prebolijevanje metafizike*, str. 14. Ocena o „jednom od najplodnijih orijentacija u savremenoj filozofiji“ nalazi se na str. 100, a naziv „zagrebačka filozofija prakse“ preuzet je verovatno od Gaje Petrovića, „Die Frankfurter Schule und die Zagreber Philosophie der Praxis“, predavanje na: „9. Fachsymposium der Alexander von Humboldt-Stiftung im Dezember 1984. in Ludwigsburg“, objavljeno u: Axel Honneth und Albrecht Wellmer, *Die Frankfurter Schule und die Folgen*, Walter de Gruyter, Berlin/New York 1986.

19 Uz prethodno izlaganje videti: *Filozofija kao mišljenje novog*, str. 15–18. Citirano mesto se nalazi na str. 18.

20 *Ibid.*, str. 24.

novo? Po Golubovićevom mišljenju Gajo Petrović prekoračuje granice društvene nauke i nadilazi horizont filozofske antropologije. Stoga smatra kritički neutemeljenom i filozofski nedomišljenom koještarijom pripisivati Petroviću „antropološki marksizam“, jer se zagrebačka filozofska škola ne može reducirati i „ugurati“ u puku filozofsko-antropološku problematiku. Svakako da redukcionistički postupak nije dobar metod ako je reč o ljudskom mišljenju, ali ne bi trebalo oštro *a limine* odbacivati antropološku dimenziju „zagrebačke filozofske škole“, a posebno u delu Gaje Petrovića. Tim pre što i Golubović, idući striktno za Petrovićevim iskazima, piše: „Humanizam je neodvojiv od revolucije, a revolucija od humanizma.“²¹

Svoje delo Golubović završava spletom od jedanaest pitanja – bez asocijacije na jedanaestu tezu o Fojerbahu. Dva dovoljno govore o tome kuda smeru autor: „Nije li mišljenje revolucije Gaje Petrovića *in statu nascendi* već i mišljenje novog?“ i „nije li zagrebačka filozofija prakse jedan od najprimjerenijih i najplodonosnijih suvremenih oblika Marxova mišljenja?“²²

I pod uslovom da se na sva, pa i pomenuta dva Golubovićeva pitanja odgovori pozitivno, ipak ostaju neke nedoumice značajne za buduća istraživanja. Možda je, i verovatno jeste, „mišljenje revolucije“ Gaje Petrovića najviši domet „zagrebačke filozofije prakse“, ali ostaje problem šta s velikim unutrašnjim razlikama u tom filozofskom pravcu. Misao Gaje Petrovića se, na primer, *filozofski* značajno razlikuje od spekulativnog mišljenja Milana Kangrga. Kangrga se razlikuje od Grlića, Grlić od Vranickog, Vranicki od Bošnjaka i tako dalje. Ni Rudi Supek i Ivo Kuvačić u oblasti društvene teorije nisu uvek „na istim talasnim dužinama“. Nesporno je da postoje neke zajedničke osnovne ideje o čoveku kao stvaralačkom biću, biću slobode, ali su i u poimanju tih ideja uočljive značajne razlike. Ni zajednička humanistička orijentacija nije im istovetna.

Druga nedoumica je još dalekosežnija. Filozofija prakse u Jugoslaviji, izvorno nastala u Zagrebu, ne može se svesti ni na zagrebačku, ni na hrvatsku, ni na jugoslovensku „školu“ u filozofiji. Kako tretirati filozofe i filozofske pisce iz drugih jugoslovenskih centara koji su dali svoj, slobodno se može reći, puni doprinos filozofiji prakse? To se isto odnosi i na neke mislioe iz drugih zemalja. Trebalo bi ipak baciti pogled na sastav Izdavačkog savjeta *Praxisa* i Upravnog odbora Korčulanske ljetne škole, na sastav redakcije međunarodnog izdanja, na sadržaj *Praxisovih* izdanja, na sadržaj mnogih drugih časopisa u Jugoslaviji i inostranstvu, na zbornike radova

21 *Ibid.*, str. 96.

22 *Ibid.*, str. 176 i 178.

objavljenih u inostranstvu, pa će se slika o „zagrebačkoj filozofiji prakse“ znatno promeniti. Taj utisak ne bi trebalo bitno da promeni ni činjenica da su neki od poznatih praksisovaca pre, a i u procesu raspada Jugoslavije, bitno promenili svoja stanovišta. Prihvatiti nekritički odrednicu koju je prigodno upotrebio Gajo Petrović i geografski ograničiti praksis filozofiju nije osobito daleko od onih pokušaja koji su to činili sa nacionalnim ograničenjem.²³ Nemitne, ali i netačne, takve odrednice ne odgovaraju svetskom značaju praksis filozofije.

23 Praksis filozofija nije bila „bečki krug“ i dobro je da nije. A još je bolje da nije ni „sarajevski filozofski krug“!

Sesardićeva razmišljanja o filozofiji prakse

Jednu od prvih, stručno ambicioznih kritika praksis orijentacije izložio je zagrebački filozof Neven Sesardić u svom radu „Razmišljanja o filozofiji prakse“, objavljenom u beogradskom časopisu *Theoria*, 1987. godine. Sesardić svoj kritički osvrt na filozofiju prakse počinje konstatacijom da su kritičari polazili od stajališta službene politike i da su na odgovore praksisovaca „uzvraćali jedino etiketiranjem i ideološkim diskvalifikacijama“. Tako je došlo do neobične situacije da se „filozofija prakse zapravo nikada nije suočavala s protivnicima na razini *filozofske* argumentacije i protuargumentacije“. ¹ Autor ne želi da toj orijentaciji porekne svaku vrednost, već izjavljuje da želi da naglasi ona pitanja koja su bila zapostavljena ili izvan fokusa. Početne primedbe tom stanovištu da je razlikovanje „dogmatskog“ i „stvaralačkog“ marksizma krajnje arbitrarno, da je njihovo traganje za „autentičnim“ Marksom intelektualno besplodno, a njihovo insistiranje na „bespoštednoj kritici svega postojećeg“ preterano – Sesardić završava aluzijom na bliskost filozofa te orijentacije sa oficijelnom politikom. ² Prigovara im da se njihova

1 Neven Sesardić, „Razmišljanja o filozofiji prakse“, *Theoria*, br. 1–2/1987, str. 107.

2 „Može li se stvarno prihvatiti mišljenje, koje je prilično rašireno, da je filozofija prakse predstavljala i najoštrij kritiku oficijelne politike?“ (*ibid.*, str. 109). Mada nije neposredna reakcija na Sesardićev tekst, zanimljivo je „čuti i drugu stranu“. Tako je Svetozar Stojanović, čudeći se da se *intelektualni* kritičari *Praxisa* daju zavesti jezičkim sličnostima, na jednom mestu zapisao: „Praxis’ je bio otvoren prema nemarksističkim pogledima i grupama ne samo u inostranstvu nego i u Jugoslaviji. Ko je ako ne praksisti pomagao fenomenolozima, pozitivistima, strukturalistima, analitičarima, egzistencijalistima, sistem-teoretičarima itd. da predaju, istražuju i objavljuju u Jugoslaviji? A baš neki od njih danas sa visine govore o ’sporu u porodici’, iako su pod komunistima ćutali o političkim prilikama da ne bi ugrozili svoje karijere. Pre će biti da je ’komunističkoj porodici’ i Titu kao njenom *pater familiasu* odgovarala njihova politička pasivnost i kukavičluk, nego

kritika uvek zaustavljala na sukobu s birokratsko-staljinističkim snagama, a nikad sa Partijom kao celinom, da nikada nisu dovodili u pitanje principe samoupravljanja. Istakao je da deklinaciju njihovog odstupanja od oficijelne politike ne treba meriti „stupnjevima“ nego „lučnim sekundama“, a stavom da se „kontroverza između njih i zastupnika dnevne politike svela... tako zapravo na svađu unutar obitelji“³ dao je šlagvort svakoj budućoj nacionalističkoj, liberalnoj i kvaziliberalnoj kritici *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole.

U drugom delu svog teksta Sesardić osporava filozofsku tezu o jedinstvu teorije i prakse kao trivijalnu, a ideju da se teorijske aporije mogu razrešiti praktičnim putem ne smatra originalnim Marksovim doprinosom filozofiji. Štaviše, smatra fundamentalno pogrešnom ideju da praksa može unaprediti filozofsku spoznaju tamo gde je teorija bila nemoćna. Iz tih stavova koji u filozofskom razmatranju mogu biti sasvim legitimni, Sesardić ponovo izvlači političke zaključke, ironično primećujući da praktični revolucionari onda kvalifikovano arbitriraju u pitanjima filozofije. „Zapravo“, zaključuje Sesardić svoj kritički osvrt na filozofiju prakse, „filozofi prakse nisu bili koherentni kad su u nekim prilikama protestirali zbog vanjskog uplitanja u filozofske diskusije jer su upravo oni bili ti koji su se najviše zalagali za to da se sruši zid koji je razdvajao filozofiju od revolucionarne prakse i koji je predstavljao slabu ali i jedinu zaštitu autonomije filozofije.“⁴

Sesardićevi stavovi su izazvali ozbiljna osporavanja u stručnoj javnosti. Pre svih, urednika *Praxisa* Gaje Petrovića i akademika Mihaila Markovića u časopisu *Theoria*,⁵ a zatim i Slobodana Žunjića u zagrebačkom omladinskom časopisu *Pitanja*.⁶

praksisovsko javno i glasno protivljenje.“ Videti: Svetozar Stojanović, *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, Beograd, „Filip Višnjić“ i IFDT, 1995, str. 223.

3 *Ibid.*, str. 110.

4 *Ibid.*, str. 116.

5 U rubrici „Polemika“ časopis *Theoria*, br. 3–4/1987, objavio je priloge akademika Mihaila Markovića „Povodom razmišljanja o filozofiji prakse“, str. 113–120 i Gaje Petrovića, „O filozofiji prakse i jednom neobičnom pojmu razmišljanja“, str. 121–137.

6 Uporediti: Slobodan Žunjić, „Politika jednog teorijskog osporavanja praxis-filozofije“, *Pitanja*, god. XVIII, br. 3–4/1988, str. 79–87. Žunjićev rad objavljen je u okviru tematskog bloka „Rasprava o Praxis filozofiji“. U tom bloku su objavljeni radovi Veselina Golubovića „Filozofija u Jugoslaviji“, Lina Veljaka „Pitanje metode u filozofskoj kritici“, Milorada Belančića „Hermeneutička situacija filozofije prakse“ i Nenada Mišćevića „Jedan mit filozofije prakse: svijet kao čovjekovo djelo“. Inače, u kraćem uvodu navedenim raspravama Zoran Arbutina piše: „Nakon dugogodišnjih, ponekad izuzetno oštih napada, inspirisanih prvenstveno političkim razlozima, pojavile su se u novije vrijeme neke naznake u nastojanjima da se *Praxis-filozofiju* kritički raspravlja na filozofijskoj razini, da se, dakle, uspostavi rasprava koja ne bi padala ispod razine vlastita predmeta

Marković pre svega osporava Sesardićevu tezu da se filozofija prakse „nije suočavala s protivnicima na nivou *filozofske* argumentacije“, navodeći 33 imena s čijim se idejama sam suočavao. Takođe dokazuje da su zahtevi za ukidanje profesionalne politike i potpuno ukidanje nomenklature radikalniji od sukoba s vlašću građanske liberalne inteligencije. Prigovara Sesardiću da piše o nečemu što ne poznaje i da je arogantan. Delimično podudarnim metodom pokušava da dokaže Sesardiću da je odnos teorije i prakse dinamičan i upućuje ga na kritičku društvenu teoriju koja „sa svoje strane, usmerava *emancipatorsku praksu*“.⁷

Gajo Petrović sistematično opovrgava šest „tema ili skupova optužbi“ prvog dela Sesardićevog rada od kojih je posebne pažnje vredna ona prema kojoj za odbacivanje dogmatskog marksizma na Bledskom savetovanju jugoslovenskih filozofa i sociologa, novembra 1960. godine, nije bila potrebna nikakva „politička odvažnost“, jer je Jugoslavija raskinula sa Staljinom 1948. godine. Petrović ukazuje na činjenicu da se u to vreme nijedna druga grupa intelektualaca nije suprotstavljala službenim stavovima i da je dogmatska, staljinizirana interpretacija marksizma bila dominantna. Odbacujući optužbu za oportunističnost, Petrović opsežno dokumentuje svoj stav da su praksisovci branili ne samo svoje saradnike nego i svoje protivnike.

U drugom delu svog opsežnog polemičkog priloga Petrović se osvrće na Sesardićeve kritike odnosa teorije i prakse u filozofiji prakse, prigovarajući mu da nije analizirao „bar jedan jedini tekst filozofa koje je difamirao“.⁸ Petrović nastoji da dokaže da Sesardić zaobilazi *meritum*: „O samoj *filozofiji* prakse iz Sesardićevog se napisa ne može ništa saznati. Filozofija je jednostavno zaobiđena.“⁹ Petrović Sesardićev rad tretira kao „pokušaj moralne i političke diskvalifikacije filozofa prakse uz pomoć neobuzdanih insinucija, neistina i podmetanja“.¹⁰

i koja bi se vodila najboljim značenjem pojma *kritika*: ambicijom stvaralačkog nadilaženja kritiziranog mišljenja“ (*ibid.*, str. 58). Na ovaj dobronamerni poziv pravi odzivi još uvek nisu stigli i teško da će uskoro, nakon ratne tragedije, stići.

- 7 Mihailo Marković, „Povodom razmišljanja o filozofiji prakse“, *Theoria*, br. 3–4/1987, str. 118. Prilog završava aluzijom na potkazivački karakter Sesardićevog rada: „Da li kraljevi mogu istinsku filozofiju iskoristiti u svoje svrhe – veliko je pitanje. Sigurno je, međutim, da mogu iskoristiti ovakav način pisanja o svojim kolegama kakav je demonstrirao Neven Sesardić.“
- 8 Gajo Petrović, „O filozofiji prakse i jednom neobičnom pojmu razmišljanja“, *Theoria*, br. 3–4/1987, str. 134.
- 9 *Ibid.*, str. 135.
- 10 *Ibid.*, str. 135. Petrović Sesardićev pokušaj stručne kritike situira u prethodne dnevno-političke i ideološke napade na *Praxis*: „Neslavna slava nekih dosadašnjih 'oponenata' *Praxisa* očito nije dala mira Sesardiću. Svojim napisom on se potrudio da dosadašnja

Kako i Sesardić i Žunjić pripadaju postpraksisovskoj generaciji, zanimljivo je razmotriti Žunjićevu kritiku Sesardićevog rada, tim pre što je Žunjić u to vreme imao izrazito afirmativan stav prema *Praxisu* i praksis filozofiji kao prvoj istinski jugoslovenskoj „školi“ mišljenja „sa doista evropskim rangom“. Sesardićev pokušaj suprotstavljanja i kritike praksis filozofije Žunjić vidi kao programski zamišljen, a Sesardićeve uvodne stavove smatra zbirom „običnih besmislica“. Žunjić prigovara Sesardiću nepoznavanje predmeta kritičke analize,¹¹ analitičke zamene i pomeranja teza i pojmova u tri pravca („tri Sesardićeva skoka“). Minuciozna analiza Sesardićevih stavova protkana je veoma oštrim izrazima, kao što su „neodrživo i suludo“, „nova argumentativna dimenzija“, „komična kritika“, „zdravorazumska reprimtivizacija mišljenja“, da bi u zaključnom delu i sâm Žunjić, nakon svih stručnih argumentata i meandričnog procesa dokazivanja da Sesardić ne poznaje predmet kojim se bavi, izveo zaključak o praktično-političkom karakteru Sesardićeva napisa: „Kao što smo videli, Sesardićeva izvođenja pate od tolikih elementarnih slabosti da ona teorijski ne bi mogla opstati ni kada bi proizlazila iz jednog teorijski mnogo otvorenijeg i radoznalijeg istraživačkog stava. Veliko nerazumevanje, grube kategorijalne greške, masivne ekvivokacije, manjkave distinkcije ili potpuni nedostatak distinkcije – sve to smešteno na svega nekoliko stranica – nepogrešivo ukazuje na pravi, *praktično-politički žanr Sesardićeva napisa*.“¹² Ma koliko se Žunjićeva kritika Sesardićevih stavova

’etiketiranja’ i ’ideološke diskvalifikacije’ nadopuni političkim insinucijama, dezinformacijama, klevetama i napose moralno-političkim optužbama i osudama. Treba priznati da se u tom ’poštenom poslu’ pokazao vrlo spretan, okretan i plodan. U stvari volio bih da mi netko navede jednog jedinog među svim dosadašnjim ’oponentima’ *Praxisa* (filozofima, politolozima, sociolozima, političarima, novinarima itd.) koji je ikada u jednom tekstu iznio toliko nečasnih političkih optužbi, uvreda i objeda na račun filozofa prakse, nastojeći da ih diskreditira i diskvalificira u svakom pogledu (ne samo filozofski, nego napose i politički i moralno)“ (*ibid.*, str. 135).

11 „Dosad, naime, nitko ’na razini *filozofske* argumentacije i protuargumentacije’ nije kritikovao neko specifično stanovište, a da pritom nije bio u stanju da navede barem neku autentičnu formulaciju tog stanovišta – koje inače žestoko osporava. To je, najzad, pošlo za rukom Nevenu Sesardiću, koji ne samo da nije pronašao ni jednu praksisovsku formulaciju teze o jedinstvu teorije i prakse, nego je uz to priznao da ima velike teškoće kako da ’uopće razabere što se u stvari tvrdi marksističkom tezom o jedinstvu teorije i prakse““ (*ibid.*, str. 81).

12 *Ibid.*, str. 87. Žunjićev zaključak je da je reč o svojevrsnoj politici u teoriji, o širenju izvanredne mistifikacije i ideološkom činu *par excellence*: „Najavljeno teorijsko opelo praksis-filozofije pretvorilo se tako u ideološki obredni čin jedne kritike, koja samu sebe ne može da iznese kao to što u svom samoprikazivanju hoće da bude – čisto teorijsko i argumentativno ispitivanje.“ Za stručnu recepciju praksis orijentacije značajan je i Žunjićev rad „Habermas i praxis-filozofija“, *Theoria*, br. 1–2/1985, str. 79–97.

može smatrati stručno utemeljenom, ostaje utisak da se njegov oštri zaključak ne oslanja na prethodna izvođenja, ali Sesardićevi naknadni novinski, politički obojeni napisi o filozofiji prakse izgleda da ipak potvrđuju Žunjićevu opasku o „praktično-političkom žanru Sesardićeva napisa“.

Svoj odgovor Mihailu Markoviću i Gaji Petroviću Sesardić je, pod naslovom „Još jednom o filozofiji prakse“, objavio u sledećem broju časopisa *Theoria*.¹³ U odgovoru Markoviću osim spora oko toga da li je „sukob između režimske politike i filozofa prakse ustvari predstavljao svađu unutar obitelji“,¹⁴ Sesardić pokušava da dokaže da njegovom oponentu, inače profesoru logike, logika nije baš najjača strana, da su Markovićevo pogledi na odnos između filozofije, vrednosti i praktičnog angažovanja, na objektivnost u nauci kontradiktorni. Na jednoj strani Sesardić prigovara Markoviću stav da marksizam nema obavezu da objašnjava svoje istorijske neuspehe, a na drugoj da insistiranjem na društvenoj angažovanosti filozofije izneverava stanovište da filozofi moraju ostati „hladne glave“ i da ne treba da se mešaju u pitanja usavršavanja društva.

Dok raspravu s Markovićem Sesardić smatra u osnovi filozofskom, njegov odgovor Petroviću je daleko oštiji i skoro u celosti politički intoniran.¹⁵ Prigovara mu da je već programska koncepcija *Praxisa* zapravo ponavljanje nekih stavova Josipa Broza Tita, da se u javnim nastupima drži linije *Programa SKJ*, a posebno da filozofi prakse nisu branili hrvatske nacionaliste, osuđene na višegodišnje robije 1972. godine. Na kraju svog odgovora Sesardić naglašava ključni prigovor Petrovićevom odgovoru: „Petroviću, izgleda, ništa ne smeta da pripiše 'paktiranje sa službenom politikom' nekome tko, za razliku od mnogih filozofa prakse, nikada nije bio član komunističke partije, nikada nije sjedio u agitpropovima, 'marksističkim centrima' i 'centrima za idejno-teorijski rad', nije držao predavanja po partijskim školama i nije se zaklinjao u program jedine postojeće i jedine dozvoljene partije.“

13 Neven Sesardić, „Još jednom o filozofiji prakse“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 21–32. Zanimljivo je da Sesardićev odgovor kritičarima „redakcija u krnjem sastavu“ nije objavila u rubrici „Polemike“ nego u bloku „Praksisovski marksizam i jugoslovenska filozofija“. Broj su pripremali Kosta Čavoški, Zoran Đinđić, Rastko Jovanović, Milan Kovačević, Leon Kojen i Vojislav Koštunica, a Danilo Basta, Mirko Zurovac, Slobodan Žunjić, Mladen Kozomara i Zdravko Kučinar nisu učestvovali u pripremi broja.

14 Neven Sesardić, „Još jednom o filozofiji prakse“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 22.

15 Sesardić piše: „Za razliku od moje diskusije s Mihailom Markovićem koja je u osnovi filozofskog karaktera i za koju, kao i za većinu filozofskih diskusija, ne treba očekivati da će ubrzo biti konkluzivno razriješena, neslaganje između Petrovića i mene najviše se tiče, izgleda, utvrđivanja određenih konkretnih fakata, pa je razumno pretpostaviti da će tu biti mnogo lakše doprijeti do zaključaka koji će ostaviti malo prostora za sumnju“ (*ibid.*, str. 27).

Za političku (ne)utemeljenost Sesardićeve kritike praksisovaca zanimljivo je da u svojoj memoarskoj knjizi Savka Dabčević Kučar upravo Sesardićeva razmišljanja o filozofiji prakse uzima kao relevantna, a ne nekog od aparata iz ideološkog aparata SKH.¹⁶

Verovatno da je Mihailo Marković, za razliku od Gaje Petrovića, smatrao dalju raspravu sa Sesardićem izlišnom. Petrović je „Odgovor ’krnjem sastavu’ i Sesardiću“, objavljenom u sledećem svesku časopisa *Theoria* intonirao tako da je prvo ukazao na pristrasnost „krnjeg sastava“ redakcije u korist Sesardića, a zatim je i Sesardiću prigovorio da je besramno oklevetao „jednog od tvoraca filozofije prakse“, da se njegov odgovor sastoji od niza političkih insinuacija,¹⁷ od kojih je najteža da *Praxis nije branio* hrvatske nacionaliste 1972. godine. Kako je i Sesardićev pokušaj stručne kritike pokazao svoje političko lice, Petrović je bio prisiljen da ponovi osnovnu poziciju časopisa i njegovih urednika i većine saradnika: „Jugoslovenski filozofi prakse, u vrijeme časopisa *Praxis* i kasnije (ali i ranije) zalagali su se za slobodno mišljenje inspirirano Marxom, za filozofiju kao mišljenje revolucije. Zbog tih svojih shvaćanja bili su godinama napadani i vrijeđani, ali od svojih filozofskih uvjerenja nisu odstupili. Nastojeći da razviju slobodno mišljenje koje po svom sadržaju nije vezano isključivo za Jugoslaviju, filozofi prakse ujedno su kritički raspravljali o suvremenom jugoslovenskom društvu, konsekventno kritizirajući napose i ono što bih nazvao ’birokratskom kontrarevolucijom’. Zbog tih kritičkih analiza bili su još više progonjeni od nosilaca tog procesa i njegovih apologeta. Ali ni ti ih napadi nisu odvratili od kritičkog filozofskog mišljenja.“¹⁸ Petrović je jednostavno smatrao da *Praxis* ne treba da se pretvara u Amnesty International, a časopisu *Filosofija* i Predragu Matvejeviću je kao samostalnoj ličnosti dao prednost u odbrani progonjenih pojedinaca.

Ma koliko sporenje oko „paktiranja sa službenom politikom“ može izgledati kao međusobno javno denunciranje, treba primetiti da je Gajo

16 Uporediti: Savka Dabčević Kučar, 71’ *Hrvatski snovi i stvarnost*, I i II, Interpublic, Zagreb 1997, str. 746–748.

17 Gajo Petrović se ironično poigrava sa Sesardićem: „Pa zar sam ja kriv što se Sesardiću, u tom napisu, više sviđalo da insinuirao nego da filozofira (odmah se izvinjavam ako to nije bio kapric, nego njegov maksimalni filozofski domet)? Sesardić i sam dobro zna ono što je mogao vidjeti i svaki drugi čitalac: njegovom napisu nisam pristupio s nekom apriornom zlovoljom, niti sam unaprijed proglasio njegove tvrdnje ’insinuacijama’ i ’klevetama’. Očekujući filozofska razmišljanja uzeo sam u ruke – za početak – Ritterov ’glomazni’ filozofski riječnik, no kad sam vidio da to nisu filozofska razmišljanja, nego politička optužnica, šta mi je drugo ostalo nego da te optužbe razmotrim i utvrdivši da su neistinite to jasno i saopćim?“ Videti: Gajo Petrović, „Odgovor ’krnjem sastavu’ i Sesardiću“, *Theoria*, br. 3–4/1988, str. 129.

18 Gajo Petrović, „Odgovor ’krnjem sastavu’ i Sesardiću“, *Theoria*, br. 3–4/1988, str. 133.

Petrović do kraja života ostao dosledan svom osnovnom teorijskom i kritičkom stavu, dok je Neven Sesardić u svojim javnim nastupima pokazao da filozofski pisac ne mora biti član partije, ni predavač u partijskoj školi da bi zastupao političke stavove, obojene jarkim bojama reakcionarnog konzervativizma i javnim denunciranjem levo orijentisanih kolega u svetu i Hrvatskoj da vladaju medijskim prostorom.¹⁹ Nezadovoljan provincijalizmom desnice, optužice i levičare u savremenoj Hrvatskoj – ne propustivši da naglasi da su njihovi autoriteti bili praksisovci – koji se kritički odnose prema teroru desnog primitivizma i političkoj vladavini desnice: „Nije li prije nastanka Hrvatske države postojao jedan drugi, ljevičarski teror, i to teror u pravom smislu, s jednopartijskom ideološkom indoktrinacijom i dugogodišnjim zatvorskim kaznama za delikt mišljenja? Nije li čudno da nekim ljudima danas toliko smeta taj sadašnji, ponekad stvarno sirov, desni diskurs (koji je velikim dijelom rezultat demokratskog javnog života), a da su mnogi od tih istih ljudi ranije desetljećima sasvim dobro podnosili lijevi primitivizam marksističkog bullshita koji je tada totalno zagušio duhovni prostor te monopolizirao obrazovanje, medije i politiku?“²⁰ Tako je sâm Sesardić, bar kada je reč o balkanskim okvirima, srušio mit o apolitičnosti analitičke filozofije.

19 Videti, na primer, Neven Sesardić, „Filozofi prakse ponovo jašu“, *Slobodna Dalmacija*, 2002, a takođe „Ministrovo novo ruho“, 4. rujna iste godine na koji je reagovao Milan Kangrga 13. studenog 2002. u „Forumu“ *Slobodne Dalmacije*: „Neven Sesardić ili nije svjestan (možda?), ili je ipak svjesno zaigrao na tu kartu – da je u ovom trenutku Hrvatske postao (ili ostao?) vrlo pogodno sredstvo nacionalističke propagande tuđmanovsko-hadezevske provenijencije, koja će mu svesrdno honorirati njegove filozofsko-anti-marksističke ispade s njegovim paušalnim kritikama, kad god se nakratko na dopust vrati iz Azije...“ U novije vreme, Sesardićevo pojavljivanje u hrvatskim medijima, pokriveno autoritetom profesora univerziteta u Hong Kongu. Kao ponosni desničar Sesardić u Magazinu *Jutarnjeg lista* (subota, 19. lipanj 2010) u autorskom tekstu „Zašto mislite da su desničari glupi i da ste vi pametniji?“ piše: „Neka se politička gledišta danas masovno odbacuju bez dobrih razloga i bez kritičkog razmatranja, a to se događa pod golemim utjecajem ljevičarske ideologije koja dominira i u medijima i u intelektualnim krugovima.“ Takođe se protivio zahtevima studenata Zagrebačkog sveučilišta za besplatno školovanje (*Jutarnji list*, subota, 30. svibanj 2009, str. 9).

20 Neven Sesardić, „Ljevičari su opsjednuti IQ-om. Stalno se tješe da su jako pametni i da su njihovi protivnici bedasti“ (Magazin, *Jutarnji list*, subota, 10. srpanj 2010, str. 67). Tako Sesardićev pokušaj stručne kritike praksisovaca završava – kad maske padnu – u frazi o „primitivizmu marksističkog bullshita“. Izgleda da je Milan Kangrga, nekoliko godina pre, u tekstu pomenutom u prethodnoj napomeni tačno osetio kuda vode Sesardićevi stavovi: „Sesardićev stav se pokazuje kao blasfemična, degutantna i sramotna paskvila, koja će ga diskreditirati u očima javnosti, jer barata najočitijim lažima...“

Praksis odiseja

Milana Brdara i Mileta Savića

Da pokušaji stručnih analiza mogu dovesti do fantastičnih rezultata pokazuje obimno dvotomno delo Milana Brdara *Praksis odiseja*, s podnaslovom *Studija nastanka boljševičkog totalitarnog sistema 1917–1929*.¹ U tom delu koje nesumnjivo sadrži obilje podataka, pregršt maštovitih izvođenja, pet epiloga i više *post scriptuma* može se naći svašta. Tako u trećem *post scriptumu*² petog epiloga pod naslovom „Leva opozicija 1923–1929 i Praxis filozofija 1965–1975 kao ponavljanje“ Brdar svoje delo proglašava prilogom samorefleksiji, paradigmatičnoj za celu generaciju: „onu koja je živela u ovde reflektovanom iskustvu (u jugoslovenskoj varijanti), a koja bi još trebalo da ima energije i intelektualne snage da *uspostavi popravilište* (podvukao B. J.) za zablude koje su u ovom veku diktirale karakter društvenoj nauci i filozofiji kao i intelektualni tip kome je već uveliko prošao

-
- 1 Milan Brdar, *Praksis odiseja, Studija nastanka boljševičkog totalitarnog sistema 1917–1929*, I–II, JP Službeni list, Beograd 2001. Studija je za publikovanje pripremljena doktorska teza Milana Brdara. Zanimljivo je da teza nije sadržavala odeljak o jugoslovenskoj *Praxis* filozofiji, koji je autor ukomponovao u analitički okvir nastupanja i pobeđe staljinizma u Sovjetskom Savezu do 1929. godine. Da li je taj odeljak izostavljen iz teze zbog toga što je jedan član komisije bio i ostao predstavnik praksis orijentacije, ili je taj odeljak naknadno napisan i dodat doktorskoj tezi, zna verovatno samo autor. U nekoj nadrealističkoj režiji možda se Staljinov levi brk smeši nad Brdarovom potvrdom njegove teze da je sve povezano sa svaćim. Ogroman rad mašte bio je neophodan da se humanistička orijentacija *Praxisa* poveže sa staljinskim zločinima. No Brdar sledi Staljina: „Mi smo drugovi uvek govorili da 'levi' jesu desni, koji desničarstvo maskiraju levim frazama. To je malo smešno drugovi. Pa zar to, drugovi, nije smešno.“ Po toj logici moguće je *Praxis* okriviti i za zločine inkvizicije u srednjem veku. Mašta može svašta! „Харашо товарищ Брдар!“
 - 2 Taj *post scriptum* je i grafički u knjizi drukčije označen nego prethodna dva, što bi ukazivalo na mogućnost da je taj odeljak ipak naknadno pisan.

vek trajanja.³ Izvornu nameru praksis filozofije Brdar otkriva u pokušaju da obezbedi legitimaciju partokratskom voluntarizmu, a njena kritika je „isprva bila shvaćena kao 'pomoć svojoj partiji'“.⁴ Brdar, istina, praksisovcima priznaje da je njihova filozofija „filozofski uzev“ „značila napredak, s obzirom na katastrofalan nivo na koji je filozofija u ovoj zemlji bila srozana stupidarijama dijalektičkog materijalizma, da su predratni, obrazovani profesori – proterani kao 'buržoazija' i 'banda' – mogli samo tiho da umru, zbog pira sirovog i osionog neznanja pod okriljem genijalnih filozofskih misli Staljina i Engelsa“.⁵ Brdar takođe naglašava da je praksis filozofija odbacivanjem dijamata vlast lišila legitimacijskog omotača i delegitimisala je cepanjem ideoloških simulacija idilične socijalističke stvarnosti. Autor

- 3 *Ibid.*, knjiga II, str. 599. Na jednoj od prethodnih stranica Brdar će zabeležiti: „Ludilo je, kao što smo videli, u stvari bilo samo površina sistemske racionalnosti koja je fantastično, u rangu zlog genija bez premca, izmaskirala Lenjinov epohalni promašaj, da je ovaj važio kao jedina perspektiva svetskog spasa. Amerika i Engleska biće zemlja proleterska! Da se ova bajka ostvarila pedesetih godina, bilo bi konclogora od Moskve, preko Pariza i Londona, do Los Anđelesa. Shvatamo li sada kakav užas je pretio svetu i šta bi se dogodilo da je, na primer, odlučujuću reč na Zapadu imala hipnotisana levica, a naročito dijalektički filozofi (podvukao B. J.) u njoj?“ (*ibid.*, str. 587). Ljudska sklonost ka preterivanjima zaista nema kraja! Koji su to, na primer, „dijalektički filozofi“ „hipnotisane levice“ na Zapadu koji bi oterali ljude u koncentracione logore? Na Zapadu je bilo i koncentracionih logora i onih koji su ljude terali u koncentracione logore. Oni su se, koliko je poznato, zvali rasisti, fašisti, nacionalsocijalisti, a levičari su bili logoraši i borci protiv fašizma. Težnja za revizijom istorije ipak mora imati neke granice pristojnosti.
- 4 *Ibid.*, str. 603. Da je moguć i drukčiji pristup pokazuje osvrt Karla Hajnriha Kemnera u časopisu *Prisma* iz 1989. (str. 33). Suština Kemnerovog stava sastoji se u sledećem: već je pedesetih godina grupa mladih filozofa s „političkim elanom“ tražila vlastiti put i u centar svog bavljenja stavila vraćanje „stvaralačkoj dimenziji Marksove filozofije“ otvarajući nove perspektive humanističkog socijalizma. Tih godina razvijali su kritiku sistema koji se sve više i više birokratizovao. Ovoj „neomarksističkoj“ orijentaciji odbacujući je, suprotstavljali su se „ortodoksni marksisti“ i nemarksisti pod zaštitom državne moći. Možda je začuđujuće, ali ukoliko su više bili kritikovani, utoliko je postajao veći njihov uticaj na javno mnjenje što se završilo institucionalizacijom jedne svetski poznate filozofske škole (Korčula 1963–1974) i časopisa *Praksis* (od 1964. do 1974). To je istovremeno bio vrhunac njihovog značaja poznat pod imenom: praksis filozofija. Tako je bez sumnje Zagreb bio najznačajniji filozofski centar u Jugoslaviji preko mlade praksis grupe. Značaj njihove filozofije prelazio je granice njihove države i u internacionalnim razmerama je do danas neprevaziđen, a otpor prema njima formirao se u lageru ortodoksnog marksizma, kao i kod nemarksističkih konzervativaca. Napokon, oficijelna administracija otvarala je prostor za nove grupe i nove mogućnosti istraživanja da bi praksis grupu gurnula na marginu i podržavala antimarksističke struje, kao tzv. protivotrov. Zanimljivo je da Kemner, za razliku od Brdara, tačno navodi godinu kada se pojavio *Praxis* (1964).
- 5 *Ibid.*, str. 604. Zanimljivo je da Brdar ne pominje Marksa, a Staljina stavlja ispred Engelsa. Skoro bi neko mogao zaključiti da je Staljin autoru veoma „na srcu“, ali bi to svakako bilo preterano.

shematski, na osnovu Andrejinog krsta, gradi legitimacijski kontrapunkt sukoba leve i desne struje u staljinizmu dvadesetih godina u Sovjetskom Savezu i sukoba praksis filozofije sa dijamatom.⁶ Filozofi su pomogli Titu da se, u sukobu sa Staljinom, kukavički brčka na moru oko Briona odakle uvek u slučaju napada može pobeći, mesto da hrabro stoji na rumunskoj granici, ali je praksis filozofija bila protiv njegove privredne reforme 1965. godine. Doprinevši krahu privredne reforme praksis filozofija je onemogućila konzervativnog Broza, kao „antistaljinističkog staljinistu“, da bude stvarna, a ne konstruisana istorijska veličina.⁷ Tako je praksis filozofija „gledala da pomogne svojoj partiji“, ali je doprinela krahu privredne reforme i sprečila Broza da bude istinska istorijska veličina.

Kako toj filozofskoj orijentaciji prigovara da je pokušajem „drugarske saradnje“ počinila po definiciji neoprostiv politički greh, Brdar bi mogao bar sam sa sobom da se dogovori da li je greh tih filozofa što su rušili Brozov autoritet ili što ga nisu podržali. Štaviše, Brdar uopšte ne postavlja i razmatra *prethodno* pitanje – *koji su reformatorski potencijali Broza i njegove staljinizirane Partije*. Da li je ta partija mogla, čak i da je ozbiljno nameravala, da izvrši privrednu reformu! Naime, ako je tačno ono što je Brdar u svojoj veoma obuhvatnoj analizi napisao o formativnom periodu staljinizma, onda je skoro sasvim izvesno da je takva partija onesposobljena za bilo kakve socijalne i privredne reforme. A ako Brdar istinski veruje u reformatorski potencijal Brozove partije, onda je njegova analiza proizvoljna. Napokon, zar Brdar zaista misli da je socijalna moć praksisovaca bila tako velika da su mogli srušiti privrednu reformu?!

6 Ostaje nejasno šta u ovim sukobima radi nevinu *Andrejin krst*. Ali su, valjda, u ovakvim analitičkim postupcima sva sredstva dozvoljena, pa i *Andrejin krst*. Kako na više mesta Brdar pominje „đavola“, možda mu *Andrejin krst* treba da ga otera.

7 To mesto na str. 610. glasi: „Da je dovršio reformu, što je zbog apsolutne sultanske vlasti mogao da učini, na osnovu simboličkog kapitala bi pobeđivao na svim slobodnim izborima do smrti, a danas bi važio za stvarnu, a ne konstruisanu istorijsku veličinu.“ Staljinu se iz prikrajka opet smeši i desni brk: šta hoće ta „filozofska piskarala“ – da Brdarevog posednika „apsolutne sultanske vlasti“ spreče da bude „stvarna istorijska veličina“? Drukčije to pitanje vidi Aleksandar Švan u članku objavljenom u listu *Die Zeit* pod naslovom „Strah od kritičkih mislilaca. Zašto se Titov režim bori protiv jugoslovenskih filozofa 'Praxis – grupe'?“ Članak je nastao povodom represije nad časopisom, zatvaranja Korčulanske ljetne škole i udaljavanjem profesora s Beogradskog univerziteta. Švan označava poziciju jugoslovenskih filozofa oko časopisa *Praxis* kao „nonkonformistički, demokratsko-socijalistički marksizam“. *Praxis* grupu označava kvalitativno i kvantitativno najznačajnijim delom unutar jugoslovenskog marksizma. Oni u centar svoje filozofije stavljaju kategoriju prakse i problematizuju napetost između normativnog samoupravljanja i problema političke demokratije. Ova represija pokazuje ozbiljne naprsline sistema „socijalističkog samoupravljanja“ kojim se Titov režim ponosio u svetu, zaključuje Švan.

Na kraju Brdar izvodi zaključak da je ogromnu dvotomnu knjigu napisao da bi izveo „skok u naše vreme“ i da bismo se „bavili sobom: ali u istoriji originala, a ne domaćeg falsifikata“. Tako je Brdar formulisao svoju konačnu presudu: praksis filozofija je samo bleđa kopija, štaviše, falsifikat leve opozicije u Sovjetskom Savezu dvadesetih godina. A onda kao šlag na tortu dolazi ekstremno visoka samoocena vlastitog dela: „...*ova knjiga obezbeđuje osnovu za buduće istorije* (podvukao B. J.): (1) domaćeg komunizma – što prepuštamo entuzijastima; (2) istoriju filozofije i društvene nauke u periodu socijalizma – što je poželjno s obzirom na mitologiju koja u tom domenu još uvek vlada“.⁸ A praksisovci su po Brdarevoj oceni ostali jedini slučaj leve opozicije za koji ne važi slika *Povratak bludnog sina* jer nisu kapitulirali i do 1989. su ostali privrženi svojim komunističkim uverenjima. To što su pridoneli, čak i po piščevom mišljenju, delegitimaciji totalitarnog sistema Josipa Broza, nije činjenica vredna pomena.

Brdaru se pridružuje Mile Savić koji u drugom delu svoje knjige *Politika filozofskog diskursa*, pod naslovom „Istmoderni oprostaj od kritičkog intelektualca“, otvara pitanje da li je prošlo vreme intelektualaca, skoro redovno stavljajući izraz kritički intelektualac pod navodne znake.⁹ To je samo jedan primer kritike praksisovske kritičke misli, popularne u Beogradu u kojem se talasi primitivnog antikomunizma valjaju ulicama i u raznim vidovima javnog diskursa, karakterističnim za razumevanje vremena u kojem žive građani novonastalih nezavisnih balkanskih država.

Pošto je napravio kratak uvod pozivajući se na pojedine rečenice Bende, Sartra, Liotara, Maksa Vebera, Baumana, Burdijea, Darendorfa i nekih drugih pisaca, Savić *kritički* elaborira temu o evropskom intelektualcu u Srbiji, ističući „da je u poslednjih nekoliko decenija u Srbiji teoretičar društva ili filozof najčešće izjednačavan sa kritičkim intelektualcem, i to onim koji se razvio u okrilju jedne forme *marksizma* poznatom pod opštim imenom

8 *Ibid.*, str. 611. Brdarevo delo je inače nagrađeno nagradom „Dragiša Kašiković“. Kašiković je bio jedan od poznatijih četnika, a Brdar u drugoj knjizi *Filozofija u Dišanovom pisoaru*. Postmoderni presek XX-vekovne filozofije (Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad 2002) kritikuje humanističku inteligenciju koja ne pokazuje brigu za sudbinu Srba koji su se našli u „Dišanovom pisoaru“. Nebojša Popov primećuje: „Time je opisan luk srpskog nacionalizma, od 'nebeskog' do 'pisoarskog', s tim da se ovo potonje dočarava ne samo kao bedem već i potencijalno uzletišta.“ Uporediti: Nebojša Popov, *Iskušavanja slobode*, Srbija na prelazu vekova, Službeni glasnik, Beograd 2010, str. 441.

9 Mile Savić, *Politika filozofskog diskursa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2004, str. 181. Kada je reč o nekritičkom intelektualcu, Savić pod navodne znake stavlja samo reč „nekritički“. To ostavlja prostor za pretpostavku da po Savićevom mišljenju, kritički intelektualac i nije intelektualac, a da su samo „nekritički“ intelektualci pravi intelektualci.

praksis-filozofija“.¹⁰ Intelektualac je posvećen toj „izvornoj nauci“, problemima spoznaje i afirmaciji posebne norme – istine! Kao da Savićevi „kritički intelektualci“ takođe ne teže istini. Tim intelektualcima Savić odriče *znanje* kao nešto čemu teže. Ako je tačno Savićevo zapažanje da je dilema – ili ekspert ili kritički intelektualac – lažna dilema, nejasno je zašto smatra da je angažman nepovoljan po „kritičkog intelektualca“ jer se ne potvrđuje ni kao intelektualac ni kao političar. Zašto se to ne bi, načelno posmatrano, moglo odnositi i na *eksperta, savetnika, 'analitičara'* koji, kao *edet efendija*, sedi uz skute vlasti. Nejasno je, takođe, zašto Savić smatra da se treba „osloboditi nasleđa tzv. kritičkog mišljenja“ i reafirmisati „pojam kritike kao nepristranog istraživanja koje može da artikuliše socijalno relevantno i verodostojno znanje kao pretpostavku za donošenje validnih praktičnih odluka“.¹¹ Odakle uopšte ta pretpostavka da se kritičkim uvidima ne može doći do „socijalno relevantnog i verodostojnog znanja“? Da li jedan Kant ili jedan Karl Marks imaju išta relevantno i verodostojno da kažu čovečanstvu? Jesu li oni samo doktrinarni opsenari i neuspešni intelektualci? Savić zapravo pokušava da intelektualcima, a posebno praksisovcima negira pravo na slobodno kritičko mišljenje, jer su saznanja stečena kritikom lišena pozitivnog naučnog znanja i drugih vrednosti. Naravno, Savić može da *osuđuje ideju kritike svega postojećeg* i ima pravo da *zastupa ideju apologije svega postojećeg*. To mu pravo niko ne spori, pogotovu što se tako može dobro napredovati u *javnoj službi*, ali bi ipak trebalo da bude nešto oprezniji kada jednom angažovanom intelektualcu, beskompromisnom kritičaru nacionalizma, kakav je bio Milan Kangrga, osporava i to da je ponešto znao o društvu u kojem je živio, a valjda je ponešto relevantno napisao i u filozofiji.

Naime, Mile Savić u odeljku „Da li Srbija ima evropsku inteligenciju“, prigovara kritičkim intelektualcima da ne poseduju specifična politička znanja, da su nekompetentni u sferi politike, pa posebno naglašava da „angažovani intelektualac u Srbiji ima smisla samo kao lokalna figura“, a da je u svetskim „beznačajan“. Modernizacija i evropeizacija Srbije odvijaju se

10 *Ibid.*, str. 190. Zašto Savić smatra da kritički stav podrazumeva prezir prema društvu u kome kritičar živi, ostaje nejasno. Ne treba nagađati da li stručnom vrlinom smatra apologetski stav, ali u istoriji svih razvijenih društava postoji ogromna iskustvena evidencija da su kritičari dali značajan doprinos razvoju tih društava. Od Sokrata, preko Tomasa Mora, Karla Marksa, pa do današnjih dana upravo su javne ličnosti snažnog stvaralačkog i kritičkog duha davale najznačajnije podsticaje društvenom napretku. Zar je, vratimo se na temu Srbije, trebalo biti manje kritičan prema politici Slobodana Miloševića, ili u Hrvatskoj prema politici Franje Tuđmana, da bi se izbegli prigovori koje Savić stavlja ličnostima snažnog kritičkog duha!?

11 *Ibid.*, str. 267.

van vidokruga kritičkog intelektualca, delovanjem „nemih“ aktera, a ne angažovanih intelektualaca, piše Savić. Taj pisac svoja razmišljanja zaključuje stavom „...da je 'kritički angažman' kao specifičan oblik praktikovanja 'intelektualne politike' neprilagođen novoj konfiguraciji društva i, stoga, inferioran, kako u odnosu na teoriju društva (politike), tako i u odnosu na samo političko delovanje“. Autor, valjda kao primer *inferiornosti* kritičkog angažmana, u sledećem odeljku, navodi *filozofe prakse*, posebno ističući Milana Kangrgu. Svoju kritiku stavova Milana Kangrge Savić gradi na tenziji utopijskog nastojanja ka socijalizmu kao društvu socijalne pravde i jednakosti među ljudima i aktuelnog pada društva ispod nivoa prvobitne zajednice. Tako je Savić došao i do pitanja nisu li *praksis filozofija* i Milan Kangrga odgovorni za „povesni pad u varvarizam“. Delatnosti kritičkog, angažovanog intelektualca (često u navodnicima, a samo ponekad i bez navodnika) Savić suprotstavlja ideju „epistemološke odgovornosti“.¹²

Savić je svakako u pravu kada kaže da kritička pozicija intelektualca i njegovo osećanje moralne uzvišenosti ne podrazumevaju nikakvu praktičnu prednost, ali je pitanje koju to prednost imaju nekritički intelektualci ako ne tu da nemaju osećanje „moralne uzvišenosti“, nego se striktno drže „struke“, ma šta se pod tim podrazumevalo. Ako se može pretpostaviti da je jedan Mengele bio stručan u izvođenju svojih eksperimenata *in vivo*, a jedan Čomski krajnje nestručan i nekompetentan u pitanjima vođenja rata, može se proceniti i vrednost stava o obaveznoj stručnosti i kompetentnosti.

Bespredmetnost angažmana „kritičkog intelektualca“ iz Srbije u Evropi Savić vidi u kontradikciji njegovog položaja. Zalagao bi se za uspostavljanje političkog poretka kojem se u svojoj „herojskoj“ fazi najodlučnije suprotstavljao: „Ukoliko bi, pak, 'kritički intelektualac' bio predstavnik evropskih političkih vrednosti u Srbiji, onda bi on imao funkcionalnu ulogu koja od njega zahteva da se odrekne temeljnih pretpostavki na kojima je on upravo gradio svoj 'kritički angažman'. Kada se to ima u vidu, sasvim je razložno

12 Videti i komentar Nebojše Popova koji u *Iskušavanjima slobode* piše: „...Savić smatra da je prošlo vreme kritičkih intelektualaca i 'mesijanskog diskursa' i da nadolazi doba stručnjaka i 'epistemološke odgovornosti'. Iako se sve dešava po nekakvoj nužnosti, iznenađuje vajkanje da se 'kritičko mišljenje održalo do danas', pa je čak i monopolističko! Još više iznenađuje nesputana žestina inače opuštenih protagonista nužne zamene paradigme kritike strukom kad naiđu na nekog zastupnika humanizma i kritičke misli. Tako će se Savić naprosto okomiti na profesora Milana Kangrgu, jednog od osnivača, zajedno sa Rudijem Supekom, Korčulanske letnje škole, i jednog od pokretača časopisa *Praxis*, zajedno sa Gajom Petrovićem. On na nov način iznosi već otrcane optužbe protiv kritičkih intelektualaca iz sve daljih godina, da su učestvovali u proizvodnji realnosti koju su kritikovali...“ (*op. cit.*, str. 440).

tvrditi da je stručnjačko znanje predstavljalo značajan činilac kontinuirane modernizacije u Srbiji od 'kritičkog' znanja.¹³ Savić ipak nije otišao tako daleko kao neke njegove kolege iz Zagreba koje su pet dama visokih intelektualnih potencijala jednostavno proglasili „vešticama“ i ekspedovali ih u Evropu koja ih je kao vredne stvaralačke ličnosti prihvatila, ali smatra neshvatljivim *prezir* kritičkog intelektualca „...prema društvenoj stvarnosti u kojoj njegova pojava jedino i ima smisla.“¹⁴ Svoja razmatranja o bedi angažmana „kritičkog intelektualca“ Savić zaključuje stavom „...da je 'kritički angažman' kao specifičan oblik praktikovanja 'intelektualne politike' neprikladan novoj konfiguraciji društva i, stoga, inferioran, kako u odnosu na teoriju društva (politike) tako i u odnosu na samo političko delovanje“.¹⁵

Prethodna Savićeva razmatranja samo su preludij za „kritiku kritičke kritike“, za osudu kritičkog angažmana filozofa prakse! Mada je u knjizi pisao o Srbiji, Savić je kritici podvrgao stavove Milana Kangrge, „jednog od najizrazitijih, ako ne i najizrazitijeg, ali i najdoslednijeg predstavnika ove grupe“.¹⁶

Osnovnu slabost Kangrginog stanovišta Savić vidi u protivrečnosti između njegove teze da se samo na temelju visokorazvijenog građanskog sveta može graditi socijalističko društvo i da je to uslov koje jugoslovensko društvo ne ispunjava. Kangrga, po Savićevom mišljenju, razvija linearnu istorijsku shemu „koja obuhvata *istorijsko* (predgrađansko) razdoblje i *pove-snu* (modernu) epohu“, pa je jugoslovensko društvo „palo iz *povesti* u *istoriju*,

13 *Ibid.*, str. 191. Van teme je uloga „stručnjačkog znanja“ u „kontinuiranoj modernizaciji Srbije“, ali je Savić mogao da ima u vidu sasvim egzaktni, stručni podatak da je proizvodnja u Srbiji 2004. godine, kada je njegova knjiga objavljena iznosila oko 40% proizvodnje u Srbiji krajem osamdesetih godina prošlog veka. Toliko o kontinuiranoj modernizaciji Srbije! Savić nigde ne navodi koja su to stručna znanja bitna za kontinuiranu modernizaciju Srbije, koji ih „nekritički“ intelektualci poseduju, a „kritički intelektualci“ ne poseduju. Još je manje razumljivo da Savić smatra da je društveni angažman stvar svakog građanina u jednom društvu, ali taj angažman dovodi u pitanje ako je reč o kritičkim intelektualcima. Kao što ih ne smatra intelektualcima, možda ih ne smatra ni građanima!

14 *Ibid.*, str. 194.

15 *Ibid.*, str. 204.

16 *Ibid.*, str. 204. Zanimljivo je da Savić nije svoje kritičko pero oštrio ni na jednom od beogradskih praksisovaca, ni na Mihailu Markoviću, Ljubomiru Tadiću, Svetozaru Stojanoviću, Dragoljubu Mićunoviću, Zagorki Golubović, Miladinu Životiću, Nebojši Popovu ili Andriji Krešiću. Ako su prve četiri ličnosti „revidirale“ svoje stavove u, po Saviću, poželjnom pravcu, nejasno je zašto kritičkoj analizi nije podvrgao stavove druge četvorke. Da li izbor Milana Kangrge (zašto ne Gaje Petrovića ili Rudija Supeka) koji je manje relevantan za prilike u Srbiji od svih pobrojanih „Beograđana“ ima veze sa vrednostima nekritičke stručnosti, ili se nekritička stručnost ne voli zamerati nikome ko ima neki javni ugled, da se ne kaže i moć da odgovori, ostaje nejasno. Milan Kangrga je, ni kriv ni dužan u srbijanskim stvarima, postao predmet oštre *stručne* (?) Savićeve kritike.

iz povesnog iskoraka ka socijalizmu u predmodernu, predgrađansko društvo... palo u ravan obične istorije“.¹⁷

Savić svoju kritiku Kangrginog stanovišta nastavlja ironično intoniranim komentarom koji bi trebalo da pokaže da je Kangrgino redefinisanje *praksis filozofije* ranjivo: „Povesno filozofski nivo na kome je jugoslovensko društvo postiglo svoj vrhunac našlo je izraz u *praksis-filozofiji*. U ovom trenutku povećava se razmak između povesnog vrhunca koji je dostignut u tom uzletu i puke istorije, odnosno postojeće društvene stvarnosti. Time je faktička društvena stvarnost isključila sebe iz povesnog događanja, a *praxis-filozofija*, pošto je prevazišla svet u kome je nastala, treba da sačeka novu političku snagu koja će da dosegne njen povesni nivo i tek tada da se obistini, odnosno ostvari.“ Saviću zapravo smeta shvatanje filozofije kao mišljenja revolucije i revolucije kao ozbiljenja filozofije. On razvija tezu da je praksis filozofija kriva za pad u predgrađansko društvo, a da o karakteru tog „pada“ ne kaže ništa. Teza o dijalektičkom prevazilaženju predgrađanskog društva Saviću se čini paradoksalnom, mada smatra da spada u najvažnija određenja praksis filozofije. „Stoga pad u predmodernu (predgrađansko) stanje u okviru navedene istorijske sheme nije bez faktičkog učešća praxis-filozofije, uprkos činjenici što to može da izgleda suprotno njenim intencijama.“¹⁸

Svoju pažnju Savić je posebno usmerio na osporavanje Kangrginih stavova o odnosu filozofije i stvarnosti. Kangrgin stav da socijalizam nikada i nigde nije ni bio na delu, da nema smisla govoriti ni o postkomunizmu, jer komunizma nije bilo u praksi, Savić posprdno komentariše: „Izgleda da, u stvari, ovde nije ni bilo pravih komunista. Osim Kangrge, možda još

17 *Ibid.*, uporedi tekst na strani 207. Čitalac Savićeve knjige ne može biti siguran da li autor dovoljno dobro razume razliku između „povijesti“ i „istorije“, na kojoj Kangrga, kao izvrstan poznavalac nemačke klasične filozofije i marksizma insistira. Takođe mu je izgleda nedovoljno poznato da postoje reči u ijekavskom izgovoru koje se ne mogu „ekavizirati“: *povest* je zapravo *ripovest* (na primer, *Povest o polku Igorovu*), a povijest je prevod nemačkog *Geschichte*, mada je u tzv. kulturnim krugovima u Srbiji česta zamena kojoj se priklanja i Savić. Kako, na primer, ekavizirati reč *uvjet*, toponime Rijeka i Osijek? U jednoj polemici Matoš pravi odličnu burlesku sa „gospodinom uvetom“! Bilo je novijih pokušaja sa „Rekom“ i „Osekom“, ali može se pretpostaviti da Savić ne sledi te pokušaje.

18 *Ibid.*, str. 208. Manje je važno što Savić ovde upada u provaliju teze o „dobrim subjektivnim namerama“ i „lošim objektivnim posledicama“, ali je zanimljivo da u njegovoj stručnoj elaboraciji problema nema bilo kakve opaske o karakteru pada „u povesni varvarizam“, za koji opet *stručno* ustanovljava da je odgovorna i praksis filozofija. Da li je to znak da njegovim stručnim uvidima promiču takve činjenice kao što su stotine hiljada mrtvih, više miliona unesrećenih ljudi, uz ogromna materijalna razaranja, milioni spaljenih knjiga u poslednjoj deceniji dvadesetog veka na prostorima bivše Jugoslavije, što nestručnom, kritičkom intelektualcu, Kangrgi, nije promaklo?

nekoliko.¹⁹ Prigovarajući Kangrgi da odbija da posumnja u održivost sopstvene utopijske dogme, Savić dolazi do one tačke koja je u Kangrginoj misli ne samo za svaku kritiku nego i za osudu. To je Kangrgin oštar anti-nacionalistički stav da je od nacionalnog osećanja napravljen politički program, što je društvo odvelo u katastrofu. Filozofija prakse koja bi želela da se izdigne iznad horizonta realnog društva sama sebe, po Saviću, demantuje jer je doprinela zaostajanju u građanskoj konstituciji društva, pa zamera Kangrgi da nije sagledao „...koliko je *praxis* kritika građanskog društva, i faktički i programski, bila prepreka uspostavljanju 'razvijenih građansko-demokratskih tradicija'“.²⁰ Tako je filozofija prakse demantovala samu sebe, a od kritike građanskog društva pomerila se ka kritici nacionalizma, kojem je pripisivala odlike staljinizma i fašizma. Svojim kritičkim nabojem praksis filozofija se, po Saviću, odvojila od istorijske stvarnosti, pa je problem jugoslovenskog društva „...ostao izvan vidokruga marksističke paradigme i filozofije prakse“.²¹ Svoju tihu odbranu nacionalne države pred naletom praksisovca Kangrga Savić obrazlaže na sledeći način: „S obzirom na to da je nacionalna država, ipak, istorijska stvarnost, filozofija prakse još jednom pokazuje koliko se odvaja od sadržaja društvene stvarnosti i zašto ostaje nedelotvorna uprkos svojoj izvornoj intenciji.“²² Dakle, iz horizonta slobodnog kritičkog mišljenja ne može se razumeti istorijska stvarnost nacionalne države, pa i ne treba kritički sagledavati stvarnost. Ona je data, pa je treba prihvatiti, da se ne bi „odvojili“. Ali praksisovac Kangrga, smatra Savić, to i ne može razumeti. Praksisovci nastavljaju s „kritičkim“ (političkim) angažmanom koji se ne može izvesti iz kritičko-teorijskog stanovišta filozofije prakse, jer ono za šta se angažuju filozofi prakse bilo je predmet izričite kritike u praksis filozofiji. Praktično-teorijski projekt razvijen na pretpostavkama marksističke interpretacije društva doživeo je neuspeh.

Da, praksisovci su se u procesu raspada Jugoslavije politički angažovali – u različitoj meri i na razne načine. Neki i demantujući svoju praksisovsku prošlost. Ali Milan Kangrga se angažovao svojim vehementnim osudama nacionalističke euforije, prerasle u ratno ludilo i zločin na način koji čini čast i pojmu filozofskog angažmana i Hrvatskoj u kojoj je živeo. Ponekad bi ironično saopštio da hoće i vlast!²³ Njegov angažman je uvek bio izraz

19 *Ibid.*, str. 214.

20 *Ibid.*, str. 221.

21 *Ibid.*, str. 223.

22 *Ibid.*, str. 222.

23 Videti Kangrgin ironično intoniran tekst „Bez mimikrije: želim – vlast, i to odmah“ objavljen u zagrebačkom *Vjesniku*, utorak, 7. siječanj 1986, str. 5, u rubrici „Vaša pisma“:

slobodne kritičke misli, a ne želje da osvoji neku poziciju u strukturi vlasti. A Savić, ličnost koja je takođe filozofski obrazovana, istina ne kao Kangrga, prigovara Kangrgi protivrečnost kritičkog angažmana, potom prihvata funkciju pomoćnika ministra u vladi Vojislava Koštunice, a zatim i visoku službenički položaj državnog sekretara, takođe u Koštuničinoj vladi. Te položaje Savić je svakako zaslužio jer je odbacio slobodno kritičko mišljenje i okrenuo se tradiciji kao neophodnom uslovu za budućnost Srbije.

Savićeva razmatranja o tradiciji i tradicionalizmu izlaze iz okvira ovog rada, ali je potrebno, bar kratko, osvrnuti se na njegovu upotrebu nejasno određenog pojma „epistemološka odgovornost“, kojim razdvaja pojam angažovanog intelektualca od eksperta i reafirmiše ideju „izvorne nauke“. Ideja o „epistemološkoj odgovornosti“ lepo zvuči, ali malo kazuje. Bio bi znak minimalne korektnosti da oni koji kritički orijentisanim i angažovanim intelektualcima, kao što je Kangrga, pripisuju odsustvo „epistemološke odgovornosti“, pokažu da je Kangrga, na primer, pogrešno interpretirao Kanta, Hegela ili Marksa, da je Kangrgina kritika hrvatskog nacionalizma netačna ili irelevantna. Ako se to ne pokaže, prigovor o epistemološkoj neodgovornosti svodi se na javno etiketiranje neistomišljenika, već viđeno u sporovima oko „vrednosne neutralnosti nauke“.

Kangrgin javni angažman je u dubokom saglasju sa njegovim moralnim uverenjima. „Kritika svega postojećeg“ nije za Kangrgu zgodna dosetka i prazna floskula, nego put kojim ljudsko biće uspravno korača da bi tek postalo čovekom. A pravo na „uspravan hod“, na kritički javni angažman, na tu jednostavnu ljudsku težnju da ne predaje samo etiku nego i živi kao istinski moralan čovek, osporavaju mu mnogi i u Zagrebu i u Beogradu. Kangrgu je od ovakvih kritika branilo njegovo delo i životni javni angažman, tako da niko drugi nema potrebe da ga brani. Stoga ću učiniti samo nekoliko napomena kao svedočanstvo o stanju duha i u savremenoj Hrvatskoj i savremenoj Srbiji:

Jedan od autora po zlu čuvene *Bele knjige* ideološkog aparata SKJ, dr Stipe Šuvar, posprdno je angažovane kritički orijentisane intelektualce nazvao

„Tako i ja sada – budući da me kandidira velika grupa građana – želim da budem biran, možda i za predsjednika Republike. Budući pak da neopisivo čeznem za vlašću, pa bez vlasti nikako ne mogu, jer mi je to jedina životna potreba – a to je tako psihološki tankočutno i tačno pogodio Vaš člankopisac – ja bih dakako vlast želio odmah, ali ću se ipak strpjeti još nekoliko meseci koliko će trajati to predizborno razdoblje kandidiranja, predlaganja i biranja. Jedva sam dočekao da – 35 godina nakon uvođenja samoupravljanja u našoj zemlji – iskoristim ove naše posve slobodne i demokratske izbore s više kandidata, da i ja konačno dođem do vlasti. Ako netko kod nas sa 62 godine može postati predsjednik omladinske organizacije, zašto ja ne bih u tim godinama mogao reflektirati, recimo, na predsjedničku funkciju.“

„krizolozima“, a u skladu sa sadašnjom modom, oni su kvaziintelektualci i u svakom slučaju inferiorni; dok „nemi“, nekritički intelektualci zapravo nose modernizacijske procese. Kako napori tih „nemih, nekritičkih intelektualaca izgledaju, građani Hrvatske, kao i Srbije, vide u svom svakodnevnom životu i račjem hodu i Hrvatske i Srbije ka „švedskom standardu“ i „ozračju europskih vrijednosti“.

Nejasno je zašto bi se „nemi“ stručnjaci, eksperti, analitičari bolje razumeli u politiku od kritički orijentisanih intelektualaca. To je jedna neosnovana tvrdnja koja se ničim ne može dokazati, a s obzirom na stanje u kome se nalaze i Hrvatska i Srbija, to je i potpuno netačna tvrdnja.

Ko šta u Evropi znači, prosudiće vreme. Za sada samo pitanje: da li francuska kultura treba da se odrekne jednog Sartra, nemačka Markuzea ili anglosaksonska Rasla ili Čomskog, zato što su bili angažovani kritički intelektualci? Da li treba ceniti samo angažman jednog Hajdegera ili jednog Entonija Gidensa? Da li hrvatska kultura treba da odbaci jednog Rudija Šupeka ili Gaju Petrovića, da li srpska kultura treba da odbaci jednog Kiša, kao što ga je i odbacivala, zato što je bio angažovani kritički intelektualac? Teško da savremene generacije „nemih“ stručnjaka koje možda misle da je „nema služba“ svemu i svačemu vrhunac „epistemološke odgovornosti“ mogu i da razumeju šta su značili ljudi okupljeni oko filozofskog časopisa *Praxis* i u Korčulanskoj ljetnoj školi u svetskim i evropskim razmerama. U svetskoj štampi ostalo je zapisano da je Korčula bila središte svetskog duha, o čemu današnji učmali – etnonacionalizmom i šovinizmom zadojeni – Zagreb i Beograd mogu samo da sanjaju iz svojih provincijalnih perspektiva. Tačno je: svetski duh je danas progнан i iz Hrvatske i iz Srbije i može biti obnovljen samo kritičkim suprotstavljanjem „padu u predrodovsko stanje“ do kojeg je došlo ratom i zločinima. Velika „epistemološka odgovornost“ danas leži u kritičkom suočavanju sa neposrednom prošlošću ratnih zločina. Snagom slobodne kritičke misli, Milan Kangrga je taj „posao“ izvanredno obavljao.

Teza da se angažovani kritički intelektualac, ma koliko ga stavljali u navodne znake, praktično *per definitionem* ne razume u politiku veoma je sporna. Distanciran prema politici koju su vodili, navešću samo dva imena iz javnog života Srbije za koja se to ne bi moglo reći, a koji su prve korake u politici napravili kao angažovani kritički intelektualci. Iz starije generacije navešću ime Dragoljuba Mićunovića, a iz mlađe Zorana Đinđića, koji je svoj politički angažman platio životom. Priznajem da na prelazu vekova nisam primetio sposobnijeg političara u Srbiji od Zorana Đinđića.

Postoje različite vrste javnog angažmana, a samo je jedna neposredni politički angažman. Ljudi koji nemaju predstavu o javnom dobru, koji ne

razumeju izraz *res publica*, mogu u javnom angažmanu i kritičkoj orijentaciji intelektualaca da vide samo neposredni politički angažman.

Beogradskom kritičaru praksisovske orijentacije i, posebno, Kangrginog stanovišta, dr Miletu Saviću, bila je poznata Kangrgina knjiga *Izvan povjesnog događanja*, a ne sumnjam da su mu poznati i Kangrgini *Šverceri vlastitog života*, kao i knjiga, objavljena u Novom Sadu, *Nacionalizam ili demokratija*. Stoga je velika šteta što u svojoj knjizi nije (ako mu je kritika odiozna, nije to morao da čini kritički) predstavio Kangrginu bespoštednu kritiku hrvatskog nacionalizma, koju je mogao naći u tim knjigama, pa i u jedinjoj citiranoj knjizi iz tog kruga *Izvan povjesnog događanja*. Onda nikako ne bi mogao doći do teze o Kangrginom doprinosu „povesnom padu u varvarstvo“. Tom kritikom Kangrga je veoma jasno i precizno definisao ko je odgovoran za „povesni pad u varvarstvo“. Neću ni da pretpostavim da dr Mile Savić time hoće da zaštiti prave vinovnike pada u predrodovsko stanje, kako bi rekao Kangrga, ali nije, blago rečeno, filozofski osobito mudro prigovarati i pripisivati jednom Milanu Kangrgi – koji je ošteti svoje glasne žice ponavljajući beskrajno da je socijalizam moguć jedino na pretpostavkama visoko razvijenog građanskog društva i da bez građanskih sloboda nema ni traga od socijalizma – odgovornosti koje mu ne pripadaju.

U jednoj izjavi beogradskom *NIN-u*, 1999. godine, Savić je bio nešto oprezniji, kada je tvrdio da se može reći da je praksis filozofija predstavljala neuspeo projekat, ali da se ne može, jednostavno, pohraniti u istoriju, jer bi to bilo ne samo neodgovorno sopstvenoj intelektualnoj baštini, nego i stoga što još uvek ima određeni značaj: „Praksis-filozofiju vidim kao socijalnu činjenicu koja u sebi spaja dva momenta: neuspeh i dominantno mesto u praktično-teorijskom diskursu u svom dobu... Već u programskom uvodniku prvog broja 'Praxisa' jasno je istaknuto da se ovde filozofija shvata kao misao revolucije, kao bespoštedna kritika svega postojećeg, humanistička vizija društva, za koju je socijalizam jedini ljudski izlaz iz teškoća čovečanstva, i kao nadahnjujuća snaga revolucionarnog delovanja. Tokom svog trajanja, praksis-filozofija nikad nije dovela u sumnju ovo opredeljenje prema kome je trebalo da predstavlja avangardu avangarde u permanentnoj socijalnoj revoluciji. Namera da se u središte interesovanja postave aktuelna pitanja jugoslovenskog socijalizma i savremenog sveta odredila je praksis-filozofiju kao misao koja teži da, praktično, utiče na društvenu stvarnost. I baš kao praktično orijentisana misao ona je bila isključivija prema drukčijim socijalnim teorijama nego što je to bila prema filozofijama u tradicionalnom smislu... Otvaranje dijaloga s građanskom filozofijom u nameri da se pokaže nadmoć marksističkog uverenja učinilo je da praksis-filozofija

uvede u našu javnost najznačajnije tokove savremene filozofije i tako postane filozofsko središte čiji je značaj prevazilazio okvire jugoslovenskog društva. Međutim, proboj građanske filozofije u praksis-filozofiju je, koliko obogatio tzv. stvaralački marksizam, toliko pokazao njegova ograničenja, pogotovo u području socijalne teorije. Praksis-filozofija sve više je prerasla u teorijsko-praktični eklektizam.²⁴

U novije vreme, 2010. godine, Mile Savić je, zadržavši osnovni kritički stav, u izvesnoj meri korigovao svoj pristup praksis filozofiji, naglasivši da ta orijentacija predstavlja najrazvijeniji i najznačajniji teorijsko-praktični diskurs u svom dobu.²⁵ Praksisovcima prigovara – ne bez razloga – neuspešnu procenu potencijala jugoslovenskog društva i – s manje razloga – potcenjivanje značaja faktičkog sveta života. Hvali njihovo zalaganje za „subjektivna javna prava“, slobodu štampe, javnu diskusiju i kritiku i smatra da su otvorili prostor za „ispitivanje krize u socijalizmu“. Za Savića je postalo nesporno da je praksis filozofija razgrađivala zvaničnu ideologiju, da je vodila faktičkoj pluralizaciji društva i praktičnom proširenju javnih sloboda, ali je bila

24 Navedeno prema, Dragan Jovanović, „Na radikalskim talasima“, *NIN*, 23. decembar 1999. Jovanović, dalje, navodi Savićeve reči: „Između današnjeg političkog angažmana bivših praksisovaca i njihovog kritičko-teorijskog stanovišta nije postojao kontinuitet. Jer, sve oko čega se, danas, angažuju bivši pripadnici praksis-filozofije, kao što je parlamentarna demokratija, princip građanstva, otvoreno društvo, problem države, problem nacije, bilo je predmet izričite kritike u – praksis-filozofiji! Stoga se, danas, pre može govoriti o kontinuitetu ličnog praktičkog angažmana bivših praksisovaca. I, možemo reći da uspostavljanje višepartijskog sistema u Jugoslaviji nije posledica imanentnog nastojanja praksis-filozofije nego je pre posledica praktično-teorijskog neuspeha društvenog projekta koji su praksisovci razvijali.“ Saviću je uz bok stao „filozof“ Petar Živadinović, vlasnik izdavačke kuće „Paideia“, po samorazumevanju „anfateribl iz Kapetan-Mišinog zdanja“. Živadinović tvrdi da nije mogao kod praksisovaca da bude ni asistent pošto mu je „otac bio rojalista“, a zaboravlja da napomene da je bio *samo* član i predsednik Ideološke komisije CK SK Srbije i da je njegova najznačajnija kvalifikacija za mesto asistenta bila da je bio „moralno-politički podoban“. Taj Živadinović ima obraza da kaže *NIN-ovom* novinaru: „Praksisovci su bili jezuiti titoizma, a prirodni politički partneri su im bili neobuzdani nacionalisti!... Oni su zamerali Brozovoj vlasti da je izneverila ideale socijalizma, a kada su, osamdesetih godina, došli na vlast, onda su se pokazali gorima od Broza.“ Živadinović, takođe, smatra da je najveći greh beogradske grupe praksisovaca bio, ipak, filozofski, jer su odbacivali metafiziku, što je – po njegovom „stručnom“ mišljenju – „smešno“. Osvetu za neizbor na asistentsko mesto Živadinović završava pitanjem – „nije li sama teorija 'Praksisa' bila karikaturalna?“

25 Uporediti: Mile Savić, „Praxis filozofija izvan svoje epohe“, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011. Svoje viđenje formuliše na sledeći način: „Praksis-filozofiju vidim kao *socijalnu činjenicu* koja u sebi spaja dva momenta: dominantno mesto u praktično-teorijskom diskursu u svom dobu i neuspeh njenog programa“ (str. 257). Takođe ističe da je „delatnost praksis-filozofa vodila praktičkoj pluralizaciji društva i praktičnom proširenju javnih sloboda“ (str. 271).

nedelotvorna u ravni socijalnih zbivanja. Osnovni neuspeh praksis filozofije kao društvenog projekta vidi u tome da je mimo njenih intencija došlo do postavljanja „nacionalno državnog konstituisanja u središte društvenog događanja“.²⁶ Tačno je da se praksisovci nisu bavili „nacionalno državnim konstituisanjem“, ali je nejasno zašto bi to bio njihov neuspeh. A koliki je „uspeh“ onih koji su se time bavili, pa i pojedinaца među praksisovcima koji su se upleli u nacionalno državne mreže i od kritičara društvene zbilje postali „nacionalni radnici“, pokazuje stanje savremenih balkanskih država. Na istom mestu Savić piše: „Povlašćen položaj marksizma, kome pripada i praksis-filozofija, predstavlja i osnovni razlog unutrašnjeg razlaganja praksis-filozofije i koren njenog neuspeha.“²⁷ Ovde već nije reč o nerazumevanju nego o svesno izrečenoj kleveti. *Praxis* je, može se reći od prvih početaka, bio stalno izložen žestokim političkim i ideološkim napadima, osporavan i onemogućavan, sumnjičen je i za špijunažu. Optužen je klasičnom optužbom protiv filozofa, da kvvari omladinu. Napokon je, kao i Korčulanska ljetna škola, „ugašen“. Osmoro nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta na kojem je i Savić studirao posebnim je zakonom izbačeno s Univerziteta u Beogradu, pojedini saradnici, a naročito studenti koji su simpatizovali svoje nastavnike proganjani su, zatvarani, osuđivani. To je taj „povlašćen položaj“ koji stoji u „korenu“ njegovog neuspeha. Valjda su i to neke činjenice „faktičkog sveta života“ – neka ovde bude upotrebljena Savićeva fraza! Neka pitanje šta bi, po Saviću, bio nepovlašćen položaj, ostane po strani.

Bilo bi prema Saviću nepravedno ne pomenuti da njegov kritički odnos prema praksisu ima i drukčije, odmerenije tonove koji mogu predstavljati osnovu za ozbiljniju raspravu. Tako Savić piše: „Otvaranje dijaloga sa 'građanskom filozofijom' u nameri da se pokaže nadmoć marksističkog uverenja uvelo je u našu javnost najznačajnije tokove savremene filozofije, tako da je praksis-filozofija postala filozofsko središte čiji je značaj prevazilazio okvire jugoslovenskog društva. Međutim, proboj 'građanske filozofije' u praksis-diskurs je ne samo obogatio 'stvaralački marksizam', nego i pokazao njegova ograničenja, pogotovu u području socijalne teorije. 'Stvaralački marksizam' (kako je svoj rad razumevala praksis grupa) sve više je prerastao u teorijsko-praktični eklekticizam. Interpretativna dopuna nije, međutim, vodila rekonstrukciji osnovnog stanovišta praksis-filozofije, nego njegovoj destrukciji.“²⁸ Mada je nejasno odakle Saviću ideja da su se praksisovci otvorili prema svetu jer su nameravali da pokažu „nadmoć marksističkog uverenja“, a još je manje

26 *Ibid.*, str. 272.

27 *Ibid.*, str. 272.

28 *Ibid.*, str. 273.

jasno šta podrazumeva pod „teorijsko-praktičnim eklekticismom“, ideja o svetskoj otvorenosti *Praxisa* dovela bi istraživače, pa i Savića ako produbi svoja istraživanja u tom pravcu, do značajnih rezultata.

Kao mogući korektiv Brdarevim i Savićevim osnovnim stavovima ovde će u najkraćim crtama biti navedeno i jedno, takođe kritičko, ali drukčije mišljenje. Za razliku od Milana Brdara i Mileta Savića koji su društveni angažman praksisovaca osuđivali, a njihove ideje o praktičnom humanizmu kao osnovi pravednijeg društva smatrali opasnom i kontraproduktivnom utopijskom zabludom, Dragan Lakićević smatra da je koheziona veza praksisovaca bilo njihovo zanimanje za rane radove Karla Marksa („mladi Marks“), a njihova najveća zasluga „kritički obračun sa dijamatom“.

Damnatio memoriae

Da Brdar i Savić imaju u Hrvatskoj „braću po materi“ pokazao je naučni skup *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću* u palati Matice hrvatske 2–4. marata 2006.¹ Polazeći od logične pretpostavke da su praksisovci dali veliki doprinos filozofskoj misli u Hrvatskoj, Jugoslaviji i svetu u drugoj polovini prošlog veka, zanimljivo je kako njihove mlađe kolege koje je okupila jedna od najstarijih kulturnih institucija u Hrvatskoj, Matica hrvatska, vide *Praxis*. Naime, osnivači i urednici *Praxisa* su pedesetih i početkom šezdesetih godina prošlog veka aktivno radili za Maticu hrvatsku i pomogli joj da se izvuče iz one provalije u koju je gurnuta u toku Drugog svetskog rata. Stoga je, u obzorju pomenutog skupa, zanimljivo videti kako su se novi saradnici Matice poneli prema praksisovcima.

Tomislav Bracanović je u svom prilogu za taj skup, pod naslovom „Filozofski časopisi u Hrvatskoj u 20. stoljeću“, nabrojao praktično sve časopise koji su imali bilo kakve veze s filozofijom, od onih za koje ni obavešteniji čitaoci nikada nisu čuli, pa do *Praxisa* i *Filozofskih istraživanja*. Svima je dao približno isti prostor, mada o nekima od njih nije imao ništa relevantno reći. *Praksisu* je posvetio šest punih redova i dvadeset jedan polustubačni red (drugu polovinu stupca zauzima jedna od naslovnih strana *Praxisa*). Navedene su godine izlaženja i imena glavnih i odgovornih urednika. Čitalac će naći podatak da je objavljeno više od 500 članaka i 200 prikaza knjiga. Autor ne pominje redakcijske komentare, saopštenja, bogatu međunarodnu saradnju, kao ni sistematsko publikovanje saopštenja sa zasedanja

1 *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa što je održan u palači Matice hrvatske 2–4. ožujka 2006, Matica hrvatska, Zagreb 2007. Zbornik sadrži priloge 15 učesnika, od prvog, Franje Zenka „Ideja hrvatske nacionalne filozofije u 20. stoljeću“, do poslednjeg, Damira Barbalića „Jezik, mišljenje, narod. Nastojanje oko mišljenja u materinjem jeziku.“

Korčulanske ljetne škole u časopisu. Međunarodno izdanje iza kojeg je stajao impresivni Savjet, autor je u celini izostavio, vajkajući se „...Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu nema ni jedan primjerak ovog časopisa. Takođe nisam uspio pronaći nikakvu sekundarnu publikaciju iz koje bih mogao pouzdano rekonstruirati osnovne podatke o ovom časopisu.“²

U završnom odeljku „Neke provizorne ocjene“ Bracanović se nešto šire osvrće na *Praxis*: „Vrlina časopisa 'Praxis' je što se radilo o prvome hrvatskom časopisu za filozofiju koji je izlazio prilično redovito. To je nedvojbeno imalo dobar psihološki učinak na domaće filozofe koji su znali da imaju gdje objavljivati svoje radove. Osim što su u njemu surađivali tada najistaknutiji hrvatski i jugoslovenski filozofi, 'Praxis' je uspijevaao privući dosta poznatih stranih autora (kao što su Marcuse, Kolakowski, Bloch ili Habermas) i to je zacijelo uvelike pridonosilo njegovom domaćem i inozemnom ugledu. Kao vrlinu 'Praxisa' svakako treba spomenuti i činjenicu da se radilo o relativno otvorenome forumu na čijim su stranicama vođene vrlo žustre rasprave. Dakako, ove su se rasprave obično odvijale u okvirima jedne specifične marksističke filozofije za koju su danas mnogi skloni reći da su filozofski irelevantne. Ipak, neovisno o opravdanosti ili neopravdanosti takvih ocjena, vjerujem da takvu dinamiku raspravljanja i dijaloga na svojim stranicama nije uspio postići ni jedan filozofski časopis u Hrvatskoj.“³

U istom odeljku Bracanović se oprezno osvrće i na nedostatke *Praxisa* na sledeći način: „U istome kontekstu, kao nedostatak 'Praxisa' može se

2 Tomislav Bracanović, „Filozofski časopisi u Hrvatskoj u 20. stoljeću“, u: *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa što je održan u palači Matice hrvatske 2–4. ožujka 2006, Matica hrvatska, Zagreb 2007, str. 41–60. Činjenica da Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu nema nijedan primjerak međunarodnog izdanja *Praxisa*, niti traga o njegovom postojanju, mada bi po zakonu bila obavezna da taj časopis poseduje, govori o „skrbi“ koju ta institucija posvećuje jednom značajnom segmentu kulture i nauke u Hrvatskoj. Koji je politički i drugi mrak pojeo to izdanje iz polica Nacionalne i sveučilišne knjižnice jeste pitanje koje duboko zadire u političku orijentaciju savremenih političkih i kulturnih elitnih krugova u Hrvatskoj. Međutim, ostaje zagonetka zašto se jedan, inače po svemu sudeći savestan istraživač, nije odlučio da pita 2005–2006. godine svoje starije kolege, urednike *Praxisa* – profesore Ivu Kuvačića i Milana Kangrgu, na primer – i od njih dobije podatke o međunarodnom izdanju, ako već nije zavirio u zbornik filozofskih i socioloških radova *PRAXIS*, *Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Science* koji sadrži kumulativni indeks internacionalnog izdanja *Praxisa* 1965–1974. Uporediti: *PRAXIS*, *Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Science* (Edited by Mihailo Marković and Gajo Petrović), D. Riedel Publishing Company, Dordrecht: Holland/Boston: U.S.A. London: England 1979. *Boston Studies in Philosophy of Science*, Vol. XXXVI, Synthese Library, Vol. 134. Rešenje te zagonetke treba ostaviti savesti autora priloga.

3 Tomislav Bracanović, *op. cit.*, str. 55–56.

navesti činjenica da je ostao prezatvoren za one filozofske probleme i mislitelje koji nisu imali veze sa marksističkim i socijalističkim temama. Ne može se reći da 'Praxis' nije objavljivao nikakve priloge o nemarksističkim temama, ali se teško oteti dojmu da je 'Praxis' propustio priliku da već šezdesetih godina u hrvatsku filozofiju uvede one teme koje su tek kasnije uveli drugi časopisi, prije svega 'Filozofska istraživanja'. Da su urednici 'Praxisa' bili otvoreniji za šire filozofske teme (poput onih o kojima je u 'Praxisu' pisao Danilo Pejović) siguran sam da bi i današnja filozofija bila mnogo bogatija i raznovrsnija.⁴

Organizatori skupa u palači Matice hrvatske ostali su, kako u „Proslovu“ ističu urednici Damir Barbalić i Franjo Zenko, bez četiri prethodno „usaglašena i dogovorena“ izlaganja, među kojima je i rad „Prijeperi oko *Praxisa*“.⁵ Da je ipak nekih „usaglašavanja“ bilo, govori i pozivanje Franje Zenka u prilogu „Ideje hrvatske nacionalne filozofije u 20. stoljeću“ na aluzije Zlatka Posavca u radu „Uskraćivanje prava na povijest hrvatske filozofije“.⁶ Naime, Posavac je manje-više otvoreno „ukazao“ na sumnjivu anti-nacionalnu orijentaciju praksisovaca. Otuda je razumljivo da je za Matičin skup 2006. važnija, inače legitimna tema, „Neoskolastika 20. stoljeća u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini“ od bilo kakve, pa i ozbiljne kritičke recepcije

4 *Ibid.*, str. 56. Razlaz profesora Danila Pejovića sa kolegama u redakciji *Praxisa* tema je koja bi zasluživala poseban osvrt. Ovdje je dovoljna samo jedna glosa: da je *Praxis* krenuo smerom kojim je išao profesor Pejović, možda bi nastala još poneka „pomahnitala utopija“, a možda ne. Sigurno je, međutim, da bi časopis imao lagodnije veze sa određenim relativno zatvorenim državnim i društvenim institucijama i manje problema oko publikovanja, ali to ne bi bio onaj *Praxis* koji je u svetu stekao visoki ugled promocijom humanističkih ideja.

5 *Ibid.*, str. 7. Šta znači da je neko izlaganje „usaglašeno“, čitaocu ostaje nejasno: u čemu i s kim „usaglašeno“.

6 Uporediti: *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, Zbornik iz 1968. godine (priredio Zlatko Posavac) Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1992, str. 7–38 (sa priložima), u kojem je taj rad objavljen kao „Uvod“. Tu je autor optužio praksisovce, pre svih Danka Grlića da opstruiraju promociju hrvatske nacionalne filozofske misli i poturanje priloga Milana Kangrge „Marksističko stanovište *Praxisa*“ na simpoziju iz 1968, reklo bi se kao kukavičje jaje u čistotu nacionalne filozofske misli. Možda je to razlog zbog kojeg su Zenko i Barbalić u svoj zbornik benevolentno uvrstili i prešampali rad Zlatka Posavca iz 1968. „Estetika u Hrvata do sredine 20. stoljeća“. Naravno da u tom kontekstu nemaju mjesta rad Danka Grlića „Domovina filozofa je domovina slobode“ i kritički osvrt Milana Kangrge „Povijest i tradicija. O pristupu našoj filozofskoj baštini“, koji su također bili saopštenja sa simpozija iz 1968. godine. Inače, objavljivanje starog Posavčevog rada o estetici u Hrvatskoj u *prvoj polovici 20. stoljeća* dobra je dosetka. Da je slučajno bila reč i o *drugoj polovici 20. stoljeća*, delo Danka Grlića *Estetika* (u četiri toma) bilo bi suviše veliko i visoko brvno koje čak ni veliki čuvar hrvatske filozofske bašt(in)e, Posavac, ne bi mogao da preskoči.

Praxisa i autentičnih filozofskih ideja praksisovaca. Tako je u Zborniku objavljen i zanimljiv prilog Ivana Koprena „Filozofija i teologija u Hrvatskoj u 20. stoljeću“, ali se nije našlo mesto za eventualni prilog na temu „Filozofija i marksizam u Hrvatskoj u 20. stoljeću“.

Pravo je savremenih filozofskih pisaca u Hrvatskoj da imaju različite, pa i potpuno suprotne stavove od njihovih starijih kolega praksisovaca. To pravo im niko ne može i ne treba osporavati. Ali, ako je reč o filozofskoj misli u Hrvatskoj, ako je reč o hrvatskoj filozofiji, doprinosi praksisovaca ne bi mogli biti ignorisani a da se istina o vrednosti te filozofije ozbiljno ne dovede u pitanje. Pa i u samoj Matici hrvatskoj budući praksisovci dali su značajan doprinos objavljivanjem, krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, prve celovito zamišljene filozofske hrestomatije koja je u to vreme bila jedan od retkih sistematskih priručnika za studij filozofije. Njihov rad u uređivanju Filozofske biblioteke „Naprijed“ približio je filozofskim piscima u Hrvatskoj i Jugoslaviji kapitalna filozofska dela. Ako nekome danas mogu smetati imena Marksa, Bloha ili Lefevra u toj ediciji, da li će odbaciti i dela Platona, Kanta, Kasirera, Fihtea, Lajbnica i Hajdegera, objavljena u istoj biblioteci. Da li je ljudsko pamćenje zaista toliko kratko da zaboravlja šta znači pojava Dilsovog izuzetnog dela *Predsokratovci* (Fragmenti) za filozofsku kulturu u zemljama savremenog Balkana? Zar danas u Zagrebu filozofski radnici mogu da navedu jedan jedini časopis sa tako impresivnom listom svetskih filozofskih imena i intelektualnom i uopšte javnom podrškom koju su ta imena davali praksisovcima? Kada bi se ime Korčule našlo na naslovnim stranicama uglednih svetskih listova da nije bilo praksisovske Korčulanske ljetne škole i okupljanja svetske intelektualne elite i stotina mladih studenata (od kojih su neki postali poznata imena nauke i javnog života) tokom njenih zasedanja? Primošten ili Trogir, na primer, takođe su lepi dalmatinski gradovi, ali je pitanje da li se prepoznatljivost njihovih imena može meriti sa Korčulom. Koji se hrvatski grad može pohvaliti naslovom u inostranim listovima „Svetski duh na Korčuli“? Napokon, praksisovci su izveli i hrvatsku i uopšte jugoslovensku filozofsku misao na međunarodnu javnu scenu i u drugoj polovini dvadesetog veka predstavljali bitnog učesnika i sagovornika u svetskim filozofskim i sociološkim raspravama. Mogu ljudi, okupljeni oko Matice hrvatske sve to staviti u zgrade, izbrisati, zaboraviti ili jednostavno ignorisati. Mogu – *damnatio memoriae* je poznat postupak u istorijskom pamćenju čovečanstva! Ali time će naneti veliku štetu, osakatiti hrvatsku kulturu za čiju se „promidžbu“ navodno zalažu.

Potrebno je pomenuti da su radovi zagrebačkih praksisovaca nezaoobilazna vrednost hrvatske kulture – mada nisu samo to – pa se praksisovci

u nekim od priloga pominju, ali ne kao originalni filozofski mislioci, ne po svojim bitnim idejama, nego uglavnom uzgred i kao interpretatori pojedinih filozofskih pitanja. Najbolje je prošao Branko Bošnjak zahvaljujući svojim interesovanjima za probleme istorije filozofije kao nauke, antičke filozofije i filozofije religije. Verovatno u tome ima neke zasluge ocena Danila Pejovića, citirana u radu Erne Banić Pajinić „Istraživanje povijesti filozofije u Hrvatskoj u 20. stoljeću“ o Bošnjakovom radu *Povijest filozofije, razvoj mišljenja u ideji cjeline*. Autorka tu citira Pejovića da je to Bošnjakovo delo „...dosad najopsežniji prikaz razvoja filozofskog mišljenja na hrvatskom jeziku“. ⁷ Gajo Petrović se pominje kao pisac srednjoškolskog udžbenika logike prevedenog na albanski i italijanski i povodom recepcije Hajdegera u hrvatskoj filozofiji; Predrag Vranicki kao pisac istorije marksizma; Danko Grlić kao koprevodilac (Vindelbanda, na primer) i samo uzgred, a Milan Kangrga samo jednom, kao pisac *Etike* pored Josipa Talange. „Kazalo imena“ pokazuje da je ime urednika Damira Barbalića pominjano učestalo, odmah „uz rame“ G. F. Hegelu, Albertu Bazali, Vladimiru Filipoviću i Franji Markoviću, mada je najčešće pominjano ime Stjepana Cimermana.

Možda ipak u ovom postupku *damnatio memoriae* ima neke prednosti za praksisovce! Njihovo delo se zaista ne može sabiti u bilo koje nacionalne i državne okvire. Suviše je humanistički obojeno, suviše univerzalno da bi moglo na bilo koji način zadovoljiti parohijalne, provincijalne ambicije nacionalizma ili bilo koje od patuljastih balkanskih država, zvale se one Jugoslavija, Hrvatska, Srbija...

Čini se da širi kontekst ovog postupka *damnatio memoriae* dobro određuje Boris Buden kada piše: „Oni koji se još danas zgražaju nad našim ratnim rasulom kao nekom vrstom kulturne, odnosno civilizacijske dekadencije, čine to da bi skinuli sa sebe svoju političku – ne kulturnu – odgovornost za to rasulo. I da bi ponovo osigurali svoj elitni status u društvu. Jer, što je nacija bez svoje kulturne elite?“ ⁸

Borislav Mikulić je u jednom svom radu iz 2001. godine još precizniji: „Notorno je da praksis filozofija, za razliku od tzv. hrvatske nacionalne filozofije 90-tih, nije bila dio vladajuće nomenklature, nego idejna i politička disidencija apsolutistički prosvijetljenog socijalizma i kritičar njegovog birokratskog aparata. S druge strane, za razliku od ondašnje nacionalno-kulturnjačke opozicije socijalizmu, koja se danas može činiti liberalnom samo na pozadini tuđmanizma, osobitost praksisovske disidencije je u tome što

7 *Ibid.*, str. 208.

8 Boris Buden, „Poruka narodu“, *Helsinki povelja*, god. X, broj 81–82, mart–april 2005.

je iznosila na vidjelo imanentni rascjep unutar socijalizma kao modernističkog projekta, denuncirajući njegova konceptualna i politička proturječja i ideologiju dovršenja povijesti.⁹ Mikulić osporava tezu koju je zastupao Ante Pažanin da je u kulturnoj baštini Hrvata za filozofe pripadnost kulturi Zapada bila „bitna pretpostavka“ filozofskog razvoja jer bezuspešno pokušava premostiti konceptualnu razliku između „filozofije“ i „kulturne baštine“. Tezu o kulturnoj baštini kao „bitnoj pretpostavci“ filozofije Mikulić smatra neutemeljenom, nastalom za potrebe općeg „nacionalnog projekta“, a suprotstavlja se i svođenju filozofije na puki deo kulture. Mikulić odbacuje pomisao da je univerzalizam praksis filozofije poslužio kao dovoljan dokaz o protivhrvatskoj prirodi *Praxisa* za pogrom početkom devedesetih. On veruje da je za hrvatsku nacionalističku restauraciju u politici i kulturi bila bitna praksisovska kritika nacionalizma sedamdesetih i osamdesetih godina, kao i srpsko etničko poreklo najznačajnijih praksisovaca.

Svoju analizu Mikulić zaključuje stavom da je „Praxis, ostavši bez teorijskih nasljednika koji bi iznijeli smjenu generacija, prestao djelovati kao model kritičke filozofije u trenutku kad je, da bi filozofski preživio, morao rekonceptualizirati svoje kritičko mjesto. Ono je izgubljeno upravo s praksisom, i to je istinski manjak hrvatske 'kulture', možda njezin najveći deficit.“¹⁰

9 Borislav Mikulić, „Praxis filozofija – Univerzalizam i ideologem kulture u novijoj hrvatskoj filozofiji“, *Jutarnji list*, 5. prosinac 2001, Magazin, Kultura, str. 52. Teško je i zamisliti kako bi mogao u ušima filozofa okupljenih pod svodom Matice hrvatske zvučati sledeći Mikulićev stav: „Ali praksis nije ni biser ni kukolj u niski hrvatskih filozofija od sv. Jeronima do amatera filozofije povijesti Franje Tuđmana, kako to sugeriraju neki prikazivači koji danas, s različitim pretpostavkama, ili pokušavaju reducirati praksis na hrvatsku filozofiju (M. Kukoč) ili je pokušavaju integrirati (L. Veljak) ili samo rehabilitirati (D. Barbalić) u tisućljetnoj hrvatskoj kulturnoj baštini. *U hrvatskoj filozofiji ne postoji ništa hrvatsko osim praksisa i ništa relevantno filozofsko osim praksisa. Hrvatska filozofija postoji samo u obliku praksisa.*“

10 Na istom mestu. Svoj stav Mikulić obrazlaže na sledeći način: „praxis-filozofija u desetak godina nakon svog političkog poraza sredinom 70-tih, izgubila teorijski potencijal da bi potom počela gubiti i simboličko značenje kao nositeljica intelektualne slobode. To je postalo vidljivo polovicom 80-tih, kad se odvio ne samo definitivni razlaz između zagrebačke i beogradske grupe, nego i raspad institucija socijalističkog društva, dakle raspad konteksta u kojem je praksis funkcionirala kao kritika.“

„Dijalektičko jedinstvo suprotnosti“ – Mislav Kukoč i Slobodan Žunjić

Poređenje novijih analiza i ocena filozofskih rezultata pripadnika praxis grupe do kojih su došli filozofski poslenici u Hrvatskoj i Srbiji može dovesti do iznenađujućih rezultata. Skoro da potvrđuju ono čega bi se i jedni i drugi filozofski pisci sigurno grozili – da njihovi pristupi i ocene, gledani kao celina, čine dijalektičko jedinstvo suprotnosti. Ovde će ova teza biti obrazložena uporednom analizom radova dvojice nesumnjivo kvalifikovanih i stručnih filozofskih poslenika koji su u svom formativnom periodu, a i kasnije, bili bliski praksisovcima, Mislavu Kukoču i Slobodanu Žunjiću.

Kukoč se u više svojih radova bavio filozofskim dometima praksisovaca.¹ Slobodan Žunjić je pisac predgovora *Izabranim delima* Mihaila Markovića, blizak saradnik Mihaila Đurića i autor *Istorije srpske filozofije*.² Obojici je zajednička snažna ambicija da se othrvu uticajima praksisovaca, kritički prikažu njihov filozofski rad, ali i da ih filozofski prevaziđu. Tako je Kukoč

-
- 1 To su pre svih dve knjige: *Usud otuđenja*, Biblioteka Filozofska istraživanja, knjiga 7, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1988, a zatim, nakon deset godina, prerađena doktorska teza *Kritika eshatologijskog uma, problemi otuđenja i hrvatska filozofija prakse*, Kruzak, Zagreb 1998. Vredno je pomenuti i njegov članak „Odnos rada i slobode u djelu Karla Marxa“, *Kulturni radnik*, Zagreb, XXIX/1976, br. 2, str. 40–65, a svakako i „Hrvatska marksistička filozofija i krah socijalizma. Filozofija prakse kao dio hrvatske filozofije“, *Filozofska istraživanja*, god. 12 (1992), sv. 2, str. 383–392. Ovaj članak je na odgovarajućim mestima skoro u celini preuzet u *Kritici...*, pa ovde neće biti posebno komentarisano.
 - 2 Videti: Slobodan Žunjić, *Istorija srpske filozofije*, Plato, Beograd 2009, posebno str. 327–376. Videti takođe i njegovo delo *Službe Mnemosini*. Polemike o samozaboravu balkanske filozofske svesti, Plato, Beograd 2007. Videti i njegov predgovor „Mihailo Marković – praktična egzistencija kritičke nauke“ za *Izabrana dela Mihaila Markovića*, tom 1 (BIGZ, GENES-S štampa, SKZ, Beograd 1994) i članak „Politika jednog 'teorijskog' osporavanja praxis-filozofije“, *Pitanja*, god. XVIII, br. 3–4/1988, str. 79–87. Skoro petnaest godina Slobodan Žunjić živi i radi u Sjedinjenim Američkim Državama.

prosudivao „hrvatsku filozofiju prakse“ zastupajući stavove koji su *expressis verbis* protivrečili iskazima praksisovaca, po sistemu „nije važno što ste napisali, tačno je moje tumačenje vaših stavova“. Žunjić je otišao i nešto dalje, jer tvrdi da je učestvovao u izgradnji misaonog profila Mihaila Đurića, u čijim delima je srpska filozofija „...dostigla svoju punu zrelost, koja postaje osnova njenog daljeg razvoja, merilo širine zahvata i dubine uvida“.³

Mada bi reč „usud“ u naslovu prve Kukočeve knjige na neki način upućivala na problem eshatologije u filozofiji prakse, o toj temi na kritički način u toj knjizi nema ni govora. Deset godina posle, u prerađenoj doktorskoj tezi *Kritika eshatologijskog uma* Kukoč zapravo „hrvatsku filozofiju prakse“ predstavlja kao eshatološku, dogmatsku misao koju je vreme jednostavno pregazilo. Naravno, nije reč o religijskoj dogmi, nego o, na Marksovim idejama zasnovanoj, dogmi, ne tako dalekoj od staljinističkog dogmatizma. Centralna tema njegovog kritičkog osvrta jeste pojam *otuđenja* u praksis filozofiji, s podrazumevajućim pojmovima postvarenja i razotuđenja.

Čak i površni poznavaoци povezuju ideje praksis filozofije, pre svih, sa delima Gaje Petrovića i Milana Kangrga, a od sociologa sa imenom Rudija Supeka. Kukoč, međutim, najčešće citira stavove Vanje Sutlića, koji se – što je i Kukoču dobro poznato – veoma rano odvojio od praksisovaca, pomerao svoje osnovno stanovište i približio se ideološkom aparatu Saveza komunisti.⁴ Da li je razlog češćih Kukočevih refleksija na Sutlića nego na Petrovića

3 Slobodan Žunjić, *op. cit.*, str. 376. Žunjić na istoj stranici ovako predstavlja svoju ulogu: „Đurićevo delo nije samo jedno individualno postignuće, već je rezultat tesne saradnje sa grupom mlađih filozofa (Žunjić, Basta, Kozomara) koja ga je, posle više godina izolacije i samoizolacije, uvela u epicentar filozofskog života... Tek u tom intelektualnom sadejstvu Đurić je potpuno izgradio svoj misaoni profil, koji mu je ranije nedostajao, a on je, zauzvrat, svojim znanjem, autoritetom i kolegijalnim odnosom, uspeo da, bar u jednom delu srpske filozofske scene, povрати poljuljani dignitet filozofskog rada i mišljenja.“ To što je Đurić pre „saradnje sa grupom mlađih filozofa“ imao za sobom desetak objavljenih knjiga, razvijenu saradnju u časopisima, posebno u *Praxisu*, praktično redovno aktivno učešće u radu Korčulanske ljetne škole, saradnju sa inostranim univerzitetima i časopisima, pa i ime osuđenika zbog „delikta mišljenja“, sve to nije važno jer mu je „misaoni profil ranije nedostajao“. Profesor Đurić je bio osebnina ličnost čije stavove mnogi praksisovci nisu delili ni dok je sarađivao u *Praxisu*, a jedno od velikih razilaženja u redakciji časopisa bilo je upravo oko izražavanja solidarnosti sa njegovim stavovima koji su bili suprotni opštoj orijentaciji *Praxisa*. Videti opširnije u: Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, Kultura&Rasvjeta (Biblioteka Feral Tribune), Split 2002, str. 167–170.

4 Vanja Sutlić je jedna od najzanimljivijih figura u filozofskom životu Jugoslavije kasnih pedesetih i početkom šezdesetih godina. Studente filozofije u Sarajevu fascinirao je svežinom misli, baroknim izrazom modernog filozofskog jezika, ali i osobenom pojavom. Jedan deo studenata ga je oponašao u govoru i oblačenju (crno odelo, bela košulja, tamna kravata, šešir sa širokim obodom, pelerina), a pratio ga je i u boemskom životu.

i Kangrgu izvesna njegova ljutnja, lični resantiman, izražen u „Proslovu“ *Kritike eshatologijskog uma*, ili je u pitanju ozbiljnije pomeranje Kukočevog osnovnog uvida u praksis filozofiju, teško je naslutiti. Uglavnom Kukoč insistira na odredbi „hrvatska filozofija prakse“ i konsekventno upotrebljava kurziv.⁵ Kako *Kritika...* sadrži sve osnovne ideje, stavove i citate *Usuda otuđenja*, čitalac ta dva dela se može razložno pitati: kako to da isti pisci, iste knjige, isti citati budu izloženi u novijoj knjizi tako oštroj kritici, pa i osudi? Autor u „Uvodu“ *Kritici...* daje šturo obrazloženje kojim odbacuje naziv „jugoslavenska filozofija“, kao i „svojtanje praxis filozofije od strane pojedinih srbijanskih filozofa početkom osamdesetih godina“, pa „zagrebačku filozofiju prakse“ svrstava u „korpus hrvatske filozofije, neovisno o etničkom podrijetlu pojedinih njezinih pripadnika“. Time je presekao svaku moguću vezu „zagrebačke filozofije prakse“ sa „beogradskim filozofskim krugom“, kao da saradnja kolega koji su živeli u Zagrebu i Beogradu nije nikada ni postojala, da se drugi centri u bivšoj Jugoslaviji i ne pominju. Svetsku širinu praksisovske orijentacije strpao je u „Prokrustovu postelju“ hrvatstva. Naravno, nesporno je da praksisovska orijentacija u filozofiji pripada hrvatskoj filozofskoj misli, ali je Kukočev problem u tome što u isti mah pripada i srpskoj, i evropskoj, i svetskoj, pa jednu od tih odrednica smatrati dominantnom jednostavno je osakaćenje širine i vrednosti tog filozofskog usmerenja. Da je samo nacionalna, bez obzira na to kojom je nacionalnom bojom bojili, da nije univerzalna, evropska i svetska, svakako bi bila više kuriozitet nego ozbiljan filozofski pokret. I tu Kukočeva logika u startu pokazuje svoju osnovnu slabost: po toj logici praksisovac može biti i Srbin koji se bavio filozofijom, a živeo i radio u Zagrebu, ali nikako Hrvat, na primer filozof Andrija Krešić koji je živeo i radio u Sarajevu i Beogradu. Srbina koji se bavio filozofijom, a živeo u Beogradu ne vredi ni pominjati. Tako se Kukočeva izmena u atribuciji praksisovaca i neke jezičke novine⁶

Ta Sutlićeva „svita“ činila je sredinom sedamdesetih osnovu „sarajevskog filozofskog kruga“ koju je Muhamed Filipović Tunjo usmeravao u sasvim drugom pravcu. Sutlić je na poziv Lea Gerškovića prešao u Zagreb, na Fakultet političkih nauka, i tamo se – mada prethodno nije bio član SK – u lavirintima ideološkog aparata Saveza komunista ubrzo pogubio, ne realizujući svoj raskošni talenat. U Sarajevu sam bio njegov student i sećam ga se s poštovanjem i izvesnim simpatijama.

- 5 Tako u „Uvodu“ na nekih pet stranica taj izraz upotrebljava 17 puta, uz učestalo pominjanje „hrvatskih filozofa prakse“, koji su „...rečene probleme razglabali u dijalogu sa svojim teorijskim sumišljenicima“. Uporediti: Mislav Kukoč, *Kritika eshatologijskog uma*, problemi otuđenja i hrvatska filozofija prakse, str. 11–16. Navedeno mesto nalazi se na stranici 15.
- 6 Ovde će biti pomenute samo dve novine: u skladu sa pravilima novogovora u *Kritici...* je konsekventno upotrebljena reč *auktor* kao oznaka za autora, filozofskog pisca. Ta se

mogu tumačiti kao eventualni razlozi bitno promjenjenog stava. Naime, za razliku od prve knjige u kojoj nema pomena o tome da su praksisovci „hrvatski filozofi prakse“, niti je sintagma *hrvatska filozofija prakse* uopšte pomenuta, u drugoj, *Kritici...*, prisvojni pridev „hrvatski“ dominantna je odrednica filozofa praksis orijentacije. Čini se da praksisovci nisu zadovoljili autorove visoke kriterije pripadnosti hrvatstvu, da su marksizmom zagadili čistu hrvatsku filozofiju i kulturu, pa je otuda logično da autor pokaže visoki nivo strogosti u kritici. Tako su, po Kukoču, praksisovci zaslužili da završe „u ropotarnici prošlosti“.⁷

Svoj temeljni stav prema praksisovcima Kukoč u *Kritici...* određuje na sledeći način: „Kritičnost pristupa analizi problema otuđenja u hrvatskoj filozofiji prakse proizlazi iz činjenice da se moje shvaćanje problema otuđenja i razotuđenja razlikuje od shvaćanja koje prevladava u djelima hrvatskih filozofa prakse.“⁸ U čemu su te razlike čitalac *Usuda otuđenja* i pored najbolje volje i najdublje analize ne može da otkrije, a čitalac *Kritike eshatologijskog uma* može da primeti dosta neobrazloženih poruga i nategnutih iskaza kojima bi čitalac trebalo da poveruje da praksisovci nisu mislili ono što su pisali i mislili, nego da je jedini ispravni tumač njihovih stavova – Mislav Kukoč. Tako Kukoč, na primer, piše da Kangrga „odlučno i izrijeckom odbacuje normativizam kao određenje postuliranog, razotuđenog čovjeka“, da normiranja ljudskosti Kangrga „a priori odbacuje kao ’veliki nonsens[...] ciničku (i pokvarenu *sofisteriju!*) ili tipičnu *znanstveno-objektivističku pedanteriju*““. Na pitanje da li „Kangrgina vizija ’autentična čovjeka’ ne postulira ozbiljenje genuino ljudske, nego ’svetačke ili ’moralističke’ biti“, Kukoč odgovara: „U svakom slučaju, takvo se pitanje ne može nonšalantno odbaciti na temelju moralističkog preduvjerenja, da je riječ o ’ciničnoj i pokvarenoj sofisteriji’ (što je moralistički stav par excellence) niti deplasiranom tvrdnjom da se radi o ’znanstveno-objektivističkoj pedanteriji’

reč u *Usudu...* apsolutno ne pojavljuje. U kritičku analizu Kukoč uvodi, u prethodnom delu neupotrebljavani, glagol *razglabati* i njegov derivat u glagolskoj imenici *razglabavanje*, kao oznaku stavova „hrvatskih“ filozofa prakse. Taj lepi narodni izraz je izvorno imao pejorativno značenje, što je autoru svakako moglo biti dobro poznato.

7 Kukoč prigovara Gaji Petroviću „neuvažavanje *povijesne prakse* od strane *filozofije prakse*“ i negira pravo Petroviću da procenjuje „da li neka realnost jest ili nije socijalistička“, a potom nastavlja: „Povijesna istina je doista zasjala; ali onako kako je auktor najmanje očekivao – tako da je i socijalizam i marksističko mišljenje revolucije odbacila u ropotarnicu prošlosti!“ (*Kritika...*, str. 197). Ta likovanja, nekad nad Hegelovom filozofijom, danas nad Marksovom, a u hrvatskim okvirima i Petrovićevom ili Kangrginom filozofijom poznate su, ali efemerne pojave u kulturi.

8 *Kritika...*, str. 14.

(suprotstavlja li tome Kangrga, kao valjanu, 'neznanstveno-subjektivističku nepreciznost?'). Riječ je o ozbiljnom pitanju i na njega valja odgovoriti s čvrstim argumentima.⁹

Nesumnjivo je, naime, da je otuđenje jedna od bitnih kategorija praksis filozofije, i da pojam razotuđenja može imati i snažan eshatološki naboj, ali to nisu jedini pojmovi bitni za filozofiju prakse. Zar je, na primer, *sloboda* čoveka manje bitna kategorija od pojma otuđenja? Ista primedba se odnosi i na pojam praktičnog humanizma, a da se o pojmu prakse ili o pojmu kritike („kritike svega postojećeg“)¹⁰ i ne govori. Kukoč kritički i humanistički, liberterski karakter mišljenja filozofa okupljenih oko *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole praktično i ne uzima u obzir.

Kukoč problem otuđenja u „hrvatskoj filozofiji prakse“ tretira iz različitih uglova: filozofskog, ontološkog, antropološkog, metafilozofskog, transfilozofskog, ontološko-antropološkog, psihološkog, ekonomskog, teološkog i ideološkog. S obzirom na socijalno-istorijski kontekst problem otuđenja analizira iz perspektive građanskog društva, države, socijalizma i postindustrijskog društva, a razotuđenje u „hrvatskoj praksis filozofiji“ u teorijskoj ravni razmatra kao „povijesno mišljenje“ (Sutlić), mišljenje revolucije (Petrović) i utopijsko mišljenje (Kangrga). Ukidanje rada, odumiranje države i mogućnosti realizacije autentične ljudske zajednice tretira kao vidove društvenoistorijske mogućnosti razotuđenja. Sutličeve stavove tretira kao veoma promenjive, pa na izvestan način i nepouzidane. Petrovićev pristup filozofiji – impregniran dogmatičnošću – kao „mišljenju revolucije“ neuverljiv mu je, a Kangrgino shvatanje budućnosti je utopijsko i „vlastitom svijesću ukopan duboko u zauvijek pokopanu prošlost“.¹¹

9 *Ibid.*, str. 100–101. Kukoč na to „ozbiljno pitanje“ ne daje odgovor, a o argumentima nema ni traga. Kukoču je cinizam da je Kangrgi valjana „neznanstveno-subjektivistička nepreciznost“ potpuno suvišan. To može biti bumerang. Naime, na primeru „ratnog zločina“ kao neljudske mogućnosti, o čemu pišu Petrović i Kangrga, može se Kukoču postaviti pitanje da li je po njemu „ratni zločin“ ljudska mogućnost, možda i humana! Naravno da je opravdano misliti da Kukoč ratni zločin ne bi nikada smatrao „ljudskim činom“, ali je u tom maniru pisao blasfemije o kolegama s kojima se razišao kada je promenio stanovište. To ne bi trebalo raditi bar u naučnim radovima koji su uz to i „prerađeni doktorat nauka“. Kako takvih mesta ima više, pitanje je da li su članovi komisije za odbranu čitali tezu pre odbrane!

10 Milan Kangrga u *Švercerima vlastitog života* ima potrebu da Marksov stav na tu temu citira u celini „...zbog toga, što vajni 'kritičari' i Marxa i praksisovske filozofije poput Mislava Kukoča pišu knjigu, kako bi 'dokazali' takozvani 'eshatologijski karakter' njihovih osnovnih stavova (Ta je nepismena i nedoučena bahatost i bezobzirnost prava karakteristika tih 'kritičara')“.

11 *Ibid.*, str. 216.

Kukoč prigovara praksisovcima težnju da njihove ideje dobiju i praktičnu primenu,¹² da utiču na aktualna društvena zbivanja. Moglo bi se reći da ih načelno tretira kao revolucionarne socijaliste. Vranicki je „najavio maoističku 'kulturnu revoluciju socijalizma' u Kini, koja se dogodila nekoliko godina kasnije, nije poznato, ali se može osnovano zaključiti da bi provedba ovakvoga *teorijskog galimatijasa* (istakao B. J.) od ideja teško mogla bilo gdje drugdje uroditi drukčijim učincima“.¹³ Inače, Vranicki se pridružuje „propagandističkom vokabularu staljinističkih ideologa“.¹⁴ Supekov pristup je prosocijalistički, „pomalo ideologiziran i jednostran“,¹⁵ a kao „vatreni zagovaratelj ideje samoupravljanja“ u praksi je iznenađujuće „apologet državne ili bilo čije socijalističke ideologijske kontrole“.¹⁶ Na prethodnim stranicama (178–190) kritikuje Supeka da razdvajanje političke države i građanskog društva sagledava isključivo u negativnom svjetlu, da pogrešno uočava procese političke emancipacije kao indikatore produbljenja čovekovog otuđenja, da je suviše oštar kritičar „buržoaske demokracije“. Optužuje ga za „vulgarni sociologizam“ i njegove ideje povezuje sa Enverom Hodžom i Polom Potom! „Supek izrijeком ne kaže, možda čak i ne misli“, da je građansko društvo regres u odnosu na feudalno, piše Kukoč, ali je to po njemu logičan zaključak!

Za Milana Kangrgu Kukoč ima ponegde i reči hvale. „Nitko kao Kangrga“, piše Kukoč, „u čitavoj *hrvatskoj filozofiji prakse*, nije s toliko žara i predanosti, s tolikim erosom i akribijom, intelektualno uranjao u samu bit i smisao građanskog, misaono zahvatio, artikulirao i afirmirao specifičnost i epohalno povijesni novum građanskog svijeta...“, ali, ali, ali „nitko drugi poput Kangrge nije, s tako nesmiljenom oštrinom, s takvom nesnošljivošću i isključivošću, pisao o negativnim stranama opstojećeg građanskog

12 „Hrvatski filozofi prakse“, piše Kukoč, „i to svi bez ostatka, čak i oni koji se odlikuju krajnje apstraktnim filozofijskim diskursom i načinom mišljenja, ne samo da ne zaziru od mogućnosti zbiljsko-praktične aplikacije njihovih teorijskih rješenja, nego je, dapače, smatraju nužnom.“ *Ibid.*, str. 259.

13 *Ibid.*, str. 213–214.

14 *Ibid.*, str. 177. A na drugom mestu Kukoč piše: „Tko zna što bi se dogodilo da je u Sovjetskom Savezu, prema vizijama Vranickoga, država odumrla te da je sve, pa i strateško nuklearno oružje, došlo pod anarhoidnu samoupravljajuću vlast 'širokih narodnih masa'; možda bi ga neki fanatizirani samoupravljaj i uporabio u svrhu razotuđenja 'širokih narodnih masa' s onu stranu željezne zavjese?“ (*ibid.*, str. 271). Kukoč izgleda zaboravlja da su upravo *državne vlasti* i na jednoj i na drugoj strani „željezne zavjese“ dovele svet i na rub nuklearne katastrofe i da je bilo i ima „fanatika“ i na jednoj i na drugoj, a verovatno i na trećoj strani koji su hteli ili bi hteli da upotrebe nuklearno oružje. Samo toliko: u opasnostima od nuklearne katastrofe Vranicki je zaista potpuno nevina figura.

15 *Ibid.*, str. 172.

16 *Ibid.*, str. 201.

svijeta...¹⁷ Kangrgi prigovara karakterističnu ljevičarsku retoriku i demagogiju, tipičnu za šezdesetosmašku evropsku mladež, a njegov članak o fenomenologiji nastupanja jugoslovenske srednje klase smatra *crnom mrljom* u bogatoj Kangrginoj bibliografiji, jer „svojom isključivošću, nesnošljivošću, čak donekle i denuncijantskim i pogromaškim tonom...“ odudara od celokupnog Kangrginog opusa.¹⁸

Izgleda da Kukoč najviše poteškoća ima u „razglabanju“ ideja Gaje Petrovića. Na jednoj strani Gajo Petrović mu izgleda veoma blizak Marksu, blizak do dogmatičkog prihvatanja Marksovih ideja, a na drugoj njegova filozofija prakse i „metafilozofija“, „ostaje, kao i filozofija, *zgoljna teorija* (istakao B. J.), odnosno, 'uska specijalna grana spoznaje' i, kao takva, legitimira se kao jedna od mnogobrojnih filozofijskih koncepcija, te nema nikakva teorijski opravdanog razloga da se tretira ikako drukčije“.¹⁹ Ideološke nakane ga sprečavaju da vidi neke kontradikcije u Marksovom delu, a „etatistički“, realni socijalizam uopšte ne smatra socijalizmom nego njegovom negacijom. Kako Petrović u svetu ipak vidi neke klice socijalizma, Kukoč se pita – kao da ne zna Petrovićev odlučan odgovor – da li je reč o „kontrarevoluciji“ u Mađarskoj ili o gušenju te „kontrarevolucije“ i smatra da se „auctore i pronositelje socijalističkog teorijskog projekta ne može ekskulpirati od rezultata njegove praktične primjene“.²⁰ Kukoč se takođe ne pita odakle Petrovićev dogmatizam

17 *Ibid.*, str. 164.

18 *Ibid.*, str. 168, u napomeni. Kukoču je poznato da je upravo zbog tog članka *Praxis*, br. 3–4, za 1971. bio zabranjen. Koga je to Kangrga navodno denuncirao, ako je upravo njegov članak bio sudski procesuiran? Nije li neko denuncirao Kangrgu da bi otvorio sudski proces protiv *Praxisa*? Tome dodajem i lično iskustvo: nepune dve godine od pojave tog broja *Praxisa* u Sarajevu sam u toku izvođenja nastave na Filozofskom fakultetu, 28. novembra 1972. uhapšen zbog članka „Jugoslovensko društvo između revolucije i stabilizacije“ objavljenog u istom broju *Praxisa* i osuđen na dve godine zatvora (uslovno) i četiri godine zabrane javnog nastupanja i publikovanja rezultata rada (bezuslovno). Da li su takvi članci i danas „crne mrlje“ u nečijem opusu i da li Kangrga „pada daleko ispod *niveaau* prethodno elaboriranog filozofskog koncepta postvarenja“, kako je Kukoč prethodno zaključio (str. 154), prosudiće neki drugi pisci i neko drugo vreme.

19 *Ibid.*, str. 96.

20 *Ibid.*, str. 194. Kukoč tako i privrednu reformu u Jugoslaviji brani od Petrovićeve oštre kritike, kao da su tvorci te reforme zaista želeli tržišnu privredu i zakone slobodnog tržišta: „...potpuno je neprilično ozbiljnoj filozofskoj refleksiji da, ustrajavajući na okoštanim marksističkim dogmama, tako ozbiljna pitanja, koja su se na kraju ispostavila kao odlučujuća za sudbinu socijalizma, nehajno karakterizira kao – 'humoristička'. (sic!)“ (*ibid.*, str. 195). Petrovićevom skepticizmu Kukoč u posebnom odeljku suprotstavlja optimizam Adolfa Dragičevića (videti: str. 217–222), a da taj optimizam ne promatra i ne procenjuje u sklopu tragičnih zbivanja devedesetih godina u procesu raspada bivše jugoslovenske države.

ako „**Gajo Petrović** svoju viziju razotuđene, autentične ljudske zajednice teorijski sagledava na način oprečan svekolikoj marksističkoj tradiciji“.²¹

Osnovnu vrednost Kukočevog dela predstavlja savesno navođenje obilja citata iz dela i članaka „hrvatskih filozofa prakse“, mada posebno Kangrgi i Sutliću zamera „citatomaniju“, pa i isticanje uobičajeno visokog teorijskog nivoa „*hrvatske filozofije prakse*“, kao i doprinose praksisovaca izgradnji koncepcije otuđenja, mada u njihovim stavovima nema ništa što bi bilo bitno drukčije od filozofije.²² Takođe se i iz Kukočeve analize može zaključiti da praksisovci nisu bili nikakva sekta dogmatskih istomišljenika nego zajednica filozofa i naučnika koji su različito promišljali probleme čoveka i sveta.

Kukočev pristup „hrvatskoj filozofiji prakse“ je ekskluzivistički, baziran na principu isključivosti. Tako od početnih devet „hrvatskih filozofa prakse“, na kraju, u zaključku, ostaje pet. Niko čije prebivalište nije bilo u Zagrebu,

21 *Ibid.*, str. 273. Ne, ali će napraviti aluziju da, imajući u vidu Petrovićeve reči, „...Sutlić nije jedini koji se svojski trudio i nudio vlastima za ulogu 'Staatsphilosoph'“ (str. 275). Ljudska bezobzirnost bi ipak trebalo da ima neke granice. Ako je već primetio da je Petrović „...s određenom dozom profesorske arogancije“ (str. 72) kritikovao jednog od ključnih ideologa partijske države, Veljka Vlahovića, onda to sigurno nije put da neko postane „državni filozof“. (Kukoču za utehu može poslužiti činjenica da je Mihailo Marković u svojim sećanjima *Juriš na nebo* Petroviću takođe zamorio oštar kritički stav prema Vlahoviću.) Napokon, nakon promene svog stanovišta, Kukoč je između ostalog, postao i visoki diplomatski državni službenik. Bilo bi nekorektno smatrati da je svoje stavove menjao da bi dobio visoke činovničke funkcije. Ali je još nekorektnije ličnosti koja je čitav život posvetila filozofskom radu tako nešto spočitavati. Kukoč od takvih opservacija prema kolegama ne beži. Tako u intervjuu Domagoju Vričku, objavljenom u *Obzoru*, br. 11, 6. studenoga 1999, pod naslovom „Neki su praksisovci preko noći postali liberalnim demokratama“, prigovara kolegama Žarku Puhovskom, Linu Veljaku i Gvozdenu Flegu vezu sa sponzorima „dekadentnog buržoaskog Zapada“.

22 Svoju kritičku studiju o „hrvatskoj filozofiji prakse“ Kukoč završava sledećim rečima: „Čak se i po preuzetnosti svoje nakane *hrvatska filozofija prakse* samo uklapa u prevladavajući trend marksističke filozofije, ali ne uspijeva u tome, već ostaje u njezinim okvirima, tek kao jedna od mnogih filozofijskih koncepcija, više ili manje vrijednih i značajnih, o čemu će – pa tako i o *hrvatskoj filozofiji prakse* – svoj konačni sud izreći jedini relevantan sudac: povijest filozofije.“ *Ibid.*, str. 296. Tom Kukočevom zaključku može se dodati – možda će taj sud biti i kritičniji, ali će sigurno biti drukčiji. Možda bi i Kukočev stav bio drukčiji da je ozbiljnije promislio ono što je napisao Danko Grlić koji odbacuje eshatološko određenje komunizma kao stanja „trajne radosti, punog bezkonfliktnog humaniteta“: „Tko je mogao predvidjeti sve te devijacije, sva ta, često vrlo duboka socijalna deformiranja, nacionalna ugnjetavanja, ispoljavanja najtamnijih šovinističkih strasti, genocid, tretiranje idejnih i političkih protivnika gore nego kriminalnih zločinaca, kao i sve druge strahote dehumanizacije, ličnog terora, sivila birokracije, vladavine kaste i primitivizma u okviru principijelno najhumanijeg i najslobodnijeg sistema socijalizma i u ime najsnažnijih i najslobodnijih umova kao što je bio Karl Marx?“ Namerno navedeno prema Kukočevoj *Kritici eshatologijskog uma*, str. 280.

bez obzira na to da li je Hrvat ili ne, nije mogao proći gusto Kukočevo sito. Navodi jedan članak Mihaila Markovića u italijanskom časopisu *Il Protogora*²³ iz 1960. u kojem je Marković „predviđao oštrije sukobe i sporove između hrvatske i srbijanske neomarksističke filozofije“, ali su od sporova odustrali „vješto prigrabivši svoj dio svjetske slave“²⁴ (istakao B. J.). Neverovatno je da Kukoč ne uspeva da uoči korektnu kolegijalnu saradnju sa obe strane koja je trajala više od dve decenije, koju su u procesu raspada Jugoslavije poremetile brojne okolnosti. Dovoljno je pomenuti i obrnuti proces: koliko je knjiga „hrvatskih filozofa prakse“ objavljeno u Beogradu, koliko su članaka „hrvatski filozofi prakse“ objavili u časopisima *Filosofija*, *Theoria* i *Gledišta*, kako su snažno zagrebačke kolege podržale beogradske u procesu njihovog izbacivanja sa univerziteta, koliko je bilo zajedničkih skupova i filozofa i sociologa, koliko je bilo zajedničkih međunarodnih aktivnosti. Slobodno se može tvrditi da su beogradski, a i mnogi drugi filozofi i sociolozi iz zemlje i inostranstva bili legitimni deo praksisovske orijentacije, što ne znači da su i deo „hrvatske filozofije prakse“. Ali je nejasno zašto filozofiju prakse osiromašiti njenim svodenjem isključivo na odrednicu – *hrvatska*.

Slobodan Žunjić u svom delu *Istorija srpske filozofije* ide u potpuno suprotnom smeru od Kukoča, ali dolazi do sličnih rezultata. Period od 1965. do 1975. ocenjuje kao „zlatno doba“ praksis filozofije u Srbiji i Jugoslaviji: „Ova neomarksistička formacija predstavlja nesumnjivo ono najautentičnije i najproduktivnije u celokupnoj posleratnoj jugoslovenskoj teorijskoj misli, njen vrhunac i njen najzanimljiviji rezultat. Oko ovog filozofskog poduhvata tumačenja Marksa i kritičkog razumevanja savremenog sveta ona je više od jedne decenije okupljala najsposobnije intelektualne snage iz čitave Jugoslavije (filozofe, sociologe, politologe, teoretičare književnosti i književnike) ne namećući im pri tom nikakav homogen i jedinstven program. Štaviše, u praxis-grupi nisu bili aktivni samo marksisti, niti su se praksisovci zanimali isključivo za marksističku problematiku. Individualne razlike među pripadnicima su poštovane a dijalog sa drugim orijentacijama

23 Manipulaciju skoro redovno prate različiti oblici mistifikacije: Markovićev članak *Il Protogora*, vol. 2, 1960, str. 2–43, objavljen u *autorizovanom* prevodu pod naslovom „O jugoslovenskoj savremenoj filozofiji“ u časopisu *Naše teme*, br. 4, god. V (1961) ne sadrži pretnju bilo kakvim sukobom zagrebačkih i beogradskih filozofa nego natuknice o razlikama o kojima će se tek raspravljati.

24 *Ibid.*, str. 74. Kukoč pominje da su pojedini beogradski filozofi bili članovi redakcijskog Savjeta *Praxisa*, da su sudjelovali u radu Korčulanske ljetne škole, da su kooptirani u redakciju međunarodnog izdanja *Praxisa*. Marković je s drugovima „...prešao na stranu međunarodno afirmisanih pobjednika“ (str. 121). Po toj logici „pobjednici“ su bili ili naivni i glupi ili velikodušni, pa su poražene prihvatili kao svoje ravnopravne kolege.

je podstican, što je praxis-grupu činilo više intelektualno-kritičkom zajednicom nego doktrinarnom sektom.²⁵ Priključivši *Praxisu* časopis *Filosofija*, Žunjić piše da je praksis filozofija u Jugoslaviji imala dva organa, ali da je beogradsko krilo praksis filozofije imalo neke svoje osobenosti koje vidi u jačoj sklonosti prema „naučnoj filozofiji“ i snažnijoj kritičnosti. Svoj zaključak zasniva uglavnom na nekim stavovima Mihaila Markovića kojeg, uz Mihaila Đurića, vidi kao „predvodnika“, odnosno vodeću ličnost beogradskog dela praksis grupe. Žunjić ne prihvata prigovore Markoviću da je filozofiju svodio na puku metodologiju naučnog saznanja i ističe epohalnost Markovićevog pristupa koji nije samo apstraktna negacija postojećeg, već formulacija nacrtu praktičnog angažmana.

Beogradski pripadnici praksis grupe bili su učenici Dušana Nedeljkovića, ali su, između ostalog, zahvaljujući raskidu sa Staljinom odbacili rigidni dijalektički materijalizam sovjetske provinijencije i okrenuli se Marksovim ranim radovima. Dogmatska struja u Beogradu još dugo je ostala snažna, ali je u raspravi o teoriji odraza na Bledu, novembra 1960, potisnuta s dominantne pozicije. Na Bledu su srpski filozofi „vodili glavnu reč na obe strane u sporu: M. Marković, G. Petrović, M. Kangrga, S. Stojanović, B. Bošnjak, D. Jeremić, M. Damnjanović na onoj koja je kritikovala teoriju odraza kao neadekvatnu i nedovoljnu osnovu za razumevanje čovekove saznajne i stvaralačke delatnosti, te D. Nedeljković, A. Stojković, V. Ribar, Lj. Živković, V. Pavićević i B. Šešić, na onoj koja je branila metafizički primat objekta...“²⁶ Žunjić ističe značaj Markovićevog (drugog) londonskog doktorata 1956, što mu je omogućilo da doprinese izgradnji logičke kulture i diskurzivnosti mišljenja, a zatim, sasvim suprotno od Kukoča, tumači Markovićev članak u italijanskom časopisu *Il Protagora*: „Markovićeva sklonost ka logici

25 Slobodan Žunjić, *Istorija srpske filozofije*, Plato, Beograd 2009, str. 350. Saradnju beogradskih i zagrebačkih kolega autor prikazuje u skoro idiličnom svetlu: „Početak delovanja praxis-grupe u jugoslovenskoj filozofiji formalno se vezuje za pokretanje časopisa 'Praxis' koji je u Zagrebu izlazio od 1964. do 1974. godine kao organ Hrvatskog filozofskog društva i Saveza jugoslovenskih filozofskih društava. Međutim, u redakcijskom savetu su od početka bili i filozofi iz Beograda, dajući uz zagrebačke kolege osnovni ton i u oblikovanju časopisa i u diskusijama koje je njegova redakcija organizovala na Korčuli ('Korčulanska letnja škola') i drugde. Bliska saradnja beogradskih filozofa sa zagrebačkim kolegama koja je prethodno dovela do organizacije zajedničkih skupova u Dubrovniku ('Čovek danas', 1963) i Opatiji ('Savremeni problemi filozofske antropologije', 1964), intenzivirana je naročito posle skupa u Vrnjačkoj Banji o moralnim vrednostima Jugoslovenskog društva“ (*ibid.*, str. 251). Ova idilična slika ne odgovara sasvim realnosti („Savez jugoslovenskih filozofskih društava“, na primer, u to doba nije bio „Savez“ nego „Jugoslovensko udruženje za filozofiju“ koje nije bilo „osnivač *Praxisa*).

26 *Ibid.*, str. 338.

i preciznoj argumentaciji umnogome će odrediti budući karakter beogradske filozofske škole, koja će, za razliku od zagrebačke, biti znatno rezervisanija prema spekulativnom i utopijskom kao pravim alternativama dijamata.²⁷ „Snažan i raznovrstan uticaj Mihaila Markovića u filozofiji“, Žunjić opisuje na sledeći način: „Ni pre ni posle Markovića kod nas nije bilo filozofa koji je bio u stanju da i najsloženije sadržaje iz spekulativne tradicije podvrgne analitičkim procedurama bez gubitka polazne pojmovne supstance, a pogotovu da ih uz to izloži jasno i precizno... Marković [je] otac posleratnog beogradskog filozofskog izraza, ekonomičnog i smirenog, lišenog svake emfaze kao i mutnog dvosmislenog kazivanja.“²⁸

Dok se Kukoč svim silama trudio da dokaže *hrvatstvo* „hrvatske filozofije prakse“ i odbijao svaku pomisao da bi i neko drugi mogao pripadati praksisovskom filozofskom i sociološkom krugu, Žunjić ide obrnutim putem i insistira na *srpstvu* čak i *hrvatskih* filozofa prakse: „Ako podela praxis-filozofije na dva centra nije bila jednoznačna, ona se još manje sme shvatiti kao podela na osnovu nacionalne pripadnosti, jer su u Zagrebu dominirali filozofi koji su po nacionalnosti ili poreklu bili Srbi (Petrović, Bošnjak, Kangrga, Sutlić), a u beogradskoj grupi je, s druge strane bilo i Hrvata (Andrija Krešić). I po svom unutrašnjem sastavu i po svom usmerenju praxis-grupa je, dakle, prava jugoslovenska škola mišljenja sa doista svetsko-povesnim horizontom i njemu odgovarajućim internacionalističkim duhom.“²⁹

Bornirani nacionalizam daje neočekivane rezultate, čak ako su njegovi protagonisti stručno kvalifikovani filozofski pisci: Kukoč je isključiv

27 *Ibid.*, str. 341. Žunjić nastavlja: „Još 1961. godine Marković je u italijanskom časopisu *Il Protagora* opisao razliku između beogradske i zagrebačke škole kao razliku između 'kritičke nauke' i 'revolucionarne utopije'.“

28 *Ibid.*, str. 342. Ima u Žunjićevom stavu snažnog idolatrijskog preterivanja, kao i namrže u Kukočevom. Marković je bio značajna filozof i jedan od najpoznatijih predstavnika praksis grupe, ali je praksisovske pozicije napustio i upustio se u jednu politiku koja mu sigurno nije služila na čast. O tome više pišem na drugom mestu u ovoj knjizi, a videti takođe moj „Neobjavljeni intervju – Praxis kritičko mišljenje i delanje“ s Mihailom Markovićem, objavljen u časopisu *Filozofija i društvo*, br. 1/2010, str. 3–16. Časopis je taj intervju objavio kao „In memoriam: Mihailo Marković“.

29 *Ibid.*, str. 356–357. Da bi srpsko poreklo praksisovaca bilo što naglašenije, Žunjić će u napomeni na str. 362. iskoristiti podatak da je Vanja Sutlić upisan u knjige rođenih kao Jovan Kuga. Sutlić taj podatak nije krio ali je imao svoje ljudske razloge za promenu imena i to bi trebalo poštovati. Praviti, na primer, od Kangrga Srbina, i pored njegovog izričitog iskaza da je Hrvat, nije jednostavno fer. To su radili i hrvatski nacionalisti kojima se Kangrgina filozofska misao i kritičnost nije sviđala. Zar nije ljudski lepši odgovor jedne dame koja živi u Francuskoj, a rođena je u Austriji: „Ja sam Francuskinja koja je rođena kao Austrijanka.“ Jedan zanimljivi iskaz Gaje Petrovića na tu temu navodim na drugom mestu u knjizi.

u insistiranju na *hrvatskom* karakteru „hrvatske filozofije prakse“, koja je inače jedina eshatološki usmerena misao bez nekih posebnih, specifičnih filozofskih vrednosti čak i u korpusu marksističke filozofije. Jedina bitna činjenica je da je reč o „hrvatskim filozofima prakse“ unutar hrvatske filozofije. Žunjić je, bolje razumevajući vrednosti praksis filozofije, postupio nešto lukavije: skoro sve ključne praksisovce je identifikovao kao Srbe – dopuštajući da to i nije toliko važno – a onda ih je, kao deo srpskog filozofskog korpusa, uzdigao na svetsko istorijski horizont i njemu odgovarajući internacionalni duh!

Vremena se menjaju, menjaju se ljudi, a menjaju i svoje ideje. Žunjić se još nije oglasio, ali Kukoč, u skladu sa nekim novijim vetrovima na Balkanu, jeste. Značajno je korigovao svoj stav o „hrvatskoj praksis filozofiji“. Bilo bi dobro da je to učinio na osnovu novih saznanja, ali će pre biti stoga što je njegova sklonost obratima i promeni osnovnih stavova praktično bezgranična. Kao da u *Kritici eshatologijskog uma...* nije napisao ono što je napisao o praksisovcima, u jednom skorijem javnom nastupu u Beogradu (13. maja 2010) tvrdio je da je termin „hrvatska filozofija prakse“ izabrao zato što je „praxis filozofija nesumnjivo najkvalitetnija, najuspješnija i u svijetu najpoznatija orijentacija suvremene hrvatske filozofije“ i da je to bila njegova reakcija „na povremeno osporavanje ove orijentacije kod dijela hrvatske filozofije s pozicija uskogrudog hrvatskog nacionalizma“.³⁰ Uz neke opšte kritičke primedbe Kukoč posebno naglašava da „nema namjeru osporiti visoku vrijednost i kvalitetu ove filozofske orijentacije, koja još uvijek predstavlja nedosegnuti vrhunac suvremene hrvatske filozofije“.³¹ Publici u Beogradu nije objasnio kako se u ovako visoke ocene i odbranu praksisovaca od „uskogrudog hrvatskog nacionalizma“, uklapaju njegove ocene Vranickog kao preteče maoističke kulturne revolucije i tvrdnji da je taj praksisovac napravio „teorijski galimatijas“. Da li još uvek smatra da je Supekov prosocijalistički pristup pomalo jednostran i ideologiziran, da je Supek apologet državne ili bilo koje ideološke kontrole? Da li još uvek stoji njegova optužba upućena Supeku za „vulgarni sociologizam“ i da li još uvek Supekovе ideje povezuje sa idejama Envera Hodže i Pola Pota? Da li se još uvek pita o eventualnoj Kangrginoj „neznanstvenoj subjektivističkoj nepreciznosti“, da li veruje da je jedan Kangrgin članak u *Praxisu* (zbog kojeg je *Praxis* bio privremeno zabranjen) pisan „denuncijantskim i pogromaškim tonom“ i „daleko ispod *niveaua* prethodno elaboriranog filozofskog koncepta postvarenja“?

30 Mislav Kukoč, „Dometi hrvatske filozofije prakse“, predavanje u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011, str. 232.

31 *Ibid.*, str. 244.

Da li i dalje stoji na stanovištu da je Gajo Petrović Marksove ideje prihvatao dogmatski i da je njegova filozofija „zgoljna teorija“? Da li i dalje praksisovcima zamera težnju da njihove ideje dobiju praktičnu primenu? Ako su odgovori na ova pitanja pozitivni, onda je nejasno šta Kukoč smatra svojom odbranom praksisovaca pred „uskogrudim hrvatskim nacionalizmom“. Još manje je jasno kako bi bilo ko na osnovu ovih stavova mogao da izvede Kukočev iskaz da je „praxis filozofija nesumnjivo najkvalitetnija, najuspješnija i u svijetu najpoznatija orijentacija suvremene hrvatske filozofije“! A potpuno je nejasno kako zamišlja napade ako su njegovi prethodno navedeni stavovi odbrana! Ne treba ni od koga, pa ni od Mislava Kukoča tražiti da menja svoja uverenja, još manje da odustaje od oštre kritike praksis orijentacije, ali bi bilo lepo da se sam sa sobom dogovori šta on zaista misli, pod uslovom da misli!

Eppur si muove

Postoje različite pretpostavke o razlozima za „gašenje“ *Praxisa* i „ukidanje“ Korčulanske ljetne škole: od „svađe unutar obitelji“, suviše oštre kritike birokratizirane vlasti, aluzija na neprikosnovenu arbitrarnu moć (harizmarhija i harizmarh) vođe – Josipa Broza Tita – kritike samoupravljanja, zanemarivanja zakona slobodnog tržišta, kritike nacionalizma, dobrih veza sa „sumnjivim antisocijalističkim elementima“ do izvesne intelektualne ljubomore, s obzirom na ugled koji su neki od praksisovaca uživali u inostranstvu. Svaka od tih pretpostavki može da nađe izvestan oslonac u nekom segmentu društvene stvarnosti i nijednu ne bi trebalo *a priori* odbaciti. Daleko veći broj pretpostavki mogao bi se sačiniti o praktično kontinuiranoj kampanji protiv *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole koja traje od prvih brojeva časopisa do današnjeg dana. Ni duge senke tragičnog raspada zajedničke jugoslovenske države nisu umanjile oštrinu sukoba oko *Praxisa*.

Postavlja se pitanje odakle tako veliki *subverzivni potencijal* praksisovske pozicije u kulturi bivše jugoslovenske zajedničke države i njenih nasljednica, nacionalnih država. Kako to da su praksisovci smetali Josipu Brozu, Vladimiru Bakariću, Edvardu Kardelju, Milentiju Popoviću, Latinki Perović, Dušanu Dragosavcu, Stipi Šuvaru, Branku Mikuliću? Izazivali su gnev generala, admirala, pukovnika, vojnih i civilnih službi bezbednosti. Pojedini akademici i profesori univerziteta su se trudili da daju svoj doprinos javnoj osudi tih „apstraktnih humanista“. Poznata „Šušareva“ *Bijela knjiga* puna je imena tih „krizologa“. Izazivali su osude Šime Đodana, Marka Veselice, Vlatka Pavletića, na primer, istina – u različita vremena, na različite načine. I posle dve decenije od nestanka časopisa i Škole, praksisovci su smetali i dr Franji Tuđmanu.

Na to pitanje o subverzivnom potencijalu, zapravo o orijentaciji praksisovaca na pitanje slobode ličnosti, čovekove stvaralačke prakse i mišljenja

revolucije nije jednostavno dati celovit odgovor. Romantičarski pristup koji bi od praksisovaca pravio nekakve „heroje svoga doba“ bio bi potpuni pro-mašaj, bez obzira na to da li je reč o filozofiji, društvenoj teoriji ili socijalnom angažmanu. Odmah treba primetiti da ni praksisovci nisu imali pouzdane odgovore na izazove svoga vremena. To ne mora biti ključna slabost njihove pozicije, jer ni oni najpoznatiji među njima nisu imali proročkih i mesi-janskih ambicija.

Moć kritičkog mišljenja, sloboda izražavanja vlastitog mišljenja u javnosti i osećanje ljudske solidarnosti nisu, dakle, zgasnuli s „gašenjem“ *Praxisa* i „ukidanjem“ Korčulanske ljetne škole. Čak i u praskozorje unutrašnjeg raspada praksis grupe kao male intelektualne zajednice kritički, ali i afirmativni pristupi tom filozofskom pravcu nisu nedostajali. Tako je časopis *Theoria*, br. 1–2/1988 objavio više priloga pod zajedničkim naslovom „Praksisovski marksizam i jugoslovenska filozofija“. Temat je otvoren kratkim prologom Milana Kovačevića „Neka zapažanja o našoj marksističkoj filozofiji“. Dve su osnovne, ali veoma krupne primedbe koje autor stavlja jugoslovenskom marksizmu, posebno marksizmu praksisovske orijentacije. Prva je da je marksizam jugoslovenskim filozofima i građanima nametnut kao idejna kolonizacija, tako da uopšte nisu imali slobodu izbora. I praksis filozofija bila je deo zvanične državne ideologije, a zvaničnici su je kritikovali jer nije bila (dovoljno) marksistička. Praksis filozofija je postala poznata u svetu i Evropi: „Evropa nam se pojavljivala u dvostrukom vidu: s jedne strane, uništavala nas je kao što se uništava gamad i zato nalazila različite povode – našu zaostalost, divljaštvo, svoju kulturnu dominaciju i svoj fašizam; s druge strane, ista Evropa nas je kultivisala kao što se kultivišu biljke i zaslepljivala sjajem svoje kulture uopšte i filosofije posebno. U toj situaciji evropski marksizam doživljavali smo kao prijatelja, kao прибежиште, kao most za ulazak među tzv. istorijske narode. Filosofija prakse, krajnji domet našeg marksističkog pravca, postala je oruđe vekovima žuđene evropeizacije. Naša mudrost slična je mudrosti suncokreta.“¹ Dakle, praksisovci su se kao suncokreti okretali za suncem evropske marksističke misli, a da joj nisu davali svoj autentični doprinos. Iz te osnovne primedbe je proizašla i druga: posle Bledskog skupa filozofa sunce je počelo da izlazi na Zapadu, marksizam je stigao na naš prag s drugom evropskom kolonijalnom robom, a naša tradicija je odbačena: „Postali smo marksisti preko noći i trud svih ranijih naraštaja odneli u muzeje ili bacili na smetlište. Pošto biće određuje

1 Milan Kovačević, „Neka zapažanja o našoj marksističkoj filozofiji“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 5.

mišljenje, u našim bednim prilikama mogle su nastati samo bedne misli.“² Sa suverenom arogancijom bez pokrića Kovačević je praksisovce sveo na banalne Marksove imitatore tvrdnjom da su bili protiv cenzure zato što je i Marks bio protiv cenzure! Kako je i autor svakako bio protiv cenzure, da li to znači da je bio slepi sledbenik Marksa? Nikako! Svakako je teža optužba da su praksisovci, jugoslovenski marksisti, mnoge ideološke predrasude proglašavali za naučne istine. Ali, i ta optužba je ostala bez obrazloženja. Autor svoj prilog završava slikom marksističkog mraka: „Naši najistaknutiji marksisti utopili su nas u same opštosti. Evo nas usred noći kad su sve krave postale crne.“³

O prilogu Nevena Sesardića, „Još jednom o filozofiji prakse“, već je bilo reći. Druga predstavница analitičke filozofije, Svetlana Knjazev Adamović, dovela je savremeni marksizam u vezu s gulagom, kao da poljski, češki, mađarski, jugoslovenski i mnogi drugi marksistički filozofi i sociolozi nisu svoju misao razvijali upravo kao protivstav onoj ideologiji koja je dovela do gulaga. Njeno ključno pitanje marksistima, pa *eo ipso*, i praksisovcima, bilo je: „kakvu ulogu u svim tim strahotama igra njihova doktrina, a shodno tome, u kojoj su meri tvorci i zagovornici marksizma odgovorni za sve ono što se odigralo i što se odigrava.“⁴ Autorka se poslužila Orvelovim opisom životinjske farme da zaoštri pitanje odgovornosti tvoraca marksizma i zagovornika marksističke teorije za njene negativne učinke. Njen odgovor nije decidan. Štiti Marksa od njegovih sledbenika, jer je njihova odgovornost veća, teža i presudnija. Oni su morali znati ono što Marks nije znao, pa, na primer, odgovornost za Staljinova zlodela daleko više pripada Lukačevičevoj metafizici nepogrešive partije, nego Marksu. Zalaže se za radikalne inovacije izvorne teorije, ali se ne bavi idejama koje su na tom tragu. Na kraju izvodi zaključak s kojim se marksisti različitih orijentacija – izuzev

2 *Ibid.*, str. 5. Kovačević je posebno ugroženom smatrao srpsku tradiciju: „Zahvaljujući marksizmu Srbi su odjednom shvatili da nisu Turcima robovali 500 godina, već da su to bile klase. Srpska revolucija od 1804. godine postala je preko noći građanska, buržoaska revolucija, bez i jednog jedinog građanina. Zbog trgovine svinjama, i sam Karađorđe postao je sumnjiv, pa mu ni hajdukovanje ne može sprati buržoaski smrad. Knjaz Miloš je u Srbiji sproveo prvobitnu akumulaciju kapitala, Ilija Garašanin liberalni a Nikola Pašić klasični kapitalizam. Odjednom se pokazalo da nije srpska vojska u balkanskom ratu oslobodila Staru Srbiju i Makedoniju od Turaka, već je srpska buržoazija vodila zavojevačku politiku prema albanskom i makedonskom narodu. Posredstvom marksizma na jugoslovensku istorijsku scenu izlaze čitavi novi narodi u punoj opremi. Tačnije rečeno, oni su odavno tu, ali ih bez marksističkih uvećala nismo mogli zapaziti“ (*ibid.*, str. 6–7).

3 *Ibid.*, str. 7.

4 Svetlana Knjazev Adamović, „Savremeni marksizam i gulag“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 33.

dogmatičara – mogu složiti: „Neuporedivo je značajnije da ta teorija bude u stanju da artikuliše jednovjekovno iskustvo ljudske borbe za oslobođenje, njegove uspehe i neuspehe, uzlete i padove, prikrivene zamke i iluzije. Isto toliko je značajno da ta teorija ne pruži mogućnost za legitimisanje onoga što se odigralo, da ne opravdava Procese i Gulage. Jer opravdavajući prošlost možemo prizvati budućnost koja će joj biti slična.“⁵

Dragan Mistrić je u svom prilogu nastojao da odredi granice jugoslovenske filozofije prakse. Mada se jugoslovenska filozofija prakse⁶ razvijala kao neposredna reakcija na represivnu političku praksu, sam pojam prakse je u toj filozofiji ostao nedovoljno diferenciran. Njen problem je u tome da nije uspjela da razvije delatnu emancipatorsku društvenu praksu, da je ostala zapletena u protivrečnosti Marksove koncepcije prakse. Mistrić razlikuje ontološku i normativnu koncepciju prakse. Prigovorio je da pojam emancipatorske prakse ni kod Marksa ni u shvatanjima jugoslovenskih filozofa nema diskriminacijsku moć (*differentia specifica*). Dok je pojmu prakse ukinut njegov emancipatorski momenat u dijamatu, jugoslovenska filozofija prakse shvaćene kao slobodne delatnosti ostaje na tragu Marksovog ontološkog protivrečja u poimanju prakse: *'Pitanje o kriterijumima emancipacije ostaje kod filozofa prakse neodgovoreno, što može biti politički vrlo opasno.'*⁷ Otuda, filozofija prakse nije prevladala objektivizam i nije uspjela da *'otkrije ili konstituiraj subjekt društvene emancipacije'*. Mistrić tiho kuca na otvorena vrata kada zaključuje da je stvarna emancipacija moguća kada se dovede u pitanje monopol određene „avangardne“ grupe koja ga svojata, bilo da je reč o „dobronamernim“ filozofima ili „avangardnoj“ partiji. Tako autor „dobronamerne“ filozofe i „avangardnu“ partiju stavlja u isti koš, kao da jugoslovenska filozofija prakse nije bila predmet kontinuiranih političkih napada i insinucija upravo zbog toga što su neki njeni predstavnici dovodili u pitanje taj monopol. Na kraju, Mistrić kao recept za

5 *Ibid.*, str. 38. Šteta što je Svetlana Knjazev Adamović ostala na površini i nije uočila ogroman trud marksista u kritici staljinizma, kako sovjetskog, tako i jugoslovenskog. Da je bar pomislila na sudbinu nekih svojih kolega, praksisovaca, kao što su Danko Grlić, Ivo Kuvačić i Dragoljub Mićunović, verovatno bi njen, inače zanimljiv, prilog bio daleko sadržajnije. A znala je sudbinu tih svojih kolega kao žrtava represije.

6 Mistrić jedini konsekventno upotrebljava izraz „jugoslovenska“ za praksis filozofiju.

7 Dragan Mistrić, „Jugoslovenska filozofija prakse i njene granice“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 48. Autorova poenta je u sledećem: „Antropološko utemeljenje pojma prakse kao slobode nedovoljno je za poimanje jedne zaista emancipatorske ljudske djelatnosti, gdje pod emancipacijom treba shvaćati svijest o samoemancipaciji jedne zajednice punoljetnih građana, koji su u stanju da sami definiraju svoje potrebe, ma koliko one bile promjenjive i ne dogovarale nečijem shvaćanju istinskih potreba“ (*ibid.*, str. 48).

realizaciju emancipatorske društvene prakse nudi politički pluralizam i višepartijski politički sistem, što su svakako dostignuća demokratije vredna poštovanja, ali je izgubio iz vida da ni ta dostignuća ne garantuju „emancipatorsku društvenu praksu“, kao što to pokazuje stanje u zemljama stvorenim na prostoru bivše Jugoslavije.

Svoj pristup filozofiji prakse Milorad Belančić gradi polazeći od dva, po njegovom mišljenju, ključna događaja: dolaska marksizma na vlast i krize marksizma na vlasti. Iz konteksta se može razumeti da autor cilja na oficijelnu državnu ideologiju koja se rastočila u jedno *'pravoverno ništa'*. U tom procesu raspada „marksizma na vlasti“ nastajala je praksis filozofija, uz izvesne kompromise s logikom etabliranog doktrinarnog koda: „Osniavanjem časopisa *Praxis* i *Filozofija*, kao i početkom rada Korčulanske ljetne škole, sama ta filozofska kritika postala jedan kolektivni gest /sumnje/ i time već dovoljno 'zastrašujuća' i sklona da 'demoralise i ubija'.“⁸ Osnovni spor bio je oko samog pojma kritike, odnosno, „bezobzirne kritike svega postojećeg“. Filozofski iskorak iz doktrine bio je utemeljen na simuliranoj pravovernosti „kroz ritualno zaklinjanje i povratak navodno obnovljenoj doktrini“. Insistiranje na „kritici svega postojećeg“ bilo je taktički moguće i strateški iluzorno. Belančić priznaje praksisovcima da su razvili program „društvene kritike koji bi i danas mogao da bude aktuelan“. Takođe smatra da je njihov poziv na utopiju bio povezan s najopasnijim egzistencijalnim rizikom. Zapravo, autor hvali praksisovce što su kritikovali marksizam kao doktrinu, ali ih kudi što su ostali unutar doktrine. Narodski rečeno, kudi ih što s prljavom vodom nisu iz korita izbacili i dete!⁹

Veoma zanimljiv prilog o praksis marksizmu u tom broju časopisa *Theoria* dao je Zoran Đinđić.¹⁰ Za razliku od Sesardića, Mistrića, Belančića pa i,

8 Milorad Belančić, „Filozofija i doktrina. Antinomije nastanka posleratne jugoslovenske filozofije“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 56.

9 Belančić piše: „Kompromis između filozofije i vladajuće doktrine /marksizma/ bio je, dakle, moguć na dva suštinski različita načina: /a/ na štetu filozofije, to jest kao oficijelni marksizam i /b/ u njenu korist, odnosno kao kritički marksizam koji prekoračuje svoju doktrinarnu polaznu tačku postajući filozofija prakse. Sama sintagma 'marksistička filozofija', to je 'drveno gvožđe', postala je, u datom kontekstu, dvosmisleni kompromis ili protivurečna sinteza dva momenta – doktrine i filozofije, drveta i gvožđa!“ (*ibid.*, str. 58). Belančić zapravo prigovara praksisovcima što su bili to što jesu (marksisti). A da nisu bili marksisti, njegova kritika bi bila deplasirana!

10 Zoran Đinđić, „Praxis marksizam i njegova epoha“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 61–68. Đinđić je bio student beogradskih praksisovaca. Dragoljub Mićunović i Ljubomir Tadić su u toku studija na njega snažno uticali, ali je iz te činjenice pogrešno izvoditi zaključak da je bio praksisovac, čak i pre doktorskih studija u Nemačkoj. Bio je ličnost izuzetnog intelektualnog potencijala i talenta. Njegova tragična prerana smrt obezbedila

u drugom kontekstu, Lakićevića, Đinđić se trudi da, kao i Borislav Mikulić, praksisovsku orijentaciju u filozofiji „izvuče“ iz čisto političkog polja. Ne spori postojanje političkih osuda *Praxisa*, ali naglašava pitanje: „Kako objasniti okolnost da u našoj teorijskoj kulturi praksis-marksizam još uvek figurira kao mit (sa pozitivnim ili negativnim predznakom) iako predstavlja najznačajniju koncentraciju filozofske energije u posleratnoj Jugoslaviji?“¹¹ Pošto je primetio da je *Praxis* popunio prostor za kritiku vladajućeg poretka, prigovara kritičarima praksis marksizma da neosnovano tvrde da je *Praxis* trebalo da kritikuje poredak s njihovih naknadnih pozicija, da je preuzeo monopol i na kritiku i na progonjenost, dok su se oni ponosili neučestvovanjem iza kojeg je stajala činovnička poslušnost. Tako odbacuje prigovore Gaji Petroviću što se pozivao na Josipa Broza, jer to pozivanje samo po sebi ne predstavlja ništa, a posebno ne garanciju razumevanja. Odbacio je prigovore da su praksisovci predstavljali element legitimacije poretka, da su suodgovorni za njegovu stabilnost. Takođe odbacuje prigovore praksis marksizmu da nije preterano strog pri definisanju uslova za praktično ostvarenje ideala za koje se zalaže, da su praksisovci „subjektivno bili kritički nastrojeni prema svakom empirijskom socijalizmu, ali da su ga objektivno ipak afirmisali“.¹² Poreklo takvih prigovora video je u staljinizmu. Čak ni iz činjenice da možda nijedan komunistički poredak ne pruža garancije ljudske slobode, da su pristalice praksis marksizma premalo pažnje posvetili problemu institucionalne izgradnje emancipovanog društva, da su podgrevali neselektivnu utopijsku svest, ipak ne proizlazi njihova suodgovornost sa nosiocima političke moći koji su možda i koristili njihove ideje.

Strukturu praksis marksizma karakteriše *pretenzija na izvornost!* Đinđić je tu pretenziju video u uverenju o nužnosti povratka Marksu, u rešenju dileme „socijalizam i varvarstvo“ u korist socijalizma i u teoriji izvornog ljudskog bivstvovanja: „Jugoslovenski kritički marksisti su u pojmu praksisa pronašli sistematsku osnovu za jednu teoriju čoveka i društva koja bi, po njihovom uverenju, bila u stanju da izbegne kako filozofsko-političke devijacije marksističkog revizionizma... tako i slabosti 'građanske filozofije'... Već formalna svojstva pojma praksisa jasno svedoče o navedenoj pretenziji. Taj pojam u praksis-filozofiji izražava autentičnu i izvornu ljudsku delatnost, kao osnovu na kojoj se (makar i kao njena negacija) uzdiže komplikovana građevina

mu je i oreol političkog vizionara, mada ga je u toj sferi snažno odlikovao pragmatizam u ponašanju. Ovaj kratki rad upravo pokazuje Đinđićev otklon od praksisovaca, ali i intelektualni napor da njihovu poziciju kritički razume.

11 *Ibid.*, str. 61.

12 Uz prethodno izlaganje videti: *ibid.*, str. 62–63.

istorijskog sveta. Slobodno stvaralačko delovanje (što je osnovno određenje 'prakse') predstavlja, po uverenju zastupnika praksis-marksizma, 'osnovnu strukturu čovekovog bivstvovanja'. 'Čovek je biće prakse, a sloboda je jedan od konstitutivnih momenata prakse'.¹³ Po Đinđićevom mišljenju, praksis filozofija nije dala snažnu argumentaciju za ovo svoje stanovište, nije doživela transformaciju od kritike staljinizma u transcendentalnu teoriju subjektivnosti, niti je na pojmu prakse izgrađena čak ni provizorna socijalna ontologija: „praksis-marksizam je umesto diferenciranih argumenata ponudio emfazu, a umesto komplikovanih analiza izgradnje sveta posedovao je samo nekoliko jednostavnih tvrdnji.“¹⁴ I pokušaj da razvije filozofiju revolucije u praksis marksizmu je završio kao *teologija revolucije*. Tipu saznanja razvijenom u praksis marksizmu najbliži je teološki oblik *objave*: „Strukturno posmatrano, evidencija na koju se oslanja praksis-marksizam, kao i emfaza sa kojom on to čini, sugerišu bliskost jednom tipu mišljenja koje bismo mogli nazvati teologijom revolucije – a to je uvid u transcendenciju kao element ljudskog bivstvovanja – daje joj istinitost koja ne može biti okrnjena nikakvim empirijskim evidencijama. Isto tako, okolnost da unutar praksis-marksizma nije moguća teorijska racionalnost u tradicionalnom smislu reči, ne predstavlja imanentni prigovor, budući da praksis-filozofija otvoreno odbija svaku vezu s teorijom u konvencionalnom smislu reči. Kao teologija revolucije ona raspolaže svojim iskustvom i svojim evidencijama. Teškoće nastaju samo kao rezultat nesporazuma, npr. ako ovaj tip mišljenja pogrešno shvatimo kao socijalnu teoriju, i opteretimo ga neadekvatnim očekivanjima.“¹⁵

Jedini prilog nekog od eminentnih praksisovaca ovom tematu bio je rad Zagorke Golubović 'Praxis-filozofija': različita tumačenja i kritike“ u kojem osporava one kritike praxis filozofije (Sesardić i Kovačević, na primer) koje ciljaju na bliskost te orijentacije sa zvaničnom ideologijom u Jugoslaviji. U tom (samo)kritički intoniranom članku Zagorka Golubović piše da je potrebno odrediti domete i granice kritičke pozicije praksis filozofije. Sesardiću prigovara da previđa činjenicu da u to vreme nisu ni postojale druge kritičke struje u filozofiji i da su jedino praksisovci kao dosledni kritičari društva izgubili svoja mesta na univerzitetima. Posebno joj je zasmetao Sesardićev stav da je praksis filozofija vršila kritiku samo lošeg sprovođenja programa, ne dovodeći u pitanje samu ideju, formulisanu u zvaničnoj ideologiji. Praxis filozofija, smatra autorka, bitno se razlikuje od ideologije zasnovane na autoritarnim staljinističkim dogmama.

13 *Ibid.*, str. 65.

14 *Ibid.*, str. 66.

15 *Ibid.*, str. 67.

Zagorka Golubović osporava i tezu da je praksis filozofija svoju teorijsku paradigmu zasnovala na produktivističkoj logici. Smatrala je da je Đinđićeva kritika „totalne emancipacije“ opravdana: „Bezuslovnu veru u mogućnosti izmene sveta i optimizam da 'revolucionarna praksa' neizbežno daje pozitivne rezultate, mora zameniti filozofska skepsa koja će poći od pretpostavke da je nužno otkrivati granice menjanja (destrukcije i rekonstrukcije) sveta, budući da čovek ne samo da nije apsolutni demijurg, već nije ni savršen nego je podložan svim *ljudskim* slabostima, kao i vrlinama.“¹⁶ Takođe je uverena da su pogrešne teze koje ističu „kolektivni subjekt“ i neopravdano potiskuju značaj individualnosti za ljudske procese i kao dimenziju ljudske stvarnosti. Kritiku da je u praksis filozofiji ostao nerazvijen pozitivni smisao emancipacije takođe smatra opravdanom. Kritikovala je „vladajući marksizam“ da je „dijalektiku lične pobune“ – Rudi Supek bi rekao „pobune subjekta“ – koja je „alfa i omega svakog revolucionarnog i emancipatorskog pokreta“ proglasio „zločinom protiv države i socijalizma“. Zamerila je onim marksistima koji nisu dovoljno proučavali mehanizme koji omogućavaju reprodukciju represivnog kolektiviteta da zastupaju tezu o primatu države nad društvom i tako razvijaju ideologiju da je država demijurg „novog čoveka“. To je, po autorkinom mišljenju, „najapsurdnija pretpostavka ideologije koja se proklamuje kao oslobodilačka“. Kritičarima praksis filozofije zamerila je da joj bez osnova prigovaraju da ostaje unutar paradigme zvaničnog marksizma. U duhu praksisovskog načela o „bespoštednoj kritici svega postojećeg“ zamera i praksis filozofiji da je ostavila mnoga „prazna mesta“, da ne obraća dovoljno pažnje na složenost ljudskog sveta i čoveka, da joj izmiče suočavanje s „manifestacijama rastuće nehumanosti u međusobnim odnosima pojedinaca, sukobljenih naroda i netolerantnih kultura“. Na kraju se založila za obostrano tolerantan dijalog s kritičarima: „Kada se oslobodimo želje da se nasuprot jednom 'dominantnom' shvatanju nametne drugo, moći ćemo u hladnokrvnoj atmosferi da raspravljamo o vrednostima i granicama one tradicije u marksizmu koju je sledila 'praxis-filozofija'.“¹⁷ Nažalost, društvena zbivanja u Jugoslaviji krenula su drugim pravcem, pa su „hladne glave“ zamenjene ratnohušakačkim jezikom mržnje i „krvavim rukama“.

Već ova rasprava u časopisu *Theoria* iz 1988. pokazuje da interesovanja za misao i dela praksisovaca praktično nikada nisu jenjavala. To se odnosi i na značajno delo Predraga Vranickog, trotomnu *Filozofiju historije* koja se

16 Zagorka Golubović, „Praxis-filozofija: različita tumačenja i kritike“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 16.

17 Za prethodne navode videti: *ibid.*, str. 21–22.

pojavi u Zagrebu 2003. godine.¹⁸ Nova dela Milana Kangrge objavljena su u Zagrebu, Beogradu, Splitu i Novom Sadu.¹⁹ U Beogradu su, pored ranije objavljenih izabranih dela Gaje Petrovića, objavljena izabrana dela Mihaila Markovića, Svetozara Stojanovića, Ljubomira Tadića, Zagorke Golubović i Mihaila Đurića. U Zagrebu su objavljena dva zbornika radova posvećena Gaji Petroviću: *Zbilja i kritika. Posvećeno Gaji Petroviću*, ur. Gvozden Flego, 2001, i *Gajo Petrović, čovjek i filozof*, ur. Lino Veljak, 2008, kao i zbornik posvećen Milanu Kangrgi povodom osamdesetog rođendana „Mogućnost i granice etike u djelu Milana Kangrge“ (u časopisu *Filozofska istraživanja*), objavljen 2004. godine. Ova tri zbornika su posebno značajna jer predstavljaju priznanja ljudi od struke jednom umrlom (Petrović) i jednom u to vreme živom filozofu (Kangrga), ključnim predstavnicima praksisovog pravca u filozofiji. Obojica su u javnosti bili ličnosti koje su svojim stavovima, slobodnim izražavanjem mišljenja izazivale velike otpore i kontroverze, bez obzira na političke režime u kojima su živeli. Višegodišnju mučninu vremena koje je prošlo od pripreme do pojave prvog zbornika posvećenog Gaji Petroviću donekle neutrališe impresivan broj inostranih priloga.²⁰ Rudi Supek, osnivač studija sociologije na Zagrebačkom sveučilištu, uživao je, a njegovo delo i danas uživa, veliki ugled u stručnoj javnosti. Devedesetih godina prošlog veka njegove kolege sociolozi organizovali su u Zagrebu znanstvene (naučne) skupove „Dani Rudija Supeka: Zanat sociologa“, a brucošijade studenata sociologije nose njegovo ime.²¹

Posebno ohrabruje činjenica da pripadnici mlađih generacija – ne samo filozofi i sociolozi, nego istoričari (povjesničari) i politolozi – pokazuju ozbiljno interesovanje za filozofiju prakse i značaj *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole za kulturni život bivše Jugoslavije. Tako je Gracijano Kalebić odbranio doktorsku disertaciju „Filozofija prakse i mišljenje revolucije Gaje Petrovića“

18 Predrag Vranicki, *Filozofija historije*, I–III, Zagreb 2003. U trećem tomu (tačka 4. deveto poglavlje) Vranicki se osvrće i na filozofiju istorije posle Drugog svetskog rata u Jugoslaviji i u tom kontekstu na radove nekih praksisovaca.

19 Na primer, *Izvan povijesnog događanja* (Split 1997), *Šverceri vlastitog života. Refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti* (Beograd 2001. i Split 2002), *Nacionalizam ili demokracija* (Sremski Karlovci – Novi Sad 2002), *Etika* (Zagreb 2005), *Klasični njemački idealizam Predavanja* (Zagreb 2009), *Etika* (Zagreb 2005), *Spekulacija i filozofija, Od Fichtea do Marxa* (Beograd 2010).

20 Videti: *Zbilja i kritika. Posvećeno Gaji Petroviću* (ur. Gvozden Flego), Zagreb, Antibarbarus, 2001. Tu su imena: Robert Tucker, Kurt Wolff, Gabriella Fusi, Elisabeth Ströker, Jürgen Habermas, Karl-Otto Apel, Albrecht Wellmer, Arnold Künzli, William McBride, Jean-Luc Nancy, Kostas Axelos itd. Neki od priloga su pisani za zbornik, a manji deo je preuzet.

21 S obzirom na podele koje su se desile među pripadnicima praksis grupe, situacija u Beogradu je daleko složenija. O tome raspravljam u posebnom odeljku studije.

na Zagrebačkom sveučilištu 2009, a tezu u Varšavi sprema i Katarina Bje-linska, koja je u časopisu *Filozofija i društvo* objavila zanimljiv rad „Ajde, opet na Bled! Prilog razmatranjima o *Praksisu*“.²² Luka Bogdanić je odbranio rad „Praxis – Storia di una rivista eretica nella Jugoslavia di Tito“ na Univerzitetu „La Sapienza“ u Rimu, Sara D. Žabić 2010. rad „Praxis, Student Protest, and Purposive Social Action: the Humanist Marxist Critique of the League of Communists of Yugoslavia, 1964–1975“, Kent State University, a pojavili su se i prvi diplomski radovi studenata na Filozofskom fakultetu (Odjel za povijest) i Fakultetu političkih znanosti Zagrebačkog sveučilišta.²³

Primetno je i pojačano interesovanje profesionalnih historičara/povjesničara za sudbinu *Praxisa*. Tako su Marko Zubak, Iva Kraljević Bašić i Dino Mujadžević na naučnom (znanstvenom) skupu „Disidentstvo u suvremenoj povijesti“ objavili veoma interesantne priloge o sudbini *Praxisa*.²⁴ Pre svega, ohrabruje činjenica da su se historičari opredelili da se, koristeći arhivsku građu, bave *Praxisom*. Najnoviji prilog tom pristupu dao je i povjesničar Hrvoje Klasić svojom knjigom *Jugoslavija i svijet 1968*.²⁵

Zubaku primer *Praxisa* služi da ukaže „na određene osobine inherentne nastanku i procvatu kritičke misli unutar komunističkog društva“.²⁶ *Praxis* je stekao međunarodni ugled zahvaljujući toj svojoj kritičnosti prema režimu. Auri tog ugleda doprinosili su represivni postupci režima. Na pitanje da li su praksisovci kritikom svega postojećeg uspjeli da presudno promene komunistički svet, Zubak odgovara negativno, ne pitajući se pret hodno da li im je to uopšte bila namera! Autor, naime, postavlja tezu o *Praksisu* kao naučno nedovoljno istraženom činjenici, iluzornom projektu

22 Katarzyna Bielińska, „Ajde, opet na Bled! Prilog razmatranjima o *Praksisu*“, *Filozofija i društvo*, br. 2, god. 2009, str. 249–259. Članak o bitnim razlikama u pristupu filozofiji Milana Kangrge i Mihaila Markovića nastao je u okviru istraživanja za doktorsku disertaciju koju autorka priprema u Školi društvenih nauka – u Institutu za filozofiju i sociologiju, Poljske Akademije nauka. Čanak je izvorno pisan na srpskom/hrvatskom jeziku.

23 Videti, na primer, Mokrović Nikola, „Praxis i Korčulanska ljetna škola“ (diplomski rad), FPZ, Zagreb, travanj, 2005.

24 Videti: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenoga 2009, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2010. Reč je o sledećim radovima: Marko Zubak, „Praxis: Neuspjeh kritičkog marksizma“, str. 347–359, Iva Kraljević Bašić, „Vječe-slav Holjevac i nagrada Fonda Božidar Adžija 1966.“, str. 373–383, Dino Mujadžević, „Vladimir Bakarić i Praxis“, str. 385–393.

25 Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*. Ljevak (Biblioteka book marker), Zagreb 2012.

26 Marko Zubak, „Praxis: Neuspjeh kritičkog marksizma“, u: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenoga 2009, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2010, str. 347.

socijalnog pokreta, opterećenom fatalnim kontradikcijama, koji nije mogao ostaviti dublji društveni trag. Bitni neuspeh tog projekta, po Zubakovom mišljenju, leži u činjenici da „praksisovci nikada nisu uspjeli postati jezgra šireg političkog pokreta“.²⁷ Za razliku od mnogih drugih pisaca u Hrvatskoj Zubak ističe da je značajnu ulogu u delovanju časopisa igrao „beogradski praksisovski krug“, što je *Praxisu* dalo opštejugoslovenski karakter, ali i onemogućilo da se govori o jedinstvenoj praksisovskoj školi mišljenja. Praksisovce je objedinjavalo „jasno i nedvosmisleno odbijanje staljinističkog pozitivizma, kako u teoriji tako i u praksi“.²⁸ Kako autor nije analizirao *Praxis* kao „grupu“ i/ili intelektualnu zajednicu nego kao socijalni pokret, šteta je što tu svoju zanimljivu tezu nije šire obrazložio.

Redakcijski savet i Korčulansku ljetnu školu Zubak naziva svojevrsnom „marksističkom kućom slavni“, koja je služila kao „svojevrsni štiti od mogućeg napada vlasti“.²⁹ A glavna je Zubakova zamerka praksisovcima da su oni bili žestoki kritičari „hrvatskog proljeća“, pa njihova „konstruktivna kritika društva nije mogla biti ništa više doli običan pucanj u prazno“.³⁰ Ako je *Praxis* zaista „pucanj u prazno“, neuspeli projekt stvaranja manje otuđenog i humanog društva, ako praksisovska kritika nije iza sebe ostavila „opipljive dugotrajne društvene učinke“, ako nije doveo do temeljne društvene promene, ako je „pridonio propasti čitave platforme s koje je prvotno krenuo“, ako je suprotno svojim nakanama „samo odškrinuo vrata novim vrstama kritika sistema“, koje su izazvale drukčije društvene promene – kao što tvrdi Zubak – bilo bi veoma značajno istražiti koji su stvarni učinci i rezultati tih drukčijih kritika i novih poredaka. Zubaku treba poželeti da svoja istraživanja nastavi u tom pravcu.

27 *Ibid.*, str. 355. Zoran Đinđić je, nasuprot Zubaku, smatrao da praksis marksizam objektivno nije bio socijalno relevantan, ali da je bio u središtu studentskih nemira. Videti: Zoran Đinđić, „Praxis marksizam i njegova epoha“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 61. Ali ni to ne znači da je nastojao biti jezgro šireg političkog pokreta.

28 Uz prethodno izlaganje uporediti: Zubak, *op. cit.*, str. 351.

29 *Ibid.*, str. 352. Zubak smatra da u onome što je štitilo *Praxis* (duboko ukorenjeni titoizam, Marks kao polazište, zatvorenost spram širih društvenih slojeva, utopijski karakter i principijelni antinacionalistički, projugoslovenski karakter) leže i razlozi da praksisovska humanistička kritika nije uspjela da ostavi dublji društveni trag. Zubak bi, na primer, teško mogao da dokaže „duboko ukorenjeni titoizam“ praksisovaca koji su slobodu ličnosti i ljudska prava isticali u prvi plan i bili odlučni kritičari autoritarnog oblika vladavine, ali je tim stavom verovatno podlegao jednom stanju duha u kojem je opšte mesto postala tvrdnja da su praksisovci dali svoj obol slomu „hrvatskog proljeća“. Zanimljivo je činjenicu da su uz Tita i Titovo ime borci protiv praksisovaca bili i Savka Dabčević Kučar i Miko Tripalo i Šime Đodan i Marko Veselica i Vlatko Pavletić i mnogi drugi. A Vladimira Bakarića suviše je i pominjati. Uporediti: *ibid.*, str. 353–354.

30 *Ibid.*, str. 357.

Last but not least: Praxis i Korčulanska ljetna škola su nesumnjiva vrednost i značajan dar koji su Zagreb, Hrvatska i Jugoslavija darovali evropskoj filozofiji i društvenoj teoriji, pa i evropskoj i svetskoj kulturi u celini u drugoj polovini dvadesetog veka. S tim vrednostima i Hrvatska i Jugoslavija bile su snažnije utkane u evropsku kulturu nego što će to još dugo vremena biti u stanju novostvorene balkanske države sa svim svojim nastojanjima na putu evropskih integracija. Ohrabruje stoga činjenica da se, na primer, za skup o praksi filozofiji i Korčulanskoj ljetnoj školi, u organizaciji Fondacije Roza Luksemburg oktobra 2011. prijavilo oko 60 učesnika, pripadnika srednjih i mlađih generacija. Ozbiljni kritički uvidi u domete prakse filozofije ne samo da su dobrodošli nego i neophodni. Slobodno kritičko mišljenje, na tragu *Praxisa* i Škole, ili na potpuno drukčijim načelima, bilo bi svakako veliki doprinos, neophodan savremenoj evropskoj kulturi, možda značajniji, od akademskog „Bolonjskog procesa“.

Deo četvrti
PRAXIS IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA

*Stoga je potrebno filozofiji 'sve boljeg života'
suprotstaviti filozofiju ljudske slobode.*

Rudi Supek

Mihailo Marković

Svetozar Stojanović

Ljuba Tadić

Dragoljub Mićunović

Zagorka Golubović

Miladin Životić

Nebojša Popov

Trivo Inđić

Uvod

Pokušaj stvaranja jugoslovenske intelektualne zajednice sredinom šezdesetih godina prošlog veka oko zagrebačkog filozofskog časopisa *Praxis* i Korčulanske ljetne škole obeležiće autentičan doprinos internacionalizaciji jugoslovenske kulture. Jedno od njihovih temeljnih načela bilo je da deluju u što širim međunarodnim okvirima, da ideje nastale u jugoslovenskoj kulturi predstavljaju svet i da svetske ideje približe domaćim stvaraocima. Nije ih vodila želja za prestižom ili da propagiraju Jugoslaviju u svetu, nego da doprinesu jedinstvu jugoslovenske, evropske i svetske kulture. Tako „kao naročito važan razlog“ njenog osnivanja u „Prijedlogu za osnivanje filozofsko-sociološkog seminara (Ljetne škole)“, praksisovci ističu: „naše sasvim nedovoljne dodire sa inostranim filozofima i sociolozima, naročito onima marksističke orijentacije, a koji su često puta javno izražavali svoje simpatije za našu zemlju. Zanemarivanje takvih dodira stvorilo je utisak da smo mi zemlja nesposobna za trajniju kulturnu saradnju sa inozemstvom, i da ostajemo uglavnom 'hrabri primitivci', a što je sasvim pogrešno, jer su nam kontakti sa vanjskim marksistima i filozofima uopće potvrdili da nipošto ne zaostajemo za evropskim nivoom... Svakako je jedan od naših kulturnih zadataka da naše ljude oslobađamo 'provincijalizma', a to se najbolje postiže živim dodirima sa vanjskim stručnjacima.“¹ Internacionalni sastav učesnika Korčulanske ljetne škole potvrđuje da je ovo načelo dosledno sprovedeno. Isti je slučaj i sa časopisom. Dovoljno je videti impresivni internacionalni sastav Savjeta i pisaca objavljenih priloga.

1 „Prijedlog za osnivanje filozofsko-sociološkog seminara (Ljetne škole)“, str. 2. Manuskript u posedu autora, datiran u Zagrebu, decembra 1962. godine. Predlog je, u ime Inicijativnog odbora, potpisao Rudi Supek. Da Ljetna škola nije bila namenjena oficijelnoj državnoj propagandi, govori i stav iz „Prijedloga...“ da je Škola institucija „koja bi dobronamernim ljudima iz drugih zemalja omogućila da se upoznaju sa situacijom u našoj filozofiji i sociologiji“.

Da je reč o temeljnoj internacionalnoj orijentaciji časopisa i Škole, može se jednostavno pokazati vraćajući se spisu Rudija Supeka „Čemu služi Korčulanska ljetna škola?“, u kojem je naglasio internacionalni karakter Korčulanske ljetne škole kao „istaknute internacionalne znanstvene ustanove“. Tu postavlja pitanje u čemu je međunarodni značaj škole i u odgovoru ističe dva cilja:

- „1. razvijanje dijaloga na relaciji Istok – Zapad, odnosno između filozofa i sociologa iz socijalističkih i nesocijalističkih zemalja; i
2. djelovanje u smislu intelektualne integracije Evrope, u užem smislu, i stvaranje dodira među intelektualcima u širem, planetarnom smislu, to jest u granicama univerzalnosti same filozofije i nauke.“²

Obrazlažući šta znači „intelektualna integracija Evrope“, Supek naglašava da se „ne radi ni o kakvom apstraktnom ili idealističkom 'evropeizmu'. Riječ je o nečemu veoma konkretnom. Prije svega, u čisto političkom i militarističkom pogledu radi se o odbacivanju blokovske podjele Evrope između dviju supersila, SAD-a i Sovjetskog Saveza. Ove supersile zabavljene opasnošću koja im prijete od Maove Kine i konkurencijskom ekspanzijom prema Trećem svijetu, žele da neutraliziraju Evropu, da je održe u stanju političke podijeljenosti, te ekonomske i naučno-tehnološke stagnacije. Kako su sve evropske zemlje postale premale da bi u skladu sa suvremenim naučnim i tehnološkim razvitkom mogle organizirati onu ekonomsku osnovu koja je neophodna za normalni tempo razvitka, očito je da je integrisanje evropskog ekonomskog i intelektualnog potencijala postala u neku ruku povijesna nužnost.“³ Ova vizionarska ideja „intelektualne integracije Evrope“, preuranjena u vreme kada je nastala, a po svemu sudeći i u današnje vreme, svojom snagom svakako nadmašuje realne pokušaje političke integracije Evrope pod dominacijom ogromnog birokratskog aparata i najjačih evropskih zemalja. A odbacivanje blokovske podele Evrope, kao jedno od načela praksisovske orijentacije, nije moglo ostati nezapaženo u propagandnim aparatima istočnog i zapadnog bloka.

Već sama pojava *Praxisa* predstavljala je malo čudo. Zagrebački filozofi, kojima su se pridružile kolege iz Beograda i drugih kulturnih centara Jugoslavije, uspjeli su da šezdesetih i u prvoj polovini sedamdesetih godina okupe na saradnju veoma značajne filozofe i sociologe širom sveta. Izvesti tako široku i od totalitarne države nekontrolisanu internacionalizaciju celih sfera ljudskog duha u jednoj neravnomerno i nedovoljno razvijenoj i kulturno

2 Rudi Supek, „Čemu služi Korčulanska ljetna škola?“, manuskript u posedu autora, str. 8.

3 *Ibid.*, str. 7–8.

oskudnoj zemlji, predstavljalo je pravi podvig. Ma koliko da međunarodni je prestiž, koji su *Praxis* i Korčulanska ljetna škola imali, mogao biti značajan i za režim, ta intelektualna zajednica se od samog početka našla pod stalnim pritiskom političkih činilaca, da bi sredinom sedamdesetih bila sasvim onemogućena u radu. Pri tome treba imati u vidu da osnivači i saradnici *Praksisa* nisu bili nikakvi filozofski, pa i politički istomišljenici. Bili su to ljudi koji su ozbiljno razumeli „dijalektiku oslobođenja“ i uporno razvijali „filozofiju slobode“. Ja, naravno, citiram najznačajnije predstavnike *Praksisa*, Gaju Petrovića i Rudija Supeka.

Pojava *Praksisa* nije ni u svim zemljama realnog socijalizma – pod uslovom da je u nekima od njih i primećena – dočekana uvek s kritičkom sumnjičavošću. Tako su praške *Literárni noviny* 8. januara 1966. objavile kraću informaciju o pojavi *Praksisa* kao ugodnog štiva za čitanje: „Zagrebački filozofi uspjeli su, naime, da stvore filozofsku reviju koja je umjela da spoji znanstveni nivo s književnim oblikom, stručnost s esejom, sistematičnost s aktuelnošću i široki međunarodni pregled s domaćom problematikom i intelektualnim zbivanjem.“⁴ Autor posebno naglašava da je praksis orijentisan na probleme prakse, ljudske emancipacije, celovitog čoveka, kritičke analize otuđenja i postvarenja. Prednosti u odnosu na situaciju u Čehoslovačkoj autor vidi u činjenici da su praksisovci već rešili problem legitimnosti te problematike u marksizmu, pa nastoje da Marksove ideje dalje razviju i kritički konfrontiraju sa savremenim marksističkim mišljenjem, ali i sa samom socijalističkom realnošću u zemlji i inostranstvu. Ova informacija je bitna bar iz dva razloga: prvo, da pokaže da su i u drugim zemljama realnog socijalizma (Čehoslovačka, Poljska, Mađarska, na primer), zrelijim i bogatijim kulturama od kultura jugoslovenskih naroda, bez obzira na velike pritiske zvanične staljinističke ideologije, težnje za osvajanjem slobode kritičkog mišljenja bile isto toliko snažne kao i u Jugoslaviji. Drugo, časopis i Škola su od samog svog nastanka sticali međunarodni ugled i imali nesumnjivo pozitivnu reputaciju. O tome svedoči i podatak da su pojedine zapadne komunističke partije u svojim težnjama da se oslobode uticaja sovjetske ideologije i vlastitog staljinizma izricale o *Praxisu* veoma visoko mišljenje.⁵

4 L. S., „Praxis“, *Literárni noviny*, Praha, 8. januar 1966. Prevedeno u *Praxisu*, broj 2/1966, str. 308–309.

5 Videti, na primer, članak „Kritički marksizam jednog hrvatskog časopisa“, koji je napisao Lucio Lombardo Radice objavljen u listu KP Italije *L’Unita* 11. jula 1967, a preveden u *Praxisu* u br. 5–6/1967, str. 865–867. Autor posebno ističe priloge Rudija Supeka, Veljka Rusa i Andrije Krešića u br. 1–2 za 1967. godinu. Supeka smatra jednom od „jakih glava“ grupe, hvali Rusovo razmatranje dileme između političkog monizma i političkog

Politika jugoslovenske države u to vreme sastojala se u manje-više uspešnom balansiraju između suprotstavljenih interesa dva osnovna politička bloka, Istočnog i Zapadnog, začinjenoj okupljanjem „nesvrstanih zemalja“. Međunarodni prestiž te države i njenog neprikosnovenog vođe, Josipa Broza Tita, bio je daleko iznad njihovog stvarnog uticaja i moći. Propagandni aparati velikih političkih i ideoloških blokova zbivanja na jugoslovenskom tlu pratili su s pažnjom koja je prevazilazila njihove stvarne potrebe. Toj pažnji svakako nisu mogle da izmaknu takve autentične pojave u kulturi kakve su bili *Praxis* i Korčulanska ljetna škola, posebno s obzirom na veliki međunarodni ugled koji su veoma brzo stekli. Taj interes neće prestati ni posle nestanka *Praxisa* i Škole s javne scene, praktično sve do delimičnog kraha blokovske politike koji simbolizuje pad Berlinskog zida. Koliko su interesovanja propagandnih aparata i jednog i drugog bloka doprinosila pojačanju ili slabljenju unutrašnjih pritisaka na praksisovce, teško je precizno odrediti.

Ovde je važno primetiti da su u komplikovanim odnosima posleratnog kopiranja sovjetskog modela,⁶ zatim sukoba, pa protivrečnih procesa pominjenja i „normalizacije odnosa“ između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, jedna od tačaka u kojima su ideološki aparati obe strane mogli pokazati veoma visok stupanj saglasnosti bili *Praxis* i Korčulanska ljetna škola. Štaviše, sovjetskoj strani je bilo veoma zgodno da opštu primedbu o „revizionizmu“ usmeri upravo na praksisovsku orijentaciju i obezbedi sebi odstupnicu u formalnim razgovorima vrhovnih rukovodstava, kao što je i jugoslovenskoj strani kritika praksisovske pozicije pružala zgodan izlaz da dokazuje ne samo da nije revizionistička, nego da se i sama bori protiv revizionizma.

pluralizma, između ideološkog centralizma i „kolektivnog intelektualca“, kao i Krešićevo zalaganje za javnost rasprava u državnim organima, javnu kritiku, mogućnost opoziva mandata, imperativne i vremenski ograničene mandate. Taj tekst je preveo Vjekoslav Mikecin.

- 6 Tako je, neposredno posle Drugog svetskog rata, nekoliko stotina mladih ljudi poslato u Sovjetski Savez da studiraju humanističke, prirodne, tehničke nauke. Trojica eminentnih praksisovaca počela su svoje studije filozofije na Univerzitetu u Lenjingradu: Gajo Petrović, Andrija Krešić i Ivo Kuvačić. Ne treba posebno naglašavati da su sva trojica izneverila očekivanja i jugoslovenske i sovjetske strane od njihovih studija „na izvorima marksizma“. Videti takođe: Mario Spinella, članak u časopisu *Rinascita* od 26. januara 1968, koji je *Praxis* objavio pod naslovom „Rinascita o Praxisu“, br. 1–2/1968, str. 216.

Budi se Istok: *Audiatur et altera pars!*

*O znanstvenosti ne može biti riječi
kad bijes izbija iz svake rečenice.*

Danko Grlić

Početak šezdesetih godina dolazio je do razmene „filozofskih delegacija“ socijalističkih zemalja. Jedan od organizatora skupa „Čovjek danas“, u Dubrovniku, juna 1963. godine, Andrija Krešić ostavio je o tome skoro anegdotsko svedočanstvo. Otvarajući skup, insistirao je na razmeni mišljenja i slobodnoj diskusiji, „jer skup nije zamišljen da na njemu dođe do konfrontacije između nekakvih zemaljskih, državnih filozofija“.¹ Naravno, jedno su dobre namere, a napor da se odustane od uobičajene socijalističke prakse i u filozofskim krugovima sasvim je druga stvar. Tako Krešić beleži mali incident sa rukovodiocem sovjetske delegacije, Jovčukom, na kraju skupa:

1 Andrija Krešić, *Humanizam i kritičko mišljenje* (priredio Božidar Jakšić) Službeni glasnik i Res publica, Beograd 2010, str. 93. A zatim Krešić nastavlja: „Pošto sam bio jedan od organizatora tog skupa, vodio sam precizne bilješke. Nekim čudom ostale su sačuvane, tako da mogu da svjedočim, iznoseći precizne podatke. Naučni skup 'Čovjek danas' u Dubrovniku trajao je četiri dana, od 19. do 22. juna 1963. godine. Pored jugoslovenskih filozofa učestvovala su i kolege iz jedanaest zemalja: Bugarske (Sava Ganovski i Todor Vlov), Čehoslovačke (Milan Pruha i Ivan Svitak), Francuske (Lucien Goldman, Roger Garaudy, Serge Mallet, Henri Lefebvre, Maximilien Rubel), Indije (Barliney), Mađarske (Vilmoš Soša i Zoltan Simodi), Meksika (nisam zabilježio ime), Njemačke DR (Mattäus Klein i Hermann Ley), Poljske (Marek Frichand i Bohdan Suhodolski), Rumunije (Theodor Bugnariu), SAD (John Somerville, Erich Fromm, A.W. Levy, Arnold Kauffman) SSSR-a (četiri predstavnika Instituta za filozofiju Sovjetske akademije nauka sa Jovčukom na čelu; imena ostalih nisu mi ni saopštili, nemam ih zabilježene – istakao B. J.). Pored članova uprave Jugoslovenskog udruženja za filozofiju, kao referenti iz Jugoslavije su učestvovali Danko Grlić, Andrija Krešić, Mihailo Marković, Vuko Pavićević, Danilo Pejović, Zagorka Pešić-Golubović, Gajo Petrović, Svetozar Stojanović, Rudi Supek, Predrag Vranicki (abecednim redom)“ (*ibid.*, str. 93).

„Dubrovački skup je protekao u živoj diskusiji. Kad više nije bilo diskutana-ta ja sam u ime radnog predsjedništva završio sastanak otprilike sljedećim riječima: da nam je žao, što eto moramo da završimo, a možda bi još bilo diskusije, ali iscrpeli smo listu diskutana-ta i ja se zahvaljujem svima koji su nam se odazvali. Održao sam u tom smislu kratak govor. Posebno sam naglasio da smo, organizujući ovaj simpozij imali u vidu da se problemi čovjeka i humanog progressa pojavljuju kao svjetski problemi, a ne samo kao problemi ovog ili onog dijela svijeta. 'Ravnopravnost' se, po našem mišljenju, javlja kao neophodna pretpostavka solidarnosti. To pretpostavlja i pravo na slobodu iskazivanja vlastitih stavova svakog pojedinca, što smo ovdje nastojali omogućiti koliko je to od nas zavisilo. To znači, dalje, da je moje pravo na kritiku povezano sa mojim dugom da obratim pažnju na kritiku mojih pogleda. Inostranim učesnicima sam poželio ugodan boravak u Jugoslaviji i sretan put. Time sam, dakle, završio sastanak. Nakon toga se sovjetski predstavnik, Jovčuk, javio da hoće on da govori. Pošto je lista diskutana-ta bila iscrpljena, a ja sam završio, rekoh, ne može da se govori: 'Vi ste mogli da govorite u toku sastanka, a sada je sastanak završen'. Pobune se protiv toga naši u radnom predsjedništvu. Možda ne bih trebao da spominjem imena, ali znam da su na tom dubrovačkom sastanku Svetlana Knjazev i Mihailo Marković bili protiv takvog mog stava. Htjeli su da se Jovčuku dopusti da priča, a zapravo da, po partijskom običaju 'dâ završnu riječ'. Izidu iz radnog predsjedništva demonstrativno. Ja ipak nisam dopustio Jovčuku da govori, jer on bi završio, ja sam to znao, sovjetskim zaključkom i demantovao sve ono što je na skupu bilo vrijedno, a onda bih morao dati mogućnost i drugima da govore. A svi su imali prilike da ranije govore. Tako smo se razišli sa ovim malim incidentom na kraju.“²

Bez obzira na ovaj „mali incident“ čini se da je početkom šezdesetih godina postojao obostrani interes za saradnju između jugoslovenskih i sovjetskih filozofskih radnika. *Praxis* beleži pojedine susrete i donosi informacije o saradnji. U sovjetskim časopisima se, takođe pojavljuju slične informacije. Tako je nakon boravka i posete Beogradu, Sarajevu, Ljubljani i Zagrebu, u novembru 1965. godine, u časopisu *Вопросы философии* broj 5 za 1966, grupa sovjetskih filozofa objavila svoja „Zapažanja o filozofskom životu u Jugoslaviji“. „Zapažanja“ su potpisali S. F. Odujev, P. V. Kopnin, A. S. Kovaljčuk, V. Ž. Kele i V. P. Kuzmin. Posle uopštenih informacija o susretima i organizaciji filozofskog života u Jugoslaviji, članovi grupe pišu: „Značajno, ako ne i glavno mesto u filozofskom životu Jugoslavije zauzimaju pitanja

2 Op. cit., str. 94.

odnosa filozofije i savremene stvarnosti, problemi čoveka, ideje humanizma. Posebno aktivno ih u sadašnje vreme razmatra grupa filozofa koji određuju liniju časopisa *Praxis* i onih koji ga slede: G. Petrović, D. Pejović, D. Grlić, R. Supek, B. Bošnjak i drugi u Zagrebu, M. Životić u Beogradu, A. Tanović u Sarajevu. Opšti smer ideja koje razvijaju sastoji se u sledećem. Čovek je glavni predmet filozofije. Suština čoveka sastoji se u praksi, u tome da je on aktivno, delatno biće. Tako od aktivnosti čoveka zavisi pravac i hod društvenog razvitka. Smisao socijalizma sastoji se u razvitku humanističkih načela društvenog života u formiranju 'autentične ličnosti'. Jednako stvarnost socijalizma još ne odgovara tom idealu. U socijalizmu postoje različite forme otuđenja – ekonomske, političke, duhovne. No socijalizam, za razliku od kapitalizma ima mogućnosti da ih prevaziđe.³ Ovi autori zapažaju da su jugoslovenski filozofi okrenuti delima „mladog Marksa“, da smatraju svojim zadatkom zaštitu interesa ličnosti, njene slobode, razvitka, „razotuđenja“, da se zalažu za principe humanizma, deklarirajući neophodnost kritičkog odnosa prema stvarnosti. Sa zadovoljstvom konstatuju da je linija časopisa *Praxis* daleko od toga da je podržavaju svi jugoslovenski filozofi. Osnovna zamerka im je da jugoslovenski filozofi neopravdano proširuju pojam dogmatizma i još manje opravdano odbacuju „teoriju odraza“, koju je Lenjin smatrao osnovom materijalističke teorije spoznaje. Ako se ovome doda i želja za proširenjem saradnje sa jugoslovenskim filozofima, zapažanja ovih autora mogu se smatrati u osnovi kolegijalnim.⁴

Da su i praksisovci smatrali saradnju sa sovjetskim kolegama potrebnom i korisnom, svedoči i činjenica da je u *Praxisu* broj 1/1966. objavljena kratka, ali precizna informacija o poseti delegacije sovjetskih filozofa Jugoslaviji. Tako je ostalo zabeleženo da su sovjetski filozofi posetili Beograd, Sarajevo, Dubrovnik, Split, Rijeku, Zagreb, Kumrovec i Ljubljano. Po svim uzusima sorealističkog protokola precizno su zabeleženi brojni susreti, izleti, večere, kao i to da je dogovorena uzajamna poseta jugoslovenskih filozofa SSSR-u u proleće 1966. godine.⁵

3 S. F. Odujev, P. V. Kopnin, A. S. Kovalčuk, V. Ž. Kele i V. P. Kuzmin, *Вопросы философии*, No. 5/1966, str. 159.

4 Milan Kangrga je zabeležio uzvratnu posetu delegacije Jugoslovenskog udruženja za filozofiju Sovjetskom Savezu 1966. kada su u zvaničnim razgovorima u Akademiji nauka bili hladno primljeni i „oštro kritizirani“, a u neposrednim kontaktima u Lenjingradu, Kijevu, a posebno u Tbilisiju, vrlo srdačno! Uporediti: Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, splitsko izdanje, str. 82–83. Na istom mestu pominje i srdačne susrete prilikom posete delegacije JUF-a Budimpešti, posebno posetu Lukaču u njegovom domu.

5 Sovjetski filozofi su se u Zagrebu sastali sa članovima Upravnog odbora JUF-a, redakcijom časopisa *Praxis*, članovima Upravnog odbora Korčulanske ljetne škole, s predstavnicima

Da su zapažanja sovjetskih kolega i u *Praxisu* protumačena kao pokušaj da se uspostavi korektan kolegijalni odnos, bez obzira na razlike u stavovima, potvrđuje činjenica da se u *Praxisu*, br. 4–6/1966. pojavio ne samo prevod teksta sovjetskih kolega, nego i zvanični Protokol o saradnji između Jugoslovenskog udruženja za filozofiju i Instituta filozofije Akademije nauka SSSR-a, koji su potpisali Gajo Petrović, kao predsednik JUF-a, i F. Konstantinov, kao direktor Instituta filozofije AN SSSR-a. Protokol u šest tačaka sadrži saglasnost o saradnji: uzajamni pozivi i pomaganje razmene boravka filozofskih radnika, sistematsko informisanje o filozofskoj literaturi, proširenje saradnje filozofskih časopisa, razmene preporuka o prevođenju filozofske literature, konsultacije o pitanjima organizacije filozofskog rada.⁶

Ovaj pokušaj „bratske saradnje“, verovatno u tom momentu obostrano iskren, ipak je poprimio neke karakteristike „komedije zabune“. Nije moglo biti reči o uspostavljanju odnosa „starijeg i mlađeg brata“, odnosno o pacifikovanju jugoslovenskih filozofa sa sovjetske strane unutar procesa „pomirenja“ između Jugoslavije i SSSR-a na partijskom i državnom nivou, ali ni o sovjetskom prihvatanju slobodnog dijaloga sa jugoslovenskim filozofima, koji „marksizam–lenjinizam“, „dijalektički i istorijski materijalizam“ i „teoriju odraza“ nisu smatrali „kamenom mudrosti“. Pokazalo se da je razlika u statusu potpisnika „protokola o saradnji“ dosta bitna: Gajo Petrović ga je potpisao kao predsednik JUF-a, dakle, u ime stručnog udruženja, a F. V. Konstantinov kao direktor Instituta filozofije AN SSSR-a, akademik. Te razlike su ostale nepremostive i prilikom uzvratne posete jugoslovenskih filozofa Sovjetskom Savezu.⁷

Hrvatskog filozofskog društva i Hrvatskog sociološkog društva, saradnicima Katedre za filozofiju Filozofskog fakulteta. Primio ih je i dekan tog fakulteta, posetili su „rodnu kuću druga Tita u Kumrovcu“, a gostovali su na tribina „5 minuta poslije 8“ u Studentskom centru u Zagrebu. U susretima Upravnog odbora JUF-a i sovjetskih filozofa učestvovali su Gajo Petrović kao predsednik, Danilo Pejović kao potpredsednik, Milan Kangrga kao sekretar, te Danko Grlić, Andrija Krešić i Miladin Životić, kao članovi uprave JUF-a. Do uzvratne posete jugoslovenskih filozofa Sovjetskom Savezu je i došlo, o čemu je Gajo Petrović ostavio i nekoliko foto-zapisa.

6 Upaređiti: „Protokol predstavnika Jugoslovenskog udruženja za filozofiju i Instituta filozofije AN SSSR o susretima i saradnji u oblasti filozofije“, *Praxis*, br. 4–6/1966, str. 838–839. Na istom je mestu i prevod „Zabilješke o filozofskom životu u Jugoslaviji“, str. 840–844. Treba takođe pomenuti da je *Praxis* zabeležio i jednu – ako se tako može reći – slučajnu posetu sovjetskih filozofa Jugoslaviji iz oktobra 1964, koji su došli „u grupi sovjetskih turista“. Upaređiti: *Praxis*, br. 1/1965, str. 162.

7 Te susrete delegacija Ivo Kuvačić opisuje na sledeći način: „Sredinom šezdesetih godina najprije je u Jugoslaviji gostovala brojna sovjetska delegacija filozofa, a godinu dana kasnije jugoslavenska delegacija filozofa napravila je uzvratni posjet Sovjetskom Savezu. To u stvari nisu bili susreti u kojima filozofi dveju zemalja raspravljaju o aktualnim pitanjima

Da nije reč samo o „nepremostivim razlikama“ u filozofiji i društvenoj teoriji koje bi mogle biti i legitimne, nego o (veliko)državnoj politici koju su sovjetski filozofski „radnici“ uporno sprovodili, postalo je potpuno jasno na sastancima redakcija filozofskih časopisa socijalističkih zemalja. Redakcija *Praxisa* je – sigurna u vrednosti svoje pozicije i svoju sposobnost da se odupre pokušajima pacifikacije i nuđenju „bratske pomoći“ – prihvatila učešće na takvim sastancima. Tako je u Opatiji, decembra 1967, bez obzira na pret hodne grube napade u sovjetskim časopisima, ali i u domaćoj štampi, održan „Susret urednika filozofskih i socioloških časopisa evropskih socijalističkih zemalja“. Sovjetski pisci su žalili što na sastanku nisu učestvovali predstavnici beogradskih časopisa *Dijalektika* i *Socijalizam*, a Gajo Petrović je jednostavno otkrio osnovni cilj sovjetskih učesnika: „Kao kakva baba-Roga Praxis se pojavljuje i tamo gdje treba zastrašiti vlastite filozofe.“⁸

U Sovjetskom Savezu su objavljivani milioni knjiga u veoma velikim tiražima. Stanovi tamošnjih intelektualaca bili su najčešće skromno opremljeni (pod uslovom da su mnogi intelektualci uopšte imali stanove), ali su skoro redovno svi zidovi bili „prekriveni“ knjigama. Objavljivano je takođe i jako mnogo dela prevedenih sa skoro svih svetskih jezika. Naučna literatura, posebno tehnička, takođe je bila dostupna i u prevodima, mada je i sovjetska literatura tog tipa bila solidnog kvaliteta.

Pa i pored tako bogate izdavačke produkcije, mnoga dela su prepisivana rukom ili su prekucavana na pisaćim mašinama u nekoliko primeraka (takozvani *samizdat*), a onda dalje preštampana. Ne treba posebno naglašavati da je u takvim slučajevima bila reč o delima onih pisaca koji su bili kritički orijentisani prema sovjetskom sistemu. Mnoge afere sa književnicima i naučnicima koji su zatvarani, osuđeni na dugogodišnje robije u dalekim prostranstvima „arhipelaga Gulag“, internirani van glavnih gradova ili, jednostavno, uz oduzimanje državljanstva proterivani iz zemlje, poznati su svetskoj javnosti. Takvim merama podvrgavani su i dobitnici Nobelove nagrade. Iznošenje njihovih neobjavljenih dela iz zemlje predstavljalo je

svoje struke i o nekim društvenim problemima, već je to bio pokušaj sa sovjetske strane da se po unaprijed smišljenom i razrađenom scenariju frontalno nasrne na praxis-filozofiju i paralizira njezin utjecaj koji se naglo širio. Ta namjera naročito je došla do izražaja na drugom susretu u Moskvi, u zgradi Akademije nauka. Bilo je očito da se članovi njihove delegacije međusobno natječu u tome ko će biti oštiji u napadima na stavove naše delegacije, čime su ujedno učvršćivali svoj akademski i društveni položaj. Jer šef njihove delegacije bio je predsjednik Ideološke komisije Centralnog komiteta KPSS, dakle, vrlo moćan čovjek, pa je pojedincima iz delegacije, referentima i diskutantima, bilo itekako stalo kakav će on steći utisak o njihovim istupima“ (Ivo Kuvačić, *Sjećanja*, str. 149).

8 Videti: Gajo Petrović, „Još dvije godine Praxisa“, *Praxis*, br. 1–2/1967, str. 351.

u pravilu pravi podvig, skopčan sa životnim rizicima. Slično je i sa unošenjem „nepodobne literature“ u Sovjetski Savez. Sovjetski putnik koji je u svom prtljagu imao takvu literaturu, na primer i jugoslovenski filozofski časopis *Praxis*, bio je izložen ozbiljnim rizicima.

Ključni „čuvari partijnosti“ sovjetske filozofije imali su u osnovi svog pristupa ideju da je „marksizam–lenjinizam“ obavezna ideologija svih socijalističkih zemalja, a „dijalektički i istorijski materijalizam“ jedinstveni temelj na kojem počivaju marksistička filozofija i društvena nauka. Tako je M. B. Mitin u časopisu *Иностранная литература* objavio članak „O takozvanim 'novim varijantama' marksizma“, zapravo osvrt na XIV međunarodni filozofski kongres, održan u Beču u kome osuđuje sve filozofske pravce osim interesima staljinističke partije podređenog marksizma. Posebno se okomio na one „ljude koji sebe nazivaju marksistima“, koji ratuju za stvaralački razvitak marksističke filozofije odbacujući njegove osnovne naučne postavke. Mitin jugoslovenskim filozofima zamera da su pod zastavom borbe protiv dogmatizma razvili antropološko-humanistički pravac u filozofiji, odbacili marksističko-lenjinističku teoriju otuđenja u ime neklasne, neistorične antropološke koncepcije čoveka i otuđenja kao centralnog problema marksizma. Redakciji *Praxisa* zamera da se tesno idejno povezala sa onima koji su strani marksizmu, a koji sebe nazivaju marksistima, kao što su E. Bloh, A. Lefevr, L. Goldman, a takođe i poznatim kritičarima marksizma, kao što su H. Markuze i F. Fetčer. Mitin je konsterniran činjenicom da Rudi Supek piše da ne postoji jedan marksizam ni jedinstvo misli samog Marksa. Posebno mu zamera što u prvi plan ističe „teoriju otuđenja“ bez koje je lišen istorijske dijalektike i, u savremenim uslovima, najoštrijeg kritičkog oružja. Veoma se ljuti na Supeka i one koji apstraktno poimaju otuđenje, „apstraktne humaniste“ prema kojima „istorija čovečanstva prestaje biti istorija klasnih borbi i postaje neka vrsta istorije otuđenja“.⁹ Objektivni smisao nastupa filozofa praksis grupe Mitin „otkriva“ u odbacivanju međunarodnog karaktera lenjinizma, međunarodnog značenja velikih lenjinskih ideja, odvajanju lenjinizma od marksizma i njihovom

9 V. B. Mitin, „O takozvanim 'novim varijantama' marksizma“, *Иностранная литература* No. 3/1969, str. 222. Povodom sličnog Mitinovog članka objavljenog u časopisu *Вопросы философии*, br. 7 za 1971. Danko Grlić primećuje da bi autor praksisovce, ali i druge ugledne marksizmu naklonjene filozofe, stavio na „stub sramote“, pa dodaje: „Za one koji nisu pod direktnom jurisdikcijom gazde Mitina takve kvalifikacije mogu zvučati i veselo. Ali svaka šala prestaje kad na tom spisku pročitamo imena onih kojima ne samo duhovna i materijalna, već često i fizička egzistencija još uvijek može ovisiti o tom specijalisti za zabludjele duše sa gotovo pedesetogodišnjim radnim stažom.“ Uporediti: Danko Grlić, *Contra dogmaticos*, Praxis, Zagreb 1971, str. 55–56 (u napomeni).

suprotstavljanju. Posebno im zamera na stavu da Lenjin nije teoretičar i da nema smisla govoriti o lenjinskoj etapi razvoja filozofije marksizma. Toj „revizionističkoj grupi“ *Praxisa* pripada i Predrag Vranicki kome je Mitin posvetio osnovnu pažnju u članku. To bi trebalo da bude kritička analiza stavova Predraga Vranickog; odnosno njegovog nastupa na kongresu u Beču, te njegovog ključnog dela *Istorija marksizma* i teza „Socijalizam i problem otuđenja“ izloženih na skupu „Marks i savremenost“, u Novom Sadu, 1964. godine. U osnovi potcenjivački, Mitin pristupa tezama Vranickog „O neophodnosti različitih varijanti u marksističkoj filozofiji“, kao izrazu revizionizma praksis grupe koja za odstupanje od principa marksizma optužuje sovjetske filozofe. Mitinu posebno smeta Vranickijeva teza o neophodnosti različitih varijanti marksizma jer znači „idejno razoružanje radničkog pokreta“, a njena funkcija odgovara ciljevima savremenih „sovjetologa“ i „marksologa“. Mitin ne veruje da je filozofsko saznanje mnogoznačno kao mnogoznačna stvarnost i naglašava da se: „stav Vranickog o neophodnosti različitih varijanti marksističke filozofije ničim principijelno ne razlikuje od buržoaskog stanovišta o neophodnosti i neizbežnosti pluralizma filozofskih sistema“.¹⁰

Mitinov napad je Rudi Supek stavio u kontekst opravdanja okupacije Čehoslovačke kao obračuna s progresivnim tendencijama u razvitku socijalizma. Istakao je da se nisu promenili ni pisci ni njihova argumentacija koja se sastoji od starih staljinističkih klišea. Kao „prokušanom“ staljinističkom borcu, Mitinu je posebno smetala antropološko-humanistička orijentacija *Praxisa* i praksisovska teza da ne postoji jedinstveni marksizam niti jedinstvo marksističke misli. Takve teze po Mitinu služe „razbijanju socijalizma iznutra“ i „slabljenju socijalizma“ u svetskim razmerama. Supek se razložno pita „da li je moguće sa ljudima koji tako misle i sude voditi neki filozofski dijalog i promicati oblike filozofske suradnje i razmjene.“¹¹

Optužbe za „anarholiberalizam“ Rudi Supek doživljava kao jednu od političkih nalepnica koje se bez pokrića štampaju u velikim tiražima. Sovjetski pisci su taj pojam povezivali s prudonizmom kojim su označavali ideju

10 *Ibid.*, str. 225. Uz Mitinove stavove vredno je pomenuti mišljenje Ive Kuvačića: „Najviše su nas napadali ideolozi istočnog bloka, jer je kritika koju smo razvijali u časopisu *Praxis* i u Ljetnoj školi udarala u same korijene staljinizma.“ Videti: Ivo Kuvačić, *Sjećanja*, Razlog, Zagreb 2008, str. 71.

11 Rudi Supek, „M. B. Mitin na starom poslu“, *Praxis*, br. 3–4/1969, str. 644. Autor ironično primećuje da je Mitin čak i njegovo ime krivo napisao, kao i naslov njegovog članka, nagovestivši da Mitin ima „neke podsvjesne poremećaje u zapamćivanju“ i da „nikad nije shvatio Marxa a još manje revolucionarni značaj teorije otuđenja u uvjetima etatizma i birokratizma, u kapitalističkoj kao i socijalističkoj varijanti“.

samoupravnog socijalizma. Imajući u vidu bitne razlike između Marksa i Prudona, Supek smatra da isticanje uloge tržišta i značaja slobodnog ugovaranja daju Prudonovom anarhizmu izrazito liberalistički karakter. A uloga tržišta i slobodnog ugovaranja jesu dve bitne tačke kritike savremenog etatizma koji insistira na kontroli tržišta, centralizaciji državnog planiranja i zakonskoj kontroli čitavog društvenog života. Svojim napadima na Jugoslaviju staljinizam je pre Hruščova ispisao sramne stranice istorije socijalizma, a posle Hruščovljeve kritike staljinističke prakse u jugoslovenskom samoupravnom socijalizmu je video upravo „prudonizam“, „reviziju marksizma–lenjinizma“, odnosno anarholiberalizam.¹² Pošto je konstatovao da su napadi na teoriju samoupravnog socijalizma vršeni preko filozofskih časopisa, Supek postavlja dva pitanja: *'kakav marksizam za savremeni socijalizam, odnosno kakav marksizam za etatistički socijalizam.'*¹³ Supek okreće oštricu kritike tvrdnjom da su Staljin i njegovi adlati Mitin, Judin i Konstantinov tridesetih godina dvadesetog veka izvršili reviziju marksizma prilagodivši ga koncepciji etatističkog socijalizma, odloživši proces odumiranja države *ad calendas graecas* i odbacivši teoriju otuđenja.

Ma koliko to zvučalo paradoksalno, Supek je 1956. „branio“ jedan Kardeljev govor u Skupštini, koji je žestoko napao jedan od sovjetskih teoretičara A. Rumjancev. Naravno, branio je teoriju samoupravljanja od dogmatskih optužbi za „slabljenje diktature proletarijata“, „uvođenje u privredu zakona ponude i potražnje“, „lokalne egoističke tendencije“ i sličnih floskula. Slično je postupio i s člankom Alfreda Kosinga „Krivotvorenje i odbacivanje materijalističke dijalektike po modernom revizionizmu“, objavljenom u *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1972. godine. Kosing je *Praxis* i praksisovce optužio da su kristalizacija tačka „desnog revizionizma“. Pobrojao je G. Petrovića, M. Kangrgu, R. Supeka, D. Grlića, P. Vranickog i I. Kuvačića iz Zagreba i V. Koraća, Lj. Tadića, S. Stojanovića, M. Životića, M. Markovića iz Beograda. Supek navodi dva osnovna Kosingova prigovora: prvo, praksisovci su jednu zaokruženu filozofsku koncepciju izdavali za pravu marksističku filozofiju, što je odgovaralo potrebama borbe imperijalizma protiv marksizma–lenjinizma. Drugo – čime je nehotično potvrdio autentični međunarodni ugled *Praxisa* – „ova filozofija je došla iz jedne socijalističke zemlje i bila istovremeno antisovjetski i antilenjinistički označena, što

12 Rudi Supek, „Anarholiberalizam i marksizam“, *Praxis*, br. 1–2/1973, str. 273–282. Ovde je i zbog domaćih, jugoslovenskih ideoloških i političkih naganjača koji su praksisovce optuživali za anarholiberalizam, kao što je to činio Kardelj, potrebno podsetiti na izvoriste ove „anarholiberalističke etikete“ u dogmatskom staljinizmu.

13 *Ibid.*, str. 276.

ju je činilo naročito atraktivnom za neke krugove. Stoga je 'filozofija praxisa' mogla da djeluje stimulatивно i objedinjavajući na stvaranje revizionističkih pozicija kako u socijalističkim, tako i u kapitalističkim zemljama i da doživi blagonaklonu potporu imperijalističkih ideologa i ustanova. Časopis 'Praxis' što ga izdaje ova grupa u posljednjim godinama se razvio – također u vezi s održavanjem svake godine Korčulanske ljetne škole – u jedan direktan centar revizionizma.¹⁴ Taj „revizionistički centar“ je preuzeo praktično sva relevantna imena svetskog marksizma, što Supek pomalo ironično shvata komplimentom učinjenim praksisovcima. S druge strane, Supek smatra da je u zemljama tzv. realnog socijalizma došlo do birokratsko-etatičkog odrođavanja socijalizma, koji više i ne zaslužuje ime socijalizma. Razloge žestokih napada otkriva u činjenici da *Praxis* nudi alternativni model etatičkom socijalizmu, razvijanjem ideja samoupravnog socijalizma.¹⁵ Na kraju svog članka Supek na diskretan način stavlja do znanja da praksisovcima nije trebala nikakva „21. sjednica Predsjedništva CK SK“ da bi se ogradili od negativnih pojava anarholiberalizma, odnosno od liberalističkog poimanja „uloge tržišta i privrednih odnosa među osamostaljenim proizvodnim i neproizvodnim organizacijama“.¹⁶

Da je redakcija *Praxisa* imala i intelektualne i moralne snage da se suoči sa kritikama koje dolaze iz Sovjetskog Saveza potvrđuje činjenica da je G. P. (Gajo Petrović) preveo i u *Praxisu* objavio članak M. V. Ivanove „Problemi humanizma u suvremenoj jugoslovenskoj literaturi“, objavljen u časopisu *Филозофске науке*, No. 2/1967.¹⁷ Pošto je pohvalila radove Bogdana Šešića, Andrije Stojkovića, Dušana Nedeljkovića, Zagorke Mičić i, naročito, Dragutina Lekovića i Jakima Sinadinovskog, autorka sa žaljenjem konstatuje da „u Jugoslaviji ima niz filozofa koji su na osnovu svojih teorijskih umovanja i konstrukcija postavili 'antropološki humanizam' ili takozvani 'naturalizam-humanizam“.¹⁸ Da ne bude zabune o kome i o čemu je reč, Ivanova odmah pominje niz članaka u *Praxisu* i imena svih članova redakcije

14 Citirano prema prevodu Rudija Supeka. Videti: Rudi Supek, „Anarholiberalizam i marksizam“, *Praxis*, br. 1–2/1973, str. 278. Bilo bi zanimljivo istražiti da li je Alfred Kossing preuzimao stavove jugoslovenskog „nedogmatskog“ ideologa Vladimira Bakarića ili je Bakarić negde dobro „proučio“ marksizam-lenjinizam.

15 Otuda se Supek ne čudi da se napadima dogmatičara Istočnog bloka pridružuju i domaći – Radivoje Kepa Davidović i Dragiša Ivanović, na primer, koji pokazuju „da kod nas još nije sve propalo“.

16 *Ibid.*, str. 282.

17 M. V. Ivanova, „Problemi humanizma u suvremenoj jugoslovenskoj literaturi“, *Филозофске науке*, No. 2/1967, str. 163–169. Videti: *Praxis*, br. 5–6/1967, str. 868–879.

18 M. V. Ivanova, *ibid.*, str. 873.

i nastavlja: „Marksističku filozofiju oni ne promatraju kao nauku o najopćenitijim zakonima razvitka prirode, društva i ljudskog mišljenja, kao metodu naučne spoznaje i revolucionarnog preobražavanja svijeta, nego kao filozofiju 'slobodne ljudske djelatnosti'.“¹⁹ Kangrga, na primer, „vrši svoja umovanja“ insistirajući na tome da su pojmovi, kao što su objektivna realnost, objektivne zakonitosti i uzročnost, pojmovi mehanicističkog i vulgarnog materijalizma. Greh Gaje Petrovića je u tvrdnji da se objektivna realnost ne sme određivati kao nešto što postoji izvan i nezavisno od svijesti i što se može otkriti samo putem slobodnog stvaralačkog delovanja. Vranicki je sumnjiv zato što smatra da je stupanj slobode djelovanja ličnosti osnovni kriterijum izgradnje socijalizma. Ništa bolje ne prolaze ni Sveta Stojanović, Miladin Životić i Danilo Pejović. Nejasno je da li se autorka više zgražava nad otvorenom saradnjom praksisovskih filozofa sa svojim zapadnim kolegama ili nad činjenicom da zapadne kolege „ne škrtare u pohvalama na adresu G. Petrovića, R. Supeka, P. Vranickog“. Teši se kritičkim pogledima Edvarda Kardelja, Veljka Vlahovića, Borisa Zihlerla i Borisa Majera na „apstraktni humanizam“, koji je, po Kardeljevim rečima bliže religiji nego nauci. Pošto se prethodno kritički osvrne na poznati članak Rudija Supeka „Još jednom o alternativni: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam“,²⁰ autorka se u zaključku zalaže za saradnju s filozofima Jugoslavije „istupajući za stvaralački razvitak filozofske misli na osnovi dijalektičkog marksizma, dosljednog provođenja principa marksizma-lenjinizma i aktivne borbe s ideologijom antikomunizma“.²¹

Redakcija *Praxisa* slično je postupila kada je u prevodu objavila članak D. I. Česnokova „Zaoštravanje idejne i političke borbe i suvremeni revizionizam“, štampan kao uvodnik u časopisu *Вопросы философии*.²² Borba protiv revizionizma osnovna je preokupacija Česnokova: „Revizionizam je prema proračunu buržoaskih ideologa pozvan da idejno pripremi tlo za razbijanje komunističkog pokreta iznutra, za slabljenje pozicija socijalizma,

19 *Ibid.*, str. 873.

20 Ivanovoj Supek izgleda nepopravljiv: „R. Supek je ponovo potvrdio i čak produbio svoje odstupanje od dijalektičko-materijalističkih osnova marksističko-lenjinističke filozofije“ (*ibid.*, str. 879).

21 *Ibid.*, str. 879.

22 Videti: D. I. Česnokov, „Zaoštravanje idejne i političke borbe i suvremeni revizionizam“, *Praxis*, br. 1–2/1969, str. 325–337 (prevela Lenjina Švob). Redakcija je napomenula da je Česnokov bio nekoliko godina urednik časopisa *Вопросы философии* (1948–1952) i da je u poslednjim mesecima Staljinove vladavine bio i član Prezidijuma CK KPSS. Dakle, kritika je dolazila s najvišeg nivoa sovjetske ideologije, a *Praxis* je ne samo objavio nego se i poigravao s autorovim stavovima i izmišljotinama i brojnim „omaškama u pamćenju“.

kako u socijalističkim zemljama, tako i na međunarodnoj poziciji.²³ Lefevra, Kolakovskog, Pruhu, Kosika, Šafa, Garodija, Gaju Petrovića svrstava u „pseudonovatore“ čiji je vodeći organ *Praxis*. Njegovo pero je posebno naoštreno da „saseče revizionističke“ stavove Gaje Petrovića. Posebno mu smeta što „revizionistička“ borba protiv marksizma–lenjinizma pod vidom borbe protiv dogmatizma i parolom slobode kritike ruši jedinstvo filozofije i politike! Zahtev za slobodu kritike smatra „zloglasnim“. Filozofski dijalog smatra neprimerenim „trgovačkim pogađanjem“. Petrović je za Česnokova „zlosrećni kritičar Lenjina“ koji odvaja filozofiju od politike, negira partijnost filozofije, umesto iskustva servira „praksu“ i ne razume ideološki karakter filozofije: „Filozofija je duboko ideološka u samoj svojoj srži *po prirodi svojih principa, po svojoj biti*. Ideološko tumačenje njenih zaključaka nije nešto vanjsko u odnosu na njene principe. Ono je izraz prirode tih principa, jer filozofija je takva nauka koja je u isto vrijeme i jedna od ideoloških formi.“²⁴ Kao da za tog člana poslednjeg Staljinovog prezidijuma KPSS(b) nikada nije postojao „Arhipelag Gulag“, na primer, a da se o drugim vidovima represije nad ljudima i ne govori, Česnokov se hvali da je socijalizam kako ga on zamišlja duboko humanističan i da nema i ne može biti nehumanog socijalizma. Njegov krajnji zaključak jasno pokazuje da mu i nije stalo do bilo kakvog filozofskog dijaloga, pa i sporenja, nego da je reč o tekućoj politici: „Borba protiv političkog revizionizma neće biti okončana dok se ne pokažu njegovi gnoseološki korijeni, dok se ne otkrije neosnovanost njegove metodologije, dok ne bude do kraja potučen filozofski revizionizam – teorijska baza oportunističkog oportunizma.“²⁵

Ako se za Ivanovu može reći da se baš najbolje ne razume u ono o čemu piše, a za Mitina i Česnokova da su provereni staljinistički kadar, glavni i odgovorni urednici časopisa *Вопросы философии*, drukčiji je slučaj sa Severinom Žuravickim čiji je članak „Stvaralački marksizam ili ljevičarski radikalizam?“ u prevodu *Praxis* objavio u prvom broju za 1971. godinu. Da li je reč o nekom od Ketmena koje pominje Česlav Miloš ili ne teško je na osnovu jednog članka zaključiti, ali je izvesno da je Žuravicki solidno poznao materiju o kojoj je pisao, mada je zastupao veoma zaoštrenu tezu da praksisovci uopšte nisu

23 *Ibid.*, str. 325.

24 *Ibid.*, str. 329. Da bi bio što uverljiviji, Česnokov pribegava sitnim falsifikatima u citiranju, tvrdi da je Gajo Petrović učestvovao na svetskom kongresu sociologa u Evijanu, ali Petrović nikada nije bio u Evijanu niti je učestvovao na svetskim kongresima sociologa. Videti uredničke napomene uz prevod br. 3 (str. 327), br. 4, 5, 6, 7 i 8, na str. 330–331, a posebno napomenu 10 na str. 334.

25 *Ibid.*, str. 337.

marksisti. Ističe njihov skepticizam i prema ideji samoupravljanja, toj osnovi jugoslovenske državne ideologije, ali i prema bilo kojoj vrsti socijalizma „ako se ostavlja po strani problem čovjeka“.²⁶ Prigovara praksisovcima da zaboravljaju klasnu borbu, da u svom traganju za „filozofijom humanističke prakse“ idu stopama Eriha Froma koji veliku pažnju posvećuje ljudskim strastima kao pokretačkoj snazi razvoja. Kritikuje ih zbog veza sa „marksolozima“ i buržoaskim filozofima zbog odbacivanja teorije odraza i dijalektičkog materijalizma, pa primećuje da se na stranama *Praxisa* češće „sreću napadi na socijalizam nego na kapitalizam! Sve se to pritom događa pod razvijenom zastavom borbe za 'stvaralački' marksizam i borbe protiv 'staljinističkog pozitivizma'“.²⁷ Popularnoj knjizi *Historija marksizma* Predraga Vranickog posvećuje posebnu pažnju, optužujući autora da daje „čitaocu naprosto nagrđenu sliku Marxova i Engelsova stvaralaštva“,²⁸ da u saglasnosti sa Markuzeom ne vidi u radničkoj klasi snagu koja će preobraziti svet. Sve je to, piše Žuravicki, „površno sklepano“, a svako bavljene marksizmom je za *Praxis* „dovoljna legitimacija za ulazak u društvo 'marksista'“.²⁹ Gaji Petroviću priznaje da je doktorskom tezom o Plehanovu počeo u tradicionalnom staljinističkom duhu, a da je preobrazba došla kasnije. Štaviše, smatra da preformulisanje marksizma Petrović vrši *mala fide*, da nedokazano tvrdi da su renesansi marksističkog humanizma doprineli Sartr i Hajdeger, da u Petrovićevoj filozofiji čoveka nigde nema mesta za borbu klasa. Prigovara Petroviću da zaboravlja da čovek ne živi za sebe nego za druge, za društvo, da mu je „u biti od Marxa miliji Kropotkin kada je riječ o sutrašnjici, a Marcuse kada je riječ o današnjici“.³⁰ Posebno mu smeta da Petrović odbija ocenu E. Bloha kao revizioniste, nego ga smatra savremenim korifejem marksističke misli.

Široko otvaranje *Praxisa* prema savremenim filozofima i sociolozima Žuravicki smatra samo izgovorom za reviziju marksizma i tvrdi da *Praxis* vodi „bočni i frontalni napad na suvremeni marxizam“.³¹ Raspravljajući o tome kako *Praxis* razumeva humanizam, polazi od toga da su i pojam čoveka i pojam humanizma u *Praxisu* izvanredno magloviti! *Praxis*, kao i Frankfurtska škola, samo koketira sa marksizmom, a naročito njegov najaktivniji i inspirativni duh, Gajo Petrović, čije je poimanje rada i stvaralaštva

26 Severin Žuravicki, „Stvaralački marksizam ili ljevičarski 'radikalizam'?“, *Praxis*, br. 1/1971, str. 150.

27 *Ibid.*, str. 152.

28 *Ibid.*, str. 153.

29 *Ibid.*, str. 154.

30 *Ibid.*, str. 157.

31 *Ibid.*, str. 158.

primitivno. Pomenuvši još neka ogrešenja *Praxisa* o marksizam, Žuravicki piše da je „nonšalantnost s kojom 'Praxis' tretira klasike marksizma ponekad upravo zazorna“, pa nastavlja: „Ne znam da li je praksa 'Praxisa' vrijedna monografije, ali povjesničar filozofske periodike imat će jednom priliku da šire pokrene pitanje znanstvene solidnosti tog časopisa.“³² Tako autor od tvrdnje da *Praxis* nije marksistički dolazi i do stava da nije ni naučni časopis. Svakako da je u pravu ako se pod marksizmom i naukom podrazumeva „dijalektički materijalizam“.

Posebno teško ogrešenje o marksizam Žuravicki otkriva u shvatanjima revolucije koja su našla mesto na stranicama *Praxisa*. Vranickom prigovara da su njegovi stavovi „visokoparne riječi kad je u pitanju sutrašnjica, a bijesna kritika kada je u pitanju današnjica socijalističke izgradnje“.³³ Ljuti se što je u *Praxisu* Marks predstavljen kao mislilac nezadovoljstva i pobune, a ne kao strateg revolucionarnog radničkog pokreta, a takođe i zato što praksisovci iskazuju simpatije za novu levicu i što klasnu borbu zamenjuju buntovništvom.

Na kraju svog članka Severin Žuravicki skicira idejni lik *Praxisa* na tipično staljinistički način „bez obzira na subjektivne intencije autora članka objavljivanih u 'Praxisu', njihove izjave imaju malo zajedničkog sa autentičnim marksizmom“.³⁴ U duhu čuvene Staljinove fraze on piše da pojava *Praxisa* nije slučajan fenomen, da *Praxis* u marksizam infiltrira tuđe koncepcije u spoznajnom, metodološkom, a naročito u političkom smislu, da je dobro što praksisovci kritikuju staljinizam, ali su u zapadnom svetu cenjeni zato što se bore protiv socijalizma uopšte. Praksisovska levičarska fraza postala je po autoru „udoban oblik ideološke diverzije“.

Svoju kritiku *Praxisa* Žuravicki zaključuje odgovorom na pitanje zašto taj u svetu cenjeni časopis *simulira* da je marksistički: „upravo atraktivnost marksizma razlogom je što čak i koncepcije koje su daleko od marksizma pokušavaju inkorporirati neke njegove misli i prefarbati svoje vlastite firme u tobože marksističke. Ipak stvaralački marksizam nema ništa zajedničko s ljevičarskim radikalizmom...“³⁵

Da nije reč o „lažnom marksizmu“ ili „levičarskom radikalizmu“, kako su to isticali inostrani i domaći kritičari *Praxisa*, pokazao je Rudi Supek u antologijskom članku „Još jednom o alternativni: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam“, objavljenom u *Praxisu* 1965. godine. Iako su jugoslovenski marksisti na Bledu 1960. temeljno raščistili sa staljinističkim

32 *Ibid.*, str. 161.

33 *Ibid.*, str. 161.

34 *Ibid.*, str. 163–164.

35 *Ibid.*, str. 165.

pozitivizmom, piše Supek, nekoliko godina pre Žuravjeckog, stvaralački marksizam je „u nas od početka bio napadan kao 'sumnjiv', 'novatorski' ili 'egzistencijalistički', 'anarholiberalistički' ili 'anarho-liberalistički', 'apstraktno-humanistički' ili 'pseudo-humanistički', a u novije vrijeme ti su napadi još više dobijali na žestini i prešli u političke insinuacije pa mu se prigovara da je ne samo 'antimarksistički' i 'anti-socijalistički', već i 'antipartijski' i da vodi ravno u 'profesionalni anti-komunizam!'“³⁶ Supeka ne iznenađuje ova gomila etiketa s obzirom na niski nivo marksističkog obrazovanja i upotrebu „olinjale staljinističke metode političke insinuacije“, koliko izbegavanje bitnih pitanja savremenog marksizma. Čini se da je imao u vidu antiintelektualizam centara političke moći kada je primetio da je „politički praktičizam do kraja isušio skromne mogućnosti marksističkog razmišljanja“.³⁷ Te političke insinuacije služe kao pretnja i sredstvo zastrašivanja urednika i saradnika *Praxisa*. Tim povodom Supek postavlja tri načelna pitanja: prvo, da li je za razvitak marksističke teorije važno podsticanje diskusije i slobodne razmene mišljenja o problemima marksizma; drugo, ako postoji staljinistički pozitivizam, da li se saradnici *Praxisa* bave njegovim prevladavanjem u ime stvaralačkog i humanističkog marksizma; i treće, da li je staljinistički pozitivizam uopšte upotrebljiv ili nepodesan za nove zadatke, koji su njegovi bitni nedostaci i kako stvaralački marksizam osposobiti za nove zadatke. S obzirom na široku rasprostranjenost staljinističkog pozitivizma Supek se pita da li su njegovi protagonisti najprikladniji i najpouzdaniji u izgradnji humanističkog socijalizma ili jednostavno „siluju stvarnost“. U prvi plan postavlja pitanja čovekove slobode i ravnopravnosti, a u pozitivističkom staljinizmu vidi glavnu prepreku kritici svega postojećeg. Pošto je spor staljinističkog pozitivizma i stvaralačkog marksizma pretvoren u političko pitanje, Supek je mišljenja da je potrebno upotrebiti „nešto veću metlu“ da bi se raščistila osnovna pitanja savremenog marksizma.

Ovaj autor takođe postavlja pitanje da li je staljinistički pozitivizam varijanta ili revizija marksizma. Njegovo stanovište je apsolutno suprotno osnovnim postulatima staljinističkog pozitivizma: smatra da ne postoji jedinstveni marksizam, pa čak ni jedinstvo Marksove misli, te da je raznovrsnost marksizma uslovljena samim Marksovim delom. Založio se za sagledavanje dijamata u skladu s njegovom društvenom praksom.³⁸ Odbacivanje teorije otuđenja

36 Rudi Supek, „Još jednom o alternativni: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam“, *Praxis*, br. 6/1965, str. 891–892.

37 *Ibid.*, str. 892.

38 Supek piše: „Smisao staljinizma može se odrediti samo kad se njegovi teorijski stavovi dovedu u vezu s društveno-političkom praksom, jer je Staljin ostao 'filozof' barem u tome što

i antihumanizam karakteristični su za staljinistički pozitivizam.³⁹ Otuda je proizašlo i potpuno odbacivanje personalizma koji je Marks naznačio samo u skici. Posledice dominacije staljinističkog pozitivizma, koji Supek dovodi u vezu s Kontovim, pogubne su za filozofiju i društvene nauke: „Izbacivanje humanizma iz Marxove misli imalo je katastrofalne posljedice za socijalističku praksu, a posebno za kulturu. Društvene nauke došle su sve od reda pod udar ideološkog dogmatizma, a ne samo zakočene i zaustavljene u razvitku nego praktično onemogućene i zabranjene.“⁴⁰ Štaviše, izbacivanjem humanizma staljinistički pozitivizam se onespobio za kritiku buržoaskog društva. Staljin se rano opredelio za organicističku teoriju društva, a staljinizam, izrazito ideološki dogmatičan, odbacuje one naučne stavove koji se ne slažu s njegovim apriornim pretpostavkama. Supek odbacuje „bljutavu citatologiju i kazuistiku“, apologiju i vulgarizaciju tekuće društvene politike.

Pored niza zanimljivih opažanja o harizmatičnoj vlasti, o zameni slobodnog i racionalnog kritičkog mišljenja ponašanjem koje se „zasniva na posvećenosti, upućenosti, obaveštenosti, sluhizmu, došaptavanju, doušništvu, intrigiranju, dodvoravanju, poltronstvu“,⁴¹ ovaj Supekov rad sadrži i dva veoma načelna stava koja su, namerno ili nenamerno, previđali mnogi kritičari *Praxisa*: prvo, Supekovu odbranu individualizma i personalizma,⁴² drugo, viđenje socijalizma kao „nastavka“ najvišeg oblika razvitka građanskog društva.⁴³

je za svoju politiku pronalazio uvijek filozofsko-teorijska opravdanja i principe.“ Videti: Rudi Supek, „Još jednom o alternativni: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam“, *Praxis*, br. 6/1965, str. 896.

39 Supek ovde očigledno aludira na skorojevički karakter većine staljinističkih rukovodilaca i ideologa: „Ne može se očekivati od čovjeka, koji je iz seljačkog opanka uskočio u limuzinu, da shvati humanističku problematiku socijalizma“ (*ibid.*, str. 900).

40 *Ibid.*, str. 903. Supek tu ironično primećuje da je zamena humanizma političkim pragmatizmom dovela do toga da su književnici dobijali zadatke da se bave problemima sejanja kukuruza i realizacijom petogodišnjih planova umesto problema ljudske ličnosti.

41 *Ibid.*, str. 909.

42 U skladu s konzervativnom društvenom mišlju, staljinistički pozitivizam „je neprijateljski raspoložen prema svakom individualizmu i personalizmu, kao i prema društvenom zajedničarstvu, budući da je nedopustivo suprotstavljanje društvu bilo pojedinaca bilo društvenih zajednica ili organizacija. Zahtjev za individualnim slobodama predstavlja 'ludi egoizam', jer se 'dio' buni protiv 'cjeline', a svaki zdravi organizam traži podvrgavanje dijelova cjelini, odnosno poslušnost i pokornost, pa je i sloboda nešto što nema vrijednost samo po sebi...“ (*ibid.*, str. 906).

43 Supek kritikuje stavove nekih sociologa da je socijalistička revolucija moguća samo u „zaostalim zemljama“: „Ovakav stav ne samo da je kapitulantski, već je u suprotnosti s osnovnim načelima marksizma koji socijalizam zamišlja kao društveni poredak koji historijski nastaje kad su protivurječnosti i razvojne mogućnosti građanskog društva došle do svoje gornje granice, to jest kad se stari poredak više ne može dalje razvijati a da

U jednom od svojih veoma zanimljivo pisanih dela, u knjizi *Živjeti nakon historije*, Supek je otišao korak dalje i stavio tačku na „j“! Krajnje oštar kritički stav izrazio je prema jednopartijskom staljinskom sistemu, označivši ga kao birokratski i policijski: „Ideološke diskusije postaju sve više stvar policije, a ne politike... Policijski izvještaji postaju politički, odnosno politički izvještaji postaju policijski.“⁴⁴

Ovde je vredno pomenuti još jedan aspekt „filozofske situacije“ u Sovjetskom Savezu. S prevedenom literaturom u oblasti humanističkih i društvenih nauka u Sovjetskom Savezu je postupano veoma ambivalentno. Značajna filozofska i sociološka dela savremenih zapadnih autora bila su prevedena na ruski, ali su podvođena pod različite režime korišćenja. Neka od tih dela mogli su dobiti samo „provereni kadrovi“, a i oni samo u strogo kontrolisanim uslovima. Većini naučnih radnika i drugih eventualno zainteresovanih čitalaca ta dela uopšte nisu bila dostupna, a oni najčešće nisu ni znali da su postojali prevodi na ruski! Za ona dela, objavljena na Zapadu, koja su zvanični organi mogli upotrebiti u propagandne svrhe važila su sasvim druga pravila. U zavisnosti od propagandnog potencijala, štampana su u velikim tiražima. Ta dela su se mogla naći i u knjižarskoj mreži. Tako je i delo Džona Hofmana *Marksizam i teorija „praxisa“*, koje se pojavilo na engleskom jeziku u Velikoj Britaniji 1975, u Sovjetskom Savezu na ruskom objavljeno 1978. u 9.000 primeraka, što za sovjetske prilike nije bio osobito velik tiraž.⁴⁵ Očigledno radilo se o proceni da se može „korisno upotrebiti“ u propagandne svrhe, ali bez širih efekata. Naravno, Džona Hofmana je izdavač predstavio kao „poznatog engleskog filozofa“.

Čini se da u ovom slučaju ipak nije reč o prostoj primeni načela *Similis simili gaudet!* Nakon čitanja Hofmanovog dela čitalac se ne može oteti utisku da je prevedeno kako bi se pružila mogućnost doktoru filozofskih nauka, profesoru Moskovskog državnog univerziteta M. V. Lomonosov, A. S. Bogomolovu da se u „Pogovoru“ oštro obračuna sa „praksisovskim jugoslovenskim revizionizmom“, a da kao potku ima samorazumevajući stav da se i na Zapadu u jugoslovenskim praksisovcima loše misli, čemu je

ne izazove strukturalne promjene u klasnim odnosima. No, isto vrijedi i za socijalizam: socijalizam ne može izgraditi jedan progresivni oblik društvene organizacije dok nije 'preuzeo i nastavio' najviši oblik razvitka samog građanskog društva. Danas nije potrebno dokazivati da staljinizam u mnogim svojim aspektima predstavlja superstrukturu jednog pred-građanskog odnosno feudalnog društva“ (*ibid.*, str. 912).

44 Rudi Supek, *Živjeti nakon historije*, str. 121.

45 Джон Хофман, *Марксизм и теория „Праксиса“*, Прогресс, Москва 1978. Naslov originala: *Marxism and the Theory of Praxis. A critique of some new version of old fallacies* (London 1975).

Hofman, „poznati engleski filozof“ dao veoma „značajan doprinos“! Da razmišljanje u tom pravcu nije bez osnova, svedoči i izdavačeva beleška koja hvali „skrupuloznu analizu“ stavova Šloma Avinerija, D. Koutlera, Karla Korša, Đerđa Lukača, Anrija Lefevra, Gaje Petrovića, Žan-Pola Sartra i Alfreda Šmita. Štaviše, najčešće citirano i kritikovano ime među ovim zaista reprezentativnim imenima (a autor pominje još Herberta Markuzea, Lisjena Goldmana, a od jugoslovenskih Miladina Životića) jeste ime – Gaje Petrovića.

U čemu su ogrešenja Gaje Petrovića i drugih filozofa dvadesetog veka koji su bili bliski marksizmu, ali nisu prihvatili njegovu dogmatizovanu verziju stvaranu decenijama u Sovjetskom Savezu? Da li „svete krave“ dijalektičkog i istorijskog materijalizma niko ne sme da dira? Kako su se filozofi čija su stanovišta bila predmet Hofmanove kritike odnosili prema „dijalektici prirode“, „teoriji odraza“, dogmi o odnosu između baze i nadgradnje ili dogmi o odnosu između slobode i nužnosti? Ova i slična pitanja Hofman, inače blizak KP Velike Britanije,⁴⁶ smešta u opšti okvir ideološke borbe – *praxis* protiv „ortodoksnog marksizma“.

Kako je predmet ovog rada praksis orijentacija zagrebačkih, ali i drugih jugoslovenskih filozofa i sociologa, ovde će nešto više biti reči o Hofmanovoj kritici stanovišta Gaje Petrovića, izvedenog na osnovu velikog broja citata iz Petrovićevog rada „Marks sredinom dvadesetog veka“.⁴⁷ Hofman kritikuje Petrovićevo određenje čoveka kao stvaralačkog, samostvaralačkog bića, a ne bespomoćne igračke u rukama vanjskih sila; bića koje se postojano menja.⁴⁸ Hofmanu nije sasvim jasan ni Petrovićev humanistički optimizam, odnosno izražena vera u realne mogućnosti rasta i obogaćivanja čovečanske prirode. Još manje mu je jasno Petrovićevo određenje praksisa kao univerzalno stvaralačke, samostvaralačke delatnosti čijim posredstvom čovek menja i gradi svoj svet! Uopšteno posmatrano, Hofmanu su neprihvatljive teze o tome da marksizam sam po sebi ne može biti filozofija, da u prirodi ne može biti dijalektike, da saznanje nije prost „odraz“ realnosti, da ideje determinizma mogu samo protivrečiti čovekovo slobodi. Smeta mu Petrovićeva tvrdnja da je Marks obraćao pažnju na dijalektiku društva, a u daleko manjoj meri na dijalektiku prirode.⁴⁹ Naravno, posebno je ljutit

46 Izraz „blizak“ je neodređen, jer mi je ostalo nepoznato da li je Hofman bio član ili samo simpatizer KP Velike Britanije. Ipak, poduži citat iz jednog programskog dokumenta te partije ukazuje na tu „bliskost“.

47 Hofman uzgred pominje još dva–tri Petrovićeva teksta, ali je predmet njegove kritike Petrovićevih stavova samo ovaj rad.

48 Uporediti: *ibid.*, str. 20.

49 *Ibid.*, str. 60.

kada neko dirne u sveta slova Lenjinovog *Materijalizma i empiriokriticizma*, kao što je to učinio Gajo Petrović tvrdnjom da je to delo napisano sa naivno realističkog i determinističkog stanovišta i da je nesaglasno s Marksovom idejom čoveka kao stvaralačkog bića prakse.⁵⁰ A Petrovićeva tvrdnja da je Lenjin u filozofskim sveskama korigovao svoj mladalački stav o teoriji odraza, dopuštajući da ljudsko saznanje ne samo da odražava objektivni svet, nego ga takođe i stvara,⁵¹ izaziva pravednički Hofmanov gnev.⁵²

A tek pitanje determinizma! Hofman piše: „Što se tiče teoretičara praksisa, za njih se determinizam pojavljuje kao pogrдна reč: po sebi predstavlja potpunu suprotnost onoj slobodi i stvaralaštvu za koje se, kako oni tvrde, zalagao 'stvarni Marks'. Uopšteno govoreći, determinizam izražava sve ono što je pritiskajuće i 'birokratsko' u marksističkoj 'ortodoksiji' – sve ono što je neprijateljsko 'humanističkim pogledima'.“⁵³ Na Hofmanovoj listi optuženih na prvom mestu je opet Gajo Petrović koji bistrе vode marksizma muti insistirajući na Marksovoj ideji čoveka kao slobodnog stvaralačkog bića praksisa!⁵⁴

I u raspravi o vrednostima „teorije odraza“ Hofman na prvo mesto opet stavlja kritičke stavove Gaje Petrovića koji je tu „teoriju“ jednostavno smatrao apsurdnom i neodrživom.⁵⁵ Napokon, Hofman neće zaobići ni pitanje odnosa praksisovski orijentisanih filozofa i politike, optužujući ih da ne rade u interesu komunizma, na način kako je to neophodnim smatrala zvanična sovjetska ideološka propaganda. Štaviše, Hofman optužuje Petrovića da je nemoguće naći jasnije javno suprotstavljanje naučnoj teoriji revolucije koju je proslavio Marks kao u ogledu Gaje Petrovića „Filozofija i politika socijalizma“. ⁵⁶ Petrovićeva maštanja o apstraktnoj „slobodi i „samostvaralaštvu“ nisu samo utopijska, nego su i u potpunosti lišena kritičkog pristupa realnom svetu. Konačni Hofmanov zaključak jeste to da je Petrović naivan i u filozofiji i u politici!⁵⁷

50 *Ibid.*, str. 88.

51 Uporediti: *ibid.*, str. 93.

52 *Ibid.*, str. 88, a videti i str. 97–100, 102 i 105.

53 *Ibid.*, str. 170.

54 Petrovićeva interpretacija Marksovog shvatanja čoveka trn je u oku „ortodoksnog marksiste“ Hofmana: „Što se tiče Petrovića, po njegovom mišljenju, Marksova mladost bila je 'period kada je Marks razrađivao osnovne filozofske koncepcije kojima je ostao veran do svojih poslednjih radova', i upravo iz tog perioda Petrović skuplja osnovnu masu citata koji, kako on tvrdi, dokazuju Marksovu antipatiju ka dijalektičkom i istorijskom materijalizmu“ (*ibid.*, str. 198).

55 Uporediti: *ibid.*, str. 237–238, a takođe i str. 245–246. Kako je u jugoslovenskoj filozofskoj i sociološkoj misli problematika „teorije odraza“ elaborirana na Bledskom savetovanju, novembra 1960, ovde nema potrebe ponavljati poznate argumente.

56 Uporediti: str. 269–270, kao i 272–274.

57 Uporediti: str. 284.

Pošto prethodno izvinjava Marksa da „iako je i flertovao sa koncepcijom praksisa, nikada se nije saglašavao sa kritikom objektivnih uzroka“,⁵⁸ konstatovaće da su grupe i *sekte* (naglasio B. J.) ideje praksisa naišle na zanimanje, ali da se taj interes koncentriše u krugu izlaganja marksizma u anarhističkim terminima, a ne u terminima materijalističke nauke.⁵⁹ Ako su, po Hofmanovom sudu, teoretičari „praksisa“ – a među njima i Gajo Petrović koji ima i otežavajuću okolnost da izdaje i uređuje jedan ugledni međunarodni časopis pod imenom *Praxis* – sektaši, postavlja se jednostavno pitanje – koja je i gde je ta „crkva“ prema kojoj su oni sektaši. Iz sadržaja Hofmanovog dela proizlazi da je to ortodoksni „dijalektički i istorijski marksizam“. Zar se onda čitalac treba čuditi da se na kraju knjige pojavljuje i crkveni žrec u licu profesora Moskovskog državnog univerziteta, doktora filozofskih nauka, *Bogomolova*, da presudi revizionizmu praksis filozofije u Jugoslaviji?! Druga, ne manje teška optužba jeste da je reč o liberalima koji se u tumačenju marksizma služe anarhističkom terminologijom.⁶⁰

Verovatno ne sluteći da je to poslednje zasedanje Korčulanske ljetne škole, Danko Grlić je 1974. na XI zasedanju održao nadahnuto slovo o dijonizijskoj slobodi misli koju nudi drevna Korkira i slobodarskoj tradiciji Mediterana. Nebojša Popov beleži da je negde pri kraju rekao i sledeće: „Siguran sam da nećemo izneveriti ni ove godine taj duh premda smo više nego ranije skućeni, premda nas više nego ranije ignoriraju veliki mandarin istoka i zapada, moćnici koji se smiju našoj nemoći. Ali dok njihova velika moć koji puta i netragom nestaje, pa se nitko više i ne pita da li su uopće postojali, mi smo u 11 godina ljetnog prebivanja na ovom otoku stvorili nešto čije tragove više nikakva moć, pa ni svemoć ne može uništiti.“⁶¹

58 *Ibid.*, str. 202.

59 Uporediti: str. 256.

60 Gajo Petrović je na strani 284 direktno označen kao liberal. To mu nije moralo biti neobično, jer je u svojoj zemlji često kvalifikovan na najrazličitije načine, da bi vrednosti njegovog rada bile omalovažavane. Ali ovo ukazuje na „idejno jedinstvo“ sovjetskih i sovjetsvujućih jugoslovenskih ideologa, u politički teškim kvalifikacijama praksis filozofa. U zemlji u kojoj je živio Gajo Petrović izraz anarholiberal se sasvim odomaćio i predstavljao svakodnevnu politički opasnu i optužujuću kvalifikaciju.

61 Nebojša Popov (priredio), *Sloboda i nasilje*, Res publica, 2002, str. 75.

... ni unutrašnje „zdrave snage“ ne spavaju

Ima neke dalekovidosti u Grličevom iskazu. Ko se danas seća Judina i Mitina i u samoj Rusiji!? Ko se seća Kosinga? Na šta danas asociraju imena Ždanova i Suslova? A tek domaći naganjači. Ta galerija likova kao što su Dušan Dragosavac, Marko Veselica, Prvoslav Ralić, Fuad Muhić, Milija Komatina, Šime Đodan, Andrija Stojković, Vlatko Pavletić, Nedeljko Kujundžić, pa i njihovi nalogodavci iz partijskih vrhova, od Josipa Broza Tita, Edvarda Kardelja i Vladimira Bakarića do Jure Bilića, Milentija Popovića, Tode Kurtovića i Hasana Grapčanovića?

Da su i unutrašnje „zdrave snage“ nastojale da daju svoj doprinos anti-praksisovskoj propagandi i predstavljanju praksisovaca kao revizionista u zemljama „realnog socijalizma“, može se pokazati analizom jednog međunarodnog izdanja grupe dogmatski orijentisanih filozofskih pisaca okupljenih oko beogradskog časopisa *Dijalektika*. Da su sovjetske kritike imale snažne podržavaoce u Jugoslaviji, u to ne treba sumnjati. Štaviše, argumentacija je takođe bila slična. To je „iznenadilo“ Rudija Supeka koji je u prvom broju (1–2) *Praxisa* za 1973, u članku „O anarholiberalizmu i marxizmu“ pokazao da se domaći kritičari služe istim parolama kao i prethodni sovjetski koji nisu promenili svoj neprijateljski stav prema jugoslovenskom samoupravljanju.¹

1 Slobodan Stanković je za Radio Slobodna Evropa na sledeći način komentarisao Supekov tekst: „In order to prove that it is the contributors of Praxis who have been correct rather than their persecutors, Supek publishes in the same issue of his periodical all the documents relating to the trial against Professor Bozidar Jaksic of Sarajevo, who in March of this year was given a two-year suspended sentence for his views. In articles (published in Praxis and other periodicals) and speeches he had criticized those leaders who were later purged in Croatia. For instance, in the May–August 1971 banned issue of Praxis

Da bi se bolje razumela i kritički osvetlila ta nastojanja, korisno je poći od jednog mišljenja Rudija Supeka koji je u jednom od svojih brojnih intervjua povukao jasnu liniju od rasprava jugoslovenskih filozofa i sociologa na Bledu novembra 1960. godine, tog prvog snažnog sukoba sa staljinskim dogmatizmom, do proglašenja *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole za jedan od „centara imperijalističke reakcije“ i u zemlji i u sovjetskom bloku: „Do sukoba je u nas došlo samo 1960, kad smo se na Bledu konfrontirali s predstavnicima dogmatskog marksizma i obračunali sa teorijom odraza koju su oni zastupali. Kad je *Praxis* onemogućen i kad je uslijedio progon marksista, onda su svi ti ljudi koji su dolazili u Korčulansku školu, a i mnogi koji nisu dolazili ali spadaju u taj krug ljudi koji misle, dakle sve ljevičari, intelektualna marksistička evropska elita – iako ih je naša štampa ponekad prikazivala kao reakcionare – protestirali u naših vlasti. Mog prijatelja Ulfa Himmelstranda, koji je u to vrijeme bio predsjednik Svjetske asocijacije za sociologiju, poslao je Olaf Palme da vidi šta se to događa. Naši su ga političari uvjerovali kako sve to ne treba shvatiti suviše tragično. Možda je njegova intervencija zaslužna da praksisti nikada nisu ostali na ulici bez plaće, iako su neki dugo vremena bili bez posla. Razlozi za progon praksista nisu bili samo u pritisku snaga poraženih na Bledu, iako su oni možda bili odlučujući faktor, jer su se ušančili u Partiji i čekali svoj čas, nego se pritiskalo i izvana, iz Sovjetskog Saveza. To je vrijeme Brežnjeva: još 1968. u Poljskoj su protjerani njihovi filozofi Kolakowski i Morawski, onda dolazi 'praško proljeće' i čišćenje u Pragu, zatim u Budimpešti, a još prije u DDR-u. U jednoj knjižici koju je izdao savjet sovjetskih ministara o situaciji u Zapadnoj Evropi govori se da su ideološki centar imperijalističke reakcije Korčulanska škola i časopis *Praxis*.“²

Da je Supekovo mišljenje o potrebi jugoslovenskih dogmatičara da se „obračunaju“ sa praksisovcima utemeljeno u realnosti, najbolje potvrđuju brojni članci u beogradskom časopisu *Dijalektika*, njihova javna predavanja, a naročito posebno dvojezičko izdanje *Jedanaest jugoslovenskih filozofa/Elf Jugoslawische Philosophen* Hegelovog društva i Instituta za političke studije,

Professor Jaksic said that 'self-management has been as close to the peasants in Yugoslavia as to the Pope in Rome.' He also criticized party leaders in the country for having enabled 'a biological revival of political exile groups' by sending people to the West. What Yugoslav communists must do, he said, is to provide better living conditions for the working people 'but not in heaven after their death and not in West Germany, but rather in Yugoslavia.' Uporediti: Slobodan Stanković, „Latest Issue of 'Praxis' Reviewed“, RADIO FREE EUROPE Research, 17 May 1973, BOX-FOLDER-REPORT: 81-1-79.

2 Rudi Supek, „Mišljenje kao diverzija. Ima li potrebe da se danas o *Praxisu* drukčije razmišlja“, intervju (vodila Jelena Lovrić), *Danas*, 2. lipanj 1987, str. 15.

objavljeno u Beogradu 1996. godine. U uvodu, „Reč unapred“ stoji zapisano: „Tekstove o jugoslovenskim filozofima koji su ušli u ovu knjigu napisala je jugoslovenska redakcija i prihvaćeni su za štampu u *Philosophischenlexikonu* (Dietz Verlag, Berlin, 4. Auflage) od strane prof. dr phil. habil. Erharda Langea i prof. dr sc. phil. Dietricha Alexandera (videti priloge)“³

Pisci tekstova su Andrija Stojković, Bogdan Šešić, Pavle Bubanja, Miodrag Cekić i Desanka Savićević, ali su sve tekstove „...pregledali svi koautori tako da je ova knjiga kolektivni rad“.⁴ Taj „kolektivni rad“ sadrži zapise o sledećim ličnostima: Ruđer Josip Bošković, Svetozar Marković, Branislav Petronijević, Dušan Nedeljković, Bogdan Šešić, Dragutin Leković, Predrag Vranicki, Mihailo Marković, Miodrag Cekić, Andrija Stojković i Gajo Petrović. Zanimljivo je da je Stojković pisao o Cekiću, Cekić o Šešiću, Šešić o Stojkoviću. Još interesantnije je da u tom „timu jedanaestorice“ nije bilo mesta za Franju Petrića, Božu Kneževića, Alberta Bazalu..., a od filozofa druge polovine dvadesetog veka za Dušana Pirjevca, Ivu Urbančića, Vladimira Filipovića, Milana Kangrgu, Ljubomira Tadića, Mihaila Đurića, Miladina Životića... Kako i po kom osnovu je među filozofe svrstan Svetozar Marković, čije su delo i javni rad na drugim poljima nesumnjivo relevantni, ostaje potpuno nejasno.

Kako stara mudrost nalaže – *De gustibus non disputandum est*, neka izbor ostane stvar ukusa sastavljača „tima jedanaestorice“. Dovoljno je pročitati beleške o trojici istaknutih praksisovaca, ili kako bi sastavljači rekli „praksista“, Predragu Vranickom, Mihailu Markoviću i Gaji Petroviću, pa razumeti o čemu je reč. Dok za Predraga Vranickog autori „kolektivnog rada“ kažu da je bio „član redakcije časopisa 'Praxis', ali je pripadao umerenoj struji praksističke filozofije tako da je istovremeno ostao oficijelni marksistički filozof“,⁵ Mihailu Markoviću i Gaji Petroviću prigovaraju da naglašavaju Marksov humanizam i zanemaruju njegov prirodnoistorijski determinizam.⁶ Najlošije prolazi Gajo Petrović koji je dobio tri puta manje prostora nego, na primer, Dragutin Leković, a uz to mu se prigovara da povezuje marksističke teze sa Hajdegerovom fenomenologijom, dok je za njegova dela rečeno da teže „apstraktnom humanizmu i kriticizmu“. U oceni filozofskog dela trojice „praksista“ sastavljači imaju siguran i u sva tri slučaja ponovljen orijentir – ocenu istočnoevropskih, pre svih sovjetskih marksista da su praksis

3 *Jedanaest jugoslovenskih filozofa/Elf Jugoslawische Philosophen*, Hegelovo društvo i Institut za političke studije, Beograd 1996, str. 7.

4 *Ibid.*, str. 8.

5 *Ibid.*, str. 53.

6 *Ibid.*, str. 59 i 76.

filozofi – „revizionisti“: „Mnoga shvatanja Vranickog istočnoevropski marksisti ocenili su kao revizionistička“;⁷ Markovićeve „...filozofski pogledi ocenjeni su u socijalističkim zemljama kao revizionistički“;⁸ a „sovjetski, bugarski, istočnonemački i drugi marksisti Petrovićeve poziciju... ocenjuju kao revizionističku“.⁹ Dakle, reč je o prononsiranim revizionistima, ali je onda pitanje, zašto su uopšte uvršteni među jedanaest izabраниh jugoslovenskih filozofa. Možda bi odgovor trebalo tražiti na drugoj strani – na Zapadu. Tamo su oni sasvim drukčije ocenjeni: „Vranicki je na Zapadu ocenjen kao saosnivač shvatanja 'humanističke dijalektike“;¹⁰ „Marković izgrađuje shvatanje koje je na Zapadu ocenjeno kao originalna forma 'humanističke dijalektike' u kojoj je čovek shvaćen kao stvaralačko generičko biće prakse, a dijalektika kao društvena kritika i teorija, tj. kao organon socijalističkog preobražaja savremenog društva i izgradnje 'humanističkog komunizma“;¹¹ a Petrović, „i u SFRJ i u svetu jedan od najznačajnijih i najpoznatijih jugoslovenskih filozofa-praksista“ „ocenjen je na Zapadu kao zastupnik 'egzistencijalističkog (humanističkog) shvatanja dijalektike“.¹²

U ovom „ludilu“ ima nekog sistema. U isticanju ambivalentnosti između istočnih i zapadnih ocena praksisovaca ima nekog lukavstva. Pisci okupljeni u „Hegelovom društvu“ i oko časopisa *Dijalektika* ističu revizionizam svojih kolega praksisovaca preko istočnoblokovskih ocena i njihovu „dijalektičnost“ – navodeći pohvale Zapada praksisovcima.

Da su nastojanja jugoslovenskih dogmatičara bila usmerena pre svega da praksisovce denunciraju u domaćoj političkoj i kulturnoj javnosti, ali i da izazovu pozitivne odjeke u sovjetskom bloku, čini se vrlo logičnim zaključkom. Njihove „odrednice“ o jedanaest jugoslovenskih filozofa namenjene su *Philosophischenlexikonu*, u izdanju Dietz Verlaga, u Istočnom Berlinu! Pozadinu te konstelacije otkrio je jedan posthumno objavljeni zapis Veljka Mićunovića, ambasadora SFRJ u Moskvi u dva mandata.¹³

Književne novine su, naime, 1988. obeležile treću godišnjicu smrti autora *Moskovskih godina*, Veljka Mićunovića, njegovim neobjavljenim a sačuvanim, nekom slučajnošću nespaljenim tekstom, o „ideji monolitnog jedinstva i kritici *Praxisa*“. Uredništvo je očigledno smatralo da je posredi veoma

7 *Ibid.*, str. 55.

8 *Ibid.*, str. 59–60.

9 *Ibid.*, str. 76.

10 *Ibid.*, str. 55.

11 *Ibid.*, str. 59.

12 *Ibid.*, str. 75–76.

13 Veljko Mićunović, „Parola idejnog monolitizma i kritika *Praxisa*“, *Književne novine*, br. 691–692, 1. jul 1988.

delikatna tema, pa je u uvodnoj belešci naglasilo da je reč o individualnom autorskom viđenju, „koje nema veze sa zvaničnim političkim krugovima – ni u kom slučaju ne mogu biti povod eventualnim međudržavnim nesporazumima ili napetostima. Naprotiv!“ Pa da, neka poveruje ko može: preminuli ambasador Jugoslavije u Moskvi, u dva navrata – nema veze sa zvaničnim političkim krugovima! Ostaje da se naslućuje da li je „ograda“ Uredništva usmerena prema vlastima u Moskvi i u Beogradu, ili prema Mićunoviću, a možda i prema jednima, drugima, pa i trećem.

U toj belešci Mićunović komentariše sovjetsko viđenje „rezultata saradnje u međunarodnom radničkom pokretu nakon moskovskog savetovanja komunističkih partija juna 1969, pre svega sovjetsku kritiku „savremenih revizionista“ i onih koji „autonomiji“ delovanja komunističkih partija vide glavni princip saradnje. Idejne premise sovjetske pozicije Mićunović otkriva u stavovima Suslova, Zagladina i samog Brežnjeva koji insistiraju na „proleterskom internacionalizmu“, koji podrazumeva Brežnjevlevu doktrinu „ograničenog suvereniteta“, idejni monolitizam komunističkih i radničkih partija, te, napokon, „princip partijnosti“ u umetničkom stvaralaštvu. Sovjeti nastoje, smatra Mićunović, da politiku Jugoslavije diskvalifikuju kao revizionističku, pa se služe i preštampavanjem stranih kritika jugoslovenske pozicije, kao one koju je potpisao Gas Hol. Idejno, jugoslovensku poziciju kritikuju kao „desni revizionizam“, a kritika *Praxisa* im praktično služi da, uz težnju za dobrim međudržavnim odnosima i uticaj u političkoj sferi imaju široko polje kritike jugoslovenskih prilika u sferi ideologije. O tome Mićunović piše na sledeći način:

„Inače, obavezna kritika grupe 'Praxis' (kako u tekstovima naučnih radnika, tako i u istupima sovjetskih političara) zaslužuje potpunije tumačenje. Činjenica o postojanju idejnog pa i političkog sukoba između SKJ i pojedinih jugoslovenskih filozofa ovdje je nepoznata široj čitalačkoj publici, te ona kritiku 'jugoslovenskih filozofa-revizionista' prihvata kao kritiku politike SKJ, što je i namera sovjetske strane: zatim SKJ se, u svakom slučaju smatra odgovornim za delatnost 'Praxisa' i svih ostalih centara naučne i slične misli u Jugoslaviji i sovjetski čitalac to jedino tako može i da primi. Sovjetski autori, takođe, napadajući 'Praxis', otvoreno 'usput' napadaju samoupravljanje i druge osnovne premise politike SKJ (npr. *Вопросы философии* 9/70). Podvlačim još jedan politički smisao sovjetskih napada na 'Praxis'. Naime, ovde se često 'jugoslovenski filozofi-revizionisti' napadaju uporedo sa Garodijem, Fišerom, Svitakom i Kosikom u ČSSR (doduše sve češće i 'u društvu' građanskih autora). Ocenjuje se da se 'Praxis' sve više integriše sa buržoaskom filozofijom, a da je teorijski program grupe 'Praxis'

postao filozofska platforma revizionističkih grupacija u MKP [međunarodni komunistički pokret], odnosno, rečeno političkim rečnikom, vrlo opasno ideološko, 'antisovjetsko' uporište međunarodnog značaja. Uporedo s tim obično se naglašava da se 'marksističko-lenjinističke partije' bore s revizionizmom, te su se francuski komunisti obračunali sa Garodijem, austrijski sa Fišerom, italijanski sa grupom 'Manifesto', da se i ne govori o Česima, dok Jugosloveni (to nije još napisano, ali je očigledno) i ne nameravaju da se obračunaju sa 'Praxisom'.¹⁴

Na osnovu ovog opisa odnosa sovjetskih pisaca prema Jugoslaviji i posebno prema *Praxisu* Mićunović izvlači dva bitna šira politička zaključka: 1) da u sovjetskim kritikama „desnog revizionizma“ politika SKJ zauzima počasno mesto, ali da se u izbegavanju globalnog apostrofiranja te politike upotrebljavaju floskule kao što su „pojedini jugoslovenski autori“ itd.; 2) da se u poslednje vreme (1970) broj napisa i članaka u kojima se neposredno apostrofira Jugoslavija smanjuje, ali ne i kritika „jugoslovenskih filozofa-revizionista“. To smanjenje autor razložno smatra „prividom“, jer se „u 1970. godini suočavamo, u suštini, sa mnogo oštrijom, produbljenijom i celovitijom ideološkom osudom našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema i uopšte unutrašnje i spoljnje kritike Jugoslavije i SKJ nego do sada“.¹⁵

Kao odličan poznavalac sovjetske (i jugoslovenske) ideologije i politike, a posebno kao verodostojan svedok, Veljko Mićunović precizno uočava dva bitna momenta: 1) da postoji idejni i politički sukob između SKJ i *Praxisa* (što nisu uočavali ili namerno nisu hteli da uoče mnogi jugoslovenski, naročito nacionalistički kritičari *Praxisa*) i 2) da sovjetske kritike jugoslovenske politike i ideologije nisu izazvane (samo) nastojanjem da se SKJ i državni organi u Jugoslaviji disciplinuju i pacifikuju, nego je pre svega bilo potrebno da ta kritika predupredi slična nastojanja u drugim zemljama „realnog socijalizma“ i komunističkim partijama.

14 Veljko Mićunović, *ibid.*

15 Navodi u prethodnom pasusu preuzeti su iz pomenutog Mićunovićevog članka.

Budi se i Zapad... *West side story*

Što je Moskva više optuživala jugoslovensko vođstvo za „revizionizam“, a „toleranciju“ prema *Praxisu* uzimala kao jedan od najsnažnijih dokaza tih optužbi, to su zapadni propagandni centri obraćali više pažnje na dešavanja u *Praxisu* i oko praksisovaca.

Dunja Bonacci Skenderović u uvodnom delu svog članka „Radio Slobodna Europa o sukobima jugoslovenskih vlasti i časopisa *Praxis* (1972.–1975.)“¹ daje kroki nastanka Radija Slobodna Evropa i Radija Sloboda: „Radio Slobodna Evropa (RSE)/Radio Sloboda (*Radio Free Europe/Radio Liberty*) osnovan je 1949. u Sjedinjenima Američkim Državama (SAD) u sklopu Nacionalnog vijeća za slobodnu Evropu (*National Committee for a Free Europe*), a uz potporu američkih stručnjaka za vanjsku politiku i finansijsku potporu američke Središnje obavještajne agencije (*Central Intelligence Agency/CIA*). RSE je zamišljen kao nadomjestak za slobodne medije u zemljama *Istočnog bloka* u kojima, nakon uspostave *komunističkih režima*, oni nisu postojali.“²

Autorka, Dunja Bonacci Skenderović, pokušava da razreši dilemu oko praksis „grupe“: „Inače, nazivi *Praxis* grupa i praksisovci javljaju se i učestali su u literaturi...“, ali je mišljenja da „*Praxis* grupa formalno ne čini skupinu: riječ je o skupini filozofa i sociologa – *praxisovaca* – okupljenih oko *Praxisa*, časopisa za filozofiju. Prestankom izlaska časopisa 1975. i sama neformalna grupa/skupina prestaje djelovati.“³ Ako je prvi deo iskaza tačan, drugi je diskutabilan, jer autorka ne bi mogla da objasni činjenicu da je redakcija *Praxisa* podnosila godišnje izveštaje formalnom osnivaču, Hrvatskom

1 Dunja Bonacci Skenderović, „Radio Slobodna Europa o sukobima jugoslovenskih vlasti i časopisa *Praxis* (1972.–1975.)“, u zborniku Hans-Georg Fleck i Dušan Gamser (priredili), *Dijalog povjesničara – istoričara* 8 (Zadar 26–28. septembra/rujna 2003), Friedrich Nauman Stiftung, Zagreb 2004.

2 *Ibid.*, str. 279–280.

3 *Ibid.*, str. 280, u primedbi.

filozofskom društvu, godinama po „gašenju“ časopisa. Pre bi se reklo da bi pravi trenutak razlaza mogla da označi rasprava, protkana balkanskim netrpeljivostima oko časopisa *Praxis International*, o čemu je autorka pisala u članku „*Praxis International* (s osvrtnom na posljednji broj) i raspad Jugoslavije“.⁴ Čak bi i ovaj stav mogao biti podvrgnut kritici, jer je zagrebački deo redakcije ostao homogen s izuzetkom Rudija Supeka koji je prihvatio saradnju s novim časopisom i, nešto kasnije, Žarka Puhovskog.

Dunja Bonacci Skenderović je na osnovu izveštaja Slobodana Stankovića i Zdenka Antića razmatrala optužbe i napade jugoslovenskih vlasti na *Praxis* u periodu 1972–1975, uz opasku da je *Praxis* i ranije napadan.⁵ Od prethodnih napada autorka pominje govor Mika Tripala na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu i odgovor Rudija Supeka (*Praxis*, br. 3/65, str. 492–497), zatim napad Savke Dabčević Kučar na konferenciji SK Zagreba, na koji je odgovorio Gajo Petrović (*Praxis*, br. 4–5/65, str. 752–754). Napokon, pominje i zabranu časopisa *Praxis*, br. 3–4/71.⁶

4 Videti u: *Dijalog povjesničara – istoričara* 9 (Vršac, 5–7. studenoga/novembra 2004), priredili Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Friedrich Nauman Stiftung, Zagreb 2005.

5 Videti, na primer, izveštaj Slobodana Stankovića od 1. jula 1968, pod naslovom „Ljudi oko 'Praxisa' optuženi da su postali 'američki agenti'“. Stanković prenosi Bakarićevu izjavu da je *Praxis* zauzeo liniju koju je „odredila američka demokratska grupa za borbu protiv komunizma“, da su ljudi oko *Praxisa* uticali na nastale studentske proteste (videti: *Vjesnik*, 29. jun 1968), te optužbu Marka Veselice da je Gajo Petrović „...bio ideološki vođa i glavni strateg ultralevičarskog ekstremnog pokreta u Zagrebu“ (*VUS*, 19. jun 1968). A Marinko Grujić, sekretar partijskog komiteta u Zagrebu doživio je na sastanku komunista FPN u Zagrebu da komunisti pruže punu podršku Gaji Petroviću, glavnom uredniku *Praxisa*. Stanković postavlja pitanje da li čistke u Zagrebu prethode čistkama u Beogradu. Gradski partijski komitet isključio je Petrovića, Kalea, Ž. Vidovića i još nekoliko ljudi iz Partije, ali je partijska organizacija FF zaključila da je odluka o isključenju Petrovića bila pogrešna (videti: *Borba*, 28. jun 1968). Mada je Bakarić rekao da su „neki članci u Praxisu najreakcionarniji, napisani u Jugoslaviji“, *Praxisu* je ipak odobreno 100.000 novih dinara (8.000 dolara). Stanković zaključuje da političko žrtvovanje hrvatskih intelektualaca treba da ohrabri političke partijske lidere u Beogradu da preduzmu mere protiv konzervativaca koji sabotiraju reforme!

6 Šire o toj zabrani videti u Stankovićevom izveštaju No. 1120, od 8. septembra 1971. Prvo su zabranjeni beogradski *Vidici* zbog članka Milana Kangrge „Jugo srednja klasa i njena revolucija“, a zatim i *Praxis*, opet zbog članka Milana Kangrge „Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslovenske srednje klase“ i Nebojše Popova „Forme i karakter društvenih sukoba“. Praxisovci su optuživali hrvatske partijske lidere da napuštaju put socijalizma, a lideri su uzvraćali da praxisovci u potpunosti zanemaruju nacionalni problem (videti: *VUS*, 28. jul 1971). Stanković pominje da je jedan od najglasnijih oponenta *Praxisa*, profesor Marko Veselica, isključen iz Partije zajedno sa Šimom Đodanom, zbog njegovih nacionalističkih ispada i antilevičarstva, pa ironično dodaje: „Drugim rečima, Partija je prvo upotrebila 'novu desnicu' da neutralizira 'novu levicu', a kasnije je upotrebila 'novu levicu' da otkloni opasnost od 'nove desnice'. Sadašnje

Napade od 1972. prati prema izvještajima Slobodne Evrope i Radija Sloboda, posebno se osvrćući na slučaj „beogradske osmorke“. Navodi da je Stanković smatrao da opstanak časopisa znači „...opstankom protustaljinističkih i antidogmatskih elemenata u Jugoslaviji“. (July 27, 1972.) I dok su beogradski profesori administrativnim merama izbačeni s posla, u Zagrebu su napadi bili daleko blaži „...i na većoj akademskoj razini od onih u Beogradu: *Praxis*, stoga, nije u potpunosti odbijen, a neki članci objavljeni u njemu ocijenjeni su, štoviše, kao prinos marksističkoj filozofiji. Dakle, pojedini su vodeći ljudi SKH prihvatili dijalog s vodećim *praksisovcima*.“⁷ Ali su časopis likvidirali, obustavom finansijskih sredstava i zabranom štampariji da štampa časopis, januara 1975. godine.

Zapadni propagandni krugovi su posebno pojačali interesovanje za praksisovce posle smene, odnosno tipične staljinističke „čistke“ hrvatskog partijskog rukovodstva, koju je izvršio Tito krajem 1971, pošto je prethodno, samo nešto više od dva meseca ranije, septembra 1971, na prijemu u zagrebačkom hotelu *Esplanada* dao veoma snažnu i nedvosmislenu podršku. Kako su u to vreme ključni ljudi – i u zagrebačkom i u beogradskom delu najaktivnijih članova uredništva i saveta – bili antinacionalistički orijentisani, zapadni politički i propagandni krugovi su očekivali da će vlasti u Jugoslaviji promeniti stav prema praksisovcima kao „kritičarima nacionalizma“.

To se nije dogodilo. Štaviše, obrnuto, pojačavali su se napadi na *Praxis* i Korčulansku ljetnu školu da bi kulminirali onemogućavanjem izlaženja časopisa, ukidanjem Korčulanske ljetne škole i izbacivanjem osmoro nastavnika Beogradskog univerziteta pomoću posebnog zakona Skupštine Republike Srbije (tzv. *lex specialis*) bukvalno na ulicu!

O pojačanom interesovanju jednog od ključnih zapadnih propagandnih centara, Radija Slobodna Evropa, Dunja Bonacci Skenderović je zabeležila sledeće: „U vrijeme osnivanja RSE nije emitirao program za Jugoslaviju, ali je, ipak, unutar Službe za novosti i informacije (*News and Information Service*) u Münchenu, postojala Jugoslovenska posmatračka sekcija (*Jugoslav Monitoring Section*), koja je djelovala od 1956. do 1973. godine. Nakon njezina

odbacivanje oba – i *Praxisa* i nekoliko časopisa koji su mu bili suprotstavljeni, pokazuje da Partija nastavlja da igra staru igru upotrebe jednog krila protiv drugog i odbacivanja oba kada je to neophodno.“ Videti: Izv. No. 1105 RFER od 19. avgusta 1971, pod naslovom „Groving Soviet Criticism of Yugoslav Theoreticians“, a takođe *Večernje novosti*, 10. i 27. avgust 1971. Inače, ponekad su ti izveštaji sadržavali celovite prevode pojedinih članaka (na primer, Svetozara Stojanovića, Rudija Supeka, No. 1371, 11. april 1971), ili izlaganja političara (na primer, Stipe Šuvara, No. 1335, 15. mart 1972).

7 *Ibid.*, str. 295.

ukidanja analitičari/izvjestitelji Slobodan Stanković i Zdenko Antić, koji su djelovali u sklopu te agencije/sekcije, nastavili su pratiti zbivanja u Jugoslaviji. U svojim su se izvješćima oslanjali na zapadne novinske agencije i prijevode iz Informacijske službe za strane prijenose (*Foreign Broadcasting Information Service*) i Istraživačkog odjela (*Evaluation and Research Section*), proizvodeći veliki broj studija, izvješća i mjesečnih pregleda o stanju u komunističkoj Jugoslaviji.⁸

Zanimljivo je da su izveštaji Slobodana Stankovića i Zdenka Antića za *RSE Research* smešteni pod opšti naslov „COMMUNIST AREA“ s karakterističnom napomenom „Ovaj materijal je pripremljen da ga koriste urednici i politička uprava Radija Slobodna Evropa“, što znači da izveštaji ovih analitičara nisu bili namenjeni za emitovanje. Bili su to, birokratskim jezikom rečeno „materijali za internu upotrebu“, u praktično istom maniru u kome su slični „materijali“ pripremani u zemljama „realnog socijalizma“ i naravno – u „samoupravnoj socijalističkoj“ Jugoslaviji!

U izveštaju od 15. marta 1973. Stanković pogrešno navodi godinu pojave *Praxisa* (1963). Obaveštava svoje nadležnike da ga sovjetski partijski teoretičari nazivaju „revizionističkim“, a vladajući krugovi u Beogradu i Zagrebu „suviše levičarskim“, mada je Vladimir Bakarić još 1968. optužio neke *Praxisove* saradnike da su „američki agenti“ (ovo poslednje, *Vjesnik*, 29. jun 1968). Finansijski pritisak na *Praxis* vidi u tome što mu je 1972. dodeljeno 47% sredstava u odnosu na sredstva iz 1971. (130.000 din., odnosno 7.600 dolara prema 277.500 din., odnosno 16.000 dolara.⁹

Stanković u izveštaju od 28. marta 1972. („Problemi *Praxisa*, filozofskog dvomesečnika“) pominje izbacivanje Gaje Petrovića iz SKJ, mada su se komunisti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu velikom većinom toj odluci protivili. Jedna od posledica je bila ta da su desničarski elementi među studentima i profesorima bili ohrabreni u borbi protiv levičarskih studenata i profesora. On takođe naglašava da vladajući krugovi i u Beogradu

8 Danas se ti materijali koji se odnose na komunističku Jugoslaviju nalaze u Budimpešti, u *Arhivu* Otvorenog društva (Open Society Archives), u tzv. Balkanskoj sekciji – jugoslovenski dio (Balkan Section – Yugoslav Subject Files). Dunja Bonacci Skenderović, *op. cit.*, str. 279–280.

9 Kao zanimljiv detalj Stanković navodi da je u napadima na *Praxis* isticana društvena finansijska podrška časopisu i Korčulanskoj ljetnoj školi – bez obzira na njihove kritičke i nezavisne poglede – u iznosu od sedam miliona novih dinara (oko 400.000 dolara) za deset godina, mada su praksisovci tvrdili da u tom periodu nisu dobili ni trećinu te sume. Drastično smanjenje sredstava u 1972. godini Stanković povezuje sa podrškom profesoru Mihailu Đuriću, saradniku časopisa i Škole, osuđenom u Beogradu zbog „antidržavnih aktivnosti“, objavljenom u: *Praxis*, br. 3–4/1972. godine.

i u Zagrebu nikada nisu imali simpatija za praksisovce, pre svega zbog njihovog načelnog antinacionalističkog stava, posebno suprotstavljanja hrvatskom nacionalizmu. Stanković ističe i da se po sebi razume da praksisovci nisu bili jednostavno saglasni sa čistkom Tripala i njegovih sledbenika i da su želeli da vide dublje promene u Jugoslaviji kao celini. Navodi izvode iz kritički intoniranog članka Mihaila Markovića („Struktura moći u jugoslovenskom društvu i dileme revolucionarne inteligencije“) i članka Predraga Vranickog „Moralnost i istorija“ (čiju *Istoriju marksizma* naziva ikonoklastičkom knjigom), pronalazeći u njima i antisovjetske stavove. Tako su praksisovci pred sobom imali otvorena dva fronta: unutrašnji birokratsko-nacionalistički i spoljnji, sovjetski, ortodoksno dogmatski. U zaključku autor praksisovce proglašava idealističkim marksistima, a njihovu kritiku smatra korektnom, ali neefikasnom.

U izveštaju od 20. jula 1972. Stanković se bavi ekspozicijom ministra unutrašnjih poslova Slavka Zečevića u Skupštini Srbije o bezbednosnoj situaciji u Srbiji, u kojem, prema *Politici* od 14. jula 1972, kaže da takozvana „Nova levica“ predstavlja u današnjoj Jugoslaviji „specijalnu formu organizovanih stranih obavestajnih službi“ i da je „’Nova levica’ rođena u našoj zemlji kao negacija uloge radničke klase i protiv samoupravljanja“. Stanković ponovo naglašava *Praxisovo* konzistentno suprotstavljanje svim tipovima nacionalizma, što ih je dovelo do snažnog sukoba sa sada već odbačenim hrvatskim vođama Mikom Tripalom i Savkom Dabčević Kučar. Njima je Bakarić 1968. godine dao snažnu podršku koja je ojačala nacionalističke snage na Zagrebačkom sveučilištu. Nasuprot Zečeviću, Stipe Šušvar je na dvodnevnoj ideološkoj konferenciji u Beogradu, 27. i 28. juna 1972, ocenio da je, pored mnogih slabosti, „Nova levica“ pozitivna snaga koja podržava samoupravni sistem kao humani. A Aleksandar Bakočević je smatrao da Zečevićev stav o „novoj levici“ nije sasvim korektan, mada joj je i on progovorio kritiku „svega postojećeg“.

U izveštaju od 27. jula 1972. Stanković se u tekstu pod naslovom „Zagrebački Praxis protiv staljinističkog dogmatizma“ bavi veoma oštrom kritikom *Praxisa*, br. 3–4/1972, koji je sadržavao materijale o optužbama protiv prof. Mihaila Đurića. Tu kritiku Josipa Vrhovca, u to vreme sekretara Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, i njegov zahtev tužilaštvu u Sisku za privremenu zabranu distribucije časopisa, Rudi Supek je nazvao „jednostavno lažnim“. U tom tekstu Stanković pominje oduzimanje pasoša marksistima Vojinu Miliću, Zagi Pešić Golubović, Dragoljubu Mićunoviću i Nebojši Popovu. Zanimljivo je da autor hajku na Đurića optuženom za „veliko-srpski nacionalizam i neprijateljsku anti-državnu

propagandu“,¹⁰ pa i na *Praxis*, povodom podrške Đuriću, smatra samo pretekstom, ali ne i realnim razlogom za zabranu prodaje. On je mišljenja da je zapravo pravi razlog oštar napad Rudija Supeka na sovjetske teoretičare koji „njihove teorije tretiraju kao ideološki monopol“. Supek sovjetskim marksistima prigovara uticaj funkcionalizma i da ne veruju u budućnost komunizma nego radije pokušavaju da očuvaju sadašnju situaciju. Autor se osvrće i na rad Svetozara Stojanovića koji se bavi „krizom u Jugoslaviji“, prigovarajući sadašnjim liderima da ostaju na svojim položajima bez obzira na to da li je režim uspešan ili bezuspešan. Kriza u Jugoslaviji nije rezultat destalinizacije, nego obrnuto, pre je rezultat odsustva radikalnog odbacivanja staljinizma. Napokon, pominjući protest Zagorke Pešić Golubović protiv hapšenja Karela Kosika, Stanković zaključuje: „Iz tih razloga jasno je da ukidanje *Praxisa* ima teške posledice i da je borba za njegov opstanak borba za preživljavanje antistaljinističkih elemenata u Jugoslaviji.“

A u sledećem prilogu, podeljenom u tri dela i naslovljenom „Srpski marksist napada 'staljinističku destalinizaciju“,¹¹ Stanković analitički prikazuje rad Svetozara Stojanovića „Od postrevolucionarne diktature ka socijalističkoj demokratiji: jugoslovenski socijalizam na raskršću“, objavljen u *Praxisu*, br. 3–4/1972, zapravo Stojanovićeve kritiku „harizmatičnih vođa“ u Istočnoj Evropi i Jugoslaviji sa nedvosmislenim aluzijama na vladavinu i političke manire Josipa Broza Tita. Stanković posebno naglašava Stojanovićeve tezu da razvijen socijalistički sistem nije moguć u uslovima političkog monolitizma, odnosno da je višepartijski sistem moguć samo u uslovima dezintegracije postrevolucionarne diktature, a da u Jugoslaviji SKJ postaje koalicija „monolitnih nacionalnih komunističkih partija“. Jugoslovenskom primeru u kojem vodeća hijerarhija nema ozbiljne izazove i aktivne manjine u partiji, suprotstavlja čehoslovački primer deprofesionalizacije politike u kojoj monopol profesionalnih političara nije moguć. Napokon, istaknuto je i Stojanovićevo zalaganje za „pritisak odozdo“ kojim bi se ukidao politički monopol.

U više izveštaja Stanković se bavi slučajem osmoro profesora Beogradskog univerziteta: „Belgrade 'anarcho-liberal' professors attacked“ (1617, 28. novembar 1972), „Belgrade Professors Accused of Anti-Party Activities“

10 Videti i: Slobodan Stanković, „Serbian Marxist Attacks 'Stalinist De-Stalinization' – Part One: „Against Charismatic Leaders,“ and Part Two: „De-Stalinization Must Continue“, Reports No. 1496 of July 1972 and No. 1500 of 3 August 1972, *Radio Free Europe Research* („Srpski marksist napada 'staljinističku destalinizaciju“, „Destalinizacija se mora nastaviti“).

11 No. 1496, 31 July 1972.

(1754, 29. mart 1973) itd. U prvom pomenutom članku najviše se bavi „Stojanovićevom krivicom“ u raspravama partijskih lidera i foruma, kao i osudom osmoro profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu, zbog implicitne kritike „kulta ličnosti“ Josipa Broza. Tu kritiku praksisovaca su izricali profesori Beogradskog univerziteta Dragiša Ivanović, Radivoje Kepa Davidović, Branko Pribičević koji je, na primer, tvrdio da bez partije (SKJ) „demokratija nije moguća“.

U jednom komentaru Radija Slobodna Evropa od 1. maja 1973. godine (No. 068/73) pod naslovom „Profesori kritikuju napade na liberale u Jugoslaviji“, prikazan je sadržaj pisama Horovica sa Rutgers University i S. A. Zebota, sa Georgian University u *The New York Times* o partijskim napadima na liberale u Jugoslaviji, profesore Beogradskog univerziteta, Svetozara Stojanovića, Mihaila Markovića, Ljubomira Tadića, Zagorku Pešić Golubović koji se bore za intelektualne slobode u Jugoslaviji. Horovic je istakao da je značajno da Jugoslavija sačuva avangardnu ulogu najdemokratskije države u socijalističkom bloku ili će se suočiti sa rizikom da bude tretirana kao satelit. A profesor Zebot u svom pismu naglašava da se stara partijska garda protivi „progresivnoj decentralizaciji“ koju sprovode mlađi članovi Partije. Na kraju izražava nadu da Tito neće podržati staru gardu i da će doprineti obećavajućem zaključku svoje uloge inicijatora evolucione tranzicije od staljinističke tiranije ka samoupravnom društvu.¹²

A u izveštaju od 2. maja 1973. godine No. 1779, pod naslovom „Latest Issue of 'Praxis' Reviewed“ komentariše *Praxis*, br. 1–2 za januar–april 1973. i u podnaslovu ističe da beogradski profesori nastavljaju njihovu kritiku. Tako Zagorka Pešić Golubović, čija je knjiga *Čovek i njegov svet* zabranjena u Beogradu, naglašava da ako komunistički režim teži ka socijalizmu, mora da obustavi ograničavanje ljudskih sloboda. Njen članak „Samorealizacija, jednakost i sloboda“, prezentovan prethodno na Korčulanskoj ljetnoj školi, bio je posebna meta kritika, jer ustaje protiv „crvene buržoazije“ i tvrdi da u socijalizmu mora biti više slobode nego u bilo kom buržoaskom društvu. I ona se protivi harizmatskom vođstvu, dok Mihailo Marković u svom članku tvrdi da je izvesno da dete rođeno na Kosovu nema iste šanse kao deca rođena na Dedinju. Oboje ukazuju na nedostatak osnovnih ljudskih prava i sloboda. „Ovaj kriticizam“, zaključuje Stanković, „vodi partijske vođe na Beogradskom univerzitetu da optuže Markovića, Golubovićku i njihove

12 Dunja Bonacci Skenderović u pomenutom radu primećuje da Horovic ponavlja ono što je Stanković rekao: da se progonom svojih intelektualaca i postavljanjem starog kadra ta slika o Jugoslaviji gubi.

kolege da se bave 'antipartijskom propagandom'.“ A mesec dana kasnije, 4. juna 1973, u izveštaju broj 1804, pod naslovom „Offensive Against 'praxis' People Intesified in Yugoslavia“ Stanković prezentuje stavove Konferencije SKJ BU održane 28. maja na kojoj je postavljen zahtev da osmoro nastavnika FF moraju da napuste svoja nastavnička mesta. Dan kasnije, 29 maja, na partijskoj konferenciji u Zagrebu Stipe Šuvar i Josip Vrhovec će kritikovati „političke pamflete objavljene u *Praxisu*, koji zastupaju antipartijske ideje. Sa konferencije u Beogradu istaći će izlaganja Prvoslava Ralića i Milenka Markovića koji su oštro napadali *Praxis*, naročito Rudija Supeka i njegovu odbranu profesora Mihaila Đurića,¹³ branili SKJ od kritika da je staljinistički, kao i Vuka Pavićevića, kolege „prokaženih nastavnika“ koji je imao potrebu za javnim distanciranjem.

U drugom delu izveštaja od 7. maja 1973. (br. 1782) o istom broju *Praxisa* Stanković¹⁴ se osvrće na beogradske optužbe protiv praksisovaca za „antipartijske aktivnosti“ i komentariše tekstove Danka Grlića i Svetozara Stojanovića. I jedan i drugi su ustali protiv luksuznog života partijske vrhuške, tih „socijalističkih bogova na zemlji“, koji žive kao veliki kapitalisti.¹⁵

13 O odbrani Đurića koji je osuđen na dve godine zatvora „za kriminalno delo neprijateljske propagande“ videti: *Praxis*, br. 3–4/1972, u redakcijskom članku pod naslovom „Za slobodu akademskih diskusija“, kao i izveštaj Slobodana Stankovića od 27. jula 1972. godine. Taj slučaj i oduzimanje pasoša beogradskim profesorima uzima kao argument da predstoji borba za preživljavanje antistaljinističkih i antidogmatskih elemenata u Jugoslaviji. Te iste godine u izveštaju br. 1538, Stanković analizira članak spoljnopolitičkog urednika *Vjesnika* Zvonimira Kristla (videti: *Vjesnik* od 25. srpnja 1972. i 7. rujna 1972. i članak „Kritika i nešto drugo“ o Korčulanskoj ljetnoj školi). Kristl napada praksisovce da u sesiji „Jednakost i sloboda“ stvaraju utisak da u Jugoslaviji nije dozvoljena sloboda izražavanja. Kristl upozorava praksisovce da se „ne igraju sa idejom martirstva“ jer smatra da će vođe KLJŠ izgubiti „stvarne saveznike“ u inostranstvu i da će „svesti Školu na fasadu i učiniti je običnom dekoracijom koju režim upotrebljava za glupake u inostranstvu“. On upozorava praksisovce da ne postoje režimi u inostranstvu koji nastoje da podrže časopise koji kritikuju „čak samo filozofski“ oficijelnu političku liniju. A već u jednom od narednih izveštaja (br. 1546, 19. septembra 1972, Stanković izveštava o zabrani beogradskog filozofskog časopisa *Filosofija* '72, br. 2, koji je ustao protiv političke represije i suđenja intelektualcima (videti: *Neue Züricher Zeitung*, 29. jula 1972, članak „Marxist Against Marxist in Yugoslavia“). Da represija prema intelektualcima ostaje kontinuirana, svedoči i Stankovićev izveštaj br. 1734, od 12. marta 1973, u kome opisuje sudsku presudu Kosti Čavoškom.

14 Već sledećeg dana, 8. maja 1973, Stanković šalje izveštaj br. 1786. u kome pod naslovom „Zagrebački časopis brani beogradske profesore“ daje prevod stava redakcijskog kolegija *Praxisa* u odbrani beogradskih profesora kao stvarnih marksista, nasuprot „buržoaskim socijalistima“ koji vladaju Jugoslavijom, objavljenom u br. 1–2/1973.

15 Videti takođe izveštaj Slobodana Stankovića od 9. maja 1973 (bez naznake broja), pod naslovom „Jugoslovenski partijski nedeljnik napada 'Praxis'“ u kome je preveden komentar

Ovi i slični stavovi izazivali su bes partijskih foruma i pripadnika nomenklature, ali i otpore kolega o kojima Stanković piše u izveštaju br. 1864, od 13. avgusta 1973. godine. On se posebno osvrnuo na članak Branka Bošnjaka „Ko suprotstavlja radnike i filozofe“ u kome autor polemíše sa članom objavljenim u beogradskoj *Politici* u kome se tvrdi da „filozofi hoće moć“. Nasuprot tom stavu Bošnjak odmereno kaže: „Ako filozof teži moći, onda više nije filozof“, tako da je ta optužba upućena filozofima zapravo *non-sense*. Samo su birokrate protiv kritike, pa dilema nije „radnici ili filozofi“ nego „kreativni socijalizam ili birokratizam“. U istom izveštaju Stanković se osvrće na odbijanje *Komunista* da objavi odgovor Zagorke Golubović koja je reagovala na priloge u tom partijskom listu o njenoj knjizi koju autori tih priloga nisu ni pročitali! A u izveštaju Zdenka Antića (br. 1910, od 30. oktobra 1973) pod naslovom „Praxis ponovo pod vatrom“ prikazan je napad *Komunista* na Korčulansku ljetnu školu i odgovor Rudija Supeka na taj napad. Optužbe je izneo sekretar IK CK SKH, Josip Vrhovec, optužujući jugoslovenske medije za pasivan i neutralan propagandni stav prema Školi. *Komunist* od 8. septembra 1973. godine posvetio je stranicu praksis grupi i Korčulanskoj ljetnoj školi. U tom članku se pominju Rudi Supek i Gajo Petrović koji su na otvaranju rekli da Škola okuplja ljude koji veruju u praksu stvaralačkog marksizma i koji su duboko uključeni u izgradnju istinskog socijalizma (Supek) i odbacili kritiku filozofa koju vrše članovi političkih foruma (Petrović). Svetozar Stojanović je u tom članku optužen za malicioznu kritiku. *Komunist* je posebno zbolelo ignorisanje Platforme Desetog kongresa SKJ. List traži oštru ideološku konfrontaciju prema „intelektualnom mesijanizmu“ praksisovaca. Dve nedelje kasnije Supek je odbacio sve optužbe protiv *Praxisa* kao „lažne i nekorektne“, branio je otvoreni i slobodni karakter Škole, slobodnu raspravu sa drukčijim mišljenjima. Okupljanje značajnih filozofa i sociologa dobija podršku i priznanje u zemlji i inostranstvu. U istom broju *Komunist* odgovara Supeku da je jedan od odgovornih za inkriminisane devijacije.

Drugi izvor, Zdenko Antić, u izveštaju br. 1957, od 8. januara 1974, piše o tome da praksis grupa brani slobodu misli i izražavanja, navodeći da je razlika između partijskog pritiska u Beogradu i Zagrebu prema praksisovcima u tome što se u Beogradu odlučuju za administrativne, a u Zagrebu za političke mere protiv praksisovaca. Politička kampanja je bila naročito oštra u Beogradu, posebno protiv osam profesora Filozofskog fakulteta,

publikovan u *Komunistu* od 7. maja iste godine u kome je napadnuto uredništvo *Praxisa* zbog odbrane osmoro beogradskih profesora i nastavnika, optuženih za politiku suprotnu politici SKJ, koju praksisovci neće da vide.

tako da i fabrički radnici koji nikada nisu čuli za profesore Markovića ili Stojanovića i koji nikada nisu videli nijedan primerak *Praxisa* pišu rezolucije o destruktivnoj aktivnosti te frakcije koja pogađa njihova radna mesta i njihove fabrike. *Borba* naglašava da je „vreme za dijalog isteklo“, a partijski kontrolisani *Student* optužuje inkriminisane profesore za kriminalne aktivnosti. U Zagrebu su upotrebili drugu taktiku. I tu je praksis grupa bila napadnuta, ali umerenije i „moglo bi se reći više akademski... Zagrebačke partijske vođe su čak prihvatili otvoren dijalog sa vodećim praksisovskim izdavačima i urednicima“. Tako je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 16. decembra 1973, održan sastanak predstavnika Saveza komunističara sa praksisovcima, članovima Partije (Branko Bošnjak, Veljko Cvjetičanin, Žarko Puhovski i Predrag Vranicki) kojem su prisustvovali i nečlanovi Milan Kangrga i Ivo Kuvačić, kao i urednici Gajo Petrović i Rudi Supek. Partiju su predstavljali Dušan Dragosavac, zamenik sekretara IK CK SKH, Slavko Šajber, sekretar zagrebačke organizacije i četiri člana ideološke komisije sa predsednikom profesorom Stipom Šuvarom na čelu. Predstavnici partije, Božidar Gagro, na primer, optuživali su praksisovce za opoziciono političko delovanje, a Stipe Šuvar je priznao praksisovcima „anti-dogmatsko i anti-staljinističko delovanje“, istakavši da je to bilo moguće jer je Yu partija prva inicirala kritiku staljinizma. Zamerio je praksisovcima tezu da Yu partija nije promenila svoj staljinistički karakter, a takođe i tezu o harizmatičkom karakteru moći. Dragosavac je bio umeren, naglasivši da je *Praxis* objavio veliki broj članaka visokog kvaliteta i istakao *Praxisov* doprinos borbi protiv nacionalizma (članci Predraga Vranickog i Rudija Supeka), ali je kritikovao članke Nebojše Popova i Ivana Kuvačića.¹⁶

U odgovoru na oficijelne kritike Supek je istakao da *Praxis* razvija marksizam koji nije u sukobu sa samoupravnim socijalizmom. *Praxis* ustaje protiv dogmatskog marksizma ili staljinističkog pozitivizma i zastupa stajalište da se samoupravni socijalizam ne može graditi na bazi dogmatskog

16 Videti takođe izveštaj Slobodana Stankovića, br. 1971, od 22. januara 1974, pod naslovom „Hrvatski partijski lider napao urednika 'Praxisa'“ (*Politika*, 17. decembar 1973. i *VUS*, 19. decembar 1973. i 23. januar 1974). Kuvačić je reagovao na Dragosavčev (zamenik sekretara IK SKH) napad u *VUS*-u, na sastanku sa *Praxisovim* urednicima i saradnicima u decembru. Naširoko je citiran Kuvačićev odgovor Dragosavcu, koji će se u svom odgovoru žaliti na Kuvačićevo pismo kao na „akademski primer neargumentovane kritike“ i da ne može prihvatiti nefer predstavljanje problema. Tri dana kasnije, 25. januara 1974, u izveštaju pod naslovom „Jugoslovenski autori pozivaju na borbu protiv dogmatizma“, Zdenko Antić je dao pregled poziva komunistima da intenziviraju čistke u kulturnom životu, na jednoj, i otpore tom „lovu na veštice“ koji može ugroziti budući razvoj i međunarodnu reputaciju jugoslovenske kulture, na drugoj strani.

državnog koncepta, rekao je Supek. Gajo Petrović, glavni urednik *Praxisa*, rezolutno je odbacio ideju da je *Praxis* opoziciona revija. „Mi smo filozofski časopis“, istakao je Petrović. On je insistirao na filozofiji kao misli revolucije, što znači kritiku svega postojećeg, humanističku viziju zaista humanijeg sveta protkanog kreativnom moći revolucionarne aktivnosti. Za Petrovića je potpuno neprihvatljivo stanovište da samo oficijelni partijski forumi mogu i niko drugi ne može raspravljati o negativnim aspektima u Savezu komunista. Međutim, *Komunist* će optužiti *Praxis* za „opozicione aktivnosti pod maskom teoretskog rada“. *Komunist* je, naravno, zahtevao „diferencijaciju“, a Dragosavac eliminaciju radikalno levih saradnika, kakvi su Ivan Kuvačić i Nebojša Popov. Antić postavlja pitanje odakle umereniji pristup hrvatskog vođstva i zaključuje da je to otuda što *Praxis* ima svetski poznatu reputaciju, što je jedini istočnoevropski magazin štampan bez cenzure, a bojali su se da bi produženje sukoba sa *Praxisom* moglo da izazove studentski revolt. Pominje izveštaje iz Zagreba o Koordinacionom komitetu studenata Filozofskog fakulteta za izražavanje solidarnosti sa beogradskim studentima i praksisovskim profesorima.

Na drugoj strani okeana, *The New York Times* od 30. januara 1974. (preneto u komentaru RFE sledećeg dana) donosi tekst Rejmona Andersona u kome piše da se jugoslovenska KP našla pod udarom međunarodne kritike zbog oštre kampanje koju vodi protiv osam nekonformističkih marksističkih profesora BU. Protesti sa Zapada protiv „represije intelektualaca“ snažni su, naročito među naučnicima koji se zanimaju za intelektualne slobode. Talas protesta raste u mnogim zapadnim zemljama, a protestuju poznata imena kao Danijel Bel sa Harvarda, lingvist Noam Čomski, Robert Koen sa Bostonskog univerziteta, Čarls Frankel sa Kolumbije, Markuze sa Univerziteta Kalifornija. Tito je profesore optužio da su „anarholiberali“ koji odbacuju partijsku disciplinu i doktrinu. Pomenut je i otpor univerzitetske sredine, ali i oduzimanje pasoša beogradskim profesorima.¹⁷ RFE izveštava i o pisanju liberalnog londonskog *The Guardian*, od 3. juna 1974, o traženju kompromisa sa profesorima, koji bi političarima spasao obraz, jer je progon profesora oštetiо reputaciju Jugoslavije kao relativno tolerantne zemlje prema disidentima. Na kritike za „staljinističku destaljinizaciju“ i kritike domaće politike u *Praxisu* i *Filosofiji*, režim je odgovorio optužbama

17 Pod naslovom „Represija u Beogradu“, *The New York Times*, od 3. februara 1974, piše da je odnos prema osmoro profesora BU test akademskih sloboda u Jugoslaviji, jer je reč o poznatoj školi koja naglašava humanističke vrednosti. Jugoslavija je dugo u komunističkom svetu bila jedinstvena po dozvoli širokog stupnja slobode istraživanja i izražavanja u institucijama visokog obrazovanja (RFE, 0604/74).

za frakcionaštvo i profesore jednostavno proglasio „ideološki, politički i moralno nepodobnim“.¹⁸

U četiri naredna izveštaja početkom 1974. (17, 23, 24. i 25. januara), Slobodan Stanković i Zdenko Antić pišu o slučaju beogradskih profesora pod naslovima: „Nema milosti za beogradske profesore“, „Beogradski profesori optuženi za ekstremističku opozicionu aktivnost“, „Beogradski profesor protiv 'staljiniziranih komunista'“ i „Jugoslovenski autori pozivaju na borbu protiv dogmatizma“. Predviđaju da će zavesa u drami osam profesora i asistentata sa Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta dosta brzo pasti, jer su optuženi da su formirali neku vrstu političke opozicije, a i Tito je sugerisao da se uklone sa radnih mesta. Univerzitetski savet je dobio instrukcije da otvori formalnu proceduru njihovog uklanjanja sa fakulteta. Profesori su optuženi da svoje nastavničke pozicije „zloupotrebljavaju u političke svrhe“. Optuženi su za „anarho-liberalizam“, prenaplašavanje uloge humanističke inteligencije u revolucionarnim procesima i „kvazi-radikalni koncept društvenog razvitka“. Tito je još 9. oktobra 1972. u političkom aktivu Srbije tražio njihovo uklanjanje. U prvom izveštaju Stanković posebno akcentira izlaganje Svetozara Stojanovića na zasedanju Korčulanske ljetne škole, avgusta 1973. godine, a i radove Ljubomira Tadića, Mihaila Markovića i Zagorke Pešić Golubović, čije stavove podržava veći broj studenata, što partijski lideri ne mogu da tolerišu. U drugom izveštaju, uz kratak uvod, Zdenko Antić daje prevod članka u *Večernjim novostima* od 19. januara 1974, u kojem je dat pregled pojedinih zbivanja od 1968. do početka 1974. godine. U trećem izveštaju Stanković nastavlja da komentariše Stojanovićeovu kritiku partijskih vođa u *Praxisu*, br. 5–6/1973, za njihovu upotrebu duplih standarda i ponašanje slično onom koje je Džordž Orvel opisao u *Životinjskoj farmi*, njegove teze o konstruktivnoj i destruktivnoj samokritici. Stanković ističe strah stanjiniziranih partijskih vođa pred hrabrošću koju ispoljavaju pojedini komunisti protiv arbitrarnih mera, što Stojanović u svom članku ohrabruje.¹⁹ Zdenko Antić u izveštaju od 25. januara piše o dve struje u kulturnom

18 *The Guardian* je 14. novembra 1974. u rubrici korespondencije objavio pismo Kena Koutsu iz Fondacije za mir Bertranda Russela, u kome Kouts ukratko opisuje situaciju u Beogradu i naglašava da je neophodno da intelektualci van Jugoslavije brane svoje beogradske kolege, te napominje da se Fondacija obratila pismom lično Titu. Ako se i veliki broj univerzitetskih radnika i političara, obrati s podrškom socijalističkom eksperimentu u Jugoslaviji, Kouts smatra da će vođe u Beogradu morati obratiti pažnju na britanske proteste (RFE 1205/74).

19 Pod naslovom „Drugi napad profesora Stojanovića protiv partijskih dogmata u Jugoslaviji“ (izv. 1978, od 28. januara 1974, u prevodu Slobodana Stankovića) sadrži drugi deo odgovora Svetozara Stojanovića povodom napada Radivoja Kepe Davidovića na

životu Jugoslavije: jednoj koja se zalaže za pooštavanje čistki u kulturi i drugoj koja brani slobodu naučnog i kulturnog stvaralaštva. Komentariše Matvejevićev nastup protiv ždanovističkih metoda u umetnosti i literaturi i njegov emotivni poziv na borbu protiv dogmatizma (*Vjesnik*, 19. januar 1974), a iz Beograda pominje tekstove Oskara Daviča koji se suprotstavlja novom „lovu na veštice“ (*NIN*, 13. januar 1974) i napadima na Peđu Milosavljevića (*Politika*, 12. januar 1974). U zagrebačkom *Oku* Mirko Božić, potpredsednik Sabora i Igor Mandić, književni kritičar, pišu protiv dogmatizma, a predsednik Narodne skupštine Srbije Dragoslav Marković u novogodišnjem intervjuu, govori o tome da su u borbi protiv liberalizma zanemarili borbu protiv dogmatizma u kulturi, jer postoje izvesna nastojanja za radikalizacijom dogmatizma. Stipe Šuvar se suprotstavlja svakoj vrsti dogmatizma i reviziji jugoslovenskog samoupravnog socijalizma.²⁰

U izveštaju br. 1884 od 6. februara 1974, Stanković piše da je slučaj osam beogradskih profesora i odlaganje njihovog isključenja za dugo vreme izazvalo veliki javni interes širom sveta. Izveštaj govori o ideološkim borbama u Jugoslaviji i izvesnoj konfuziji na tom polju. Šuvar naravno varira na temu „desnih“ i „levih“ „devijacija“, prigovara praksisovcima da ne čekaju da socijalni uslovi sazru za pun razvoj samoupravljanja, a beogradski profesori, na primer, prigovaraju da se mere koje vlasti snažno preporučuju i donose stotine puta ne primenjuju. Praksisovci su optuženi za dilasizam. To je optužba koja nema nikakvog osnova jer beogradski i zagrebački marksisti vjeruju da je jedini put dostizanja komunizma sa „ljudskim licem“ primena Program SKJ iz 1958. i potpuna implementacija ideje radničkog samoupravljanja. Mada se ne izjašnjavaju za višepartijski sistem koji smatraju konzervativnim, oni se zalažu za „demokratsko javno mnjenje“ i „slobodno izražavanje različitih uverenja“, dok oficijelna partijska linija insistira na „većoj disciplini“, „demokratskom centralizmu“ i striktnom „hijerarhijskom poretku“. „Sadašnji ideološki konflikt“, smatra Slobodan Stanković, „će polako ali sigurno voditi definitivnom raskidu između te dve frakcije.“

Izveštaj pod naslovom „Zagrebački nedeljnik napada 'opozicioni' trougao“ (izv. 1995, 14. februar 1974) Slobodan Stanković počinje ironičnom

Stojanovićev članak objavljen u *Praxisu*, br. 5–6/1973. i u *Studentu* 23. i 30. oktobra 1973. godine. Kako je *Student* odbio da objavi Stojanovićev odgovor, *Praxis* ga je objavio pod naslovom „Sadržina, smisao i smer jednog napada“. Videti: *Praxis*, br. 5–6/1973, str. 733–744. Stojanović smatra Davidovićeve argumente slabim i postavlja pitanja gde leži epicentar krize i gde je njen izlaz. Tekst je ironično intoniran i pokazuje osnovne slabosti Davidovićeovog dogmatskog pristupa.

20 Videti: *Borba*, 7. januar i novogodišnje izdanje *Politike*, 31. decembar, 1–2. januar i 12. januar 1974.

rečenicom: „Ako predsednik Tito nastoji da izagna iz Jugoslavije sve profesore koji se suprotstavljaju njegovoj političkoj liniji, moguće je da ne bi bilo dovoljno džambodžetova da ih sve odvezu.“ Taj izveštaj je zapravo prikaz i komentar jednog napada VUS (13. februar 1974) na levičarske opozicione grupe na filozofskim fakultetima u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Podrška osmoro profesora BU u tom „opozicionom trouglu“ smatra se opasnim grupisanjem, jer njihovi podržavaoci nisu samo u zemlji nego i u inostranstvu. VUS je ukazao na situaciju u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. U Beogradu je novoizabrani Savet Filozofskog fakulteta odlučio, na insistiranje dekana Sime Ćirkovića, da se za svakog od optuženih nastavnika obrazuje komisija koja će napisati referat, ali da se odbiju ocene o ideološkoj, političkoj i moralnoj nepodobnosti osmoro nastavnika da obavljaju funkcije pedagoga i vaspitača. VUS im prigovara antipartijske aktivnosti i prenošenje tih aktivnosti u *Praxis*, te objavljivanje članaka i knjiga na Zapadu. A u Zagrebu je Koordinacioni komitet studenata Filozofskog fakulteta poslao beogradskim studentima filozofije pismo podrške u njihovoj borbi. Zagrebački studenti su optuženi kao „nova levica“, a urednici *Praxisa* da „negiraju sva dostignuća u ovoj zemlji“. I studenti i profesori Ljubljanskog univerziteta podržali su svoje beogradske kolege.²¹ Napadi za „novolevičarenje“ biće nastavljeni u *Komunistu*, o čemu Stanković piše u svom izveštaju br. 2018, od 11. marta 1974 (videti i 25. februar 1974. i 31. decembar 1973), pod naslovom „Beogradski 'Komunist' napada 'novu levicu' u Jugoslaviji“. Izveštaj je nastao dva dana posle sednice IK SKJ u Karađorđevu, kojom je predsedavao lično Tito, što napadu na „novu levicu ili platformu antikomunizma“ daje posebnu težinu. *Komunist* je povezuje sa idejama Milovana Đilasa i Aleksandrom Rankovićem, a za Vranickog piše da mora biti maknut sa partijskih funkcija. Napad je bio deo kampanje pred Deseti kongres SKJ, maja 1974. u Beogradu.

Događaji se, ipak ne odvijaju u skladu sa nastojanjima partijskih foruma, funkcionera i partijskih organa, pa je Stanković svoj izveštaj br. 8098, od 13. avgusta 1974, naslovio „'Praxis' profesori dobili drugu rundu“. Prvo

21 A u izveštaju od 27. februara 1974. (br. 2007) Stanković pod naslovom „Jugoslovenski marksist napada staljinizam, brani 'Praxis'“, opširno komentariše članak Predraga Vranickog u *Praxisu*, br. 5–6/1973, u kome brani „leve snage“ optužene za antipartijske ideje, piše o opasnosti za slobodan razvitak marksizma i socijalizma, od političkih monopola, manipulacija, ograničenja sloboda naučnog i umetničkog stvaranja koje uključuju i slobodu kritike. Vranicki ukazuje i na ideološku konfuziju oko „staljinističke de-staljinizacije“. Videti i: *NIN*, 24. februar 1974. Vranicki je bio u svetu veoma poznat i ugledan marksist (više izdanja i prevoda *Istorije marksizma*) da bi bio direktno napadnut.

su profesori protiv volje aparatčika bili reizabrani u Naučnom veću Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta ogromnom većinom od 150 „za“ i samo jednim uzdržanim glasom, a zatim su im vraćeni oduzeti pasoši. Stanković se pita nisu li profesori možda naivni ako misle da „javno mnjenje može igrati bilo kakvu stvarnu ulogu unutar jednopartijske diktature i da li zaista veruju u „originalni titoizam“. Oni uporno brane Titov samoupravni socijalizam, sa snažnim antistaljinističkim i antiburžoaskim elementima. Osvrće se na polemiku Dragosavac – Popov i zaključuje da se krug zatvara: „I partijski lideri i ljudi iz 'Praxisa' optuženi su za buržoaski način mišljenja i delovanja“. Popuštanje prema *Praxisu* objašnjava pritiscima iz inostranstva.

Da dobijanje jedne runde ne znači i pobjedu u meču, svedoči izveštaj Zdenka Antića br. 2117, od 3. oktobra 1974, pod naslovom „Osuđeni podržavaoci 'Praxisa'“, u kome komentariše osudu na 10 meseci zatvora profesoru Zagrebačkog sveučilišta Linu Veljaku i studentima Miloradu Stojanoviću (?), Zoranu Đinđiću iz Beograda, Mariju Rubiju iz Zagreba i Darku Štrajnu i Vinku Zalaru iz Ljubljane zbog nastanka dokumenta u kome je napadnut politički sistem u Jugoslaviji. Oni su bili povezani sa *Praxisom* (*Komunist*, 8. oktobar 1973) kao celinom, a posebno sa veoma poznatim njegovim članom Rudijem Supekom. Napadnuti su za novolevičarske ideje i težnju da osvoje avangardnu poziciju u jugoslovenskom društvu. Antić smatra da je ta kampanja protiv praksisovaca propala zbog odlučnog i solidarnog stava da samoupravni socijalistički sistem u Jugoslaviji nije primenjen u praksi, zatim da su ulogu odigrali i draft ljubljanske rezolucije Lina Veljaka i njegovih studenata, te intervencije intelektualaca sa Zapada, posebno Hajnriha Bela. Radikalni partijski birokrati želeli su likvidirati *Praxis* „kao snažan centar nezavisne misli u Jugoslaviji“. Praksisovci su se zalagali za puštanje studenata na slobodu, postojala su i politička obećanja takvog čina, kompromis se nazirao, ali je presuda Veljaku i studentima pokazala da birokrati ne žele da ostvare takva obećanja, već žele da svoje akcije protiv *Praxisa* nastave drugim linijama. Zato su napali njihove sledbenike.

Finale te hajke opisuju izveštaji Slobodana Stankovića od 17. januara 1975. godine („Kampanja protiv beogradskih i zagrebačkih profesora“), 29. januara 1975. („Belgrade Professors Nearing End of Ordeal“) i 31. januara 1975. („Following the Ouster of Belgrade Professors“). Stanković zapravo opisuje pripreme i proces progona profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu, januara 1975, navodeći kao završni akt, *Zakon* koji je Skupština Srbije donela 28. januara („lex specialis“) o izbacivanju profesora. Taj akt je najavljivan dosta dugo i u partijski kontrolisanim listovima i u samoj

Skupštini,²² koja je već ranije proširila svoje ingerencije prema univerzitetu. Štaviše, usvajanje zakona o isterivanju profesora bilo je orvelovski obrazloženo odbranom samoupravnog sistema u Jugoslaviji, mada su njime poništene sve prethodne samoupravne odluke univerzitetskih organa. Praksisovci su optuženi za direktno podsticanje ekstremnih opozicionih i militantnih grupa studenata. Njihov „realni titoizam“ i antinacionalizam, kao ni njihova odbrana „socijalizma sa ljudskim likom“, nisu ih spasili od sudbine izbačenih. Stanković posebno ističe komentar Vojislava Mićovića u *Komunistu* od 13. januara u kojem komentator dokazuje da su praksisovske ideje suprotne marksizmu, da su odvojeni od stvarnosti i da sve kritikuju, da prihvataju samo one vrednosti koje oni smatraju ispravnim, te, napokon, da ih zapadni ugledni intelektualci podržavaju jer su loše informisani.

U to vreme je profesor Sima Ćirković, dekan Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta, podneo ostavku, a prethodno je nekoliko profesora sa splitskog Pravnog fakulteta isterano, što je trebalo činiti neki balans u progonima Srba i Hrvata. Međutim, po Stankovićevom mišljenju, balans bi bio da su praksisovci sa Zagrebačkog sveučilišta ostali bez posla, kao što je to učinjeno u slučaju hrvatskih i srpskih političkih lidera (progon Mika Tripala i Savke Dabčević Kučar, na jednoj, i Marka Nikezića i Latinke Perović, na drugoj strani). Takozvani nacionalni ključ, taj nepisani zakon i značajan elemenat u životu Jugoslavije podrazumevao bi iste procedure. Stanković smatra da će „balans progona“ obeležiti godine koje dolaze.

Zanimljive su još dve Stankovićeve opaske. Pošto navodi da su beogradski profesori, praksisovci, bili mladi ljudi, između 17 i 25 godina, moglo bi se reći da su bili uspešan proizvod „mladog“ titoizma, a da su neki četvrt veka kasnije kažnjeni od „starog titoizma“. U paraleli sa mladim i starim Marksom, i Tito se može podeliti na mladog i starog.²³ Takođe skoro nadrealno zvuče obrazloženja u Skupštini Srbije da će sloboda naučnog rada na BU biti nastavljena bez nastavnika „koji su favorizovali destrukciju sistema kao celine, da je Specijalni zakon donešen da bi obezbedio funkcionisanje samoupravnog sistema!“

Reakcije na Zapadu na udaljavanje osmoro profesora sa BU na osnovu „lex specialis“ bile su brojne i oštre. Tako je Beri Volters već 30. januara za UPI (preneo RFE, F-14 i 15, CDE 0924/75) izbacivanje profesora iz nastavnog

22 Temeljnu analizu ovog procesa izveo je i objavio Nebojša Popov, u: *Contra fatum*, NIRO Mladost, Beograd 1990. Videti takođe: *Večernje novosti*, 19. februar 1974; *Komunist*, 25. februar 1974, 13. januar 1975; *Nedeljne novosti*, 26. januar 1975; *Politika*, 25. januar 1975, 29. januar 1975. itd.

23 Ovo Stankovićevo gledište teško bi bilo dokazati.

procesa i sa posla smatrao još jednom indikacijom da je predsednik Tito odlučio ugušiti jugoslovenske disidente i štampu, priklonivši se tvrdoj liniji dve godine ranije. Njihovo udaljavanje sa univerziteta baca senku na učutkavanje filozofske škole u Zagrebu, bazirane na časopisu *Praxis*. Taj časopis je bio deset godina u sukobu sa autoritetima zbog izražavanja liberalnih komunističkih pogleda. Produžavanje intenzivne kampanje jačanja političke ortodoksije iznenadilo je mnoge zapadne diplomate koji su očekivali postepeni povratak ka tolerantnijoj političkoj klimi kasnih šezdesetih posle majskog Desetog kongresa. A jugoslovenski zvaničnici su govorili da je „ozbiljna“ politička klima neophodna dok se ne ostvare značajne promene u vladajućoj strukturi zemlje. Njihove priče o davanju snažnijeg glasa radnicima zapadni diplomati su ocenili kao teoriju, ali ne i praksu. Filozofi su podržali samoupravljanje kao demokratičniju i humaniju formu komunizma, ali su potezi protiv praksis grupe, jedinog stvarnog foruma za marksističke debate u Istočnoj Evropi, značili da se takvi glasovi više neće čuti. U isto vreme, 5. februara 1975, RFE (No. 1817/75) prenosi Tanjugov komentar pod naslovom „Croat Party Official Urges Suppression of 'Praxis' Group“ u kome iznosi poziv Ivica Račana na ideološku i političku akciju da suzbije grupu okupljenu oko filozofskog časopisa *Praxis*, jer smatra da ta grupa nije „teorijska apstrakcija“ već „sasvim određena i konkretna opoziciona platforma koja odbacuje ideološko-političku ulogu partije“ i dovodi u pitanje samoupravnu prirodu jugoslovenskog društva. Račan je naglasio da se praksisovska ideja o kritici svega postojećeg pretvorila u negaciju svega postojećeg. Račan je ovaj stav izrazio samo jednu nedelju posle odluke srpskog parlamenta da osmoro profesora BU, povezanih sa časopisom *Praxis*, odstrani sa njihovih nastavničkih mesta.

Zdenko Antić u Minhenu 19. februara 1975. pozivajući se na bečki *Die Presse* od 18. februara, komentariše najave o ukidanju *Praxisa* „jedine istočnoevropske publikacije koja je raspravljala o komunizmu sa platforme lojalne komunističke opozicije“. Kaže da su najpoznatiji jugoslovenski filozofi i sociolozi odgovorni za pretvaranje *Praxisa* u ono što je nemački filozof Ernst Bloh opisao kao „najbolji časopis našeg vremena“! Antić smatra da je kritička pozicija *Praxisa* bila oštra, ali poštena, da se zalagao za humanija, pragmatičnija i demokratskija rešenja i da je neumorno tragao za nedogmatskom humanijom i marksističkom perspektivom. Okupljao je nekonformističke i nedogmatske marksiste i sa Zapada i sa Istoka. Na Korčulanskoj ljetnoj školi okupljali su se najpoznatiji marksistički filozofi, kao K. Akselos, E. Bloh, R. Koen, E. From, J. Habermas, A. Lefevr, A. Zanardo, kao i nekonformistički filozofi Istočne Evrope: A. Heler, K. Kosik, L. Kolakovski, I. Varga, a u *Praxisu*

je saradivao i Đ. Lukač. Tu su se čule neke od najboljih analiza uslova u Jugoslaviji i Istočnoj Evropi. *Praxis* i Korčulanska ljetna škola učinili su više za popularizaciju jugoslovenskog modela socijalizma nego sva oficijelna propaganda zajedno.²⁴ Antić u izveštaju br. 1650/75 postavlja pitanje: odakle onda osude *Praxisa* i njegovih saradnika? „Stvarni razlog za ovaj najnoviji potez partijske birokratije koja naglašava princip demokratskog centralizma, jačanje partijske borbenosti i obnovu vodeće uloge Partije, da više ne može tolerisati bilo koju devijaciju, ili opoziciju, domaću ili stranu. Lojalna opozicija koju je predstavljala *Praxis* grupa bila je krajnje opasna sa stanovišta partijske birokratije bez obzira što je stekla brojnu publiku unutar i izvan zemlje, među studentima i drugim mladim ljudima posebno. Rečju, Partija se vraća lenjinskom stilu rada koji ne toleriše lojalnu opoziciju i zbog toga ne postoji bilo kakav prostor za publikacije kao što je *Praxis*.“

Praksisovci će i narednih godina, istina u daleko manjoj meri, ostati tema izveštaja Slobodana Stankovića. Neka ovde budu pomenuta samo tri iz 1979: „Open Discussion a Prerequisite in Yugoslavia“, RAD Background Report/89 (Yugoslavia) Radio Free Europe, od 17. aprila 1979, „Yugoslav Dissidents Face New Hurdles“ RAD BR/227, od 17. oktobra 1979. i „Yugoslav Marxist Requests 'Free Public Opinion'“, RAD BR/115, od 17. maja 1979. godine. Zanimljivo je Stankovićevo zapažanje u izveštaju broj 227: „Hrvatske kolege suspendovanih beogradskih profesora nikada nisu bile optužene za njihovu pripadnost *Praxisu*. Nasuprot, profesor Predrag Vranicki, najuvaženiji marksistički jugoslovenski filozof i jedan od urednika *Praxisa*, bio je izabran za rektora zagrebačkog sveučilišta u drugom mandatu tačno u vreme kada su beogradski profesori, njegove kolege u *Praxisu*, bili suspendovani.“ A izveštaj broj 115 je komentar Vranickijevog intervjuja datog nedeljniku *NIN*, 13. maja 1979. i *Politici*, 7. aprila 1979. godine. Vranicki se založio za otvorene rasprave o ideološkim pitanjima kao jedinom putu borbe protiv staljinizma i dogmatizma.

24 Dunja Bonacci Skenderović konstatuje da to isto tvrdi i G. Šer u svojoj doktorskoj disertaciji o *Praxisu*.

Patologija „specijalnog rata“

U kolopletu političke i ideološki intonirane propagande Istoka i Zapada teško je razlučiti koliko su pojedini propagandni naponi i jedne i druge strane u kojima su *Praxis* i Korčulanska ljetna škola bili samo objekt, motivisani potrebama blokovskog nadmetanja, a koliko su bili inspirisani i potrebama unutrašnje politike jugoslovenske strane. Nisu, na primer, sovjetski političari i filozofski pisci morali da temeljnije poznaju dela pojedinih članova praksis grupe, dovoljno je da su čuli Bakarićeve ocene o *Praxisu* kao ekspozituri zapadnih centara za borbu protiv komunizma, pa da im njihove ocene o „revizionizmu“ jugoslovenskih praksis filozofa izgledaju blage!

A šta tek reći o javnim nastupima jednog od oficira bezbednosti JNA koji je napisao knjigu-priručnik u kojoj je ovu bakarićevsku olako izrečenu optužbu razvio, nakon više od jedne decenije kako je izrečena! Bio je to vrhunac primitivne bezobzirnosti: pukovnik obaveštajne službe JNA Dušan Vilić je u svojoj knjizi, a i u štampi, optužio Korčulansku školu i praksisovce kao deo „specijalnog rata“ protiv Jugoslavije. Optužio ih je za „ideološku indoktrinaciju kao metod subverzije“ i kao oblik „subverzivne delatnosti“.

Rudi Supek se, kao bivši predsednik Korčulanske ljetne škole, obratio pismom Predsedništvu Saveza komunista Jugoslavije i objavio ga u beogradskom nedeljniku *Intervju*, 4. novembra 1983. godine. Tom pismu je redakcija dala naslov „Legije pukovnika Vilića“.¹ Supek se tu osvrće na Vilićev iskaz u *Intervjuu* o „specijalnom ratu“, odnosno špijunaži pomoću „naučnih istraživanja“, u kojem kontekstu spominje ideološki uticaj suprotan marksizmu u referatima, diskusijama i „razgovorima u kuloarima“ u vreme trajanja Korčulanske ljetne škole. Supek je odbacio klevete i ukazao na Vilićeve izvore u dogmatskim istočnoevropskim časopisima koji propagiraju „bratsku

1 Videti: Rudi Supek, „Legije pukovnika Vilića“, *Intervju*, 4. novembar 1983, str. 3–4.

pomoć“ SSSR-a.² Javnosti i Predsedništvu CK SKJ Supek je podastro impresivnu listu od nekoliko desetina svetski uglednih filozofa, marksista i nemarksista koju su učestvovali u radu Škole. Time pojašnjava Vilićevu optužbu ko su „visokokvalificirani stručnjaci“ za špijunažu: Šlomo Avineri, Lelio Baso, Kostas Akselos, Ernst Bloh, Zigmund Bauman, Tom Botomor, Danijel Geren, Jirgen Habermas, Agneš Heler, Erih From, Lešek Kolakovski, Karel Kosik, Serž Male, Herbert Markuze, Anri Lefevr, Lucio Lombardo Radiče, Maksimilijen Rubel, Robert Taker, Karl Hajnc Folkman Šluk i mnogi drugi. Lomača, na kojoj bi Vilić, da ima građanske hrabrosti, spalio dela ovih filozofa, bila bi takva da bi Viliću i sam Hitler mogao pozavideti.

Da je reč o paranoičnom traganju Ilije Čvorovića iz farse Dušana Kovačevića *Balkanski špijun* za neprijateljima svih vrsta, Supek se, verovatno, Vilićem ne bi ni bavio. Iza Vilićevih apsurdnih optužbi Supek otkriva jedno stanje duha koje Jugoslaviju vodi u propast: „Legije takvih Dušana Vilića odgajaju se kod nas u duhu sovjetskog marksizma-lenjinizma, jer se u njihovim školama upotrebljavaju udžbenici koje su naši prepisivači pravili po sovjetskom uzoru. Zato nas način mišljenja jednog Dušana Vilića ne mora nimalo začuditi. U Jugoslaviji postoji zakon protiv nadri-lječnika, ali na žalost ne postoji zakon protiv nadristručnjaka.“ Takvog jednog „stručnjaka“, Vilićevog preteču, Supek vidi u Alfredu Kosingu iz DDR-a. Tu vezu između blokovskog poimanja državnog suvereniteta i stavova koje zastupa pukovnik JNA Dušan Vilić, Supek opisuje na sledeći način: „A u vezi sa ’nutarnjim nemirima i sukobima’ što toliko brine pukovnika Vilića, oni nam poručuju da možemo sigurno računati sa ’bratskom pomoći’ u tenkovima kao što su takvu ’bratsku pomoć’ dobili i Mađarska, Čehoslovačka, Poljska i Afganistan, kad su pokušali da uvedu radničko samoupravljanje među ostalim oblicima demokratizacije. Doduše, ovim tenkovima pridružit će se neminovno i bugarski tenkovi, pa eventualno i albanski tenkovi. Jugoslavija će platiti ’bratsku pomoć’ sa neznatnim korekturama svojih granica: Makedonci će morati ’spoznati’ da su zapravo Bugari, a za Albance – zna se. U najgorem slučaju preostaje još uvijek sporazum iz Jalte, pa će umjesto čitave Jugoslavije, otići samo ’fifty-fifty’. A to priželjkuju kako nacionalisti tako i staljinisti s jedne i s druge strane. Zar ne, stručnjače za ’specijalni rat’?... I na kraju postavio bih jedno ozbiljno pitanje: kome je danas u interesu da normalnu idejnu konfrontaciju i ideološku diskusiju između raznih ideoloških sistema i različitih shvaćanja u pogledu socijalizma svodi na ’specijalni rat’ kao na oblik ’hladnog rata’? Razumije se staljinistima

2 Rudi Supek, *ibid.*

na Istoku i 'jastrebovima' na Zapadu.³ Na to pitanje Supek nije dobio nikakav odgovor, ni od Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije, ni u javnosti. Možda bi odgovor trebalo potražiti u procesu tragičnog raspada Jugoslavije, nepunih deset godina nakon ovog javnog Supekovog apela.

Ideje o „specijalnom ratu“, kao i druge, slične „teorije zavere“ kružile su, a i danas kruže kao neki zao duh balkanskim prostorima. Daleko je više onih koji ih prihvataju i šire, nego ljudi koji uviđaju njihovo pogubno dejstvo. Tako je vredno pomenuti kratki zapis Branislava Kovačića u beogradskom dvo-nedeljniku *Duga* iz 1985, dakle skoro dve godine posle Supekovog javnog apela. Mada ne pominje ime, i Kovačić se osvrće na „jednog našeg stručnjaka za specijalni rat“, pa ga citira kada je pomenuo i „Korčulansku ljetnu školu“, koju je preko deset godina organizovala redakcija bivšeg zagrebačkog časopisa 'Praxis'. Ona je prvi skup 'levo orijentisanih' intelektualaca u okviru 'Korčulanske ljetne škole' organizovala 1963. godine. Tokom deset godina rada te škole prošlo je kroz INDOKTRINACIJU (B. K.) nekoliko hiljada studenata, pa i dosta profesora.⁴ Te Vilićeve propagandne floskule Kovačić komentariše na sledeći način: „Kada se razgrnu slojevi doktrine specijalnog rata dolazi se do njenog tvrdokornog, žilavog i vitalnog jezgra – makijavelističkog shvatanja da CILJ OPRAVDAVA SREDSTVO. Ovom principu se, zatim, pripisuje važnost univerzalnog društvenog zakona. Zato se i mogu različita mišljenja, sporovi, polemike, estetske, filozofske i teorijske rasprave posmatrati i vrednovati kao element dobro organizovane međunarodne zavere. To je najlakši i najbrutalniji metod diskvalifikacije različitog mišljenja. Umesto sile argumenata primenjuje se argument sile. Svaka intelektualna aktivnost i tvorevina može se tako svesti na polugu kojom se želi ili osvojiti ili srušiti neka vladajuća garnitura. Vrhovni kriterij postaje geslo političkog rata.“⁵ Kovačić odbacuje ideju da se specijalni rat naročito manifestuje u kulturi, kao i apriornu sumnju i nepoverenje prema intelektualcima. Razložno se pita ko je taj ko će izricati ocene da je neko slobodouman zato što je indoktriniran! Na kraju svoj kratki osvrt zaključuje sledećim rečima: „merila i stavovi doktrine specijalnog rata postaju opasni i neprihvatljivi tek kada se počnu primenjivati kao glavni kriterijum za vrednovanje duhovne produkcije jednog društva. Jer, to i nije nadležnost stručnjaka za specijalni rat već kritičara i kulturne i političke samoupravne javnosti.“⁶ Kovačić nije pripadao

3 *Ibid.*, str. 4.

4 Branislav Kovačić, „Špijuni i mislioci“, *Duga*, br. 233, 29. januar – 12. februar 1985, str. 4. Navedeno mesto je Kovačićev citat iz Vilićeve knjige *Specijalni rat*.

5 *Ibid.*, str. 4.

6 *Ibid.*

praksisovskom krugu, ali nije ni potrebno biti praksisovac pa uvideti svu pogubnost ideje o specijalnom ratu kao specifičnom vidu teorije zavere! Ljudska bića, pojedinci, mogu imati i određene *fiks ideje*, mogu ih i javno iskazivati, kao što postoje i određene mogućnosti lečenja. Ali, ako velike društvene institucije prihvate te ideje i deluju u skladu s njima, onda je to znak teškog oštećenja tih institucija.

Vilićevo viđenje „specijalnog rata“ očigledno nije izražavalo njegove lične stavove, nego je bilo duboko ukorenjeno i podsticano u instituciji kojoj je pripadao – u Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Do kojih je neshvatljivih razmera nerazumevanja osnovnih društvenih tokova i nedoraslosti izazovima vremena došla jugoslovenska politokratija, politička i vojna „elita“, drastično svedoči jedna zgoda koju opisuje Supekov kolega i prijatelj Milan Kangrga u *Švercerima vlastitog života*. Tu Kangrga opisuje kako je u partijskim organizacijama vojnih ustanova i jedinica čitana – kao strogo poverljiva – cirkularna „informacija“ da mu je – niko drugi nego CIA, Američka obaveštajna služba – izgradila vilu na jednom otočiću kraj Korčule. A radilo se zapravo o Kangrginoj šali da je na kamenom otočiću, simboličnog imena Gubavac, voleo da se kupa, pa je između kamenja na nekim motkama razastirao belu plahtu, jer je to bio jedini način da stvori bar malo hladovine. Tu razapetu plahtu koju je redovno sa sobom nosio zvao je „moja vila“. Vilićeve kolege iz vojnih obaveštajnih krugova iz te šale su sastavile „ozbiljnu informaciju“ da je CIA izgradila Kangrgi vilu!⁷

Tu negde, u „Kangrginoj vili“ trebalo bi zatvoriti krug o kolopletu blokovskih, ideoloških, političkih, vojnopolitičkih i policijskih *propagandnih igara* oko *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole i njihovih reperkusija na stanje duha u zemlji.⁸

7 Uporediti: Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001, str. 234–237.

8 Ovde mogu dodati i nešto na osnovu vlastitog iskustva. Kada sam, kao asistent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, 28. novembra 1972. uhapšen u pauzi između dva časa u svom kabinetu zbog članka koji sam pre više od godinu dana objavio u *Praxisu* i zbog javno izražene solidarnosti sa studentskim pokretom '68 i *Praxisom*, optužen sam za delo „neprijateljske propagande“. Dok sam se nalazio u istražnom zatvoru, rektoru Univerziteta u Sarajevu, dr Zdravku Besareviću, profesoru Medicinskog fakulteta, stizala su pisma s raznih univerziteta, iz akademskih institucija i od pojedinih intelektualaca s predlozima da interveniše u moju korist jer su mi ugrožena osnovna ljudska prava. To je bila i ostala uobičajena akademska praksa u svetu. Rektor je ta pisma, kao subverzivna, odmah po prijemu prosledivao policiji i nije mu padalo na pamet da bilo što poduzme u moju korist. Takav je bio nivo svesti o akademskom dostojanstvu u Sarajevu. Zar je onda za čuđenje što je jedna od prvih policijskih ideja bila da ustanove „za koga zapravo Jakšić radi“. Nakon izvesnog vremena istražni organi su ustanovili da *ni za koga ne radim*, ali su onda ozbiljno razmatrali mogućnost da me strpaju na psihijatrijsku kliniku: „Tako pisati i misliti, a od toga nemati nikakve koristi i ne raditi ni za neku stranu službu“ njima se činilo suludim!

Praxis – disidentski i/ili revizionistički časopis

U kontekstu političkih interesa Istočnog i Zapadnog bloka i njihovog propagandnog nadgornjavanja, kao i političkog laviranja jugoslovenske međunarodne politike nije sasvim jednostavno odgovoriti na pitanje da li je *Praxis* i da li su praksisovci bili disidenti ili revizionisti. Jedna, zapadna, strana ih je tretirala kao disidente, a druga, istočna, kao revizioniste. U tom propagandnom („hladnom“) ratu i jedni i drugi su imali svoje kalkulacije koji sa *meritumom* najčešće nisu morali imati bilo kakve veze.

Optužbe za revizionizam koje su dolazile iz političkih krugova i ideološkog aparata zemalja tzv. socijalističkog lagera, uz snažnu podršku jugoslovenskih „unutrašnjih zdravih snaga“ najblaže rečeno su bespredmetne! Da, *Praxis* je bio *revizionistički* časopis u odnosu na dogme dijalektičkog i istorijskog materijalizma. Pa šta! Većina praksisovaca je te dogme odbacivala, pa je upitno da li se uopšte može govoriti o revizionizmu.¹ Ideološke dogme, politički interesi i aspiracije Istočnog bloka prema Jugoslaviji stvorili su od *Praxisa* stalnu metu zvanične propagande, bilo da je reč

1 Možda bi bio prikladniji izraz koji upotrebljava Danko Grlić – *heretici*. Grlić, naime, govori o „unutrašnjoj vatri“ koja mislioce pretvara u heretike i tjera ih „...na *vlastitost* istraživanja, na čistoću razmišljanja i smione sumnje prema svemu imprimiranom od bezličnih foruma... I čak nije uvijek ni presudno koje su njihove vlastite granice i s koliko su dosljednosti mogli i znali prijeći ograničenost vremena u kojem su tavorili svoje dane. Dovoljan je bio i sam pokušaj da ne misle disciplinirano, u koru s drugima. Dovoljna je bila i sama težnja da samostalno prodru do nečeg novog, ili, najkraće rečeno, dovoljno je bilo da *misle* (jer samostalno misliti je zapravo tautologija, a nesamostalno mišljenje je *contradictio in adjecto*), pa da ih službenici njihovog službenog vremena, ti svuda prisutni egzekutori ljudske gluposti, dostojanstvenici i mudraci što predstavljaju stupove društva, s mržnjom, i za primjer drugima, odbace“ (Danko Grlić, *Contra dogmaticos*, str. 54).

o međudržavnim odnosima ili filozofskim časopisima. A političke osude, pa i određeni oblici represije prema praksisovcima, koji su i časopis i Korčulansku ljetnu školu pratili dugo i posle „gašenja“, takođe treba analizirati u kontekstu odnosa jugoslovenske zvanične politike prema pritiscima kojima su bili izlagani u kontaktima sa predstavnicima Istočnog bloka. Pri tome treba imati u vidu da je veliki broj intelektualaca iz zemalja istočnog lagersa simpatisao praksisovce i solidarisao se s njima, kao što su i praksisovci izražavali solidarnost sa svojim kolegama iz istočnih zemalja.² Pad Berlinskog zida predstavlja onaj simbolički trenutak u kojem se jasno očitovala sva besmislenost prigovora *Praxisu* kao revizionističkom časopisu.

Ocena *Praxisa* kao disidentskog časopisa zahteva nešto šire obrazloženje. Pod stalnim pritiskom režima, koji nije prezaio ni od represivnih mera, saradnici *Praxisa* su predstavljali izvesnu unutrašnju emigraciju i disidente pod stalnom prismotrom. Trudeći se da ih onemogući, titoistički režim nije postigao što je želeo, a nije ni želeo ono što je postigao. Praksisovci su uspeli da pored svojih radova objave ili utiču na publikovanje skoro svih značajnijih dela svetske filozofske i sociološke literature. Njihov trajni doprinos je otvaranje kulture u Jugoslaviji prema svetu i unošenje svetskih kulturnih trendova u jugoslovensku kulturu. Otuda su i animoziteti političkog vođstva jedne totalitarne, partijske države i ksenofobičnih šovinista koji su svoje usko shvaćene „nacionalne kulture“ težili da zaštite od „svetskih“ uticaja, bili prema praksisovcima tako snažni.

I tu dolazimo do ključnog problema disidentske pozicije: kada je disident uspeo u svom pokušaju i kada prestaje da bude disident? Drugo pitanje je nešto jednostavnije. Iz odgovora na drugo pitanje proizlazi i odgovor na prvo. Najkraći odgovor bi bio: disident je uspeo samo u onoj meri u kojoj njegove ideje postaju opšte dobro. Nikakva želja za moć, preuzimanje vlasti, ma koliko mogu biti fascinantni, ne simbolizuju njegov uspeh. Pre bi se moglo reći da se sudbina sa njim loše poigrala.

Kako se to desilo, pitanje je koje zahteva nešto šire razmatranje novonastale situacije u zemljama bivše Jugoslavije. Nestankom sa javne scene

2 Najčešće su bile u pitanju češke, poljske i mađarske kolege. Povodom agresije trupa Varšavskog pakta avgusta 1968. učesnici Korčulanske ljetne škole obratili su se „svjetskoj javnosti“ izražavajući punu solidarnost s narodima Čehoslovačke, a i telegram „drugom Titu“ pozivajući ga da učini „sve što je moguće za interese socijalističke Čehoslovačke“. Uporediti: *Praxis*, br. 1–2/1969, str. 307–310. Spisak potpisnika apela sadrži preko 140 imena. Počinje s Ernstom Blohom, Herbertom Markuzeom, Seržom Maleom, a završava se s Rudijem Supekom, Dankom Grlićem, Ljubomirom Tadićem. U istom broju *Praxis* objavljuje i predavanje Danka Grlića na Radio Bernu pod naslovom „Marginalije uz Čehoslovačku i nove tendencije u socijalizmu“ (str. 316–324).

ličnosti Josipa Broza, početkom osamdesetih godina, poremećena je labilna ravnoteža onih uskih oligarhijskih, pretorijanskih, krugova koji su ga nasledili i koji su u borbi za njegovo nasleđe odustali od jugoslovenske opcije. Kao posle smrti Aleksandra Makedonskog, da povučem jednu istorijsku paralelu, stvorene su na tlu sada već bivše Jugoslavije satrapije, a jugoslovenski geopolitički prostor je refeudalizovan. Nestankom sizerena novi feudalski koji su veoma čvrsto omeđili svoje feude stupili su u otvorene sukobe. Jugoslavija je kao država dovedena do ekonomske, političke, kulturne i moralne propasti. Naravno, nedemokratski karakter i prve i druge Jugoslavije ne ostavlja prostor za lament nad nestankom te državne tvorevine Južnih Slovena, ali se svaki civilizovani čovek mora, ipak, zapitati da li je je taj raspad morao biti i tako krvav.

Kao ni u drugim istočnoevropskim društvima, ni u Jugoslaviji izlaz iz istorijskog kraha totalitarizma nije vodio ka demokratskom raspletu, nego je jedan – titoistički – totalitarizam, preplavljen valom šovinizma, rastočen u više novih, takođe autoritarnih, pa i totalitarističkih sistema, čija je politička osnova – nacionalizam. „Triumf nacionalizma“, karakterističan ne samo za Jugoslaviju, nego i za druge zemlje tzv. realnog socijalizma i žestok, prvo politički, kulturni, ekonomski, a kasnije i vojni sukob međusobno suprotstavljenih malih nacionalizama doveo je do građanskog, međuetničkog i verskog rata na tlu bivše Jugoslavije, koji je u prethodnim godinama i decenijama brižljivo pripreman. Mnogi građani Jugoslavije su takav razvoj događaja snagom instinkta samoodržanja sa strahom predosećali, dok je zbunjena međunarodna zajednica pokušavala da oko jugoslovenskog „Papenovog lonca“ bez sigurnosnog ventila izgradi *cordon sanitaire*, da bi štete od budućih sukoba za evropske zemlje, a pre svega za Evropsku uniju, bile što manje. A o koristima da se i ne govori!

Kada je reč o disidentskoj poziciji, postoje bar tri mogućnosti. Prva: ako se situacija u jednom društvu radikalno izmeni, onda se disidentska pozicija ruši kao kula od karata. To se upravo desilo u postkomunističkim zemljama istočne, centralne i jugoistočne Evrope. Ako pri tome nestanu i države, kao što je to slučaj sa Jugoslavijom, onda se jednostavno disidentska pozicija gasi. To, naravno, ne znači da iz drugih razloga i na drukčiji način isti ili neki drugi ljudi ne mogu biti disidenti u novouspostavljenim državama.

Drugi način gubljenja disidentske pozicije jeste taj da sami disidenti odustaju od svojih prethodnih uverenja, bilo da su pokajnici, bilo da se pvedu za novim političkim modama. Zajednički praksisovski disidentski dani kao da se zaboravljaju. Tako su mnogi disidenti u Jugoslaviji postali žrtve „bede malih nacionalizama“, ali su u ime svojih nacija počinili velika

zla.³ To se može pokazati na jednostavnom primeru: u skladu sa novom političkom klimom, a reklo bi se i sa šovinističkom modom na političkoj sceni Srbije, koja Srbe uzdiže u status „nebeskog naroda“, Mihailo Marković se veoma oštro odnosi prema politici Zapada, na kojem je veoma često profesionalno boravio, pa u tom kontekstu i prema svakom tipu disidentstva. Odbija pomisao da bi mogao postati disident ili biti tretiran kao disident.⁴ Tako, na primer, Đilasovo disidentstvo ne ceni osobito („mali zemljotres“), a ogromnu popularnost Đilasove knjige *Nova klasa* na Zapadu, direktno nipodaštava, mada je knjiga i po njegovom sudu postala „...klasično delo disidentske literature“. „Međutim“, nastavlja Marković, „brzo je postalo jasno da za Zapad u 'disidentstvu' nisu bile bitne ideje. One su mogle biti i leve i desne – ali su uglavnom bile irelevantne. Bitno je bilo da se disidentstvo upotrebi kao instrument rušenja bilo kakvog socijalističkog društva. Krajem osamdesetih godina to je postalo savršeno jasno.“⁵

Napokon, postoji i treća mogućnost. To su oni retki disidenti koji svojim delima postaju građani sveta, a svojim kosmopolitizmom daleko nadilaze okvire društava u kojima su živeli. Među disidentima u Jugoslaviji takvi su beskrajno retki. Navešću imena trojice koji su, nažalost, u toku „trećeg balkanskog rata“ umrli: Danila Kiša, Rudija Supeka i Gaju Petrovića. Možda takvih ima i među živima, ipak je bolje sačekati i videti. Iskustvo velikog ruskog disidenta Aleksandra Solženjicina i njegov teatralni povratak u Rusiju daju osnova za čekanje.⁶

3 Dr Radovan Karadžić, na primer, takođe je voleo da naglasi da je bio žrtva titoističkog režima. Dobroslav Paraga, Vojislav Šešelj i mnogi drugi takođe imaju argumente za isti stav.

4 „Proglasili su me za 'disidenta' iako sebe nikad tako nisam zvao i tolerisali su sve što sam govorio o Karlu Marksu i raznim postojećim oblicima marksizma... U svojoj zemlji mogu biti kažnjen, ali ne i osuđen... U Americi bih bio dvostruko otuđen – od svoje zemlje i od države i naroda“ (*Juriš na nebo*, str. 22).

5 *Juriš na nebo*, str. 201. Marković se nijednog trenutka ne pita odakle onda tolika popularnost *Nove klase*, koja se može porediti sa Solženjicinovim *Arhipelagom Gulag*. Zašto neke druge knjige, uključujući i njegove nisu izazivale tako široke rasprave? Krajem osamdesetih godina je pao Berlinski zid, pa je postalo očigledno kakva su bila i ta „socijalistička društva“. Markoviću je u duhu čuvene Staljinove formulacije „savršeno jasno“ da su disidentske ideje za Zapad irelevantne, pa nikakva dalja upitnost nije potrebna.

6 Za temu o sudbini *Praxisa* zanimljiv je i Solženjicinov odnos prema Zjuganovljevim komunistima. Milan Subotić piše da je Solženjicin „ironijom istorije“ „...nazvao činjenicu da su 'potomci lenjinskih anti-patriota' sada sebe proglasili 'ruskim patriotima' i stvorili 'nacionalno-patriotski pokret' koji predstavlja 'najčudovišnju zbirku 'crvenih' i 'belih' pod vođstvom KPRF, partije koja se ni imenom nije distancirala od sopstvene prošlosti, a izdaje se za pristalicu 'pravoslavija'“. Uporediti: Milan Subotić, *Solženjicin anđeo istorije*, Logos (Biblioteka Reč), Beograd 2007, str. 70. Subotić navodi zapažanje jedne autorke (Tolstaya) „Za one koji uživaju u posmatranju spektakla života, to je bila samo

Veliku vrednost praksis grupe Nadežda Čačinović vidi u intelektualnoj koncentraciji oko *Praxisa*, odnosno da su praksisovci dali najvišu razinu u raspravama o poslovima zajednice. Biografije praksisovaca su po njenom mišljenju „gotovo redom bile partizanske, skojevske, ali i golo-otočke: urednici i saradnici znali su gdje su i što je oko njih“. To je značilo da su praksisovci imali ista ishodišta kao mnogi vlastodršci, ali su u jednoj nedemokratskoj zemlji, u kojoj nije bilo vladavine prava, nezavisne javnosti i slobode izražavanja, u kojoj je partijski aparat nastojao zadržati monopol moći i uticaja, bili kritički korektiv „čije su kritičke primjedbe bile neugodne, ali i izvor inspiracije za službeni pogon. Jugoslovenska je disidentska kultura obuhvaćala mnoge stupnjeve oporbenosti.“⁷

Antiintelektualne floskule optužbi ideoloških korifeja i naganjača bivšeg režima, književnica Dubravka Ugrešić bi rekla – *soft-totalitarizma* – zamenile su optužbe intelektualcima kao „izdajicama svojih naroda“ i „propagatora povratka na – komunizam“, pa je opet razloga za disidentsku poziciju bilo napretek. Ako je stara završena, nova igra, s novim pravilima i novim kartama počinje. Jedan tip disidenta iščezava sa javne scene i postaje predmet kulturne arheologije. Kako nema jednostavnog skoka iz totalitarizma u demokratiju, otvaraju se mogućnosti za nove disidente.

I zaista, proces raspada Jugoslavije i rat doneli su ključni obrat u „društvenom angažmanu“ većine jugoslovenskih intelektualaca, kako disidentata tako i one većine koja je služila u različitim oblicima propagandnog i ideološkog aparata „starog režima“. Carevo novo ruho ideoloških zaštitnika i čuvara „samoupravnog socijalizma sa ljudskim likom“ i bogata trpeza „marksističkih centara za teorijski rad“ veoma su brzo, praktično preko noći, odbačeni i zamenjeni pojanjem novim nacionalnim božanstvima i nacionalnim idejama. Taj nacionalistički obrat koji su doživeli neki, u to vreme mlađi ljudi, koji su se podastirali uglednim praksisovcima, kao što je to slučaj sa Mislavom Kukočem u Zagrebu, ili ljudi srednje generacije, kao što je to slučaj sa Rasimom Muminovićem i Aleksom Buhom iz Sarajeva, u tim turbulentnim vremenima nije sasvim iznenađujući. Prethodni slučajevi, kao što je onaj sa Fuadom Muhićem, nisu vredni pomena. Jedan oblik kolektivističke identifikacije zamenjen je drugim. Kolektivistički identitet socijalizma zamenjen je kolektivističkim nacionalnim identitetom.

još jedna predstava (B. J.: Solženjicinovi nastupi u seriji televizijskih emisija po povratku u Moskvu) na temu *sic transit gloria mundi*. A što je slava sjajnija, tužnije je posmatrati njenu prolaznost“ (*ibid.*, str. 68).

7 Videti: Nadežda Čačinović, „Godine sa *Praxisom*“, predavanje u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011, str. 212.

Promenjena je retorika, ali ne i praksa. Osude disidenata, „anarho-liberala“ i „neprijatelja svih boja“, zamenjena je osudom „nacionalnih izdajnika“, „jugonostalgičara“ i „mondijalista“. Tužioc i sudije su delom ostali isti, optužnice su preformulisane.

Ove brze i dramatične promene nisu prošle bez lomova na svim stranama. Nisu svi bivši ideološki i politički naganjači obavezno obukli „novo nacionalno ruho“ i počeli da sviraju u nacionalne gusle, diple i tamburice. Niti je za sve bilo mesta u serklu novostvorenih nacionalnih država, niti su, istini za volju, svi želeli da zauzmu ta mesta. Na drugoj strani, ni svi bivši disidenti-intelektualci, koji su odbijali da se identifikuju sa autoritarnim kolektivizmom titoističkog režima, nisu odbacili novi tip autoritarnog kolektivizma – nacionalšovinistički ili nacionalsocijalistički, kao što to pokazuju pojedini primeri ponašanja ljudi bliskih *Praxisu* ili iz najužeg praksisovskog kruga.

Može se reći da su u pripremama ratnih zbivanja, propagandi suprotstavljenih nacionalnih ciljeva i interesa, njihovoj maksimalizaciji i neodmrenoj isključivosti, u ratnim događajima koji su početkom devedesetih godina usledili, intelektualci igrali raznovrsne, često protivrečne uloge, tako da se linije podele među njima nisu podudarale samo sa nacionalnim. Pri tome se ne bi smela izgubiti iz vida činjenica da u nedovoljno razvijenim društvima intelektualci često igraju one socijalne uloge koje im po prirodi njihovog bića ne pripadaju, a u višenacionalnim društvima takve uloge ih često dovode u centar društvenih sporenja. Tako se umetnici i naučnici, pre svih pisci i filozofi, pojavljuju u ne uvek primerenim odorama političara i državnika, visokih činovnika administracije ili savetnika, lidera političkih grupa ili jednostavno „nacionalnih radnika“. Veliki deo novih nacionalnih i državnih vođa i njihove svite čine bivši disidenti. Postkomunistička društva daju obilje iskustvene evidencije u tom pravcu. Ali, time je i priča o disidentima u društvima „realnog socijalizma“ definitivno završena.⁸

8 Ne mogu a da se na ovom mestu ne prisetim razmišljanja jednog od prvih velikih disidenata novog doba, Aleksandra Hercena, koji opisuje tužnu sudbinu emigracije, njenu nesposobnost za sagledavanje promena života i unutrašnje razmirice koje je onesposobljavaju za promenu stanovišta: „Tako prolaze godine: postepeno se sve menja oko njih. Tamo gde su bile gomile snega raste trava, umesto šipraga – šume, umesto šume – sami panjevi. Oni ništa ne primećuju. Neki izlazi su se sasvim srušili i zatrpali. – A oni stalno tu kucaju; otvorili su se novi otvori, kroz njih nadire svetlost u mlazevima, a oni gledaju na drugu stranu“ (Aleksandar Hercen, *Prošlost i razmišljanja*, tom III, str. 37; srpskohrvatsko izdanje, Beograd, Kultura, 1951). Pišući o sudbini Aleksandra Solženjicina, svakako najpoznatijeg „komunističkog“ disidenta druge polovine dvadesetog veka, Milan Subotić u knjizi *Solženjicin anđeo istorije*, primećuje: „U svakom slučaju, urušavanjem komunizma radikalno se menjao položaj i značaj nekadašnjih 'kritičkih

Krug-putanja „od državnog intelektualca do disidenta i nazad“, kako bi rekla Dubravka Ugrešić, definitivno je zatvoren.⁹

U tragičnim zbivanjima u kojima je izgubljen mir, a obični ljudi postali protagonisti i žrtve rata izgleda da je na dramatičan način postavljena dilema da li su intelektualci ljudi bez domovine ili je nacionalizam sudbina čoveka sa Balkana. U ljude je prvo posejan strah od svega što se ne može odrediti kao kolektivni (nacionalni) identitet, što se ne uklapa u sliku pripadnosti jednoj i jedinstvenoj naciji, da bi se onda na tom humusu kultivisale – Miroslav Krleža bi rekao „diluvijalne“ – mržnje, netrpeljivosti, osveščene i neosveščene ostrašćenosti, koncentrisana agresivnost koje su sve strane u sukobu odvele u koloplet zločina. Primitivna politička kultura, nezrelost za zajednički život i civilizovane oblike rešavanja društvenih sukoba, tribalizam, plemenske pljačke i obračuni, ratno profiterstvo i rušilački nagoni probuđeni u ljudima, deo su šireg civilizacijskog i kulturnog modela koji je tako snažno obeležio poslednju deceniju dvadesetog veka na

intelektualaca' u Rusiji i u Istočnoj Evropi. Nestankom predmeta njihove kritike i gubitkom disidentskog oreola, negdašnji progonjeni kritičari i moralni autoriteti odjednom su se obreli u 'raščaranom svetu' tržišta i politike, suočivši se sa izborom između buduće (političke ili strukovne) 'profesionalizacije' ili društvene marginalizacije" (str. 66–67). Subotić primećuje da je Solženjicin „...nastavio da deluje u skladu sa starim modelom kritičkog angažmana i ulogom 'duhovnog vođe'" (str. 67). Uporediti: Milan Subotić, *Solženjicin anđeo istorije*, Logos (Biblioteka Reč), Beograd 2007.

- 9 „Disident više nije disident, egzil više nije egzil, čak ni zbilja nije više TA zbilja. I pravo na temu, njegov poslednji *copyright*, oduzeto mu je. Željezne zavjese više nema, u modi je kulturni nomadizam i istočnoevropski pisac (IEP), čitajući brojne stranice koje su o njemu ispisali zapadnoevropski pisci (ZEP-ovi), osjeća se načas ili zadugo, manje više – pokradenim“ (Dubravka Ugrešić, *op. cit.*, str. 177). Videti takođe i opis disidentske pozicije u knjizi Stanka Cerovića *U kandžama humanista*: „Diktature svojim protivnicima daju veličinu sudbine, a demokratije svojim sramotu incidenta. Tako je i sa propagandom: diktatura da istini oreol jedine i nepobjedive veličine, jer se svim sredstvima bori protiv nje, a demokratije svedu istinu na psihološki problem neprilagođenih i neuspjelih ljudi. U diktaturi mediji ne pominju ni jednom riječju istinu, tako da je ona monopol hrabrih; u demokratiji je svi mediji pomenu, na beznačajnom mjestu, na omalovažavajući način, tako da se izgubi u spektakularnim vijestima i pričama. Na taj način je obezvrijeđeno, kao demontirana bomba, jedino blago koje imaju hrabri: istina. Kad on poželi da urlikne, ona je već mrtva.“

„U ovakvom odnosu demokratije prema kritičarima ima neke tihe, sadističke torture, kao da im ostavlja taman toliko života da služe za primjer nemoći i neuspjeha. Ko oduстане može da bude pretvoren u zvijezdu, jer ništa nema važnije za stabilnost demokratije nego ta čudna pojava pretvaranja kritičara u stubove oportunitizma, kao što je urađeno sa rok muzikom. Najkorisnije i najuspjelije mode su one koje liče na pobunu, ponekad izgleda da cijelo društvo, od dna do vrha, živi u erzacu pobune.“ Uporediti: Stanko Cerović, *U kandžama humanista*, Samizdat/Free B92, Beograd 2000, str. 138–139.

Balkanu. Tu deceniju, kao i one koje su joj prethodile, mogli bi, parafrazirajući ideju jednog historičara o novoj evropskoj historiji, označiti kao „vreme netrpeljivih“,¹⁰ ili – kazano rečima starog mudraca – „vreme bogato nesrećama“, koje je donelo „surovi rat“ a da ni „jalovi mir“ nije na vidiku, vreme u kome je „mržnja bila utoliko jača što je nepravednija bila“.¹¹ Stanovišta onih koji su stvarali duh te epohe beščaća ili mu se suprotstavljali ocrtavaju horizont u kome se kreće tragična sudbina balkanskog disidenta.

Izmenjeni društveni uslovi u novom vremenu donose i nove pojave. Krutu državnu ideologiju staljinističkog marksizma potisnule su takođe kolektivističke ideologije retrogradnog nacionalizma. Te su ideologije u svojoj osnovi imale ideje plemenskih zajednica krvi i tla, a ugrađene su u temelje državnog uređenja u novonastalim balkanskim državama. Ksenofobija postaje jedna od glavnih karakteristika javnog života. Kao kontrapunkt njima pojavljuje se neoliberalizam kao osnova „divljeg kapitalizma“ koji karakteriše nove državne sisteme. Pojavljuju se i novi ambiciozni ideolozi koji nastoje da „zaostalu balkansku masu“ privedu tokovima modernog života. Ti „kreatori modernog javnog mnjenja“ najčešće se suprotstavljaju dominantnom etnonacionalizmu i žele se predstaviti kao bitni, visokoprofesionalni, ekspertski (analitičarski) *novum* u kulturi balkanskih društava. Nastojanja prethodnih generacija najčešće jednostavno ignorišu, stavljaju u zagrade ili čak potpuno negiraju. Smatraju da novi svet počinje od njih i da su prethodna kritička suprotstavljanja autoritarnoj vlasti – kao što su to nesumnjivo bila praksisovska – u osnovi beznačajna.

Ovde će biti pomenuta samo dva pisca iz daleko šireg kruga tih modernijih ideoloških nastojanja. Tako Ugo Vlasisavljević u svom delu *Lepoglava i univerzitet* ističe da se praksis filozofija „...pokazala i kao najveća pretnja i kao najveći spas već narušenog političkog sistema (u kojem je otkriveno zaostajanje tehnologije i nezajamčena znanstvenost). Svojim proširenjem pojma prakse toliko da može obuhvatiti svu teoriju, ova filozofija je obavila najpoželjniju političku zadaću svog vremena: reaproprijaciju i domestikaciju teorije (u vidu tzv. 'konstruktivne kritike' koju su sami političari bili prinuđeni da traže). Ali, budući da je provela radikalno odvajanje filozofije od društvene znanosti (u vidu tzv. 'bespoštedne kritike svega postojećeg') nad njom je ostala sumnja, koja se sve više pokazala opravdanom, da je to samo prividno učinila, dajući maglovito, sasvim neuvjerljivo obećanje

10 Asocijacija na naslov istoimene knjige beogradskog historičara Andreja Mitrovića.

11 Uporediti: Kornelije Tacit, *Analii*, Srpska književna zadruka, Kolo LXII, knjiga 422, Beograd 1970, str. 15. i 24.

podvrgavanja teorije praksi. Zato je zaslužila da ne bude nikada posve ni uključena – u univerzitet i društvo. Njeno istinsko mjesto je ideološki marginalizovani filozofski fakultet, u doba kada je društvena znanost uglavnom prešla na fakultet političkih znanosti.¹² Tim svojim stavom Vlasisavljević je čitaoca uveo u dosta mutne vode: kakvu su to ideju „konstruktivne kritike“ zastupali praksisovci? Kakvu je to „domestikaciju“, narodski rečeno „pripitomljavanje“, teorije izvršila praksis filozofija u korist političkog sistema a da je ipak bila marginalizovana? Štaviše, nejasno je kakva je to marginalizacija, kada su praksisovci, sa Filozofskog fakulteta u Beogradu, na primer, bili posebnim zakonom (*lex specialis*) izbačeni kao pariye na ulicu, a još manje je jasno kako se to društvena znanost „preselila“ na fakultete političkih nauka. Poznato je koliko je taj Filozofski fakultet bio oštećen onemoćavanjem osmoro nastavnika i saradnika da obavljaju svoj redovni nastavni i naučni rad, koliko je tom egzemplarnom represijom oštećena kultura jugoslovenskog društva u celini. Nepoznato je, međutim, šta su time dobili fakulteti političkih nauka u zemlji. Naravno, nije sporno da su i na fakultetima političkih nauka delovali i neki ozbiljni naučnici, ali bi minimum korektnog stava zahtevao da autor pokaže koji su to naučni rezultati, nastali na fakultetima političkih nauka, „znanstveno bili na razini“ ili nadvisili one koje su stvorili praksis filozofi. Napokon, Vlasisavljevićeva teza da se „prelazak sa socijalizma na nacionalizam... može predstavljati kao reinterpretacija antropologije, tačnije kao etnička redefinicija humanizma...“ krajnje je sporna jer sugeriše odgovornost praksisovskog humanizma za etnonacionalizam čije krvave posledice i sâm Vlasisavljević uviđa.

Noviji prilog negiranju i same pomisli o tome da li su jugoslovenski marksisti, praksisovci, bili disidenti dao je i profesor političke sociologije na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta, Todor Kuljić. Nije to učinio u nekoj od svojih inače obimnih knjiga, na primer onoj o Titu, nego u jednom kratkom prilogu objavljenom u dnevnom listu *Politika*, 17. marta 2010. (str. 14). Tu on, „gledano iz visine“, tvrdi da disidenti „nisu bili protivnici staljinizma, nego sam Tito“.¹³ Kuljić piše da je dovoljno izaći do više perspektive odakle se bolje vidi celina da bi se videlo da je odnos između Tita i njegovih kritičara koji ga posmatraju iz „žablje perspektive“ sasvim drukčiji. A gledano „odozgo“ „Zapad nije mnogo mario ni za Đilasa ni za praksisovce... Glavni disident u međunarodnim razmerama bio je Tito... a tek

12 Ugo Vlasisavljević, *Lepoglava i univerzitet. Oglеди iz političke epistemologije*, II izdanje, Maunagić, Sarajevo 2009, str. 125–126.

13 Todor Kuljić, „Tito je najveći disident“, *Politika*, 17. mart 2010, str. 14.

se sa nadepohalne osmatračnice vidi da je Tito prvi uneo virus raskola u lager koji se konačno raspao 1989. Godina 1948. bila je prva pukotina u zidu koji je pao 1989. Naravno da to Tito nije želeo, ali su iz ptičje perspektive namere manje važne od posledica.¹⁴ Neka ovde bude ostavljeno po strani pitanje šta je sve iz „ptičje perspektive“, posebno iz „ptičje pameti“ manje ili više važno, ostaje da je, po Kuljiću, Tito bio najkrupniji komunistički disident pored Trockog, da je „sačuvao partiju od raskola“ „na klasičan staljinistički način“ i da je „ostao komunista“. Ako se neko okane gledanja „iz visine“, sa „nadepohalne osmatračnice“ i „ptičje perspektive“, pa se suoči sa realnim istorijskim činjenicama i životom, veoma jednostavno može da ustanovi da – po Kuljićevim kriterijima – postoje bar još tri veoma krupna komunistička disidenta koji su sačuvali svoje partije od raskola i ostali komunisti. To su Mao Cedung, Nikolae Čaušesku i Enver Hodža! Kuljić, naravno, ima pravo da bude fasciniran Josipom Brozom, može da mu, osim Trockog, priključi i pomenutu trojku komunističkih vođa, da stvori svoj imenik disidenata u kome nema mesta za ličnosti kao što su Aleksandar Solženjicin i Milovan Đilas, uzgred pomenuti praksisovci ili nepomenuti Mihailo Mihajlov! Načela elementarne pristojnosti – da se neki drugi i oštriji kriteriji ne pominju – ipak bi mu nalagala da ne prigovara disidentima da su „...udobno učestvovanje u titoističkom režimu“ zamenili „udobnim zaboravom“, da im spočitava masovno samosažaljenje zbog tobožnjeg „stradanja u titoizmu“, da ih optužuje za konvertitstvo početkom devedesetih.

Da je reč samo o „žutoj mrlji“ u pamćenju, koju autor pripisuje „disidentima-konvertitima“ Kuljićevo novo, neuobičajeno shvatanje disidentstva ne bi zasluživalo osobitu pažnju. Ta se „žuta mrlja“ Kuljiću vraća kao bumerang. Đilas je, na primer, u zemlji koju je hteo da revolucionarno sruši – Kraljevini Jugoslaviji – robovao dve godine, a u Titovoj Jugoslaviji – zemlji koju je hteo revolucionarno da gradi – bio „udobno smešten“ u zatvorima devet godina!¹⁵ Mihaila Mihajlova je, zbog benigne kritike kulturnih prilika u Sovjetskom Savezu, Tito kao kuljićevski disident prema Sovjetskom Savezu, držao godinama na robiji! Još manje sreće Kuljić ima sa praksisovcima.

14 *Ibid.* „Pukotina u zidu“ je loša metafora. Nije u pitanju samo logika: kako se 1948. može pojaviti „pukotina u zidu“ ozidanom skoro dve decenije kasnije. Zid je podignut prema zapadu, da smerni građani socijalističkog raja u Istočnoj Nemačkoj ne bi bežali na Zapad, a ne da bi se komunističke partije i države zadržale u lageru. Za to su služili tenkovi, kao oni u Čehoslovačkoj 1968. godine. A i ideologija koja Tita proglašava za disidenta.

15 O apsurdno da je Đilas u Kraljevini Jugoslaviji, državi koju je hteo da razori, robijao dve godine, a u „socijalističkoj Jugoslaviji“, državi koju je hteo da stvara, robijao devet godina, šire videti: Božidar Jakšić, *Balkanski paradoksi*, poglavlje „Disidenti – nezavršena priča“, Beogradski krug (Biblioteka Krug), Beograd 2000, str. 186–195.

Gajo Petrović i Rudi Supek, da ne pominjem ovde neka druga praksisovska imena, umrli su, presvisnuli kao socijalisti, a da nikada nijednom svojom rečju, nijednim svojim privatnim ili javnim gestom nisu dali podršku režimu Franje Tuđmana! U čemu se ogleda njihovo konvertitstvo?! Veći deo svog bogatog intelektualnog opusa posvetili su kritici staljinizma, za razliku od Kuljićevog „glavnog disidenta u međunarodnim razmerama“ – Tita koji je do kraja života ostao veran „marksizmu lenjinizmu“. Kuljićevog starijeg kolegu, profesora sociologije politike, Ljubomira Tadića, s nekoliko drugih profesora i saradnika Skupština Srbije je *posebnim zakonom* „udobno“ poslala na berzu rada. Treba li pri tome pominjati da je upravo Tadić bio javno protiv Titovog izbora za doživotnog predsednika. Još manje je potrebno pominjati da se Kuljić „udobno smestio“ na Tadićevo mesto. Jedino je zaboravio da je udar koji je tada titoistički autoritarni režim zadao Filozofskom fakultetu u Beogradu, kao što se vidi iz Kuljićevog priloga o disidentima i kolumni njegovih kolega, „političkih analitičara“, u masovnim medijima, ostavio trajne negativne posledice i po intelektualni i po moralni dignitet te institucije i njenih saradnika.

Potrebna je ogromna količina intelektualne i moralne bezobzirnosti da bi se jedan autoritarni vođa, neprikosnoveni doživotni diktator proglašavao za disidenta, čak i iz „nadepohalne osmatračnice“. Uostalom „viša“ i „žablja“ perspektiva nisu toliko udaljene kao što se to čini profesoru sociologije politike, Todoru Kuljiću. Kada čuje da se konji potkivaju i žaba digne nogu!

Svaka nova generacija intelektualaca u novonastalim balkanskim državama, a da se o novim političkim režimima i ne govori, ma koliko se pozivala na „slavnu“ prošlost, ponaša se kao da kulturni život društva počinje upravo od nje. Sve što je prethodilo, pa i utkano u savremene kulturne tokove, postaje beznačajno, bezvredno. Nešto što treba predati zaboravu, da bi samo svetla stvaranja te nove generacije svetlela punim sjajem. Koga se danas, u upinjanju političkih i kulturnih elita da se uključe u evropske vozove velike zajednice država, tiče što *Praxis* i Korčulanska ljetna škola nisu bili samo Evropa nego i svet? Nikoga! *Damnatio memoriae* je danas na delu. Koga se danas tiče što su se praksisovci sistematski suprotstavljali jednom autoritarnom, endemičnom režimu kakvi su postojali u zemljama istočnog bloka?! Nikoga! Oni nisu bili čak ni disidenti!

Predrag Vranicki je u jednom razgovoru za časopis *Marksistička misao*, razmatrajući odnos zvaničnih političkih krugova prema *Praxisu*, kao bitnu činjenicu istakao: „*Praxis*“ je bio prvi časopis u historiji svih naših naroda koji je imao opravdanu i zasluženu međunarodnu reputaciju, časopis koji je okupio sve najbolje i najznačajnije teoretičare marksiste u svijetu, časopis

koji je svijetom pronio ne samo antistaljinističku kritiku nego i kreativnu marksističku misao i ideju samoupravnog socijalizma, koji je tada postojao, barem u svojim historijskim počecima, jedino u Jugoslaviji... Nije mala stvar da u ovom svjetskom idejnom Babilonu jedna grupa marksističkih intelektualaca jedne male zemlje ostvari takav časopis koji nemaju ni najrazvijeniji narodi.¹⁶

16 Predrag Vranicki, „Revolucija i kritika. Sto godina marksizma poslije Marxa“, *Marksistička misao*, posebno izdanje, Beograd 1983, str. 127.

Deo četvrti
PRAXIS IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA

*Stoga je potrebno filozofiji 'sve boljeg života'
suprotstaviti filozofiju ljudske slobode.*

Rudi Supek

Mihailo Marković

Svetozar Stojanović

Ljuba Tadić

Dragoljub Mićunović

Zagorka Golubović

Miladin Životić

Nebojša Popov

Trivo Inđić

Uvod

Pokušaj stvaranja jugoslovenske intelektualne zajednice sredinom šezdesetih godina prošlog veka oko zagrebačkog filozofskog časopisa *Praxis* i Korčulanske ljetne škole obeležiće autentičan doprinos internacionalizaciji jugoslovenske kulture. Jedno od njihovih temeljnih načela bilo je da deluju u što širim međunarodnim okvirima, da ideje nastale u jugoslovenskoj kulturi predstavljaju svet i da svetske ideje približe domaćim stvaraocima. Nije ih vodila želja za prestižom ili da propagiraju Jugoslaviju u svetu, nego da doprinesu jedinstvu jugoslovenske, evropske i svetske kulture. Tako „kao naročito važan razlog“ njenog osnivanja u „Prijedlogu za osnivanje filozofsko-sociološkog seminara (Ljetne škole)“, praksisovci ističu: „naše sasvim nedovoljne dodire sa inostranim filozofima i sociolozima, naročito onima marksističke orijentacije, a koji su često puta javno izražavali svoje simpatije za našu zemlju. Zanemarivanje takvih dodira stvorilo je utisak da smo mi zemlja nesposobna za trajniju kulturnu saradnju sa inozemstvom, i da ostajemo uglavnom 'hrabri primitivci', a što je sasvim pogrešno, jer su nam kontakti sa vanjskim marksistima i filozofima uopće potvrdili da nipošto ne zaostajemo za evropskim nivoom... Svakako je jedan od naših kulturnih zadataka da naše ljude oslobađamo 'provincijalizma', a to se najbolje postiže živim dodirima sa vanjskim stručnjacima.“¹ Internacionalni sastav učesnika Korčulanske ljetne škole potvrđuje da je ovo načelo dosledno sprovedeno. Isti je slučaj i sa časopisom. Dovoljno je videti impresivni internacionalni sastav Savjeta i pisaca objavljenih priloga.

1 „Prijedlog za osnivanje filozofsko-sociološkog seminara (Ljetne škole)“, str. 2. Manuskript u posedu autora, datiran u Zagrebu, decembra 1962. godine. Predlog je, u ime Inicijativnog odbora, potpisao Rudi Supek. Da Ljetna škola nije bila namenjena oficijelnoj državnoj propagandi, govori i stav iz „Prijedloga...“ da je Škola institucija „koja bi dobronamernim ljudima iz drugih zemalja omogućila da se upoznaju sa situacijom u našoj filozofiji i sociologiji“.

Da je reč o temeljnoj internacionalnoj orijentaciji časopisa i Škole, može se jednostavno pokazati vraćajući se spisu Rudija Supeka „Čemu služi Korčulanska ljetna škola?“, u kojem je naglasio internacionalni karakter Korčulanske ljetne škole kao „istaknute internacionalne znanstvene ustanove“. Tu postavlja pitanje u čemu je međunarodni značaj škole i u odgovoru ističe dva cilja:

- „1. razvijanje dijaloga na relaciji Istok – Zapad, odnosno između filozofa i sociologa iz socijalističkih i nesocijalističkih zemalja; i
2. djelovanje u smislu intelektualne integracije Evrope, u užem smislu, i stvaranje dodira među intelektualcima u širem, planetarnom smislu, to jest u granicama univerzalnosti same filozofije i nauke.“²

Obrazlažući šta znači „intelektualna integracija Evrope“, Supek naglašava da se „ne radi ni o kakvom apstraktnom ili idealističkom 'evropeizmu'. Riječ je o nečemu veoma konkretnom. Prije svega, u čisto političkom i militarističkom pogledu radi se o odbacivanju blokovske podjele Evrope između dviju supersila, SAD-a i Sovjetskog Saveza. Ove supersile zabavljene opasnošću koja im prijete od Maove Kine i konkurencijskom ekspanzijom prema Trećem svijetu, žele da neutraliziraju Evropu, da je održe u stanju političke podijeljenosti, te ekonomske i naučno-tehnološke stagnacije. Kako su sve evropske zemlje postale premale da bi u skladu sa suvremenim naučnim i tehnološkim razvitkom mogle organizirati onu ekonomsku osnovu koja je neophodna za normalni tempo razvitka, očito je da je integrisanje evropskog ekonomskog i intelektualnog potencijala postala u neku ruku povijesna nužnost.“³ Ova vizionarska ideja „intelektualne integracije Evrope“, preuranjena u vreme kada je nastala, a po svemu sudeći i u današnje vreme, svojom snagom svakako nadmašuje realne pokušaje političke integracije Evrope pod dominacijom ogromnog birokratskog aparata i najjačih evropskih zemalja. A odbacivanje blokovske podele Evrope, kao jedno od načela praksisovske orijentacije, nije moglo ostati nezapaženo u propagandnim aparatima istočnog i zapadnog bloka.

Već sama pojava *Praxisa* predstavljala je malo čudo. Zagrebački filozofi, kojima su se pridružile kolege iz Beograda i drugih kulturnih centara Jugoslavije, uspjeli su da šezdesetih i u prvoj polovini sedamdesetih godina okupe na saradnju veoma značajne filozofe i sociologe širom sveta. Izvesti tako široku i od totalitarne države nekontrolisanu internacionalizaciju celih sfera ljudskog duha u jednoj neravnomerno i nedovoljno razvijenoj i kulturno

2 Rudi Supek, „Čemu služi Korčulanska ljetna škola?“, manuskript u posedu autora, str. 8.

3 *Ibid.*, str. 7–8.

oskudnoj zemlji, predstavljalo je pravi podvig. Ma koliko da međunarodni je prestiž, koji su *Praxis* i Korčulanska ljetna škola imali, mogao biti značajan i za režim, ta intelektualna zajednica se od samog početka našla pod stalnim pritiskom političkih činilaca, da bi sredinom sedamdesetih bila sasvim onemogućena u radu. Pri tome treba imati u vidu da osnivači i saradnici *Praksisa* nisu bili nikakvi filozofski, pa i politički istomišljenici. Bili su to ljudi koji su ozbiljno razumeli „dijalektiku oslobođenja“ i uporno razvijali „filozofiju slobode“. Ja, naravno, citiram najznačajnije predstavnike *Praksisa*, Gaju Petrovića i Rudija Supeka.

Pojava *Praksisa* nije ni u svim zemljama realnog socijalizma – pod uslovom da je u nekima od njih i primećena – dočekana uvek s kritičkom sumnjičavošću. Tako su praške *Literárni noviny* 8. januara 1966. objavile kraću informaciju o pojavi *Praksisa* kao ugodnog štiva za čitanje: „Zagrebački filozofi uspjeli su, naime, da stvore filozofsku reviju koja je umjela da spoji znanstveni nivo s književnim oblikom, stručnost s esejom, sistematičnost s aktuelnošću i široki međunarodni pregled s domaćom problematikom i intelektualnim zbivanjem.“⁴ Autor posebno naglašava da je praksis orijentisan na probleme prakse, ljudske emancipacije, celovitog čoveka, kritičke analize otuđenja i postvarenja. Prednosti u odnosu na situaciju u Čehoslovačkoj autor vidi u činjenici da su praksisovci već rešili problem legitimnosti te problematike u marksizmu, pa nastoje da Marksove ideje dalje razviju i kritički konfrontiraju sa savremenim marksističkim mišljenjem, ali i sa samom socijalističkom realnošću u zemlji i inostranstvu. Ova informacija je bitna bar iz dva razloga: prvo, da pokaže da su i u drugim zemljama realnog socijalizma (Čehoslovačka, Poljska, Mađarska, na primer), zrelijim i bogatijim kulturama od kultura jugoslovenskih naroda, bez obzira na velike pritiske zvanične staljinističke ideologije, težnje za osvajanjem slobode kritičkog mišljenja bile isto toliko snažne kao i u Jugoslaviji. Drugo, časopis i Škola su od samog svog nastanka sticali međunarodni ugled i imali nesumnjivo pozitivnu reputaciju. O tome svedoči i podatak da su pojedine zapadne komunističke partije u svojim težnjama da se oslobode uticaja sovjetske ideologije i vlastitog staljinizma izricale o *Praxisu* veoma visoko mišljenje.⁵

4 L. S., „Praxis“, *Literárni noviny*, Praha, 8. januar 1966. Prevedeno u *Praxisu*, broj 2/1966, str. 308–309.

5 Videti, na primer, članak „Kritički marksizam jednog hrvatskog časopisa“, koji je napisao Lucio Lombardo Radice objavljen u listu KP Italije *L’Unita* 11. jula 1967, a preveden u *Praxisu* u br. 5–6/1967, str. 865–867. Autor posebno ističe priloge Rudija Supeka, Veljka Rusa i Andrije Krešića u br. 1–2 za 1967. godinu. Supeka smatra jednom od „jakih glava“ grupe, hvali Rusovo razmatranje dileme između političkog monizma i političkog

Politika jugoslovenske države u to vreme sastojala se u manje-više uspešnom balansiranju između suprotstavljenih interesa dva osnovna politička bloka, Istočnog i Zapadnog, začinjenom okupljanjem „nesvrstanih zemalja“. Međunarodni prestiž te države i njenog neprikosnovenog vođe, Josipa Broza Tita, bio je daleko iznad njihovog stvarnog uticaja i moći. Propagandni aparati velikih političkih i ideoloških blokova zbivanja na jugoslovenskom tlu pratili su s pažnjom koja je prevazilazila njihove stvarne potrebe. Toj pažnji svakako nisu mogle da izmaknu takve autentične pojave u kulturi kakve su bili *Praxis* i Korčulanska ljetna škola, posebno s obzirom na veliki međunarodni ugled koji su veoma brzo stekli. Taj interes neće prestati ni posle nestanka *Praxisa* i Škole s javne scene, praktično sve do delimičnog kraha blokovske politike koji simbolizuje pad Berlinskog zida. Koliko su interesovanja propagandnih aparata i jednog i drugog bloka doprinosila pojačanju ili slabljenju unutrašnjih pritisaka na praksisovce, teško je precizno odrediti.

Ovde je važno primetiti da su u komplikovanim odnosima posleratnog kopiranja sovjetskog modela,⁶ zatim sukoba, pa protivrečnih procesa pominjenja i „normalizacije odnosa“ između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, jedna od tačaka u kojima su ideološki aparati obe strane mogli pokazati veoma visok stupanj saglasnosti bili *Praxis* i Korčulanska ljetna škola. Štaviše, sovjetskoj strani je bilo veoma zgodno da opštu primedbu o „revizionizmu“ usmeri upravo na praksisovsku orijentaciju i obezbedi sebi odstupnicu u formalnim razgovorima vrhovnih rukovodstava, kao što je i jugoslovenskoj strani kritika praksisovske pozicije pružala zgodan izlaz da dokazuje ne samo da nije revizionistička, nego da se i sama bori protiv revizionizma.

pluralizma, između ideološkog centralizma i „kolektivnog intelektualca“, kao i Krešićevo zalaganje za javnost rasprava u državnim organima, javnu kritiku, mogućnost opoziva mandata, imperativne i vremenski ograničene mandate. Taj tekst je preveo Vjekoslav Mikecin.

- 6 Tako je, neposredno posle Drugog svetskog rata, nekoliko stotina mladih ljudi poslato u Sovjetski Savez da studiraju humanističke, prirodne, tehničke nauke. Trojica eminentnih praksisovaca počela su svoje studije filozofije na Univerzitetu u Lenjingradu: Gajo Petrović, Andrija Krešić i Ivo Kuvačić. Ne treba posebno naglašavati da su sva trojica izneverila očekivanja i jugoslovenske i sovjetske strane od njihovih studija „na izvorima marksizma“. Videti takođe: Mario Spinella, članak u časopisu *Rinascita* od 26. januara 1968, koji je *Praxis* objavio pod naslovom „Rinascita o Praxisu“, br. 1–2/1968, str. 216.

Budi se Istok: *Audiatur et altera pars!*

*O znanstvenosti ne može biti riječi
kad bijes izbija iz svake rečenice.*

Danko Grlić

Početak šezdesetih godina dolazio je do razmene „filozofskih delegacija“ socijalističkih zemalja. Jedan od organizatora skupa „Čovjek danas“, u Dubrovniku, juna 1963. godine, Andrija Krešić ostavio je o tome skoro anegdotsko svedočanstvo. Otvarajući skup, insistirao je na razmeni mišljenja i slobodnoj diskusiji, „jer skup nije zamišljen da na njemu dođe do konfrontacije između nekakvih zemaljskih, državnih filozofija“.¹ Naravno, jedno su dobre namere, a napor da se odustane od uobičajene socijalističke prakse i u filozofskim krugovima sasvim je druga stvar. Tako Krešić beleži mali incident sa rukovodiocem sovjetske delegacije, Jovčukom, na kraju skupa:

1 Andrija Krešić, *Humanizam i kritičko mišljenje* (priredio Božidar Jakšić) Službeni glasnik i Res publica, Beograd 2010, str. 93. A zatim Krešić nastavlja: „Pošto sam bio jedan od organizatora tog skupa, vodio sam precizne bilješke. Nekim čudom ostale su sačuvane, tako da mogu da svjedočim, iznoseći precizne podatke. Naučni skup 'Čovjek danas' u Dubrovniku trajao je četiri dana, od 19. do 22. juna 1963. godine. Pored jugoslovenskih filozofa učestvovala su i kolege iz jedanaest zemalja: Bugarske (Sava Ganovski i Todor Vlov), Čehoslovačke (Milan Pruha i Ivan Svitak), Francuske (Lucien Goldman, Roger Garaudy, Serge Mallet, Henri Lefebvre, Maximilien Rubel), Indije (Barliney), Mađarske (Vilmoš Soša i Zoltan Simodi), Meksika (nisam zabilježio ime), Njemačke DR (Mattäus Klein i Hermann Ley), Poljske (Marek Frichand i Bohdan Suhodolski), Rumunije (Theodor Bugnariu), SAD (John Somerville, Erich Fromm, A.W. Levy, Arnold Kauffman) SSSR-a (četiri predstavnika Instituta za filozofiju Sovjetske akademije nauka sa Jovčukom na čelu; imena ostalih nisu mi ni saopštili, nemam ih zabilježene – istakao B. J.). Pored članova uprave Jugoslovenskog udruženja za filozofiju, kao referenti iz Jugoslavije su učestvovali Danko Grlić, Andrija Krešić, Mihailo Marković, Vuko Pavićević, Danilo Pejović, Zagorka Pešić-Golubović, Gajo Petrović, Svetozar Stojanović, Rudi Supek, Predrag Vranicki (abecednim redom)“ (*ibid.*, str. 93).

„Dubrovački skup je protekao u živoj diskusiji. Kad više nije bilo diskutana-ta ja sam u ime radnog predsjedništva završio sastanak otprilike sljedećim riječima: da nam je žao, što eto moramo da završimo, a možda bi još bilo diskusije, ali iscrpeli smo listu diskutana-ta i ja se zahvaljujem svima koji su nam se odazvali. Održao sam u tom smislu kratak govor. Posebno sam naglasio da smo, organizujući ovaj simpozij imali u vidu da se problemi čovjeka i humanog progressa pojavljuju kao svjetski problemi, a ne samo kao problemi ovog ili onog dijela svijeta. 'Ravnopravnost' se, po našem mišljenju, javlja kao neophodna pretpostavka solidarnosti. To pretpostavlja i pravo na slobodu iskazivanja vlastitih stavova svakog pojedinca, što smo ovdje nastojali omogućiti koliko je to od nas zavisilo. To znači, dalje, da je moje pravo na kritiku povezano sa mojim dugom da obratim pažnju na kritiku mojih pogleda. Inostranim učesnicima sam poželio ugodan boravak u Jugoslaviji i sretan put. Time sam, dakle, završio sastanak. Nakon toga se sovjetski predstavnik, Jovčuk, javio da hoće on da govori. Pošto je lista diskutana-ta bila iscrpljena, a ja sam završio, rekoh, ne može da se govori: 'Vi ste mogli da govorite u toku sastanka, a sada je sastanak završen'. Pobune se protiv toga naši u radnom predsjedništvu. Možda ne bih trebao da spominjem imena, ali znam da su na tom dubrovačkom sastanku Svetlana Knjazev i Mihailo Marković bili protiv takvog mog stava. Htjeli su da se Jovčuku dopusti da priča, a zapravo da, po partijskom običaju 'dâ završnu riječ'. Izidu iz radnog predsjedništva demonstrativno. Ja ipak nisam dopustio Jovčuku da govori, jer on bi završio, ja sam to znao, sovjetskim zaključkom i demantovao sve ono što je na skupu bilo vrijedno, a onda bih morao dati mogućnost i drugima da govore. A svi su imali prilike da ranije govore. Tako smo se razišli sa ovim malim incidentom na kraju.“²

Bez obzira na ovaj „mali incident“ čini se da je početkom šezdesetih godina postojao obostrani interes za saradnju između jugoslovenskih i sovjetskih filozofskih radnika. *Praxis* beleži pojedine susrete i donosi informacije o saradnji. U sovjetskim časopisima se, takođe pojavljuju slične informacije. Tako je nakon boravka i posete Beogradu, Sarajevu, Ljubljani i Zagrebu, u novembru 1965. godine, u časopisu *Вопросы философии* broj 5 za 1966, grupa sovjetskih filozofa objavila svoja „Zapažanja o filozofskom životu u Jugoslaviji“. „Zapažanja“ su potpisali S. F. Odujev, P. V. Kopnin, A. S. Kovaljčuk, V. Ž. Kele i V. P. Kuzmin. Posle uopštenih informacija o susretima i organizaciji filozofskog života u Jugoslaviji, članovi grupe pišu: „Značajno, ako ne i glavno mesto u filozofskom životu Jugoslavije zauzimaju pitanja

2 Op. cit., str. 94.

odnosa filozofije i savremene stvarnosti, problemi čoveka, ideje humanizma. Posebno aktivno ih u sadašnje vreme razmatra grupa filozofa koji određuju liniju časopisa *Praxis* i onih koji ga slede: G. Petrović, D. Pejović, D. Grlić, R. Supek, B. Bošnjak i drugi u Zagrebu, M. Životić u Beogradu, A. Tanović u Sarajevu. Opšti smer ideja koje razvijaju sastoji se u sledećem. Čovek je glavni predmet filozofije. Suština čoveka sastoji se u praksi, u tome da je on aktivno, delatno biće. Tako od aktivnosti čoveka zavisi pravac i hod društvenog razvitka. Smisao socijalizma sastoji se u razvitku humanističkih načela društvenog života u formiranju 'autentične ličnosti'. Jednako stvarnost socijalizma još ne odgovara tom idealu. U socijalizmu postoje različite forme otuđenja – ekonomske, političke, duhovne. No socijalizam, za razliku od kapitalizma ima mogućnosti da ih prevaziđe.³ Ovi autori zapažaju da su jugoslovenski filozofi okrenuti delima „mladog Marksa“, da smatraju svojim zadatkom zaštitu interesa ličnosti, njene slobode, razvitka, „razotuđenja“, da se zalažu za principe humanizma, deklarirajući neophodnost kritičkog odnosa prema stvarnosti. Sa zadovoljstvom konstatuju da je linija časopisa *Praxis* daleko od toga da je podržavaju svi jugoslovenski filozofi. Osnovna zamerka im je da jugoslovenski filozofi neopravdano proširuju pojam dogmatizma i još manje opravdano odbacuju „teoriju odraza“, koju je Lenjin smatrao osnovom materijalističke teorije spoznaje. Ako se ovome doda i želja za proširenjem saradnje sa jugoslovenskim filozofima, zapažanja ovih autora mogu se smatrati u osnovi kolegijalnim.⁴

Da su i praksisovci smatrali saradnju sa sovjetskim kolegama potrebnom i korisnom, svedoči i činjenica da je u *Praxisu* broj 1/1966. objavljena kratka, ali precizna informacija o poseti delegacije sovjetskih filozofa Jugoslaviji. Tako je ostalo zabeleženo da su sovjetski filozofi posetili Beograd, Sarajevo, Dubrovnik, Split, Rijeku, Zagreb, Kumrovec i Ljubljanu. Po svim uzusima sorealističkog protokola precizno su zabeleženi brojni susreti, izleti, večere, kao i to da je dogovorena uzajamna poseta jugoslovenskih filozofa SSSR-u u proleće 1966. godine.⁵

3 S. F. Odujev, P. V. Kopnin, A. S. Kovalčuk, V. Ž. Kele i V. P. Kuzmin, *Вопросы философии*, No. 5/1966, str. 159.

4 Milan Kangrga je zabeležio uzvratnu posetu delegacije Jugoslovenskog udruženja za filozofiju Sovjetskom Savezu 1966. kada su u zvaničnim razgovorima u Akademiji nauka bili hladno primljeni i „oštro kritizirani“, a u neposrednim kontaktima u Lenjingradu, Kijevu, a posebno u Tbilisiju, vrlo srdačno! Uporediti: Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, splitsko izdanje, str. 82–83. Na istom mestu pominje i srdačne susrete prilikom posete delegacije JUF-a Budimpešti, posebno posetu Lukaču u njegovom domu.

5 Sovjetski filozofi su se u Zagrebu sastali sa članovima Upravnog odbora JUF-a, redakcijom časopisa *Praxis*, članovima Upravnog odbora Korčulanske ljetne škole, s predstavnicima

Da su zapažanja sovjetskih kolega i u *Praxisu* protumačena kao pokušaj da se uspostavi korektan kolegijalni odnos, bez obzira na razlike u stavovima, potvrđuje činjenica da se u *Praxisu*, br. 4–6/1966. pojavio ne samo prevod teksta sovjetskih kolega, nego i zvanični Protokol o saradnji između Jugoslovenskog udruženja za filozofiju i Instituta filozofije Akademije nauka SSSR-a, koji su potpisali Gajo Petrović, kao predsednik JUF-a, i F. Konstantinov, kao direktor Instituta filozofije AN SSSR-a. Protokol u šest tačaka sadrži saglasnost o saradnji: uzajamni pozivi i pomaganje razmene boravka filozofskih radnika, sistematsko informisanje o filozofskoj literaturi, proširenje saradnje filozofskih časopisa, razmene preporuka o prevođenju filozofske literature, konsultacije o pitanjima organizacije filozofskog rada.⁶

Ovaj pokušaj „bratske saradnje“, verovatno u tom momentu obostrano iskren, ipak je poprimio neke karakteristike „komedije zabune“. Nije moglo biti reči o uspostavljanju odnosa „starijeg i mlađeg brata“, odnosno o pacifikovanju jugoslovenskih filozofa sa sovjetske strane unutar procesa „pomirenja“ između Jugoslavije i SSSR-a na partijskom i državnom nivou, ali ni o sovjetskom prihvatanju slobodnog dijaloga sa jugoslovenskim filozofima, koji „marksizam–lenjinizam“, „dijalektički i istorijski materijalizam“ i „teoriju odraza“ nisu smatrali „kamenom mudrosti“. Pokazalo se da je razlika u statusu potpisnika „protokola o saradnji“ dosta bitna: Gajo Petrović ga je potpisao kao predsednik JUF-a, dakle, u ime stručnog udruženja, a F. V. Konstantinov kao direktor Instituta filozofije AN SSSR-a, akademik. Te razlike su ostale nepremostive i prilikom uzvratne posete jugoslovenskih filozofa Sovjetskom Savezu.⁷

Hrvatskog filozofskog društva i Hrvatskog sociološkog društva, saradnicima Katedre za filozofiju Filozofskog fakulteta. Primio ih je i dekan tog fakulteta, posetili su „rodnu kuću druga Tita u Kumrovcu“, a gostovali su na tribina „5 minuta poslije 8“ u Studentskom centru u Zagrebu. U susretima Upravnog odbora JUF-a i sovjetskih filozofa učestvovali su Gajo Petrović kao predsednik, Danilo Pejović kao potpredsednik, Milan Kangrga kao sekretar, te Danko Grlić, Andrija Krešić i Miladin Životić, kao članovi uprave JUF-a. Do uzvratne posete jugoslovenskih filozofa Sovjetskom Savezu je i došlo, o čemu je Gajo Petrović ostavio i nekoliko foto-zapisa.

- 6 Uparedit: „Protokol predstavnika Jugoslovenskog udruženja za filozofiju i Instituta filozofije AN SSSR o susretima i saradnji u oblasti filozofije“, *Praxis*, br. 4–6/1966, str. 838–839. Na istom je mestu i prevod „Zabilješke o filozofskom životu u Jugoslaviji“, str. 840–844. Treba takođe pomenuti da je *Praxis* zabeležio i jednu – ako se tako može reći – slučajnu posetu sovjetskih filozofa Jugoslaviji iz oktobra 1964, koji su došli „u grupi sovjetskih turista“. Uparedit: *Praxis*, br. 1/1965, str. 162.
- 7 Te susrete delegacija Ivo Kuvacić opisuje na sledeći način: „Sredinom šezdesetih godina najprije je u Jugoslaviji gostovala brojna sovjetska delegacija filozofa, a godinu dana kasnije jugoslavenska delegacija filozofa napravila je uzvratni posjet Sovjetskom Savezu. To u stvari nisu bili susreti u kojima filozofi dveju zemalja raspravljaju o aktualnim pitanjima

Da nije reč samo o „nepremostivim razlikama“ u filozofiji i društvenoj teoriji koje bi mogle biti i legitimne, nego o (veliko)državnoj politici koju su sovjetski filozofski „radnici“ uporno sprovodili, postalo je potpuno jasno na sastancima redakcija filozofskih časopisa socijalističkih zemalja. Redakcija *Praxisa* je – sigurna u vrednosti svoje pozicije i svoju sposobnost da se odupre pokušajima pacifikacije i nuđenju „bratske pomoći“ – prihvatila učešće na takvim sastancima. Tako je u Opatiji, decembra 1967, bez obzira na pret hodne grube napade u sovjetskim časopisima, ali i u domaćoj štampi, održan „Susret urednika filozofskih i socioloških časopisa evropskih socijalističkih zemalja“. Sovjetski pisci su žalili što na sastanku nisu učestvovali predstavnici beogradskih časopisa *Dijalektika* i *Socijalizam*, a Gajo Petrović je jednostavno otkrio osnovni cilj sovjetskih učesnika: „Kao kakva baba-Roga Praxis se pojavljuje i tamo gdje treba zastrašiti vlastite filozofe.“⁸

U Sovjetskom Savezu su objavljivani milioni knjiga u veoma velikim tiražima. Stanovi tamošnjih intelektualaca bili su najčešće skromno opremljeni (pod uslovom da su mnogi intelektualci uopšte imali stanove), ali su skoro redovno svi zidovi bili „prekriveni“ knjigama. Objavljivano je takođe i jako mnogo dela prevedenih sa skoro svih svetskih jezika. Naučna literatura, posebno tehnička, takođe je bila dostupna i u prevodima, mada je i sovjetska literatura tog tipa bila solidnog kvaliteta.

Pa i pored tako bogate izdavačke produkcije, mnoga dela su prepisivana rukom ili su prekucavana na pisaćim mašinama u nekoliko primeraka (takozvani *samizdat*), a onda dalje prešampavana. Ne treba posebno naglašavati da je u takvim slučajevima bila reč o delima onih pisaca koji su bili kritički orijentisani prema sovjetskom sistemu. Mnoge afere sa književnicima i naučnicima koji su zatvarani, osuđeni na dugogodišnje robije u dalekim prostranstvima „arhipelaga Gulag“, internirani van glavnih gradova ili, jednostavno, uz oduzimanje državljanstva proterivani iz zemlje, poznati su svetskoj javnosti. Takvim merama podvrgavani su i dobitnici Nobelove nagrade. Iznošenje njihovih neobjavljenih dela iz zemlje predstavljalo je

svoje struke i o nekim društvenim problemima, već je to bio pokušaj sa sovjetske strane da se po unaprijed smišljenom i razrađenom scenariju frontalno nasrne na praxis-filozofiju i paralizira njezin utjecaj koji se naglo širio. Ta namjera naročito je došla do izražaja na drugom susretu u Moskvi, u zgradi Akademije nauka. Bilo je očito da se članovi njihove delegacije međusobno natječu u tome ko će biti oštiji u napadima na stavove naše delegacije, čime su ujedno učvršćivali svoj akademski i društveni položaj. Jer šef njihove delegacije bio je predsjednik Ideološke komisije Centralnog komiteta KPSS, dakle, vrlo moćan čovjek, pa je pojedincima iz delegacije, referentima i diskutantima, bilo itekako stalo kakav će on steći utisak o njihovim istupima“ (Ivo Kuvačić, *Sjećanja*, str. 149).

8 Videti: Gajo Petrović, „Još dvije godine Praxisa“, *Praxis*, br. 1–2/1967, str. 351.

u pravilu pravi podvig, skopčan sa životnim rizicima. Slično je i sa unošenjem „nepodobne literature“ u Sovjetski Savez. Sovjetski putnik koji je u svom prtljagu imao takvu literaturu, na primer i jugoslovenski filozofski časopis *Praxis*, bio je izložen ozbiljnim rizicima.

Ključni „čuvari partijnosti“ sovjetske filozofije imali su u osnovi svog pristupa ideju da je „marksizam–lenjinizam“ obavezna ideologija svih socijalističkih zemalja, a „dijalektički i istorijski materijalizam“ jedinstveni temelj na kojem počivaju marksistička filozofija i društvena nauka. Tako je M. B. Mitin u časopisu *Иностранная литература* objavio članak „O takozvanim 'novim varijantama' marksizma“, zapravo osvrt na XIV međunarodni filozofski kongres, održan u Beču u kome osuđuje sve filozofske pravce osim interesima staljinističke partije podređenog marksizma. Posebno se okomio na one „ljude koji sebe nazivaju marksistima“, koji ratuju za stvaralački razvitak marksističke filozofije odbacujući njegove osnovne naučne postavke. Mitin jugoslovenskim filozofima zamera da su pod zastavom borbe protiv dogmatizma razvili antropološko-humanistički pravac u filozofiji, odbacili marksističko-lenjinističku teoriju otuđenja u ime neklasne, neistorične antropološke koncepcije čoveka i otuđenja kao centralnog problema marksizma. Redakciji *Praxisa* zamera da se tesno idejno povezala sa onima koji su strani marksizmu, a koji sebe nazivaju marksistima, kao što su E. Bloh, A. Lefevr, L. Goldman, a takođe i poznatim kritičarima marksizma, kao što su H. Markuze i F. Fetčer. Mitin je konsterniran činjenicom da Rudi Supek piše da ne postoji jedan marksizam ni jedinstvo misli samog Marksa. Posebno mu zamera što u prvi plan ističe „teoriju otuđenja“ bez koje je lišen istorijske dijalektike i, u savremenim uslovima, najoštrijeg kritičkog oružja. Veoma se ljuti na Supeka i one koji apstraktno poimaju otuđenje, „apstraktne humaniste“ prema kojima „istorija čovečanstva prestaje biti istorija klasnih borbi i postaje neka vrsta istorije otuđenja“.⁹ Objektivni smisao nastupa filozofa praksis grupe Mitin „otkriva“ u odbacivanju međunarodnog karaktera lenjinizma, međunarodnog značenja velikih lenjinskih ideja, odvajanju lenjinizma od marksizma i njihovom

9 V. B. Mitin, „O takozvanim 'novim varijantama' marksizma“, *Иностранная литература* No. 3/1969, str. 222. Povodom sličnog Mitinovog članka objavljenog u časopisu *Вопросы философии*, br. 7 za 1971. Danko Grlić primećuje da bi autor praksisovce, ali i druge ugledne marksizmu naklonjene filozofe, stavio na „stub sramote“, pa dodaje: „Za one koji nisu pod direktnom jurisdikcijom gazde Mitina takve kvalifikacije mogu zvučati i veselo. Ali svaka šala prestaje kad na tom spisku pročitamo imena onih kojima ne samo duhovna i materijalna, već često i fizička egzistencija još uvijek može ovisiti o tom specijalisti za zabludjele duše sa gotovo pedesetogodišnjim radnim stažom.“ Uporediti: Danko Grlić, *Contra dogmaticos*, Praxis, Zagreb 1971, str. 55–56 (u napomeni).

suprotstavljanju. Posebno im zamera na stavu da Lenjin nije teoretičar i da nema smisla govoriti o lenjinskoj etapi razvoja filozofije marksizma. Toj „revizionističkoj grupi“ *Praxisa* pripada i Predrag Vranicki kome je Mitin posvetio osnovnu pažnju u članku. To bi trebalo da bude kritička analiza stavova Predraga Vranickog; odnosno njegovog nastupa na kongresu u Beču, te njegovog ključnog dela *Istorija marksizma* i teza „Socijalizam i problem otuđenja“ izloženih na skupu „Marks i savremenost“, u Novom Sadu, 1964. godine. U osnovi potcenjivački, Mitin pristupa tezama Vranickog „O neophodnosti različitih varijanti u marksističkoj filozofiji“, kao izrazu revizionizma praksis grupe koja za odstupanje od principa marksizma optužuje sovjetske filozofe. Mitinu posebno smeta Vranickijeva teza o neophodnosti različitih varijanti marksizma jer znači „idejno razoružanje radničkog pokreta“, a njena funkcija odgovara ciljevima savremenih „sovjetologa“ i „marksologa“. Mitin ne veruje da je filozofsko saznanje mnogoznačno kao mnogoznačna stvarnost i naglašava da se: „stav Vranickog o neophodnosti različitih varijanti marksističke filozofije ničim principijelno ne razlikuje od buržoaskog stanovišta o neophodnosti i neizbežnosti pluralizma filozofskih sistema“.¹⁰

Mitinov napad je Rudi Supek stavio u kontekst opravdanja okupacije Čehoslovačke kao obračuna s progresivnim tendencijama u razvitku socijalizma. Istakao je da se nisu promenili ni pisci ni njihova argumentacija koja se sastoji od starih staljinističkih klišeja. Kao „prokušanom“ staljinističkom borcu, Mitinu je posebno smetala antropološko-humanistička orijentacija *Praxisa* i praksisovska teza da ne postoji jedinstveni marksizam niti jedinstvo marksističke misli. Takve teze po Mitinu služe „razbijanju socijalizma iznutra“ i „slabljenju socijalizma“ u svetskim razmerama. Supek se razložno pita „da li je moguće sa ljudima koji tako misle i sude voditi neki filozofski dijalog i promicati oblike filozofske suradnje i razmjene.“¹¹

Optužbe za „anarholiberalizam“ Rudi Supek doživljava kao jednu od političkih nalepnica koje se bez pokrića štampaju u velikim tiražima. Sovjetski pisci su taj pojam povezivali s prudonizmom kojim su označavali ideju

10 *Ibid.*, str. 225. Uz Mitinove stavove vredno je pomenuti mišljenje Ive Kuvačića: „Najviše su nas napadali ideolozi istočnog bloka, jer je kritika koju smo razvijali u časopisu *Praxis* i u Ljetnoj školi udarala u same korijene staljinizma.“ Videti: Ivo Kuvačić, *Sjećanja*, Razlog, Zagreb 2008, str. 71.

11 Rudi Supek, „M. B. Mitin na starom poslu“, *Praxis*, br. 3–4/1969, str. 644. Autor ironično primećuje da je Mitin čak i njegovo ime krivo napisao, kao i naslov njegovog članka, nagovestivši da Mitin ima „neke podsvjesne poremećaje u zapamćivanju“ i da „nikad nije shvatio Marxa a još manje revolucionarni značaj teorije otuđenja u uvjetima etatizma i birokratizma, u kapitalističkoj kao i socijalističkoj varijanti“.

samoupravnog socijalizma. Imajući u vidu bitne razlike između Marksa i Prudona, Supek smatra da isticanje uloge tržišta i značaja slobodnog ugovaranja daju Prudonovom anarhizmu izrazito liberalistički karakter. A uloga tržišta i slobodnog ugovaranja jesu dve bitne tačke kritike savremenog etatizma koji insistira na kontroli tržišta, centralizaciji državnog planiranja i zakonskoj kontroli čitavog društvenog života. Svojim napadima na Jugoslaviju staljinizam je pre Hruščova ispisao sramne stranice istorije socijalizma, a posle Hruščovljeve kritike staljinističke prakse u jugoslovenskom samoupravnom socijalizmu je video upravo „prudonizam“, „reviziju marksizma–lenjinizma“, odnosno anarholiberalizam.¹² Pošto je konstatovao da su napadi na teoriju samoupravnog socijalizma vršeni preko filozofskih časopisa, Supek postavlja dva pitanja: *'kakav marksizam za savremeni socijalizam, odnosno kakav marksizam za etatistički socijalizam.'*¹³ Supek okreće oštricu kritike tvrdnjom da su Staljin i njegovi adlatusi Mitin, Judin i Konstantinov tridesetih godina dvadesetog veka izvršili reviziju marksizma prilagodivši ga koncepciji etatističkog socijalizma, odloživši proces odumiranja države *ad calendas graecas* i odbacivši teoriju otuđenja.

Ma koliko to zvučalo paradoksalno, Supek je 1956. „branio“ jedan Kardeljev govor u Skupštini, koji je žestoko napao jedan od sovjetskih teoretičara A. Rumjancev. Naravno, branio je teoriju samoupravljanja od dogmatiskih optužbi za „slabljenje diktature proletarijata“, „uvođenje u privredu zakona ponude i potražnje“, „lokalne egoističke tendencije“ i sličnih floskula. Slično je postupio i s člankom Alfreda Kosinga „Krivotvorenje i odbacivanje materijalističke dijalektike po modernom revizionizmu“, objavljenom u *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1972. godine. Kosing je *Praxis* i praksisovce optužio da su kristalizacija tačka „desnog revizionizma“. Pobrojao je G. Petrovića, M. Kangrgu, R. Supeka, D. Grlića, P. Vranickog i I. Kuvačića iz Zagreba i V. Koraća, Lj. Tadića, S. Stojanovića, M. Životića, M. Markovića iz Beograda. Supek navodi dva osnovna Kosingova prigovora: prvo, praksisovci su jednu zaokruženu filozofsku koncepciju izdavali za pravu marksističku filozofiju, što je odgovaralo potrebama borbe imperijalizma protiv marksizma–lenjinizma. Drugo – čime je nehotično potvrdio autentični međunarodni ugled *Praxisa* – „ova filozofija je došla iz jedne socijalističke zemlje i bila istovremeno antisovjetski i antilenjinistički označena, što

12 Rudi Supek, „Anarholiberalizam i marksizam“, *Praxis*, br. 1–2/1973, str. 273–282. Ovde je i zbog domaćih, jugoslovenskih ideoloških i političkih naganjača koji su praksisovce optuživali za anarholiberalizam, kao što je to činio Kardelj, potrebno podsetiti na izvoriste ove „anarholiberalističke etikete“ u dogmatskom staljinizmu.

13 *Ibid.*, str. 276.

ju je činilo naročito atraktivnom za neke krugove. Stoga je 'filozofija praxisa' mogla da djeluje stimulatивно i objedinjavajući na stvaranje revizionističkih pozicija kako u socijalističkim, tako i u kapitalističkim zemljama i da doživi blagonaklonu potporu imperijalističkih ideologa i ustanova. Časopis 'Praxis' što ga izdaje ova grupa u posljednjim godinama se razvio – također u vezi s održavanjem svake godine Korčulanske ljetne škole – u jedan direktan centar revizionizma.¹⁴ Taj „revizionistički centar“ je preuzeo praktično sva relevantna imena svetskog marksizma, što Supek pomalo ironično shvata komplimentom učinjenim praksisovcima. S druge strane, Supek smatra da je u zemljama tzv. realnog socijalizma došlo do birokratsko-etatičkog odrođavanja socijalizma, koji više i ne zaslužuje ime socijalizma. Razloge žestokih napada otkriva u činjenici da *Praxis* nudi alternativni model etatičkom socijalizmu, razvijanjem ideja samoupravnog socijalizma.¹⁵ Na kraju svog članka Supek na diskretan način stavlja do znanja da praksisovcima nije trebala nikakva „21. sjednica Predsjedništva CK SK“ da bi se ogradili od negativnih pojava anarholiberalizma, odnosno od liberalističkog poimanja „uloge tržišta i privrednih odnosa među osamostaljenim proizvodnim i neproizvodnim organizacijama“.¹⁶

Da je redakcija *Praxisa* imala i intelektualne i moralne snage da se suoči sa kritikama koje dolaze iz Sovjetskog Saveza potvrđuje činjenica da je G. P. (Gajo Petrović) preveo i u *Praxisu* objavio članak M. V. Ivanove „Problemi humanizma u suvremenoj jugoslovenskoj literaturi“, objavljen u časopisu *Филозофске науке*, No. 2/1967.¹⁷ Pošto je pohvalila radove Bogdana Šešića, Andrije Stojkovića, Dušana Nedeljkovića, Zagorke Mičić i, naročito, Dragutina Lekovića i Jakima Sinadinovskog, autorka sa žaljenjem konstatuje da „u Jugoslaviji ima niz filozofa koji su na osnovu svojih teorijskih umovanja i konstrukcija postavili 'antropološki humanizam' ili takozvani 'naturalizam-humanizam'“.¹⁸ Da ne bude zabune o kome i o čemu je reč, Ivanova odmah pominje niz članaka u *Praxisu* i imena svih članova redakcije

14 Citirano prema prevodu Rudija Supeka. Videti: Rudi Supek, „Anarholiberalizam i marksizam“, *Praxis*, br. 1–2/1973, str. 278. Bilo bi zanimljivo istražiti da li je Alfred Kossing preuzimao stavove jugoslovenskog „nedogmatskog“ ideologa Vladimira Bakarića ili je Bakarić negde dobro „proučio“ marksizam-lenjinizam.

15 Otuda se Supek ne čudi da se napadima dogmatičara Istočnog bloka pridružuju i domaći – Radivoje Kepa Davidović i Dragiša Ivanović, na primer, koji pokazuju „da kod nas još nije sve propalo“.

16 *Ibid.*, str. 282.

17 M. V. Ivanova, „Problemi humanizma u suvremenoj jugoslovenskoj literaturi“, *Филозофске науке*, No. 2/1967, str. 163–169. Videti: *Praxis*, br. 5–6/1967, str. 868–879.

18 M. V. Ivanova, *ibid.*, str. 873.

i nastavlja: „Marksističku filozofiju oni ne promatraju kao nauku o najopćenitijim zakonima razvitka prirode, društva i ljudskog mišljenja, kao metodu naučne spoznaje i revolucionarnog preobražavanja svijeta, nego kao filozofiju 'slobodne ljudske djelatnosti'.“¹⁹ Kangrga, na primer, „vrši svoja umovanja“ insistirajući na tome da su pojmovi, kao što su objektivna realnost, objektivne zakonitosti i uzročnost, pojmovi mehanicističkog i vulgarnog materijalizma. Greh Gaje Petrovića je u tvrdnji da se objektivna realnost ne sme određivati kao nešto što postoji izvan i nezavisno od svijesti i što se može otkriti samo putem slobodnog stvaralačkog delovanja. Vranicki je sumnjiv zato što smatra da je stupanj slobode djelovanja ličnosti osnovni kriterijum izgradnje socijalizma. Ništa bolje ne prolaze ni Sveta Stojanović, Miladin Životić i Danilo Pejović. Nejasno je da li se autorka više zgražava nad otvorenom saradnjom praksisovskih filozofa sa svojim zapadnim kolegama ili nad činjenicom da zapadne kolege „ne škrtare u pohvalama na adresu G. Petrovića, R. Supeka, P. Vranickog“. Teši se kritičkim pogledima Edvarda Kardelja, Veljka Vlahovića, Borisa Zihlerla i Borisa Majera na „apstraktni humanizam“, koji je, po Kardeljevim rečima bliže religiji nego nauci. Pošto se prethodno kritički osvrne na poznati članak Rudija Supeka „Još jednom o alternativni: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam“,²⁰ autorka se u zaključku zalaže za saradnju s filozofima Jugoslavije „istupajući za stvaralački razvitak filozofske misli na osnovi dijalektičkog marksizma, dosljednog provođenja principa marksizma-lenjinizma i aktivne borbe s ideologijom antikomunizma“.²¹

Redakcija *Praxisa* slično je postupila kada je u prevodu objavila članak D. I. Česnokova „Zaoštravanje idejne i političke borbe i suvremeni revizionizam“, štampan kao uvodnik u časopisu *Вопросы философии*.²² Borba protiv revizionizma osnovna je preokupacija Česnokova: „Revizionizam je prema proračunu buržoaskih ideologa pozvan da idejno pripremi tlo za razbijanje komunističkog pokreta iznutra, za slabljenje pozicija socijalizma,

19 *Ibid.*, str. 873.

20 Ivanovoj Supek izgleda nepopravljiv: „R. Supek je ponovo potvrdio i čak produbio svoje odstupanje od dijalektičko-materijalističkih osnova marksističko-lenjinističke filozofije“ (*ibid.*, str. 879).

21 *Ibid.*, str. 879.

22 Videti: D. I. Česnokov, „Zaoštravanje idejne i političke borbe i suvremeni revizionizam“, *Praxis*, br. 1–2/1969, str. 325–337 (prevela Lenjina Švob). Redakcija je napomenula da je Česnokov bio nekoliko godina urednik časopisa *Вопросы философии* (1948–1952) i da je u poslednjim mesecima Staljinove vladavine bio i član Prezidijuma CK KPSS. Dakle, kritika je dolazila s najvišeg nivoa sovjetske ideologije, a *Praxis* je ne samo objavio nego se i poigravao s autorovim stavovima i izmišljotinama i brojnim „omaškama u pamćenju“.

kako u socijalističkim zemljama, tako i na međunarodnoj poziciji.²³ Lefevra, Kolakovskog, Pruhu, Kosika, Šafa, Garodija, Gaju Petrovića svrstava u „pseudonovatore“ čiji je vodeći organ *Praxis*. Njegovo pero je posebno naoštreno da „saseče revizionističke“ stavove Gaje Petrovića. Posebno mu smeta što „revizionistička“ borba protiv marksizma–lenjinizma pod vidom borbe protiv dogmatizma i parolom slobode kritike ruši jedinstvo filozofije i politike! Zahtev za slobodu kritike smatra „zloglasnim“. Filozofski dijalog smatra neprimerenim „trgovačkim pogađanjem“. Petrović je za Česnokova „zlosrećni kritičar Lenjina“ koji odvaja filozofiju od politike, negira partijnost filozofije, umesto iskustva servira „praksu“ i ne razume ideološki karakter filozofije: „Filozofija je duboko ideološka u samoj svojoj srži *po prirodi svojih principa, po svojoj biti*. Ideološko tumačenje njenih zaključaka nije nešto vanjsko u odnosu na njene principe. Ono je izraz prirode tih principa, jer filozofija je takva nauka koja je u isto vrijeme i jedna od ideoloških formi.“²⁴ Kao da za tog člana poslednjeg Staljinovog prezidijuma KPSS(b) nikada nije postojao „Arhipelag Gulag“, na primer, a da se o drugim vidovima represije nad ljudima i ne govori, Česnokov se hvali da je socijalizam kako ga on zamišlja duboko humanističan i da nema i ne može biti nehumanog socijalizma. Njegov krajnji zaključak jasno pokazuje da mu i nije stalo do bilo kakvog filozofskog dijaloga, pa i sporenja, nego da je reč o tekućoj politici: „Borba protiv političkog revizionizma neće biti okončana dok se ne pokažu njegovi gnoseološki korijeni, dok se ne otkrije neosnovanost njegove metodologije, dok ne bude do kraja potučen filozofski revizionizam – teorijska baza oportunitizma.“²⁵

Ako se za Ivanovu može reći da se baš najbolje ne razume u ono o čemu piše, a za Mitina i Česnokova da su provereni staljinistički kadar, glavni i odgovorni urednici časopisa *Вопросы философии*, drukčiji je slučaj sa Severinom Žuravickim čiji je članak „Stvaralački marksizam ili ljevičarski radikalizam?“ u prevodu *Praxis* objavio u prvom broju za 1971. godinu. Da li je reč o nekom od Ketmena koje pominje Česlav Miloš ili ne teško je na osnovu jednog članka zaključiti, ali je izvesno da je Žuravicki solidno poznao materiju o kojoj je pisao, mada je zastupao veoma zaoštrenu tezu da praksisovci uopšte nisu

23 *Ibid.*, str. 325.

24 *Ibid.*, str. 329. Da bi bio što uverljiviji, Česnokov pribegava sitnim falsifikatima u citiranju, tvrdi da je Gajo Petrović učestvovao na svetskom kongresu sociologa u Evijanu, ali Petrović nikada nije bio u Evijanu niti je učestvovao na svetskim kongresima sociologa. Videti uredničke napomene uz prevod br. 3 (str. 327), br. 4, 5, 6, 7 i 8, na str. 330–331, a posebno napomenu 10 na str. 334.

25 *Ibid.*, str. 337.

marksisti. Ističe njihov skepticizam i prema ideji samoupravljanja, toj osnovi jugoslovenske državne ideologije, ali i prema bilo kojoj vrsti socijalizma „ako se ostavlja po strani problem čovjeka“.²⁶ Prigovara praksisovcima da zaboravljaju klasnu borbu, da u svom traganju za „filozofijom humanističke prakse“ idu stopama Eriha Froma koji veliku pažnju posvećuje ljudskim strastima kao pokretačkoj snazi razvoja. Kritikuje ih zbog veza sa „marksolozima“ i buržoaskim filozofima zbog odbacivanja teorije odraza i dijalektičkog materijalizma, pa primećuje da se na stranama *Praxisa* češće „sreću napadi na socijalizam nego na kapitalizam! Sve se to pritom događa pod razvijenom zastavom borbe za 'stvaralački' marksizam i borbe protiv 'staljinističkog pozitivizma'“.²⁷ Popularnoj knjizi *Historija marksizma* Predraga Vranickog posvećuje posebnu pažnju, optužujući autora da daje „čitaocu naprosto nagrđenu sliku Marxova i Engelsova stvaralaštva“,²⁸ da u saglasnosti sa Markuzeom ne vidi u radničkoj klasi snagu koja će preobraziti svet. Sve je to, piše Žuravicki, „površno sklepano“, a svako bavljene marksizmom je za *Praxis* „dovoljna legitimacija za ulazak u društvo 'marksista'“.²⁹ Gaji Petroviću priznaje da je doktorskom tezom o Plehanovu počeo u tradicionalnom staljinističkom duhu, a da je preobrazba došla kasnije. Štaviše, smatra da preformulisanje marksizma Petrović vrši *mala fide*, da nedokazano tvrdi da su renesansi marksističkog humanizma doprineli Sartr i Hajdeger, da u Petrovićevoj filozofiji čoveka nigde nema mesta za borbu klasa. Prigovara Petroviću da zaboravlja da čovek ne živi za sebe nego za druge, za društvo, da mu je „u biti od Marxa miliji Kropotkin kada je riječ o sutrašnjici, a Marcuse kada je riječ o današnjici“.³⁰ Posebno mu smeta da Petrović odbija ocenu E. Bloha kao revizioniste, nego ga smatra savremenim korifejem marksističke misli.

Široko otvaranje *Praxisa* prema savremenim filozofima i sociolozima Žuravicki smatra samo izgovorom za reviziju marksizma i tvrdi da *Praxis* vodi „bočni i frontalni napad na suvremeni marxizam“.³¹ Raspravljajući o tome kako *Praxis* razumeva humanizam, polazi od toga da su i pojam čoveka i pojam humanizma u *Praxisu* izvanredno magloviti! *Praxis*, kao i Frankfurtska škola, samo koketira sa marksizmom, a naročito njegov najaktivniji i inspirativni duh, Gajo Petrović, čije je poimanje rada i stvaralaštva

26 Severin Žuravicki, „Stvaralački marksizam ili ljevičarski 'radikalizam'?“, *Praxis*, br. 1/1971, str. 150.

27 *Ibid.*, str. 152.

28 *Ibid.*, str. 153.

29 *Ibid.*, str. 154.

30 *Ibid.*, str. 157.

31 *Ibid.*, str. 158.

primitivno. Pomenuvši još neka ogrešenja *Praxisa* o marksizam, Žuravicki piše da je „nonšalantnost s kojom 'Praxis' tretira klasike marksizma ponekad upravo zazorna“, pa nastavlja: „Ne znam da li je praksa 'Praxisa' vrijedna monografije, ali povjesničar filozofske periodike imat će jednom priliku da šire pokrene pitanje znanstvene solidnosti tog časopisa.“³² Tako autor od tvrdnje da *Praxis* nije marksistički dolazi i do stava da nije ni naučni časopis. Svakako da je u pravu ako se pod marksizmom i naukom podrazumeva „dijalektički materijalizam“.

Posebno teško ogrešenje o marksizam Žuravicki otkriva u shvatanjima revolucije koja su našla mesto na stranicama *Praxisa*. Vranickom prigovara da su njegovi stavovi „visokoparne riječi kad je u pitanju sutrašnjica, a bijesna kritika kada je u pitanju današnjica socijalističke izgradnje“.³³ Ljuti se što je u *Praxisu* Marks predstavljen kao mislilac nezadovoljstva i pobune, a ne kao strateg revolucionarnog radničkog pokreta, a takođe i zato što praksisovci iskazuju simpatije za novu levicu i što klasnu borbu zamenjuju buntovništvom.

Na kraju svog članka Severin Žuravicki skicira idejni lik *Praxisa* na tipično staljinistički način „bez obzira na subjektivne intencije autora članka objavljivanih u 'Praxisu', njihove izjave imaju malo zajedničkog sa autentičnim marksizmom“.³⁴ U duhu čuvene Staljinove fraze on piše da pojava *Praxisa* nije slučajan fenomen, da *Praxis* u marksizam infiltrira tuđe koncepcije u spoznajnom, metodološkom, a naročito u političkom smislu, da je dobro što praksisovci kritikuju staljinizam, ali su u zapadnom svetu cenjeni zato što se bore protiv socijalizma uopšte. Praksisovska levičarska fraza postala je po autoru „udoban oblik ideološke diverzije“.

Svoju kritiku *Praxisa* Žuravicki zaključuje odgovorom na pitanje zašto taj u svetu cenjeni časopis *simulira* da je marksistički: „upravo atraktivnost marksizma razlogom je što čak i koncepcije koje su daleko od marksizma pokušavaju inkorporirati neke njegove misli i prefarbati svoje vlastite firme u tobože marksističke. Ipak stvaralački marksizam nema ništa zajedničko s ljevičarskim radikalizmom...“³⁵

Da nije reč o „lažnom marksizmu“ ili „levičarskom radikalizmu“, kako su to isticali inostrani i domaći kritičari *Praxisa*, pokazao je Rudi Supek u antologijskom članku „Još jednom o alternativni: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam“, objavljenom u *Praxisu* 1965. godine. Iako su jugoslovenski marksisti na Bledu 1960. temeljno raščistili sa staljinističkim

32 *Ibid.*, str. 161.

33 *Ibid.*, str. 161.

34 *Ibid.*, str. 163–164.

35 *Ibid.*, str. 165.

pozitivizmom, piše Supek, nekoliko godina pre Žuravjeckog, stvaralački marksizam je „u nas od početka bio napadan kao 'sumnjiv', 'novatorski' ili 'egzistencijalistički', 'anarholiberalistički' ili 'anarho-liberalistički', 'apstraktno-humanistički' ili 'pseudo-humanistički', a u novije vrijeme ti su napadi još više dobijali na žestini i prešli u političke insinacije pa mu se prigovara da je ne samo 'antimarksistički' i 'anti-socijalistički', već i 'antipartijski' i da vodi ravno u 'profesionalni anti-komunizam!'“³⁶ Supeka ne iznenađuje ova gomila etiketa s obzirom na niski nivo marksističkog obrazovanja i upotrebu „olinjale staljinističke metode političke insinacije“, koliko izbegavanje bitnih pitanja savremenog marksizma. Čini se da je imao u vidu antiintelektualizam centara političke moći kada je primetio da je „politički praktičizam do kraja isušio skromne mogućnosti marksističkog razmišljanja“.³⁷ Te političke insinacije služe kao pretnja i sredstvo zastrašivanja urednika i saradnika *Praxisa*. Tim povodom Supek postavlja tri načelna pitanja: prvo, da li je za razvitak marksističke teorije važno podsticanje diskusije i slobodne razmene mišljenja o problemima marksizma; drugo, ako postoji staljinistički pozitivizam, da li se saradnici *Praxisa* bave njegovim prevladavanjem u ime stvaralačkog i humanističkog marksizma; i treće, da li je staljinistički pozitivizam uopšte upotrebljiv ili nepodesan za nove zadatke, koji su njegovi bitni nedostaci i kako stvaralački marksizam osposobiti za nove zadatke. S obzirom na široku rasprostranjenost staljinističkog pozitivizma Supek se pita da li su njegovi protagonisti najprikladniji i najpouzdaniji u izgradnji humanističkog socijalizma ili jednostavno „siluju stvarnost“. U prvi plan postavlja pitanja čovekove slobode i ravnopravnosti, a u pozitivističkom staljinizmu vidi glavnu prepreku kritici svega postojećeg. Pošto je spor staljinističkog pozitivizma i stvaralačkog marksizma pretvoren u političko pitanje, Supek je mišljenja da je potrebno upotrebiti „nešto veću metlu“ da bi se raščistila osnovna pitanja savremenog marksizma.

Ovaj autor takođe postavlja pitanje da li je staljinistički pozitivizam varijanta ili revizija marksizma. Njegovo stanovište je apsolutno suprotno osnovnim postulatima staljinističkog pozitivizma: smatra da ne postoji jedinstveni marksizam, pa čak ni jedinstvo Marksove misli, te da je raznovrsnost marksizma uslovljena samim Marksovim delom. Založio se za sagledavanje dijamata u skladu s njegovom društvenom praksom.³⁸ Odbacivanje teorije otuđenja

36 Rudi Supek, „Još jednom o alternativni: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam“, *Praxis*, br. 6/1965, str. 891–892.

37 *Ibid.*, str. 892.

38 Supek piše: „Smisao staljinizma može se odrediti samo kad se njegovi teorijski stavovi dovedu u vezu s društveno-političkom praksom, jer je Staljin ostao 'filozof' barem u tome što

i antihumanizam karakteristični su za staljinistički pozitivizam.³⁹ Otuda je proizašlo i potpuno odbacivanje personalizma koji je Marks naznačio samo u skici. Posledice dominacije staljinističkog pozitivizma, koji Supek dovodi u vezu s Kontovim, pogubne su za filozofiju i društvene nauke: „Izbacivanje humanizma iz Marxove misli imalo je katastrofalne posljedice za socijalističku praksu, a posebno za kulturu. Društvene nauke došle su sve od reda pod udar ideološkog dogmatizma, a ne samo zakočene i zaustavljene u razvitku nego praktično onemogućene i zabranjene.“⁴⁰ Štaviše, izbacivanjem humanizma staljinistički pozitivizam se onesposobio za kritiku buržoaskog društva. Staljin se rano opredelio za organicističku teoriju društva, a staljinizam, izrazito ideološki dogmatičan, odbacuje one naučne stavove koji se ne slažu s njegovim apriornim pretpostavkama. Supek odbacuje „bljutavu citatologiju i kazuistiku“, apologiju i vulgarizaciju tekuće društvene politike.

Pored niza zanimljivih opažanja o harizmatičnoj vlasti, o zameni slobodnog i racionalnog kritičkog mišljenja ponašanjem koje se „zasniva na posvećenosti, upućenosti, obaveštenosti, sluhizmu, došaptavanju, doušništvu, intrigiranju, dodvoravanju, poltronstvu“,⁴¹ ovaj Supekov rad sadrži i dva veoma načelna stava koja su, namerno ili nenamerno, previđali mnogi kritičari *Praxisa*: prvo, Supekovu odbranu individualizma i personalizma,⁴² drugo, viđenje socijalizma kao „nastavka“ najvišeg oblika razvitka građanskog društva.⁴³

je za svoju politiku pronalazio uvijek filozofsko-teorijska opravdanja i principe.“ Videti: Rudi Supek, „Još jednom o alternativni: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam“, *Praxis*, br. 6/1965, str. 896.

39 Supek ovde očigledno aludira na skorojevički karakter većine staljinističkih rukovodilaca i ideologa: „Ne može se očekivati od čovjeka, koji je iz seljačkog opanka uskočio u limuzinu, da shvati humanističku problematiku socijalizma“ (*ibid.*, str. 900).

40 *Ibid.*, str. 903. Supek tu ironično primećuje da je zamena humanizma političkim pragmatizmom dovela do toga da su književnici dobijali zadatke da se bave problemima sejanja kukuruza i realizacijom petogodišnjih planova umesto problema ljudske ličnosti.

41 *Ibid.*, str. 909.

42 U skladu s konzervativnom društvenom mišlju, staljinistički pozitivizam „je neprijateljski raspoložen prema svakom individualizmu i personalizmu, kao i prema društvenom zajedničarstvu, budući da je nedopustivo suprotstavljanje društvu bilo pojedinaca bilo društvenih zajednica ili organizacija. Zahtjev za individualnim slobodama predstavlja 'ludi egoizam', jer se 'dio' buni protiv 'cjeline', a svaki zdravi organizam traži podvrgavanje dijelova cjelini, odnosno poslušnost i pokornost, pa je i sloboda nešto što nema vrijednost samo po sebi...“ (*ibid.*, str. 906).

43 Supek kritikuje stavove nekih sociologa da je socijalistička revolucija moguća samo u „zaostalim zemljama“: „Ovakav stav ne samo da je kapitulantski, već je u suprotnosti s osnovnim načelima marksizma koji socijalizam zamišlja kao društveni poredak koji historijski nastaje kad su protivurječnosti i razvojne mogućnosti građanskog društva došle do svoje gornje granice, to jest kad se stari poredak više ne može dalje razvijati a da

U jednom od svojih veoma zanimljivo pisanih dela, u knjizi *Živjeti nakon historije*, Supek je otišao korak dalje i stavio tačku na „j“! Krajnje oštar kritički stav izrazio je prema jednopartijskom staljinskom sistemu, označivši ga kao birokratski i policijski: „Ideološke diskusije postaju sve više stvar policije, a ne politike... Policijski izvještaji postaju politički, odnosno politički izvještaji postaju policijski.“⁴⁴

Ovde je vredno pomenuti još jedan aspekt „filozofske situacije“ u Sovjetskom Savezu. S prevedenom literaturom u oblasti humanističkih i društvenih nauka u Sovjetskom Savezu je postupano veoma ambivalentno. Značajna filozofska i sociološka dela savremenih zapadnih autora bila su prevedena na ruski, ali su podvođena pod različite režime korišćenja. Neka od tih dela mogli su dobiti samo „provereni kadrovi“, a i oni samo u strogo kontrolisanim uslovima. Većini naučnih radnika i drugih eventualno zainteresovanih čitalaca ta dela uopšte nisu bila dostupna, a oni najčešće nisu ni znali da su postojali prevodi na ruski! Za ona dela, objavljena na Zapadu, koja su zvanični organi mogli upotrebiti u propagandne svrhe važila su sasvim druga pravila. U zavisnosti od propagandnog potencijala, štampana su u velikim tiražima. Ta dela su se mogla naći i u knjižarskoj mreži. Tako je i delo Džona Hofmana *Marksizam i teorija „praxisa“*, koje se pojavilo na engleskom jeziku u Velikoj Britaniji 1975, u Sovjetskom Savezu na ruskom objavljeno 1978. u 9.000 primeraka, što za sovjetske prilike nije bio osobito velik tiraž.⁴⁵ Očigledno radilo se o proceni da se može „korisno upotrebiti“ u propagandne svrhe, ali bez širih efekata. Naravno, Džona Hofmana je izdavač predstavio kao „poznatog engleskog filozofa“.

Čini se da u ovom slučaju ipak nije reč o prostoj primeni načela *Similis simili gaudet!* Nakon čitanja Hofmanovog dela čitalac se ne može oteti utisku da je prevedeno kako bi se pružila mogućnost doktoru filozofskih nauka, profesoru Moskovskog državnog univerziteta M. V. Lomonosov, A. S. Bogomolovu da se u „Pogovoru“ oštro obračuna sa „praksisovskim jugoslovenskim revizionizmom“, a da kao potku ima samorazumevajući stav da se i na Zapadu u jugoslovenskim praksisovcima loše misli, čemu je

ne izazove strukturalne promjene u klasnim odnosima. No, isto vrijedi i za socijalizam: socijalizam ne može izgraditi jedan progresivni oblik društvene organizacije dok nije 'preuzeo i nastavio' najviši oblik razvitka samog građanskog društva. Danas nije potrebno dokazivati da staljinizam u mnogim svojim aspektima predstavlja superstrukturu jednog pred-građanskog odnosno feudalnog društva“ (*ibid.*, str. 912).

44 Rudi Supek, *Živjeti nakon historije*, str. 121.

45 Джон Хофман, *Марксизм и теория „Праксиса“*, Прогресс, Москва 1978. Naslov originala: *Marxism and the Theory of Praxis. A critique of some new version of old fallacies* (London 1975).

Hofman, „poznati engleski filozof“ dao veoma „značajan doprinos“! Da razmišljanje u tom pravcu nije bez osnova, svedoči i izdavačeva beleška koja hvali „skrupuloznu analizu“ stavova Šloma Avinerija, D. Koutlera, Karla Korša, Đerđa Lukača, Anrija Lefevra, Gaje Petrovića, Žan-Pola Sartra i Alfreda Šmita. Štaviše, najčešće citirano i kritikovano ime među ovim zaista reprezentativnim imenima (a autor pominje još Herberta Markuzea, Lisjena Goldmana, a od jugoslovenskih Miladina Životića) jeste ime – Gaje Petrovića.

U čemu su ogrešenja Gaje Petrovića i drugih filozofa dvadesetog veka koji su bili bliski marksizmu, ali nisu prihvatili njegovu dogmatizovanu verziju stvaranu decenijama u Sovjetskom Savezu? Da li „svete krave“ dijalektičkog i istorijskog materijalizma niko ne sme da dira? Kako su se filozofi čija su stanovišta bila predmet Hofmanove kritike odnosili prema „dijalektici prirode“, „teoriji odraza“, dogmi o odnosu između baze i nadgradnje ili dogmi o odnosu između slobode i nužnosti? Ova i slična pitanja Hofman, inače blizak KP Velike Britanije,⁴⁶ smešta u opšti okvir ideološke borbe – *praxis* protiv „ortodoksnog marksizma“.

Kako je predmet ovog rada praksis orijentacija zagrebačkih, ali i drugih jugoslovenskih filozofa i sociologa, ovde će nešto više biti reči o Hofmanovoj kritici stanovišta Gaje Petrovića, izvedenog na osnovu velikog broja citata iz Petrovićevog rada „Marks sredinom dvadesetog veka“.⁴⁷ Hofman kritikuje Petrovićevo određenje čoveka kao stvaralačkog, samostvaralačkog bića, a ne bespomoćne igračke u rukama vanjskih sila; bića koje se postojano menja.⁴⁸ Hofmanu nije sasvim jasan ni Petrovićev humanistički optimizam, odnosno izražena vera u realne mogućnosti rasta i obogaćivanja čovečanske prirode. Još manje mu je jasno Petrovićevo određenje praksisa kao univerzalno stvaralačke, samostvaralačke delatnosti čijim posredstvom čovek menja i gradi svoj svet! Uopšteno posmatrano, Hofmanu su neprihvatljive teze o tome da marksizam sam po sebi ne može biti filozofija, da u prirodi ne može biti dijalektike, da saznanje nije prost „odraz“ realnosti, da ideje determinizma mogu samo protivrečiti čovekovo slobodi. Smeta mu Petrovićeva tvrdnja da je Marks obraćao pažnju na dijalektiku društva, a u daleko manjoj meri na dijalektiku prirode.⁴⁹ Naravno, posebno je ljutit

46 Izraz „blizak“ je neodređen, jer mi je ostalo nepoznato da li je Hofman bio član ili samo simpatizer KP Velike Britanije. Ipak, poduži citat iz jednog programskog dokumenta te partije ukazuje na tu „bliskost“.

47 Hofman uzgred pominje još dva–tri Petrovićeva teksta, ali je predmet njegove kritike Petrovićevih stavova samo ovaj rad.

48 Uporediti: *ibid.*, str. 20.

49 *Ibid.*, str. 60.

kada neko dirne u sveta slova Lenjinovog *Materijalizma i empiriokriticizma*, kao što je to učinio Gajo Petrović tvrdnjom da je to delo napisano sa naivno realističkog i determinističkog stanovišta i da je nesaglasno s Marksovom idejom čoveka kao stvaralačkog bića prakse.⁵⁰ A Petrovićeva tvrdnja da je Lenjin u filozofskim sveskama korigovao svoj mladalački stav o teoriji odraza, dopuštajući da ljudsko saznanje ne samo da odražava objektivni svet, nego ga takođe i stvara,⁵¹ izaziva pravednički Hofmanov gnev.⁵²

A tek pitanje determinizma! Hofman piše: „Što se tiče teoretičara praksisa, za njih se determinizam pojavljuje kao pogrдна reč: po sebi predstavlja potpunu suprotnost onoj slobodi i stvaralaštvu za koje se, kako oni tvrde, zalagao 'stvarni Marks'. Uopšteno govoreći, determinizam izražava sve ono što je pritiskajuće i 'birokratsko' u marksističkoj 'ortodoksiji' – sve ono što je neprijateljsko 'humanističkim pogledima'“.⁵³ Na Hofmanovoj listi optuženih na prvom mestu je opet Gajo Petrović koji bistrе vode marksizma muti insistirajući na Marksovoj ideji čoveka kao slobodnog stvaralačkog bića praksisa!⁵⁴

I u raspravi o vrednostima „teorije odraza“ Hofman na prvo mesto opet stavlja kritičke stavove Gaje Petrovića koji je tu „teoriju“ jednostavno smatrao apsurdnom i neodrživom.⁵⁵ Napokon, Hofman neće zaobići ni pitanje odnosa praksisovski orijentisanih filozofa i politike, optužujući ih da ne rade u interesu komunizma, na način kako je to neophodnim smatrala zvanična sovjetska ideološka propaganda. Štaviše, Hofman optužuje Petrovića da je nemoguće naći jasnije javno suprotstavljanje naučnoj teoriji revolucije koju je proslavio Marks kao u ogledu Gaje Petrovića „Filozofija i politika socijalizma“.⁵⁶ Petrovićeva maštanja o apstraktnoj „slobodi i „samostvaralaštvu“ nisu samo utopijska, nego su i u potpunosti lišena kritičkog pristupa realnom svetu. Konačni Hofmanov zaključak jeste to da je Petrović naivan i u filozofiji i u politici!⁵⁷

50 *Ibid.*, str. 88.

51 Uporediti: *ibid.*, str. 93.

52 *Ibid.*, str. 88, a videti i str. 97–100, 102 i 105.

53 *Ibid.*, str. 170.

54 Petrovićeva interpretacija Marksovog shvatanja čoveka trn je u oku „ortodoksnog marksiste“ Hofmana: „Što se tiče Petrovića, po njegovom mišljenju, Marksova mladost bila je 'period kada je Marks razrađivao osnovne filozofske koncepcije kojima je ostao veran do svojih poslednjih radova', i upravo iz tog perioda Petrović skuplja osnovnu masu citata koji, kako on tvrdi, dokazuju Marksovu antipatiju ka dijalektičkom i istorijskom materijalizmu“ (*ibid.*, str. 198).

55 Uporediti: *ibid.*, str. 237–238, a takođe i str. 245–246. Kako je u jugoslovenskoj filozofskoj i sociološkoj misli problematika „teorije odraza“ elaborirana na Bledskom savetovanju, novembra 1960, ovde nema potrebe ponavljati poznate argumente.

56 Uporediti: str. 269–270, kao i 272–274.

57 Uporediti: str. 284.

Pošto prethodno izvinjava Marksa da „iako je i flertovao sa koncepcijom praksisa, nikada se nije saglašavao sa kritikom objektivnih uzroka“,⁵⁸ konstatovaće da su grupe i *sekte* (naglasio B. J.) ideje praksisa naišle na zanimanje, ali da se taj interes koncentriše u krugu izlaganja marksizma u anarhističkim terminima, a ne u terminima materijalističke nauke.⁵⁹ Ako su, po Hofmanovom sudu, teoretičari „praksisa“ – a među njima i Gajo Petrović koji ima i otežavajuću okolnost da izdaje i uređuje jedan ugledni međunarodni časopis pod imenom *Praxis* – sektaši, postavlja se jednostavno pitanje – koja je i gde je ta „crkva“ prema kojoj su oni sektaši. Iz sadržaja Hofmanovog dela proizlazi da je to ortodoksni „dijalektički i istorijski marksizam“. Zar se onda čitalac treba čuditi da se na kraju knjige pojavljuje i crkveni žrec u licu profesora Moskovskog državnog univerziteta, doktora filozofskih nauka, *Bogomolova*, da presudi revizionizmu praksis filozofije u Jugoslaviji?! Druga, ne manje teška optužba jeste da je reč o liberalima koji se u tumačenju marksizma služe anarhističkom terminologijom.⁶⁰

Verovatno ne sluteći da je to poslednje zasedanje Korčulanske ljetne škole, Danko Grlić je 1974. na XI zasedanju održao nadahnuto slovo o dijonizijskoj slobodi misli koju nudi drevna Korkira i slobodarskoj tradiciji Mediterana. Nebojša Popov beleži da je negde pri kraju rekao i sledeće: „Siguran sam da nećemo izneveriti ni ove godine taj duh premda smo više nego ranije skućeni, premda nas više nego ranije ignoriraju veliki mandarin istoka i zapada, moćnici koji se smiju našoj nemoći. Ali dok njihova velika moć koji puta i netragom nestaje, pa se nitko više i ne pita da li su uopće postojali, mi smo u 11 godina ljetnog prebivanja na ovom otoku stvorili nešto čije tragove više nikakva moć, pa ni svemoć ne može uništiti.“⁶¹

58 *Ibid.*, str. 202.

59 Uporediti: str. 256.

60 Gajo Petrović je na strani 284 direktno označen kao liberal. To mu nije moralo biti neobično, jer je u svojoj zemlji često kvalifikovan na najrazličitije načine, da bi vrednosti njegovog rada bile omalovažavane. Ali ovo ukazuje na „idejno jedinstvo“ sovjetskih i sovjetsvujućih jugoslovenskih ideologa, u politički teškim kvalifikacijama praksis filozofa. U zemlji u kojoj je živio Gajo Petrović izraz anarholiberal se sasvim odomaćio i predstavljao svakodnevnu politički opasnu i optužujuću kvalifikaciju.

61 Nebojša Popov (priredio), *Sloboda i nasilje*, Res publica, 2002, str. 75.

... ni unutrašnje „zdrave snage“ ne spavaju

Ima neke dalekovidosti u Grličevom iskazu. Ko se danas seća Judina i Mitina i u samoj Rusiji!? Ko se seća Kosinga? Na šta danas asociraju imena Ždanova i Suslova? A tek domaći naganjači. Ta galerija likova kao što su Dušan Dragosavac, Marko Veselica, Prvoslav Ralić, Fuad Muhić, Milija Komatina, Šime Đodan, Andrija Stojković, Vlatko Pavletić, Nedeljko Kujundžić, pa i njihovi nalogodavci iz partijskih vrhova, od Josipa Broza Tita, Edvarda Kardelja i Vladimira Bakarića do Jure Bilića, Milentija Popovića, Tode Kurtovića i Hasana Grapčanovića?

Da su i unutrašnje „zdrave snage“ nastojale da daju svoj doprinos anti-praksisovskoj propagandi i predstavljanju praksisovaca kao revizionista u zemljama „realnog socijalizma“, može se pokazati analizom jednog međunarodnog izdanja grupe dogmatski orijentisanih filozofskih pisaca okupljenih oko beogradskog časopisa *Dijalektika*. Da su sovjetske kritike imale snažne podržavaoce u Jugoslaviji, u to ne treba sumnjati. Štaviše, argumentacija je takođe bila slična. To je „iznenadilo“ Rudija Supeka koji je u prvom broju (1–2) *Praxisa* za 1973, u članku „O anarholiberalizmu i marxizmu“ pokazao da se domaći kritičari služe istim parolama kao i prethodni sovjetski koji nisu promenili svoj neprijateljski stav prema jugoslovenskom samoupravljanju.¹

1 Slobodan Stanković je za Radio Slobodna Evropa na sledeći način komentarisao Supekov tekst: „In order to prove that it is the contributors of Praxis who have been correct rather than their persecutors, Supek publishes in the same issue of his periodical all the documents relating to the trial against Professor Bozidar Jaksic of Sarajevo, who in March of this year was given a two-year suspended sentence for his views. In articles (published in Praxis and other periodicals) and speeches he had criticized those leaders who were later purged in Croatia. For instance, in the May–August 1971 banned issue of Praxis

Da bi se bolje razumela i kritički osvetlila ta nastojanja, korisno je poći od jednog mišljenja Rudija Supeka koji je u jednom od svojih brojnih intervjua povukao jasnu liniju od rasprava jugoslovenskih filozofa i sociologa na Bledu novembra 1960. godine, tog prvog snažnog sukoba sa staljinskim dogmatizmom, do proglašenja *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole za jedan od „centara imperijalističke reakcije“ i u zemlji i u sovjetskom bloku: „Do sukoba je u nas došlo samo 1960, kad smo se na Bledu konfrontirali s predstavnicima dogmatskog marksizma i obračunali sa teorijom odraza koju su oni zastupali. Kad je *Praxis* onemogućen i kad je uslijedio progon marksista, onda su svi ti ljudi koji su dolazili u Korčulansku školu, a i mnogi koji nisu dolazili ali spadaju u taj krug ljudi koji misle, dakle sve ljevičari, intelektualna marksistička evropska elita – iako ih je naša štampa ponekad prikazivala kao reakcionare – protestirali u naših vlasti. Mog prijatelja Ulfa Himmelstranda, koji je u to vrijeme bio predsjednik Svjetske asocijacije za sociologiju, poslao je Olaf Palme da vidi šta se to događa. Naši su ga političari uvjerovali kako sve to ne treba shvatiti suviše tragično. Možda je njegova intervencija zaslužna da praksisti nikada nisu ostali na ulici bez plaće, iako su neki dugo vremena bili bez posla. Razlozi za progon praksista nisu bili samo u pritisku snaga poraženih na Bledu, iako su oni možda bili odlučujući faktor, jer su se ušančili u Partiji i čekali svoj čas, nego se pritiskalo i izvana, iz Sovjetskog Saveza. To je vrijeme Brežnjeva: još 1968. u Poljskoj su protjerani njihovi filozofi Kolakowski i Morawski, onda dolazi 'praško proljeće' i čišćenje u Pragu, zatim u Budimpešti, a još prije u DDR-u. U jednoj knjižici koju je izdao savjet sovjetskih ministara o situaciji u Zapadnoj Evropi govori se da su ideološki centar imperijalističke reakcije Korčulanska škola i časopis *Praxis*.“²

Da je Supekovo mišljenje o potrebi jugoslovenskih dogmatičara da se „obračunaju“ sa praksisovcima utemeljeno u realnosti, najbolje potvrđuju brojni članci u beogradskom časopisu *Dijalektika*, njihova javna predavanja, a naročito posebno dvojezičko izdanje *Jedanaest jugoslovenskih filozofa/Elf Jugoslawische Philosophen* Hegelovog društva i Instituta za političke studije,

Professor Jaksic said that 'self-management has been as close to the peasants in Yugoslavia as to the Pope in Rome.' He also criticized party leaders in the country for having enabled 'a biological revival of political exile groups' by sending people to the West. What Yugoslav communists must do, he said, is to provide better living conditions for the working people 'but not in heaven after their death and not in West Germany, but rather in Yugoslavia.' Uporediti: Slobodan Stanković, „Latest Issue of 'Praxis' Reviewed“, RADIO FREE EUROPE Research, 17 May 1973, BOX-FOLDER-REPORT: 81-1-79.

2 Rudi Supek, „Mišljenje kao diverzija. Ima li potrebe da se danas o *Praxisu* drukčije razmišlja“, intervju (vodila Jelena Lovrić), *Danas*, 2. lipanj 1987, str. 15.

objavljeno u Beogradu 1996. godine. U uvodu, „Reč unapred“ stoji zapisano: „Tekstove o jugoslovenskim filozofima koji su ušli u ovu knjigu napisala je jugoslovenska redakcija i prihvaćeni su za štampu u *Philosophischenlexikonu* (Dietz Verlag, Berlin, 4. Auflage) od strane prof. dr phil. habil. Erharda Langea i prof. dr sc. phil. Dietricha Alexandera (videti priloge)“³

Pisci tekstova su Andrija Stojković, Bogdan Šešić, Pavle Bubanja, Miodrag Cekić i Desanka Savićević, ali su sve tekstove „...pregledali svi koautori tako da je ova knjiga kolektivni rad“.⁴ Taj „kolektivni rad“ sadrži zapise o sledećim ličnostima: Ruđer Josip Bošković, Svetozar Marković, Branislav Petronijević, Dušan Nedeljković, Bogdan Šešić, Dragutin Leković, Predrag Vranicki, Mihailo Marković, Miodrag Cekić, Andrija Stojković i Gajo Petrović. Zanimljivo je da je Stojković pisao o Cekiću, Cekić o Šešiću, Šešić o Stojkoviću. Još interesantnije je da u tom „timu jedanaestorice“ nije bilo mesta za Franju Petrića, Božu Kneževića, Alberta Bazalu..., a od filozofa druge polovine dvadesetog veka za Dušana Pirjevca, Ivu Urbančića, Vladimira Filipovića, Milana Kangrgu, Ljubomira Tadića, Mihaila Đurića, Miladina Životića... Kako i po kom osnovu je među filozofe svrstan Svetozar Marković, čije su delo i javni rad na drugim poljima nesumnjivo relevantni, ostaje potpuno nejasno.

Kako stara mudrost nalaže – *De gustibus non disputandum est*, neka izbor ostane stvar ukusa sastavljača „tima jedanaestorice“. Dovoljno je pročitati beleške o trojici istaknutih praksisovaca, ili kako bi sastavljači rekli „praksista“, Predragu Vranickom, Mihailu Markoviću i Gaji Petroviću, pa razumeti o čemu je reč. Dok za Predraga Vranickog autori „kolektivnog rada“ kažu da je bio „član redakcije časopisa 'Praxis', ali je pripadao umerenoj struji praksističke filozofije tako da je istovremeno ostao oficijelni marksistički filozof“,⁵ Mihailu Markoviću i Gaji Petroviću prigovaraju da naglašavaju Marksov humanizam i zanemaruju njegov prirodnoistorijski determinizam.⁶ Najlošije prolazi Gajo Petrović koji je dobio tri puta manje prostora nego, na primer, Dragutin Leković, a uz to mu se prigovara da povezuje marksističke teze sa Hajdegerovom fenomenologijom, dok je za njegova dela rečeno da teže „apstraktnom humanizmu i kriticizmu“. U oceni filozofskog dela trojice „praksista“ sastavljači imaju siguran i u sva tri slučaja ponovljen orijentir – ocenu istočnoevropskih, pre svih sovjetskih marksista da su praksis

3 *Jedanaest jugoslovenskih filozofa/Elf Jugoslawische Philosophen*, Hegelovo društvo i Institut za političke studije, Beograd 1996, str. 7.

4 *Ibid.*, str. 8.

5 *Ibid.*, str. 53.

6 *Ibid.*, str. 59 i 76.

filozofi – „revizionisti“: „Mnoga shvatanja Vranickog istočnoevropski marksisti ocenili su kao revizionistička“;⁷ Markovićeve „...filozofski pogledi ocenjeni su u socijalističkim zemljama kao revizionistički“;⁸ a „sovjetski, bugarski, istočnonemački i drugi marksisti Petrovićeve poziciju... ocenjuju kao revizionističku“.⁹ Dakle, reč je o prononsiranim revizionistima, ali je onda pitanje, zašto su uopšte uvršteni među jedanaest izabраниh jugoslovenskih filozofa. Možda bi odgovor trebalo tražiti na drugoj strani – na Zapadu. Tamo su oni sasvim drukčije ocenjeni: „Vranicki je na Zapadu ocenjen kao saosnivač shvatanja 'humanističke dijalektike“;¹⁰ „Marković izgrađuje shvatanje koje je na Zapadu ocenjeno kao originalna forma 'humanističke dijalektike' u kojoj je čovek shvaćen kao stvaralačko generičko biće prakse, a dijalektika kao društvena kritika i teorija, tj. kao organon socijalističkog preobražaja savremenog društva i izgradnje 'humanističkog komunizma“;¹¹ a Petrović, „i u SFRJ i u svetu jedan od najznačajnijih i najpoznatijih jugoslovenskih filozofa-praksista“ „ocenjen je na Zapadu kao zastupnik 'egzistencijalističkog (humanističkog) shvatanja dijalektike“.¹²

U ovom „ludilu“ ima nekog sistema. U isticanju ambivalentnosti između istočnih i zapadnih ocena praksisovaca ima nekog lukavstva. Piscu okupljeni u „Hegelovom društvu“ i oko časopisa *Dijalektika* ističu revizionizam svojih kolega praksisovaca preko istočnoblokovskih ocena i njihovu „dijalektičnost“ – navodeći pohvale Zapada praksisovcima.

Da su nastojanja jugoslovenskih dogmatičara bila usmerena pre svega da praksisovce denunciraju u domaćoj političkoj i kulturnoj javnosti, ali i da izazovu pozitivne odjeke u sovjetskom bloku, čini se vrlo logičnim zaključkom. Njihove „odrednice“ o jedanaest jugoslovenskih filozofa namenjene su *Philosophischenlexikonu*, u izdanju Dietz Verlaga, u Istočnom Berlinu! Pozadinu te konstelacije otkrio je jedan posthumno objavljeni zapis Veljka Mićunovića, ambasadora SFRJ u Moskvi u dva mandata.¹³

Književne novine su, naime, 1988. obeležile treću godišnjicu smrti autora *Moskovskih godina*, Veljka Mićunovića, njegovim neobjavljenim a sačuvanim, nekom slučajnošću nespaljenim tekstom, o „ideji monolitnog jedinstva i kritici *Praxisa*“. Uredništvo je očigledno smatralo da je posredi veoma

7 *Ibid.*, str. 55.

8 *Ibid.*, str. 59–60.

9 *Ibid.*, str. 76.

10 *Ibid.*, str. 55.

11 *Ibid.*, str. 59.

12 *Ibid.*, str. 75–76.

13 Veljko Mićunović, „Parola idejnog monolitizma i kritika *Praxisa*“, *Književne novine*, br. 691–692, 1. jul 1988.

delikatna tema, pa je u uvodnoj belešci naglasilo da je reč o individualnom autorskom viđenju, „koje nema veze sa zvaničnim političkim krugovima – ni u kom slučaju ne mogu biti povod eventualnim međudržavnim nesporazumima ili napetostima. Naprotiv!“ Pa da, neka poveruje ko može: preminuli ambasador Jugoslavije u Moskvi, u dva navrata – nema veze sa zvaničnim političkim krugovima! Ostaje da se naslućuje da li je „ograda“ Uredništva usmerena prema vlastima u Moskvi i u Beogradu, ili prema Mićunoviću, a možda i prema jednima, drugima, pa i trećem.

U toj belešci Mićunović komentariše sovjetsko viđenje „rezultata saradnje u međunarodnom radničkom pokretu nakon moskovskog savetovanja komunističkih partija juna 1969, pre svega sovjetsku kritiku „savremenih revizionista“ i onih koji „autonomiji“ delovanja komunističkih partija vide glavni princip saradnje. Idejne premise sovjetske pozicije Mićunović otkriva u stavovima Suslova, Zagladina i samog Brežnjeva koji insistiraju na „proleterskom internacionalizmu“, koji podrazumeva Brežnjevljevu doktrinu „ograničenog suvereniteta“, idejni monolitizam komunističkih i radničkih partija, te, napokon, „princip partijnosti“ u umetničkom stvaralaštvu. Sovjeti nastoje, smatra Mićunović, da politiku Jugoslavije diskvalifikuju kao revizionističku, pa se služe i preštampavanjem stranih kritika jugoslovenske pozicije, kao one koju je potpisao Gas Hol. Idejno, jugoslovensku poziciju kritikuju kao „desni revizionizam“, a kritika *Praxisa* im praktično služi da, uz težnju za dobrim međudržavnim odnosima i uticaj u političkoj sferi imaju široko polje kritike jugoslovenskih prilika u sferi ideologije. O tome Mićunović piše na sledeći način:

„Inače, obavezna kritika grupe 'Praxis' (kako u tekstovima naučnih radnika, tako i u istupima sovjetskih političara) zaslužuje potpunije tumačenje. Činjenica o postojanju idejnog pa i političkog sukoba između SKJ i pojedinih jugoslovenskih filozofa ovdje je nepoznata široj čitalačkoj publici, te ona kritiku 'jugoslovenskih filozofa-revizionista' prihvata kao kritiku politike SKJ, što je i namera sovjetske strane: zatim SKJ se, u svakom slučaju smatra odgovornim za delatnost 'Praxisa' i svih ostalih centara naučne i slične misli u Jugoslaviji i sovjetski čitalac to jedino tako može i da primi. Sovjetski autori, takođe, napadajući 'Praxis', otvoreno 'usput' napadaju samoupravljanje i druge osnovne premise politike SKJ (npr. *Вопросы философии* 9/70). Podvlačim još jedan politički smisao sovjetskih napada na 'Praxis'. Naime, ovde se često 'jugoslovenski filozofi-revizionisti' napadaju uporedo sa Garodijem, Fišerom, Svitakom i Kosikom u ČSSR (doduše sve češće i 'u društvu' građanskih autora). Ocenjuje se da se 'Praxis' sve više integriše sa buržoaskom filozofijom, a da je teorijski program grupe 'Praxis'

postao filozofska platforma revizionističkih grupacija u MKP [međunarodni komunistički pokret], odnosno, rečeno političkim rečnikom, vrlo opasno ideološko, 'antisovjetsko' uporište međunarodnog značaja. Uporedo s tim obično se naglašava da se 'marksističko-lenjinističke partije' bore s revizionizmom, te su se francuski komunisti obračunali sa Garodijem, austrijski sa Fišerom, italijanski sa grupom 'Manifesto', da se i ne govori o Česima, dok Jugosloveni (to nije još napisano, ali je očigledno) i ne nameravaju da se obračunaju sa 'Praxisom'.¹⁴

Na osnovu ovog opisa odnosa sovjetskih pisaca prema Jugoslaviji i posebno prema *Praxisu* Mićunović izvlači dva bitna šira politička zaključka: 1) da u sovjetskim kritikama „desnog revizionizma“ politika SKJ zauzima počasno mesto, ali da se u izbegavanju globalnog apostrofiranja te politike upotrebljavaju floskule kao što su „pojedini jugoslovenski autori“ itd.; 2) da se u poslednje vreme (1970) broj napisa i članaka u kojima se neposredno apostrofira Jugoslavija smanjuje, ali ne i kritika „jugoslovenskih filozofa-revizionista“. To smanjenje autor razložno smatra „prividom“, jer se „u 1970. godini suočavamo, u suštini, sa mnogo oštrijom, produbljenijom i celovitijom ideološkom osudom našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema i uopšte unutrašnje i spoljnje kritike Jugoslavije i SKJ nego do sada“.¹⁵

Kao odličan poznavalac sovjetske (i jugoslovenske) ideologije i politike, a posebno kao verodostojan svedok, Veljko Mićunović precizno uočava dva bitna momenta: 1) da postoji idejni i politički sukob između SKJ i *Praxisa* (što nisu uočavali ili namerno nisu hteli da uoče mnogi jugoslovenski, naročito nacionalistički kritičari *Praxisa*) i 2) da sovjetske kritike jugoslovenske politike i ideologije nisu izazvane (samo) nastojanjem da se SKJ i državni organi u Jugoslaviji disciplinuju i pacifikuju, nego je pre svega bilo potrebno da ta kritika predupredi slična nastojanja u drugim zemljama „realnog socijalizma“ i komunističkim partijama.

14 Veljko Mićunović, *ibid.*

15 Navodi u prethodnom pasusu preuzeti su iz pomenutog Mićunovićevog članka.

Budi se i Zapad... *West side story*

Što je Moskva više optuživala jugoslovensko vođstvo za „revizionizam“, a „toleranciju“ prema *Praxisu* uzimala kao jedan od najsnažnijih dokaza tih optužbi, to su zapadni propagandni centri obraćali više pažnje na dešavanja u *Praxisu* i oko praksisovaca.

Dunja Bonacci Skenderović u uvodnom delu svog članka „Radio *Slobodna Europa* o sukobima jugoslovenskih vlasti i časopisa *Praxis* (1972.–1975.)“¹ daje kroki nastanka Radija Slobodna Evropa i Radija Sloboda: „Radio *Slobodna Evropa* (RSE)/Radio *Sloboda* (*Radio Free Europe/Radio Liberty*) osnovan je 1949. u Sjedinjenima Američkim Državama (SAD) u sklopu Nacionalnog vijeća za slobodnu Evropu (*National Committee for a Free Europe*), a uz potporu američkih stručnjaka za vanjsku politiku i finansijsku potporu američke Središnje obavještajne agencije (*Central Intelligence Agency/CIA*). RSE je zamišljen kao nadomjestak za slobodne medije u zemljama *Istočnog bloka* u kojima, nakon uspostave *komunističkih režima*, oni nisu postojali.“²

Autorka, Dunja Bonacci Skenderović, pokušava da razreši dilemu oko praksis „grupe“: „Inače, nazivi *Praxis* grupa i praksisovci javljaju se i učestali su u literaturi...“, ali je mišljenja da „*Praxis* grupa formalno ne čini skupinu: riječ je o skupini filozofa i sociologa – *praxisovaca* – okupljenih oko *Praxisa*, časopisa za filozofiju. Prestankom izlaska časopisa 1975. i sama neformalna grupa/skupina prestaje djelovati.“³ Ako je prvi deo iskaza tačan, drugi je diskutabilan, jer autorka ne bi mogla da objasni činjenicu da je redakcija *Praxisa* podnosila godišnje izveštaje formalnom osnivaču, Hrvatskom

1 Dunja Bonacci Skenderović, „Radio *Slobodna Europa* o sukobima jugoslovenskih vlasti i časopisa *Praxis* (1972.–1975.)“, u zborniku Hans-Georg Fleck i Dušan Gamser (priredili), *Dijalog povjesničara – istoričara* 8 (Zadar 26–28. septembra/rujna 2003), Friedrich Nauman Stiftung, Zagreb 2004.

2 *Ibid.*, str. 279–280.

3 *Ibid.*, str. 280, u primedbi.

filozofskom društvu, godinama po „gašenju“ časopisa. Pre bi se reklo da bi pravi trenutak razlaza mogla da označi rasprava, protkana balkanskim netrpeljivostima oko časopisa *Praxis International*, o čemu je autorka pisala u članku „*Praxis International* (s osvrtnom na posljednji broj) i raspad Jugoslavije“.⁴ Čak bi i ovaj stav mogao biti podvrgnut kritici, jer je zagrebački deo redakcije ostao homogen s izuzetkom Rudija Supeka koji je prihvatio saradnju s novim časopisom i, nešto kasnije, Žarka Puhovskog.

Dunja Bonacci Skenderović je na osnovu izveštaja Slobodana Stankovića i Zdenka Antića razmatrala optužbe i napade jugoslovenskih vlasti na *Praxis* u periodu 1972–1975, uz opasku da je *Praxis* i ranije napadan.⁵ Od prethodnih napada autorka pominje govor Mika Tripala na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu i odgovor Rudija Supeka (*Praxis*, br. 3/65, str. 492–497), zatim napad Savke Dabčević Kučar na konferenciji SK Zagreba, na koji je odgovorio Gajo Petrović (*Praxis*, br. 4–5/65, str. 752–754). Napokon, pominje i zabranu časopisa *Praxis*, br. 3–4/71.⁶

4 Videti u: *Dijalog povjesničara – istoričara* 9 (Vršac, 5–7. studenoga/novembra 2004), priredili Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Friedrich Nauman Stiftung, Zagreb 2005.

5 Videti, na primer, izveštaj Slobodana Stankovića od 1. jula 1968, pod naslovom „Ljudi oko 'Praxisa' optuženi da su postali 'američki agenti'“. Stanković prenosi Bakarićevu izjavu da je *Praxis* zauzeo liniju koju je „odredila američka demokratska grupa za borbu protiv komunizma“, da su ljudi oko *Praxisa* uticali na nastale studentske proteste (videti: *Vjesnik*, 29. jun 1968), te optužbu Marka Veselice da je Gajo Petrović „...bio ideološki vođa i glavni strateg ultralevičarskog ekstremnog pokreta u Zagrebu“ (*VUS*, 19. jun 1968). A Marinko Grujić, sekretar partijskog komiteta u Zagrebu doživio je na sastanku komunista FPN u Zagrebu da komunisti pruže punu podršku Gaji Petroviću, glavnom uredniku *Praxisa*. Stanković postavlja pitanje da li čistke u Zagrebu prethode čistkama u Beogradu. Gradski partijski komitet isključio je Petrovića, Kalea, Ž. Vidovića i još nekoliko ljudi iz Partije, ali je partijska organizacija FF zaključila da je odluka o isključenju Petrovića bila pogrešna (videti: *Borba*, 28. jun 1968). Mada je Bakarić rekao da su „neki članci u Praxisu najreakcionarniji, napisani u Jugoslaviji“, *Praxisu* je ipak odobreno 100.000 novih dinara (8.000 dolara). Stanković zaključuje da političko žrtvovanje hrvatskih intelektualaca treba da ohrabri političke partijske lidere u Beogradu da preduzmu mere protiv konzervativaca koji sabotiraju reforme!

6 Šire o toj zabrani videti u Stankovićevom izveštaju No. 1120, od 8. septembra 1971. Prvo su zabranjeni beogradski *Vidici* zbog članka Milana Kangrge „Jugo srednja klasa i njena revolucija“, a zatim i *Praxis*, opet zbog članka Milana Kangrge „Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslovenske srednje klase“ i Nebojše Popova „Forme i karakter društvenih sukoba“. Praxisovci su optuživali hrvatske partijske lidere da napuštaju put socijalizma, a lideri su uzvraćali da praxisovci u potpunosti zanemaruju nacionalni problem (videti: *VUS*, 28. jul 1971). Stanković pominje da je jedan od najglasnijih oponenta *Praxisa*, profesor Marko Veselica, isključen iz Partije zajedno sa Šimom Đodanom, zbog njegovih nacionalističkih ispada i antilevičarstva, pa ironično dodaje: „Drugim rečima, Partija je prvo upotrebila 'novu desnicu' da neutralizira 'novu levicu', a kasnije je upotrebila 'novu levicu' da otkloni opasnost od 'nove desnice'. Sadašnje

Napade od 1972. prati prema izvještajima Slobodne Evrope i Radija Sloboda, posebno se osvrćući na slučaj „beogradske osmorke“. Navodi da je Stanković smatrao da opstanak časopisa znači „...opstankom protustaljinističkih i antidogmatskih elemenata u Jugoslaviji“. (July 27, 1972.) I dok su beogradski profesori administrativnim merama izbačeni s posla, u Zagrebu su napadi bili daleko blaži „...i na većoj akademskoj razini od onih u Beogradu: *Praxis*, stoga, nije u potpunosti odbijen, a neki članci objavljeni u njemu ocijenjeni su, štoviše, kao prinos marksističkoj filozofiji. Dakle, pojedini su vodeći ljudi SKH prihvatili dijalog s vodećim *praksisovcima*.“⁷ Ali su časopis likvidirali, obustavom finansijskih sredstava i zabranom štampariji da štampa časopis, januara 1975. godine.

Zapadni propagandni krugovi su posebno pojačali interesovanje za praksisovce posle smene, odnosno tipične staljinističke „čistke“ hrvatskog partijskog rukovodstva, koju je izvršio Tito krajem 1971, pošto je prethodno, samo nešto više od dva meseca ranije, septembra 1971, na prijemu u zagrebačkom hotelu *Esplanada* dao veoma snažnu i nedvosmislenu podršku. Kako su u to vreme ključni ljudi – i u zagrebačkom i u beogradskom delu najaktivnijih članova uredništva i saveta – bili antinacionalistički orijentisani, zapadni politički i propagandni krugovi su očekivali da će vlasti u Jugoslaviji promeniti stav prema praksisovcima kao „kritičarima nacionalizma“.

To se nije dogodilo. Štaviše, obrnuto, pojačavali su se napadi na *Praxis* i Korčulansku ljetnu školu da bi kulminirali onemogućavanjem izlaženja časopisa, ukidanjem Korčulanske ljetne škole i izbacivanjem osmoro nastavnika Beogradskog univerziteta pomoću posebnog zakona Skupštine Republike Srbije (tzv. *lex specialis*) bukvalno na ulicu!

O pojačanom interesovanju jednog od ključnih zapadnih propagandnih centara, Radija Slobodna Evropa, Dunja Bonacci Skenderović je zabeležila sledeće: „U vrijeme osnivanja RSE nije emitirao program za Jugoslaviju, ali je, ipak, unutar Službe za novosti i informacije (*News and Information Service*) u Münchenu, postojala Jugoslovenska posmatračka sekcija (*Jugoslav Monitoring Section*), koja je djelovala od 1956. do 1973. godine. Nakon njezina

odbacivanje oba – i *Praxisa* i nekoliko časopisa koji su mu bili suprotstavljeni, pokazuje da Partija nastavlja da igra staru igru upotrebe jednog krila protiv drugog i odbacivanja oba kada je to neophodno.“ Videti: Izv. No. 1105 RFER od 19. avgusta 1971, pod naslovom „Groving Soviet Criticism of Yugoslav Theoreticians“, a takođe *Večernje novosti*, 10. i 27. avgust 1971. Inače, ponekad su ti izveštaji sadržavali celovite prevode pojedinih članaka (na primer, Svetozara Stojanovića, Rudija Supeka, No. 1371, 11. april 1971), ili izlaganja političara (na primer, Stipe Šuvara, No. 1335, 15. mart 1972).

7 *Ibid.*, str. 295.

ukidanja analitičari/izvjestitelji Slobodan Stanković i Zdenko Antić, koji su djelovali u sklopu te agencije/sekcije, nastavili su pratiti zbivanja u Jugoslaviji. U svojim su se izvješćima oslanjali na zapadne novinske agencije i prijevode iz Informacijske službe za strane prijenose (*Foreign Broadcasting Information Service*) i Istraživačkog odjela (*Evaluation and Research Section*), proizvodeći veliki broj studija, izvješća i mjesečnih pregleda o stanju u komunističkoj Jugoslaviji.⁸

Zanimljivo je da su izveštaji Slobodana Stankovića i Zdenka Antića za *RSE Research* smešteni pod opšti naslov „COMMUNIST AREA“ s karakterističnom napomenom „Ovaj materijal je pripremljen da ga koriste urednici i politička uprava Radija Slobodna Evropa“, što znači da izveštaji ovih analitičara nisu bili namenjeni za emitovanje. Bili su to, birokratskim jezikom rečeno „materijali za internu upotrebu“, u praktično istom maniru u kome su slični „materijali“ pripremani u zemljama „realnog socijalizma“ i naravno – u „samoupravnoj socijalističkoj“ Jugoslaviji!

U izveštaju od 15. marta 1973. Stanković pogrešno navodi godinu pojave *Praxisa* (1963). Obaveštava svoje nadležnike da ga sovjetski partijski teoretičari nazivaju „revizionističkim“, a vladajući krugovi u Beogradu i Zagrebu „suviše levičarskim“, mada je Vladimir Bakarić još 1968. optužio neke *Praxisove* saradnike da su „američki agenti“ (ovo poslednje, *Vjesnik*, 29. jun 1968). Finansijski pritisak na *Praxis* vidi u tome što mu je 1972. dodeljeno 47% sredstava u odnosu na sredstva iz 1971. (130.000 din., odnosno 7.600 dolara prema 277.500 din., odnosno 16.000 dolara.⁹

Stanković u izveštaju od 28. marta 1972. („Problemi *Praxisa*, filozofskog dvomesečnika“) pominje izbacivanje Gaje Petrovića iz SKJ, mada su se komunisti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu velikom većinom toj odluci protivili. Jedna od posledica je bila ta da su desničarski elementi među studentima i profesorima bili ohrabreni u borbi protiv levičarskih studenata i profesora. On takođe naglašava da vladajući krugovi i u Beogradu

8 Danas se ti materijali koji se odnose na komunističku Jugoslaviju nalaze u Budimpešti, u *Arhivu* Otvorenog društva (Open Society Archives), u tzv. Balkanskoj sekciji – jugoslovenski dio (Balkan Section – Yugoslav Subject Files). Dunja Bonacci Skenderović, *op. cit.*, str. 279–280.

9 Kao zanimljiv detalj Stanković navodi da je u napadima na *Praxis* isticana društvena finansijska podrška časopisu i Korčulanskoj ljetnoj školi – bez obzira na njihove kritičke i nezavisne poglede – u iznosu od sedam miliona novih dinara (oko 400.000 dolara) za deset godina, mada su praksisovci tvrdili da u tom periodu nisu dobili ni trećinu te sume. Drastično smanjenje sredstava u 1972. godini Stanković povezuje sa podrškom profesoru Mihailu Đuriću, saradniku časopisa i Škole, osuđenom u Beogradu zbog „antidržavnih aktivnosti“, objavljenom u: *Praxis*, br. 3–4/1972. godine.

i u Zagrebu nikada nisu imali simpatija za praksisovce, pre svega zbog njihovog načelnog antinacionalističkog stava, posebno suprotstavljanja hrvatskom nacionalizmu. Stanković ističe i da se po sebi razume da praksisovci nisu bili jednostavno saglasni sa čistkom Tripala i njegovih sledbenika i da su želeli da vide dublje promene u Jugoslaviji kao celini. Navodi izvode iz kritički intoniranog članka Mihaila Markovića („Struktura moći u jugoslovenskom društvu i dileme revolucionarne inteligencije“) i članka Predraga Vranickog „Moralnost i istorija“ (čiju *Istoriju marksizma* naziva ikonoklastičkom knjigom), pronalazeći u njima i antisovjetske stavove. Tako su praksisovci pred sobom imali otvorena dva fronta: unutrašnji birokratsko-nacionalistički i spoljnji, sovjetski, ortodoksno dogmatski. U zaključku autor praksisovce proglašava idealističkim marksistima, a njihovu kritiku smatra korektnom, ali neefikasnom.

U izveštaju od 20. jula 1972. Stanković se bavi ekspozicijom ministra unutrašnjih poslova Slavka Zečevića u Skupštini Srbije o bezbednosnoj situaciji u Srbiji, u kojem, prema *Politici* od 14. jula 1972, kaže da takozvana „Nova levica“ predstavlja u današnjoj Jugoslaviji „specijalnu formu organizovanih stranih obavestajnih službi“ i da je „'Nova levica' rođena u našoj zemlji kao negacija uloge radničke klase i protiv samoupravljanja“. Stanković ponovo naglašava *Praxisovo* konzistentno suprotstavljanje svim tipovima nacionalizma, što ih je dovelo do snažnog sukoba sa sada već odbačenim hrvatskim vođama Mikom Tripalom i Savkom Dabčević Kučar. Njima je Bakarić 1968. godine dao snažnu podršku koja je ojačala nacionalističke snage na Zagrebačkom sveučilištu. Nasuprot Zečeviću, Stipe Šušvar je na dvodnevnoj ideološkoj konferenciji u Beogradu, 27. i 28. juna 1972, ocenio da je, pored mnogih slabosti, „Nova levica“ pozitivna snaga koja podržava samoupravni sistem kao humani. A Aleksandar Bakočević je smatrao da Zečevićev stav o „novoj levici“ nije sasvim korektan, mada joj je i on progovorio kritiku „svega postojećeg“.

U izveštaju od 27. jula 1972. Stanković se u tekstu pod naslovom „Zagrebački Praxis protiv staljinističkog dogmatizma“ bavi veoma oštrom kritikom *Praxisa*, br. 3–4/1972, koji je sadržavao materijale o optužbama protiv prof. Mihaila Đurića. Tu kritiku Josipa Vrhovca, u to vreme sekretara Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, i njegov zahtev tužilaštvu u Sisku za privremenu zabranu distribucije časopisa, Rudi Supek je nazvao „jednostavno lažnim“. U tom tekstu Stanković pominje oduzimanje pasoša marksistima Vojinu Miliću, Zagi Pešić Golubović, Dragoljubu Mićunoviću i Nebojši Popovu. Zanimljivo je da autor hajku na Đurića optuženom za „veliko-srpski nacionalizam i neprijateljsku anti-državnu

propagandu“,¹⁰ pa i na *Praxis*, povodom podrške Đuriću, smatra samo pretekstom, ali ne i realnim razlogom za zabranu prodaje. On je mišljenja da je zapravo pravi razlog oštar napad Rudija Supeka na sovjetske teoretičare koji „njihove teorije tretiraju kao ideološki monopol“. Supek sovjetskim marksistima prigovara uticaj funkcionalizma i da ne veruju u budućnost komunizma nego radije pokušavaju da očuvaju sadašnju situaciju. Autor se osvrće i na rad Svetozara Stojanovića koji se bavi „krizom u Jugoslaviji“, prigovarajući sadašnjim liderima da ostaju na svojim položajima bez obzira na to da li je režim uspešan ili bezuspešan. Kriza u Jugoslaviji nije rezultat destalinizacije, nego obrnuto, pre je rezultat odsustva radikalnog odbacivanja staljinizma. Napokon, pominjući protest Zagorke Pešić Golubović protiv hapšenja Karela Kosika, Stanković zaključuje: „Iz tih razloga jasno je da ukidanje *Praxisa* ima teške posledice i da je borba za njegov opstanak borba za preživljavanje antistaljinističkih elemenata u Jugoslaviji.“

A u sledećem prilogu, podeljenom u tri dela i naslovljenom „Srpski marksist napada 'staljinističku destalinizaciju“,¹¹ Stanković analitički prikazuje rad Svetozara Stojanovića „Od postrevolucionarne diktature ka socijalističkoj demokratiji: jugoslovenski socijalizam na raskršću“, objavljen u *Praxisu*, br. 3–4/1972, zapravo Stojanovićeve kritiku „harizmatičnih vođa“ u Istočnoj Evropi i Jugoslaviji sa nedvosmislenim aluzijama na vladavinu i političke manire Josipa Broza Tita. Stanković posebno naglašava Stojanovićeve tezu da razvijen socijalistički sistem nije moguć u uslovima političkog monolitizma, odnosno da je višepartijski sistem moguć samo u uslovima dezintegracije postrevolucionarne diktature, a da u Jugoslaviji SKJ postaje koalicija „monolitnih nacionalnih komunističkih partija“. Jugoslovenskom primeru u kojem vodeća hijerarhija nema ozbiljne izazove i aktivne manjine u partiji, suprotstavlja čehoslovački primer deprofesionalizacije politike u kojoj monopol profesionalnih političara nije moguć. Napokon, istaknuto je i Stojanovićevo zalaganje za „pritisak odozdo“ kojim bi se ukidao politički monopol.

U više izveštaja Stanković se bavi slučajem osmoro profesora Beogradskog univerziteta: „Belgrade 'anarcho-liberal' professors attacked“ (1617, 28. novembar 1972), „Belgrade Professors Accused of Anti-Party Activities“

10 Videti i: Slobodan Stanković, „Serbian Marxist Attacks 'Stalinist De-Stalinization' – Part One: „Against Charismatic Leaders,“ and Part Two: „De-Stalinization Must Continue“, Reports No. 1496 of July 1972 and No. 1500 of 3 August 1972, *Radio Free Europe Research* („Srpski marksist napada 'staljinističku destalinizaciju“), „Destalinizacija se mora nastaviti“).

11 No. 1496, 31 July 1972.

(1754, 29. mart 1973) itd. U prvom pomenutom članku najviše se bavi „Stojanovićevom krivicom“ u raspravama partijskih lidera i foruma, kao i osudom osmoro profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu, zbog implicitne kritike „kulta ličnosti“ Josipa Broza. Tu kritiku praksisovaca su izricali profesori Beogradskog univerziteta Dragiša Ivanović, Radivoje Kepa Davidović, Branko Pribičević koji je, na primer, tvrdio da bez partije (SKJ) „demokratija nije moguća“.

U jednom komentaru Radija Slobodna Evropa od 1. maja 1973. godine (No. 068/73) pod naslovom „Profesori kritikuju napade na liberale u Jugoslaviji“, prikazan je sadržaj pisama Horovica sa Rutgers University i S. A. Zebota, sa Georgian University u *The New York Times* o partijskim napadima na liberale u Jugoslaviji, profesore Beogradskog univerziteta, Svetozara Stojanovića, Mihaila Markovića, Ljubomira Tadića, Zagorku Pešić Golubović koji se bore za intelektualne slobode u Jugoslaviji. Horovic je istakao da je značajno da Jugoslavija sačuva avangardnu ulogu najdemokratskije države u socijalističkom bloku ili će se suočiti sa rizikom da bude tretirana kao satelit. A profesor Zebot u svom pismu naglašava da se stara partijska garda protivi „progresivnoj decentralizaciji“ koju sprovode mlađi članovi Partije. Na kraju izražava nadu da Tito neće podržati staru gardu i da će doprineti obećavajućem zaključku svoje uloge inicijatora evolucione tranzicije od staljinističke tiranije ka samoupravnom društvu.¹²

A u izveštaju od 2. maja 1973. godine No. 1779, pod naslovom „Latest Issue of 'Praxis' Reviewed“ komentariše *Praxis*, br. 1–2 za januar–april 1973. i u podnaslovu ističe da beogradski profesori nastavljaju njihovu kritiku. Tako Zagorka Pešić Golubović, čija je knjiga *Čovek i njegov svet* zabranjena u Beogradu, naglašava da ako komunistički režim teži ka socijalizmu, mora da obustavi ograničavanje ljudskih sloboda. Njen članak „Samorealizacija, jednakost i sloboda“, prezentovan prethodno na Korčulanskoj ljetnoj školi, bio je posebna meta kritika, jer ustaje protiv „crvene buržoazije“ i tvrdi da u socijalizmu mora biti više slobode nego u bilo kom buržoaskom društvu. I ona se protivi harizmatskom vođstvu, dok Mihailo Marković u svom članku tvrdi da je izvesno da dete rođeno na Kosovu nema iste šanse kao deca rođena na Dedinju. Oboje ukazuju na nedostatak osnovnih ljudskih prava i sloboda. „Ovaj kriticizam“, zaključuje Stanković, „vodi partijske vođe na Beogradskom univerzitetu da optuže Markovića, Golubovićku i njihove

12 Dunja Bonacci Skenderović u pomenutom radu primećuje da Horovic ponavlja ono što je Stanković rekao: da se progonom svojih intelektualaca i postavljanjem starog kadra ta slika o Jugoslaviji gubi.

kolege da se bave 'antipartijskom propagandom'.“ A mesec dana kasnije, 4. juna 1973, u izveštaju broj 1804, pod naslovom „Offensive Against 'praxis' People Intesified in Yugoslavia“ Stanković prezentuje stavove Konferencije SKJ BU održane 28. maja na kojoj je postavljen zahtev da osmoro nastavnika FF moraju da napuste svoja nastavnička mesta. Dan kasnije, 29 maja, na partijskoj konferenciji u Zagrebu Stipe Šuvar i Josip Vrhovec će kritikovati „političke pamflete objavljene u *Praxisu*, koji zastupaju antipartijske ideje. Sa konferencije u Beogradu istaći će izlaganja Prvoslava Ralića i Milenka Markovića koji su oštro napadali *Praxis*, naročito Rudija Supeka i njegovu odbranu profesora Mihaila Đurića,¹³ branili SKJ od kritika da je staljinistički, kao i Vuka Pavićevića, kolege „prokaženih nastavnika“ koji je imao potrebu za javnim distanciranjem.

U drugom delu izveštaja od 7. maja 1973. (br. 1782) o istom broju *Praxisa* Stanković¹⁴ se osvrće na beogradske optužbe protiv praksisovaca za „antipartijske aktivnosti“ i komentariše tekstove Danka Grlića i Svetozara Stojanovića. I jedan i drugi su ustali protiv luksuznog života partijske vrhuške, tih „socijalističkih bogova na zemlji“, koji žive kao veliki kapitalisti.¹⁵

13 O odbrani Đurića koji je osuđen na dve godine zatvora „za kriminalno delo neprijateljske propagande“ videti: *Praxis*, br. 3–4/1972, u redakcijskom članku pod naslovom „Za slobodu akademskih diskusija“, kao i izveštaj Slobodana Stankovića od 27. jula 1972. godine. Taj slučaj i oduzimanje pasoša beogradskim profesorima uzima kao argument da predstoji borba za preživljavanje antistaljinističkih i antidogmatskih elemenata u Jugoslaviji. Te iste godine u izveštaju br. 1538, Stanković analizira članak spoljnopolitičkog urednika *Vjesnika* Zvonimira Kristla (videti: *Vjesnik* od 25. srpnja 1972. i 7. rujna 1972. i članak „Kritika i nešto drugo“ o Korčulanskoj ljetnoj školi). Kristl napada praksisovce da u sesiji „Jednakost i sloboda“ stvaraju utisak da u Jugoslaviji nije dozvoljena sloboda izražavanja. Kristl upozorava praksisovce da se „ne igraju sa idejom martirstva“ jer smatra da će vođe KLJŠ izgubiti „stvarne saveznike“ u inostranstvu i da će „svesti Školu na fasadu i učiniti je običnom dekoracijom koju režim upotrebljava za glupake u inostranstvu“. On upozorava praksisovce da ne postoje režimi u inostranstvu koji nastoje da podrže časopise koji kritikuju „čak samo filozofski“ oficijelnu političku liniju. A već u jednom od narednih izveštaja (br. 1546, 19. septembra 1972, Stanković izveštava o zabrani beogradskog filozofskog časopisa *Filosofija* '72, br. 2, koji je ustao protiv političke represije i suđenja intelektualcima (videti: *Neue Züricher Zeitung*, 29. jula 1972, članak „Marxist Against Marxist in Yugoslavia“). Da represija prema intelektualcima ostaje kontinuirana, svedoči i Stankovićev izveštaj br. 1734, od 12. marta 1973, u kome opisuje sudsku presudu Kosti Čavoškom.

14 Već sledećeg dana, 8. maja 1973, Stanković šalje izveštaj br. 1786. u kome pod naslovom „Zagrebački časopis brani beogradske profesore“ daje prevod stava redakcijskog kolegija *Praxisa* u odbrani beogradskih profesora kao stvarnih marksista, nasuprot „buržoaskim socijalistima“ koji vladaju Jugoslavijom, objavljenom u br. 1–2/1973.

15 Videti takođe izveštaj Slobodana Stankovića od 9. maja 1973 (bez naznake broja), pod naslovom „Jugoslovenski partijski nedeljnik napada 'Praxis'“ u kome je preveden komentar

Ovi i slični stavovi izazivali su bes partijskih foruma i pripadnika nomenklature, ali i otpore kolega o kojima Stanković piše u izveštaju br. 1864, od 13. avgusta 1973. godine. On se posebno osvrnuo na članak Branka Bošnjaka „Ko suprotstavlja radnike i filozofe“ u kome autor polemíše sa članom objavljenim u beogradskoj *Politici* u kome se tvrdi da „filozofi hoće moć“. Nasuprot tom stavu Bošnjak odmereno kaže: „Ako filozof teži moći, onda više nije filozof“, tako da je ta optužba upućena filozofima zapravo *non-sense*. Samo su birokrate protiv kritike, pa dilema nije „radnici ili filozofi“ nego „kreativni socijalizam ili birokratizam“. U istom izveštaju Stanković se osvrće na odbijanje *Komunista* da objavi odgovor Zagorke Golubović koja je reagovala na priloge u tom partijskom listu o njenoj knjizi koju autori tih priloga nisu ni pročitali! A u izveštaju Zdenka Antića (br. 1910, od 30. oktobra 1973) pod naslovom „Praxis ponovo pod vatrom“ prikazan je napad *Komunista* na Korčulansku ljetnu školu i odgovor Rudija Supeka na taj napad. Optužbe je izneo sekretar IK CK SKH, Josip Vrhovec, optužujući jugoslovenske medije za pasivan i neutralan propagandni stav prema Školi. *Komunist* od 8. septembra 1973. godine posvetio je stranicu praksis grupi i Korčulanskoj ljetnoj školi. U tom članku se pominju Rudi Supek i Gajo Petrović koji su na otvaranju rekli da Škola okuplja ljude koji veruju u praksu stvaralačkog marksizma i koji su duboko uključeni u izgradnju istinskog socijalizma (Supek) i odbacili kritiku filozofa koju vrše članovi političkih foruma (Petrović). Svetozar Stojanović je u tom članku optužen za malicioznu kritiku. *Komunist* je posebno zbolelo ignorisanje Platforme Desetog kongresa SKJ. List traži oštru ideološku konfrontaciju prema „intelektualnom mesijanizmu“ praksisovaca. Dve nedelje kasnije Supek je odbacio sve optužbe protiv *Praxisa* kao „lažne i nekorektne“, branio je otvoreni i slobodni karakter Škole, slobodnu raspravu sa drukčijim mišljenjima. Okupljanje značajnih filozofa i sociologa dobija podršku i priznanje u zemlji i inostranstvu. U istom broju *Komunist* odgovara Supeku da je jedan od odgovornih za inkriminisane devijacije.

Drugi izvor, Zdenko Antić, u izveštaju br. 1957, od 8. januara 1974, piše o tome da praksis grupa brani slobodu misli i izražavanja, navodeći da je razlika između partijskog pritiska u Beogradu i Zagrebu prema praksisovcima u tome što se u Beogradu odlučuju za administrativne, a u Zagrebu za političke mere protiv praksisovaca. Politička kampanja je bila naročito oštra u Beogradu, posebno protiv osam profesora Filozofskog fakulteta,

publikovan u *Komunistu* od 7. maja iste godine u kome je napadnuto uredništvo *Praxisa* zbog odbrane osmoro beogradskih profesora i nastavnika, optuženih za politiku suprotnu politici SKJ, koju praksisovci neće da vide.

tako da i fabrički radnici koji nikada nisu čuli za profesore Markovića ili Stojanovića i koji nikada nisu videli nijedan primerak *Praxisa* pišu rezolucije o destruktivnoj aktivnosti te frakcije koja pogađa njihova radna mesta i njihove fabrike. *Borba* naglašava da je „vreme za dijalog isteklo“, a partijski kontrolisani *Student* optužuje inkriminisane profesore za kriminalne aktivnosti. U Zagrebu su upotrebili drugu taktiku. I tu je praksis grupa bila napadnuta, ali umerenije i „moglo bi se reći više akademski... Zagrebačke partijske vođe su čak prihvatili otvoren dijalog sa vodećim praksisovskim izdavačima i urednicima“. Tako je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 16. decembra 1973, održan sastanak predstavnika Saveza komunističara sa praksisovcima, članovima Partije (Branko Bošnjak, Veljko Cvjetičanin, Žarko Puhovski i Predrag Vranicki) kojem su prisustvovali i nečlanovi Milan Kangrga i Ivo Kuvačić, kao i urednici Gajo Petrović i Rudi Supek. Partiju su predstavljali Dušan Dragosavac, zamenik sekretara IK CK SKH, Slavko Šajber, sekretar zagrebačke organizacije i četiri člana ideološke komisije sa predsednikom profesorom Stipom Šuvarom na čelu. Predstavnici partije, Božidar Gagro, na primer, optuživali su praksisovce za opoziciono političko delovanje, a Stipe Šuvar je priznao praksisovcima „anti-dogmatsko i anti-staljinističko delovanje“, istakavši da je to bilo moguće jer je Yu partija prva inicirala kritiku staljinizma. Zamerio je praksisovcima tezu da Yu partija nije promenila svoj staljinistički karakter, a takođe i tezu o harizmatičkom karakteru moći. Dragosavac je bio umeren, naglasivši da je *Praxis* objavio veliki broj članaka visokog kvaliteta i istakao *Praxisov* doprinos borbi protiv nacionalizma (članci Predraga Vranickog i Rudija Supeka), ali je kritikovao članke Nebojše Popova i Ivana Kuvačića.¹⁶

U odgovoru na oficijelne kritike Supek je istakao da *Praxis* razvija marksizam koji nije u sukobu sa samoupravnim socijalizmom. *Praxis* ustaje protiv dogmatskog marksizma ili staljinističkog pozitivizma i zastupa stajalište da se samoupravni socijalizam ne može graditi na bazi dogmatskog

16 Videti takođe izveštaj Slobodana Stankovića, br. 1971, od 22. januara 1974, pod naslovom „Hrvatski partijski lider napao urednika 'Praxisa'“ (*Politika*, 17. decembar 1973. i *VUS*, 19. decembar 1973. i 23. januar 1974). Kuvačić je reagovao na Dragosavčev (zamenik sekretara IK SKH) napad u *VUS*-u, na sastanku sa *Praxisovim* urednicima i saradnicima u decembru. Naširoko je citiran Kuvačićev odgovor Dragosavcu, koji će se u svom odgovoru žaliti na Kuvačićevo pismo kao na „akademski primer neargumentovane kritike“ i da ne može prihvatiti nefer predstavljanje problema. Tri dana kasnije, 25. januara 1974, u izveštaju pod naslovom „Jugoslovenski autori pozivaju na borbu protiv dogmatizma“, Zdenko Antić je dao pregled poziva komunistima da intenziviraju čistke u kulturnom životu, na jednoj, i otpore tom „lovu na veštice“ koji može ugroziti budući razvoj i međunarodnu reputaciju jugoslovenske kulture, na drugoj strani.

državnog koncepta, rekao je Supek. Gajo Petrović, glavni urednik *Praxisa*, rezolutno je odbacio ideju da je *Praxis* opoziciona revija. „Mi smo filozofski časopis“, istakao je Petrović. On je insistirao na filozofiji kao misli revolucije, što znači kritiku svega postojećeg, humanističku viziju zaista humanijeg sveta protkanog kreativnom moći revolucionarne aktivnosti. Za Petrovića je potpuno neprihvatljivo stanovište da samo oficijelni partijski forumi mogu i niko drugi ne može raspravljati o negativnim aspektima u Savezu komunista. Međutim, *Komunist* će optužiti *Praxis* za „opozicione aktivnosti pod maskom teoretskog rada“. *Komunist* je, naravno, zahtevao „diferencijaciju“, a Dragosavac eliminaciju radikalno levih saradnika, kakvi su Ivan Kuvačić i Nebojša Popov. Antić postavlja pitanje odakle umereniji pristup hrvatskog vođstva i zaključuje da je to otuda što *Praxis* ima svetski poznatu reputaciju, što je jedini istočnoevropski magazin štampan bez cenzure, a bojali su se da bi produženje sukoba sa *Praxisom* moglo da izazove studentski revolt. Pominje izveštaje iz Zagreba o Koordinacionom komitetu studenata Filozofskog fakulteta za izražavanje solidarnosti sa beogradskim studentima i praksisovskim profesorima.

Na drugoj strani okeana, *The New York Times* od 30. januara 1974. (preneto u komentaru RFE sledećeg dana) donosi tekst Rejmona Andersona u kome piše da se jugoslovenska KP našla pod udarom međunarodne kritike zbog oštre kampanje koju vodi protiv osam nekonformističkih marksističkih profesora BU. Protesti sa Zapada protiv „represije intelektualaca“ snažni su, naročito među naučnicima koji se zanimaju za intelektualne slobode. Talas protesta raste u mnogim zapadnim zemljama, a protestuju poznata imena kao Danijel Bel sa Harvarda, lingvist Noam Čomski, Robert Koen sa Bostonskog univerziteta, Čarls Frankel sa Kolumbije, Markuze sa Univerziteta Kalifornija. Tito je profesore optužio da su „anarholiberali“ koji odbacuju partijsku disciplinu i doktrinu. Pomenut je i otpor univerzitetske sredine, ali i oduzimanje pasoša beogradskim profesorima.¹⁷ RFE izveštava i o pisanju liberalnog londonskog *The Guardian*, od 3. juna 1974, o traženju kompromisa sa profesorima, koji bi političarima spasao obraz, jer je progon profesora oštetio reputaciju Jugoslavije kao relativno tolerantne zemlje prema disidentima. Na kritike za „staljinističku destaljinizaciju“ i kritike domaće politike u *Praxisu* i *Filosofiji*, režim je odgovorio optužbama

17 Pod naslovom „Represija u Beogradu“, *The New York Times*, od 3. februara 1974, piše da je odnos prema osmoro profesora BU test akademskih sloboda u Jugoslaviji, jer je reč o poznatoj školi koja naglašava humanističke vrednosti. Jugoslavija je dugo u komunističkom svetu bila jedinstvena po dozvoli širokog stupnja slobode istraživanja i izražavanja u institucijama visokog obrazovanja (RFE, 0604/74).

za frakcionaštvo i profesore jednostavno proglasio „ideološki, politički i moralno nepodobnim“.¹⁸

U četiri naredna izveštaja početkom 1974. (17, 23, 24. i 25. januara), Slobodan Stanković i Zdenko Antić pišu o slučaju beogradskih profesora pod naslovima: „Nema milosti za beogradske profesore“, „Beogradski profesori optuženi za ekstremističku opozicionu aktivnost“, „Beogradski profesor protiv 'staljiniziranih komunista'“ i „Jugoslovenski autori pozivaju na borbu protiv dogmatizma“. Predviđaju da će zavesa u drami osam profesora i asistentata sa Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta dosta brzo pasti, jer su optuženi da su formirali neku vrstu političke opozicije, a i Tito je sugerisao da se uklone sa radnih mesta. Univerzitetski savet je dobio instrukcije da otvori formalnu proceduru njihovog uklanjanja sa fakulteta. Profesori su optuženi da svoje nastavničke pozicije „zloupotrebljavaju u političke svrhe“. Optuženi su za „anarho-liberalizam“, prenaplašavanje uloge humanističke inteligencije u revolucionarnim procesima i „kvazi-radikalni koncept društvenog razvitka“. Tito je još 9. oktobra 1972. u političkom aktivu Srbije tražio njihovo uklanjanje. U prvom izveštaju Stanković posebno akcentira izlaganje Svetozara Stojanovića na zasedanju Korčulanske ljetne škole, avgusta 1973. godine, a i radove Ljubomira Tadića, Mihaila Markovića i Zagorke Pešić Golubović, čije stavove podržava veći broj studenata, što partijski lideri ne mogu da tolerišu. U drugom izveštaju, uz kratak uvod, Zdenko Antić daje prevod članka u *Večernjim novostima* od 19. januara 1974, u kojem je dat pregled pojedinih zbivanja od 1968. do početka 1974. godine. U trećem izveštaju Stanković nastavlja da komentariše Stojanovićeovu kritiku partijskih vođa u *Praxisu*, br. 5–6/1973, za njihovu upotrebu duplih standarda i ponašanje slično onom koje je Džordž Orvel opisao u *Životinjskoj farmi*, njegove teze o konstruktivnoj i destruktivnoj samokritici. Stanković ističe strah stanjiniziranih partijskih vođa pred hrabrošću koju ispoljavaju pojedini komunisti protiv arbitrarnih mera, što Stojanović u svom članku ohrabruje.¹⁹ Zdenko Antić u izveštaju od 25. januara piše o dve struje u kulturnom

18 *The Guardian* je 14. novembra 1974. u rubrici korespondencije objavio pismo Kena Koutsu iz Fondacije za mir Bertranda Russela, u kome Kouts ukratko opisuje situaciju u Beogradu i naglašava da je neophodno da intelektualci van Jugoslavije brane svoje beogradske kolege, te napominje da se Fondacija obratila pismom lično Titu. Ako se i veliki broj univerzitetskih radnika i političara, obrati s podrškom socijalističkom eksperimentu u Jugoslaviji, Kouts smatra da će vođe u Beogradu morati obratiti pažnju na britanske proteste (RFE 1205/74).

19 Pod naslovom „Drugi napad profesora Stojanovića protiv partijskih dogmata u Jugoslaviji“ (izv. 1978, od 28. januara 1974, u prevodu Slobodana Stankovića) sadrži drugi deo odgovora Svetozara Stojanovića povodom napada Radivoja Kepe Davidovića na

životu Jugoslavije: jednoj koja se zalaže za pooštavanje čistki u kulturi i drugoj koja brani slobodu naučnog i kulturnog stvaralaštva. Komentariše Matvejevićev nastup protiv ždanovističkih metoda u umetnosti i literaturi i njegov emotivni poziv na borbu protiv dogmatizma (*Vjesnik*, 19. januar 1974), a iz Beograda pominje tekstove Oskara Daviča koji se suprotstavlja novom „lovu na veštice“ (*NIN*, 13. januar 1974) i napadima na Peđu Milosavljevića (*Politika*, 12. januar 1974). U zagrebačkom *Oku* Mirko Božić, potpredsednik Sabora i Igor Mandić, književni kritičar, pišu protiv dogmatizma, a predsednik Narodne skupštine Srbije Dragoslav Marković u novogodišnjem intervjuu, govori o tome da su u borbi protiv liberalizma zanemarili borbu protiv dogmatizma u kulturi, jer postoje izvesna nastojanja za radikalizacijom dogmatizma. Stipe Šuvar se suprotstavlja svakoj vrsti dogmatizma i reviziji jugoslovenskog samoupravnog socijalizma.²⁰

U izveštaju br. 1884 od 6. februara 1974, Stanković piše da je slučaj osam beogradskih profesora i odlaganje njihovog isključenja za dugo vreme izazvalo veliki javni interes širom sveta. Izveštaj govori o ideološkim borbama u Jugoslaviji i izvesnoj konfuziji na tom polju. Šuvar naravno varira na temu „desnih“ i „levih“ „devijacija“, prigovara praksisovcima da ne čekaju da socijalni uslovi sazru za pun razvoj samoupravljanja, a beogradski profesori, na primer, prigovaraju da se mere koje vlasti snažno preporučuju i donose stotine puta ne primenjuju. Praksisovci su optuženi za dilasizam. To je optužba koja nema nikakvog osnova jer beogradski i zagrebački marksisti vjeruju da je jedini put dostizanja komunizma sa „ljudskim licem“ primena Program SKJ iz 1958. i potpuna implementacija ideje radničkog samoupravljanja. Mada se ne izjašnjavaju za višepartijski sistem koji smatraju konzervativnim, oni se zalažu za „demokratsko javno mnjenje“ i „slobodno izražavanje različitih uverenja“, dok oficijelna partijska linija insistira na „većoj disciplini“, „demokratskom centralizmu“ i striktnom „hijerarhijskom poretku“. „Sadašnji ideološki konflikt“, smatra Slobodan Stanković, „će polako ali sigurno voditi definitivnom raskidu između te dve frakcije.“

Izveštaj pod naslovom „Zagrebački nedeljnik napada 'opozicioni' trougao“ (izv. 1995, 14. februar 1974) Slobodan Stanković počinje ironičnom

Stojanovićev članak objavljen u *Praxisu*, br. 5–6/1973. i u *Studentu* 23. i 30. oktobra 1973. godine. Kako je *Student* odbio da objavi Stojanovićev odgovor, *Praxis* ga je objavio pod naslovom „Sadržina, smisao i smer jednog napada“. Videti: *Praxis*, br. 5–6/1973, str. 733–744. Stojanović smatra Davidovićeve argumente slabim i postavlja pitanja gde leži epicentar krize i gde je njen izlaz. Tekst je ironično intoniran i pokazuje osnovne slabosti Davidovićevo dogmatskog pristupa.

20 Videti: *Borba*, 7. januar i novogodišnje izdanje *Politike*, 31. decembar, 1–2. januar i 12. januar 1974.

rečenicom: „Ako predsednik Tito nastoji da izagna iz Jugoslavije sve profesore koji se suprotstavljaju njegovoj političkoj liniji, moguće je da ne bi bilo dovoljno džambodžetova da ih sve odvezu.“ Taj izveštaj je zapravo prikaz i komentar jednog napada VUS (13. februar 1974) na levičarske opozicione grupe na filozofskim fakultetima u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Podrška osmoro profesora BU u tom „opozicionom trouglu“ smatra se opasnim grupisanjem, jer njihovi podržavaoci nisu samo u zemlji nego i u inostranstvu. VUS je ukazao na situaciju u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. U Beogradu je novoizabrani Savet Filozofskog fakulteta odlučio, na insistiranje dekana Sime Ćirkovića, da se za svakog od optuženih nastavnika obrazuje komisija koja će napisati referat, ali da se odbiju ocene o ideološkoj, političkoj i moralnoj nepodobnosti osmoro nastavnika da obavljaju funkcije pedagoga i vaspitača. VUS im prigovara antipartijske aktivnosti i prenošenje tih aktivnosti u *Praxis*, te objavljivanje članaka i knjiga na Zapadu. A u Zagrebu je Koordinacioni komitet studenata Filozofskog fakulteta poslao beogradskim studentima filozofije pismo podrške u njihovoj borbi. Zagrebački studenti su optuženi kao „nova levica“, a urednici *Praxisa* da „negiraju sva dostignuća u ovoj zemlji“. I studenti i profesori Ljubljanskog univerziteta podržali su svoje beogradske kolege.²¹ Napadi za „novolevičarenje“ biće nastavljeni u *Komunistu*, o čemu Stanković piše u svom izveštaju br. 2018, od 11. marta 1974 (videti i 25. februar 1974. i 31. decembar 1973), pod naslovom „Beogradski 'Komunist' napada 'novu levicu' u Jugoslaviji“. Izveštaj je nastao dva dana posle sednice IK SKJ u Karađorđevu, kojom je predsedavao lično Tito, što napadu na „novu levicu ili platformu antikomunizma“ daje posebnu težinu. *Komunist* je povezuje sa idejama Milovana Đilasa i Aleksandrom Rankovićem, a za Vranickog piše da mora biti maknut sa partijskih funkcija. Napad je bio deo kampanje pred Deseti kongres SKJ, maja 1974. u Beogradu.

Događaji se, ipak ne odvijaju u skladu sa nastojanjima partijskih foruma, funkcionera i partijskih organa, pa je Stanković svoj izveštaj br. 8098, od 13. avgusta 1974, naslovio „Praxis' profesori dobili drugu rundu“. Prvo

21 A u izveštaju od 27. februara 1974. (br. 2007) Stanković pod naslovom „Jugoslovenski marksist napada staljinizam, brani 'Praxis'“, opširno komentariše članak Predraga Vranickog u *Praxisu*, br. 5–6/1973, u kome brani „leve snage“ optužene za antipartijske ideje, piše o opasnosti za slobodan razvitak marksizma i socijalizma, od političkih monopola, manipulacija, ograničenja sloboda naučnog i umetničkog stvaranja koje uključuju i slobodu kritike. Vranicki ukazuje i na ideološku konfuziju oko „staljinističke de-staljinizacije“. Videti i: *NIN*, 24. februar 1974. Vranicki je bio u svetu veoma poznat i ugledan marksist (više izdanja i prevoda *Istorije marksizma*) da bi bio direktno napadnut.

su profesori protiv volje aparatčika bili reizabrani u Naučnom veću Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta ogromnom većinom od 150 „za“ i samo jednim uzdržanim glasom, a zatim su im vraćeni oduzeti pasoši. Stanković se pita nisu li profesori možda naivni ako misle da „javno mnjenje može igrati bilo kakvu stvarnu ulogu unutar jednopartijske diktature i da li zaista veruju u „originalni titoizam“. Oni uporno brane Titov samoupravni socijalizam, sa snažnim antistaljinističkim i antiburžoaskim elementima. Osvrće se na polemiku Dragosavac – Popov i zaključuje da se krug zatvara: „I partijski lideri i ljudi iz 'Praxisa' optuženi su za buržoaski način mišljenja i delovanja“. Popuštanje prema *Praxisu* objašnjava pritiscima iz inostranstva.

Da dobijanje jedne runde ne znači i pobjedu u meču, svedoči izveštaj Zdenka Antića br. 2117, od 3. oktobra 1974, pod naslovom „Osuđeni podržavaoci 'Praxisa'“, u kome komentariše osudu na 10 meseci zatvora profesoru Zagrebačkog sveučilišta Linu Veljaku i studentima Miloradu Stojanoviću (?), Zoranu Đinđiću iz Beograda, Mariju Rubiju iz Zagreba i Darku Štrajnu i Vinku Zalaru iz Ljubljane zbog nastanka dokumenta u kome je napadnut politički sistem u Jugoslaviji. Oni su bili povezani sa *Praxisom* (*Komunist*, 8. oktobar 1973) kao celinom, a posebno sa veoma poznatim njegovim članom Rudijem Supekom. Napadnuti su za novolevičarske ideje i težnju da osvoje avangardnu poziciju u jugoslovenskom društvu. Antić smatra da je ta kampanja protiv praksisovaca propala zbog odlučnog i solidarnog stava da samoupravni socijalistički sistem u Jugoslaviji nije primenjen u praksi, zatim da su ulogu odigrali i draft ljubljanske rezolucije Lina Veljaka i njegovih studenata, te intervencije intelektualaca sa Zapada, posebno Hajnriha Bela. Radikalni partijski birokrati želeli su likvidirati *Praxis* „kao snažan centar nezavisne misli u Jugoslaviji“. Praksisovci su se zalagali za puštanje studenata na slobodu, postojala su i politička obećanja takvog čina, kompromis se nazirao, ali je presuda Veljaku i studentima pokazala da birokrati ne žele da ostvare takva obećanja, već žele da svoje akcije protiv *Praxisa* nastave drugim linijama. Zato su napali njihove sledbenike.

Finale te hajke opisuju izveštaji Slobodana Stankovića od 17. januara 1975. godine („Kampanja protiv beogradskih i zagrebačkih profesora“), 29. januara 1975. („Belgrade Professors Nearing End of Ordeal“) i 31. januara 1975. („Following the Ouster of Belgrade Professors“). Stanković zapravo opisuje pripreme i proces progona profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu, januara 1975, navodeći kao završni akt, *Zakon* koji je Skupština Srbije donela 28. januara („lex specialis“) o izbacivanju profesora. Taj akt je najavljivan dosta dugo i u partijski kontrolisanim listovima i u samoj

Skupštini,²² koja je već ranije proširila svoje ingerencije prema univerzitetu. Štaviše, usvajanje zakona o isterivanju profesora bilo je orvelovski obrazloženo odbranom samoupravnog sistema u Jugoslaviji, mada su njime poništene sve prethodne samoupravne odluke univerzitetskih organa. Praksisovci su optuženi za direktno podsticanje ekstremnih opozicionih i militantnih grupa studenata. Njihov „realni titoizam“ i antinacionalizam, kao ni njihova odbrana „socijalizma sa ljudskim likom“, nisu ih spasili od sudbine izbačenih. Stanković posebno ističe komentar Vojislava Mićovića u *Komunistu* od 13. januara u kojem komentator dokazuje da su praksisovske ideje suprotne marksizmu, da su odvojeni od stvarnosti i da sve kritikuju, da prihvataju samo one vrednosti koje oni smatraju ispravnim, te, napokon, da ih zapadni ugledni intelektualci podržavaju jer su loše informisani.

U to vreme je profesor Sima Ćirković, dekan Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta, podneo ostavku, a prethodno je nekoliko profesora sa splitskog Pravnog fakulteta isterano, što je trebalo činiti neki balans u progonima Srba i Hrvata. Međutim, po Stankovićevom mišljenju, balans bi bio da su praksisovci sa Zagrebačkog sveučilišta ostali bez posla, kao što je to učinjeno u slučaju hrvatskih i srpskih političkih lidera (progon Mika Tripala i Savke Dabčević Kučar, na jednoj, i Marka Nikezića i Latinke Perović, na drugoj strani). Takozvani nacionalni ključ, taj nepisani zakon i značajan elemenat u životu Jugoslavije podrazumevao bi iste procedure. Stanković smatra da će „balans progona“ obeležiti godine koje dolaze.

Zanimljive su još dve Stankovićeve opaske. Pošto navodi da su beogradski profesori, praksisovci, bili mladi ljudi, između 17 i 25 godina, moglo bi se reći da su bili uspešan proizvod „mladog“ titoizma, a da su neki četvrt veka kasnije kažnjeni od „starog titoizma“. U paraleli sa mladim i starim Marksom, i Tito se može podeliti na mladog i starog.²³ Takođe skoro nadrealno zvuče obrazloženja u Skupštini Srbije da će sloboda naučnog rada na BU biti nastavljena bez nastavnika „koji su favorizovali destrukciju sistema kao celine, da je Specijalni zakon donešen da bi obezbedio funkcionisanje samoupravnog sistema!“

Reakcije na Zapadu na udaljavanje osmoro profesora sa BU na osnovu „lex specialis“ bile su brojne i oštre. Tako je Beri Volters već 30. januara za UPI (preneo RFE, F-14 i 15, CDE 0924/75) izbacivanje profesora iz nastavnog

22 Temeljnu analizu ovog procesa izveo je i objavio Nebojša Popov, u: *Contra fatum*, NIRO Mladost, Beograd 1990. Videti takođe: *Večernje novosti*, 19. februar 1974; *Komunist*, 25. februar 1974, 13. januar 1975; *Nedeljne novosti*, 26. januar 1975; *Politika*, 25. januar 1975, 29. januar 1975. itd.

23 Ovo Stankovićevo gledište teško bi bilo dokazati.

procesa i sa posla smatrao još jednom indikacijom da je predsednik Tito odlučio ugušiti jugoslovenske disidente i štampu, priklonivši se tvrdoj liniji dve godine ranije. Njihovo udaljavanje sa univerziteta baca senku na učutkavanje filozofske škole u Zagrebu, bazirane na časopisu *Praxis*. Taj časopis je bio deset godina u sukobu sa autoritetima zbog izražavanja liberalnih komunističkih pogleda. Produžavanje intenzivne kampanje jačanja političke ortodoksije iznenadilo je mnoge zapadne diplomate koji su očekivali postepeni povratak ka tolerantnijoj političkoj klimi kasnih šezdesetih posle majskog Desetog kongresa. A jugoslovenski zvaničnici su govorili da je „ozbiljna“ politička klima neophodna dok se ne ostvare značajne promene u vladajućoj strukturi zemlje. Njihove priče o davanju snažnijeg glasa radnicima zapadni diplomati su ocenili kao teoriju, ali ne i praksu. Filozofi su podržali samoupravljanje kao demokratskiju i humaniju formu komunizma, ali su potezi protiv praksis grupe, jedinog stvarnog foruma za marksističke debate u Istočnoj Evropi, značili da se takvi glasovi više neće čuti. U isto vreme, 5. februara 1975, RFE (No. 1817/75) prenosi Tanjugov komentar pod naslovom „Croat Party Official Urges Suppression of 'Praxis' Group“ u kome iznosi poziv Ivica Račana na ideološku i političku akciju da suzbije grupu okupljenu oko filozofskog časopisa *Praxis*, jer smatra da ta grupa nije „teorijska apstrakcija“ već „sasvim određena i konkretna opoziciona platforma koja odbacuje ideološko-političku ulogu partije“ i dovodi u pitanje samoupravnu prirodu jugoslovenskog društva. Račan je naglasio da se praksisovska ideja o kritici svega postojećeg pretvorila u negaciju svega postojećeg. Račan je ovaj stav izrazio samo jednu nedelju posle odluke srpskog parlamenta da osmoro profesora BU, povezanih sa časopisom *Praxis*, odstrani sa njihovih nastavničkih mesta.

Zdenko Antić u Minhenu 19. februara 1975. pozivajući se na bečki *Die Presse* od 18. februara, komentariše najave o ukidanju *Praxisa* „jedine istočnoevropske publikacije koja je raspravljala o komunizmu sa platforme lojalne komunističke opozicije“. Kaže da su najpoznatiji jugoslovenski filozofi i sociolozi odgovorni za pretvaranje *Praxisa* u ono što je nemački filozof Ernst Bloh opisao kao „najbolji časopis našeg vremena“! Antić smatra da je kritička pozicija *Praxisa* bila oštra, ali poštena, da se zalagao za humanija, pragmatičnija i demokratskija rešenja i da je neumorno tragao za nedogmatskom humanijom i marksističkom perspektivom. Okupljao je nekonformističke i nedogmatske marksiste i sa Zapada i sa Istoka. Na Korčulanskoj ljetnoj školi okupljali su se najpoznatiji marksistički filozofi, kao K. Akselos, E. Bloh, R. Koen, E. From, J. Habermas, A. Lefevr, A. Zanardo, kao i nekonformistički filozofi Istočne Evrope: A. Heler, K. Kosik, L. Kolakovski, I. Varga, a u *Praxisu*

je saradivao i Đ. Lukač. Tu su se čule neke od najboljih analiza uslova u Jugoslaviji i Istočnoj Evropi. *Praxis* i Korčulanska ljetna škola učinili su više za popularizaciju jugoslovenskog modela socijalizma nego sva oficijelna propaganda zajedno.²⁴ Antić u izveštaju br. 1650/75 postavlja pitanje: odakle onda osude *Praxisa* i njegovih saradnika? „Stvarni razlog za ovaj najnoviji potez partijske birokratije koja naglašava princip demokratskog centralizma, jačanje partijske borbenosti i obnovu vodeće uloge Partije, da više ne može tolerisati bilo koju devijaciju, ili opoziciju, domaću ili stranu. Lojalna opozicija koju je predstavljala *Praxis* grupa bila je krajnje opasna sa stanovišta partijske birokratije bez obzira što je stekla brojnu publiku unutar i izvan zemlje, među studentima i drugim mladim ljudima posebno. Rečju, Partija se vraća lenjinskom stilu rada koji ne toleriše lojalnu opoziciju i zbog toga ne postoji bilo kakav prostor za publikacije kao što je *Praxis*.“

Praksisovci će i narednih godina, istina u daleko manjoj meri, ostati tema izveštaja Slobodana Stankovića. Neka ovde budu pomenuta samo tri iz 1979: „Open Discussion a Prerequisite in Yugoslavia“, RAD Background Report/89 (Yugoslavia) Radio Free Europe, od 17. aprila 1979, „Yugoslav Dissidents Face New Hurdles“ RAD BR/227, od 17. oktobra 1979. i „Yugoslav Marxist Requests 'Free Public Opinion'“, RAD BR/115, od 17. maja 1979. godine. Zanimljivo je Stankovićevo zapažanje u izveštaju broj 227: „Hrvatske kolege suspendovanih beogradskih profesora nikada nisu bile optužene za njihovu pripadnost *Praxisu*. Nasuprot, profesor Predrag Vranicki, najvažniji marksistički jugoslovenski filozof i jedan od urednika *Praxisa*, bio je izabran za rektora zagrebačkog sveučilišta u drugom mandatu tačno u vreme kada su beogradski profesori, njegove kolege u *Praxisu*, bili suspendovani.“ A izveštaj broj 115 je komentar Vranickijevog intervjuja datog nedeljniku *NIN*, 13. maja 1979. i *Politici*, 7. aprila 1979. godine. Vranicki se založio za otvorene rasprave o ideološkim pitanjima kao jedinom putu borbe protiv staljinizma i dogmatizma.

24 Dunja Bonacci Skenderović konstatuje da to isto tvrdi i G. Šer u svojoj doktorskoj disertaciji o *Praxisu*.

Patologija „specijalnog rata“

U kolopletu političke i ideološki intonirane propagande Istoka i Zapada teško je razlučiti koliko su pojedini propagandni naponi i jedne i druge strane u kojima su *Praxis* i Korčulanska ljetna škola bili samo objekt, motivisani potrebama blokovskog nadmetanja, a koliko su bili inspirisani i potrebama unutrašnje politike jugoslovenske strane. Nisu, na primer, sovjetski političari i filozofski pisci morali da temeljnije poznaju dela pojedinih članova praksis grupe, dovoljno je da su čuli Bakarićeve ocene o *Praxisu* kao ekspozituri zapadnih centara za borbu protiv komunizma, pa da im njihove ocene o „revizionizmu“ jugoslovenskih praksis filozofa izgledaju blage!

A šta tek reći o javnim nastupima jednog od oficira bezbednosti JNA koji je napisao knjigu-priručnik u kojoj je ovu bakarićevsku olako izrečenu optužbu razvio, nakon više od jedne decenije kako je izrečena! Bio je to vrhunac primitivne bezobzirnosti: pukovnik obaveštajne službe JNA Dušan Vilić je u svojoj knjizi, a i u štampi, optužio Korčulansku školu i praksisovce kao deo „specijalnog rata“ protiv Jugoslavije. Optužio ih je za „ideološku indoktrinaciju kao metod subverzije“ i kao oblik „subverzivne delatnosti“.

Rudi Supek se, kao bivši predsednik Korčulanske ljetne škole, obratio pismom Predsedništvu Saveza komunista Jugoslavije i objavio ga u beogradskom nedeljniku *Intervju*, 4. novembra 1983. godine. Tom pismu je redakcija dala naslov „Legije pukovnika Vilića“.¹ Supek se tu osvrće na Vilićev iskaz u *Intervjuu* o „specijalnom ratu“, odnosno špijunaži pomoću „naučnih istraživanja“, u kojem kontekstu spominje ideološki uticaj suprotan marksizmu u referatima, diskusijama i „razgovorima u kuloarima“ u vreme trajanja Korčulanske ljetne škole. Supek je odbacio klevete i ukazao na Vilićeve izvore u dogmatskim istočnoevropskim časopisima koji propagiraju „bratsku

1 Videti: Rudi Supek, „Legije pukovnika Vilića“, *Intervju*, 4. novembar 1983, str. 3–4.

pomoć“ SSSR-a.² Javnosti i Predsedništvu CK SKJ Supek je podastro impresivnu listu od nekoliko desetina svetski uglednih filozofa, marksista i nemarksista koju su učestvovali u radu Škole. Time pojašnjava Vilićevu optužbu ko su „visokokvalificirani stručnjaci“ za špijunažu: Šlomo Avineri, Lelio Baso, Kostas Akselos, Ernst Bloh, Zigmund Bauman, Tom Botomor, Danijel Geren, Jirgen Habermas, Agneš Heler, Erih From, Lešek Kolakovski, Karel Kosik, Serž Male, Herbert Markuze, Anri Lefevr, Lucio Lombardo Radiče, Maksimilijen Rubel, Robert Taker, Karl Hajnc Folkman Šluk i mnogi drugi. Lomača, na kojoj bi Vilić, da ima građanske hrabrosti, spalio dela ovih filozofa, bila bi takva da bi Viliću i sam Hitler mogao pozavideti.

Da je reč o paranoičnom traganju Ilije Čvorovića iz farse Dušana Kovačevića *Balkanski špijun* za neprijateljima svih vrsta, Supek se, verovatno, Vilićem ne bi ni bavio. Iza Vilićevih apsurdnih optužbi Supek otkriva jedno stanje duha koje Jugoslaviju vodi u propast: „Legije takvih Dušana Vilića odgajaju se kod nas u duhu sovjetskog marksizma-lenjinizma, jer se u njihovim školama upotrebljavaju udžbenici koje su naši prepisivači pravili po sovjetskom uzoru. Zato nas način mišljenja jednog Dušana Vilića ne mora nimalo začuditi. U Jugoslaviji postoji zakon protiv nadri-lječnika, ali na žalost ne postoji zakon protiv nadristručnjaka.“ Takvog jednog „stručnjaka“, Vilićevog preteču, Supek vidi u Alfredu Kosingu iz DDR-a. Tu vezu između blokovskog poimanja državnog suvereniteta i stavova koje zastupa pukovnik JNA Dušan Vilić, Supek opisuje na sledeći način: „A u vezi sa ’nutarnjim nemirima i sukobima’ što toliko brine pukovnika Vilića, oni nam poručuju da možemo sigurno računati sa ’bratskom pomoći’ u tenkovima kao što su takvu ’bratsku pomoć’ dobili i Mađarska, Čehoslovačka, Poljska i Afganistan, kad su pokušali da uvedu radničko samoupravljanje među ostalim oblicima demokratizacije. Doduše, ovim tenkovima pridružiti će se neminovno i bugarski tenkovi, pa eventualno i albanski tenkovi. Jugoslavija će platiti ’bratsku pomoć’ sa neznatnim korekturama svojih granica: Makedonci će morati ’spoznati’ da su zapravo Bugari, a za Albance – zna se. U najgorem slučaju preostaje još uvijek sporazum iz Jalte, pa će umjesto čitave Jugoslavije, otići samo ’fifty-fifty’. A to priželjkuju kako nacionalisti tako i staljinisti s jedne i s druge strane. Zar ne, stručnjače za ’specijalni rat’?... I na kraju postavio bih jedno ozbiljno pitanje: kome je danas u interesu da normalnu idejnu konfrontaciju i ideološku diskusiju između raznih ideoloških sistema i različitih shvaćanja u pogledu socijalizma svodi na ’specijalni rat’ kao na oblik ’hladnog rata’? Razumije se staljinistima

2 Rudi Supek, *ibid.*

na Istoku i 'jastrebovima' na Zapadu.³ Na to pitanje Supek nije dobio nikakav odgovor, ni od Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije, ni u javnosti. Možda bi odgovor trebalo potražiti u procesu tragičnog raspada Jugoslavije, nepunih deset godina nakon ovog javnog Supekovog apela.

Ideje o „specijalnom ratu“, kao i druge, slične „teorije zavere“ kružile su, a i danas kruže kao neki zao duh balkanskim prostorima. Daleko je više onih koji ih prihvataju i šire, nego ljudi koji uviđaju njihovo pogubno dejstvo. Tako je vredno pomenuti kratki zapis Branislava Kovačića u beogradskom dvo-nedeljniku *Duga* iz 1985, dakle skoro dve godine posle Supekovog javnog apela. Mada ne pominje ime, i Kovačić se osvrće na „jednog našeg stručnjaka za specijalni rat“, pa ga citira kada je pomenuo i „Korčulansku ljetnu školu“, koju je preko deset godina organizovala redakcija bivšeg zagrebačkog časopisa 'Praxis'. Ona je prvi skup 'levo orijentisanih' intelektualaca u okviru 'Korčulanske ljetne škole' organizovala 1963. godine. Tokom deset godina rada te škole prošlo je kroz INDOKTRINACIJU (B. K.) nekoliko hiljada studenata, pa i dosta profesora.⁴ Te Vilićeve propagandne floskule Kovačić komentariše na sledeći način: „Kada se razgrnu slojevi doktrine specijalnog rata dolazi se do njenog tvrdokornog, žilavog i vitalnog jezgra – makijavelističkog shvatanja da CILJ OPRAVDAVA SREDSTVO. Ovom principu se, zatim, pripisuje važnost univerzalnog društvenog zakona. Zato se i mogu različita mišljenja, sporovi, polemike, estetske, filozofske i teorijske rasprave posmatrati i vrednovati kao element dobro organizovane međunarodne zavere. To je najlakši i najbrutalniji metod diskvalifikacije različitog mišljenja. Umesto sile argumenata primenjuje se argument sile. Svaka intelektualna aktivnost i tvorevina može se tako svesti na polugu kojom se želi ili osvojiti ili srušiti neka vladajuća garnitura. Vrhovni kriterij postaje geslo političkog rata.“⁵ Kovačić odbacuje ideju da se specijalni rat naročito manifestuje u kulturi, kao i apriornu sumnju i nepoverenje prema intelektualcima. Razložno se pita ko je taj ko će izricati ocene da je neko slobodouman zato što je indoktriniran! Na kraju svoj kratki osvrt zaključuje sledećim rečima: „merila i stavovi doktrine specijalnog rata postaju opasni i neprihvatljivi tek kada se počnu primenjivati kao glavni kriterijum za vrednovanje duhovne produkcije jednog društva. Jer, to i nije nadležnost stručnjaka za specijalni rat već kritičara i kulturne i političke samoupravne javnosti.“⁶ Kovačić nije pripadao

3 *Ibid.*, str. 4.

4 Branislav Kovačić, „Špijuni i mislioci“, *Duga*, br. 233, 29. januar – 12. februar 1985, str. 4. Navedeno mesto je Kovačićev citat iz Vilićeve knjige *Specijalni rat*.

5 *Ibid.*, str. 4.

6 *Ibid.*

praksisovskom krugu, ali nije ni potrebno biti praksisovac pa uvideti svu pogubnost ideje o specijalnom ratu kao specifičnom vidu teorije zavere! Ljudska bića, pojedinci, mogu imati i određene *fiks ideje*, mogu ih i javno iskazivati, kao što postoje i određene mogućnosti lečenja. Ali, ako velike društvene institucije prihvate te ideje i deluju u skladu s njima, onda je to znak teškog oštećenja tih institucija.

Vilićevo viđenje „specijalnog rata“ očigledno nije izražavalo njegove lične stavove, nego je bilo duboko ukorenjeno i podsticano u instituciji kojoj je pripadao – u Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Do kojih je neshvatljivih razmera nerazumevanja osnovnih društvenih tokova i nedoraslosti izazovima vremena došla jugoslovenska politokratija, politička i vojna „elita“, drastično svedoči jedna zgoda koju opisuje Supekov kolega i prijatelj Milan Kangrga u *Švercerima vlastitog života*. Tu Kangrga opisuje kako je u partijskim organizacijama vojnih ustanova i jedinica čitana – kao strogo poverljiva – cirkularna „informacija“ da mu je – niko drugi nego CIA, Američka obaveštajna služba – izgradila vilu na jednom otočiću kraj Korčule. A radilo se zapravo o Kangrginoj šali da je na kamenom otočiću, simboličnog imena Gubavac, voleo da se kupa, pa je između kamenja na nekim motkama razastirao belu plahtu, jer je to bio jedini način da stvori bar malo hladovine. Tu razapetu plahtu koju je redovno sa sobom nosio zvao je „moja vila“. Vilićeve kolege iz vojnih obaveštajnih krugova iz te šale su sastavile „ozbiljnu informaciju“ da je CIA izgradila Kangrgi vilu!⁷

Tu negde, u „Kangrginoj vili“ trebalo bi zatvoriti krug o kolopletu blokovskih, ideoloških, političkih, vojnopolitičkih i policijskih *propagandnih igara* oko *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole i njihovih reperkusija na stanje duha u zemlji.⁸

7 Uporediti: Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001, str. 234–237.

8 Ovde mogu dodati i nešto na osnovu vlastitog iskustva. Kada sam, kao asistent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, 28. novembra 1972. uhapšen u pauzi između dva časa u svom kabinetu zbog članka koji sam pre više od godinu dana objavio u *Praxisu* i zbog javno izražene solidarnosti sa studentskim pokretom '68 i *Praxisom*, optužen sam za delo „neprijateljske propagande“. Dok sam se nalazio u istražnom zatvoru, rektoru Univerziteta u Sarajevu, dr Zdravku Besareviću, profesoru Medicinskog fakulteta, stizala su pisma s raznih univerziteta, iz akademskih institucija i od pojedinih intelektualaca s predlozima da interveniše u moju korist jer su mi ugrožena osnovna ljudska prava. To je bila i ostala uobičajena akademska praksa u svetu. Rektor je ta pisma, kao subverzivna, odmah po prijemu prosledivao policiji i nije mu padalo na pamet da bilo što poduzme u moju korist. Takav je bio nivo svesti o akademskom dostojanstvu u Sarajevu. Zar je onda za čuđenje što je jedna od prvih policijskih ideja bila da ustanove „za koga zapravo Jakšić radi“. Nakon izvesnog vremena istražni organi su ustanovili da *ni za koga ne radim*, ali su onda ozbiljno razmatrali mogućnost da me strpaju na psihijatrijsku kliniku: „Tako pisati i misliti, a od toga nemati nikakve koristi i ne raditi ni za neku stranu službu“ njima se činilo suludim!

Praxis – disidentski i/ili revizionistički časopis

U kontekstu političkih interesa Istočnog i Zapadnog bloka i njihovog propagandnog nadgornjavanja, kao i političkog laviranja jugoslovenske međunarodne politike nije sasvim jednostavno odgovoriti na pitanje da li je *Praxis* i da li su praksisovci bili disidenti ili revizionisti. Jedna, zapadna, strana ih je tretirala kao disidente, a druga, istočna, kao revizioniste. U tom propagandnom („hladnom“) ratu i jedni i drugi su imali svoje kalkulacije koji sa *meritumom* najčešće nisu morali imati bilo kakve veze.

Optužbe za revizionizam koje su dolazile iz političkih krugova i ideološkog aparata zemalja tzv. socijalističkog lagera, uz snažnu podršku jugoslovenskih „unutrašnjih zdravih snaga“ najblaže rečeno su bespredmetne! Da, *Praxis* je bio *revizionistički* časopis u odnosu na dogme dijalektičkog i istorijskog materijalizma. Pa šta! Većina praksisovaca je te dogme odbacivala, pa je upitno da li se uopšte može govoriti o revizionizmu.¹ Ideološke dogme, politički interesi i aspiracije Istočnog bloka prema Jugoslaviji stvorili su od *Praxisa* stalnu metu zvanične propagande, bilo da je reč

1 Možda bi bio prikladniji izraz koji upotrebljava Danko Grlić – *heretici*. Grlić, naime, govori o „unutrašnjoj vatri“ koja mislioce pretvara u heretike i tjera ih „...na *vlastitost* istraživanja, na čistoću razmišljanja i smione sumnje prema svemu imprimiranom od bezličnih foruma... I čak nije uvijek ni presudno koje su njihove vlastite granice i s koliko su dosljednosti mogli i znali prijeći ograničenost vremena u kojem su tavorili svoje dane. Dovoljan je bio i sam pokušaj da ne misle disciplinirano, u koru s drugima. Dovoljna je bila i sama težnja da samostalno prodru do nečeg novog, ili, najkraće rečeno, dovoljno je bilo da *misle* (jer samostalno misliti je zapravo tautologija, a nesamostalno mišljenje je *contradictio in adjecto*), pa da ih službenici njihovog službenog vremena, ti svuda prisutni egzekutori ljudske gluposti, dostojanstvenici i mudraci što predstavljaju stupove društva, s mržnjom, i za primjer drugima, odbace“ (Danko Grlić, *Contra dogmaticos*, str. 54).

o međudržavnim odnosima ili filozofskim časopisima. A političke osude, pa i određeni oblici represije prema praksisovcima, koji su i časopis i Korčulansku ljetnu školu pratili dugo i posle „gašenja“, takođe treba analizirati u kontekstu odnosa jugoslovenske zvanične politike prema pritiscima kojima su bili izlagani u kontaktima sa predstavnicima Istočnog bloka. Pri tome treba imati u vidu da je veliki broj intelektualaca iz zemalja istočnog lagersa simpatisao praksisovce i solidarisao se s njima, kao što su i praksisovci izražavali solidarnost sa svojim kolegama iz istočnih zemalja.² Pad Berlinskog zida predstavlja onaj simbolički trenutak u kojem se jasno očitovala sva besmislenost prigovora *Praxisu* kao revizionističkom časopisu.

Ocena *Praxisa* kao disidentskog časopisa zahteva nešto šire obrazloženje. Pod stalnim pritiskom režima, koji nije prezaio ni od represivnih mera, saradnici *Praxisa* su predstavljali izvesnu unutrašnju emigraciju i disidente pod stalnom prismotrom. Trudeći se da ih onemogući, titoistički režim nije postigao što je želeo, a nije ni želeo ono što je postigao. Praksisovci su uspeli da pored svojih radova objave ili utiču na publikovanje skoro svih značajnijih dela svetske filozofske i sociološke literature. Njihov trajni doprinos je otvaranje kulture u Jugoslaviji prema svetu i unošenje svetskih kulturnih trendova u jugoslovensku kulturu. Otuda su i animoziteti političkog vođstva jedne totalitarne, partijske države i ksenofobičnih šovinista koji su svoje usko shvaćene „nacionalne kulture“ težili da zaštite od „svetskih“ uticaja, bili prema praksisovcima tako snažni.

I tu dolazimo do ključnog problema disidentske pozicije: kada je disident uspeo u svom pokušaju i kada prestaje da bude disident? Drugo pitanje je nešto jednostavnije. Iz odgovora na drugo pitanje proizlazi i odgovor na prvo. Najkraći odgovor bi bio: disident je uspeo samo u onoj meri u kojoj njegove ideje postaju opšte dobro. Nikakva želja za moć, preuzimanje vlasti, ma koliko mogu biti fascinantni, ne simbolizuju njegov uspeh. Pre bi se moglo reći da se sudbina sa njim loše poigrala.

Kako se to desilo, pitanje je koje zahteva nešto šire razmatranje novonastale situacije u zemljama bivše Jugoslavije. Nestankom sa javne scene

2 Najčešće su bile u pitanju češke, poljske i mađarske kolege. Povodom agresije trupa Varšavskog pakta avgusta 1968. učesnici Korčulanske ljetne škole obratili su se „svjetskoj javnosti“ izražavajući punu solidarnost s narodima Čehoslovačke, a i telegram „drugom Titu“ pozivajući ga da učini „sve što je moguće za interese socijalističke Čehoslovačke“. Uporediti: *Praxis*, br. 1–2/1969, str. 307–310. Spisak potpisnika apela sadrži preko 140 imena. Počinje s Ernstom Blohom, Herbertom Markuzeom, Seržom Maleom, a završava se s Rudijem Supekom, Dankom Grlićem, Ljubomirom Tadićem. U istom broju *Praxis* objavljuje i predavanje Danka Grlića na Radio Bernu pod naslovom „Marginalije uz Čehoslovačku i nove tendencije u socijalizmu“ (str. 316–324).

ličnosti Josipa Broza, početkom osamdesetih godina, poremećena je labilna ravnoteža onih uskih oligarhijskih, pretorijanskih, krugova koji su ga nasledili i koji su u borbi za njegovo nasleđe odustali od jugoslovenske opcije. Kao posle smrti Aleksandra Makedonskog, da povučem jednu istorijsku paralelu, stvorene su na tlu sada već bivše Jugoslavije satrapije, a jugoslovenski geopolitički prostor je refeudalizovan. Nestankom sizerena novi feudali koji su veoma čvrsto omeđili svoje feude stupili su u otvorene sukobe. Jugoslavija je kao država dovedena do ekonomske, političke, kulturne i moralne propasti. Naravno, nedemokratski karakter i prve i druge Jugoslavije ne ostavlja prostor za lament nad nestankom te državne tvorevine Južnih Slovena, ali se svaki civilizovani čovek mora, ipak, zapitati da li je je taj raspad morao biti i tako krvav.

Kao ni u drugim istočnoevropskim društvima, ni u Jugoslaviji izlaz iz istorijskog kraha totalitarizma nije vodio ka demokratskom raspletu, nego je jedan – titoistički – totalitarizam, preplavljen valom šovinizma, rastočen u više novih, takođe autoritarnih, pa i totalitarističkih sistema, čija je politička osnova – nacionalizam. „Triumf nacionalizma“, karakterističan ne samo za Jugoslaviju, nego i za druge zemlje tzv. realnog socijalizma i žestok, prvo politički, kulturni, ekonomski, a kasnije i vojni sukob međusobno suprotstavljenih malih nacionalizama doveo je do građanskog, međuetničkog i verskog rata na tlu bivše Jugoslavije, koji je u prethodnim godinama i decenijama brižljivo pripreman. Mnogi građani Jugoslavije su takav razvoj događaja snagom instinkta samoodržanja sa strahom predosećali, dok je zbunjena međunarodna zajednica pokušavala da oko jugoslovenskog „Papenovog lonca“ bez sigurnosnog ventila izgradi *cordon sanitaire*, da bi štete od budućih sukoba za evropske zemlje, a pre svega za Evropsku uniju, bile što manje. A o koristima da se i ne govori!

Kada je reč o disidentskoj poziciji, postoje bar tri mogućnosti. Prva: ako se situacija u jednom društvu radikalno izmeni, onda se disidentska pozicija ruši kao kula od karata. To se upravo desilo u postkomunističkim zemljama istočne, centralne i jugoistočne Evrope. Ako pri tome nestanu i države, kao što je to slučaj sa Jugoslavijom, onda se jednostavno disidentska pozicija gasi. To, naravno, ne znači da iz drugih razloga i na drukčiji način isti ili neki drugi ljudi ne mogu biti disidenti u novouspostavljenim državama.

Drugi način gubljenja disidentske pozicije jeste taj da sami disidenti odustaju od svojih prethodnih uverenja, bilo da su pokajnici, bilo da se pvedu za novim političkim modama. Zajednički praksisovski disidentski dani kao da se zaboravljaju. Tako su mnogi disidenti u Jugoslaviji postali žrtve „bede malih nacionalizama“, ali su u ime svojih nacija počinili velika

zla.³ To se može pokazati na jednostavnom primeru: u skladu sa novom političkom klimom, a reklo bi se i sa šovinističkom modom na političkoj sceni Srbije, koja Srbe uzdiže u status „nebeskog naroda“, Mihailo Marković se veoma oštro odnosi prema politici Zapada, na kojem je veoma često profesionalno boravio, pa u tom kontekstu i prema svakom tipu disidentstva. Odbija pomisao da bi mogao postati disident ili biti tretiran kao disident.⁴ Tako, na primer, Đilasovo disidentstvo ne ceni osobito („mali zemljotres“), a ogromnu popularnost Đilasove knjige *Nova klasa* na Zapadu, direktno nipodaštava, mada je knjiga i po njegovom sudu postala „...klasično delo disidentske literature“. „Međutim“, nastavlja Marković, „brzo je postalo jasno da za Zapad u 'disidentstvu' nisu bile bitne ideje. One su mogle biti i leve i desne – ali su uglavnom bile irelevantne. Bitno je bilo da se disidentstvo upotrebi kao instrument rušenja bilo kakvog socijalističkog društva. Krajem osamdesetih godina to je postalo savršeno jasno.“⁵

Napokon, postoji i treća mogućnost. To su oni retki disidenti koji svojim delima postaju građani sveta, a svojim kosmopolitizmom daleko nadilaze okvire društava u kojima su živeli. Među disidentima u Jugoslaviji takvi su beskrajno retki. Navešću imena trojice koji su, nažalost, u toku „trećeg balkanskog rata“ umrli: Danila Kiša, Rudija Supeka i Gaju Petrovića. Možda takvih ima i među živima, ipak je bolje sačekati i videti. Iskustvo velikog ruskog disidenta Aleksandra Solženjicina i njegov teatralni povratak u Rusiju daju osnova za čekanje.⁶

3 Dr Radovan Karadžić, na primer, takođe je voleo da naglasi da je bio žrtva titoističkog režima. Dobroslav Paraga, Vojislav Šešelji i mnogi drugi takođe imaju argumente za isti stav.

4 „Proglasili su me za 'disidenta' iako sebe nikad tako nisam zvao i tolerisali su sve što sam govorio o Karlu Marksu i raznim postojećim oblicima marksizma... U svojoj zemlji mogu biti kažnjen, ali ne i osuđen... U Americi bih bio dvostruko otuđen – od svoje zemlje i od države i naroda“ (*Juriš na nebo*, str. 22).

5 *Juriš na nebo*, str. 201. Marković se nijednog trenutka ne pita odakle onda tolika popularnost *Nove klase*, koja se može porediti sa Solženjicinovim *Arhipelagom Gulag*. Zašto neke druge knjige, uključujući i njegove nisu izazivale tako široke rasprave? Krajem osamdesetih godina je pao Berlinski zid, pa je postalo očigledno kakva su bila i ta „socijalistička društva“. Markoviću je u duhu čuvene Staljinove formulacije „savršeno jasno“ da su disidentske ideje za Zapad irelevantne, pa nikakva dalja upitnost nije potrebna.

6 Za temu o sudbini *Praxisa* zanimljiv je i Solženjicinov odnos prema Zjuganovljevim komunistima. Milan Subotić piše da je Solženjicin „ironijom istorije“ „...nazvao činjenicu da su 'potomci lenjinskih anti-patriota' sada sebe proglasili 'ruskim patriotima' i stvorili 'nacionalno-patriotski pokret' koji predstavlja 'najčudovišnju zbirku 'crvenih' i 'belih' pod vođstvom KPRF, partije koja se ni imenom nije distancirala od sopstvene prošlosti, a izdaje se za pristalicu 'pravoslavija'“. Uporediti: Milan Subotić, *Solženjicin anđeo istorije*, Logos (Biblioteka Reč), Beograd 2007, str. 70. Subotić navodi zapažanje jedne autorke (Tolstaya) „Za one koji uživaju u posmatranju spektakla života, to je bila samo

Veliku vrednost praksis grupe Nadežda Čaćinović vidi u intelektualnoj koncentraciji oko *Praxisa*, odnosno da su praksisovci dali najvišu razinu u raspravama o poslovima zajednice. Biografije praksisovaca su po njenom mišljenju „gotovo redom bile partizanske, skojevske, ali i golo-otočke: urednici i saradnici znali su gdje su i što je oko njih“. To je značilo da su praksisovci imali ista ishodišta kao mnogi vlastodršci, ali su u jednoj nedemokratskoj zemlji, u kojoj nije bilo vladavine prava, nezavisne javnosti i slobode izražavanja, u kojoj je partijski aparat nastojao zadržati monopol moći i uticaja, bili kritički korektiv „čije su kritičke primjedbe bile neugodne, ali i izvor inspiracije za službeni pogon. Jugoslovenska je disidentska kultura obuhvaćala mnoge stupnjeve oporbenosti.“⁷

Antiintelektualne floskule optužbi ideoloških korifeja i naganjača bivšeg režima, književnica Dubravka Ugrešić bi rekla – *soft-totalitarizma* – zamenile su optužbe intelektualcima kao „izdajicama svojih naroda“ i „propagatora povratka na – komunizam“, pa je opet razloga za disidentsku poziciju bilo napretek. Ako je stara završena, nova igra, s novim pravilima i novim kartama počinje. Jedan tip disidenta iščezava sa javne scene i postaje predmet kulturne arheologije. Kako nema jednostavnog skoka iz totalitarizma u demokratiju, otvaraju se mogućnosti za nove disidente.

I zaista, proces raspada Jugoslavije i rat doneli su ključni obrat u „društvenom angažmanu“ većine jugoslovenskih intelektualaca, kako disidentata tako i one većine koja je služila u različitim oblicima propagandnog i ideološkog aparata „starog režima“. Carevo novo ruho ideoloških zaštitnika i čuvara „samoupravnog socijalizma sa ljudskim likom“ i bogata trpeza „marksističkih centara za teorijski rad“ veoma su brzo, praktično preko noći, odbačeni i zamenjeni pojanjem novim nacionalnim božanstvima i nacionalnim idejama. Taj nacionalistički obrat koji su doživeli neki, u to vreme mlađi ljudi, koji su se podastirali uglednim praksisovcima, kao što je to slučaj sa Mislavom Kukočem u Zagrebu, ili ljudi srednje generacije, kao što je to slučaj sa Rasimom Muminovićem i Aleksom Buhom iz Sarajeva, u tim turbulentnim vremenima nije sasvim iznenađujući. Prethodni slučajevi, kao što je onaj sa Fuadom Muhićem, nisu vredni pomena. Jedan oblik kolektivističke identifikacije zamenjen je drugim. Kolektivistički identitet socijalizma zamenjen je kolektivističkim nacionalnim identitetom.

još jedna predstava (B. J.: Solženjicinovi nastupi u seriji televizijskih emisija po povratku u Moskvu) na temu *sic transit gloria mundi*. A što je slava sjajnija, tužnije je posmatrati njenu prolaznost“ (*ibid.*, str. 68).

7 Videti: Nadežda Čaćinović, „Godine sa *Praxisom*“, predavanje u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011, str. 212.

Promenjena je retorika, ali ne i praksa. Osude disidenata, „anarho-liberala“ i „neprijatelja svih boja“, zamenjena je osudom „nacionalnih izdajnika“, „jugonostalgičara“ i „mondijalista“. Tužioc i sudije su delom ostali isti, optužnice su preformulisane.

Ove brze i dramatične promene nisu prošle bez lomova na svim stranama. Nisu svi bivši ideološki i politički naganjači obavezno obukli „novo nacionalno ruho“ i počeli da sviraju u nacionalne gusle, diple i tamburice. Niti je za sve bilo mesta u serklu novostvorenih nacionalnih država, niti su, istini za volju, svi želeli da zauzmu ta mesta. Na drugoj strani, ni svi bivši disidenti-intelektualci, koji su odbijali da se identifikuju sa autoritarnim kolektivizmom titoističkog režima, nisu odbacili novi tip autoritarnog kolektivizma – nacionalšovinistički ili nacionalsocijalistički, kao što to pokazuju pojedini primeri ponašanja ljudi bliskih *Praxisu* ili iz najužeg praksisovskog kruga.

Može se reći da su u pripremama ratnih zbivanja, propagandi suprotstavljenih nacionalnih ciljeva i interesa, njihovoj maksimalizaciji i neodmrenoj isključivosti, u ratnim događajima koji su početkom devedesetih godina usledili, intelektualci igrali raznovrsne, često protivrečne uloge, tako da se linije podele među njima nisu podudarale samo sa nacionalnim. Pri tome se ne bi smela izgubiti iz vida činjenica da u nedovoljno razvijenim društvima intelektualci često igraju one socijalne uloge koje im po prirodi njihovog bića ne pripadaju, a u višenacionalnim društvima takve uloge ih često dovode u centar društvenih sporenja. Tako se umetnici i naučnici, pre svih pisci i filozofi, pojavljuju u ne uvek primerenim odorama političara i državnika, visokih činovnika administracije ili savetnika, lidera političkih grupa ili jednostavno „nacionalnih radnika“. Veliki deo novih nacionalnih i državnih vođa i njihove svite čine bivši disidenti. Postkomunistička društva daju obilje iskustvene evidencije u tom pravcu. Ali, time je i priča o disidentima u društvima „realnog socijalizma“ definitivno završena.⁸

8 Ne mogu a da se na ovom mestu ne prisetim razmišljanja jednog od prvih velikih disidenata novog doba, Aleksandra Hercena, koji opisuje tužnu sudbinu emigracije, njenu nesposobnost za sagledavanje promena života i unutrašnje razmirice koje je onesposobljavaju za promenu stanovišta: „Tako prolaze godine: postepeno se sve menja oko njih. Tamo gde su bile gomile snega raste trava, umesto šipraga – šume, umesto šume – sami panjevi. Oni ništa ne primećuju. Neki izlazi su se sasvim srušili i zatrpali. – A oni stalno tu kucaju; otvorili su se novi otvori, kroz njih nadire svetlost u mlazevima, a oni gledaju na drugu stranu“ (Aleksandar Hercen, *Prošlost i razmišljanja*, tom III, str. 37; srpskohrvatsko izdanje, Beograd, Kultura, 1951). Pišući o sudbini Aleksandra Solženjicina, svakako najpoznatijeg „komunističkog“ disidenta druge polovine dvadesetog veka, Milan Subotić u knjizi *Solženjicin anđeo istorije*, primećuje: „U svakom slučaju, urušavanjem komunizma radikalno se menjao položaj i značaj nekadašnjih 'kritičkih

Krug-putanja „od državnog intelektualca do disidenta i nazad“, kako bi rekla Dubravka Ugrešić, definitivno je zatvoren.⁹

U tragičnim zbivanjima u kojima je izgubljen mir, a obični ljudi postali protagonisti i žrtve rata izgleda da je na dramatičan način postavljena dilema da li su intelektualci ljudi bez domovine ili je nacionalizam sudbina čoveka sa Balkana. U ljude je prvo posejan strah od svega što se ne može odrediti kao kolektivni (nacionalni) identitet, što se ne uklapa u sliku pripadnosti jednoj i jedinstvenoj naciji, da bi se onda na tom humusu kultivisale – Miroslav Krleža bi rekao „diluvijalne“ – mržnje, netrpeljivosti, osveščene i neosveščene ostrašćenosti, koncentrisana agresivnost koje su sve strane u sukobu odvele u koloplet zločina. Primitivna politička kultura, nezrelost za zajednički život i civilizovane oblike rešavanja društvenih sukoba, tribalizam, plemenske pljačke i obračuni, ratno profiterstvo i rušilački nagoni probuđeni u ljudima, deo su šireg civilizacijskog i kulturnog modela koji je tako snažno obeležio poslednju deceniju dvadesetog veka na

intelektualaca' u Rusiji i u Istočnoj Evropi. Nestankom predmeta njihove kritike i gubitkom disidentskog oreola, negdašnji progonjeni kritičari i moralni autoriteti odjednom su se obreli u 'raščaranom svetu' tržišta i politike, suočivši se sa izborom između buduće (političke ili strukovne) 'profesionalizacije' ili društvene marginalizacije" (str. 66–67). Subotić primećuje da je Solženjicin „...nastavio da deluje u skladu sa starim modelom kritičkog angažmana i ulogom 'duhovnog vođe'" (str. 67). Uporediti: Milan Subotić, *Solženjicin anđeo istorije*, Logos (Biblioteka Reč), Beograd 2007.

- 9 „Disident više nije disident, egzil više nije egzil, čak ni zbilja nije više TA zbilja. I pravo na temu, njegov poslednji *copyright*, oduzeto mu je. Željezne zavjese više nema, u modi je kulturni nomadizam i istočnoevropski pisac (IEP), čitajući brojne stranice koje su o njemu ispisali zapadnoevropski pisci (ZEP-ovi), osjeća se načas ili zadugo, manje više – pokradenim“ (Dubravka Ugrešić, *op. cit.*, str. 177). Videti takođe i opis disidentske pozicije u knjizi Stanka Cerovića *U kandžama humanista*: „Diktature svojim protivnicima daju veličinu sudbine, a demokratije svojim sramotu incidenta. Tako je i sa propagandom: diktatura da istini oreol jedine i nepobjedive veličine, jer se svim sredstvima bori protiv nje, a demokratije svedu istinu na psihološki problem neprilagođenih i neuspjelih ljudi. U diktaturi mediji ne pominju ni jednom riječju istinu, tako da je ona monopol hrabrih; u demokratiji je svi mediji pomenu, na beznačajnom mjestu, na omalovažavajući način, tako da se izgubi u spektakularnim vijestima i pričama. Na taj način je obezvrijeđeno, kao demontirana bomba, jedino blago koje imaju hrabri: istina. Kad on poželi da urlikne, ona je već mrtva.“

„U ovakvom odnosu demokratije prema kritičarima ima neke tihe, sadističke torture, kao da im ostavlja taman toliko života da služe za primjer nemoći i neuspjeha. Ko oduстане može da bude pretvoren u zvijezdu, jer ništa nema važnije za stabilnost demokratije nego ta čudna pojava pretvaranja kritičara u stubove oportunitizma, kao što je urađeno sa rok muzikom. Najkorisnije i najuspjelije mode su one koje liče na pobunu, ponekad izgleda da cijelo društvo, od dna do vrha, živi u erzacu pobune.“ Uporediti: Stanko Cerović, *U kandžama humanista*, Samizdat/Free B92, Beograd 2000, str. 138–139.

Balkanu. Tu deceniju, kao i one koje su joj prethodile, mogli bi, parafrazirajući ideju jednog historičara o novoj evropskoj historiji, označiti kao „vreme netrpeljivih“,¹⁰ ili – kazano rečima starog mudraca – „vreme bogato nesrećama“, koje je donelo „surovi rat“ a da ni „jalovi mir“ nije na vidiku, vreme u kome je „mržnja bila utoliko jača što je nepravdnija bila“. ¹¹ Stanovišta onih koji su stvarali duh te epohe beščaća ili mu se suprotstavljali ocrtavaju horizont u kome se kreće tragična sudbina balkanskog disidenta.

Izmenjeni društveni uslovi u novom vremenu donose i nove pojave. Krutu državnu ideologiju staljinističkog marksizma potisnule su takođe kolektivističke ideologije retrogradnog nacionalizma. Te su ideologije u svojoj osnovi imale ideje plemenskih zajednica krvi i tla, a ugrađene su u temelje državnog uređenja u novonastalim balkanskim državama. Ksenofobija postaje jedna od glavnih karakteristika javnog života. Kao kontrapunkt njima pojavljuje se neoliberalizam kao osnova „divljeg kapitalizma“ koji karakteriše nove državne sisteme. Pojavljuju se i novi ambiciozni ideolozi koji nastoje da „zaostalu balkansku masu“ privedu tokovima modernog života. Ti „kreatori modernog javnog mnjenja“ najčešće se suprotstavljaju dominantnom etnonacionalizmu i žele se predstaviti kao bitni, visokoprofesionalni, ekspertski (analitičarski) *novum* u kulturi balkanskih društava. Nastojanja prethodnih generacija najčešće jednostavno ignorišu, stavljaju u zagrade ili čak potpuno negiraju. Smatraju da novi svet počinje od njih i da su prethodna kritička suprotstavljanja autoritarnoj vlasti – kao što su to nesumnjivo bila praksisovska – u osnovi beznačajna.

Ovde će biti pomenuta samo dva pisca iz daleko šireg kruga tih modernijih ideoloških nastojanja. Tako Ugo Vlaisavljević u svom delu *Lepoglava i univerzitet* ističe da se praksis filozofija „...pokazala i kao najveća pretnja i kao najveći spas već narušenog političkog sistema (u kojem je otkriveno zaostajanje tehnologije i nezajamčena znanstvenost). Svojim proširenjem pojma prakse toliko da može obuhvatiti svu teoriju, ova filozofija je obavila najpoželjniju političku zadaću svog vremena: reaproprijaciju i domestikaciju teorije (u vidu tzv. 'konstruktivne kritike' koju su sami političari bili prinuđeni da traže). Ali, budući da je provela radikalno odvajanje filozofije od društvene znanosti (u vidu tzv. 'bespoštedne kritike svega postojećeg') nad njom je ostala sumnja, koja se sve više pokazala opravdanom, da je to samo prividno učinila, dajući maglovito, sasvim neuvjerljivo obećanje

10 Asocijacija na naslov istoimene knjige beogradskog historičara Andreja Mitrovića.

11 Uporediti: Kornelije Tacit, *Anali*, Srpska književna zadruha, Kolo LXII, knjiga 422, Beograd 1970, str. 15. i 24.

podvrgavanja teorije praksi. Zato je zaslužila da ne bude nikada posve ni uključena – u univerzitet i društvo. Njeno istinsko mjesto je ideološki marginalizovani filozofski fakultet, u doba kada je društvena znanost uglavnom prešla na fakultet političkih znanosti.¹² Tim svojim stavom Vlasisavljević je čitaoca uveo u dosta mutne vode: kakvu su to ideju „konstruktivne kritike“ zastupali praksisovci? Kakvu je to „domestikaciju“, narodski rečeno „pripitomljavanje“, teorije izvršila praksis filozofija u korist političkog sistema a da je ipak bila marginalizovana? Štaviše, nejasno je kakva je to marginalizacija, kada su praksisovci, sa Filozofskog fakulteta u Beogradu, na primer, bili posebnim zakonom (*lex specialis*) izbačeni kao pariye na ulicu, a još manje je jasno kako se to društvena znanost „preselila“ na fakultete političkih nauka. Poznato je koliko je taj Filozofski fakultet bio oštećen onemoćavanjem osmoro nastavnika i saradnika da obavljaju svoj redovni nastavni i naučni rad, koliko je tom egzemplarnom represijom oštećena kultura jugoslovenskog društva u celini. Nepoznato je, međutim, šta su time dobili fakulteti političkih nauka u zemlji. Naravno, nije sporno da su i na fakultetima političkih nauka delovali i neki ozbiljni naučnici, ali bi minimum korektnog stava zahtevao da autor pokaže koji su to naučni rezultati, nastali na fakultetima političkih nauka, „znanstveno bili na razini“ ili nadvisili one koje su stvorili praksis filozofi. Napokon, Vlasisavljevićeva teza da se „prelazak sa socijalizma na nacionalizam... može predstavljati kao reinterpretacija antropologije, tačnije kao etnička redefinicija humanizma...“ krajnje je sporna jer sugeriše odgovornost praksisovskog humanizma za etnonacionalizam čije krvave posledice i sâm Vlasisavljević uviđa.

Noviji prilog negiranju i same pomisli o tome da li su jugoslovenski marksisti, praksisovci, bili disidenti dao je i profesor političke sociologije na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta, Todor Kuljić. Nije to učinio u nekoj od svojih inače obimnih knjiga, na primer onoj o Titu, nego u jednom kratkom prilogu objavljenom u dnevnom listu *Politika*, 17. marta 2010. (str. 14). Tu on, „gledano iz visine“, tvrdi da disidenti „nisu bili protivnici staljinizma, nego sam Tito“.¹³ Kuljić piše da je dovoljno izaći do više perspektive odakle se bolje vidi celina da bi se videlo da je odnos između Tita i njegovih kritičara koji ga posmatraju iz „žablje perspektive“ sasvim drukčiji. A gledano „odozgo“ „Zapad nije mnogo mario ni za Đilasa ni za praksisovce... Glavni disident u međunarodnim razmerama bio je Tito... a tek

12 Ugo Vlasisavljević, *Lepoglava i univerzitet. Oglеди iz političke epistemologije*, II izdanje, Maunagić, Sarajevo 2009, str. 125–126.

13 Todor Kuljić, „Tito je najveći disident“, *Politika*, 17. mart 2010, str. 14.

se sa nadepohalne osmatračnice vidi da je Tito prvi uneo virus raskola u lager koji se konačno raspao 1989. Godina 1948. bila je prva pukotina u zidu koji je pao 1989. Naravno da to Tito nije želeo, ali su iz ptičje perspektive namere manje važne od posledica.¹⁴ Neka ovde bude ostavljeno po strani pitanje šta je sve iz „ptičje perspektive“, posebno iz „ptičje pameti“ manje ili više važno, ostaje da je, po Kuljiću, Tito bio najkrupniji komunistički disident pored Trockog, da je „sačuvao partiju od raskola“ „na klasičan staljinistički način“ i da je „ostao komunista“. Ako se neko okane gledanja „iz visine“, sa „nadepohalne osmatračnice“ i „ptičje perspektive“, pa se suoči sa realnim istorijskim činjenicama i životom, veoma jednostavno može da ustanovi da – po Kuljićevim kriterijima – postoje bar još tri veoma krupna komunistička disidenta koji su sačuvali svoje partije od raskola i ostali komunisti. To su Mao Cedung, Nikolae Čaušesku i Enver Hodža! Kuljić, naravno, ima pravo da bude fasciniran Josipom Brozom, može da mu, osim Trockog, priključi i pomenutu trojku komunističkih vođa, da stvori svoj imenik disidentata u kome nema mesta za ličnosti kao što su Aleksandar Solženjicin i Milovan Đilas, uzgred pomenuti praksisovci ili nepomenuti Mihailo Mihajlov! Načela elementarne pristojnosti – da se neki drugi i oštriji kriteriji ne pominju – ipak bi mu nalagala da ne prigovara disidentima da su „...udobno učestvovanje u titoističkom režimu“ zamenili „udobnim zaboravom“, da im spočitava masovno samosažaljenje zbog tobožnjeg „stradanja u titoizmu“, da ih optužuje za konvertitstvo početkom devedesetih.

Da je reč samo o „žutoj mrlji“ u pamćenju, koju autor pripisuje „disidentima-konvertitima“ Kuljićevo novo, neuobičajeno shvatanje disidentstva ne bi zasluživalo osobitu pažnju. Ta se „žuta mrlja“ Kuljiću vraća kao bumerang. Đilas je, na primer, u zemlji koju je hteo da revolucionarno sruši – Kraljevini Jugoslaviji – robovao dve godine, a u Titovoj Jugoslaviji – zemlji koju je hteo revolucionarno da gradi – bio „udobno smešten“ u zatvorima devet godina!¹⁵ Mihaila Mihajlova je, zbog benigne kritike kulturnih prilika u Sovjetskom Savezu, Tito kao kuljićevski disident prema Sovjetskom Savezu, držao godinama na robiji! Još manje sreće Kuljić ima sa praksisovcima.

14 *Ibid.* „Pukotina u zidu“ je loša metafora. Nije u pitanju samo logika: kako se 1948. može pojaviti „pukotina u zidu“ ozidanom skoro dve decenije kasnije. Zid je podignut prema zapadu, da smerni građani socijalističkog raja u Istočnoj Nemačkoj ne bi bežali na Zapad, a ne da bi se komunističke partije i države zadržale u lageru. Za to su služili tenkovi, kao oni u Čehoslovačkoj 1968. godine. A i ideologija koja Tita proglašava za disidenta.

15 O apsurdno da je Đilas u Kraljevini Jugoslaviji, državi koju je hteo da razori, robijao dve godine, a u „socijalističkoj Jugoslaviji“, državi koju je hteo da stvara, robijao devet godina, šire videti: Božidar Jakšić, *Balkanski paradoksi*, poglavlje „Disidenti – nezavršena priča“, Beogradski krug (Biblioteka Krug), Beograd 2000, str. 186–195.

Gajo Petrović i Rudi Supek, da ne pominjem ovde neka druga praksisovska imena, umrli su, presvisnuli kao socijalisti, a da nikada nijednom svojom rečju, nijednim svojim privatnim ili javnim gestom nisu dali podršku režimu Franje Tuđmana! U čemu se ogleda njihovo konvertitstvo?! Veći deo svog bogatog intelektualnog opusa posvetili su kritici staljinizma, za razliku od Kuljićevog „glavnog disidenta u međunarodnim razmerama“ – Tita koji je do kraja života ostao veran „marksizmu lenjinizmu“. Kuljićevog starijeg kolegu, profesora sociologije politike, Ljubomira Tadića, s nekoliko drugih profesora i saradnika Skupština Srbije je *posebnim zakonom* „udobno“ poslala na berzu rada. Treba li pri tome pominjati da je upravo Tadić bio javno protiv Titovog izbora za doživotnog predsednika. Još manje je potrebno pominjati da se Kuljić „udobno smestio“ na Tadićevo mesto. Jedino je zaboravio da je udar koji je tada titoistički autoritarni režim zadao Filozofskom fakultetu u Beogradu, kao što se vidi iz Kuljićevog priloga o disidentima i kolumni njegovih kolega, „političkih analitičara“, u masovnim medijima, ostavio trajne negativne posledice i po intelektualni i po moralni dignitet te institucije i njenih saradnika.

Potrebna je ogromna količina intelektualne i moralne bezobzirnosti da bi se jedan autoritarni vođa, neprikosnoveni doživotni diktator proglašavao za disidenta, čak i iz „nadepohalne osmatračnice“. Uostalom „viša“ i „žablja“ perspektiva nisu toliko udaljene kao što se to čini profesoru sociologije politike, Todoru Kuljiću. Kada čuje da se konji potkivaju i žaba digne nogu!

Svaka nova generacija intelektualaca u novonastalim balkanskim državama, a da se o novim političkim režimima i ne govori, ma koliko se pozivala na „slavnu“ prošlost, ponaša se kao da kulturni život društva počinje upravo od nje. Sve što je prethodilo, pa i utkano u savremene kulturne tokove, postaje beznačajno, bezvredno. Nešto što treba predati zaboravu, da bi samo svetla stvaranja te nove generacije svetlela punim sjajem. Koga se danas, u upinjanju političkih i kulturnih elita da se uključe u evropske vozove velike zajednice država, tiče što *Praxis* i Korčulanska ljetna škola nisu bili samo Evropa nego i svet? Nikoga! *Damnatio memoriae* je danas na delu. Koga se danas tiče što su se praksisovci sistematski suprotstavljali jednom autoritarnom, endemičnom režimu kakvi su postojali u zemljama istočnog bloka?! Nikoga! Oni nisu bili čak ni disidenti!

Predrag Vranicki je u jednom razgovoru za časopis *Marksistička misao*, razmatrajući odnos zvaničnih političkih krugova prema *Praxisu*, kao bitnu činjenicu istakao: „*Praxis*“ je bio prvi časopis u historiji svih naših naroda koji je imao opravdanu i zasluženu međunarodnu reputaciju, časopis koji je okupio sve najbolje i najznačajnije teoretičare marksiste u svijetu, časopis

koji je svijetom pronio ne samo antistaljinističku kritiku nego i kreativnu marksističku misao i ideju samoupravnog socijalizma, koji je tada postojao, barem u svojim historijskim počecima, jedino u Jugoslaviji... Nije mala stvar da u ovom svjetskom idejnom Babilonu jedna grupa marksističkih intelektualaca jedne male zemlje ostvari takav časopis koji nemaju ni najrazvijeniji narodi.¹⁶

16 Predrag Vranicki, „Revolucija i kritika. Sto godina marksizma poslije Marxa“, *Marksistička misao*, posebno izdanje, Beograd 1983, str. 127.

Deo peti
PRAXISOVSKA SUOČAVANJA
S NACIONALIZMOM

Herbert Markuze

Ernst Bloh

Jirgen Habermas

Gajo Petrović i Ernst Bloh

Praxisova kritika nacionalizma

Nacionalizam je glavna nevolja našeg vremena.
Ivo Kuvacić

*Treba već jednom prestati s tim nacionalnim
kretenizmom.*

Dario Fo

Načelno posmatrano, paksisovci su bili „bespoštedni kritičari“ svakog nacionalizma. Pojedini praksisovci, kao Danko Grlić i Rudi Supek do kraja svojih života, a Ljubomir Tadić¹ do sredine osamdesetih godina prošlog i Milan Kangrga² posebno u prvoj deceniji ovog veka kada je u Zagrebu bio skoro usamljen, napisali su ozbiljne kritičke studije o nacionalizmu, mnogi su pisali članke od kojih su neki objavljeni u *Praxisu*. Skoro kao pravilo, svoj antinacionalistički stav praksisovci su isticali u bezbrojnim intervjuima i javnim nastupima.

Možda je iznenađujuće, ali je uputno kao početnu intonaciju o ovoj temi pomenuti uljudno, učtivo, ali ironično odbijanje Gaje Petrovića ponude *Nedeljne Borbe* iz 1990. da učestvuje u razgovoru hrvatskih i srpskih intelektualaca „Um pred lavinom političkog varvarizma“ s obrazloženjem da se nije afirmisao „ni kao srpski ni kao hrvatski intelektualac“ i da se ne smatra „kvalifikovanim za sudjelovanje u tim razgovorima“.³ A u obimnom

1 Uporediti: Rudi Supek, *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd 1972; Ljubomir Tadić, *Da li je nacionalizam naša sudbina?*, Multiprint i autor, Beograd 1986.

2 Milan Kangrga, *Nacionalizam ili demokracija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 2002.

3 „Pismo Gaje Petrovića“, *Nedeljna Borba*, 1–2. decembar 1990. Tom svom stavu Petrović će dodati: „Najveća zasluga za sadašnje stanje srpsko-hrvatskih odnosa pripada, po mom mišljenju, rukovodstvima Saveza komunista i drugih političkih partija kojima su pozvani učesnici vašeg skupa pripadali ili pripadaju, pa taj skup i njegovi učesnici mogu znatno utjecati i na dalji razvoj srpsko-hrvatskih odnosa i na budućnost Jugoslavije.“

intervjuu *Novom forumu* 14. januara 1991. Petrović će izjaviti „Nacionalizam nas je doveo na ivicu građanskog rata“ i protestovati protiv ukidanja „Trga žrtava fašizma“ i preimenovanja u „Trg hrvatskih velikana“.⁴ Može se slobodno reći da su praksisovce karakterisala tri *anti*: antistaljinizam, antifašizam i antinacionalizam! To ne znači da časopis nije posvećivao pažnju nacionalnom pitanju – od uvodnika za prvi broj 1964. „Čemu Praxis“ i razmatranja odnosa nacionalnog, internacionalnog i univerzalnog u kulturi, pa do pojedinih redakcijskih izveštaja, na primer „Dvije i po godine Praxisa“. U tom pravcu posebno je zanimljiv poziv na raspravu „Nacionalno u kulturi“ iz 1967. godine. Sadržaj tog poziva je snažan demanti veoma čestih optužbi za unitarizam, s raznih strana upućenih *Praxisu*. Uz opšte-razumljiv stav da „nacionalna kultura nije kultura ako se kroz nju ne realizira nadnacionalni, opštjeljudski sadržaj“, stoji: „Smatramo da je procvat jugoslavenske kulture moguć samo putem svestranog razvijanja nacionalnih kultura svih jugoslavenskih naroda i narodnosti.“⁵ Tematski blok „Nacionalno, internacionalno i univerzalno“ objavljen je u broju 4. za 1968. godinu.⁶ Dva rada imaju i zanimljive naslove: Kinzlijev „Opijum nacionalizam“ i Danka Grlića „Domovina filozofa je domovina slobode“. Grličev prilog je zapravo referat za Simpozijum Hrvatskog filozofskog društva „Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti“. Grlič odbija da pođe putem glorifikacije hrvatskog nacionalnog blaga i tradicije, ali takođe odbija da prihvati lažni

4 Gajo Petrović: „Nacionalizam nas je doveo na ivicu građanskog rata“, *Novi forum*, 14. januar 1991. godine. U jednoj zgradi na tom trgu stanovao je Gajo Petrović. Naslov intervjua preuzet je iz sledećeg dela Petrovićevog intervjua: „Nije bez korijena u 'starom režimu' ni radikalni nacionalizam koji nas je doveo na ivicu građanskog rata. Već sam više puta govorio o tome kako su Tito i njegovi najbliži suradnici u interesu očuvanja svoje birokratske vlasti sredinom šezdesetih godina počeli 'odozgo' raspirivati nacionalne netrpeljivosti i nacionalne sukobe u Jugoslaviji. No 'novi režim' donio je svakako nešto 'kvalitativno novo': direktno rehabilitiranje fašizma, ustaštva, NDH i njihovih vođa, uključujući i najveće zločince, kao npr. Mile Budaka (koji je već počeo dobijati svoje ulice) i A. Pavelića, koji je u jednom zagrebačkom mjesječniku proglašen 'pravim hrvatskim liberalcem parlamentarno-opozicionog tipa.“

5 „Nacionalno u kulturi“, *Praxis*, br. 4/1967, str. 542. Svoj načelni stav redakcija obrazlaže na sledeći način: „Onemogućavanje ili kočenje razvoja nacionalnih kultura jugoslavenskih naroda u ime jedne opće jugoslavenske kulture bilo bi štetno i za tu opću jugoslavensku kulturu, kao što bi i insistiranje na apsolutnoj autonomnosti nacionalnih kultura moglo samo voditi njihovom slabljenju i snižavanju na provincijalni nivo... Jer i opća jugoslavenska i posebne nacionalne kulture samo su utoliko kulture ukoliko imaju i onu nadnacionalnu, opčeljudsku komponentu.“

6 Svoje priloge na tu temu objavili su domaći autori: Predrag Vranicki, Milan Kangrga, Rudi Supek, Veljko Cvjetičanin, Danko Grlič i strani: Umberto Čeroni, Hauard Parsons i Arnold Kinzli. Videti: *Praxis*, br. 4/1968, str. 259–336.

duhovni kosmopolitizam, nacionalni nihilizam i potpuno potcenjivanje onoga što je u duhovnoj sferi stvoreno na hrvatskim prostorima. Založio se za borbu protiv svih oblika nepriznavanja hrvatske filozofske baštine, ali i za otvorenost prema svetu kao temeljnom principu vrednovanja. Posebno naglašava da je prava domovina filozofa pre svega domovina slobode, ali se filozofi ne mogu: „nihilistički odnositi prema svojoj tradiciji iz koje su ponikli, ni prema nacionalnom biću svoga naroda čiji su pripadnici, pa ni prema nepravdama ni patnjama koje su se njemu nanosile ili se nanose“, ali im istodobno mora „biti potpuno stran svaki šovinizam i nacionalizam“.⁷ Za Grlića nema slobodnog naroda bez slobodne ličnosti, pa prenaglašavanje nacionalnog proglašava običnim „tamburanjem“ koje zamagljuje prave odnose u društvu.⁸ Grlić ne pristaje na monolitnost nacionalnih redova, ali ni na unitaristički državni patriotizam: „Jer filozofima, koji s pravom nose to ime sve pojave nacionalizma ili državničkog unitarizma, što u biti nije ništa različito jer je unitarizam samo prošireni nacionalizam, ne samo da su strane već bi značile takvu kontradikciju u njihovom vlastitom biću da ih naprosto ne bi kao filozofi mogli egzistencijalno podnijeti.“⁹

Već prethodno izloženi stavovi i podaci kao da demantuju jedan naknadni lament Svetozara Stojanovića o insuficijentnosti *Praxisa* u odnosu na nacionalizam. Naime, on je u jednoj „kritičkoj samoanalizi“, zapravo naknadnom osvrtu na ideje jugoslovenske praksis grupe, naglasio da je delio „tretman nacionalnog fenomena“ sa ostalim praksisovcima, i sredinom

7 Danko Grlić, „Domovina filozofa je domovina slobode“, *Praxis*, br. 4/1968, str. 334–335.

8 Taj svoj temeljni stav Grlić precizira: „Mediokriteti tako postaju nacionalni heroji i čuvari narodnog blaga, beskičmenjaci, koji su unaprijed osigurali blagonakloni pogled odozgo, principijelni borci i stjegonoše a stupidni pjevači budnica ili prepisivači i falsifikatori – intelektualni narodni vođe“ (*ibid.*, str. 335).

9 *Ibid.*, str. 336. Na kraju svog priloga Grlić još jednom podvlači: „Stoga filozofija nije samo poziv ili struka već i životna odluka... ili biti filozof, kritički i otvoreno govoriti, istinski zastupajući duhovne interese svog naroda, svijetu – ili biti glorifikator svega postojećeg, žongler, dekorater, lažno zabrinut za sudbinu nacije, apologet svega našeg 'domaćeg', provincijalac koji se zatvara u svoje granice i iživljava u primitivnom nazdravičarstvu, napuštajući samim tim sve ambicije da bilo šta relevantno filozofski progovori“ (*ibid.*, str. 336). Ni više decenija od tog simpozijuma iz marta 1968. godine neki hrvatski filozofi nisu mu, kao ni Kangrgi, oprostili odbijanje da nekritički veliča nacionalne vrednosti u filozofiji i društvu. Videti uvod za zbornik *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti. Zbornik iz 1968. godine*, iz pera Zlatka Posavca „Uskraćivanje prava na povijest hrvatske filozofije“ (Biblioteka Filozofska istraživanja, Zagreb 1992, str. 7–31). Kako je sadržaj ovog zbornika u potpunosti identičan zborniku objavljenom 1968, nejasno je odakle potreba Zlatku Posavcu da pripreme za taj skup proglasi skandaloznim pokušajem „uskraćivanja prava na povijest“, tim pre što sadržina tekstova Danka Grlića i Milana Kangrge nije ničim ugrozila dignitet hrvatske filozofske baštine.

devedesetih godina zapisao: „A kad smo već dotakli nacionalno pitanje, onda se mora priznati da je ono predstavljalo najdalekosežniju *saznajnu* slabost celokupnog 'Praxisa'. Kao što će njen krvavi raspad definitivno pokazati, Jugoslavija je bila zemlja u kojoj je društvena nauka i filozofija trebalo da se dobrim delom usredsrede na proučavanje nacionalnih odnosa i sukoba. Međutim, svi praksisti odreda polazili su sa stanovišta plemenitog, ali istovremeno i prilično utopijskog jugointernacionalizma, te su neuporedivo više osuđivali nacionalističke manifestacije nego što su ih stvarno razumeli. Zbog toga nas je eksplozija nacionalizma i separatizma koja je Jugoslaviji došla glave zatekla potpuno nespremne, intelektualno, emotivno i politički. To je jedan od najvažnijih razloga što su se naše individualne putanje najzad međusobno veoma udaljile.“¹⁰

Po sebi se razume da jedno stanovište koje sadrži vrednosti kritičkog mišljenja, slobode pojedinca kao uslova slobode za sve, koje je duboko praktično humanistički orijentisano, bude ujedno i snažno antinacionalistički obojeno.¹¹ To naravno ne znači da praksisovcima nisu prilazili i neki nacionalisti, kao i da neki praksisovci nisu, naknadno, posle više decenija postali „nacionalni radnici“. Praksisovci su bili i antifašisti, pa im je svaka ideologija „krvi i tla“ bila strana. Bili su protiv staljinističke birokratske uniformisanosti, protiv unisonosti, ili redizajniranim jezikom srednjovekovlja koji je ušao u današnju modu – „sabornosti“. Žigosani su i kao izdajice marksizma-lenjinizma, samoupravnog socijalizma, nacije, države i partije. Trpeli su, dakle, optužbe svih vrsta, odbijajući – kako je to duhovito primetio Danko Grlić – da pred bilo kim i prema bilo čemu stoje „u stavu mirno“. Pisali su o ogromnom manipulativnom potencijalu nacionalnim osećanjima građana, jer: „kategorija nacionalnog nije stvar uma već srca, osjećanja. Onaj tko tog osjećanja nema – reći će vam tako neki rodoljub – nema prava raspravljati o naciji. O naciji se ne umuje ne teoretizira, za naciju se bori, umire, nacija se ljubi kao srž svoje srži, kao bit vlastitog bića, ona se upija s majčnim mlijekom, ona je krv i tlo, poruka naših djedova, svetinja nad svetinjama,

10 Svetozar Stojanović, *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, „Filip Višnjić“ i Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 1995, str. 224. Ako je teško složiti se s prvim delom Stojanovićevog iskaza, zadnja citirana rečenica zvuči kao tačna. Naime, nije sukob oko saradnje u časopisu *Praxis International* bio jedan od osnovnih razloga razlaza praksisovaca – mada ni taj razlog ne treba sasvim potceniti – nego je to bila promena stanovišta nekih praksisovaca prema nacionalnom pitanju.

11 Zvuči pomalo paradoksalno, posebno s obzirom na prethodnu napomenu, ali jedan od prvih osvrti na problem nacionalne kulture objavljen u *Praxisu* jeste „odbrana“ integriteta i kontinuiteta hrvatske kulture Zlatka Posavca u tekstu „Veliko hrvatsko čudo“ u kojem polemše sa Ervinom Peratonerom. Videti: *Praxis*, br. 3/1966, str. 445–453.

poziva na nepomirljivost, ona ne može biti predmet pojmovnih zaključaka, mirnih, nestrastvenih analiza... upravo stoga što osjećaj nacionalne pripadnosti nosi u sebi mnoge od tih elemenata, nacija i može postati plijen manipulativnih operacija upravo onih koji računaju na taj iracionalni entuzijazam a koji su doista potpuno 'iznad' interesa jedne nacije, pa će – kao što nam historija pokazuje – u pravilu sutra spremno, da ne trepnu okom, izdati najvitalnije interese te iste nacije nad kojom su tako ganutljivo recitirali i ronili rodoljubive suze... Nije stoga nimalo čudno već gotovo prirodno da najosjećajniji, najvatreniji nacionalisti postaju tako često sluge tuđina i okupatorskih soldateski.¹² U Grličevom stavu prema nacionalističkim bukačima ima nekog prezrenja. Odbacuje euforiju budnica, amblema, zastava, zloupotrebu državotvorne tradicije i nacionalne svesti, neće da bude isto s birokratskim parazitima, s dangubama, lašcima, poltronima i denuncijantima i onda kad su pripadnici iste nacije, kad govore i pišu istim jezikom i žive na istom tlu. Nacionalistička mistifikacija je po Grliču efikasan medij za pridobijanje masa, za pridobijanje podrške širokih slojeva stanovništva. Mediokritetski nacionalistički bukači brinu pre svega o svojim karijerama. To su „...ljudi bez poziva, neradnici, galamdžije, moralne i intelektualne nule, ljudi koji nisu ništa drugo nego pripadnici jedne nacije“.¹³ To su ljudi koji koriste svoju šansu da postanu „neko i nešto“, jer nemaju nikakve uslove da to postanu po nekom drugom kriterijumu. Kao da vidi zbivanja krajem dvadesetog veka, tvrdio je da isključivo proglašavanje vernosti vlastitoj naciji vrhovnim principom može postati kobno, jer tada „izlazi iz rupa zadnji kontrarevolucionarni ološ, tada dižu glavu i nalaze svojih pet minuta propali političari i kulturtregeri, tada stvaraju karijeru bezskrupulozni laktaši, ona klatež što je potajno i kukavički čekala da dođe 'njihovo vrijeme'“.¹⁴ Grlič piše

12 Danko Grlič, *Contra dogmaticos, Praxis*, džepno izdanje broj 9, Zagreb 1971, str. 167–168. Odeljak „Marginalije o problemu nacije“ objavljen je u u časopisu (*Praxis*, br. 3–4/1971, str. 547–561). Grlič nije doživeo da vidi sunovrat balkanskih društava zahvaćenih amokom nacionalizma. A imao bi šta i videti! U Hrvatskoj veličanje notornog kvisingla Ante Pavelića, na jednoj, i četničkog „vojvode“ Momčila Đujića koji nije zaostajao za talijanskim okupatorima u broju ubijenih „svojih“ Srba, na drugoj strani! Ni srpski nacionalisti nisu nimalo zaostajali za hrvatskim, ako nisu isprednjačili: predsednik kvisinglske vlade Milan Nedić je brutalnom revizijom istorije proglašavan za „spasitelja vaskolikog srpstva“, a četnički vođa Draža Mihailović i njegove pristalice su odlukom parlamenta rehabilitovani. U javnosti je Draža proglašavan za „prvog gerilca u porobljenoj Evropi“! Trenutno je na redu i lična rehabilitacija Draže Mihailovića, koja će, ako se to na nesreću zdrave pameti ipak desi, Srbiju još više udaljiti od osnovnih evropskih i opštečovečanskih vrednosti.

13 *Ibid.*, str. 179.

14 *Ibid.*, str. 180–181.

o „nacionalističkom totalitarizmu“, o otvorenom teroru mediokriteta koji u ekstazi ludila i bjesnila brišu svakog ko im stane na put. Tako bedni filistri postaju moćni, a beznačajni ljudi značajni preko članstva u organizaciji (partiji) ili samom pripadnošću zajednici (nacionalnoj), ali „...gube iz vida da se zapravo pomoću nacionalnog do sada postigla, a može se i u buduće postizati najbeskompromisnija nivelacija, monolitnost koja do užasa može osakatiti, onemogućiti ili zatrti autentičnu ličnost i obnevidjeti je, koja vrijeđa intelektualno i ljudsko dostojanstvo i srozava čovjeka na bestijalne instinkte i zakone horde“.¹⁵ Da je ovo Grlić mogao pisati devedesetih godina prošlog veka, mogao bi da navede bezbroj primera za svoje tvrdnje. Ali, pisao je to 1971. godine u vreme „hrvatskog proljeća“, u vreme nacionalističke euforije koja je naknadno proglašavana demokratskim pokretom.

Ako se ovim stavovima Danka Grlića od pre četiri decenije dodaju i novije polemike Milana Kangrge sa hrvatskim nacionalistima u kojima im je dokazivao da „biti samo Hrvat – znači još ne biti čovjek“, onda postaje jasnije zašto nacionalisti pribegavaju sumnjičenjima praksisovaca za nacionalnu opstrukciju i izdaju. Ako se tome doda i činjenica da je većina vatrenih nacionalista i u Zagrebu i u Beogradu izašla iz različitih ideoloških komisija, marksističkih centara i partijskih komiteta, da su neki od njih radili u interesu „službe“ i da su praksisovci svemu tome neprijatni svedoci koje treba zatrti, njihove optužbe upućene praksisovcima pojavljuju se u pravom svetlu.

Rudi Supek će tom bazičnom antinacionalizmu dati šire teorijsko i eksperimentalno obrazloženje. Za takav pristup imao je i snažan lični motiv. Naime, u svojoj knjizi *Društvene predrasude i nacionalizam* Supek tvrdi da nacionalist ne može shvatiti „da se može biti dobar Hrvat ili Srbin, i istovremeno dobar Jugosloven ili dobar Evropejac, ili dobar građanin svijeta“.¹⁶ Da je tome dodao i „dobar Francuz“, a i antifašista, bivši zatočenik logora u Buhenvald, ¹⁷ Supek bi verovatno upotpunio one kolektivne identitete koji su ga obeležavali. A mogao je sve to biti pre svega i iznad svega jer je bio čovek, i to čovek koji se nikada nije dao svesti na jedan identitet. Kao čovek bio je humanist, građanin sveta, ali mu to nije smetalo da bude i Hrvat i Jugosloven i Francuz.¹⁸

15 *Ibid.*, str. 184–185.

16 Rudi Supek, *Društvene predrasude i nacionalizam*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 1992, str. 203.

17 Videti, na primer, Marijan Bosnar, „Rudi Supek i nacistički koncentracijski logor Buchenwald kroz arhivsko gradivo Hrvatskog državnog arhiva“, *Arhivski vjesnik*, br. 54/2012, str. 1–21.

18 U jednoj šetnji Parizom aprila 1986. Rudi Supek i ja smo se zaustavili u nekom kafeu. Razgovarali smo na našem, sada već mrtvom srpsko-hrvatskom odnosno hrvatsko-srpskom jeziku. Prišao nam je kelner koji nije razumevao ni reč našeg jezika. Supek je s njim

Otvorenost prema svemu što je ljudsko (*Nihil humanum nisi alienum puto a me*) obeležava celokupni Supekov *opus*. Svoj polazni stav u „Uvodnoj riječi“ za temat *Praxisa* „Moć i humanost“ definiše jednostavno: „Dostojanstvo čovjeka oduvijek se mjerilo pravom na riječ u javnom životu i proizvodnoj zajednici.“¹⁹ A u autorovoj napomeni za *Društvene predrasude i nacionalizam* Supek kaže da je nacionalizam ona društvena predrasuda koja ima najizrazitije političko obeležje.²⁰ Ta knjiga predstavlja temeljan, sistematičan pristup fenomenu nacionalizma sa sociopsihološkog i antropološkog stanovišta s kojim se teško može porediti bilo koje delo drugih praksisovaca na tu temu. Tu je Supek kritički analizirao fenomen nacionalizma i omogućio dublje razumevanje ratnog ludila, krvavog kolopleta vulgarnih političkih sila i materijalnih interesa.

Supek polazi od hipoteze Konrada Lorenca da priroda nije snabdela čoveka očnjacima i kandžama, a nije predvidela da će čovek izumeti bodež i kamu i upotrebiti ih da kolje članove vlastite vrste. Piše o privlačnosti grupe i anonimnosti jedinke. Naglašava regresivni karakter nacionalističkih pokreta, razornu snagu „borbenog entuzijazma“ kojim nacionalni pokreti homogenizuju i mobilišu masu. Nacionalisti „pozvani da rade na veličini svoje nacije“ otkrivaju radost ratovanja, u izvesnoj zakonitoj vezi između nacionalizma i „militarističkog duha“. Dešava se to u „onim žalosnim nacionalističkim mahnitanjima za vrijeme rata“, u sve krvavijem, masovnijem i okrutnijem totalnom ratu u kojem sve više pati i biva ubijano miroljubivo stanovništvo, a ne samo ratnici.²¹ Na bogatom literarnom predlošku Supek

stupio u dijalog na francuskom. Kelner se začudio: „Zar je moguće da gospodin nije Francuz?“ Dobio je jednostavan odgovor: „Znate, ja sam i Francuz!“ Naravno, svi ti identiteti blede su pred činjenicom da je bio čovek.

19 Rudi Supek, „Uvodna riječ“, *Praxis*, 1–2/1970, str. 7.

20 Videti: Rudi Supek, *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd 1973. Zagrebačko izdanje je s „dopunjenim“ naslovom *Društvene predrasude i nacionalizam*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 1992, str. 5. Vredno je primetiti da autor u naslovu potencira nacionalizam, u vreme najveće euforije nacionalizma i trijumfa ksenofobične iracionalnosti i zverskog u ljudima, i ostaje dosledni kritičar svakog nacionalizma.

21 Supek, na primer, piše o dvojakoj ulozi nacionalističke ideologije, o nacionalizmu kao efikasnom sredstvu u mobilizaciji borbenog entuzijazma i o tome da nacionalizam svoju legitimaciju „idejnu, političku, moralnu – po pravilu traži u samoj nužnosti rata... Nacionalizam ide uvijek ruku pod ruku s izvjesnim 'militarističkim duhom'.“ Videti: Rudi Supek, *Društvene predrasude i nacionalizam*, str. 123. A na drugom mestu kaže za malograđane-nacionaliste: „Njih ratovi raduju, ne zbog potrebe da ižive mržnju prema neprijatelju, nego zato što u njima vide jedinu šansu da istaknu i potvrde smisao svojega života kao ratnika koji su pozvani da rade na veličini svoje nacije. Borbeni entuzijazam kod njih odgovara veoma primitivnom porivu borbe između raznih grupacija, kakav nalazimo i kod životinja koje žive u krdu“ (*ibid.*, str. 172–173).

razvija svoj kritički stav prema ksenofobiji, rasizmu, antisemitizmu, nacionalizmu, nacizmu i fašizmu kao pojavama povezanim sa etnocentrizmom. Posebno se kritički osvrće na idejne elemente nacionalizma i dodaje: „idejni sadržaj nacionalizma je uvijek *reakcionaran*, te da ne može biti riječi o nekakvom 'progresivnom nacionalizmu'“. ²² Ti elementi pogoduju podizanju destruktivnih i sadističkih sklonosti u čoveku. Svedoči o okrutnosti koja počiva na ideološkoj motivaciji, o projekciji i racionalizaciji mržnje prema pripadnicima drugih naroda, prema svim „strancima“, o paranoidnom karakteru nacionalističkog mentaliteta. ²³

Posebno su vredna pažnje njegova zapažanja o slabicima koji ne mogu izdržati u vlastitoj ništavnosti i promašenosti, pa u nacionalističkim pokretima, utopljeni u masu, stiču sigurnost i opijaju se moći i entuzijazmom. ²⁴ Naime, Supek zastupa stanovište da u građanskom društvu nacionalizam izražava ideološki pad i regresiju u odnosu na univerzalističke ideje i afirmaciju individualizma koje je postulirala Francuska revolucija. Iz činjenice da među nacionalistima nalazimo mnogo frustriranih, promašenih, nedoraslih ličnosti ne izvlači zaključak da bolesnici stvaraju nacionalizam, nego, obrnuto, da se ljudi u kojima su protivrečnosti građanskog društva dobile izrazitiji oblik i koji su po svojoj karakternoj strukturi skloni izvesnim regresivnim oblicima ponašanja nužno lepe za nacionalizam. ²⁵ To je pre svih frustrirani

22 *Op. cit.*, str. 124. A na sledećoj stranici šire obrazlaže svoj stav: „U okviru same građanske svijesti nacionalizam po svojem idejnom sadržaju i društvenoj ulozi ima reakcionarni karakter: *on suzbija univerzalnost određenih racionalno zasnovanih načela* na kojima počivaju građanska demokratija i prava pojedinca, s jedne strane, a istovremeno nastoji suzbiti klasne protivurječnosti u ime *više organske cjeline same nacije* oslanjajući se na primitivne biološko-afektivne mehanizme grupne identifikacije u borbi s drugim grupama. Otuda je u svakom nacionalizmu uvijek nazočna tendencija da se racionalni odnosi svedu na organske, da se humanistička problematika zamijeni biologističkom, da se ljudskim pravima suprotstavi socijalni darvinizam“ (*ibid.*, str. 124–125).

23 Supek je saglasan s Olportom da „beznačajne ličnosti osjećaju izvjesnu premoć kad mogu prezirati pripadnike drugih društvenih grupa kao manje vrijedne, dostojne prezira i ocrnjivanja“ (*ibid.*, str. 62). A nešto dalje primećuje da su „mnogi posustali duhovi osjetili...u nacionalizmu koji nadograđuju religioznim i mističnim zanosima – 'krv i tlo', mit i krvave pričesti postali su njegovi simboli...“ (*ibid.*, str. 87).

24 Uporediti: *ibid.*, str. 194.

25 Uporedi: „Naprotiv, u građanskom društvu nacionalizam izražava ideološki pad, regresiju koja svjedoči o nekim nerazrješanim, ali već u društvenoj svijesti prisutnim protivurječnostima: nacionalizam je prije svega obračun građanina sa svojom vlastitom građanskom sviješću! I zato upućivanje na to da među nacionalistima nalazimo mnogo frustriranih, promašenih, nedoraslih ličnosti pokazuje samo na činjenicu da 'bolest' leži u samoj prirodi građanske društvene svijesti. Ne stvaraju 'bolesnici' nacionalizam, nego nezdrava, protivurječna i razdrta društvena svijest građanskog društva, a ljudi u kojima

malograđanin koji obožava velike fraze, stereotipne uzrečice, emocionalne uzlete, paranoidne ideje kojima se slavi veličina vlastitog naroda i njegovo poslanje među drugim narodima. Stil malograđanina je patos, „a patos upravo izražava onu nutranju šupljinu i jaz koji postoji između individualne egzistencije i napuhane kolektivne egzistencije“. Ti frustrirani ljudi, „promašenih priroda“ koji u sebi nose veliku dozu neiživljene agresije, pojavljuju se često kao inicijatori i ideolozi nacionalističkih pokreta: „Malograđanski nacionalist ne može sebe potvrđivati drukčije, ako ne grdi drugu naciju, imati visoko mišljenje o sebi ako ne ponizuje neku drugu nacionalnu grupu, osjećati se životno prisutan ako ne progoni neku narodnu manjinu.“²⁶ Paranoidna rečitost nacionalista sadrži u sebi veliku dozu mržnje i revolta prema drugim grupama. Supekova dijagnoza nacionalizma zapravo je jednostavna: šovinistički karakter je od početka imanentan nacionalizmu, pa se šovinizam mora dijagnostikovati kao bolest opasna po život jednog naroda. Nakon iskustava u ratovima krajem dvadesetog veka na Balkanu, pripadnici bilo kog od eksjugoslovenskih naroda mogu duboko da se zamisle nad jednostavnim Supekovim pitanjem: „nije li očito da je upravo barbarski i nasilnički hitlerovski nacionalizam proizveo to da se mnogi Nijemci stide svojeg imena...?“²⁷

Supek ne ostavlja po strani ni odgovornosti intelektualaca za razbuktanje nasilničkog nacionalizma. Kritički se odnosi i prema onima koji se pod pritiskom nacionalizma osećaju zbunjeni i bespomoćni, a posebno prema onima koji, prelazeći u svojim razmišljanjima i javnom delovanju na nacionalističku poziciju sebe intelektualno degradiraju. S izvesnom rezignacijom primećuje: „kad čovek počinje fiziološki i mentalno opadati, što se događa sa starenjem u takozvanom intelektualnom klimakterijumu, tada možemo s čuđenjem utvrditi kako neki ljudi koji su izgledali širokogruđi i razumni, postaju žrtve različitih predrasuda, izobličuju se u ksenofobe i mizantrope raznih boja.“²⁸ U nacionalističkim idejama on vidi prve znakove senilnosti

su te protivrječnosti dobile izrazitiji oblik, ili koji su po svojoj karakternoj strukturi skloniji izvjesnim regresivnim oblicima ponašanja, nužno se lijepe za nacionalizam i izražavaju one njegove idejne tendencije, koje se jedan 'normalni građanin' u normalnim društvenim stanjima stidi izražavati.“ Videti: Rudi Supek, *op. cit.*, str. 131.

26 *Ibid.*, str. 170.

27 *Ibid.*, str. 140.

28 *Ibid.*, str. 181. Supek nastavlja opis tog puta ličnosti od ljubavi ka mržnji, od velikodušnosti ka sitničavosti, od sigurnosti ka tjeskobi: „Čitava ona evolucija nesigurnih, tjeskobnih, promašenih pojedinaca koji mogu biti istovremeno i veoma tvrdokorni, uporni, fanatizirani u svojim htijenjima. Fanatičnost veoma često i nije nego uporno prijanjanje uz jedan veoma labilni idejno-afektivni sklop, pun ambivalentnosti, gdje se strah i mržnja miješaju u odnosu na svakoga tko ga želi poremetiti. Sve te frustrirane i 'iskompleksirane'

nekih intelektualaca. Njegov opšti zaključak na tu temu je poražavajući kao i stvarnost koju su ljudi jedva preživljavali: „Da bi čovjek bio dobar nacionalistički tribun, mora već biti degradirana ličnost, bez obzira na to da li on samo glumi nacionalističku retoriku ili je histerički preživljava.“²⁹

Nacionalističke pokrete Supek tretira kao desničarske, pa nije ni čudno što su se već za njegova života, a posebno kada je nestao sa životne scene, nacionalisti žestoko obrušili na njegove stavove. Nije to nimalo čudno. Naime, on precizno razlikuje nacionalizam ili rodoljublje, od legitimnog osećanja patriotizma ili domoljublja, pa odbacuje težnje nacionalizma da pod svoj plašt strpa i patriotizam. Njegovu snažnu kritiku nacionalizma podupire i još snažnija kritika ličnosti nacionaliste pojedinca: „Nacionalizam i šovinizam u razvijenom društvu uvijek nosi crte kolektivne neuroze, i nije čudno što okuplja veliki broj neuravnoteženih i nedozrelih ličnosti... Kada se društveni pokreti pomiču udesno, onda opada ne samo kvocijent inteligencije nego i indeks moralnog integriteta, kao što je eksperimentalno utvrđeno. Zato u njihovim redovima nalazimo toliko 'uglednih' plagijatora, falsifikatora, falššpilera i furtimaša.“³⁰

Ne ostaje Supek samo na teorijskim i eksperimentalnim uvidima u ličnost nacionaliste. Njegovi kritički uvidi u srž nacionalizma daleko su širi, a u odnosu na jugoslovenske prilike i konkretniji. Upravo ti uvidi su osnova žestoke netrpeljivosti nacionalista u Hrvatskoj prema njegovoj ličnosti i delu. Naime, Supeku je jasno da nacionalisti nisu sposobni da rešavaju pitanja ravnopravnih odnosa među narodima jer: „Njih je moguće riješiti samo s internacionalističkog gledišta, s gledišta velike zajednice naroda, iz koje valja istjerati svaki etnocentrizam, međunacionalne mržnje i predrasude.“³¹ Za Supeka je jednostavno „polje“ nacionalizma suviše uzak prostor za čovečnost. Jugoslaviju je video kao zajednicu, pre svega zajednicu kulture: „U duhovnom životu ove zemlje valjalo bi republičke granice uzimati samo kao simboličke granice, a nikako kao stvarne granice, jer je vlast duha nešto sasvim drugo nego vlast lokalnih ili bilo kakvih administracija!“³² Supek

prirode osjećaju veliko olakšanje, kad mogu svoje unutarne konflikte prenijeti na okolinu, na društvene odnose i naći opravdanje i izlaz iz njih u samim društvenim odnosima. I tu leži prava opasnost od 'promašenih priroda' kakve se često okupljaju kao inicijatori i ideolozi u nacionalističkim pokretima. Kod frustriranih pojedinaca postoji velika doza neiživljene agresije, koja traži svoj predmet. Nacionalizam kod njih poprima izrazito šovinistički i agresivni oblik“ (*ibid.*, str. 181–182).

29 *Ibid.*, str. 251.

30 *Ibid.*, str. 205–206.

31 *Ibid.*, str. 207.

32 *Ibid.*, str. 103.

odbacuje šestojanuarsko, ali i svako drugo nametnuto jugoslovenstvo, ali brani ljudsko pravo onih koji se osećaju kao Jugosloveni: „Suvremena Jugoslavija nije neka 'ugovorna tvorevina' među federalnim jedinicama, niti državnost podržavana internacionalizmom radničke klase, to jest njenim klasnim karakterom ili njenim 'avangardizmom', već je ona zasnovana na jednoj dugoj kulturno-historijskoj tradiciji, narodnom sjećanju i legendi, na probuđenim težnjama za zajedničkim usudom. Razumije se samo po sebi da problem jugoslovenstva valja posmatrati sa spomenutog gledišta, kao i s gledišta državničke evolucije, koja osigurava narodima neophodnu jednakost za afirmaciju njihovog identiteta, ali i za prihvaćanje zajedničke sudbine, one koja podjednako seže u narodnu prošlost i u socijalističku budućnost.“³³ Duboko svestan nedemokratskog karaktera i prve i druge Jugoslavije, Supek se okreće viziji slobodne zajednice naroda i slobodnih ljudi u toj zajednici. Naravno, nacionalisti mogu da likuju da su svoje težnje i ciljeve da stvore nacionalne, etnocentrične države ostvarili. Pitanje je, svakako, po koju cenu!

Sa Supekom se dosta dugo, skoro do kraja osamdesetih, slagao i Ljubomir Tadić koji je u jednom intervjuu izjavio: „Jugoslavija je istorijski moguća samo kao socijalistička, ne nacionalna, nego internacionalna zajednica, kao demokratski savez među njenim narodima, a ne institucionalna konfederacija vlada pojedinih nacionalnih državnica.“³⁴

Ni u pogledu odnosa prema nacionalizmu Tadić se u to vreme nije bitnije razlikovao od Supeka: „Nacionalna solidarnost je najčešće konzervativna i desničarska.“³⁵ Godinu dana pre pojave *Praxisa* Tadić je postavio pitanje: „da li su intelektualci ljudi bez domovine?“ U odgovoru na to pitanje Tadić odbacuje staljinističku dominaciju nad delatnošću komunističke inteligencije koja kriterijume kritike svega postojećeg primenjuje i na sebe i teži da i fizički i umni radnici steknu „šansu da postanu zbiljski građani *socijalističke* domovine bez buržuja i birokratije.“³⁶ *Socijalistička* domovina

33 *Ibid.*, str. 237.

34 Ljubomir Tadić, *Izabrana dela*, knjiga 7 (intervju vodio Luka Mičeta, *Student*, 9. oktobar 1987), str. 222. Ovaj stav je prethodno zapisan u Tadićevoj knjizi *Da li je nacionalizam naša sudbina?*, Beograd 1986, str. 69.

35 Ljubomir Tadić, *Izabrana dela*, knjiga 7, str. 220–221. Ovome treba dodati i sledeći Tadićev stav: „Križa jugoslovenske socijalističke svesti ogleđa se u karakterističnom zaboravu da socijalizam nikada ne može biti nešto *lokalno* i *nacionalno*, već samo *univerzalno*. Folkloristički nacionalni socijalizam ne bi mogao izbeći ružnu sudbinu 'operetske varijante socijalizma' za spoljašnji svet, imajući istovremeno pretenziju da mu služi kao primer, a tragediju za vlastite narode koji naseljavaju ovaj prostor.“ Ljubomir Tadić, *Da li je nacionalizam naša sudbina?*, str. 68.

36 Ljubomir Tadić, *Poredak i sloboda*, Kultura, Beograd 1967, str. 211.

u kojoj je nauka oslobođena tutorstva države očigledno nema potrebe za intelektualcem kao „nacionalnim radnikom“.

Posebno je značajna Tadićeva teza da su nacionalizam i nacionalističko izživljavanje u jugoslovenskom društvu sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka postali surogat za demokratiju. Nacionalne slobode su se u to vreme pojavljivale kao nadomestak za ljudska građanska prava. Nacionalna prava i pravo nacije na samoopredeljenje javljaju se kao zamena za slobodu čoveka pojedinca, te slobodno ispoljavanje njegovih ljudskih mogućnosti. Tadić se pri tome ne izjašnjava protiv nacionalne ravnopravnosti ili protiv nacionalnih sloboda. Međutim, on razložno primećuje da te slobode i prava moraju počivati ne samo na političkim proklamacijama nego i na *realizovanim* pravima i slobodama čoveka, građanina.

U recenziji Tadićeve knjige *Da li je nacionalizam naša sudbina?* zapisao sam, između ostalog, i ovo: „Osnovne Tadićeve teme moguće je obuhvatiti pomoću tri pojma: socijalizam-federacija-nacija. Promene u političkom životu savremene Jugoslavije dovele su, po Tadićevom mišljenju, do potiskivanja prva dva pojma trećim, koji, shvaćen kao apstraktni kolektivitet i kao predmet organizovano sprovedene političke manipulacije, često služi kao 'mišolovka za ljudsku slobodu'. Iz te perspektive razumljiva je autorova osetljivost na sve pojave zamene socijalističkih nacionalističkim ciljevima, strasno suprotstavljanje pretvaranja samoupravljanja od čina ljudskog oslobođenja u ideologiju, a socijalističke organizacije društva u naciokratiju. Njegove kritike naciokratije i polemike s 'naciolozima' kreću se u širokom dijapazonu od ozbiljne teorijske argumentacije, preko emotivnih izliva i fine ironije, do, za poznavaoce naših prilika, razumljive rezignacije.“³⁷

Praksisovci su u svojim kritikama nacionalizma znali ponekad i da se našale. Tako je redakcija u časopisu broj 5–6/1973, u rubrici „Dokumenti“ objavila „Malu enciklopediju 'dijalektičko-materijalističkog' nacionalizma (Za civilna i vojna sveučilišta)“. Reč je o izvodima iz raznih tekstova profesora Andrije Stojkovića, jednog od najupornijih kritičara nedogmatskog marksizma. Od tih izvoda *Praxis* je zaista napravio „svaštaru“: 1) „Kontinuitet srpske misli od Ćirila do Tita“, kontinuitet srpske misli se može uočiti od Ćirila, preko Save Nemanjića, Dositeja, Vuka i Njegoša, Svetozara Markovića i drugih socijalista i komunista, do otpora staljinizmu i savremenih dijalektičkih materijalista; 2) „otkrićem“ nesumnjivog srpskog porekla Nikole Gučetića, Juraja Dragišića, Ruđera Boškovića koji su preteče Petronijeviću; 3) Srpske svece postavljao je narod – odozdo(!) jer ih je prvo

37 Videti četvrtu stranu korica Tadićeve knjige *Da li je nacionalizam naša sudbina?*

slavio narod pa ih je onda priznavala crkva i 4) Stojković je „marksističkom analizom“ ustanovio da su „koreni naše sadašnje državnosti i društvenosti u službama Srba-svetitelja“. Redakcija je objavila i dodatak „Mali Stupidarij“, takođe „bisere“ dijalektičko-materijalističke mudrosti iz pera Andrije Stojkovića: „Ni jedna dosadašnja revolucija nije ostvarena na osnovama praksizma“, „Stotinu godina dijalektičkog materijalizma i samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji“ i „Praksisizmu i sličnim deformacijama treba omogućiti normalne uslove za rad (dok ne nastupi komunizam)“.³⁸

Za kritičke uvide praksisovaca o nacionalizmu svakako je relevantna jedna rasprava u kojoj su učestvovali Mihailo Marković, Danko Grlić, Miladin Životić, Zaga Pešić Golubović, Ljubomir Tadić, Nebojša Popov, Trivo Indić, Svetozar Stojanović, Antun Žvan, ali i ličnosti koje nisu bile bliske *Praxisu*: Vuko Pavićević, Boško Popović, Danilo Basta, Ilija Moljković, Miroslav Egerić, Kosta Čavoški, Stevan Vračar... Tu raspravu na temu „Nacionalizam i osnovna ljudska prava“ u organizaciji Instituta za filozofiju Filozofskog fakulteta, Filozofskog društva SR Srbije i časopisa *Filosofija*, sa Zimskih filozofskih susreta na Tari, februara 1972, otvorio je Mihailo Marković. U uvodnoj reči je povezao odluku o temi sa trenutkom kada je nacionalni problem „bio centralni, sudbonosni, teorijski i praktični problem našeg društva“ i kada će politokratske strukture „početi da kopaju po starim nacionalnim grehovima i pokušati da probude stare napetosti i animoznosti, da bi povratili izgublenu podršku masa i mobilisali što šire društvene snage pod svojim liderstvom“.³⁹ Danko Grlić, koji je na skupu učestvovao kao profesor estetike na Filozofskom fakultetu u Beogradu, izrekao je nekoliko lucidnih upozorenja kojih se, naravno, malo ko u budućnosti pridržavao. Sugerisao je, tako, da bi u odnosu na nacionalizam bilo dobro da budemo „s onu stranu“ svih mogućih političkih i drugih kombinacija. Zapištao se kako je u „našoj socijalističkoj zajednici“ moguća pojava „grubog, jurišničkog oblika nacionalizma“. Dao je osnovu za mišljenje, koje će Kangrga više decenija posle njega u zaoštrenoј formi razviti: ne postoji „benigni“

38 Upporediti: *Praxis*, br. 3–4/1973, str. 759–762.

39 Mihailo Marković, „Uvodna reč“, „Nacionalizam i osnovna ljudska prava“, *Filosofija*, br. 1/1972, str. 6. Bilo bi zanimljivo znati da li se Marković devedesetih godina prošlog veka sećao svojih uvodnih reči na tom skupu: „Savremen i principijelan, progresivan prilaz nacionalnom pitanju moguć je tek kad se shvati dijalektika nacionalnog, klasnog i opšteljudskog... Birokratski nacionalizam, povezujući prividno klasno s nacionalnim, a prekidajući vezu i jednog i drugog s opšteljudskim, počinje kao korupcija radničke klase i nepremostiva prepreka njenog punog osvešćivanja, a završava kao otvorena izdaja revolucije, kao politički savez sa sitnom buržoazijom i imperijalizam u odnosu na proletarijat drugih zemalja“ (*ibid.*, str. 17).

nacionalizam, nacionalizam je *eo ipso* nevaljali, „maligni“. „Nacionalno sivilo je najgore koje postoji“, reći će Grlić u žaru rasprave. Primetio je da se nacionalizmu ne suprotstavlja samo čovečanstvo nego pre svega čovek: „Bitno je, međutim, da se ne suprotstavlja nacionalnom samo opće, čovječanstvo, već prije svega samosvjesni pojedinac, autonomna ličnost koja posjeduje dostojanstvo vlastitog mišljenja, koja posjeduje vlastito 'ja', čija se elementarna prava upravo gaze *u ime* i pod plaštom nacije. Tu dimenziju je, mislim, vrlo važno sada uočiti, da ne bismo ostali samo unutar ove dijalektike nacionalnog i općeg, a previdjeli zapravo da je već nacionalno jedno takvo opće koje ruši prava pojedinca na vlastitost.“⁴⁰ S ovim Grličevim stavovima u potpunosti se složila Zagorka Golubović, a Antun Žvan naglasio da su za njega nacionalni sukobi *par excellence* sukobi *unutar* birokratije: „taj sukob je meni sasvim i logičan, jer se birokracija međusobno bori oko toga – ko će se svojoj naciji prikazati više kao njezin stvarni reprezent.“⁴¹

Grlić je insistirao na pravu na kritičnost, „radikalnu revolucionarnu kritičnost“, kao i na pravu na „radikalnu skepsu prema tabuima“ da bi se stvorile mogućnosti „razbijanja monolitizma“, „neprikosnovenosti“ i svih onih „atavizama koje sa sobom nosi nacija“. Opisao je i lično iskustvo karakteristično za bujanje nacionalizma u društvu: „Ja sam od nacionalista, bio, na primjer, okarakteriziran kao nacionalni izdajica, *ne* onda kada sam pisao o nacionalizmu, nego kad sam naprosto mislio svojom glavom i kad *nisam* pisao o naciji. Već *samim tim* što nisam u općoj galami i ja galamio o naciji bio sam izdajica. Dakle, onda kad sam pokušao nešto vlastito reći, neovisno o onome što je pokret odmah u početku tražio da se govori. Zato je, eto, taj nesretni recenzent u 'Hrvatskom tjedniku', u prvom broju, odmah, proglasio 'praksisovce' izdajicama nacije, pa i one teoretičare koji nisu uopće pisali o tom problemu. Tako je bilo s čitavim nizom filozofa koji *ne misle* onako kako bi *trebalo* da se misli, nego misle 'svojom glavom'.“⁴²

Dok je Trivo Inđić zastupao libertersko gledište da je osnovno pitanje, pitanje slobode, a ne nacije, a Grlić da je nacionalizam uvek jedan oblik blaže ili snažnije prisile, Mihailo Marković je stajao na stanovištu da nacija ruši prava pojedinca samo ako se shvati staljinistički, šovinistički ili

40 Danko Grlić, „O uzrocima nacionalizma – s onu stranu svake političke kombinatorike“, *Filosofija*, br. 1/1972, str. 18 i 20.

41 Antun Žvan, „Jasnije odrediti pojmove“, *Filosofija*, br. 1/1972, str. 27.

42 Videti: Danko Grlić, „Ima li čovjek oslonac u samom sebi“, *Filosofija*, br. 1/1972, str. 55–56. Grlić posebno naglašava da nacionalisti moraju biti u principu jedno i da moraju uništiti sve razlike: „mislimo svi isto, monolitno, jedno, Stoj mirno! Sve što strči izvan stroja treba odrezati.“

fašistički, a da nacionalne osobnosti diferenciraju ljude, jer su im različite tradicija, prošlost i kultura. Svi učesnici u raspravi,⁴³ praksisovci i oni koji nisu pripadali praksisovskom krugu, isticali su loše aspekte nacionalizma, a Danko Grlić je upozorio da i stalno distingviranje od lošeg nacionalizma vodi u nacionalizam!⁴⁴

Zagrebačkim osnivačima *Praxisa*, a i većem delu praksisovaca u Beogradu svakako služi na čast što su do kraja dosledno ostali na svom antinacionalističkom stanovištu. Svoj dosledno kritički stav prema nacionalizmu Ivo Kuvačić u *Sećanjima* obrazlaže na sledeći način: „Dva su glavna razloga. Prvi se tiče mog životnog iskustva, dakle, onog što sam doživio i proživio, naročito uoči i za vrijeme Drugog svjetskog rata. Sva rušenja, ubijanja i puštošenja, sve nesreće i patnje, kako mojih bližih, tako i mnogih koje nisam poznao, imale su svoj najdublji korijen u nepoštivanju drugog, u mržnji prema drukčijem, na etničkoj, vjerskoj ili bilo kojoj drugoj osnovi. Drugi je razlog što sam u toku studija historije, filozofije, sociologije, antropologije i drugih humanističkih disciplina došao do istog zaključka do kojeg me dovelo životno iskustvo – da je nacionalizam glavna nevolja našeg vremena. Gledište da je nacionalizam bolest ljudskog duha, kako to Nietzsche kaže, za mene nije prigodna metafora, nego teoretski solidno zasnovana tvrdnja koja je mnogo puta potvrđena u praksi. Znao sam da ta bolest lako prerasta u pravu pošast ili epidemiju koja se munjevito širi i može zahvatiti velika područja,

43 I sâm sam učestvovao u raspravi, tvrdeći da centri političke moći nisu u stanju da se suprotstave nacionalizmu jer su upravo nacionalističke snage njihov ključni oslonac, da je nacionalizam agresivan i totalan, da je uski netolerantni okvir života i postavio pitanje da li je pendrek komunistička alternativa pojavi neofrankovskih i neofašističkih ideja. Tvrđio sam da je hrvatski nacionalizam terorisao u prvom redu Hrvate i da nacionalizam nije *samo* hrvatski problem. Mladim siromašnim ljudima iz Imotske krajine i zapadne Hercegovine koji su činili „jurišni odred“ hrvatskog nacionalizma zapravo su manipulirali centri političke moći! Ne pominjem svoje učešće u raspravi stoga što mislim da je bilo vrlo značajno, nego što je u predlogu za otvaranje istrage i pritvoru i optužnici podignutoj protiv mene u Sarajevu početkom 1973. godine stajalo da sam se okomio na centre društvene i političke moći i na pitanje nacionalizma. Ako je suđeno onima koji su se po iskazu sudskih organa *okomili* na nacionalizam, onda kasniji razvoj događaja u Jugoslaviji i nije sasvim nelogičan! Uporediti: Božidar Jakšić, „Komunistička perspektiva i nacionalistička alternativa“, *Filosofija*, br. 1/1972, str. 148–153, „Dokumenti o istrazi i suđenju protiv Božidara Jakšića“, *Praxis*, br. 1–2/1973, str. 255–272, a i celovitu zbirku dokumenata u: „Sudski proces i osuda Božidara Jakšića“, *Hereticus*, br. 4/2009.

44 Redakcija je na kraju objavila i Saopštenje Uprave Filozofskog društva Srbije, zapravo protest protiv političkih optužbi i zlonamernih insinucija za nacionalizam. Pomalo naivno brani članove društva da su se kritički odnosili prema nacionalizmu kod nas i u svetu. Kao da je proizvođačima optužbi stalo do argumenata! Uporediti: *Filosofija*, br. 1/1972, str. 222.

mnoge narode, pa i čitave kontinente. Čim su, krajem prošlog stoljeća, u bivšoj Jugoslaviji izbili prvi sukobi na toj osnovi, slutio sam da je to prava katastrofa, da će biti na stotine hiljada mrtvih i milioni unesrećenih. Naravno da za one koji su na uništavanju drugih i pustošenju zemlje ostvarili velika osobna i obiteljska bogatstva i zauzeli visoke društvene položaje, to nije bila ni nesreća ni katastrofa, već prava blagodet i povijesni uspon.⁴⁵

Početkom sedamdesetih godina prošlog veka Andrija Krešić je napisao u obliku teza kratki tekst koji je naslovio „Socijalizam i druga Jugoslavija“.⁴⁶ Napisan u doba „velikog slavlja“ političkog režima Josipa Broza Tita, taj inspirativni rukopis je kružio među prijateljima i kolegama, ali je objavljen nakon skoro četiri decenije. Krešić je tu prozreo karakter politokratskog sistema i nazreo tragičan kraj nedemokratske Jugoslavije. Uvideo je da savez politokratije s nacionalizmom može da dovede do vlasti naciokratije i tragičnog kraja druge Jugoslavije. Mnogi su smatrali da je tekst napisan *pre-rano*, a istorijski događaji koji su usledili možda su pokazali da je nastao *prekasno*. Svojim idejama iz tih ranih sedamdesetih godina vratio se krajem osamdesetih i početkom devedesetih. Tada je postalo očigledno da razmahani nacionalizmi u Jugoslaviji vode raspadu države i krvavim sukobima. U spisima Andrije Krešića o nacionalizmu našao sam prazan list na kojem je bio rukom ispisan jedan njegov stih:

*On Srbin, ja Hrvat,
Nije šija nego vrat.*

Bio je to izraz njegovog ličnog protesta protiv sukobljavanja *ljudi* koji su pripadali različitim nacijama i verama, ali su bili obični *ljudi*. Njegove višedecenijske kritike politokratije koja na jugoslovenskom prostoru sprečava proces nastajanja čovečanstva *za sebe* iz čovečanstva *po sebi*, pokazale su se duboko opravdanim. Nije žalio za Jugoslavijom kojom vlada politokratija, ali nije upao u zamke „teorija zavere“ koje su Kominternu i komuniste optuživale za sva zla ovog sveta.

Mnogim praksisovcima ideja nacionalizma bila je, a velikoj većini i ostala strana, ali je teško naći praksisovca koji je imao tako decidan ekvidistanu prema svim jugoslovenskim nacionalizmima kao što je to Andrija Krešić.

45 Ivo Kuvačić, *Sjećanja*, str. 72. Na drugom mestu u *Sjećanjima* Kuvačić svedoči da su u Zagrebu 1970, nakon njegovog predavanja o radikalnoj desnici, njeni jurišnici istukli studenta, voditelja tribine, a njemu lično zapretili da će slično proći. Napadali su u grupama od desetak tako da im se žrtve teško mogu suprotstaviti. Uporediti: *ibid.*, str. 107. Kada se govori o demokratskom karakteru „hrvatskog proljeća“, trebalo bi i ovakve događaje imati u vidu.

46 Videti: Andrija Krešić, *Humanizam i kritičko mišljenje*, str. 127–132.

Ne spori Krešić pojavu nacionalnosti kao oblika ljudskog zajedništva, kao tipa društvenosti. Taj tip udruživanja ljudi smatra istorijskim napretkom u odnosu na staleška društva: „U staleškoj podeli jedni su bili subjekti drugi objekti. Jedni su bili gospodari ovoga svijeta, drugi su bili podanici kojima se vladalo. Naciju su shvatali kao republiku, po načelu svi smo mi Francuzi i naša teritorija na kojoj živimo je republika nacije, čitave nacije. U republici smo i mi slobodni građani, a ne samo dva privilegovana staleža.“⁴⁷ To stajnište ne zadovoljava Krešića koji na tragu Marksa insistira na načelu da je *sloboda pojedinca uslov slobode za sve*. Nacionalni princip je još uvek daleko od ovog načela kojem se čovečanstvo može samo postepeno približavati.

Sećao se svoje mladosti, početkom Drugog svetskog rata u Mostaru i članstva u Odboru mostarskih Hrvata, koje je odredilo njegov životni stav prema *svakom* nacionalizmu.⁴⁸ Bez ikakvog žaljenja je govorio o propasti partijsko-političkog komunizma od kojeg ostaju samo ispražnjeni simboli. Ali, „epohalne laži politike“ ne izbegava ni nacionalizam jer: „nacionalističkoj homogenizaciji, isto kao i politokratskom komunizmu, svojstvena je jednodimenzionalna i nasilna politizacija svega i svačega, od religije i kulture do sporta i mode. Svetinja općenacionalnog interesa uzdiže se do neba odakle se ne primećuje mnoštvo različitih, pa i suprotnih interesa u istoj naciji. Nacionalizam je opijum za smirivanje sve brojnije i ogorčenije nacije paupera pripremljen u bogataškim vilama nacije upravljača. Ako već predugo ne uspijevaju programi izlaska iz sveopće krize, onda profesionalni spasioci nacije (uz političare to su i nacionalni historičari, neki književnici, jezikoslovci i drugi) nude, uz tamjan i slavne pretke, programske iluzije

47 *Ibid.*, str. 155.

48 „Nama koji smo se zajedno našli u Odboru Hrvata bilo je svakako jasno da hrvatstvo tog organa znači nov nacionalni identitet koji nastaje iz otpora ustaškom hrvatstvu, ali i mimo hrvatstva Mačekove Hrvatske seljačke stranke. Dalje je bilo jasno da se u ovoj jugoslovenskoj borbi radi, pored ostalog, o nacionalnom oslobođenju svakog pojedinog naroda u Jugoslaviji, tj. da ne dolazi u obzir gubitak nacionalnog identiteta u nekoj nadnacionalnoj smjesi. Do transetničkog identiteta ne stiže se potiskivanjem nego oslobađanjem i nadilaženjem etniciteta. Konkretno rečeno, u ovom našem Mostaru živjeli smo kojekako zajedno Muslimani, Srbi, Hrvati i drugi. Da bismo ljudski dijelili zajedničku sudbinu, moje hrvatstvo mora biti koliko-toliko prosrpsko, promuslimansko itd. Jedino tako mogu izazvati prohrvatsko srpstvo, muslimanstvo itd. Dakle, dolje svaka politika koja nas zapostavlja, rastavlja i protivstavlja!“ Uporediti: Andrija Krešić, *op. cit.*, str. 159. Čovek se pita u koju ozonsku rupu je propalo, u koju nedodiju je otišlo pola veka od tog vremena antifašističkog i ljudskog zanosa da bi Mostar bio uništen i podeljen: Srbi su ga u velikom broju napustili, Hrvati su zauzeli busiju sa zapadne strane, a Bošnjaci sa istočne strane Neretve. Simbol Mostara, stari most, srušen je pa obnovljen, a ljudi kao ovce saterani u svoje nacionalne „torove“.

svenacionalnog spasenja.⁴⁹ Nasuprot takvom razumevanju nacionalnih ciljeva Krešić smatra da ni nacionalni identitet pojedinca niti nacionalni suverenitet nisu vrhovna merila i kriterijumi ponašanja.⁵⁰ Posebno naglašava da postoje i takvi istorijski trenuci kada je „Nacionalna izdaja – vrlina“ i navodi primer nemačkih oficira koji su nameravali ubiti Hitlera. Krešić se 1992. založio za nacionalnu neposlušnost uvek i kada je nacionalistička politika samoživa, bezobzirna prema drugim narodima. Ukazao je i na pogubnost „raspamećenog nacionalističkog državotvorstva“. A godinu dana ranije razvio je tezu da je nacionalizam „bornirano stanovište vlastite nacije koja se ne obazire na interese i prava drugih nacija i lako prelazi u šovinizam“, a još uvek postojeća polihijerarhija „se služi ovom vrstom manipulacije osobito da bi paralizirala protivljenje stanovništva toj hijerarhiji u sveopštoj krizi koju je ona skrivila“.⁵¹

Zagrebački pandan Krešićevim kritikama novijeg nacionalizma svakako je impresivni antinacionalistički angažman Milana Kangrge.⁵² Njegova životna priča, satkana je od ozbiljnog filozofskog rada, predanosti profesorskom pozivu i levo orijentisanom javnom angažmanu⁵³ koji je sablažnjavao i „socijalistički“ i „nacionalistički“ establišment „radikalnom kritikom svega postojećeg“. Kangrgino „plivanje protiv struje“ počelo je davne 1948. suprotstavljanjem političkim moćnicima i ideološkim naganjačima, „staljiniističkim“, a nastavljeno „samoupravnim“, nacionalističkim, šovinističkim i ustašoidnim. Kangrga je, dakle, već sredinom pedesetih pripadao onom krugu levih intelektualaca koji su, postavili pitanje: „Zašto kod nas nema borbe mišljenja?“

49 *Ibid.*, str. 160. A juna 1994. Krešić je zapisao: „Nacionalizam kao samoživi etnicitet – koji dakle, nije oblik ili egzistencija humaniteta nego gubitak humaniteta – često se spaja sa vjerskim zaboravom čovječstva.“

50 „Ni nacionalni identitet čovjeka nije njegovo jedino, pa ni vrhovno određenje, tj. identitet čovjeka se ne reducira na njegov nacionalni identitet. Suverenost nacije nije isto što i suverenitet nacionalne države... tj. nacionalna emancipacija se ne postiže jedino, pa ni najbolje, političkom emancipacijom u vidu nacionalne državnosti“ (*ibid.*, str. 172).

51 Uz prethodno izlaganje uporediti: *ibid.*, str. 172–175.

52 O razmerama krize, ili bolje reći ljudske tragedije u procesu raspada Jugoslavije krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka ubedljivo svedočanstvo je ostavio Milan Kangrga. O njegovom opusu iz tog perioda pripremio sam, povodom njegovog osamdesetog rođendana rad za zagrebački filozofski časopis *Filozofska istraživanja* pod naslovom „Intelektualni prkos Milana Kangrge“ (videti: *Filozofska istraživanja*, br. 94–95, god. 24, sv. 3–4, str. 741–756). U izlaganju koje sledi koristio sam se sadržinom tog rada.

53 Kangrga se priseća da je, kao veoma mlad čovek u toku Drugog svetskog rata, po završetku časničke škole u Austriji dobio karakteristiku „Link orientiert, politisch verdächtig“ koja će ga pratiti do današnjih dana. Uporediti: *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001, str. 10.

U organizaciji stručnih simpozijuma, radu Jugoslovenskog udruženja za filozofiju, osnivanju *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole Milan Kangrga zauzima značajno mesto. Taj njegov angažman nije proisticao iz eventualne želje da se „istakne“ u javnosti, nego iz njegovog osnovnog filozofskog uverenja razvijenog unutar relacije Hegel–Marks. U centru Kangrginih razmatranja, naime, stoje čovek, sloboda i problemi ljudskog dostojanstva. U traganju za odgovorom na osnovno pitanje Kantove filozofije – „Što je čovjek“ – Kangrga se obilato služi Hegelovim i Marksovim idejama, ali bi bilo krajnje pogrešno zaključiti da je njegov odgovor hegelijanski ili marksistički. Nije potrebna osobita analitička domišljatost da se iza tih ideja otkrije autentična Kangrgina misao o ljudskoj egzistenciji kao nečemu što čoveku nije dato nego je zadato. Samim rađanjem ljudsko biće nije čovek; ono to tek mora postati svojim nastojanjem da bude slobodno i da se izbori bar za minimum ljudskog dostojanstva. Čovjek je, po Kangrgi, zapravo biće koje svojim vlastitim delom premošćuje i prevladava svoju ograničenost i nesavršenost. Rečeno „u ključu“ egzistencijalističke filozofije, čovek je, kao „povjesno-djelatno biće“ tek *projekt* jer stvara sebe kao čoveka, dospeva sebi kao čoveku u onoj meri u kojoj se bori za istinu. U pojmu mišljenja impliciran je pojam slobode, a boriti se za istinu znači boriti se za slobodu. To je bila ona polazna osnova na kojoj je Milan Kangrga gradio svoj kritički stav u analizi društvenih procesa i iskazivao intelektualno suprotstavljanje centrima političke moći.

Svoju moralnu indignaciju i kritičke osvrte na izazove istorijski tragičnog vremena u zemljama bivše Jugoslavije u poslednjoj deceniji dvadesetog veka kada je sve ljudsko nemilosrdno uništavano, a mladi građani pretvarani u topovsko meso, sabrao je Milan Kangrga u svojevrsnoj antiratnoj trilogiji koju čine knjige *Izvan povijesnog događanja*, *Šverceri vlastitog života* i *Nacionalizam ili demokracija*.⁵⁴ U tim svojim delima, sastavljenim od

54 Videti: Milan Kangrga, *Izvan povijesnog događanja*, Feral Tribune, Split 1997, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001. i Feral Tribune – Kultura & rasvjeta, Split 2002, i *Nacionalizam ili demokracija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 2002. Splitsko izdanje *Švercera vlastitog života* je štampano na kvalitetnijoj hartiji, a sadrži i fotografije koje imaju nesumnjivu dokumentacionu vrednost. Kao dodatak izdanju objavljen je „Stenografski zapisnik razgovora sa članovima redakcije *Praxisa* i predstavnicima Korčulanske ljetne škole koji je održan 3. srpnja 1969. u prostorijama Filozofskog fakulteta u Zagrebu“ (str. 387–463), koji je vodio tadašnji partijski funkcioner Jure Bilić. To su na prvi pogled uočljive razlike. Splitsko izdanje je, takođe, bogatije i za poglavlja koja ne ulaze u *meritum*: „Ivan Supek i filozofija“ (str. 102–106), „Što je 'građanin'“ (str. 217–227), „Hercegovci i rasizam“, „Hadezeovci, pomozite Budiši do vlasti“ (str. 310–328) i „Primjer teme jednog zasjedanja“ (str. 378–383). Mada je prvo, neznatno skraćeno izdanje *Švercera vlastitog života* izašlo 2001. u Beogradu, i splitski izdavač je svoje izdanje označio kao „prvo“ i tako stvorio izvesnu konfuziju kod čitalaca,

članaka, eseja i intervju a – *Šverceri* su donekle izuzetak – Kangrga podvr-gava razornoj kritici sistem političke vlasti i moći u Hrvatskoj, posebno sam vrh vlasti, njegovu ustašoidnost, retrogradnu ideologiju i ogromne pljačka-ške apetite. Svoju poziciju Kangrga formuliše kao „kritiku, i to radikalnu kritiku povijesne tragedije što je zadesila Hrvatsku“. U svom delu *Šverceri vlastitog života* Kangrga pokazuje i svu bedu „čuvene hrvatske šutnje“, slu-ganski odnos ljudi koji se predstavljaju kao intelektualci. Pred ustaško-fa-šističkim duhom, za Kangrgu je najporaznija „šutnja“ takozvane hrvatske inteligencije. „Ta je šutnja sada upravo prerasla u najordinarniju sramotu.“⁵⁵ Sjajna metafora o septičkoj jami kao da sažima autorov stav o političkim, duhovnim, posebno moralnim i kulturnim prilikama u Hrvatskoj. Za izda-vača prvog izdanja Nebojšu Popova i beogradsku Republiku zapisao sam avgusta 2001. godine:

Knjiga Milana Kangrge, na prvi pogled neobičnog ali veoma preciznog naslova, *Šverceri vlastitog života – Refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti* je veoma uspešna kombinacija autobiografskog kazivanja, pro-mišljenih filozofskih iskaza i analiza, delimične rekonstrukcije sudbine *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole i snažne kritike hrvatskog etnonaciona-lizma i na ustaškoj ideologiji i šovinizmu zasnovanog političkog ponašanja. Kangrga otvoreno i bespoštedno iznosi ne samo činjenice nego i svoje stavove „koji se možda nekome neće svidjeti“. Njegova knjiga je *ispovest*, iskrena i istinita, pisana s ciljem da otrgne od zaborava i, kao iskaz autentičnog sve-doka, onemogućiti postojeće i naknadne falsifikate najznačajnijeg i najdra-gocenijeg ploda hrvatske kulture u drugoj polovini dvadesetog veka – filo-zofskog časopisa *Praxis* i Korčulanske ljetne škole.

Kangrgina razmišljanja o hrvatskoj političkoj kulturi pisana s namerom da budu prilog boljem snalaženju u neposrednoj budućnosti, „bez ponavlja-nja onog najgoreg iz naše prošlosti“, snažan su pledoaje za slobodu i auto-nomiju autentičnog kulturnog stvaralaštva. Njegova odbrana kulture od uticaja raznih ideologija i dnevopolitičkih interesa centara političke moći jeste kontinuirana beskompromisna borba za autentičnost i autonomiju kulture od njegovog prvog članka, objavljenog pre više od pola veka do ru-kopisa ove svojevrsne triologije.

Svoje stanovište o nezavisnosti kulture od praktične politike i ideologi-je, Kangrga gradi u protivstavu *švercerima vlastitog života*, koji glume svo-je, a švercuju i svoje i tuđe živote, švercuju svim i svačim – od ljudi i ideja,

jer se autor, Milan Kangrga, u splitskom izdanju svog dela korektno poziva na prvo izda-nje objavljeno u Beogradu (videti, na primer, str. 132. splitskog izdanja).

55 Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, str. 133 (izdanje Republike).

do nacije i države. Za razliku od svojih prethodnika – *ketmana* – kojima se bavio Česlav Miloš, Kangrgini *šverceri vlastitog života* su životniji i prepoznatljiviji; imaju imena i prezimena, tačno se zna na koje su sve gadosti spremni, koliko su prevrtljivi i koliko zla mogu da nanese slobodi kulturnog stvaranja. Kangrgina ideja o *švercerima vlastitog života* pomak je ka boljem razumevanju funkcionisanja sistema „realnog socijalizma“ u odnosu na *ketmana*. Dok *ketman* svoj najbezbedniji zaklon vidi u bezličnom služenju partijskom aparatu, *šverceri vlastitog života* svoje najsigurnije pribežište vide u etnonacionalizmu.

„Švercer vlastitog života“ je tip rasprostranjen u politici i kulturi, koji službouljudno služi šefa, provereni je partijac bilo koje partije na vlasti, ali je beznačajan intelektualac. Služnik je svake postojeće vlasti, dobro snalažljivi partijac i nacionalist, neprekidni predsednik svega što postoji, a u stvari ordinarni lažov, falsifikator, doušnik i šovinist. To je tip koji glumi svoj život, švercuje svoj život i tuđe živote. To je moderni Čičikov koji ne trguje mrtvim dušama jer je njegova duša već mrtva. Tim tipovima ne treba verovati. Mogu biti sve i sva! U biti su samo šverceri – idejama, ljudima, nacijom, državom. Kangrgina galerija takvih likova u hrvatskoj kulturi i politici je impresivna: od akademika, profesora univerziteta, književnika, „kolega“ filozofa i sociologa, do gomile kameleonske služinčadi u politici, bez obzira na to da li su na hijerarhijskim lestvicama moći postali „poglavnici“, „doglavnici“ ili „savetnici“.

Najbezbedniji zaklon „švercera vlastitog života“ jeste etnonacionalizam. Odbacujući optužbe za „nacionalni nihilizam“ izrečene na račun *Praxisa* kao tendenciozne i lažne, Kangrga upozorava na to da se pod firmom nacionalnoga želi prošvercovati nacionalizam i šovinizam. Otuda za njega nema „dobrog nacionalizma“. On precizno uočava i registruje „zverinjak u nama i oko nas“ koji identifikuje kao desničarsko-konzervativni nacionalizam „hrvatskog proljeća“ ranih sedamdesetih, kao i ustaški zločinački šovinizam devedesetih godina u hrvatskoj političkoj kulturi.⁵⁶ Tim retrogradnim, ali dominantnim strujama koje su duboko usidrene i sa svih strana u Hrvatskoj podržavane, *Praxis* i Korčulanska ljetna škola bili su i ostali,

56 U svojoj recenziji *Švercera vlastitih života* takođe sam zapisao: „Danas već daleke 1925. i 1926. godine 'Srpska književna zadruga' objavila je u Beogradu *Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj* Imbre Tkalca koje su sadržavale snažnu kritiku političkih, posebno nacionalnih, i kulturnih prilika u Hrvatskoj u 19. veku. Na žalost, ta knjiga nije ostavila veći trag ni u hrvatskoj ni u srpskoj kulturi. Danas će svakako biti čitalaca u Srbiji koji će Kangrginu kritiku hrvatskog nacionalizma oduševljeno prihvatiti. Bilo bi mudro ako bi taj deo čitateljstva imao na umu staru izreku *De te fabula narratur!* Srpski nacionalizam još uvek čeka svog autentičnog kritičara.“

po Kangrginom mišljenju „najveći i naopasniji neprijatelj“. Tu svoju tezu Kangrga je ubedljivo obrazložio i dokazao bespoštednom, razornom kritikom hrvatskog nacionalizma.⁵⁷

Nisu sve autorove korekcije kazivanja izvršene u splitskom izdanju *Švercera vlastitog života* u odnosu na beogradsko jednako značajne i uspješne. Tako, na primer, Kangrga u splitskom izdanju odaje priznanje Stipi Šuvaru „zbog njegove idejne dosljednosti“, naglašavajući da je Šuvar „jedini političar koji je nakon preuzimanja vlasti od strane Tuđmana i njegovih 'domo-keso-ljubaca' ostao na *socijalističkim* pozicijama, te osnovao po ideji jedinu progresivnu stranku u današnjoj Hrvatskoj“.⁵⁸ Kao da je Kangrga zaboravio svoje primedbe povodom Šuvarovog izbora za redovnog profesora, „Bijelu knjigu“ sa listom „anarholiberalnih intelektualaca“ na kojoj je Kangrgino ime obilato prezentovano, na Šuvarovo posprdno političko obeležavanje kolega koji su argumentovano ukazivali na krizu jugoslovenskog društva sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka kao „krizologa“ itd. Moguće je (i verovatno da je tako) da je Šuvar promenio svoje osnovno stanovište, ali ako je *ostao*, kao što piše Kangrga, na svojim „socijalističkim pozicijama“, onda je to katastrofalno za „jedinu progresivnu stranku u današnjoj Hrvatskoj“. Pa, Kangrga je i u ovoj knjizi i u svojim drugim delima veoma ubedljivo pisao o tome da socijalizma na temeljima visokorazvijene građanske demokratije i ljudskih vrednosti građanskog društva nije ni bilo!⁵⁹

57 Pisana perom strasnog polemičara, Kangrgina knjiga obiluje jakim, ponekad prejakim, izrazima. U žaru polemike, ponekad mu promiču neke činjenice, koje nisu samo detalji. Neka naknadna razočarenja u ljude, čine njegova sećanja selektivnim na jedan način koji nije uvek u saglasnosti sa realnim tokom zbivanja. Neka ovde bude pomenut samo primer. Činjenica je da je saradnja beogradskih kolega u *Praxisu* bila intenzivnija nego kolega iz inostranstva. Kangrga je s dobrim razlozima razočaran ponašanjem i stavovima nekih beogradskih saradnika *Praxisa* tokom tragične poslednje decenije dvadesetog veka, ali to ne bi trebalo da bude razlog da se njihova saradnja krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina minorizuje, da se previdi da je saradnja beogradskih kolega u tom periodu bila redakcijski organizovana.

58 Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, str. 22.

59 Da „i veliki Homer ponekad zaspi“, govori jedna Kangrgina beleška povodom njegovog članka naručenog za *Naše teme*, a objavljenog u časopisu *Književnost* u Beogradu 1985. Tu svedoči o tome da je članak „...Stipe Šuvar sa svojim služnicima dao iščupati iz već štampana i uvezana časopisa (tako da u objavljeni broju zjapi praznina između strana 2636 i 2649 gdje se nalazio)“. Ako s razlogom vehementno tvrdi „Bez građanskih sloboda – ni traga od socijalizma“, onda je procena Šuvara veoma pogrešna. Uporediti: Milan Kangrga, *Hegel i Marx*, Naprijed, Zagreb 1988, str. 245–246. Ne bi pri tome trebalo isključiti mogućnost da u suočavanju sa „bespućima“ povijesne zbilje na eksjugoslovenskom prostoru i Šuvar iz njegovog perioda „velike vlasti“ nekome može da se učini kao dobro rešenje, mada ne treba s tim periodom jednačiti njegov antiratni i demokratski angažman devedesetih.

Za razliku od prethodne dve knjige, u knjizi *Nacionalizam ili demokracija* Kangrga svoje osnovno stanovište široko elaborira na zasadama filozofskih ideja nemačke klasične filozofije, pre svih, Hegela i Kanta, da bi – verovatno na užas i zgražanje hrvatskih nacionalista – u tri posebna poglavlja izložio neke ključne Marksove filozofske stavove. Nekome se ovo utemeljenje Kangrgine kritike može učiniti doktrinarnim, ali bih voleo da u Srbiji vidim danas nekoga ko tako otvoreno, sigurno i bez imalo zazora, izlaže i brani Marksov humanistički opus.

Drugo, takođe teorijsko, polazište Kangrgine kritičke pozicije jeste njegova afirmacija ideje o vladavini prava, visokom stupnju građanske demokratije kao osnovi bilo kog socijalističkog poduhvata. Kao kritičar staljinizma kao sistema, Kangrga sociološki jasno i precizno uočava da je jedan, staljinistički autoritarni i u mnogim aspektima zločinački sistem u svetskim razmerama, zamenjen drugim, takođe autoritarnim i zločinačkim sistemom zasnovanim na nacionalističkim pretpostavkama.

Osnovna Kangrgina misao sadržana je već u naslovu knjige *Nacionalizam ili demokracija* da bi u kratkom predgovoru bila maksimalno zaoštreana – *tertium non datur*. Tu svoju misao će dovesti do pune izvesnosti rečima „nacionalizam nije i ne može biti ni osnova za politiku, ni politička kategorija, ni politički program!“⁶⁰ Elaboriranju tih stavova posvetio je i dva posebna poglavlja „Nacionalizam ili demokracija“ i „Nacionalizam nije i ne može biti politički program“. Kao Dubravka Ugrešić i Boris Buden, Kangrga ističe da je u Hrvatskoj na delu „kultura i politika laži“ kao vrhovni princip komunikacije. Oštrinu Kangrginog stava ilustruje činjenica da je kao naslov jednog svog iskaza stavio „Biti samo Hrvat, znači još ne biti čovjek“ ili njegov komentar predizborne propagande s početka ovog veka „...koja doslovno smrdi po fašizmu i ustaštvu“. Za savremenu Hrvatsku „katastrofu po svim linijama života“, Kangrga optužuje hrvatske nacionaliste, ustaštvo, pljačkaške krugove moći, a posebno Hrvate-Hercegovce iz zapadne Hercegovine i Bosne. U hercegovačkim plemenskim biračima „iz druge države, koji odlučuju sudbinu Hrvatske“ Kangrga vidi pravu bazu HDZ vlasti.

Razumljivo je Kangrgino nezadovoljstvo uticajem i učinkom „hercegovačkog faktora“ ili, što ne reći, ustaškog lobija u hrvatskoj politici. Zagrebački malograđani optužuju „Hercegovce“ za sva zla, pljačke i zločine počinjene sa hrvatske strane, za pljačku Hrvatske u celini i na taj način dosta nevešto skrivaju vlastitu političku bedu. Slično čine i srpski šovinisti koji optužuju „papke s brda“, bradate primitivce koji su čak i za četnike uvreda,

60 Milan Kangrga, *Nacionalizam i demokratija*, str. 17.

da su počinili sve pljačke i zločine, kao da ta politika nije pravljena u krugovima političke i kulturne elite i u Zagrebu i u Beogradu, kao što su Predsedništvo Republike, Akademija nauka itd. Kangrga je sigurno u pravu kada ukazuje na poguban uticaj „Hercegovaca“, ali to ne sme da postane isprika za široku javnost u Hrvatskoj koja i danas strasno brani „heroje domovinskog rata“, kao što u Srbiji brani svoje „heroje“, na primer Mladića. Ubistva nemoćnih staraca i starica širom Hrvatske, ubistva celih porodica u gradovima u kojima nije bilo borbi samo zato što su srpske, svakako nisu delo samo „Hercegovaca“, nego smišljene političke strategije političke i kulturne elite u Hrvatskoj, kao uostalom i u Srbiji i u Bosni.⁶¹

Da Kangrgina kritika hrvatskih političkih i kulturnih prilika ima daleko šire značenje, pokušaću da pokažem jednim navodom iz njegove knjige: „Zato, kad premijer... za sebe kaže da je on *legalist*, onda je time ostao dužan odgovora: *koji, čiji i kakav legalist?!* Ako se, naime, nije ni dirnulo u ovaj naslijeđeni tuđmanovsko-hadezeovski pljačkaški i rušilački legalitet, kojim se deset godina 'zakonski kralo i uništavalo sve oko sebe', onda je pozivanje na legalitet *in abstracto* obmana i samoobmana, jer to znači *strasšan kontinuitet* toga bivšega katastrofalnoga 'legaliteta' tuđmanovske vlasti ('mi smo pljačkali po zakonu', to je taj tzv. legalitet), pa se onda ne možemo još i hvaliti poštivanjem tog legaliteta kao 'legalist'.“⁶²

Izražavajući nadu u mogućnosti prevladavanja nacionalizma kao političkog programa, Kangrga veruje da će manipulatora „nacionalnim osjećanjem biti vjerovatno sve manje“.⁶³ Bilo bi to sjajno, ali se bojim da su sve novonastale države daleko od realizacije te mogućnosti. Iskustva izbora u Bosni Srbiji, Hrvatskoj, o tome jasno svedoče. To dovodi u sumnju Kangrgin iskaz da „nacionalizam nije i ne može biti ni osnova za politiku, ni

61 Ovaj moj stav je, osakaćen izbacivanjem kraja rečenice „kao uostalom i u Srbiji i u Bosni“, zloupotrebio Goran Milić u „head lines“ udarnog dnevnika RTH 20. veljače 2005. pod naslovom „Blaćenje Hrvatske“ i pokrenuo lavinu napada u hrvatskom tisku. Tako je Željko Krušelj u *Vjesniku* 22. veljače 2005. moj tekst u *Filozofskim istraživanjima* proglasio „skandaloznim“. Objavio ga je pod naslovom „Božidar Jakšić istinski je zarobljenik nacionalne nesnošljivosti“. Onda je nastala lavina u drugim glasilima u Hrvatskoj u kojoj su se pisci tekstova utrkivati ko će više kamenovati i Kangrgu i mene. Naše odgovore tiskovine koje su nas napadale nisu htele da objave. Da utisak ne ostane suviše mučan, pobrinuli su se riječki *Novi list*, *Novosti sedam dana* i *Zarez*, pa i Tomislav Klauški u *Slobodnoj Dalmaciji*. Nije mi preostalo ništa drugo nego da tu i negativnu i pozitivnu sliku o korektnosti i objektivnosti tiska u Hrvatskoj objavim u posebnoj knjizi s Kangrginim pogovorom koju je izdao Aleksandar Lukić u ediciji „Braničevo“. Videti: Božidar Jakšić, *Buka i bes*, edicija „Braničevo“, Požarevac 2005.

62 Milan Kangrga, *Nacionalizam i demokracija*, str. 104.

63 *Ibid.*, str. 172.

politička kategorija, ni politički program“. Mislim da ćemo se, još dugo, nalaziti pred provalijom pitanja, odakle takva snaga nacionalizma i pored svih tragičnih iskustava, zločina počinjenih ne samo nad pripadnicima drugih, nego i vlastitog naroda.

Postoji nada da je pojava Kangrgine knjiga *Šverceri vlastitog života* i u Srbiji i u Hrvatskoj, kao što je to slučaj i sa delima Dubravke Ugrešić, jedan od prvih znakova da se i jedno i drugo društvo kreću u pravcu normalizacije svakodnevnog života. Da li će Kangrgino delo *Šverceri vlastitog života* postati vredan deo kulture i jednog i drugog društva ili će *perači vlastitih biografija*, ta srpska braća hrvatskih *švercera vlastitog života*, učiniti sve što mogu da takve knjige ostanu prećutane i bez uticaja, ostaje da se vidi. Pojava njegove knjige, *Nacionalizam ili demokracija* naznaka je da će to biti veoma teško učiniti i da Kangrgino delo i njegov intelektualni prkos neće biti u Srbiji prećutani. Uticaj takvih dela u kulturi biće ujedno i znak koliko su i jedna i druga kultura uspele da se približe osećanju samopoštovanja i dostojanstva. Pokazaće još nešto: da osnovno kritičko stanovište praksisovaca prema nacionalizmu nije bilo samo jedan utopijski san nego, možda preuranjena, ljudska nada da je i na Balkanu moguć život dostojan čoveka na bazi univerzalnih ljudskih vrednosti. Tako je krug zatvoren! *Nihil novi sub sole!*

Nacionalističke kritike *Praxisa*

*Uvek sam se užasavao svake vrste fanatizma.
Nacionalizam je najgora čovječja konstrukcija.
A najekstremniji je kada je obložen kulturnim
slojevima...*

Mario Vargas Ljosa

Za razliku od partijskih nastojanja koje *Praxisu* odriču svaku socijalističku orijentaciju, nacionalisti se trude da dokaži ne samo privrženost *Praxisa* socijalizmu, nego posebno vole da ističu povezanost praksisovaca sa birokratskom strukturom jednopartijske države i staljinistički karakter praksis orijentacije. Nacionalistički govor mržnje protiv praksisovaca kao konstanta nacionalističkog stava prema praksisovcima naročito se pojačao u toku „trećeg balkanskog rata“ i pretvorio se u otvorenu optužbu za „nacionalnu izdaju“ bar kada je reč o užem krugu zagrebačkih praksisovaca,¹

1 Ton je naravno dao „vrhovnik“ Franjo Tuđman, formulišući blasfemičnu optužnicu protiv Gaje Petrovića, o čemu će još biti reči, a u orkestriranim napadima na zagrebačke praksisovce kao nacionalne izdajnike učestvovali su često i isti oni ljudi koji su iz sigurne zavetrine komitetskih naloga CK SKH optuživali praksisovce za antisamoupravno delovanje. Kako je jedan deo beogradskih praksisovaca prihvatio zov nacionalističkih (jerihonskih) truba, nacionalistička namrza na beogradski deo praksisovaca bila je nešto manje žestoka. S dobrim razlozima taj deo praksisovaca bio je kritikovan kao deo miloševićevskog propagandnog aparata. Nepravda je, međutim, napravljena onim beogradskim praksisovcima koji su dosledno ostali na antinacionalističkim pozicijama, kao što su Zagorka Golubović, Nebojša Popov, Miladin Životić, Andrija Krešić i još neki. Na nevladinoj sceni i u Zagrebu i u Sarajevu njihova dosledna borba protiv rata i nacionalističkih manipulacija ostala je sasvim marginalizovana i svakako nedovoljno primećena. Pa, Miladin Životić je, na primer, doslovno presvisnuo ulažući sve svoje životne energije – do bezobzirnosti i prema ljudima koji su mu bili naklonjeni i delili mnoge od njegovih uverenja – u antiratne kampanje i borbe sa srpskim nacionalistima!

odnosno denuncijantskom etiketom – „mondijalista“ – koju su nacionalisti prišivali ne samo praksisovcima nego i mnogim drugim intelektualcima koji su se odlučno protivili „ratnim ciljevima Srbije“ u „trećem balkanskom ratu“. Moglo bi se reći da ništa bolje ne svedoči o tome da je *Praxis* ostavio neizbrisiv trag u kulturi i nauci, kao naknadne nacionalističke i kleronacionalističke političke i ideološke kritike.

Taj tip napada vršen je sa pozicija narastućih snaga nacionalizma u svim jugoslovenskim republikama i centrima, izraženim pre svega u stavovima nacionalistički orijentisanih kulturnih elita. Te vrste napada bile su protkane zluradošću i zavišću. Glavni ton davala im je ideja o obračunu „u obitelji“ ili „familiji“, jer su praksisovci, zaboga, bliski vrhovima „srbokomunističke vlasti“, kako se rado govorilo i govori u Zagrebu. Oni su bili ordinarne „komunjare“, kako se rado govorilo i govori u Beogradu. Nisu ni zaslužili ništa drugo nego da ih pomete val nacionalističkog zanosa, ne toliko zbog njihovog marksizma, koliko zbog njihovog antinacionalizma. U takvom stavu ogledala se njihova zluradost, dok je njihovu zavist izazivala okolnost da praksisovci sebi dozvoljavaju javno suprotstavljanje centrima političke moći na koje se oni nisu smeli da se odvaže. Služili su „Savki i Miki“ zato što su Savka Dabčević Kučar i Miko Tripalo bili osnovni centar političke moći i došli su pod udar represivnog aparata tek nakon Titovog obračuna sa rukovodećom političkom garniturom u Hrvatskoj, a potom i u Srbiji. Nacionalistički intoniranim napadima trebalo bi svakako dodati i *klerikalne*, svejedno o kojoj se konfesiji radilo, o katoličkoj ili pravoslavnoj. Kako je etnonacionalizam i u Hrvatskoj i u Srbiji i u Bosni i Hercegovini prožet klerikalizmom, to se ni u ovom slučaju ne mogu povući precizne granice između ta dva tipa napada. Populistički etnonacionalizam našao je svoje pribežište u veri, a konfesije – i katolička i pravoslavna – videle su u tom tipu nacionalizma mogućnost da se „na velika vrata“ uključe u javni život kao institucije koje će taj život bitno kontrolisati i imati u njemu glavnu reč.

Zanimljivo je da će jedan od prvih sukoba *Praxisa* sa nacionalistički orijentisanim intelektualcima i političarima zapravo biti sukob sa prvim glavnim i odgovornim kourednikom Gaje Petrovića, profesorom Danilom Pejovićem. Njegov „razlaz“ sa *Praxisom* je rezultirao sukobima, prvo na Skupštini Hrvatskog filozofskog društva, 26. decembra 1966. godine, a zatim i na godišnjoj skupštini Matice hrvatske, 31. marta 1968. godine. Pejović će, nakon što je isključen iz redakcije, optužiti svoje kolege da su prekoracili ovlašćenja otvorivši časopis prema kolegama iz Beograda i drugih evropskih i svetskih kulturnih centara, da su se otrgli kontroli uprave Hrvatskog filozofskog društva na čijem je čelu stajao. Tada se, kao predsednik

HFD, Danilo Pejović zalagao da se Jugoslovensko udruženje za filozofiju pretvori u Savez filozofskih društava SFRJ: „Struktura saveza temelji se na delegatskom sistemu, tj. svako republičko društvo u organima Saveza i skupštini, bez obzira na broj članova, predstavlja *jednak* broj delegata.“² Praksisovci se nisu popravili,³ pa Pejović upozorava javnost da je ta grupa „opet otvoreno branila centralizam“! Njemu će posebno smetati široka otvorenost *Praxisa*, saradnja sa kolegama iz Beograda i beogradskim časopisom *Filosofija*.

Kao iskusan čovek u mnogim oblastima, profesor Pejović ipak nije imao suviše poverenja u javnost i pragmatično je smatrao da joj treba nešto „doturiti“, pa u istom broju časopisa odbranu prepušta glavnom i odgovornom uredniku *Kola* Igoru Zidiću. U odbrani Pejovića čiju kandidaturu za predsednika Matice hrvatske četiri člana redakcije *Praxis* osporavaju na Godišnjoj skupštini Matice 31. marta 1968, Zidić se nije libio da „intelektualnu i moralnu razinu vokabulara“ snizi! Napad je najbolja odbrana! Tako Rudiju Supeku prigovara da je izrekao „cio niz neistina, kleveta i ucjena“, da je „bojovni profesor“ koji je podlegao štetnim strastima, Milanu Kangrgi da podleže lažnim vestima, Branku Bošnjaku da neosnovano optužuje Maticu hrvatsku „zbog (zlo)namjerne netaktičnosti prema Srbima u Hrvatskoj“, da lažno svedoči i unakazuje istinu, a Gaju Petrovića, kao „posljednjeg govornika apokalipse na Matičinoj skupštini“, da se ne ograđuje od Rudija Supeka, nego optužuje Danila Pejovića kao potkazivača.⁴ Zidić je posebno revoltiran što je Supek ukazao na vezu Pejovića sa političkim vrhom Hrvatske, što se nije dao galamom učutkati jer to nije dozvoljavao ni osamdesetorici frankovskih advokata pre dvadeset godina, što je Maticu

-
- 2 Danilo Pejović, „Jedno objašnjenje o 'ljevičarstvu' i 'desničarstvu'“, *Kolo*, časopis za kulturu i umjetnost MH, br. 6/1968, str. 532. Kako se i uprava Jugoslovenskog udruženja za filozofiju nalazila u Zagrebu, i (predsednik i sekretar bile su kolege iz *Praxisa*, profesori Sveučilišta u Zagrebu) između HFD i JUF izbio je spor. Pravoverni profesor Pejović prigovara svojim kolegama da neće da se reorganizuju po delegatskom sistemu, mada bi u tome bili među poslednjima! Ovaj njegov javni prigovor ima posebnu težinu, jer će naknadni nacionalistički napadi na *Praxis* sadržavati optužbe da je časopis slepo sledio političke intencije Saveza komunista, dok su ih nacionalisti odbijali! A zapravo je Danilo Pejović u ovoj stvari zastupao partijsku liniju, a praksisovci je odbijali!
- 3 Ivo Kuvačić u *Sjećanjima* beleži: „Naši međusobni odnosi bili su pod snažnim vanjskim pritiskom. Od samog početka napadi su po nama pljuštali sa svih strana. No, nisu nas nimalo pokolebali. Naprotiv, slobodno se može reći da su nam oni u dobroj mjeri pomogli da se održimo na okupu. Pokušaji odmah u početku, da nas iznutra posvade i razbiju, neslavno su propali.“ *Sjećanja*, str. 134.
- 4 Igor Zidić, „Viši ideali ili filozofija s vrha mača (Bilješke za skupni portret četiri jahača apokalipse)“, *Kolo*, časopis za kulturu i umjetnost MH, br. 6/1968, str. 512–530.

podsetio na desničarsku prošlost i Filipa Lukasa i ukazao na to da se pretvara u desničarsku falangu.

Skupština Matice hrvatske održana u proleće 1968. bila je samo uvertira u veliki sukob praksisovaca sa nacionalizmom u vreme „lipanjskih gibanja“ iste godine, kada je nekoliko nacionalista u ime Partije, Saveza komunista, koristilo priliku i bilo korišćeno da se oštro obračuna s *Praxisom*. U tom pravcu su se posebno isticali Šime Đodan i Marko Veselica, ali i mnogi drugi nisu zaostajali.⁵ Drugi prelomni momenat su napadi nacionalista u vremena nacionalističke euforije u Hrvatskoj početkom sedamdesetih godina, eufemično nazvane „hrvatsko proljeće“.⁶

Ključni ljudi „hrvatskog proljeća“ među književnicima, „matičarima“ i studentima, delovali su u dosluhu sa ključnim ljudima iz političkog vrha Hrvatske, odnosno Saveza komunista Hrvatske, ma koliko da su ih ovi poslednji javno kritikovali i osuđivali. Služili su oni tom političkom aparatu, a kada je taj aparat politički bio onemogućen Titovom intervencijom (ne samo) u Karađorđevu potkraj 1971, onda su mnogi među njima, za razliku od svojih političkih mentora bili uhapšeni i osuđeni na više godina robije. Nikakva velikosrpska hegemonija, nego autoritarna Titova moć prekinula je tu nit u političkom životu Hrvatske, kao što je ta ista Titova moć, samo godinu dana kasnije, prekinula onaj tok političkog života u Srbiji koji je nosio nešto liberalniji politički i društveni potencijal. Naravno, hrvatskim šovinistima je u naknadnim osvrtima odgovaralo da za neuspeh ranih sedamdesetih optuže „velikosrpski hegemonizam“, kao što su srpskim šovinistima za sve njihove neuspehe i služenja endemičnom Brozovom totalitarnom režimu bili krivi Titovo hrvatstvo i Jugoslavija, posebno podstaknuti politikom Vatikana i davno preminule Kominterne! Radilo se, dakle o ketmanskoj poziciji i kulturnih delatnika i političara u Hrvatskoj, koja sa demokratskim duhom praškog proleća ima veze samo preko neadekvatno preuzete zgodne metafore („hrvatsko proljeće“) za političku manipulaciju, pre svega zapadnog javnog mnjenja. Ako se događaji razmatraju u ovom svetlu, postaje jasnije odakle tako snažne namrze i ostrvljenosti bivših partijskih

5 Videti: *Dokumenti Jun–Lipanj 1968*, str. 186–215.

6 „Hrvatsko proljeće“ je modifikovana pozajmica iz Čehoslovačke, samo što će prisvojni pridev „praško“ biti zamenjen prisvojnim pridevom „hrvatsko“. Slična pozajmica se može zapaziti i u populističkom valu u Srbiji ranih devedesetih – „plišana revolucija“. Ova „pozajmica“ nije modifikovana, ali se prisvojni pridev „srpska“ podrazumevao. Koliko su i jedna i druga pozajmica adekvatni izrazi socijalnih zbivanja u Hrvatskoj i Srbiji moći će da pokažu tek neke buduće analize. Za sada se može primetiti da su odigrale veoma značajne ideološke funkcije i pokazale se kao efikasna manipulativna sredstva.

sluga u nauci i kulturi, bivših partijskih rukovodilaca i ideologa na *Praxis*. Neprikosnoveni vođa Josip Broz, kao vešt dirigent, davao je tim napadima osnovni ton, a „izvođači su obavljali radove“.

U naknadnoj reminiscenciji na „hrvatsko proljeće“, četvrt veka posle zbivanja koja su označena tim imenom, *Slobodna Dalmacija* je pisala: „To je sinonim za zbivanja koja su označila kraj šezdesetih i posebno 1971. godinu, u kojoj je procvjetao, ali se i silom ugasio pokret kojeg su označavali matičari, studenti, književnici i svi drugi koji su sanjali slobodnu Hrvatsku i djelovali za nju.“⁷ Jedan od učesnika u raspravi, Dražen Budiša, ovako je formulisao osnovne ideje „proljeća“: „Dvije su bitne ideje tog političkog pokreta: težnja za nacionalnom državom i ideja o nužnosti demokratizacije političkih odnosa u Hrvatskoj.“⁸ Da ni prigodni razgovor povodom „četvrt stoljeća hrvatskoga proljeća“ nije mogao proći bez napada na odavno ugašeni *Praxis*, pobrignuli su se učesnici koji su imali bogato partijsko-poliicijsko iskustvo u tim napadima – Marko Veselica i Šime Đodan. Veselica je *Praxis* povezao sa „neorankovićevskim snagama“: „U Praxisu su bili protiv rješavanja hrvatskoga nacionalnog pitanja, Praxis je nas smatrao fašistima i pisali su da smo mi fašisti, mislim da to treba naglasiti. Treba reći da je u okviru *Praxisa* u većini bila jedna antihrvatska formacija i antitržišna, negirali su, dakle, nacije jer su ih smatrali reliktom prošlosti, što je vrlo opasno, a mi znamo da su nacije generator demokracije, i pored toga negirali su tržište, i htjeli mi ili ne htjeli, i tržište je ključni generator demokracije. Bez tržišta kao ekonomske forme nema političke demokracije, prema tome, u našoj borbi tržište i nacija bile su dvije glavne karike kao jedan komplementaran proces, i to je bilo ključno polazište i moje i Đodanovo u borbi protiv velikosrpske oligarhije. A Praxis

7 „U Hrvatima je 1971. umrla Jugoslavija. Okrugli stol *Slobodne Dalmacije*: četvrt stoljeća hrvatskog proljeća“, *Slobodna Dalmacija*, 28. svibanj 1996, str. 6. Učesnici u raspravi bili su: Vlatko Pavletić, Dražen Budiša, Ivan Supek, Marko Veselica, Hrvoje Šošić, Ivan Zvonimir Čičak, Šime Đodan i Goran Dodig.

8 *Ibid.*, str. 6. Pavletić je dodao: „Bila je to samo jedna stranka, Hrvatska. Za sve nas.“ A Marko Veselica je taj stav šire obrazložio: „Mislim da je hrvatsko proljeće dokaz genija hrvatskog naroda, ali također i svih naših slabosti. Narod i njegove elitne snage, znanstvene, kulturne i političke, izabrali su tada ona sredstva borbe koja su bila moguća u danoj povijesnoj situaciji. Desne se snage tada uopće nisu mogle ni boriti jer su bile potučene fizički na Bleiburgu i križnom putu 1945., bačene u tamnice i istjerane iz Hrvatske i na sve moguće načine diskriminirane.“ U objavljenom tekstu Vlatko Pavletić je dopisao nešto što u razgovoru nije rekao: „Ovdje valja posebno istaknuti, zapravo otkriti javnosti, da je sve poteze u Matici i u DKH, ali i izvan toga, dogovaralo nekoliko nas na tajnim sastancima, uvijek na drugom mjestu. Osim Holjevca i mene, bili su obvezatno i dr. Tuđman, dr. Đodan i Petar Šegedin. Razrađivao se strateški plan i utvrđivali praktički pravci djelovanja, unatoč pritiscima“ (*ibid.*, str. 7).

je u svojoj igri 1968. godine htio sprečiti hrvatski nacionalni pokret i držim da je čak bio obavještajno instrumentaliziran od strane neorankovićevskih snaga, ali o tome ćemo još dalje istraživati.“⁹

Nekako u isto vreme, krajem 1995, *Feral Tribune* prešampava ovde već citirani prilog akademika i predsednika Sabora Vlatka Pavletića o *Praxisu* iz daleke 1966, objavljen u *Vjesniku*.¹⁰ Pavletić je na ovaj potez *Ferala* reagovao ljutitim pismom u kome tvrdi da je taj tekst napisao „na crti svog zalaganja za nacionalne interese“ i da se i „danas“ njime ponosi: „U pogledu 'Praxisa' također valja reći punu istinu, zbog koje se ja i danas ponosim da sam bio jedan od prvih koji je udario po opasnom zmijskom leglu antinacionalnog, protuhrvatskog, jugounitarističkog, velikosrpskog, čak četničkog programa (urednik *Praxisa* bio je i Mihailo Marković, jedan od autora Memoranduma SANU,¹¹ et comp.). Časne iznimke među suradnicima i urednicima, koliko

-
- 9 „Krtica pod Kalemegdanskim zidinama: četvrt stoljeća hrvatskog proljeća“, *Slobodna Dalmacija*, 29. i 30. svibanj 1996, str. 8. Dodan je na to dodao: „Ja vam moram reći samo ovo, da je preambula optužnice protiv nas bila prepisana iz *Praxisa*!“
- 10 U svom komentaru uz Pavletićev tekst redakcija *Ferala* piše između ostalog: „Prisjetimo se. Prije pet-šest godina, usporedo s prvim inventurama mračne prošlosti u javnosti je načeta polemika o dosezima ovoga časopisa. Većina njemu nesklonih kritičara zauzimala se za ocjenu kako je *Praxis* dostojan tek prezira. Uvrijeđeni članovi redakcije i suradnici spremno su uzvraćali argumentima obrane: stranice časopisa bile su otvorene i autorima koji nisu dijelili marksistički svjetonazor, popis stalnih i povremenih suradnika uključivao je gotovo sve relevantne sociologe i filozofe toga vremena iz cijeloga svijeta, upravo u *Praxisu* iniciran je ozbiljan dijalog između vjernika i ateista, a dotična je tiskovina, uz ostalo, bila i prestižan izvozni proizvod koji je dobivao komplimente čak i u desničarskim krugovima. To, međutim nije ušutkalo grlate oponente koji su odlučno podvukli: premda nitko ozbiljan ne može zanijekati utemeljenost ovih tvrdnji, one teško da mogu dovesti u pitanje načelni zaključak kako nam je *Praxis* tijekom godina donio ipak više štete negoli koristi.“ Videti: *Feral Tribune*, 18. prosinac 1995, str. 20.
- 11 Činjenica da je Mihailo Marković naknadno postao ideolog Miloševićeve (nacional) socijalističke partije u Srbiji nanela je mnogo štete *Praxisu* u svim naknadnim napadima nacionalista. U Hrvatskoj niko nije hteo da čuje i razumnije glasove. A i takvih glasova je bilo. Tako Vinko Grgurev u *Vjesniku SDU*, br. 22, od 20. travnja 1996. piše: „Onodobna prisutnost u širem praksisovskom krugu srpskog filozofa Mihaila Markovića, koji je među poticateljima velikosrpske nacionalfundamentalističke politike Slobodana Miloševića kao njezin ideolog, nimalo ne diskreditira (respektivno) praksisovsku filozofiju, dapače, govori o Markovićevoj izdaji ideala za koji se (deklarativno) zalagao i na osnovu kojih su ga drugi prihvaćali... U ostalom institucionalno *Praxis* ne djeluje od sedamdesetih.“ Slična je i reakcija Milana Kangrge u intervjuu datom *Feral Tribune*, 22. prosinac 1995, str. 11: „Marković je odabrao svoj politički put na strani Miloševića, dok su neki ostali kolege iz nekadašnjega praksisovskoga kruga odabrali put demokratske borbe protiv Miloševićeve velikosrpske politike. To nema nikakve veze sa nekadašnjim izlaženjem *Praxisa*, kao ni s njegovom orijentacijom, uspjesima, domašajima

ih je i ukoliko ih je bilo, samo potvrđuju pravilo.¹² Pavletićeva ljutnja, ipak, nije sasvim bezrazložna! Uhvaćen je kako falsifikuje vlastitu poziciju! Pavletiću je, naime, u *feralovskom* duhu naslovljenom „Teorija i praxis Vlatka Pavletića. Zmije u jedrima“, odgovorio urednik Viktor Ivančić, jednostavno pokazavši da je njegova pozicija 1966. bila dijametralno suprotna onoj iz 1996. godine. Lamentirao je Pavletić 1966. da „marksisti filozofi moraju dati stvaralačku podršku političarima koji su u državnoj vlasti i u partijskim forumima, jerbo u protivnom takvo 'štetno i partijski neprihvatljivo ponašanje povlači pitanje partijske odgovornosti'; napokon – najoštrije je prozvaao neprijateljsko leglo u *Praxisu* zbog toga što 'u časopisu nije došlo do konkretne kritike desnih devijacija'. U svom lovu na zmije s protuhrvatskim otrovom, punom osobnih rizika i neizvjesnosti, uvaženi akademik nije izgovorio ni veliko ni malo slovo *h*, nije spominjao ni Hrvatsku ni hrvatsko, nije spominjao ni dom ni domovinu, pa čak ni famoznu 'crtu nacionalnih interesa'.¹³

Ovako naznačeni pravac analize, koji donekle odstupa od ustaljenih shema, nije neosnovan. Na mogućnost pomeranja analitičke pažnje u ovom pravcu upućuju dva nesumnjivo meritorna svedoka iz političkog i kulturnog života – Savka Dabčević Kučar i Stanko Lasić. O tome su ostavili pažnje vredna svedočanstva.

Stanko Lasić, ličnost izuzetnog intelektualnog potencijala, u svojim *Autobiografskim zapisima*, zapisao je: „...poklonio sam cijelog sebe prvo Školi, zatim Partiji i na koncu Znanju.“¹⁴ Malo je pisaca koji su tako brutalno otvoreno govorili o svojim strahovima („upoznao sam politički strah kao važnu moralnu kategoriju“), kukavičluku, licemerju, lukavstvima, pa i lažima, prećutkivanjima, šutnjama („Zatvorio sam se u šutnju i odobravanje svega što je Centralni komitet od nas tražio.“), kao što je to učinio Lasić. Nad tim stranicama ne bi trebalo likovati nego ih razumeti. Lasić

i promašajima u razdoblju od 1964. do 1974. godine. Prema tome, ovo podmetalačko Pavletićevo spominjanje Markovića danas, samo je pitanje političkoga (zapravo: prozirno obranaškog) nivoa čovjeka, koji danas kao predsjednik Hrvatskog sabora (treba da) reprezentira čitavu Hrvatsku pred svijetom i pred nama samima. U ovom pak slučaju to baš nije visoki nivo.“

12 Vlatko Pavletić, „Dobronamjerno pisamce 'Feralovcima'“, *Feral Tribune*, 22. prosinac 1995, str. 9. Pavletić je izgleda bio toliko ljut da „pisamce“ nije ni pregledao, pa citirana rečenica više liči tekst koji nije prošao ni osnovnu lekturu.

13 Viktor Ivančić, „Teorija i praxis Vlatka Pavletića. Zmije u jedrima“, *Feral Tribune*, 22. prosinac 1995, str. 8–10.

14 Stanko Lasić, *Autobiografski zapisi*, Nakladni zavod Globus (Plava biblioteka 202), Zagreb 2000, str. 392.

govori i piše kao samosvesni i dostojanstveni hrvatski nacionalist (nipošto šovinist) koji će radije „šutjeti za Hrvatsku“ nego „gorjeti za Hrvatsku“. Praksisovska pozicija mu je strana, pa ni uspomene na detinjstvo u Karlovcu i porodično prijateljstvo između Lasića i Petrovića, neće u njegovoj ličnosti izazvati pozitivne treptaje prema *Praxisu*, kao što će jednostavno prećutati s koliko je simpatija i pozitivnog angažmana u Beogradu primljena njegova knjiga o sukobu na književnoj levici,¹⁵ kada je u Zagrebu bila praktično proskribovana. Bliži mu je bio „Realpolitik“ nego „nerealizam“ leve orijentacije. Priči o *Praxisu* „ne vraća se laka srca“. Praksisovcima prigovara da, kao „prononsirani branitelji slobode“ nisu dali podršku *Deklaraciji* o položaju hrvatskoga jezika, da nisu primetili njihovo „potiskivanje hrvatstva“, da se Srbi u Hrvatskoj svrstavaju iza njih. Studentski pokret '68, na koji su ugledni praksisovci imali najviše uticaja vidi kao eksploziju samostalne misli u kojoj je nestalo „šutnje, pa i straha“. Krajnji rezultat Lasić vidi kao Pirovu pobjedu političkog vrha Hrvatske: „Partijski je vrh odlučio da se obračuna sa svojom 'ljevicom' i pritom se oslanjao na 'svoje' trupe i na 'nacionalnu' struju koja je postala najglasnija. 'Praxis' je preživio, Korčulanska škola nastavila s radom, ali su iz Partije bili isključeni važni 'praksisovci' i njihovi sljedbenici. Umjesto povijesnog kompromisa – pobjeda. Pirova. S tim sam dojmom ušao u razdoblje koje je prethodilo slomu 'hrvatskog nacionalizma'.“¹⁶ Zanimljivo je da se Lasić ne osvrće šire na učešće nacionalpopulističke struje (Veselica–Đodan) u toj pobjedi. Istina, prema kasnije još više razbuktalom nacionalpopulizmu Lasić pokazuje uzdržanost: „Prevladala je gostiona u kojoj se pjeva i urla... simbioza populizma i partijskog vođstva neće odvratiti slom koji se naslućivao.“¹⁷ Kada je došlo do sloma, praksisovci nisu, po Lasićevom mišljenju, protestovali protiv hapšenja nacionalista na adekvatan način, tako da su ostali diskreditovani. Izgubili su uticaj, pošto se *Praxis* ugasio.¹⁸

15 Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Liber, Zagreb (Izdanja Instituta za znanost i književnost), 1970.

16 Stanko Lasić, *Autobiografski zapisi*, str. 549–550.

17 *Ibid.*, str. 556.

18 Lasić piše: „Iskreno sam žalio što 'radikalni marksisti', prije svega 'praksisovci', nisu protestirali protiv hapšenja na način kakav se očekivao od branitelja slobode i ideologa 'istinskog socijalizma'. Njihovi su protesti bili mekani, da ne kažem mlitavi, a trajali su vrlo kratko. S idejama pohapšenih 'nacionalista' i politički likvidiranih 'prolječara' raspravljali su kao da će im ovi odgovoriti u 'Vjesniku'. Jesu li zaboravili gdje žive? Jesu li na taj način mislili produžiti slobodu za svoje djelovanje? U takvim se iluzijama čovjek lako utopi. Bili su daleko od hrabrosti i postupaka nekih drugih intelektualaca, koji su u tom času posjećivali pohapšene, svjedočili u istrazi i na sudu, pisali protestna

Pod pretpostavkom da je Lasić u pravu i da se uticaj praksisovaca u kulturnom životu Hrvatske a i drugih novonastalih država na tlu bivše Jugoslavije ugasio, šta je ostalo na sceni od one linije kojoj se Lasić, kao pobjedničkoj, priklonio. Po Lasićevom kazivanju rezultat je razočaravajući: svet izgona, pljački, silovanja i ubistava, svet uživanja u snazi, a ne u misli i moralu. Lasić se s rezervom odnosi prema likovanju HAZU koja govori o „ovim sretnim trenucima hrvatske povijesti“, „svetoj hrvatskoj zemlji“, „jedinstvenoj radosti i slavlju hrvatskoga naroda“. Okreće se onima koji „nas zovu da lucidno vidimo što radimo“, da „prepoznamo, priznamo i kaznimo zločin“: „S tjeskobom u srcu pitao sam se hoće li moj rad – ono što sam napisao, što pišem ili ću napisati – barem malo pridonijeti svijesti o neukidivoj razlici između dobra i zla, pravde i sile. Jedino nam svijest o toj razlici može pomoći da od nasilnih i osvetničkih ljudi postanemo moralna i ljudska bića: ako drugi ne prepoznaju, ne priznaju i ne kazne svoje zločine (od onih 'nevinih' koji se zovu rušenje tuđeg doma i useljenje u tuđe tople krevete do onih strašnih koji se zovu silovanje i ubojstvo), mi moramo prepoznati i priznati svoje zločine te učiniti sve da budu kažnjeni. *To je linija koja nas odvaja* od onih koji se prave slijepima i gluhima te ostaju ravnodušni prema onom što je počinjeno. Najteže je zatražiti oprost, ali se veličina čovjeka sastoji u tome da ponizno prizna krivnju bez obzira na to što se gori od njega smije (ovoj) njegovoj uzvišenosti.“¹⁹ Teško da bi se našao bilo koji čovek dobre volje koji se s ovim Lasićevim stavom ne bi saglasio. Da je taj stav konsekventno zastupao, verovatno bi Lasić pokazao više razumevanja za osnovnu poziciju praksisovaca, koja, naravno, u mnogim svojim aspektima podleže kritici, ali ne zaslužuje odbacivanje *a limine*.

pisma. Kada se sve smirilo tada su zašutjeli. To ih je do kraja diskreditiralo. Neoprezno su protežirali osobe za koje su držali da su im vjerne, a samostalne istraživače su potcjenjivali jer su bili kritični prema imperijalizmu političkog u mišljenju. Podupirali su i preporučivali Stipu Šuvara ne nadajući se da će im jednog dana na njihove bijesne kritike odgovoriti njihovim nekadašnjim neumjerenim pohvalama. Malo-pomalo gubili su utjecaj, osobito pošto se 'Praxis' ugasio“ (*ibid.*, str. 565–566). Ovde su neophodne bar dve primedbe. Prvo, neka su praksisovci i mlako, mlitavo branili „nacionaliste“ i „prolječare“, ali su ih branili. Branili su svoje *neistomišljenike*, dok su „drugi intelektualci“ branili svoje istomišljenike! Kada se to desilo u Hrvatskoj da su nacionalisti branili svoje neistomišljenike, čak i „mlako i mlitavo“, s izuzetkom Ivana Zvonimira Čička?! Drugo, Lasiću je verovatno dobro poznato da je Milan Kangrga, uz podršku Rudija Supeka, napisao protivreferat povodom izbora Stipe Šuvara u zvanje redovnog profesora Zagrebačkog sveučilišta! Izabrana amnezija o nekim stvarima je možda korisna kao politička laž, ali je u intelektualnom diskursu nedopustiva. Žalosan je da se i Lasiću takva izmišljotina omakne!

19 *Ibid.*, str. 585.

Posebna meta nacionalističkih napada bio je glavni urednik i *spiritus movens Praxisa*, Gajo Petrović, koji je uživao veliki ugled i kao izuzetan polemičar. Mnogi su se pribojavali Gajinog oštrog pera ili čuvenog „kašljucanja“ u usmenim raspravama. Stoga će mnogi, koji za njegova života nisu ni pomišljali da stupe s njim u polemiku, posle njegove smrti nastojati da ga obaspu najapsurdnijim optužbama. Nacionalistima je posebno smetalo njegovo srpsko „podrijetlo“ koje nikada u svom radu i životu nije smatrao nekom relevantnom činjenicom. Potreba nacionalista da Petrovića uvuku u neki nacionalistički glib bila je očevidna i za njegova života i posle njegove smrti. Najdalje je u tome, kao što i jeste red, otišao dr Franjo Tuđman, kao predsednik Republike Hrvatske. U beskrajno dugom intervjuu za zagrebački *Globus* od 4. oktobra 1996, datom novinaru Darku Hudelistu, najkрупnijim verzalom na dve strane biće izvučeno: „Kad sam se 1961. vratio u Zagreb, filozof Gajo Petrović kazao je: što taj Franjo Tuđman govori da je Hrvat kad znamo da je židovskoga podrijetla.“²⁰ Kako je dr Franjo Tuđman imao problema sa optužbama za antisemitizam i nikako nije mogao da ostvari želju i poseti Izrael, njemu je ona verovatno izgledala toliko snažna da je izruči na jednu od retkih umnih glava koju su Hrvatska i Jugoslavija imale! Tako je svim mogućim i nemogućim optužbama vrhovnik hrvatskog nacionalizma „dodao“ do tada jednu nečuvenu – za antisemitizam! Na ovaj neverovatni napad reagovao je kolega i prijatelj Gaje Petrovića, Milan Kangrga, pismom objavljenim takođe u *Globusu*.²¹ Svoje pismo Kangrga počinje rečima: „Vi ste u šest godina svoje vladavine u Hrvatskoj izrekli dosta neutemeljenih stvari, pa je to često bilo teško slušati i čitati. Sada ste... sasvim izgubili mjeru... Reći ću vam: to je doslovno skandalozno! Već više od četiti i pol desetljeća Gaju Petrovića povlače po ovoj našoj provincijskoj baruštini, blateći ga na najodvratniji način, a sad se i vi – nakon

20 Darko Hudelist, „Globusov novi veliki ekskluziv: neautorizirana biografija dr. Franje Tuđmana“, *Globus*, 4. listopada 1996.

21 Milan Kangrga svedoči da se Gajo Petrović u vreme o kome dr Tuđman govori nalazio na studijskom boravku u Sjedinjenim Američkim Državama. Kolege i prijatelji Gaje Petrovića su objavili zbornik *Zbilja i kritika – Posvećeno Gaji Petroviću* (Antibarbarus, Zagreb 2001, urednik Gvozden Flego) za koji je priloge dalo 36 autora (trinaest iz Hrvatske). Činjenica da je ta spomenica godinama „stajala“ neobjavljena u fiokama jednog izdavača kojeg su upravo praksisovci proslavili i koji je u međuvremenu svoju orijentaciju promenio u rasističku; govori o poteškoćama s kojima su se članovi uredništva i prof. Flego suočavali u svom poslu dok, napokon, u „Antibarbarusu“ nisu našli korektnog izdavača. Prikaze zbornika objavili su Zvonko Šundov u časopisu *Filozofska istraživanja*, br. 4/2001, str. 805–808; Srećko Pulig, u: *Feral Tribune*, 16. veljače 2002; Dušan Žubrinić u zagrebačkoj reviji za kulturu *Zarez*, 17. siječanj 2002; Lino Veljak u beogradskom listu *Danas*, 2–3. mart 2002. i Veselin Golubović u zagrebačkoj *Prosvjeti*, 15. jun 2002.

njegove smrti – priključujete tom pljuvanju po jednom od najboljih i najpoštenijih intelektualaca ove naše sredine.“²² Dr Tuđman nije morao, Kangrgi je imao ko da piše. Bio je to Željko Krušelj koji je i u prethodnom režimu obavljao istu funkciju, ali za druge naručioce. On će praksisovce kao autiste optužiti da se nisu pridružili „novom tijeku hrvatske povijesti“, a pri govoriće im i ljevičarski sindrom neosetljivosti na političke i životne realnosti. Sa iskustvom u napadima na praksisovce u prethodnom, titoističkom režimu, Krušelj daje kroki praksisovske istorije u jednom pasusu, priznajući im da su bili „demokratskiji i neortodoksniji“ od čelnika tog režima. Optužice ih da su bili protivnici privredne reforme, da su bili kritičari srednje klase, kao i da je levičarska kritika 1968. zaustavila reformske zahvate. Oni su „pripomogli povećanju političkih sukoba, a i raspadu šestočlane federacije“. Napokon, „zazirali su od pojma nacije“, „smatrajući je prevladanim oblikom društvenog organiziranja“.²³

Do kojih granica, ako se o granicama uopšte može govoriti, ide bezobzirnost u obračunu sa praksisovcima, pokazao je i Ivica Buljan, novinar zagrebačkog *Jutarnjeg lista* u jednom od nastavaka feljtona „Milošević od Požarevca do Haga“. Pod naslovom „Tko su ljudi koji su Slobi osigurali moć“, Buljan, je u one „koji će kasnije s Miloševićem raditi na pokušaju uspostave velike Srbije“ uvrstio ličnosti kao što su „Dobrica Ćosić, filozof Ljuba Tadić,

22 Kangrga ističe da praksisovci nisu bili opterećeni nacionalnom pripadnošću i poručuje Tuđmanu da u svojim autobiografskim izmišljotinama ne stavlja u usta pokojnom Gaji Petroviću stavove koje on nikada ne bi mogao izgovoriti. On pita Tuđmana: „Da li vi ovakvim svojim izjavama želite, *post festum* i *post mortem* nekih ljudi, prikazati sebe kao nekog o komu su i filozofi reflektirali kao o relevantnoj osobi, čim ste se 1961. vratili u Zagreb, to ja ne znam. Ali vam moram poručiti: Vi ste za nas filozofe i sociologe u Zagrebu ne samo 1961. nego i kasnije, sve do 1989, bili i ostali doista potpuni anonimus! U praksisovskom krugu vaše ime nikada nije ni spomenuto, a kamo li da se o vama bilo šta razgovaralo. A i čemu? To bi bilo posve irelevantno u horizontu idejne borbe što smo je mi praksisovci javno i radikalno kritički vodili protiv tadašnjeg staljinističkog sistema i režima, u kojem ste vi bili postali i bili politički podobni general JNA... Ne znam da li vaša narcisoidnost ima genetsku osnovu, ili vam je vaša apsolutna vladavina u Hrvatskoj udarila u glavu, pa ste se dobrono izgubili, ali vas molim jedno: pustite na miru mrtve i žive filozofe praksisovske orijentacije, koji pod vašom vlašću ionako ne mogu doći do reči, jer su nasilno izbrisani iz javnog života ove naše 'demokratske Hrvatske'.“ Milan Kangrga, „Dr Franji Tuđmanu Gajo Petrović nije mogao tvrditi da ste Vi Židov!“ *Globus*, 11. listopada 1996, str. 62. (Beogradska *Politika* je 11. oktobra 1996. *in extenso* prenela Kangrgino pismo pod naslovom „Neistine o Gaji Petroviću“.) Da je reč o grubom falsifikatu Kangrginoj argumentaciji se može dodati još nešto relevantno – Gajo Petrović u svojim delima ne upotrebljava termin „podrijetlo“.

23 Željko Krušelj, „Praksisovski autizam“, *Večernji list*, 14. listopada 1996, str. 4. Milan Kangrga je u listu *Feral Tribune* ovaj članak tretirao kao maliciozni falsifikat. Videti: *Feral tribune*, 21. listopada 1996, str. 4.

Vojislav Šešelj, ali i ugledni intelektualci kao Rudi Supek, Gajo Petrović, Nebojša Popov te najpoznatiji jugoslovenski disident Milovan Đilas²⁴.

Otpor erupciji nacionalizma i nacionalističkoj ideologiji „krvi i tla“ do kraja života dosledno je pružao i Rudi Supek, predsednik Upravnog odbora Korčulanske ljetne škole tako da ga je jedan od nacionalističkih ideologa, dr Nedeljko Kujundžić, nazvao „glavnim 'teoretičarem' antihrvatstva“. Supek se dosledno suprotstavljao „dežurnim napadačima na *Praxis*“, ističući otvorenost i tolerantnost i časopisa i Škole,²⁵ a pojavu nacionalističkog populizma je ocenio kao oblik učvršćivanja totalitarističke vlasti i uporedio je sa metodama Hitlera i Musolinija.²⁶

Nedeljko Kujundžić se još oštrije ostrvio na *Praxis*, Gaju Petrovića (za ovu priliku pokrštenog u „Gavrilo“, jer Gajo ne zvuči dovoljno „srpski“) i Milana Kangrgu, povezavši ih sa Rankovićem, velikosrpstvom i svetosavljem! Pošto ih je optužio da su posle pada Rankovića i dalje nastojali da državnim udarom ostvare ideju „velike Srbije“, Kujundžić izriče neverovatne

24 Ivica Buljan, „Milošević od Požarevca do Haga“, „Tko su ljudi koji su Slobi osigurali moć“, *Jutarnji list*, 6. srpanj 2001. Na Buljanov tekst reagovao je Milan Kangrga u *Jutarnjem listu*, 13. srpanj 2001. pismom „Supek i Petrović su bili protiv svakog nacionalizma“ nazivajući napis „sramotnim“ jer sadrži „notornu laž“, dok Buljana proglašava „lašcem i klevetnikom“. U odgovoru na istom mestu, štampanom masnim slovima Buljan ističe da je napravio „jasnu distinkciju“ između Supeka, Petrovića i Popova za koje zna „da nisu imali veze sa Miloševićem“ u odnosu na druge koje je pomenuo. Da *Jutarnji list* nije bio osobito spreman da tu laž tek tako demantuje, pokazuje neuspelo pokušaj dr Ante Lešaje da pozove Buljana na red, a list da objavi njegov demanti. Ni glavni urednik Wruss, ni njegova zamenica Sanja Modrić, ni Tanja Rudež, urednica rubrike „znanost“ nisu odgovorile ovom redovnom profesoru zagrebačkog sveučilišta. Naravno, Kangrgino pismo ipak nisu mogle prećutati, mada su ga objavile u skraćenom obliku.

25 U intervjuu za zagrebački nedeljnik *Danas*, 2. jun 1987, Supek je konstatovao: „Nisu to bile nikakve škole, nikakvo šablonizirano mišljenje... Nisu svi praksisovci bili radikalni... Ali o *Praxisu* se ne može govoriti kao o nekakvoj školi mišljenja ili isključivoj orijentaciji, jer je on uvijek bio koloplet različitih mišljenja, a u posljednje se vrijeme javljaju međusobne netrpeljivosti, što je, smatram najviše rezultat naših općih nezdravih prilika. O *Praxisu* se može govoriti samo kao o reakciji na dogmatsko mišljenje i ta njegova otvorenost nipošto još nije potrošena“ (*ibid.*, str. 15–17).

26 O tome je Rudi Supek govorio u nekoliko intervjuua 1989: za osječki *TEN*, sredinom 1989, zagrebački *Start*, 14. listopada 1989, sarajevski *Valter*, 17. studeni/novembar 1989. Tako je iz intervjuua za *Valter* redakcija posebno istakla sledeća mesta: „Hitler i Gebels su deset godina govorili da svi mrze njemačku naciju, da postoji germanofobija, samo zato da bi ljudi mislili da su zbilja potlačeni... Populizam koji se u posljednje vrijeme javlja kod nas uopće nije spontan. To organizuju grupe sa svojim plaćenim vođama i centrom iz kojeg se svim tim rukovodi... Imamo apsurdnu situaciju da postoje mnogi odbori za zaštitu ljudskih prava, a nijedan nije uputio zahtjev za ukidanje političke policije i da se objave njihovi tajni dosjei: to bi bila najbolja groteska i humor, koji bi naši građani mogli čitati.“

optužbe koje se ne daju prepričati: „Praksisovske ideje vodilje bile su: ukinuti republike, stvoriti jedinstven srpski prostor, uvesti diktaturu pod firmom 'integralnog samoupravljanja', a sve pod fintom približavanja Zapadu, kako bi se na tu udicu lakše uhvatili Slovenci i Hrvati. Da bi za taj model pridobili i Zapad, praksisovci otvaraju Korčulansku školu i na nju pozivaju prikladne filozofe i sociologe. Budući da sam imao sreću pratiti sve te seanse obmanjivanja javnosti, brzo sam uočio svetosavsku bit te rabote.“²⁷ Uveren da „Kujundžićevština neće biti hrvatska budućnost“ i da je Kujundžić „hrvatska intelektualna sramota“, Milan Kangrga je odbio insinuaciju o anti-hrvatstvu i istakao da govori „...o našoj cjelokupnoj situaciji danas u Hrvatskoj i o politici stranke na vlasti (HDZ, prim. B. J.), za koju tvrdim i ondje i sada da svojom politikom i Hrvatsku i hrvatski narod vodi u velike nevolje, mrak i bespuće. Govorio sam o onima kojima Hrvatska i hrvatski narod služi samo kao ideologijski paravan za pljačku onoga što je taj narod stvarao i privređivao pola stoljeća unatrag.“²⁸

27 Nedeljko Kujundžić, „Kangrgizam je antihrvatska ideologija“, *Vjesnik*, 18. ožujak 1995, str. 12–13. Ista osoba je u listu *Tomislav*, takođe ožujka 1995, str. 7, potpisana kao prof. dr. Nediljko Kujundžić, objavila tekst „Zadnji trzaji Jugosaura“ u kojem je optužbe protiv Kangrge ponovila i proširila ih na Dubravka Škiljana koji se usuđuje tvrditi da su srpski i hrvatski isti jezik; Krešu Bezića koji se zalaže za građansku a ne nacionalnu državu, Mislava Ježića koji se usuđuje tvrditi da su Hrvati Slovenci itd. Svoj tekst Kujundžić počinje rečima: „U okruženju partizanskog slavlja i pojave Z-4 boljševici (udbaši, kosovci orijunaši, autonomaši, regionalisti, četnici, mimarijanci, gildaši) i svi YU-nostalgičari digošće glave iz svojih bunkera i po treći put se obrušise na Republiku Hrvatsku.“ U istom stilu je i kraj: „Cijeli ovaj povratak na javnu scenu boljševika, četnika i ostalih ništitelja Hrvatske je zaista minoran i on predstavlja samo krik izumirućeg 50-godišnjeg dinosaura koji je otišao u povijesnu ropotarnicu točno o 200. obljetnici Francuske revolucije. Oni se zato dobro uklapaju u maskare u Feralovom panoptikumu voštanih figura. A oklevetani vitezovi Hercegovine, Zagore, Like i drugih hrvatskih kraljeva ostaju vitezovi, branitelji i graditelji hrvatske države pod vodiljom svih Hrvata OMNE AD MAIOREM DEI ET CROATIAE GLORIAM (Sve za slavu Boga i Hrvatske).“ Inače, Kujundžić je studirao filozofiju na Zagrebačkom sveučilištu, ali odbija i pomisao da mu je Milan Kangrga predavao etiku! Takođe, samo beskrajno bolesna mašta, sklonost ka preterivanju bez granica može u radu Korčulanske ljetne škole otkriti njenu „svetosavsku bit“.

28 Milan Kangrga, „Kujundžićevština neće biti hrvatska budućnost“, *Vjesnik*, 25. ožujak 1995, str. 13. Ponavljajući tvrdnju „Biti samo Hrvat, znači još ne biti čovjek“, svoj stav prema Hrvatskoj Kangrga obrazlaže na sledeći način: „Konkretno pak – da to kažem sasvim otvoreno nakon ovog Kujundžićeva napada na mene – ja sam za hrvatsku filozofiju (i – duh!), a to znači i za Hrvatsku, dao više nego ne znam koliko Kujundžića i njemu sličnih, čije se hrvatstvo iscrpljuje samo verbalno napuhano, javnim busanjem u prsa, ili ovakvim razularenim denuncijantskim ispadima spram drugih ljudi, kojima on s visoka lijepi svoje 'hrvatsko-pravovjerne' etikete.“

Nisu svi filozofi i sociolozi išli tako daleko kao Kujundžić. Tako je, na primer, dr Mislav Kukoč, priznao *Praxisu* mesto u hrvatskoj kulturi i naglasivši njegov hrvatski karakter, ali će svoje kolege, praksisovce druge generacije optužiti za konvertitstvo tvrdeći da su oni: „preko noći promijenili stranu, neobrazloženo odbacili svoj kolektivističko-egalitaristički marksistički svjetonazor i zamijenili ga njemu disparatnim varijantama liberalnog individualizma. Donekle zabavno izgleda to što sponzore svoje nove orijentacije nalaze u institucijama i zakladama s nekada odioznog im dekadentnog buržoaskog Zapada, pri čemu posebno upada u oči povezanost tih dojučerašnjih marksista s međunarodnim burzovnim mešetarom Georgom Sorosom i njegovom zakladom 'Otvoreno društvo'...“²⁹ Nasuprot Kukoču, dr Jure Zovko odbija svaku pomisao da bi *Praxis* mogao biti deo filozofske baštine u Hrvatskoj, a praksisovce iz Srbije povezuje direktno sa Miloševićevom politikom: „Praxis je bio hrvatska filozofija kao što je JNA bila hrvatska vojska. Ona bi, dakle, trebala biti hrvatska samo zato što je djelovala na hrvatskome teritoriju. Sumnjam da su oni filozofi, bili su uglavnom teoretičari društvenog zbivanja, a kategorički su se izjašnjavali protiv demokracije. Praxis je kao pokret bio negacija filozofije. Naime, nositelji katedara na Odsjeku za filozofiju Filozofskoga fakulteta uporno su u svojim publikacijama negirali tradicionalne discipline etiku, ontologiju, metafiziku kao ostatke građanskog društva.“³⁰

Tonovi koje su artikulisali Kujundžić i Zovko bili su dominantni u recepciji *Praxisa* i Škole u poslednjoj deceniji dvadesetog veka u Hrvatskoj, ali bi bilo jednostrano reći da su bili jedini i da im se suprotstavljao samo Milan

29 Mislav Kukoč, filozof i sociolog, „Neki praksisovci preko noći postali liberalnim demokratama“, intervju za *Obzor*, 6. studeni 1999, str. 34–35. Kukoč misli na Žarka Puhovskog, Linu Veljaka i Gvozdena Flega. Oni još oprezniji su izražavali poštovanje za filozofski opus, ali ne i za praksisovsku kritiku nacionalizma. Tako Slavko Radeljčić Jakić u *Nedeljnoj Dalmaciji*, 26. travanj 1991. izražava poštovanje i prezir u isti mah: „Misaoni i znanstveni doprinos Gaje Petrovića i Milana Kangrge poštujem, ali zato njihovu antinacionalnu političku poziciju prezirem.“

30 Dr Jure Zovko, intervju za *Vjesnik*, 7. prosinac 1997, „Napadaju me oni koji su napisali više knjiga nego što su ih sami pročitali“. Dr Zovko je iz Širokog Brijega, preko Nemačke stigao početkom devedesetih u Zagreb i vrlo brzo počeo da uvodi red u filozofskom životu Hrvatske, postavši ne samo profesor na tri fakulteta, nego i rukovodilac istraživačkih projekata, član upravnih odbora i pomoćnik ministra znanosti i tehnologije. Riječki *Novi list* pisao je o njemu kao „znanstvenom tajkunu iz Širokog Brijega“. Ni drugi javni nastupi dr Zovka se ne razlikuju po intonaciji. Na njegov intervju u *Nedeljnoj Dalmaciji* od 10. veljače 1995, pod naslovom „Studiranje Hrvatske“ reagovao je Milan Kangrga, takođe u *Slobodnoj Dalmaciji*, 24. ožujak 1995. prilogom pod naslovom „Izmišljotine, dezinformacije, laži“, preporučivši Zovku kao pomoćniku ministra znanosti da se okane „hrvatske ideološke podobnosti“.

Kangrga. Tako je, na primer, Branko Despot izjavio: „Hrvatska filozofija ne postoji“, s namerom da naglasi da je nacionalno obeležje filozofije jednostavno nebitno.³¹ Dve godine pre Despota, Vinko Grgurev se u *Vjesniku* osvrće na pregled hrvatske filozofije koji je za knjigu *Moja Hrvatska* napisao Zlatko Posavac i prigovara autoru što filozofiju u Hrvatskoj posle Drugog svetskog rata smešta u „mračni tunel“,³² dok jedan od promotera Posavčeva zbornika *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, predsednik Hrvatskog filozofskog društva, profesor dr Mislav Ježić, prigovara praksisovcima da su zanimanje za hrvatsku filozofsku baštinu smatrali „padom u kontrarevoluciju“.³³

U poslednjoj deceniji dvadesetog veka u Hrvatskoj, naročito posle smrti svojih prijatelja Gaje Petrovića i Rudija Supeka,³⁴ dominaciji fašistoidnog manira u politici i šovinističkog nacionalizma u javnom životu dosledno se suprotstavljao Milan Kangrga, nizom članaka i intervjuja, uglavnom u riječkom

31 Branko Despot, „Udomiti se pri sebi“, intervju za *Vijenac*, br. 95/V, 17. srpanj 1997. Nije teško zamisliti kako su ovaj iskaz mogli doživeti profesionalni „uređivači“ filozofije kao nacionalne discipline.

32 Vinko Grgurev, „Je li filozofija bila u 'mračnom tunelu'?“, *Vjesnik*, 7. lipanj 1995, str. 14. Sa stanovišta kritičke analize kulturnih prilika karakterističan je sledeći stav Grgureva: „Ugledni mislilac Gajo Petrović češće izvrnut inektivama napuhanih skribenata nego što se njegova filozofija nastoji predočiti široj javnosti. Simptomatičan je za hrvatsku kulturu obrnut razmjer između svjetskog priznanja pojedinih hrvatskih intelektualaca i njihova ocjena u domaćim krugovima.“ A u drugoj prilici Grgurev piše: „Korčulanska ljetnja škola i časopis *Praxis* su u desetak godina paralelnoga življenja odredili središnju liniju onakvoga marksističkoga filozofiranja koje je nasuprot etatizmu i nacionalnom fundamentalizmu istaknulo subjektivnost čovjekove individualnosti i kreativnosti. Praksisovska filozofija se profilirala u višeljjetnjem publicističkom i nastavničkom radu njezinih aktera.“ Videti: Vinko Grgurev, „Ideje i ideologije“, *Hrvatska ljevica*, br. 12/1997, str. 38.

33 Mislav Ježić, „Da, okrutno smo napali Šešelja“, intervju za *Vjesnik*, 19. lipanj 1993, str. 19. Ni novinarka koja je intervjuisala Ježića nije zaostajala prenoseći Posavčevu tvrdnju da „niti jedan od 'moćnih uglednika Praxisa nije se angažirao, kao što se uopće za Zbornik nije angažirao nitko čija je riječ mogla biti moćan zagovor“.

34 Ivo Kuvačić beleži: „Rudi (Supek) umire početkom devedesetih, a Gajo (Petrović) nekoliko godina kasnije. Ne poštujući uljudnost koja traži da se mrtve ljude ostavi na miru, desnica odmah nakon njihovih smrti, grubo napada i jednog i drugog. Rudija napada čovjek koji mu se godinama uvelike klanjao i ulagivao. Na napad odgovaraju studenti i to ne jedan ili dva nego čitava grupa. Argumentirano brane svog bivšeg profesora i diskreditiraju napadača. Gaju napada predsjednik Tuđman osobno. U jednom intervjuu otvoreno sugerira da je Gajo u nekom, navodnom slučaju, istupao nacionalistički. Na tu je grubu insinuciju reagirao Milan (Kangrga)...“ (*Sjećanja*, str. 107). Kuvačić takođe ukazuje na još jednu bitnu okolnost. Supekovi (*Sociologija*) i Petrovićevi (*Logika*) srednjoškolski udžbenici, posle mnogo godina, izbačeni su iz školskih i izdavačkih programa, a izvršen je i veliki udar na studijske grupe filozofije i sociologije na Filozofskom fakultetu Zagrebačkog sveučilišta, uvođenjem „Hrvatskih studija“!

Novom listu i novinama *Feral Tribune*, upuštajući se u oštre polemike sa starim i novim borcima protiv *Praxisa*.³⁵ Obrat starih u nove moćnike i kritičare *Praxisa* Kangrga opisuje na sledeći način: „Perverzija je u nas u tome što su bivši ortodoksni staljinisti i partijci, koji su nesmiljeno uništavali sve oko sebe, danas kao preko noći postali 'veliki Hrvati'. Sadašnji članovi nove-stare partije pod imenom HDZ, opet pokušavaju i uspijevaju uništavati sve oko sebe za svoje najbanalnije materijalne interese. Zato bi oni sami sebi za uho trebali zataknuti ceduljicu s napisom 'komunjara', da ih svijet prepozna!“³⁶ Na zgražanje nacionalista nailazi Kangrgin glas protiv vlastodržaca koji su Hrvatsku ponizili i opljačkali,³⁷ tako da je jedan od ključnih saradnika predsednika dr Tuđmana, Vladimir Šeks, potpredsednik Državnog sabora, našao za shodno da u više članaka, objavljenih takođe u *Novom listu* pozove Kangrgu „na red“ i da ga u javnosti prikaže kao jednog filozofa „zlovolje na djelu“. Šeks nastoji da u javnosti Kangrgu prikaže kao boljševika koji negira građansko društvo i nove tokove u Hrvatskoj posmatra „iz špekulativne zabiti“ distancirajući se od Ustava Hrvatske iz 1990.

35 Većinu tih priloga Milan Kangrga je objavio u svojevrsnoj „trilogiji“: *Izvan povijesnog događanja*, Feral Tribune, Split 1997, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001, Feral Tribune – Kultura & rasvjeta, Split 2002, i *Nacionalizam ili demokracija* u izdanju Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 2002.

36 Milan Kangrga, „S HDZ-om na ispašu“, intervju za *Feral Tribune*, 21. listopada 1996, str. 4–6. „Današnju Hrvatsku vidim kao poludiktaturu. Ali reći ću otvoreno: ako ova hadezeovska vlast dobije sljedeće izbore, onda sam posve siguran da ćemo se naći u apsolutnoj diktaturi najgorega tipa. Nemojmo se zavaravati i uljuljkivati u neke nebulozne samoobmane. Tada ćemo zbilja jesti travu! Jer takve beskrupulozne otimačine tuđega ova zemlja ne pamti!“, izjavio je Kangrga.

37 Tako je u prilogu „Božanstvena država“ Kangrga napisao: „Ako se prati 'historijat' Hrvatske od 1990. naovamo do 1997. godine, parola iz 1990. 'Imamo Hrvatsku' danas ima ironičan prizvuk, često s primjesom nelagode, a katkad svojevrsnoga gađenja... Nacionalnost podignuta na nivo vrhunskog moralnog principa, i time pretvorena u nacionalizam i rasizam najgore provinijencije u suvremenom svijetu, postaje pokriće za sve, pa čak i za najočitiije javne zločine i nekažnjena ubojstva.“ Videti: *Novi list*, 19. rujan 1997. str. 18–19. A u članku „Hrvatska domoljubna etika nije dostojna čovjeka“ (*Novi list*, 22. listopada 1997, str. 18–19). Kangrga piše: „S gledišta 'hrvatske domoljubne etike' – i u tome leži srž same stvari – postoji samo 'dobar Hrvat', ili zaoštreno formulirano: samim tim što je netko Hrvat, on je – dobar Hrvat. Nema zlih Hrvata, o tome je riječ! Dovoljno je da je Hrvat (dakako samo na riječima, onaj koji se javno busa u prsa i stavlja ruku na srce) domoljub, pa da samim tim postane 'dobar Hrvat'. Zato Hrvati samim tim što su Hrvati ne mogu činiti zlo: oni ne mogu biti lopovi, kradljivci, pljačkaši narodne imovine, oni ne mogu biti ni ratni zločinci, nego samo heroji i vitezovi, jer se bore za Hrvatsku tako, da u jeku najžešćeg Domovinskog rata za odbranu Hrvatske od agresora opljačkaju tu svoju domovinu i obogate se, postavši u samo nekoliko godina pravi kapitalistički milijuneri.“

i „hrvatskog domoljublja“. ³⁸ Kangrga je odgovorio Šeksu da ne poznaje pravo raspoloženje naroda – šta se priča u tramvaju – da je „povijesno razočarenje na djelu svakodnevno“ i da je zlovolja „preblaga riječ“. Pokušao je da mu objasni da su *Praxis* i Korčulanska škola bili istinski kritičari staljinizma i da je Evropa u to vreme „dolazila k nama“ kao ravnopravnim partnerima u dijalogu o bitnim pitanjima suvremenosti. ³⁹ Šeks se ponovo oglasio tekstom pod naslovom „Moguća je samo Kangrgina tramvajaska demokracija“, prigovarajući mu bajatost njegovog stanovišta („moralno-misaoni skorbut“) koje bi trebao osvežiti pomerajući ga od Aristotela i Kanta ka Marku Maruliću, Anti Starčeviću i Stjepanu Radiću, hrvatskoj domoljubnoj i hrvatskoj kršćanskoj etici. ⁴⁰ Naravno, Kangrga je u novom odgovoru bio neposredan i težio je da izrazi samu bit problema: „Povijesna mogućnost hrvatskog naroda nazire se danas prvenstveno protiv i s onu stranu cjelokupne prakse hadezeovske vlasti i njezine profašističko-ustaške ideologije, kojom trujete hrvatski narod, a naročito omladinu (posebice u školama)! Ta se – u ovom slučaju doista povijesna i dalekosežna – mogućnost za hrvatski narod može realizirati prije svega uspostavljanjem institucija građanskog društva i istinske parlamentarne demokracije. To će biti – a ja u to iskreno vjerujem – prvi korak u onakvu budućnost hrvatskog naroda i svih građana Hrvatske, kakvu su ti ljudi zaslužili u svojoj mukotrpnj historiji. I – da navedem naslov jednog mogeg napisa iz 1990. god. – Hrvatskoj nije potreban vođa, nego parlament! Jer, vođa je potreban plemenu, a ne narodu i građanima demokratske države.“ ⁴¹

Većina ljudi koji su učestvovali u „domovinskom ratu“ u Hrvatskoj imali su pred sobom viziju nezavisne i samostalne Hrvatske i u ratu su učestvovali iz patriotskih motiva. Međutim, u tom ratu su učestvovali ustaški i pro-ustaški elementi i imali su značajnu ulogu u „etničkom čišćenju“ Hrvatske

38 Vladimir Šeks, „Filozof Kangrga ili zlovolja na djelu“, *Novi list*, 13. studeni 1997, str. 18–19. Šeks prigovara Kangrgi da širi „...svoju zlovolju na postojeće hrvatske političke i druge ustanove i vrijednosti u ime kojih je vođen Domovinski rat“.

39 Milan Kangrga, „Zlovolja je preblaga riječ, gospodine Šeks!“, *Novi list*, 29. studeni 1997, str. 18–19. „Poželio bih Hrvatskoj danas da se tako nešto ponovi, kad se već toliko deklariramo o Europi i ‘potrebi za njom’ ovdje. Taj veliki posao na europeiziranju ove sredine morao bi biti prekinut od vlasti, kao što bi i danas vjerojatno bio prekinut, jer bismo ‘ugrožavali Hrvatsku’ i njezinu demokratski izabranu vlast.“

40 Vladimir Šeks, „Moguća je samo Kangrgina tramvajaska demokracija“, *Novi list*, 15. prosinac 1997, str. 16–17. Videti takođe: Vladimir Šeks, „Tko će koga čekati u građanskom društvu“, *Novi list*, 28. siječanj 1998, str. 20–21, i „Gospodine Kangrga, koja je vaša istinska razina“, *Novi list*, 19. veljače 1998, str. 21.

41 Milan Kangrga, „Šeksova demokracija“, *Novi list*, 4. siječanj 1998, str. 32.

i zločinima nad Srbima i drugim građanima Hrvatske koji nisu Hrvati i u oblastima Hrvatske u kojima nije bilo ratnih dejstava. Hrvatski nacionalizam se tih ustaških elemenata nastojao otresti kao nečiste savesti. Pozivajući se na matricu hrvatskog nacionalizma izraženu u „hrvatskom proljeću“ iz ranih sedamdesetih godina Jozo Ivičević, bivši glavni tajnik Matice hrvatske, konstatovao je da se 1989. „na velika vrata“ u Hrvatsku vratila '71., a potom se pokazalo da taj politički povratak nije bio uspješan.⁴² Ivičević nije propustio priliku da se osvrne na praksisovce kao jednu od marksističkih frakcija koja se sporila oko pravoverja: „Politički su pak, nažalost, imali i nedvojbeno protuhrvatsku predrasudu. Što je god bilo iole hrvatsko, njima je samim tim bilo zastarjelo i provincijalno, pa i politički opasno. Inače, praksisovci su bili članovi Matice i ona ih je objavljivala. To što nije došlo do suradnje, svojevrsna je nesreća.“⁴³ Taj Ivičevićev stav poslužiće članovima „Udruge '11. siječnja 1972“ dr Šimi Đodanu, Zvonimiru Komarici, akademiku Vlatku Pavletiću, dr Hrvoju Šošiću i dr Marku Veselici da u *Vjesniku* 4. aprila 2002. u „Priopćenju za javnost“ pod naslovom „Hrvatskom vlada antikroatizam“ nastave, ali bez žaljenja: „Slično bi se moglo kazati i za ne mali dio komunističkih rukovodilaca u Hrvatskoj koji su odlučno negativno tretirali sve pojave, časopise, edicije, knjige, govore i simpozije posvećene prošlosnim i aktualnim temama s hrvatskim sadržajem ili tek s hrvatskim predznakom. Na sve hrvatsko alergični, olako su posezali, i u najbanalnijim slučajevima, za teškim optužbama o nacionalizmu, da bi na kraju to pojačali uhićenjima tobožnjih 'kontrarevolucionara', pa je u konačnici staljinističkog obračuna Matici hrvatskoj zabranjen rad kao žarištu i leglu 'nacionalista' i 'kontrarevolucionara'.“⁴⁴

Nema nikakve sumnje u to da bi bilo kakva generalizacija o „ustaškom karakteru“ Republike Hrvatske bila na nivou jeftine političke manipulacije, mada su određeni ustaški činioци u Hrvatskoj igrali značajnu ulogu u tragičnim ratnim zbivanjima (kao i četnički u Srbiji), ali proces oslobađanja od „ustašskog balasta“ može i treba da bude rezultat kristalizacije kritičke svesti u hrvatskom društvu, a ne ideološkog naganjaštva koje svaku kritiku hrvatskog nacionalizma proglašava antihrvatstvom: „Samostalnu, hrvatsku Hrvatsku ne može ni smisliti, a kamoli prihvatiti već prilično brojan buljuk hrvatomrzaca. Zbog sve nestrpljivijih i nasrtljivijih njihovih podrivačkih

42 Jozo Ivičević, intervju za *Vjesnik*, 16. ožujak 2002, str. 12–14.

43 *Ibid.*, str. 14.

44 „Priopćenje za javnost Udruge '11. siječnja 1972.' Hrvatskom vlada antikroatizam“, *Vjesnik*, 4. travanj 2002, str. 16. Petorica članova Udruge svoje *Priopćenje* su potvrdili i vlastoručnim potpisima.

nedjela antikroatizam postaje aktualno zaoštren problem koji više nikako ne smijemo ignorirati, jer su najzadrtiji osporavatelji svega hrvatskoga zauzeli najbolje snajperske položaje u najprikladnijim medijima, pa dokazano zaslužne, državotvorne Hrvate drže neprestano na nišanu.⁴⁵

Tako je krug zatvoren! Od Skupštine Matice Hrvatske u proleće 1966. preko juna/lipnja 1968, „hrvatskog proljeća '71“, do proleća 2002. godine! I napadi i napadači su isti! Čak su i neka imena ista, ali sa različitim pozicija. *Nihil novi sub sole!* A onaj ko hoće da ostane hladne glave i topla srca, neka se obrati Ivi Andriću: „Kad god sam i gde god sam naišao na ljude koji su pokazivali suviše razvijenu brigu za nacionalni ponos i opšti interes ili preteranu osetljivost za ličnu čast i dostojanstvo, uvek sam, gotovo po pravilu, nailazio i na ograničen um, nerazvijene sposobnosti, tvrdo srce i grubu, kratkovidu sebičnost.“

45 *Ibid.*, str. 16. Jezik ratne propagande i vojne strategije, kojim se pisci, profesori univerziteta (sveučilišta) i akademici služe kada opisuju poziciju neistomišljenika politička je moda na onom delu Balkana, zahvaćenog ratom i nije nikakav specijalitet članova ove Udruge. Kao da su prepisivali saopštenja raznih društava za odbranu Miloševića, Šljivančanina, Mladića i inih u Beogradu i Novom Sadu. A sličan jezik se može čuti i u Sarajevu, Prištini, pa i Skoplju.

Sirenski zov nacionalizma

*Ljudska taština i vlastoljublje deformišu
sva ljudska stvorenja.*

Mihailo Marković

U svojoj knjizi *Contra bellum*, jedan od beogradskih praksisovaca, Miladin Životić, objavio je i esej „Od disidentstva do nacionalizma“. Tu se osvrnuo i na praksis filozofiju kao „filozofiju angažmana“. Za njega su časopis i Škola, iako stalno politički i ideološki diskvalifikovani, bili najznačajniji centri filozofskog i sociološkog života svog vremena. U talasu obnove staljinizma ranih sedamdesetih godina, bili su predmet selektivne represije tog novog kursa u političkom životu Jugoslavije. Represija prema studentima, kao mladosti koja se bunila protiv birokratizma, bila je posebno snažna. Životić je čvrsto verovao u moralnu pobjedu te mladosti i svojih kolega, kao što je verovao da ta pobjeda „može da bude značajan ulog u borbi za demokratizaciju društva“.¹ Razočaran da je taj demokratski potencijal u Srbiji poništen, zapisao je: „Tragedija našeg propadanja se sastojala u tome što su tu obnovu onemogućavali i sprečavali nekadašnji protagonisti *praksis filozofije* (Marković, Tadić, Ćosić), što su oni time omogućili spregu između nacionalista i branilaca boljševičkog nasleđa.“² Na prvi pogled je nejasno zašto je Životić među praksisovce uključio i pisca Dobricu Ćosića. Istina, u *Praxisu* je objavio dva–tri svoja priloga, sarađivao je s praksisovcima, ali nije bio praksisovac, niti mu je to trebalo. Životić svoje neuobičajeno stanovište obrazlaže

1 Miladin Životić, *Contra bellum*, Beogradski krug i AKAPIT, Beograd 1997, str. 243. A na prethodnoj stranici Životić piše: „Praksis filozofija je ostavila trajne tragove u istoriji bivše Jugoslavije i time što je bila idejni inspirator prve velike pobune protiv samovoljne i neograničene vlasti, inspirator pobune studenata 1968. godine. Bila je to kratkotrajna ali snažna pobuna protiv samovlašća i licemerja političke birokratije.“

2 *Ibid.*, str. 242.

na sledeći način: „Ćosić je godinama uporno nastojao da pomiri dve oštro sukobljene struje u Srbiji – praksis filozofe i nacionalnu inteligenciju. Oni koji nisu prihvatili to pomirenje bivali su (a i danas su) denuncirani kao nepopravljivi marksistički doktrinari i komunisti. U tabor nacionalne inteligencije uključuju se filozofi koji su imali značajnu međunarodnu reputaciju (M. Marković, Lj. Tadić).“³ Memorandum SANU 1986. Životić stavlja uz bok „Prilozima za slovenački nacionalni program“ 1987, Tuđmanovo delo *Bespuća povijesne zbiljnosti* i „Islamsku deklaraciju“ Alije Izetbegovića. Markovića vidi kao autora, a drugu dvojicu, Tadića i Ćosića, kao promotere tog dokumenta. Prigovara im da u njihovoj retorici nema građanina – postoji samo nacija! Nakon što svoj stav prema bivšim kolegama dokumentuje njihovim iskazima uglavnom u dnevnim novinama, Životić zaključuje: „Najžešći oponenti mirovnim inicijativama bili su upravo bivši *praksisovci*.“⁴ Onaj ko pročita ovo Životićevo delo u celini, posebno neke intervjuje kao i dva eseja objavljena u *Srpskoj reči*, može steći utisak da je autor vođen i izvesnim resantimanom prema svojim bivšim kolegama.⁵ A *Srpska reč*, kao i neka druga glasila u kojima je Životić objavio svoje priloge, nisu se u ranih devedesetih godina isticala kao istaknuta mesta za kritiku nacionalizma – naprotiv! Naravno, tu je na drugoj strani i Beogradski krug s nesumnjivo Životićevim velikim doprinosom antiratnoj opciji.

Predstavnik mlađe generacije, u koju Životić ne bez razloga veruje, Boris Buden, nije manje oštar u ovom pitanju, ali svojoj oštrini daje izvesnu teorijsku potku. Tako je u eseju „Poruka narodu“ opisao svoj doživljaj intervjuja s Ljubomirom Tadićem, poznatim filozofom i praksisovcem koji je u to vreme, u proleće 1989. godine, zastupao u javnosti nacionalističku poziciju. Budena je, kao i mnoge druge poštovaoce, pa i prijatelje, Tadićevog dela mučilo pitanje: „Kako, zaboga, netko tko je svoj intelektualni identitet izgradio na univerzalističkim idejama lijevog, liberalnomarksističkog humanizma, može preko noći postati nacionalist?“⁶ Buden je naivno verovao da će dokučiti tajnu protivrečja između univerzalnih humanističkih principa i desnopopulističke, nacionalističke prakse: „Moje isprazno vjerovanje da je u sferi kulture, negdje u samoj njezinoj biti, čvrsta humanistička jezgra koja se nikada ne može do kraja rastvoriti u drugim sferama društvenog života, na primjer u politici. Htio sam Tadića oljuštiti do te jezgre, za koju sam vjerovao

3 *Ibid.*, str. 246.

4 *Ibid.*, str. 248.

5 Videti, na primer, pored citiranog eseja i „Idejni tvorci užasa“, intervju *Srpskoj reči*, *ibid.*, str. 150–155.

6 Boris Buden, „Poruka narodu“, *Helsinška povelja*, godina X, br. 81–82, mart–april 2005.

da je ipak negdje skrivena u njegovu djelu, u onim knjigama koje je napisao, u onom intelektualnom, moralnom i političkom otporu koji je svojedobno pružio totalitarnoj praksi jugoslavenskog komunizma. Ili, skromnije, htio sam se sam, u svom tada već jasno formiranom antinacionalističkom stavu, povući do te univerzalne humanističke jezgre kulture, kao na zadnju liniju obrane pred nacionalizmom koji je zaprijetio potpuno progutati stvarnost u kojoj smo živjeli. Uzalud. Ispod ljuski Tadićeva nacionalizma, koje su se usput rečeno same rastvorile, nije bilo ničega, nikakve tvrde jezgre. Naprotiv, preobrazba filozofa u Srbina bila je potpuna i bespovratna. Crv, ako je nekada i bio leptir, nije više znao letjeti.⁷ Buden je u pravu: ispod nacionalizma nije bilo nikakve tvrde jezgre. Nažalost, nije ništa drugo ni tražio. Redakcijski zadatak je temeljno obavio – razgovarao je sa Tadićem o politici, i skoro samo o politici, i Tadić mu je otvoreno odgovarao. Nije bilo ozbiljnog razgovora o filozofiji politike, političkoj nauci, problemima autoritarnosti, ljudskih prava – temama o kojima je Tadić mogao da izrazi teorijski relevantne stavove. Razgovor mu je bio „nadasve ugodan i tolerantan“.⁸

7 *Ibid.* Sledi Budenova poenta: „Tako sam zahvaljujući spomenutom intervjuu pravodobno prestao vjerovati u kulturu. Kada se koju godinu kasnije gotovo kompletna intelektualna i kulturna scena Hrvatske pretvorila u ratnohuškačku rulju, nisam se čudio, niti sam se zgražao nad takozvanim civilizacijskim padom, kulturnom regresijom, barbarizacijom, ili, kako se često govorilo, sveopćim poseljačenjem. Nikakav se pad nije dogodio, jer onih kulturnih visina s kojih se moglo pasti ionako više nije bilo. Stara modernistička, u stvari Veberova ideja kulture kao autonomne, odnosno poluautonomne sfere društva, intrinzično odvojene od sfere ekonomije, religije ili politike, bila je epohalno mrtva i prije naših ratova. Zato se Tadića i njemu slične ne može jednostavno optuživati za onu izdaju intelektualaca o kojoj je svojedobno pisao Benda. Oni nisu izdali univerzalističke principe kulture zarad partikularnih interesa svojih nacija, jer te univerzalističke principe nije zastupao više nitko, pa čak ni ona jedina Partija koja je na njima izgradila svoju karijeru. I ona distanca koja je svojedobno kulturu u njezinoj autonomiji odvajala od stvarnosti i koja je omogućavala kritiku društva s pozicije i u ime kulture, također je nestala, zajedno s intelektualcima tipa Krleže ili Kiša koji su tu kritiku tako sjajno predstavljali. Zato je devedesetih ono seljenje intelektualaca iz rubrike 'Kultura i umjetnost' u rubriku 'Glas naroda' bilo tako masovno i tako samorazumljivo. Taj 'glas naroda' nije bio ništa manje kultura od kulture same. Zato ne treba oplakivati iluzije.“

8 Buden je u uvodnom delu intervjuja zabeležio: „Kako se u današnjem iracionalnom vrtlogu, kako nastalu situaciju i sam opisuje, snalazi Ljubomir Tadić, kako gleda na pojedine pojave, koje od njih podržava, a koje osuđuje, to je predmet ovog razgovora“ (*Start*, 19. kolovoz 1989, citirano prema: Ljubomir Tadić, *Izabrana dela*, tom VII, Zavod za udžbenike i Službeni glasnik 2008, str. 342). Da je Tadić smatrao taj intervju značajnim, govori činjenica da ga je uvrstio u izabrana dela. A da je novinar Buden dobio upravo ono što je tražila redakcija, i to je tačno. Kao što je tačno da je Buden esejist precizno uočio Tadićevo pomeranje od univerzalnih ljudskih vrednosti ka nacionalnim. Njegovo čuđenje promeni ipak je rezultat „naknadne pameti“.

Moje lično iskustvo, dugotrajnije i intenzivnije, u osnovi je slično onom koje je Buden opisao u svom eseju, a ne onom koje je zabeležio kao novinar *Starta*. Tadića sam upoznao kao gimnazijalac u Sarajevu, sredinom pedesetih prošlog veka. U jednoj skućenoj sredini za nas mlađe koji smo priželjkivali da duh slobode udišemo punim plućima Tadić je bio pouzdan orijentir. Njegove javne nastupe, članke, a kasnije i knjige pratili smo i čitali s velikim oduševljenjem. Nikada nisam bio njegov student, ali ne krijem da su me njegov liberterski stav, njegovo izražavanje kritičkog mišljenja, njegov human odnos prema mlađim kolegama, snažno privlačili. Kao početnik koji je u sarajevskoj sredini narušavao neka ustaljena pravila političke poslušnosti i akademske sterilnosti osećao sam njegovu nekad tihu, a nekad i otvorenu javnu podršku. Još sam je snažnije osećao kada sam se sredinom sedamdesetih, nakon što su me osudili i izbacili sa Sarajevskog univerziteta, obreo u Beogradu, kao *nezapošljiv* „sociološki kadar“. Nakon još jedne decenije našli smo se zaposleni u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Tada sam recenzirao njegovu knjigu *Da li je nacionalizam naša sudbina* i, naravno, bio naklonjen njegovoj tezi da nacionalizam nije naša sudbina i da nacionalizam i demokratija ne idu zajedno. Da se nešto ozbiljno menja, primetio sam u postupku njegovog izbora za člana SANU i posebno u polemici sa Dimitrijem Rupelom. Tumačio sam to, sada uviđam pogrešno, lošim uticajem nekih osoba iz njegovog neposrednog okruženja. Pokušao sam i da razgovaram – bezuspešno. Naši odnosi su zahladneli, a kada sam napisao pozitivnu recenziju za beogradsko izdanje dela Milana Kangrge *Šverceri vlastitog života*, Tadić mi je prilikom slučajnog susreta jednostavno saopštio da ne želi ni da se pozdravljamo, kao da naši odnosi daleko pre nisu bili temeljno prekinuti. Nije mi bilo svejedno što se to desilo.

Neutralan posmatrač može primetiti da je Ljubomir Tadić i u krugu „novih prijatelja“ imao izvesnih poteškoća. Nije bio srdačno prihvaćen. To pokazuje i *nepotpisani* obimni komentar dnevnog lista *Politika*⁹ od 11. januara 1989. godine. U tom komentaru pod naslovom „Dvolični 'fobista'“. Povodom napada Ljubomira Tadića na *Politiku* i rubriku 'Odjeci i reagovanja', *Politika* oštro kritikuje Tadićev nastup na skupu „O srbofobiji“. Naljutilo ju je Tadićevo zapažanje da se ta rubrika uređuje „bez ikakvih stvarnih kriterijuma, mere i ukusa koji iziskuje kultura govora i politička kultura svakog demokratskog društva“. To ide naruku „propagatorima srbofobije

9 Istina, stvari su se dosta brzo menjale i Tadić se dokazao kao nacionalni radnik, pa je „Politika“ bila suiždavač Tadićevog dela koje je predstavljalo kontrapunkt njegovim prethodnim knjigama, posebno delu *Da li je nacionalizam naša sudbina*. Videti: Ljubomir Tadić, *O velikosrpskom hegemonizmu*, Stručna knjiga i Politika, Beograd 1992.

i antisrpskih raspoloženja“, dajući neretko opravdanje za brutalne postupke samih tih propagatora. *Politika* prigovara Tadiću da kleveće ili čak direktno učutkava, „potcenjuje i ponižava“ srpski narod! Prigovara mu takođe da „možda nehotice otkriva svoju želju za arhaičnim azijskim načinom proizvodnje“. Kritikuje ga da u „isti mah hoće da bude veći Srbin od Srbina, nego i – veći od naroda“! Iracionalna žestina kojom je, u duhu nove političke mode u Srbiji, pisan komentar pokazuje ne samo unutrašnju kontradiktornost *Politikinog* stanovišta, nego i nepoverenje prema „pridošlici“ u tu političku opciju kojoj verovatno nisu zaboravljena neka prethodna opredeljenja.¹⁰ Sve je brzo došlo na svoje mesto kada je Ljubomir Tadić u izdanju te iste *Politike* i Stručne knjige 1992. objavio neveliku knjigu, više brošuru *O ’velikosrpskom hegemonizmu’* koja je našla svoje mesto u VII tomu Tadićevih *Izabranih dela*.¹¹

Tadić kaže da se na međunacionalne odnose u KPJ i KI gledalo po analogiji ili identično, kao što su boljševici gledali na odnose u Rusiji, s tim što su u Jugoslaviji Srbi u toj podeli imali ulogu hegemonističke nacije. Svoju tezu argumentuje čitavim nizom partijskih dokumenata, dokumenata Kominterne i stavovima iz članaka i rasprava u KP. Na prvi pogled ta argumentacija deluje vrlo ubedljivo. Ako je reč o Jugoslaviji, zaista se može sa sigurnošću utvrditi da su i KPJ i Kominternu u svom političkom nastupu imali borbu protiv „velikosrpskog hegemonizma“ i nastojanje da se Jugoslavija razbije. U tom sloju analize Tadiću se ne mogu staviti ozbiljne primedbe. Tadićeva je nezgoda što to nije jedini analitički pravac u razmatranju tog problema. Prvo, Komunistička partija je u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca posle prvih izbora nakon Prvog svetskog bila politički onemogućena i veoma marginalizovana, da bi posle državnog udara januara 1929. godine bila praktično onemogućena na javnoj sceni. Ostalo je samo nekoliko stotina

10 Uz prethodno izlaganje videti: „Dvolični ’fobista’. Povodom napada Ljubomira Tadića na *Politiku* i rubriku ’Odjeci i reagovanja““, *Politika*, 11. januar 1989, str. 14.

11 Delo *O ’velikosrpskom hegemonizmu’* je zapravo zbir Tadićevih objavljenih članaka. U *Izabrana dela*, tom VII, autor i priređivač Trivo Indić dodali su toj knjizi i jedno poglavlje iz knjige *Da li je nacionalizam naša sudbina?*, a odeljci „Bespuća jedne ideologije“ i „Nacija i demokratija“ prvi put su objavljeni u VII tomu, što je na str. 125 korektno i navedeno. Videti: Ljubomir Tadić *Izabrana dela*, tom VII, Zavod za udžbenike i Službeni glasnik, Beograd 2008, str. 5–125. Tim „proširenjima je izbegnut utisak da je reč o brošuri za široku upotrebu. Zanimljiv je ovde jedan naizgled tehnički detalj. Tadić i priređivač su u ovaj tom samo delomično uvrstili knjigu *Da li je nacionalizam naša sudbina?* do koje je Tadiću bilo veoma stalo dok se odlučio da je izda u autorskom izdanju (1986), ali su uvrstili brošuru koju su dopunili. Teško da se može naći jači argument o bitnom pomeranju Tadićevog stanovišta od ovog naizgled tehničkog detalja.

članova Komunističke partije u zemlji i inostranstvu, posebno u Sovjetskom Savezu gde su ubrzo postajali žrtve međusobnog denunciranja u staljinističkim čistkama. Bila je bez ikakvog političkog uticaja u zemlji, kao neke male grupe – nekog Mirka Jovića, na primer – u procesu raspada Jugoslavije. Ilegalna, staljinizirana partija u zemlji nije bila politički relevantan faktor! Drugi pravac analize je još nepovoljniji za Tadićevo insistiranje na ugroženosti srpskog naroda i optužbama za „velikosrpski nacionalizam“. Naime, izvršni organi Kominterne donosili su desetine rezolucija i direktiva o razbijanju velikog broja zemalja u Evropi i svetu. Tako postoje dokumenti Kominterne koji govore o razbijanju Jugoslavije, ali i Velike Britanije, Švedske, na primer. Jedna od formalnih optužbi protiv Lava Trockog jeste ta da on nema ispravan stav o kineskom pitanju! Jugoslavija je bila jedna od ključnih karika tzv. sanitarnog kordona oko Sovjetskog Saveza, i po sebi se razume da je sovjetska politika spoljni pritisak nastojala da oslabi slabljenjem državnog ustrojstva mnogih evropskih država. Komunističke partije tih zemalja imale su prvenstveni zadatak da štite interese „prve zemlje socijalizma“!¹² Tako se i desilo da je KPJ „pozvala narod na ustanak“ posle napada na SSSR i Staljinovog oporavka posle šoka od „Hitlerovog verolomstva“ 4. jula 1941, a ne odmah nakon nemačkog napada i kapitulacije Jugoslavije aprila 1941. godine. Napokon, Kominternu je 1943. godine prestala da postoji – žrtvovana je poboljšanju odnosa sa zapadnim saveznicima u Drugom svetskom ratu. Priča o „velikosrpskom hegemonizmu“ bila je propagandna politička floskula koja posle uspostavljanja komunističke vlasti u Jugoslaviji nije imala nikakvo stvarno utemeljenje i političku specifičnu težinu. Obnoviće je razbuktali srpski nacionalizam krajem prošlog veka glođući kosku „kominternovsko vatikanske zavere“.

Tužno je kada ličnost tako velikog intelektualnog formata, izuzetne erudicije i nesumnjivog liberterskog opredeljenja, jedan od praksisovaca koji je među kolegama i studentima izazivao najviše pozitivnih emocija, svede sebe na „nacionalnog radnika“.¹³ Zanimljivo je da Tadić tvrdi da ga do te pozicije

12 U svoje dve knjige – *Savremeno društvo i sociologija* (1986) i *Da li je nacionalizam naša sudbina?* (takođe 1986), Tadić je objavio svoj rad „Postoji li kriza jugoslovenske federativne zajednice?“ Tadić piše da je „*demokratija* morala ustuknuti pred *naciokratijom*“. Zapisao je i sledeće: „Ali od časa kada komunistička partija uzme nacionalnu zastavu u svoje ruke, mora platiti skupu cenu: ona postaje nacionalna, u doslovnom smislu državotvorna partija koja svoje nekadašnje primordijalne ciljeve ukidanja klasa i klasnog društva (pa time i delatnosti na 'odumiranju države') potiskuje u zadnji plan ili ih, štaviše, podređuje ciljevima nacionalne države“ (citirano prema VII tomu *Izabranih dela*, str. 29).

13 Bliže obavesti o ovim problemima mogu se naći u: *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*, 1–12 tomova, Institut za međunarodni radnički pokret

nisu doveli patriotski razlozi, nego želja da stane na stranu slabijih, proglašanih parijama: „U vezi s činom razbijanja Jugoslavije ne skrivam i nisam skrivao svoje *opredeljenje*. U životu sam se uvek trudio da ne stanem na stranu 'jačih bataljona'. Stao sam ovoga puta na stranu onih koje su sadašnji gospodari sveta proglasili 'parijama'. Ništa ne menja stvar ako je baš srpski narod proglašen 'parijom'. Nisu prvenstveno *patriotski* razlozi uticali na moje opredeljenje, već *flagrantna nepravda* tzv. 'međunarodne zajednice' koja je *nasilnu secesiju* priznala kao legitiman čin i doprinela da se srpski narod u novostvorenim ('priznatim') državama, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini pretvori u diskriminisanu manjinu.“¹⁴ Tadićevo uverenje da su Srbi u međunarodnim okvirima bili slabija strana ne mora biti netačno, ali je čudnovato da se ne pita kako su se Srbi ponašali tamo gde su bili ili su imali iluziju da jesu jača strana. Da li je možda tu, na primer u Bosni i Hercegovini, trebalo da pokaže više razumevanja za one koji su bili slabiji?

Tadić ne pokazuje razumevanje za one intelektualce koji ne posvećuju dovoljno pažnje nacionalnim interesima i naziva ih desnim kosmopolitima,¹⁵ a *fama est* je da je u njegovom krugu stvorena posprdna etiketa u javnom životu Srbije za one koji Srbe nisu smatrali „nebeskim narodom“ – „mondijalisti“.

Svoje stanovište Tadić je postepeno pomerao od protivljenja tome da je nacionalizam „naša sudbina“, preko stava da je *nažalost* „naša sudbina“, do prihvatanja te „sudbine“. U tom pomeranju u njemu nikada nije zgasnula kritička nota, ali je praksisovski načelni kriticizam prema nacionalizmu nesumnjivo iščezao. U javnim nastupima Tadić nema dileme o tome da je nacionalna solidarnost najčešće konzervativna i desničarska, a nacionalizam „tipična ideologija, 'pogrešna svest', ukoliko se javlja kao 'ressentiment', kao idolatrija prošlosti i romantično snevanje o 'starim dobrim vremenima', kada

i Kulturni centar JUR „Privredna knjiga“, Gornji Milanovac 1983, i obimnoj istoriografskoj literaturi.

14 Ljubomir Tadić, *Izabrana dela*, tom VII, str. 130. Citirano mesto je iz Predgovora za knjigu prigodnih rasprava i osvrti, najvećim delom intervju a *U matici krize*, Čigoja, Beograd 1999. Ipak, za razliku od mnogih srpskih nacionalista koji su bili zarobljenici „teorije kominternovsko-vatikanske zavere“, Tadić se kritički odnosi i prema domaćim vlastodršcima: „Udesu srpskog naroda doprineli su svojom višegodišnjom neodgovornom i kratkovidom politikom i srpski vlastodršci. Njihova politička odgovornost stoji u obrnutoj srazmeri sa njihovim velikaškim vlastoljubljem i samoljubljem“ (*ibid.*, str. 131).

15 „Ne pripadam intelektualcima koji kosmopolitizam stavljaju iznad patriotizma i obrnuto. Ne smatram nacionalne interese (bilo čije) nečim nebitnim, nevažnim, irelevantnim. Oni koji to čine zatvaraju oči pred stvarnošću i rekao bih, spadaju u *desne kosmopolite* pošto je *levi kosmopolitizam* nestao zajedno sa boljševizmom. Svejedno, desni kosmopolitizam se širi među nama kao poslednja moda, a njegov glavni pragmatički cilj je da suzbije 'velikosrpski hegemonizam'“ (*ibid.*, str. 8).

umesto moderne države nudi oživljavanje staleške monarhije, patrijarhalne knute; kada, da upotrebim izraz Ernsta Bloha, predstavlja desnu opoziciju državi, ili kada konzervira arhaične oblike privrednih i društvenih odnosa u interesu čuvanja patrijarhalnih tradicija 'kućnog ognjišta'.¹⁶

Upravo će ta patrijarhalna žica čuvanja „kućnog ognjišta“ u poslednjoj deceniji dvadesetog veka u Tadićevim javnim nastupima prevladati. Najčešće je to lament nad tragičnom sudbinom srpskog naroda, bez ozbiljnog propitivanja koliko su upravo tzv. srpske nacionalne vođe, srpska politička i intelektualna elita same svojom politikom gurale srpski narod u nesumnjivo tragičnu situaciju, ne samo po razmerama stradanja koja je doživeo nego i po razmerama zločina koji su u njegovo ime počinjeni. Tadić često lamentira nad oskudnošću političke kulture, nad političkom i kulturnom zapuštenosti naroda koja je plodno tlo autoritarnih režima, kakav je režim Slobodana Miloševića koji će i hvaliti i kuditi – kako kad!¹⁷

Tako je na direktno pitanje kako doživljava Slobodana Miloševića i Miru Marković odgovorio: „Najlošije što može biti. Ja mislim da se oni lažno predstavljaju.“ Oni predstavljaju autoritarni režim, „oni nas vode porazu, nacionalnom i ekonomskom“. ¹⁸ A u pomenutom intervjuu za *Valter* izrazio je drukčije mišljenje: „Slobodan Milošević je do sada uspešan političar koji je našao formulu da Srbiju izvuče iz neravnopravnog položaja i na tome stekao popularnost u Srbiji, a s druge strane, izazvao mržnju onih koji su bili za status quo. Milošević je u pravu onoliko koliko traži da Srbija u okvirima ovakvog sistema bude ravnopravna s drugim republikama. Što se tiče drugih pitanja ona ostaju otvorena. Da li će taj sistem evoluirati u demokratskom pravcu, to ćemo još videti, a u slučaju da ne evoluiru, u Srbiji postoje snage koje će tražiti demokratsku evoluciju.“ ¹⁹ Čini se da je u ovom intervjuu Tadić delio iluziju mnogih srpskih intelektualaca, čiji je inicijator i žrtva bio Dobrica Ćosić, da će se poslužiti robusnim Miloševićem (kojeg su čak poredili s Nikolom Pašićem i Josipom Brozom, a neki i s Karađorđem) da ga upotrebe da obavi neke „narodne poslove“, pa će ga onda odbaciti i zameniti nekim pristojnijim i demokračnijim. Stvar se završila tako da je njih Milošević upotrebio i odbacio.

Zanimljivo je da Tadić smatra da se ništa novo nije desilo sa Miloševićem jer je „nasledio te šarlatane i udvorice“. Milošević se Tadiću svideo zbog

16 Ljubomir Tadić, *Izabrana dela*, tom VII, str. 221. Intervju Luki Mičeti za *Student*, 9. oktobar 1997.

17 Videti: *ibid.*, str. 680.

18 *Ibid.*, str. 680.

19 *Ibid.*, str. 339 (*Valter*, 23. mart 1989).

„brutalne iskrenosti“, kao „čovjek koji deluje vrlo ozbiljno“, tip je „savremenog političara“, ali smatra „da sa Miloševićevom politikom nemamo šanse“, da „Milošević ne može biti čovjek čija politika mora biti podržana“.²⁰ Na pitanje Dragana Bisenića, u to vreme novinara *Borbe*: „Mislite da je Milošević pogrešio?“, Tadić je dao sledeći odgovor: „Pogrešio je on višestruko. Ja mislim da on nije dorastao ovom istorijskom zadatku. Prejak je taj zadatak. Naš narod nije bio spreman za te izazove. Događaji su se tako brzo odvijali da jednostavno nikakva dobra taktika nije bila pronađena.“²¹

Tadić se posebno bavio stavom Kominterne i Komunističke partije Jugoslavije prema „srpskom pitanju“, da bi naglasio svu zloslutnost teze o „velikosrpskom hegemonizmu“ i štete koju je ta teza nanela srpskom narodu, stavivši ga na stub srama kao „ugnjetački narod“. U zastupanju tog stava ne bavi se realnim društvenim odnosima i procesima, nego u glavnim izjavama, rezolucijama i drugim propagandnim sredstvima.²² Na toj osnovi

20 Navedeni iskazi nalaze se u: Ljubomir Tadić, *Izabrana dela*, tom VII, str. 361, 463, 523. i 539.

21 *Ibid.*, str. 542 (intervju Draganu Biseniću, *Borba*, 21–22. novembar 1992). U svakom slučaju može se zaključiti da je Tadićev stav prema Slobodanu Miloševiću ambivalentan – i pozitivan i negativan. Takvim stavom Tadić se pridružuje masama koje kritikuje upravo zbog te ambivalentnosti: „Masa ogorčenih i nezadovoljnih traži neki izlaz u politici odmazde. Pazite, vođi ovog režima klicalo se od 'Slobo – slobodo' do 'Slobo – Sadame'. To je upravo karakteristično za ponašanje mase koja nekritički grede za svojim vođom. Ona ga čas slepo sledi, a čas slepo napada i mrzi. Ko garantuje da i ovi koji sada vode mitinge neće biti 'Sadam' u sledećoj, promenjenoj situaciji“ (*ibid.*, str. 517; intervju Slavoljubu Kačareviću, *Intervju*, 10. jul 1992). Mada je sâm pripadao opozicionoj Demokratskoj stranci, nije imao osobito mišljenje ni o opoziciji: „Današnji protivnici režima Slobodana Miloševića ništa ne rizikuju. Ovo je slab režim. A oni su 'junaci' bez rizika“ (*ibid.*, str. 518, u istom intervjuu).

22 Tako navodi izvod iz jednog govora Stjepana Radića u hrvatskom Saboru od 30. ožujka 1914, kada je izjavio: „naši Srbi imaju (se) priljubiti misli hrvatskoj i napustiti misao srpsku jer tko je prijatelj, misli srpskoj, taj je neprijatelj misli hrvatskoj“ (*Izabrana dela*, VII, str. 50 u napomeni 27). Na taj način mnogo toga se može dokazivati, ali ne i dokazati. Šta se sve može izvesti iz sledećeg postupka tog istog Stjepana Radića koji je uputio masu da ne demonstrira protiv Srba koji su braća i ne demolira njihove radnje, nego protiv mađarskih napisa na železničkoj stanici?! Bio je uhapšen i osuđen na šest meseci teške tamnice. List *Dubrovnik* je 7. septembra 1902. zabeležio njegovu izjavu pred sudom: „Na pretresu mu je predsednik senata stavio ovo pitanje: 'Vi ste prijatelj Srba?' Na to mu je Radić odgovorio: 'Ne, Hrvat ne sme Srbu biti prijatelj, to mu može biti Mađar. Ja sam isto što i Srbin, samo se zovem Hrvat.'“ Kojoj Radićevoj izjavi verovati – onoj u Saboru u kojem je bio zaštićen kakvim-takvim imunitetom, ili onoj na sudu koji ga je kaznio sa šest meseci zatvora? Paradoksalno, može se verovati obema, ali se ni iz jedne ne mogu izvlačiti dalekosežni zaključci kao što to Tadić čini. Stjepan Radić je pripadao većinskom tipu političara na Balkanu koji su, u zavisnosti od trenutne situacije, radikalno menjali svoja stanovišta, kako početkom dvadesetog, tako i početkom dvadeset

gradi svoju poziciju zaštitnika srpskog naroda od istorijskih nepravdi koje su mu nanesene. Tako dolazi do opšte pozicije svakog nacionalizma koji priznaje pravo na jednakost svakom narodu, ali traži ispravku nepravdi nanesenih vlastitom. U tom pogledu tradicionalni hrvatski i novokomponovani srpski nacionalizam su „sijamski bliznaci“.

Tadić je spadao u krug onih praksisovaca u čijem je delu veoma snažno bila izražena liberterska misao, koji su ideju čovekove slobode i slobodnog kritičkog mišljenja uzdizali veoma visoko. Prihvatao je staru mudrost da je prijateljstvo jedna od najvećih vrlina. U više navrata je ponavljao: „Nacionalno izživljavanje je postalo surogat za demokratiju“,²³ tvrdio da je režim naciokratije umesto demokratije posejao seme nacionalne diskriminacije. Nastupao je kao socijalist i demokrat. Odbacivao je ideju „demokratije bez naroda“. Bio je svestan da nacionalno buđenje ne mora da znači osvešćenje. Zalagao se za socijalističku revoluciju koja mora stati na put svim nepravdama. Zalagao se za kritički odnos prema društvu, jer je bez kritike društvo osuđeno na tupo umiranje i truljenje. Kritički se suočavao sa sociolozima-naciolozima Veljkom Rusom, Dimitrijem Rupelom, Muhamedom Filipovićem, na primer, da bi postepeno i sâm postao „nacionalni radnik“ koji nastoji da, od zapadnih mračnih sila koje gaze pravo i pravdu i jugoslovenskih separatista, zaštiti „ugroženo srpstvo“. Tadić je svojevremeno, 1971, tvrdio da je „nacionalna država, kao i nacionalni socijalizmi pouzdan grobar jugoslovenskog socijalizma“. Upravo taj stav ga je obavezivao da bude daleko delikatniji u odbrani „ugroženog srpstva“, koje je zaista bilo ugroženo pre svega politikom srpskog vođstva devedesetih godina, pa i podrškom koju su mu pružali mnogi intelektualci. Taj oprez i kritičnost su izostali, pre svega na štetu srpskog naroda koji je Tadić pokušavao da štiti. Izostanak te kritičnosti dovešće Tadića do stava da postoji konvergencija u politici između boljševizma i strategije Zapada, tako da se „proleterski internacionalizam“ prelio u proamerički meltingpotovski „mondijalizam“, a i politika beogradskog režima u odbrani srpstva je „kratkovida“. Od nekadašnjeg teoretičara odumiranja države Tadić se pretvara u nalogodavca i izdaje „trajan zadatak da se borimo za državu“: „Najdublji duhovni i politički interes nam nalaže da se nikada ne smemo odreći Kninske Krajine, Like, Banije, Korduna,

prvog veka. Moguće je, dakle, pronaći i potpuno suprotne njegove stavove, ali ostaje činjenica da su i Hrvati i Srbi imali velike političke koristi od saradnje i velike štete od međusobnih sukoba. Ovde je moguće dodati još jedan komentar: ono što političari sebi dozvoljavaju, filozofi Tadićevog formata ne bi smeli!

23 Ljubomir Tadić, *op. cit.*, str. 265 (intervju Benjaminu Perasoviću, zagrebački *Studentski list*, 3. siječanj 1988).

delova Slavonije, Srema i Baranje u kojima je vekovima živeo srpski narod u većini, kao ni gradova koji su pali pod hrvatsku i muslimansku vlast: Grahova, Glamoča, Drvara i Petrovca.“²⁴ Ne bi bilo ništa neobično u tome da se poznavalac Tadićevog dela nastalog u vreme postojanja *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole u čudu zapita – nije li reč o nekoj drugoj ličnosti?

Taj neočekivani „kopernikanski obrt“ akademika SANU Ljubomira Tadića, kao i svakako manje neočekivan Mihaila Markovića može se u izvesnoj meri pripisati i *duhu vremena*. Naime, potreba da se SANU „izjasni“ o stanju i položaju srpskog naroda i države, nastala je izgleda kao izraz *duha vremena*. Tom „izjašnjanju“ Marković je dao veliki doprinos, daleko veći nego Tadić. U to vreme nastao je i Slovenački nacionalni program, koji je grupa intelektualaca objavila u Ljubljani, u svom časopisu *Nova revija*, br. 57/1986. Mnogi dokumenti političkih organa u Hrvatskoj i Bosni, na primer, izražavali su isti duh, kao i pomenuta dva dokumenta.²⁵ Pri tome treba imati u vidu da je sadržina oba „nacionalna dokumenta“, koja je u osnovi nabranje poteškoća u privrednom i javnom životu Slovenije i Srbije i nikada ozbiljno nije bila analizirana, u prvi mah naišla na oštre osude i u lokalnoj i u široj jugoslovenskoj javnosti. I dok je slovenački nacionalni program realizovan, a njegovi akteri zauzeli značajna mesta u strukturi političke moći nezavisne slovenačke države, idejni i stvarni tvorci Memoranduma SANU (ne svi!) postaće bliski partiji i režimu Slobodana Miloševića (M. Marković, A. Isaković, K. Mihailović), ali će i SANU i taj „nedovršeni dokument“ biti snažno stigmatizovani.

Postaće i sredstvo i cilj ratnohuškačke propagande u svim zaraćenim stranama i doprineće produbljenu jaza i neprijateljstava među balkanskim narodima. *Memorandum* SANU je postao oruđe u rukama Miloševićeve propagande i onih krugova u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koji su od Srba kao „nebeskog naroda“ i „srpstva“, kao „odbrane vekovnih srpskih ognjišta“ napravili profesiju. Stradanja ne samo susednih, nego i srpskog naroda, ti su „Srbi po profesiji“ iskoristili za pljačku i ratno profiterstvo. Naravno da su taj „poklon“ hrvatski i bošnjački nacionalistički krugovi obilato koristili u svojoj ratnoj propagandi i „proizvodnji“ mržnje prema srpskom narodu. Odgovornosti dvojice akademika SANU Tadića i Markovića

24 Uporediti: Ljubomir Tadić, „Između čekića i nakovnja“, u: *Srpski duhovni prostor*, Nova Evropa, Beograd, str. 38. (Brošura, bez godine izdanja, sadrži kratke priloge Mihaila Markovića, Petra D. Mandića, Milivoja Nadaždina i Ljubomira Tadića.)

25 Videti, na primer, „Islamsku deklaraciju“ Alije Izetbegovića, dokumente nastale u okviru „maspoka“, „hrvatskog proljeća“, čeprkanje Save Brkovića i Špire Kulišića po etnogenezi Crnogoraca, a i obnovu duha VMRO u Makedoniji.

svakako nisu podjednake i svakako nisu ni najveće, ali su ovde pomenuti kao oni predstavnici praksis orijentacije čiju je promenu osnovnog stava najjednostavnije uočiti. To se posebno može pokazati ako se analiziraju javne delatnosti, nastupi i tekstovi Mihaila Markovića.

Za razliku od Tadića, čiji su odnosi sa ljudima bili često obojeni snažnim, bilo pozitivnim bilo negativnim emocijama, njegov kolega Mihailo Marković bio je čovek daleko šireg „svetskog iskustva“ i precizno doziranog stupnja samokontrole u kontaktima s ljudima, koji je zavisio od mesta na koje je smeštao pojedince na svojoj hijerarhijskoj lestvici. To mu je omogućavalo da prema nekim ljudima bude strašno oštar a prema drugima dozirano „umiljat“. ²⁶ U svakom slučaju, Marković je bio jedna od ključnih figura među beogradskim saradnicima u urednicima *Praxisa*, i u međunarodnim filozofskim krugovima svakako – može se slobodno reći – najpoznatiji! Danas već davne 1974. objavio je na engleskom jeziku zapaženu knjigu *From Affluence to Praxis, Philosophy and Social Criticism* za koju je predgovor napisao Erih From. Bio je to verovatno vrhunac njegovog truda da stekne, u to vreme ne nezasluzen, ugled među kolegama u zapadnim, pre svih američkim filozofskim krugovima, kao prominentni praksisovac. ²⁷

Svoj kratki, ali nadahnuti predgovor Erih From počinje konstatacijom dve jednostavne činjenice: prva, pre 1940. Jugoslavija je bila malo poznata izuzev kao deo tegoba na Balkanu; druga, posle Drugog svetskog rata, u kontekstu sukoba sa Staljinom jugoslovenska marksistička škola obnovila je Marksove ideje i njihovo istinsko značenje. Ti marksisti nisu govorili o „socijalizmu s ljudskim licem“, jer su znali da socijalizam nema samo ljudsko lice nego i ljudsko telo.

From ističe da nema nameru da idealizuje jugoslovensko društvo i da zbog mnogih činilaca „jugoslovenski socijalni sistem nije tako uspešan kako

26 Ovu opasku ne bi trebalo krivo shvatiti. Marković nije bio – kako bi rekao Rudi Supek – „biciklista“: osoba koja se saginje prema onima „gore“ i gazi prema onima „dole“. Znao je biti veoma oštar prema onima „gore“ i veoma „umiljat“ prema onima „dole“. Nije bio „poltron“, bio je snažna ličnost, izuzetnog, „šahovskog“, pamćenja, beskrajno uporna i veoma vešta u javnom nastupu. Problem je bio u tome što su njegovi – neka ovde bude upotrebljen opet šahovski izraz – *previdi* bili najčešće sračunati, namerni!

27 Do te odrednice Markoviću je očigledno veoma stalo, pa tako u prvoj knjizi sećanja *Juriš na nebo* opisuje jedno majsko veče u Parizu 1968. kada su studenti na Bulevaru Sen Mišel pravili barikade: „Lisjen Goldman je prišao jednoj drugoj grupici mladih ljudi. Iznenaden što ga ne prepoznaju, predstavio se: 'Ja sam Lisjen Goldman. Ovo je veliki svetski poznati marksist, Herbert Markuze. A ovo je jugoslovenski revolucionar i član redakcije *Praxisa* Mihailo Marković'. Valjda je očekivao da ćemo na licu mesta upriličiti neki mali miting“ (Mihailo Marković, *Juriš na nebo, Sećanja*, Knjiga prva, Prosveta, Beograd 2008, str. 30).

bi se mnogi prijatelji Jugoslavije nadali. Mala i relativno siromašna zemlja, okružena visokorazvijenim zemljama s kojima treba da ima ekonomske odnose, predmet je mnogih ekonomskih i ideoloških uticaja koji deluju na njen razvoj. Razlike u jeziku, tradiciji, a posebno u ekonomskom razvitku čine unifikaciju raznih delova Jugoslavije otežanom netrpeljivostima i nacionalizmom. Jugoslovenski filozofi su razumeli ove razloge veoma dobro. Oni imaju vere u socijalizam i jugoslovenski put u socijalizam. Zbog toga oni nisu prihvatili funkciju da budu apologeti grešaka i slabosti jugoslovenskog sistema već su zauzeli stav koji je fundamentalan za marksističkog filozofa – kritički stav. Sledili su vlastiti put mišljenja sa velikom hrabrošću, dostojanstvom i umnošću i zbog toga su bili izloženi kritici u vlastitoj zemlji. Ali to govori da su u duhu jugoslovenskog sistema, nezavisno od lomova i sukoba, oni delovali produktivno, ne samo svojim pisanjem već takođe kao univerzitetski nastavnici i kontinuiranim organizovanjem ljetne škole u Korčuli koja godinama okuplja jugoslovenske, evropske i američke marksističke filozofe u raspravama o značajnim problemima marksizma i socijalizma. Štaviše, *Praxis*, internacionalni časopis koji sadrži prevode priloga na engleski, francuski i nemački objavljenih u jugoslovenskom izdanju *Praxisa*, veoma je poznat u svetu i daje sliku o životnosti jugoslovenske škole marksističke filozofije.²⁸ Na kraju, From ističe jednu od vrednosti škole: ona nema zvezde, nema vođu, a Marković je samo jedan od vodećih članova te škole.

Marković u svom predgovoru piše da knjiga sadrži radove napisane 1968. i 1969. a većina je nastala na osnovu predavanja na Mičigenskom univerzitetu, u jesen 1969. i u proleće 1970. godine. Kao da *proriče* svoj budući razvoj kada ističe da je „marksist“, ali da to treba uzeti *cum grano sali*.²⁹ I zaista, osamdesetih, naročito devedesetih godina prošlog veka, pa sve do kraja života prešao je ogroman put od eminentnog praksisovca do ideologa „socijalizma“ nacionalnog usmerenja u Srbiji, potpredsednika (nacionalne) Socijalističke partije Srbije Slobodana Miloševića i aktivne saradnje sa Srpskom radikalnom strankom Vojislava Šešelja i bivšim radikalima Tomislava Nikolića.

28 Mihailo Marković, *From Affluence to Praxis, Philosophy and Social Criticism*, with a Foreword by Erich Fromm. University of Michigan Press 1974, pp. 265. Citirano mesto je na str. VII–VIII.

29 Knjiga, pored Fromovog predgovora i Markovićevog uvoda „Principi kritičke socijalne filozofije“, sadrži sledeća poglavlja: 1) Kritička društvena teorija u Marksa, 2) Mogućnosti radikalne humanizacije u modernoj industrijskoj civilizaciji, 3) Tehnostrukture i tehnološke inovacije u savremenom društvu, 4) Ekonomizam ili humanizacija ekonomije?, 5) Principi politike u liberalizmu, fašizmu i socijalizmu, 6) Pojam revolucije, 7) Novo humano društvo i njegova organizacija.

U svojim radovima, intervjuima i drugim javnim iskazima Mihailo Marković insistira na dve konstante svog životnog opredeljenja. Prva je do-sledno levičarsko, socijalističko, političko i idejno opredeljenje, a druga je njegova težnja da se pre svega bavi naučnim, filozofskim radom. Nijedan od ta dva njegova osnovna stava nije neosnovan i Marković ih je mogao snažno dokumentovati, ali je pitanje koje rezolutno odbija da promisli, da li su to zaista konstante njegovog života ili postoje ponekad i dramatična odstupanja, pa i prelasci „na drugu obalu“.

Politički je opredeljen od petnaeste godine, a u gimnaziji je sa sedamnaest postao član SKOJ-a: „Tripit sam bio politički aktivan, doživljavao razočarenja, zatim se isključivo bavio naukom i imao duge pauze. Prvi put je to bilo za vreme rata... Drugi put je to bilo u vreme novog programa SKJ, zamaha samoupravnog procesa poznih pedesetih godina, do takozvane privredne reforme i represije nad Praksisom 1968. godine. Najzad, treći put, kada je ukinut partijski monopol Saveza komunista i kada je osnovana nova, Socijalistička partija. Tome je prethodila reforma političkog i ekonomskog sistema 1989. godine... Ipak sam još jednom pokušao, zaista poslednji put, i to na određeno vreme. Godine 1995. sam se definitivno povukao i od tada sam politički angažovan kao vanstranačka ličnost.“³⁰

Želja za bavljenjem naukom bila je nesumnjivo velika, ali njegov javni, politički angažman nije bio ništa manje snažan. Ako je prvi takav korak skojevca i partizana, antifašiste bio samorazumljiv, druga su dva perioda snažnog političkog angažmana posmatraču sa strane međusobno veoma kontradiktorna, mada Marković nije želeo u tim svojim aktivnostima da vidi bilo kakvu kontradikciju.³¹

Naime, drugi period izrazitog društvenog i političkog angažovanja trajao je od kraja pedesetih godina do napada na *Praxis* i nestanka časopisa s javne scene i isključenjem osmoro nastavnika Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu januara 1975. godine. U prvom delu tog perioda do „lipanjskih gibanja“ '68. bio je član fakultetskog i Univerzitetskog komiteta Saveza komunista, upravnik Odeljenja za filozofiju i sociologiju i dekan

30 Miloš Jeftić, *Paralele Mihaila Markovića*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2000. str. 163. Povodom svog članstva i visoke funkcije u Miloševićevoj Socijalističkoj partiji Srbije, Marković izriče tri samopohvale: 1) da je Program SPS-a pisao sâm; 2) da od SPS-a nikada nije uzeo nijedan dinar i da je uvek izbegavao bilo kakve lične intervencije za prijatelje i poznanike i 3) da je znajući kakve mogu biti posledice, ušao u veliku polemiku sa Mirjanom Marković 1994, ali se u SPS-u održao i otišao tek godinu dana kasnije, kada je ozbiljne kritičke zamerke pred celim Glavnim odborom stavio i samom Slobodanu Miloševiću.

31 Uporediti: Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 163.

Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, član mnogih saveta. Postao je i dopisni član SANU. Bio je duboko etabliran u sistem, „Partija“ je računala na njega, ali je on sâm najviše računao na sebe i za sebe.³²

Moguće je da neko misli da članstvo u Savezu komunista, a posebno članstvo u fakultetskom i univerzitetskom komitetu, nije politički angažman, da biti član brojnih saveta i delegat na partijskom kongresu nije oblik političkog angažovanja. Kao da zastupa takav stav, Mihailo Marković svoj politički angažman povezuje sa odbranom osnovnih nacionalnih interesa i vremenom kada socijalno pitanje, a ne pitanje demokratije, izbija u prvi plan.

A kada je reč o praksisovcima i odbrani osnovnih nacionalnih interesa, neophodno je voditi računa o nekim elementarnim činjenicama. U promenjenim istorijskim okolnostima u tragičnom procesu raspada Jugoslavije, ni Gajo Petrović, ni Rudi Supek, ni Branko Bošnjak, ni Predrag Vranicki, koji su živeli u Zagrebu, nisu do poslednjeg daha nikada podržali hrvatski nacionalizam, partiju i/ili vlast Franje Tuđmana. To nisu činili ni Milan Kangrga ni Ivo Kuvačić. A ni u Beogradu to nisu činili Andrija Krešić, Miladin Životić, Nebojša Popov, Zagorka Golubović, na primer, ali i mnogi drugi. Mnogi intelektualci u Zagrebu nisu nikada podržali hrvatski nacionalizam, partiju i vlast Franje Tuđmana, niti je veliki broj intelektualaca u Beogradu podržavao srpski nacionalizam, populizam i politiku Slobodana Miloševića. Nažalost, neki od uglednih praksisovaca nisu se uspele odupreti zovu „jerihonskih“ nacionalističkih truba. Tako je Mihailo Marković bio ne samo *Partaigenose* Slobodana Miloševića, nego i potpredsednik i ideolog njegove partije. Sveta Stojanović je, istina kratko vreme, bio savetnik Dobrice Ćosića kao predsednika SRJ, a Dragoljub Mićunović među prvima koji su pozvali Karađorđeviće da se vrate u Srbiju.³³ Niko od ključnih zagrebačkih praksisovaca nije podržavao bilo koju stranu u „bosanskom ratu“, dok je Ljubomir Tadić bio, takođe kratko vreme, član nekakvog Senata

32 Zanimljivo je ovde pomenuti jedno svedočenje Zagorka Golubović povodom studentskog pokreta '68: „Ni većina vlastodržaca nije se usuđivala da uđe u zgradu fakulteta. Pamtim dolazak Latinke Perović i Miloša Minića, koji su, navodno, pristali na pregovore, a u stvari došli da nas nagovore da se povučemo. Bilo je i naših emisara koji su došli da pregovaraju sa političarima, a među njima najpopustljiviji je bio Mihailo Marković.“ Videti: Zagorka Golubović, *Živeti protiv struje*, Krug, Beograd 2001, str. 57.

33 Svetlana Knjazez svedoči da je to Mićunović uradio protiv svog uverenja: „Demokratska stranka je na insistiranje Borislava Pekića i Radeta Stojanovića preduzela inicijativu da zamoli princa Tomislava Karađorđevića da on bude kandidat za predsednika Srbije. Mićunović se s tim apsolutno nije slagao... Uprkos tome što nije bio za to, Mićunović je poslušao stranku i otišao na razgovor sa Pekićem i još nekima. Nije nametao svoju volju.“ Videti: Svetlana Knjazez Adamović, *Polemike političke i filozofske*, Službeni glasnik, Beograd 2008, str. 126–127.

Biljane Plavšić.³⁴ Dok je Milan Kangrga javno osudio Tuđmanov lični napad na Gaju Petrovića (što svakako nije bilo bez velikih ličnih rizika u to vreme), i najoštrije osuđivao spaljivanje knjiga štampanih ćirilicom i knjiga srpskih pisaca i zbog toga bio povlačen po sudovima, dotle je Mihailo Marković podnosio referat na Kongresu srpskih intelektualaca, a Srpska akademija nauke i umetnosti, čiji je Marković bio ugledni član, prisetila se tek nakon deset godina da jednim mlitavim saopštenjem reaguje na spaljivanje knjiga u Hrvatskoj.³⁵ Ni Markovićevo uopšteno zapažanje u sećanjima *Juriš na nebo*, da su Hrvati „jedva čujno obavljali svoje nacionalne poslove“, ne može da izdrži suočavanje sa realnošću. Mnogi, ne svi, Hrvati su to radili veoma glasno i javno, ali svakako *ne i njegove bivše kolege, praksisovci, zagrebački*

34 U analizi „Disidentska etika i duh kapitalizma“ objavljenoj na jednom internet-portalu, nepotpisani autor(i) praksisovsku disidentsku poziciju označavaju na sledeći način: „...u okvirima filozofsko-humanističke misli u Jugoslaviji počev od polovine 1960-ih godina, Praxis sa svojim seminarom na Korčuli, bio oličenje disidentske aktivnosti i intelektualne kritike kako Titovog režima tako i socijalizma uopšte. Upravo se u ispitivanju mogućnosti humanističko-marksističke kritike socijalizma nalazila velika privlačnost praxis-škole za levo orijentisanu akademsku javnost na Zapadu. Istini za volju, nisu samo levičari pokazivali entuzijazam prema oštrini ove kritike, ali detaljnije bavljenje tim pitanjem već spada u domen razmatranja buržoaskog ukusa prilikom izbora oružja korišćenog u Hladnom ratu.“ A zatim nastavljaju: „Pošto nam se ne čini saznajno korisnim analiziranje etnocentrističkih sadržaja kojima su okvire svog šovinističko-humanističkog delovanja od druge polovine 1980-ih ispunili saradnici Praxisa poput srpskih filozofa Mihaila Markovića i Ljubomira Tadića, ovde ćemo razmotriti jedan aspekt levo orijentisanog, kosmopolitsko-slobodarskog nasleđa praxis-škole. Naime, s početkom jugoslovenskog rata, iz euforične, u nacionalizam uletele mase srpskih kritičkih intelektualaca koji su tokom osamdesetih tvorili jedinstven opozicioni front boraca za građanska prava, izdvojila se manja grupa (među kojima su bili i angažovani praksisovci Miladin Životić, Zagorka Golubović, Božidar Jakšić, Nebojša Popov...) koja je smatrala da status intelektualca obavezuje na javnu osudu politike šovinizma, rata i zločina. Predstavljajući se kao dosledna moralna alternativa dominirajućem diskursu u Srbiji, ova grupa je istupila pod imenom 'Druga Srbija'. Ta i takva 'Druga Srbija' imala je za cilj da promoviše liberalne i antinacionalističke vrednosti jedne intelektualno odgovorne, 'građanske i evropske' Srbije. Ovaj obnovljeni pokušaj zauzimanja disidentske pozicije, ostao je uglavnom neprepoznat među masama i, u suštini, depolitizovan. Depolitizacija je posledica moralizatorskog odnosa ovih intelektualaca prema pojavi nacionalizma i rata u datom istorijskom momentu; u krajnjoj liniji, posledica nedostatka razumevanja za koherentnost procesa u kome građansko društvo i liberalna država ne mogu ni imati drugi legitimizacioni okvir izuzev nacionalističkog, i gde se kroz ratne sukobe rešavaju, ranije prevaziđena, pitanja državnog suvereniteta, a ujedno kreira i nova klasna struktura u procesima 'postsocijalističke tranzicije'“. F:\SK ASI-MUR – CK ACI-MYP – CS IAS-AIT – UC ASI-IWA „Disidentska etika i duh kapitalizma“, 9. januar 2006.

35 O tome više videti u: Božidar Jakšić, „SANU o nacionalnim i državnim interesima: Akademija na mlakoj vatri (ne)podnošljive klonulosti“, u: Dragica Vujadinović (ur.) *Između autoritarizma i demokratije*, CEDET, Beograd 2007, str. 215–239.

filozofi i sociolozi. Zbog snažnog antinacionalističkog stava zagrebački praksisovci su u većinskom javnom mnjenju Hrvatske bili žestoko stigmatizovani.

Za pomeranje Markovićevog stanovišta od internacionalne i jugoslovenske pozicije ka nacionalnoj, srpskoj, ka promociji energičnijeg zahteva srpskog naroda za ravnopravnošću, karakteristično je jedno njegovo sećanje na neformalni razgovor „nacionalnih radnika“ Slovenije i Srbije u proleće 1986. u Ljubljani. Sa „srpske“ strane u razgovoru su učestvovali Dobrica Ćosić, Ljubomir Tadić i Mihailo Marković, a sa „slovenačke“ Taras Kermauner, Tine i Spomenka Hribar, Dimitrij Rupel, a možda još neko. Marković je u zaključku svog izlaganja, nakon obilja statističkih podataka bio decidan da „Jugoslavija ne može opstati na principu slabe, podeljene i ponižene Srbije“,³⁶ upotrebjenom u tekstu „Jugoslovenska kriza i srpsko pitanje“. Tada je još uvek u praksisovskom duhu slovenačke sagovornike tretirao kao nacionaliste bez primisli da u najskorijoj budućnosti može i sam da zastupa stavove koje je tada oštro kritikovao. Neka ovde bude ostavljeno po strani pitanje o karakteru „razgovora“ neformalnih „predstavnika“ srpskog i slovenačkog (ali i bilo kojih drugih) naroda – šta ti razgovori znače i koja im je svrha. Značajnije je osvrnuti se na Markovićeve prigovore slovenačkim „predstavnicima“.

Prigovarao im je delimično u praksisovskom duhu na sledeći način: „Kako se može biti nacionalno biće a ne biti, pre svega, *ljudsko biće*? Da bi se mogao naučiti nacionalni jezik, mora se raspolagati opštom sposobnošću da se nauči *bilo koji* jezik; da bi se oformila i stekla nacionalna kultura, morala je postojati ljudska kultura milenijumima pre nego što je nastala bilo koja nacija, jer pojedinac mora imati bogate umne i čulne dispozicije za percepciju bilo koje kulture. Oslobođenje čoveka nije samo 'vraćanje sopstvenoj nacionalnoj kulturi' već stvaranje uslova za autonomnu realizaciju ljudskih moći i sposobnosti. Nacionalna emancipacija je samo jedna od dimenzija opšte ljudske emancipacije. Kada se sve to negira, dolazi do borniranosti koja se zove 'nacionalizam'. U najboljem slučaju, nacionalizam je defekt mišljenja, svojevrсни daltonizam: sve boje sveta svode se na jednu – nacionalnu, sva bogatstva odredaba ljudskog bića svode se na jednu – na vrlo realnu i *bitnu* činjenicu da je on, pored ostalog i biće nacije. Za ovu jednostranost se može imati razumevanja onda kada nastane iz teškog istorijskog iskustva, iz brige i patnje, i kad ljubav prema svojoj naciji nije praćena mržnjom prema drugim nacijama. U protivnom, ona postaje 'šovinizam' i onemogućava život u bilo kojoj zajednici naroda. Posebno maligni

36 Mihailo Marković, *Izabrana dela*, knjiga 7, str. 311.

oblik ovog sindroma je 'nacizam' – vera u potrebu apsolutne homogenosti (besklasnosti, monolitnosti) svoje nacije, u neophodnost etničke čistote prostora u kome živi, u sudbinsku opravdanost agresije u odnosu na druge nacije. Slovenački nacionalizam u prošlosti nije imao ovakve agresivne oblike – što se ne bi moglo reći za sve druge jugoslovenske narode. Nesreća je, međutim, što on danas sebe pokušava da ojača i legitimiše podržavajući jedan drugi nacionalizam, čiji je nosilac isto tako mali narod, ali koji je po svojoj prirodi daleko militantniji i zloćudniji.³⁷ Zanimljivo je da Marković u belešci o nastanku ovog teksta na kraju ovog toma *Sabranih dela*³⁸ navodi da je razgovor „održan u jednoj krčmi u predgrađu Ljubljane“. Istina, nije naveo i ime te krčme – *PRI MRAKU*. Krčma možda i nije bila „balkanska“, ali kasniji razvoj događaja potvrdio je šta se dešava kada se u „balkanskoj krčmi“ pogase svetla i nastane *mrak*.

Osvrćući se na pređeni životni put, svojim sećanjima Marković je dao dramatičan naslov „Juriš na nebo“, tvrdeći da ta metafora ima „dvostruki simbolički smisao: nacionalni i opštjeljudski“.³⁹ Nejasno je da li je u nacionalnom smislu sebe smatrao „srpskim kosovskim vitezom“, ali je nacionalni smisao te metafore povezao upravo sa srpskim (i svojim) „jurišom na nebo“. Već je pomenuto da je po vlastitom određenju bio „marksist... cum *grano sali*“. Opštjeljudski simbolički smisao „juriša na nebo“ otkrio je, u skladu sa Markovom metaforom koja se odnosila na „Parisku komunu, prvu radničku, samoupravnu vlast u istoriji“.⁴⁰ U širokom dijapazonu od Kosovskog boja 1389. do Pariske komune 1871. na srpskoj, nacionalnoj strani te metafore video je i obrise svog „juriša na nebo“ od „ustanka nenaoružanog srpskog naroda 1941. do, takođe bez oružja i ijednog saveznika, otpora srpskog naroda „agresiji Severoatlantskog saveza“ na Srbiju 1999. godine.

Svoj život Marković je sagledavao, narodnim jezikom rečeno, kao „borbu neprestanu“: „Padalo se pa zatim opet uspravljalo. Bili smo odstranjeni

37 *Ibid.*, str. 307–308.

38 *Ibid.*, str. 393.

39 Mihailo Marković, *Juriš na nebo, Sećanja*, knjiga 1, str. 5. Naravno, neće propustiti priliku da neistomišljenicima među srpskim intelektualcima uputi reči prekora: „Pojedini otuđeni i cinični srpski intelektualci podrugljivo govore o svom narodu kao o 'nebeskom'. U stvari, nebo je ovde simbol za duhovne vrednosti, pre svega za moral.“ Inače, u jednoj euforiji izneverenih očekivanja podrške jevrejskih intelektualaca Srbima u „trećem balkanskom ratu“ krajem prošlog veka, kompozitor i član SANU-a Enriko Josif je u javnost uveo metaforu o Srbima i Jevrejima kao „nebeskim narodima“. Ta metafora je na početku ratova na Balkanu i hodočašća srpskih intelektualaca u Izrael, posle izneverenih očekivanja o pomoći bratskog „nebeskog“ jevrejskog naroda, polako padala u zaborav, i danas se skoro i ne čuje.

40 *Ibid.*, str. 5.

s univerziteta 1975, zatim vraćeni 1981. *Praxis* je bio ugašen, zatim obnovljen kao međunarodni časopis.⁴¹ Svoj povratak u zemlju, 20. aprila 1973, smatrao je prelomnim trenutkom koji su strani diplomati ocenili kao predstojeće sigurno hapšenje, a autor kao kretanje „pravo zveri u čeljust“.⁴² Ni na koji način nije želeo da bude disident, jer bi, da je ostao u Americi, bio dvostruko osuđen „od svoje zemlje i od države i naroda“.⁴³ Okrenuo se Srbima i Srbiji i začudio se kada su mu „brojni prijatelji... nestali preko noći“.⁴⁴ Ni jedan jedini trenutak nije se zapitao šta je to radio, s kojim idejama je nastupao u javnosti, da ga brojni prijatelji napuste „preko noći“.⁴⁵

Kraj dvadesetog veka obeležili su procesi radikalnih promena u centralnoj i istočnoj Evropi koji mnogi označavaju teorijski nedovoljno artikulisanim izrazom – *tranzicija*. U tim procesima transformisale su se i mnoge ličnosti, bile toga svesne ili ne. Marković je u tim procesima voleo da naglasi svoje dosledno levičarsko opredeljenje, mada mnogi njegovi stavovi to ozbiljno dovode u sumnju, a rezultati politike partije kojoj je pisao program to veoma ubedljivo demantuju. Svakako da se programi političkih partija često veoma razlikuju od realne partijske politike i njenih rezultata. I Marković se u tim procesima menjao. Sve više je postajao skeptičan i prema vlastitom jugoslovenstvu i prema Jugoslaviji: „Dugo smo sebe nazivali Jugoslovenima. Tako

41 Mihailo Marković, *Juriš na nebo, Sećanja*, knjiga 1, str. 7. Ovo je jedno od bitnih mesta Markovićeve nove pozicije: *Praxis* i *Praxis International* Marković vidi u jedinstvenom nizu i nijednog trenutka se ne pita kako i zašto zagrebačke kolege, sa izuzetkom Rudija Supeka, odbijaju da na bilo koji način sarađuju s novim časopisom. Gašenje *Praxis Internationala* i saopštenje uredništva tim povodom svakako demantuju Markovićevo uverenje o kontinuitetu!

42 Uporediti: *ibid.*, str. 12.

43 *Ibid.*, str. 22.

44 *Ibid.*, str. 14. To mu nije smetalo da ostane uporan u tvrdnji da je dosledni levičar, ali da je prema svojim osnovnim ubeđenjima postao nešto skeptičniji: „Moj vrednosni sistem se više neće bitno menjati. Ali te vrednosti u koje sam verovao tokom celog života – od sedamnaeste do osamdeset četvrte godine (u trenutku kad ovo pišem) – promenile su status. Nekad sam ozbiljno mislio da će se po njima život uređivati odmah posle pobede Revolucije i završene obnove. Sad znam da su to trajni utopijski ljudski ideali, dakle, samo optimalne mogućnosti uređenja ljudskog života u neodređenoj budućnosti, ukoliko čovečanstvo izbegne svoje kolektivno samouništenje. Jedna od vrednosti koje su potpuno iščezle s nekadašnje liste je *bratstvo*. I to ne samo zato što smo mi Srbi imali tako loše iskustvo s tom centralnom parolom avnojevske Jugoslavije. Neka od 'braće' su se pokazala kao najgori dušmani.“ Mihailo Marković, *Juriš na nebo, Sećanja*, knjiga 1, str. 456.

45 Jedna saradnica u zajedničkom javnom delovanju, Zagorka Golubović, tim prijateljima nije znala da objasni Markovićevu transformaciju: „Gde god sam bila u inostranstvu zajednički prijatelji su me pitali da objasnim 'Slučaj Mihaila Markovića', koji je od 'praxisovca' postao zapaženi nacionalista i jedno vreme ideolog SPS-a. Nisam mogla da im dam nikakav odgovor.“ Zagorka Golubović, *Živeti protiv struje*, Krug, Beograd 2001, str. 100.

smo se i identifikovali. Negovali smo jednu filozofiju koja je, zaista, bila internacionalna i koja je izbegavala da se izjašnjava o nacionalnim problemima, odnosno koja uopšte nije htela da analizira kakve su nepravde učinjene u prošlosti i koja se, takođe, nije bavila nacionalnom tradicijom jednog ili drugog naroda.⁴⁶ Ugledni praksisovski filozof i Jugosloven preobrazio se ne samo u Srbina nego i u srpskog „nacionalnog radenika“.⁴⁷

Ovaj „obrat“ Mihaila Markovića kojem „pridružuje“ i Ljubomira Tadića, Zagorka Golubović u svojim sećanjima opisuje u kratkom poglavlju „’Desno skretanje’ mojih prijatelja“, na sledeći način: „Odlučnije svrstavanje mojih prijatelja Mihaila Markovića i Ljube Tadića uz nacionalizam osetilo se nešto kasnije. Na jednom skupu u Akademiji, na kojem se raspravljalo o situaciji na Kosovu, Mihailo je zastupao tvrdo nacionalističko stanovište kroz ideju da je od demokratskih procesa primarnije ostvarenje srpskih interesa. Takvom shvatanju oštro smo se suprotstavili Boža Jakšić i ja (objavljeno u ’Gledištima’), što, naravno, nije pokolebalo Mihaila, koji je već bio na putu da zaplovi vodama Slobodana Miloševića. Ono što me naročito iznenadilo i zbolelo bilo je Ljubino pristajanje uz nacionalizam, u potpunoj suprotnosti njegovoj knjizi ’Da li je nacionalizam naša sudbina?’ u kojoj je veoma argumentovano, kao što je uvek činio u svojim raspravama, dokazivao da je nacionalizam pošast protiv koje se demokratske snage moraju odlučno boriti.“⁴⁸

S političkom krizom 1968, posebno s pobunom Albanaca na Kosovu te godine, Marković povezuje i „početak nacionalnog osvešćenja“ – moglo bi se slobodno dodati *vlastitog*.⁴⁹ Na tom putu bio je impresioniran književnim

46 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 83.

47 Istini za volju, ponekad je pokazivao da je svestan ograničenja nacionalističke pozicije. Tako je u razgovoru s Milošem Jeftićem na sledeći način okarakterisao nacionalni moral: „Kada govorimo o nacionalnom moralu, kako ga vi spominjete, mislim da to i nije, u pravom smislu reči, moral. Nacionalista ne smatra da i drugi imaju pravo da čine njegovom narodu ono što njegov narod čini drugima. Dakle, tu nema univerzalizovanja, već postoji partikularni egoizam. Otuda, nacionalni partikularizam isključuje univerzalnost i baš zato bi se moglo reći da ne postoji neki čisto *nacionalni moral*“ (Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 94–95). Verovatno je da su ga ovakvi povremeni iskazi držali u uverenju da je njegovo životno opredeljenje koherentno od rane mladosti do poznih godina života.

48 Zagorka Golubović, *Živeti protiv struje*, Krug, Beograd 2001. str. 98.

49 Mihailo Marković, *Juriš na nebo, Sećanja*, knjiga 1, str. 79–89. Zašto je umesno dodati ’vlastitog’? Svoj govor u Sali narodnih heroja na Beogradskom univerzitetu 1966. protiv američke agresije u Vijetnamu, Marković povezuje sa zbivanjima krajem devedesetih godina dvadesetog veka: „...govorili smo isto ono što bismo rekli ovih dana: o arogantnosti i licemerju velike sile koja uništava mnogo manji narod tobože u ime demokratije, slobodnog sveta i ljudskih prava“ (*ibid.*, str. 109). Marković je, dakle, naknadno shvatio da

delom Dobrice Ćosića, za koga piše da je „moj ratni drug vodeći pisac moje generacije“, pa odmah dodaje: „Zbližili smo se kad smo pokrenuli *Praxis*, čiji je značaj on odmah shvatio.“⁵⁰ Tih nekoliko stranica ispunjene su lamentom nad sudbinom Srbije, veličanjem uloge Dobrice Ćosića, isticanjem značaja Srpske književne zadruge i obnavljanja *Srpskog književnog glasnika*. Naime, Marković je postao član uprave SKZ-a i bio spreman na saradnju s obnovljenim *Glasnikom*. U toj tački je, prema sopstvenoj tvrdnji, počeo njegov razlaz s kolegama iz *Praxisa*; prvo s nekim od beogradskih kolega: „Tu sam se razišao s nekim mojim kolegama iz beogradskog dela *Praxisa*. Smatrao sam da *Srpski književni glasnik* treba obnoviti. Bio sam spreman da saradujem u njegovoj filozofskoj rubrici. Moji drugovi (na primer, Mićunović, Zaga Golubović, Arandžević) smatrali su da bi ovakav časopis verovatno dobio nacionalistički karakter i da bi time bila ugrožena jedna dosledna leva pozicija.“⁵¹

Tačno je, istorijska šansa je propuštena, ali ostaje otvoreno pitanje ko je sve tome doprineo. Marković se okrenuo jednom tipu nacionalnog „socijalizma“, postavši ideolog Miloševićeve Socijalističke partije Srbije. U procesu raspada Jugoslavije otvorio je mogućnost „trećeg rešenja“ koje 1991. u članku „Budućnost našeg društva, njegove nauke i umetnosti“ ovako formuliše: „Ako do dogovora o Jugoslaviji ne dođe, druga moguća opcija je federativna zajednica Srbije, Crne Gore, Makedonije, Bosne i Hercegovine i Krajine. Ukoliko bi bosanski muslimani i Makedonci odbili da ostanu u takvoj federativnoj zajednici, preostala bi treća opcija: samostalna država srpskog naroda u koju bi ušle Srbija, Crna Gora, srpski deo Bosne i Hercegovine i Krajina.“⁵² Možda se u ovom *pomaku* u uverenjima Mihaila Markovića, i ne

je već te daleke 1966. godine stajao čvrsto na braniku nacionalnih interesa. Na drugom mestu će svoje nacionalno osvešćenje u sećanjima povezivati sa događajima iz detinjstva i jedan razgovor s ocem. Videti: *ibid.*, str. 415–416.

50 *Ibid.*, str. 84. Ostaje nejasno da li to znači da je i pokretanje *Praxisa* doprinelo Markovićevom nacionalnom osvešćenju.

51 *Ibid.*, str. 88. Pa šta! Marković nalazi „logično“ rešenje: „Ne može se biti istinski 'internacionalist' a da se pri tome ignoriše nacionalna zajednica u kojoj je pojedinac rođen, u kojoj je naučio jezik i socijalne norme, dakle, konkretna zajednica u kojoj je pojedinac postao istinsko ljudsko biće. Opšteljudski identitet bez posebnog nacionalnog, klasnog, itd. bio bi prazan i apstraktan. Razume se, i obratno. Nacionalni identitet, nacionalni interes, nacionalni cilj koji ne bi bio u skladu sa opšteljudskim identitetom, interesom, vrednošću, bio bi jednostran, ograničen, egoističan i pretila bi mu opasnost da se degradira u više ili manje zloćudne oblike nacionalizma.“ Marković žali što je rasprava o tim pitanjima bila grubo prekinuta i što je „dalje buđenje srpske nacionalne svesti“ ostalo blokirano sve do Memoranduma SANU-a 1986. godine.

52 Mihailo Marković, *Izabrana dela*, knjiga 8, str. 284.

samo njegovim, od stava o epohalnoj vrednosti „filozofije prakse“ do kartografskog bavljenja prekrajanjem ostataka zajedničke državne zajednice može naći odgovor na pitanje o razlozima kolega iz Hrvatske da otkazu učešće na zajedničkom skupu filozofa u Crnoj Gori 1988. godine.

Kao da postoji čvrst kontinuitet s njegovim prethodnim političkim i javnim angažmanom, Marković veoma hladnokrvno piše o svom novom partijskom angažmanu u ime odbrane (srpskih) nacionalnih interesa: „Godine 1990. sasvim neočekivano, došlo je do mog političkog angažmana. Imao sam već čvrsto formirano uverenje o lošim stranama političkih partija... Nažalost, od tog mog uverenja sam morao odstupiti 1990. jer bitno društveno pitanje nije bilo pitanje demokratije. Prioritet su dobila dva druga pitanja: pitanje odbrane osnovnih nacionalnih interesa i socijalno pitanje.“⁵³

Zanimljiva je skica kojom opisuje početak tog novog političkog angažmana. Marković slikovito opisuje kako se odlučio da se politički angažuje: „Sećam se momenta kada sam se odlučio. Išao sam od Akademije ka Terazijama Knez Mihailovom ulicom. Odjednom je ulicu zakrčila gomila bradatih, čupavih, neurednih, očigledno vrlo primitivnih ljudi, koji su u horu skandirali: *Mi nećemo ništa novo, samo carstvo Dušanovo!* Zar da ovakvi ovladaju Srbijom, a da ja to ćutke posmatram?! Pobunilo se sve u meni. Tu je početak mog partijskog angažovanja. Kraj je došao pet godina kasnije, kada sam uvideo da ne mogu snositi odgovornost za korupciju, lošu kadrovsku politiku, blokadu na Drini, obračun sa patriotski usmerenim novinarima i jedan talas defetizma, koji se ubrzano širio Srbijom zahvaljujući suludoj propagandi pacifizma, baš u vreme kada je zemlja bila smrtno ugrožena.“⁵⁴ Ova slika bi se, možda, dobro uklapala u neki Kusturičin film, ali očigledno nema veze sa realnošću, bar iz dva razloga. Prvo, Marković je nacionalnu, a „socijalističku“ poziciju⁵⁵ zauzeo znatno ranije i ideološki podsticao te „bradate, čupave, neuredne, očigledno vrlo primitivne ljude“. Drugo, i još gore, otišao je u glavni štab onih koji su preko svojih policijskih organa takve grupe formirali i pristupio toj „socijalističkoj partiji“. Neka Markovićevom iskazu o protivljenju bradatim momcima poveruje ko može! *Se non è vero, è ben trovato!*

Zbunjeni drastičnim obratom starijeg i uvaženog kolega, Mihaila Markovića, Zagorka Golubović i ja smo na njegov tekst, „Jugoslovenska kriza i srpsko pitanje“, objavljen u beogradskom časopisu *Gledišta* 1988, reagovali

53 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 149.

54 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 150.

55 Dosta dugo je građanima Srbije bio serviran reklamni spot „Naše a svetsko!“ Odnosio se, valjda, na pivo.

svojim priložima, priželjkujući da je reč o zabuni i zabludi. Međutim, Marković nam je oštro odgovorio, tako da je Zagorka Golubović, imajući valjda pametnija posla, odustala od dalje rasprave, dok sam ja, u svojoj bosanskoj tvrdoglavosti, u novom tekstu pokušao da pokažem kuda vodi nova Markovićeveva intelektualna i politička orijentacija.⁵⁶

Nema potrebe ponavljati argumente iz rasprave u *Gledištima*, tim pre što i Mihailo Marković svoj odgovor Golubovićevoj i meni nije uvrstio u odgovarajuću knjigu svojih *Izabranih dela*. Njegov pređeni put odbacivanja praksisovskog nasleđa najbolje izražava ne samo njegov praktični politički angažman kao ideologa SPS nego, posebno, njegov govor na Drugom kongresu srpskih intelektualaca 1994. godine.⁵⁷ Taj govor Marković počinje konstatacijom o ugroženosti golog opstanka srpskog naroda koji se „u celini našao na putu moćnim tvorcima novog svetskog kolonijalnog poretka. Napadnut od susednih naroda, koje je dugo i pogrešno smatrao svojom braćom, on je proglašen za napadača i strogo kažnjen.“⁵⁸ Oslobođen iluzija o lažnim prijateljima, verolomnim saveznicima i nepostojećoj braći „u svem ovom zlu“ koje je zadesilo srpski narod, Marković je otkrio „i dva velika dobra“: prvo, Srbi su postali svesni sopstvene snage, moralne i fizičke, i usudili su se da se suprotstave najvećim svetskim moćnicima. Politika odbrane nacionalne nezavisnosti koja je izgledala [B. J. samo „izgledala“, sic!]

56 O preorijentaciji Mihaila Markovića ka nacionalističkoj ili nacionalno-socijalističkoj opciji pisao sam u dva navrata i pre nego što je postao ideolog Miloševićeve partije, „Jugoslovenska kriza i nacionalno pitanje – beleške uz rad Mihaila Markovića“, *Gledišta*, br. 5–6/1988, str. 223–233. Na Markovićeov odgovor „Smisla spora o državnosti srpskog naroda“, takođe u *Gledištima*, br. 9–10/1988, objavio sam opsežniju kritičku analizu pod naslovom „Od 'integralnog samoupravljanja' do nacionalne državnosti“, *Gledišta*, br. 5–6/1989, str. 164–184. Markovićeov „čuveni“ govor na Miloševićevom mitingu na Ušću i osnovni ton iz njegovog viđenja „Načela srpske nacionalne politike“ objavljenog u kongresnom materijalu za Drugi kongres srpskih intelektualaca ubedljiv su dokaz bitne „preorijentacije“ tog nekada u svetu poznatog i uglednog praksisovca. Takođe videti i kritički osvrt na promenu Markovićeovog stanovišta iz pera Zagorka Golubović, „Diskusija o saopštenju Mihaila Markovića 'Jugoslovenska kriza i nacionalno pitanje'“, *Gledišta*, br. 5–6/1988, str. 215–222.

57 Prvi „kongres“ je održan u Sarajevu u praskozorje rata u Bosni. Već sama ideja o nekim kongresima nacionalnih intelektualaca apsurdna je krajem dvadesetog veka. Da li su se srpski intelektualci ugledali na kongres u selu Ba 1944. godine ili na ždanovske kongrese umetnika, nije sasvim jasno. Uostalom od te bolesti nisu bili imuni ni „nacionalni radnici“ drugih nacija, na primer, bošnjačke, koji su svoj „kongres“ organizovali u Sarajevu 1992. godine. Videti: *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, Sarajevo 1992. Zanimljivo je da je i logika razmišljanja i izlaganja na tim „kongresima“ bila veoma slična. Kao da su „nacionalni radnici“ nacija uključenih u sukob demonstriali „idejno jedinstvo“.

58 Mihailo Marković, *Izabrana dela*, knjiga 7, str. 362.

samoubilačkom dokazala se kao jedino moguća i racionalna i „na kraju pobjednička“. ⁵⁹ To, naravno, nije jedino „dobro“. Postoji i drugo: u istom iskustvu našao se ceo srpski narod, suočen sa osporavanjima, pretnjama i ugrožavanjima, ⁶⁰ a ne kao ranije samo neki njegov deo! S obzirom na način na koji je ta „snaga“ u ime odbrane „vaskolikog srpstva“ i „vekovnih srpskih ognjišta“, a i na obim stradanja delova srpskog naroda i izlaska Srba na zao glas modernih Vandala u savremenom svetu, nejasno je čega tu ima dobroga.

Teško je razumeti da li se ovde radi o mazohizmu ili nečem drugom, ali je nejasno čega ima *dobrog* u tome da je *ceo jedan narod ugrožen*. Može se ovde ostaviti po strani pitanje – jer izlazi iz okvira teme kojom se bavim – da li su pripadnici srpskog naroda nekoga ugrožavali, o čemu bi građani Vukovara ili Sarajeva, na primer, mogli veoma ubedljivo da svedoče. Dovoljno je primetiti da taj iskaz jednostavno nije činjenički tačan – mnogi veoma glasni Srbi „u odbrani vaskolikog srpstva i srpskih ognjišta“ i te kako su profitirali, pljačkajući ne samo „verolomnu braću“ nego i vlastitu „braću i sestre“ Srbe, ogromnu većinu pripadnika srpskog naroda. Srpske „vođe“, preko opskurnih lica kao što je bila Dafina Milanović, „srpska majka“ iz piramidalnog sistema „štednje“, ojadili su veliki broj građana Srbije. A u istoriji do tada nezapamćenim stopama inflacije „veliki borci za odbranu vaskolikog srpstva“ slili su ogromna bogatstva u svoje džepove.

Ako se još možda može razumeti Markovićevo zabrinutost u osamnaestom poglavlju sedmog toma „Jugoslovenska kriza i srpsko pitanje“: „Ostaju dugovi koji se ne mogu vratiti, omladina koja se ne može zaposliti, stagnacija koja se ne može zaustaviti, tonjenje u materijalnu bedu kojoj nema kraja“, ⁶¹ teško da se neki njegovi stavovi iz narednog poglavlja, „Etnički sukobi u Hrvatskoj“, mogu protumačiti drukčije nego kao šovinistički. ⁶² Tu na

59 *Ibid.*, str. 363. Kakva je to „pobeda“ bila osetio je bukvalno svaki građanin Srbije, ali i građani drugih bivših jugoslovenskih republika – i Srbi, ali i Hrvati, Bošnjaci. A od takve „racionalnosti“ pucala je kičma, a i glave, pripadnika naroda koji Marković naziva „nepostojećom braćom“, ali i velikog broja pripadnika srpskog naroda čiji je „ugroženi goli opstanak“ Marković i veliki broj srpskih „nacionalnih radnika“ među intelektualcima, političarima, privrednicima navodno branio.

60 Uporediti: *ibid.*, str. 363. Inače, ovaj rad je pripremljen kao referat za Drugi kongres srpskih intelektualaca koji je održan u Beogradu 22–24. aprila 1994. i objavljen je u dokumentima tog kongresa, kao i na više mesta u skraćenoj verziji u dnevnoj štampi i u celini u časopisu *Tokovi*, br. 18–19/1994, Jagodina.

61 *Ibid.*, str. knjiga 7, str. 277.

62 Na primer: „Ukoliko Hrvatska proglasi otcpljenje od Jugoslavije, ona ne može sa sobom odvući van Jugoslavije srpski narod koji živi u Hrvatskoj. Dakle, s istim pravom s kojim Hrvatska proglašava otcpljenje od Jugoslavije, on ima pravo da se otcepi od Hrvatske“ (*ibid.*, 316). Ako već s pravom kritički navodi jedan stav Ive Pilara (jedan naučni

brutalno otvoren način zastupa one političke stavove koji su Slobodana Miloševića i Vojislava Šešelja s puno dobrih razloga izneli na zao glas u svetu, posebno među susednim narodima, ali i u onom delu srpskog naroda koji se trudio da sačuva lično i nacionalno dostojanstvo.

U praskozorje otvorenih sukoba na tlu bivše Jugoslavije, kao i u toku i po završetku tih sukoba, Markovićeva retorika bitno se menja, od praksisovske univerzalističke ideje o „čovjeku kao biću prakse“ i „biću slobode“ do nacionalne, pa i šovinističke retorike protkane elementima populistički obojene socijalne demagogije, ali i ratnohuškačke propagande. Tako svoj rad „Etnički sukobi u Hrvatskoj“ iz 1991. počinje svetskoistorijskom vizijom tragičnog položaja srpskog naroda u Hrvatskoj,⁶³ a „pesničkoj“ (Matija Bečković) floskuli o „ostatku zaklanog naroda“ dodaje i atribut „užasnuti“.⁶⁴ Novostvoreni režim u Hrvatskoj ocenjuje kao separatistički i „neustaški“ koji Srbe tretira kao građane drugog reda, poričući genocid. Otvara pitanje granica i ističe da „Srbi u Hrvatskoj imaju pravo da odmah traže teritorijalnu autonomiju ujedinjenih opština u kojima živi većina srpskog naroda – dakle, u Baniji, Liki, Kordunu, severnoj Dalmaciji i Slavoniji“.⁶⁵

institut u Zagrebu danas nosi njegovo ime) da genocid nad Srbima nije genocid, nego uništenje štetočina i bogougodno delo, onda je krajnje neobično da filozof Markovićevog formata upada u sličnu matricu.

63 „Ono što se desilo sa Srbima u Hrvatskoj predstavlja tragediju koja se donekle može uporediti jedino sa tragedijom jevrejskog i poljskog naroda. Kao i Jevreji i Poljaci, srpski narod je u Hrvatskoj za vreme Drugog svetskog rata uništavan samo zbog svoje nacionalnosti i vere. Za razliku od Jevreja i Poljaka, Srbi u Hrvatskoj su masovno klani i bacani u provalije od svoje braće, građana iste države, pri čemu, kao što zna svako ko je to istraživao i koji istinu nije prećutao u ime ideološke floskule 'bratstva i jedinstva', dželati nisu bili samo uniformisani funkcioneri fašističke vlasti, već i susedi i dojučerašnji prijatelji druge nacionalnosti i vere“ (*ibid.*, str. 312). Bilo bi cinično pitati se da li je na svom razvojnem putu od člana SKOJ-a, partizanskog skojevskog rukovodioca i kapetana JNA, ideju bratstva i jedinstva permanentno smatrao „ideološkom floskulom“. Pre bi se reklo da je u toj promeni stava – a svakako je o tome reč – kapetan JNA i filozof sledio generala JNA i povjesničara dr Franju Tuđmana. Zauzeli su načelno istu ideološku poziciju, ali na suprotnim stranama.

64 Uporediti: *ibid.*, str. 318.

65 *Ibid.*, str. 316. A one srpske intelektualce koji ne prihvataju političku opciju Slobodana Miloševića i Memoranduma SANU, Marković jednostavno smatra otuđenim i odrođenim od sopstvenog naroda! Uporediti: *ibid.*, str. 319. Milošu Jeftiću je govorio: „Bombardovanje sam doživio kao očekivano siledžijstvo i nepravdu i kao slom evropske civilizacije. Zapad za mene više nikada neće biti isto... Jedna me je stvar za vreme rata oduševila: onaj masovni prkos bombama, onaj visoki moral dostojanstva, sloge, kao da smo odjednom postali sasvim drukčiji narod, kao da su u nama oživeli oni iskonski geni, kao da se najzad prava naša priroda probila do realnosti“ (Miloš Jeftić, *op. cit.*, 185). Ako je njegov protest protiv bombardovanja ljudski razumljiv i opravdan, nejasno je

Sistematičan u svemu, pa i u izlaganju svojih novih političkih uverenja, u dvadeset drugoj glavi sedmog toma izabranih dela, Marković je izložio „Načela srpske nacionalne politike“. Ali ni tu stvar u Markovićevoj interpretaciji ne stoji mnogo bolje. Prvo načelo – *jedinstvo srpskog naroda* – izvodi zapravo iz stare i konzervativne, u klerikalnim krugovima omiljene ideje o *sabornosti* (simfoniji) srpskog naroda. Za tom idejom o *prvom* osnovnom načelu srpske nacionalne politike sledi još pet dodatnih načela: 2) pravedan mir; 3) demokratska i pravna država; 4) racionalna organizacija privrede; 5) obnova stanovništva i 6) ravnopravnost s drugim narodima i konstituisanje evropskog identiteta.⁶⁶ Obrazlažući prvo načelo „jedinstva srpskog naroda“, Marković sa žaljenjem konstatuje da je Bosna i Hercegovina međunarodno priznata kao suverena država i da je Republika Srpska još uvek deo te međunarodno priznate države. Veruje da je u međunarodnoj zajednici već prevladala svest „o neophodnosti deobe BiH na tri etničke državne zajednice, a javljaju se sve češće i mišljenja o pravu bosanskih Srba da se slobodno opredele i pripoje Srbiji i Crnoj Gori. Ovaj posao će se faktički i obaviti u toku sledećih nekoliko godina.“⁶⁷ Taj optimizam ne deli kada je u pitanju Republika Srpska Krajina koju „svet još uvek smatra delom Hrvatske“ i predlaže „mudrost i strpljenje“ jer „Hrvatska će se na sopstvenom iskustvu uveriti da Krajinu silom neće moći osvojiti i moraće pribeći pregovaranju i normalizovanju odnosa sa Jugoslavijom“.⁶⁸ Za duhovno i moralno jedinstvo od suštinskog je značaja bezuslovna podrška i zaštita delovima srpskog naroda van granica Jugoslavije. Tome će doprineti kulturni projekti od opšteg nacionalnog značaja, ekonomska integracija svih srpskih

kako je mogao veliku političku manipulaciju s „masovnim prokosom bombama“, koja se sastojala od toga da aktivisti SPS izvedu nesretne i zaplašene ljude na mostove u Beogradu i ostave ih pre nego što bombardovanje počne, smatrati „našim iskonskim genima“. Još je manje jasno zašto za izbeglim mladim ljudima iz Srbije „nije ni žaliti“, ako ne zadovoljavaju njegove kriterijume rodoljublja!

66 Uporediti: Mihailo Marković, *Izabrana dela*, knjiga 7, str. 363–370.

67 *Ibid.*, str. 364. Nema potrebe ovde komentarisati na bilo koji način, pa ni ironično, prognostičku vrednost ovog Markovićevog iskaza. Izgleda da su dosta rano beogradski ideolozi srpskog nacionalizma, a Marković se svrstao među najpoznatije, izgradili jedan virtuelni svet i izgubili kontakt ne samo sa svakodnevicom nego i svako saosećanje prema ljudskim patnjama. Dokle se prostire iluzorni svet tih „nacionalnih radnika“, najbolje pokazuje Markovićevo očekivanje da Hrvatska „silom neće moći osvojiti Republiku Srpsku Krajinu“. Istina, oprezan je toliko da primeti da „ni Jugoslavija ni Republika Srpska ne mogu silom sprovesti ujedinjenje sa Srpskom Krajinom“.

68 *Ibid.*, str. 364. Prošlo je nešto više od godinu dana od ovih Markovićevih „predviđanja“, a u „Oluji“ je nestala Republika Srpska Krajina, praktično bez ikakvog oružanog otpora, čak ni iz kninske tvrđave. Niz indicija upućuje na moguću dogovornu predaju Knina, ali to razmatranje izlazi iz okvira osnovne teme.

zemalja, te formiranje pluralizma političkih partija na celokupnom nacionalnom prostoru. Njegova vizija budućnosti srpskog naroda ne podrazumeva konfederaciju ili federaciju četiri suverene srpske države sa sporim i neefikasnim procedurama donošenja odluka na saveznom nivou. Marković piše: „Srbi ubuduće treba da žive u sopstvenoj nacionalnoj državi, u kojoj može da se primeni demokratski princip: 'Jedan građanin – jedan glas', koji ima samo jednog predsednika, jednu vladu i jednu skupštinu.“⁶⁹ Takva politika je za srpski narod neophodnost ako želi da ostane slobodan i celovit. Predlaže im, dakle, sopstvenu nacionalnu državu koja bi imala samo jednog predsednika, jednu vladu i jednu skupštinu. Verovatno nije ni pomišljao da li bi to moglo da ima bilo kakve veze s poznatim *Ein Volks, ein Stadt, ein Partai, ein Führer!* Taj eventualni, šahovskim jezikom govoreći, Markovićev „previd“ ne isključuje mogućnost da na osnovu rezultata vladavine nije preterano Miloševićevu Socijalističku partiju Srbije tretirati, kao što je to jasno naznačio njen ideolog i potpredsednik, akademik Mihailo Marković, kao *nacionalnu* Socijalističku partiju Srbije.⁷⁰

Jedinstvu srpskog naroda će doprineti „zajednička investiciona i kadrovska politika u oblasti duhovnog stvaralaštva, kulturni projekti opšteg nacionalnog značaja“, „ekonomska integracija svih srpskih zemalja“, „formiranje pluralizma političkih partija srodnih opredeljenja na celokupnom nacionalnom prostoru“.⁷¹ Njegov zaključak o jedinstvu srpskog naroda kao osnovnom principu decidan je: „Ideja srpskog jedinstva nije prvenstveno proizvod zova krvi, vere i tradicije, niti je ona izraz nacionalističkog zatvaranja i izdvajanja od drugih naroda. Ta ideja je rezultat istorijskog iskustva, neizrecivog stradanja, satiranja i ponižavanja pojedinih delova izolovanih od drugih delova srpskog naroda. Ta ideja je posledica uviđanja da samo u solidarnosti i jedinstvu taj narod može obezbediti sebi preživljavanje, ravnopravnost i normalan razvoj na geografskom prostoru, i u okruženju u koje ga je istorija bacila.“⁷²

Načelo ravnopravnosti Marković stavlja na poslednje, šesto mesto svoje liste načela. Paradoksalno i pomalo nelogično, Marković naglašava da to načelo podrazumeva osnovni stav da Srbi nisu i ne treba da postanu pacifisti. Ako je tačan prvi deo iskaza da Srbi nisu pacifisti, za veliki deo Srba koji predstavljaju Marković i drugi srpski nacionalni ideolozi nije sigurno da je drugi deo – da ne treba ni da budu pacifisti – osobito mudar, jer dovodi

69 *Ibid.*, str. 370.

70 Uporediti: Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 194–195.

71 Mihailo Marković, *Izabrana dela*, knjiga 7, str. 364–365.

72 *Ibid.*, str. 366.

u pitanje treće načelo – demokratsku i pravnu državu. Pa, u njoj bi moralo biti mesta i za pacifiste.⁷³ Zanimljivo je da neka načela koja bi mogla biti i opšteprihvaćena, kao zalaganje za racionalnu ekonomiju i ekonomsku demokratiju, socijalnu sigurnost i humanizaciju rada, ni u jednom trenutku ne stavlja u realni socijalni kontekst međunarodnih sankcija, opšteg osiromašenja, materijalne bede, kao što ne postavlja pitanje o politici srpske političke elite koja je državu i građane dovela u katastrofalnu situaciju.

S ogromnim ličnim međunarodnim iskustvom, Marković se na kraju svog referata na Drugom kongresu srpskih intelektualaca zalaže za to da Srbi konstituišu *evropski identitet*. Naravno, prihvata ideje jednakosti ljudskih bića, racionalnosti i demokratije, rimsko pravo, renesansnu ideju slobode, ideje ljudske pravde i napretka... Ali, ali, ali: „Srbi ne žele, i u budućnosti ne treba da prihvate drugu, mračniju stranu evropskog mentaliteta: gramzivost, nasilje, posesivni individualizam, osećanje za hijerarhiju, koje u sebi uključuje, s jedne strane, silovitu težnju ka dominaciji jačih i olako mirenje sa potčinjenošću slabijih.“⁷⁴ Kao da svega toga nema i među Srbima, Marković ne sumnja u to da među Srbima niko ne bi prihvatio ove negativne elemente evropskog mentaliteta.

Sledeći populističku „metaforu“ o „nebeskom narodu“, Marković mašta o srpskoj izuzetnosti: „Mi živimo u svetu u kome se ne trpe ni slobodni pojedinci, ni slobodni narodi. Mi izazivamo kod drugih naroda jednu posebnu vrstu resantimana. Navodno, ko smo mi da možemo sebi da dozvolimo slobodu koju mnogi jači i bogatiji nemaju smelosti da uzmu... SAD ne mogu da zagospodare jednom malom, relativno siromašnom zemljom kao što je Jugoslavija, zato što nas ne mogu uceniti, niti zaplašiti. Na meti smo, jer imamo znatno više ponosa nego snage. Na meti smo jer smo 'opasan virus'...“⁷⁵ Pošto su tako izuzetni nije nimalo čudo da Srbe svi mrze, a naročito Hrvati: „Hrvati kojima smo i 1917. i 1945. omogućili da iz potpunog poraza i nacionalne propasti uđu u tada vrlo uglednu jugoslovensku zajednicu, ispoljili su paklenu mržnju prema svojoj, takozvanoj braći i 1971. i krajem

73 Da u Markoviću nije sasvim zgasnula kritička nota pokazuje završni stav njegove elaboracije trećeg načela: „U svim srpskim zemljama smo svedoci velike korupcije, pljačke i svakovrsnog kriminala, ne samo u redovima društvenih otpadnika, već i među predstavnicima elite bogatih i moćnih. Srpskom narodu je neophodno opšte podizanje civilizacijskog nivoa, ali je prva pretpostavka tog uspona – stvaranje moderne i odgovorne države, čije ustanove ne bi služile nikakvim stranačkim, crkvenim i drugim posebnim interesima, već isključivo opštim interesima svog naroda i zakonskom poretku koji te interese jasno izražava“ (*ibid.*, str. 367).

74 *Ibid.*, str. 370.

75 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 180.

osamdesetih.⁷⁶ Marković ističe „opravdanu nepokornost Srba“, koja je za Zapad nepodnošljiva, pa Zapad daje „podršku svojim dojučerašnjim neprijateljima, njihovim protivnicima“, Hrvatima i Slovencima.⁷⁷ Taj izuzetni, nepokorni narod – Srbe – Zapad nastoji da pokori, uništi: „Za sve su optuženi samo Srbi i kažnjeni su samo Srbi. Srbi, naravno snose svoj deo odgovornosti, pre svega za bombardovanje Sarajeva, a zatim i za preterano žestoko reagovanje na muslimanske provokacije. Međutim, nesumnjivo je da su rat izazvali muslimani i da su oni svuda prvi napadali. Oni su kasnije nekoliko puta organizovali masakr sopstvenih građana kako bi optužili Srbe.“⁷⁸

Izdani, iznevereni od nezahvalnih naroda s kojima dele jedan geopolitički prostor, napadnuti od zlih globalističkih sila Zapada, Srbi su – tu Marković elaborira još jednu od floskula novijeg srpskog nacionalizma – pogrešili, jer „verovatno je da Jugoslaviju nije bili ni potrebno stvarati, već se trebalo ograničiti na državu srpskih zemalja“.⁷⁹ Sudbina Jugoslavije je od njenog početka bila neizvesna, a postojanje nesigurno. Zbog neprijateljskog stava kralja Aleksandra prema sovjetskoj Rusiji, „boljševici su Jugoslaviju proglasili pukom veštačkom tvorevinom Versajskog mira i tamnicom naroda“ i „poticali nacionalističke pokrete u svim jugoslovenskim zemljama“ da bi Jugoslavija bila srušena. Taj plan je ostvaren u poslednjoj deceniji veka, ali su „njegovi egzekutori Nemačka, Vatikan, Evropska zajednica i SAD... Jedan globalizam je pao, drugi, još nehumaniji, pokušava da se nametne svet.“⁸⁰

76 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 183.

77 Uporediti: Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 172.

78 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 176. Pa na narednoj stranici nastavlja: „Oni su ubijali sopstveni narod da bi optužili Srbe; time je i počelo kažnjavanje Srba, ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u Srbiji“ (Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 177). Ovim stavom akademik Marković uključio se u dnevno-političku ratnohuškačku propagandu Miloševićeve vlasti. Naime, jedna od omiljenih tema te propagande bila je da su muslimani i Hrvati „inscenirali“ vlastita stradanja da bi optužili Srbe. To što su u tim „inscenacijama“ – uzmimo samo primer Markala u Sarajevu – stradali građani Sarajeva, uključujući i Srbe, toj propagandi nije ništa značilo. Sve i da ta „priča“ ima neke realne osnove, nije primećeno da se bilo ko od tih propagandista, a od jednog akademika bi se to moglo očekivati, da se praksisovci i ne pominju, da se upita da li bi takve „inscenacije“ bile moguće da Sarajevo nije svakodnevno i bezobzirno granatirano, da u tom granatiranju nisu učestvovali, zabave radi, i neki književnici. Ali, nepokorni Srbi su sa zaštićenih brdskih položaja slušali komande „velikog srpskog heroja“, Ratka Mladića, koji je dugo i kukavički sve građane Srbije držao kao taoce međunarodne zajednice – „RASPAMETI“! U pitanju je bilo zločinačko – neka ovde bude upotrebljen stari bosanski izraz – *seirenje* nad bespomoćnim stanovništvom jednog grada. A zločin ostaje zločin, bez obzira na to u kakvoj oblandi se relativizuje.

79 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 168.

80 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 170. Ovu svoju viziju o položaju Srba kao izuzetnog naroda Marković uklapa u geopolitičku kritičku opasku o procesima globalizacije: „Najozbiljnija

Sasvim u duhu nove srpske nacionalističke propagande egzekutori stare boljševičke (kominternovske) ideje su Nemačka, Vatikan, Evropska zajednica i SAD. Pa, ko bi drugi nego Vatikan realizovao kominternovske ideje! Ko može neka poveruje!

Tu se otvara još jedan problem koji su ljudi koji su se bavili logikom ovakvog diskursa mogli da uoče. Ako borbeni branioци srpske nacije pred kraj dvadesetog veka tvrde da Jugoslaviju nije trebalo ni stvarati nego se ograničiti na državu „srpskih zemalja“, ako je Jugoslavija bila, kako je voleo da naglasi pisac Dobrica Ćosić, „velika istorijska zabluda srpskog naroda“ (što mu nije smetalo da prihvati funkciju predsednika, kakve-takve Jugoslavije), nejasno je u čemu je bitna razlika u odnosu na osnovni boljševički stav i odakle negativna konotacija stava prema nemačko-vatikanskoj egzekuciji u procesu razbijanja te „istorijske zablude“.

Ipak se ne bi moglo s punom izvesnošću tvrditi da se Marković u toj svojoj novoj poziciji osećao sasvim lagodno. Tako je, valjda zaboravivši da je Milošu Jeftiću rekao da Jugoslaviju nije trebalo ni stvarati, izrekao i sledeću tvrdnju: „Drugi i veći deo problema bio je u našoj nepokornosti. Srbi nisu prihvatili razbijanje Jugoslavije, jer je Jugoslavija bila jedino rešenje koje je obezbeđivalo da se u jednoj državi nađu svi nadaleko rastureni delovi srpskog naroda (jer, jedini smo mi imali takve seobe; drugi su ostajali na mestu i trpeli tuđinsku vlast).“⁸¹

Mihailo Marković nije bio samo u svetu veoma poznat i ugledan praksisovac. Bio je takođe i član Srpske akademije nauka i umetnosti. Dugo, veoma dugo i, može se bez ironije reći, nedopustivo dugo čekao je da od dopisnog postane redovni član SANU. Učestvovao je aktivno u grupi akademika koji su inicirali i pisali nikada nedovršeni *Memorandum o aktuelnim društvenim pitanjima*. Može mu se verovati na reč kada kaže da prvobitna intencija *Memoranduma* nije bila srpski nacionalni program. Javni angažman u SANU ističe na prvom mestu svojih aktivnosti kao nacionalnog radnika: „Lično sam se u ovom poslu sâm okušao nekoliko puta. Napisao sam 1986. Teze za *Memorandum* SANU... Godine 1993. napisao sam *Teze o srpskom nacionalnom pitanju* kao uvodni referat za odbor

brana globalizaciji je nacionalna ideja. Nacionalne zajednice su po pravilu stare i stabilne, jer počivaju na zajednici jezika, istorijske tradicije, kulture, vrlo često i vere“ (Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 204). Nesumnjivo je da bi se od jednog autentičnog praksisovca mogla očekivati humanistička kritika procesa globalizacije, ali ne i odbacivanje tih procesa u ime „nacionalne ideje“. U svetu rasprostranjeni i poznati pokreti „alterglobalizacije“ svakako pokazuju da je takav kritički pristup moguć.

za nacionalna pitanja SANU (taj tekst je objavljen u istom, osmom tomu *Osporavanja i angažovanja*, str. 403–416). Najzad, 22. IV 1994, na Drugom kongresu srpskih intelektualaca, održao sam referat *Načela srpske nacionalne politike*.⁸²

Pisanje tog referata ima svoju predistoriju. Sredinom osamdesetih godina Marković se veoma intezivno, reklo bi se sa izvesnom strašću, angažovao u radu na *Memorandumu o aktuelnim društvenim pitanjima* SANU: naime, na pomenuti predlog akademika Ivana Maksimovića, usvojen na redovnoj skupštini SANU, Predsedništvo SANU 11. juna 1985. imenovalo je poseban Odbor za pripremu *Memoranduma o aktuelnim društvenim pitanjima*. U Odbor je imenovano šesnaest akademika, a za predsednika Odbora imenovan je Dušan Kanazir. Marković o svom angažmanu svedoči: „Već na prvoj sednici Odbora, 28. VI 1985, izabrana je radna grupa, čiji je predsednik bio Antonije Isaković, dok su se od sedam članova najviše angažovali Kosta Mihailović, Vasilije Krestić i ja.“⁸³ Desilo se, međutim, Marković kaže „zbog produžetka rada“ „da je neka od nepotpunih prethodnih verzija procurila do *Večernjih novosti* i bila napadnuta 24. IX 1986... Tadašnji predsednik Predsedništva Republike Srbije, Ivan Stambolić, lično je vodio akciju protiv SANU. To je bio jedan od najvećih političkih skandala u Srbiji. Neko od sumanutih glavara je smislio, a celokupna ideološka bratija iz ostalih republika je tvrdoglavo ponavljala, da je Memorandum SANU bio srpski nacionalni program i idejna osnova politike Slobodana Miloševića.“ U toj velikoj političkoj kampanji protiv SANU koja je u to vreme slavila stogodišnjicu, „Akademija zaslužuje svaku pohvalu zbog složnosti i odlučnosti kojom je branila ovaj dokument, iako ga još nije bila prihvatila“, kazuje Marković.⁸⁴

Izražavajući duh vremena, druge polovine osamdesetih godina dvadesetog veka, a verovatno i pod uticajem duhovne i političke atmosfere koja

82 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 194–195.

83 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 193.

84 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 160. Kada su tvorci Memoranduma počeli da gube svoj uticaj i u Akademiji i u društvu, Marković je posle više od jedne decenije na sledeći način izrazio svoje nezadovoljstvo: „Inače, moram reći da Akademija, nažalost, u ovom času nema jasan identitet. Ona je podeljena i polarizovana kao čitav naš narod. Prošle su njene zlatne godine kada je uspela da zaštititi svoj Memorandum i da ostane ujedinjena u odbrani vitalnih interesa srpskog naroda i opšteljudskih vrednosti – slobode i ravnopravnosti svih naših naroda i građana“ (Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 160). I dalje: „Mi se u načelu slažemo da Akademija ne treba da se opredeljuje po pitanjima dnevne, partijske politike, što ne znači da ne treba da se angažuje u odbrani nacionalnih interesa...“ (Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 161).

je vladala u SANU u vreme kada drži svoju pristupnu besedu, Marković polazi od stava da postoje vremena kad se čovek privremeno odriče velikog dela lične slobode u ime velikih projekata oslobođenja naroda ili klase kojoj pripada. Marković piše: „Da bi postigao maksimum mogućeg jedinstva zajednice, pojedinac se podređuje kolektivnoj potrebi, nadličnom cilju, stavlja svoju sudbinu u ruke velikih istorijskih vođa, pristaje da bude vođen – za dobro ili zlo.“⁸⁵ Na kraju se zapitao kakav je smisao filozofske rasprave o pojmu slobode „u nas, ovde i danas?“. Smatrao je da je jugoslovensko društvo na ivici bezdana i da se mora tragati za alternativom održavanju *status quo*. Puteve ka prevazilaženju tog stanja video je, prvo, u oslobađanju privrede od politike, afirmaciji tržišnih zakona, slabljenju autoriteta državnih institucija; drugo, jačanju države i posebno federalnih jedinica i, treće, u procesu demokratizacije političkog sistema i većem stepenu demokratske koordinacije u privredi i društvu kao celini. U razmatranju ta tri puta, primetio je: ako je osnovni princip „našeg društva“ afirmacija nacionalnog interesa, onda treba očuvati *status quo*. Smatra da to rešenje nije dobro jer je kriza sve dublja, jazovi između osam država i osam nacionalnih ekonomija sve veći, pa se može očekivati energičniji zahtev srpskog naroda za ravnopravnošću. Time jasno stavlja do znanja ono što će predstavljati suštinski stav nikad nedovršenog Memoranduma SANU – srpski narod je u neravnopravnom položaju u jugoslovenskoj zajednici. Ako je tržišna regulacija privrede osnovni princip, doći će do ponovnog uspostavljanja monopola politike nad privredom, povratak etatizmu. Preostaje treći put – političke demokratizacije i demokratske koordinacije koji je, istina, opšteprihvaćen, ali nedovoljno i deformisano realizovan.

U završnim akordima besede Marković se vraća kritičkom pristupu stanju jugoslovenskog društva: „Suštinska ograničenost našeg društva danas proističe iz nedostatka umne i odgovorne slobode. Građanska prava ličnosti se još uvek mogu kršiti, javni funkcioneri se samo fiktivno biraju, sudska vlast je zavisna od izvršne, sloboda reči, organizovanje i javno manifestovanje ograničeni su birokratskom samovoljom i zakonskim propisima koji omogućuju proganjanje kritičke misli. Radnici, iako navodno vladajuća klasa, nemaju legalno pravo samoorganizovanja i štrajka. Iako je zvanično proklamovano da je nauka sama sebi sudija, neprijatne naučne istine još uvek doživljavaju embargo na objavljivanje – bilo da je u pitanju

85 Mihailo Marković, *Izabrana dela*, knjiga 5, str. 219. Naravno, Marković, kao filozof i čovek velikog ličnog iskustva oprezno dodaje: „Ali, pre ili posle, svaki ovakav projekat kolektivnog oslobođenja mora se oceniti prema tome koliko je doprineo ličnoj slobodi svakog pojedinca“ (*ibid.*, str. 219).

analiza Studentskog pokreta iz 1968. ili obaveštenje o katastrofalnom zagađenju naše zemlje i hrane posle Černobilja. Neko je u ovom poslednjem slučaju uzeo sebi pravo da spreči objavljivanje informacija, prema tome i preuzimanje mera od kojih zavisi zdravlje stanovništva i zdravlje još nerođene dece. Dok je sve to moguće, društvo će produžiti da stagnira.“⁸⁶

Ako je ovaj kritički uvid u stanje bio poslednji akord „kritike svega postojećeg“ u inače bogatom opusu akademika Markovića, pristupna beseda u SANU tek je preludij za „energičniji zahtev srpskog naroda za ravnopravnošću“. Tom „zahtevu“ Marković je dao veliki doprinos i u svojim delima, ali i kao angažovani političar.⁸⁷ To je veoma vidljivo u radovima koji čine četvrti deo sedmog toma, *Etika i politika*, Markovićevih izabranih dela: „Jugoslovenska kriza i srpsko pitanje“, „Etnički sukobi u Hrvatskoj“, „Problem Kosova“, „Moralna pitanja patriotizma, rata i mira“ i naročito njegov referat na Drugom kongresu srpskih intelektualaca u Beogradu aprila 1994, pod naslovom „Načela srpske nacionalne politike“.

Marković je voleo da naglasi da koreni njegovog čvrstog levog opredeljenja potiču iz ranog detinjstva i da su nepromenjivi. Pred tim opredeljenjima moraju da ustuknu čak i dugotrajna prijateljstva. Kao da iz njegovog osnovnog stava progovara stara mudrost da su u politici samo interesi trajni, a prijateljstva prolazna. Smatrao je da se on ne menja nego njegovi prijatelji, a onda prijateljstva gasnu: „U okviru svoje konstantne leve orijentacije više se ne bavim nikakvim partijskim radom. Sva moja prijateljstva sa filozofima prakse polako su se topila. Duže se održavala ona sa Svetom Stojanovićem i Ljubom Tadićem, ali su i oni otišli udesno sa objašnjenjima koja mi nisu bila prihvatljiva (navodno da bi se afirmisala demokratija neophodno je vraćanje kapitalizmu).“⁸⁸

86 *Ibid.*, str. 227.

87 Analiza tog dela aktivnosti nekih praksisovaca nije predmet ovog rada. Tako je, na primer, aktivno učestvovao u kortešovanju za izbor Milana Martića za predsednika tzv. Republike Srpske Krajine, a protiv kandidata koji je imao veće izgleda u tim „izborima“ – Milana Babića. Takođe je otvoreno i javno podržao neuspeli puč konzervativnih neostaljinističkih snaga u Moskvi. Možda je vredno napomenuti da je taj zaokret, taj *salto mortale*, doneo drastičan pad ugleda akademika Markovića kako među kolegama u inostranstvu tako i u Srbiji. To razočaranje je razumljivo, jer je reč o najpoznatijem predstavniku praksis orijentacije iz Beograda u međunarodnim krugovima.

88 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 151. Da li je to baš tako kako se s lepršavom lakoćom izrazio Mihailo Marković, nije sasvim sigurno. Ko je kuda otišao, veliko je pitanje. O tome se dâ nešto naslutiti iz javnih izjava Markovića i Stojanovića o ličnom razlazu. Videti: Mihailo Marković „Svetlost kao mrak“, *Politika*, Beograd, 17. avgust 2006. godine i Svetozar Stojanović „Kada smo se konačno razišli“, *Politika*, Beograd, 7. septembar 2006, str. 12.

Ako su Stojanović⁸⁹ i Tadić „otišli udesno“, logično je postaviti pitanje kuda se uputio Mihailo Marković. Da li je ostao „jeretik na levlci“, kako je to voleo da kaže Ivan Supek, ili je smatrao da su njegovi prijatelji Tadić i Stojanović premalo „otišli udesno“? Da to pitanje nije sasvim neosnovano, niti samo retoričko, dovoljno je pročitati članak Dragana Jovanovića „Na radikalskim talasima“, objavljen u nedeljniku *NIN*, 23. decembra 1999. godine. Tu Jovanović beleži: „Profesor Mihailo Marković, beogradska perjanica praksisovaca, pitao je: Čemu, danas, pisanje o 'Praksisu'? A povod je baš njegovo novembarsko pojavljivanje na radikalskoj tribini o odnosima između Srbije i Crne Gore. Profesor Marković je, tada, između ostalog, nagovestio mogućnost podele Crne Gore; sever sa brdima pripao bi Srbiji, a jug sa morem Milu Đukanoviću i njegovima. Ideja nimalo praksisovska. Nju čak ni Šešelj ne bi javno izrekao. Ali, profesor jeste. Desnije od Šešelja! Za mnoge je njegovo približavanje krajnjoj desnici užasnije, tim pre što je ovaj profesor iz Kapetan-Mišinog zdanja, nekad, na Korčuli, sedeo sa Markuzeom, Sartrom, Fromom i Habermasom i razgovarao o duhovnim horizontima Evrope i sveta. A, danas!? Deli Crnu Goru, na Šešeljevoj tribini, a sve to prenose televizijski 'Radikalski talasi'. Ima li 'lepšeg' povoda za građanski rat?“⁹⁰

Marković je nastojao da pokaže da razlike u stavovima jednog dela beogradskih i većine zagrebačkih kolega okupljenih oko *Praxisa* proizlaze iz razlika u društvenom statusu: „*Mi smo dobili, možda, nešto u etičkom smislu, jer smo pokazali duh koji karakteriše nas u Srbiji* (istakao B. J.). Ja sam nedavno i pisao nešto o tom duhu – od Kosova, preko Prvog srpskog ustanka, do 1948. godine, odnosno o nastajanju tog duha odlučnog i vrlo upornog

89 Svetozar Stojanović je bio ličnost koja je u sebi nosila duboka demokratska uverenja. Po demokratskom maniru u ponašanju prema ljudima i težnji da eventualne sporove izgladi na miran način, bio je poznat u svom okruženju. Verovao je da u saradnji sa Dobricom Ćosićem može da doprinese mirnom rešavanju jugoslovenskih sukoba. Ta vera se pokazala potpuno iluzornom, pa su i neki njegovi politički naivni predlozi, kao što je predlog o održanju „crkveno-narodnih sabora“, velikom brzinom padali u zaborav. Kritičku analizu tih njegovih ideja objavio sam u radu „Demokratski deficiti političkih promena u Srbiji“ (Božidar Jakšić, *Mitarenje čudovišta*, Braničevo, Požarevac 2004, str. 11–28, posebno 17–20). Te primedbe ne bih ovde ponavljao. Izrečene su za njegovog života. Veoma je dobro znao, kao i ja, uostalom, da su naši pogledi na krizu i proces raspada Jugoslavije veoma različiti. Naši lični odnosi se ni na koji način nisu pogoršali, što je za balkanske prilike redak slučaj. Kao i mnogim drugim kolegama Stojanović mi je ostao u prijatnoj uspomeni, kao zanimljiv mislilac, duhovita ličnost i čovek koji, bez obzira na politiku kojoj se priklonio, nikome nije želeo zlo!

90 Dragan Jovanović, „Na radikalskim talasima“, objavljeno u nedeljniku *NIN*, 23. decembar 1999. godine. „To jeste tribina radikala, ali na njoj je od radikala učestvovao samo Šešelj. Na toj tribini bilo je, pre svega, dosta učesnika iz redova socijalista, poštenih i pametnih socijalista“, kaže Marković.

otpora. Uopšte, *mi, ovde u Srbiji, čvrsti smo u odbrani* (istakao B. J.).⁹¹ Markovićevo „mi“ ne odnosi se, naravno, na sve saradnike *Praxisa* iz Beograda. To Markovićevo „mi“ sjajno se uklapa u Krležine varijacije na temu o Srbima i Hrvatima kao dva naroda koja deli jedan jezik i mnoge druge njegove, duhovite i tačne, opaske o razlikama između Srba i Hrvata u *Književnoj republici* dvadesetih godina prošlog veka.⁹² Dakle, bitna razlika je u tome što Marković ističe „čvrstinu srpske odbrane“, a Gaji Petroviću i zagrebačkim kolegama koji su osnovali *Praxis* i Korčulansku ljetnu školu nije nijednog trenutka padalo na pamet da na bilo koji način podrže politiku Hrvatske demokratske zajednice i dr Franje Tuđmana. Zagrebačke kolege, kao i mnogi drugi građani bivše Jugoslavije, građani Beograda i Zagreba bili su vrlo „čvrsti u odbrani“ nekih drugih ljudskih vrednosti. Naravno, otklona je bilo i među zagrebačkim kolegama bliskih *Praxisu*. Bilo bi nepravedno samo Pejovića, Markovića i Tadića predstaviti u tom svetlu. Oni su, bar u filozofiji relevantna imena! Štaviše, nisu ni najdalje otišli.

Iako tvrdi da su se drugi menjali, a on ostajao uvek isti borbeni levičar,⁹³ Marković je ipak svestan da je njegov ugled i u svetu i na Balkanu, pa i u Srbiji opao. Ne bez rezignacije, u kojoj je prisutna i izvesna doza inata, primećuje: „Prisutan sam još uvek u Evropi i svetu.“⁹⁴ Naveo je dva primera. Prvi, kako su u prošlosti u američkoj štampi „pisali i o meni kao marksisti i disidentu“, a američki liberali se „grabili da pokažu da me poznaju“, a onda su te iste novine pisale da „kritikuje američku politiku“ i da je „srpski nacionalist“, a „ti isti liberali su se naglašeno distancirali“. Drugi primer je zanimljiviji. Učestvovao je 1989. na skupu posvećenom kanadskom socijalisti Mekfersonu s referatom „Svojina i demokratija“. Urednik izdanja Džo Karens imao je problem da njegov prilog tri-četiri godine kasnije objavi, jer su „ideje izložene u njemu u protivrečnosti sa činjenicom da sam potpredsednik vladajuće Socijalističke stranke i da vlast u Srbiji vrši etničko čišćenje,

91 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 50–51.

92 Časopis Miroslava Krleže, *Književna republika* (izlazio od 1923. do 1927) bio je najkvalitetniji levi časopis u međuratnoj Jugoslaviji. Posebno videti br. 2/1924. i Krležin tekst „Mister Vu-San-Pej zanima se za srpskohrvatsko pitanje“, 56–60.

93 Teško bi se po bilo kom kriterijumu u „borbene levičare“ mogla svrstati ličnost koja je nasuprot reformistima u Rusiji podržala i poželela uspeh staljinističkom puču, kao što je to, ne bez dosluha sa vlastima u Beogradu 1991, učinio Mihailo Marković. Taj Markovićeve čin je u knjizi *Nacionalistička internacionala* zabeležio teolog Pavle Rak: „Još za vreme avgustovskog puča u Moskvi, 1991, posle koga je na vlast došao Jeljcin, vlasti u Beogradu su učinile svoj izbor (tako se, na primer, Mihailo Marković prerano obradovao povratku na vlast staljinista).“ Videti: Pavle Rak, *Nacionalistička internacionala*, LIR BG, Biblioteka pisaca, Beograd 2002, str. 83.

94 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 165.

ubija i muči nevine ljude i organizuje silovanje muslimanskih žena“.⁹⁵ Tekst je objavljen s Karensovom uredničkom beleškom i Markovićevim odgovorom. Pozivajuće se na Mekenzijevo svedočenje, Marković zaključuje: „oni koji upoređuju Srbiju i nacističku Nemačku, stideće se jednog dana kada se otkrije puna istina o svim složenim zbivanjima na Balkanu“. Likujući, Marković zaključuje: „Dobrom Džou Karensu će ostati da se večno kaje što su ga tako namagarčili mediji kojima je poverovao.“⁹⁶ Teret kajanja je prebacio na Karensa, ne ostavivši za sebe ni trunku.

Napokon, do koje mere mu je stalo da se javnosti predstavlja kao praksisovac *in continuo*, da kao praksisovac ostane zabeležen u pamćenju javnosti Srbije, koja se inače odlikuje onim što je Žan Kasu nazvao „kratko pamćenje“, pokazuje jedan njegov javni iskaz u kome je prevazišao sve što je do tada u tom pravcu činio. Naime, u intervjuu koji je dao za kulturni dodatak beogradskog dnevnog lista *Politika*, 27. juna 2009, tvrdio je da je kao pisac Programa Socijalističke partije Srbije taj program protkao praksisovskim idejama! Na pitanje novinara *Politike*: „Da li Vaš politički angažman u toku devedesetih godina ima veze sa 'Praksisom'?“, Marković je odgovorio: „Moje političko angažovanje tada jeste bilo u skladu sa idejama 'Praksisa', i rado bih polemisaio sa onima koji bi to želeli da ospore. Potrebne su, razume se, distinkcije. Najpre, moje političko angažovanje u toku devedesetih ima bar tri različita perioda. Godine 1990. prihvatio sam novu Socijalističku partiju Srbije i pristao da pišem za nju programske osnove. One su dopunjene 1992. godine. Može se lako dokazati da taj program potpuno počiva na humanističkim idejama Marksa i 'Praksisa'. Već 1992. godine više nisam potpredsednik SPS-a. Dolazi do postepenog otuđivanja, jer se od programa u sve većoj meri odstupa. Godine 1994. vodim javnu polemiku sa Mirom Marković i 1995. godine javno kritikujem Slobodana Miloševića. U novembru 1995. sam odstranjen sa svih funkcija u SPS-u.“⁹⁷

95 Uz prethodno izlaganje uporediti: Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 166.

96 *Ibid.*, str. 167.

97 Videti: Mihailo Marković, „Moj politički angažman povezan je sa idejama 'Praksisa'“, *Politika*, 27. jun 2009, Dodatak „Kultura, umjetnost, nauka“. Borisav Jović, osoba kojoj je Milošević dao prednost u odnosu na Mihaila Markovića, u traganju za ličnošću koja će ga zameniti na funkciji predsednika SPS, u knjizi *Od Gazimestana do Haga* (cit. prema: *Politika*, 16. jun 2009, str. 19, feljton) o tome je ostavio sledeće svedočanstvo: „Miloševićeva supruga je u jednom od napisa napala Socijalističku partiju Srbije, rekavši da to i nije socijalistička nego nacionalistička partija, da u njoj ima ljudi koji nisu za mirno rešenje jugoslovenske krize, drugim rečima da su ratni huškači, maltene politički kriminalci. To je bilo krajnje čudno, jer je predsednik te iste partije bio njen muž, Slobodan Milošević. Međutim, kad je na pomenute, iskonstruisane i neosnovane optužbe odgovorio

Mihailo Marković je u međunarodnim intelektualnim krugovima bio nesumnjivo najpoznatija ličnost iz beogradskog kruga praksisovaca. To je nesporna, neupitna činjenica. A u postpraksisovskom periodu koji traje više od tri decenije, takođe je nesporno da je izvršio nacionalistički, ili – ako je nekome draže i nacionalni i „socijalistički“ – *salto mortale*. Sliku bradate gomile koja se u centru Beograda dernja „Mi nećemo ništa novo nego carstvo Dušanovo“, kojom objašnjava svoj radikalni zaokret od prethodne praksisovske pozicije, zaokružio je u prilogu „Stvaranje jedinstvenog duhovnog prostora srpskog naroda“ za naučni skup *Srpski duhovni prostor*. U tom prilogu Marković srpski identitet povezuje s istorijskim iskustvom srpskog naroda, pa naglašava da Srbi imaju „vrlo razvijenu svest o veličini i sjaju Nemanjićke države...“, ali i „gorku svest o nestalnosti prijateljstava i savezništava, o unutrašnjoj ranjivosti zajedničke države i izdajstvu dojučerašnje braće“.⁹⁸ Dramatična istorija Srba bila je prirodna osnova za stvaranje mitova, među kojima Marković pominje mit o *Dušanovom carstvu*, tvrdi da je Pravoslavna crkva unosila duh mekoće, miroljubivosti i dobre volje među Srbe, da su „naše krsne slave, mobe, svadbe, sahrane, ispraćaji sinova u vojsku jedinstveni... događaji u svetu“. Kada se tome doda i autorov stav da „Srbe nesumnjivo karakteriše odsustvo osvetoljubivosti i agresivnosti prema nekim lošim susedima, koji su uvek imali određene teritorijalne pretenzije u odnosu na našu zemlju“,⁹⁹ kao i odbijanje ideje kolege, akademika Milorada Ekmečića, da se teško zabravljena vrata ksenofobije i autizma malko odškrinu i u Beogradu otvori još jedan univerzitet s nastavom na engleskom jeziku, krug je zatvoren.

Tako je Mihailo Marković došao na kraj puta, od stanovišta da je čovek biće prakse, slobodno, stvaralačko biće i načela „kritike svega postojećeg“ kao temeljnog stava praksisovske pozicije do statusa poznatog srpskog

Mihailo Marković, akademik i visoki funkcioner Socijalističke partije, reakcija je bila neočekivana – reagovao je upravo Milošević, stajući u zaštitu svoje supruge.

Poručio je po Milomiru Miniću, generalnom sekretaru SPS, da ja, kao potpredsednik Partije pozovem Mihaila Markovića i da mu kažem da prestane da se preko javnosti raspravlja s njegovom suprugom! To je značilo da se slaže sa onim što njegova supruga piše, da je za njega partija takva, nacionalistička.

Pozvao sam Mihaila Markovića i rekao mu da se s njim slažem, da je on u pravu i da ne razumem šta Milošević i njegova supruga rade.“ Tako je akademik Marković, po Miloševićevom adlatu Borisavu Joviću, tiho „otpisan“ iz SPS-a.

98 Mihailo Marković, „Stvaranje jedinstvenog duhovnog prostora srpskog naroda“, prilog za naučni skup *Srpski duhovni prostor*, Nova Evropa, Beograd (bez naznake godine izdanja), str. 4.

99 *Ibid.*, str. 5.

nacionalnog radnika i vehementne odbrane „vaskolikog srpstva“. Praksisovac, preobraćen u *nacionalnog radnika* i borca, filozof koji je veliki deo svog opusa pisao i objavio na engleskom jeziku, brine da se mladi Srbi „ne odrode od svog naroda“, pa njihovo suočavanje sa engleskim jezikom, kulturom i naukom odlaže pošto duhovno sazru kao Srbi. Time je krug zatvoren i nikakvi, do kraja života često ponavljani iskazi da je ostao praksisovac, ne mogu da prekriju razmere „preobraćenja“.

Marković nipošto nije jedini, mada je u međunarodnim krugovima bio najpoznatiji, predstavnik praksis grupe iz Beograda koji nije odolio zavodnim sirenama nacionalizma, koji je poslednje decenije dvadesetog veka sejao smrt na Balkanu. U ranoj fazi *Praxisa* to je uradio profesor Danilo Pejović, a krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina i dvojica akademika SANU, Mihailo Marković i Ljubomir Tadić. Ta trojica, svakako relevantnih filozofa, nisu jedini koji su „obukli dresove nacionalnih reprezentacija“, ali su nesumnjivo najpoznatiji.

Zanimljivo je primetiti da je u promenjenim društvenim uslovima i Svetozar Stojanović naknadno primetio da su najveće slabosti praksis grupe nedovoljno razumevanje moderne ekonomije, jer niko od članova grupe nije bio ekonomista, ali i *nedostatak sluha za nacionalno pitanje*: „Ja ne govorim o kritičkom stavu prema nacionalizmu, nego govorim o razumevanju fenomena nacije, u stvari. A zašto? Pa zato što smo mi bili jugoslovenski orijentisani. Ja sam tek godinama kasnije slučajno saznao kojoj kulturno-etničkoj zajednici, znači nacionalnom poreklu pripadaju članovi praksis grupe u Zagrebu, pa sam tek tada saznao da su polovina njih Srbi iz Hrvatske. To je bilo van mog vidnog polja uopšte. Ovo možete smatrati jednom ličnom slabošću, ali ja govorim o kognitivnoj ili saznoj slabosti, jer hoću da kažem ovo: nepotpunim nerazumevanjem nacionalnog pitanja ili nacionalnih pitanja, ma šta to značilo – nacije, oživljavanja nacija, nacionalizma itd., mi smo u stvari sazajno potpuno nespemno dočekali početak raspada države.“¹⁰⁰

Ni Slovenci, ni Bošnjaci se u tom pravcu ne mogu smatrati „prikraćenim“. Dovoljno je, na primer, otvoriti stranice *Nove revije* i nekih drugih

100 Svetozar Stojanović, „Praxis nije samo filozofija: između marksizma, postmarksizma i neomarksizma“, neautorizovano predavanje, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011, str. 75–76. Izgleda da je i Stojanović podlagao opštem „duhu vremena“. Nejasno je, naime, zašto bi nacionalno poreklo/podrijetlo jednog Gaje Petrovića, Rudija Supeka, Milana Kangrge ili Predraga Vranickog na bilo koji način bilo relevantno za rezultate njihovih filozofskih nastojanja. U odgovoru na jedno pitanje Nenada Dakovića Stojanović je, ipak, svoj stav relativizirao: „Nije se Jugoslavija raspala zato što se filozofi nisu ozbiljno bavili nacionalnim pitanjem. Raspad Jugoslavije bio je založen u Ustavu 1974. godine“ (*ibid.*, str. 83).

časopisa, uključujući i časopise koji su izlazili u Beogradu i Zagrebu, pa ustanoviti da su neke ličnosti, kao što je, na primer, Dušan Pirjevec, pokazivale naklonost u tom pravcu. S Bošnjacima je stvar još preglednija. Neka se izuzme Muhamed Filipović o čijim stavovima je besmisleno raspravljati jer ih je menjao češće nego košulje. Istina, pokušavao se pa i uspevao nametnuti kao neki orijentir u savremenoj bošnjačkoj kulturi. Među Bošnjacima ipak ostaje Rasim Muminović, jedan od manje značajnih saradnika *Praxisa*, u jednom trenutku čak i član Savjeta *Praxisa*, koji će se tužnim pismom Gaji Petroviću odreći saradnje sa *Praxisom* i prikloniti politici Mikulićeve „komunističke“ nomenklature u Bosni i Hercegovini. Reč je o navodnom zaljubljeniku u filozofiju Ernsta Bloha, profesoru koji je predavao *marksističku antropologiju* na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu koji u svom prilogu „Srpska genocidnost i naša odgovornost“ za *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, 22. decembra 1992, piše da je „srpsko-crnogorski ološ nadmašio sva zla dosada u svijetu poznata“, da je reč o „srpsko-crnogorskim monstrumima zato što nemaju pretpostavki da budu priznati za ljude“, „da to nisu ni životinje ni ljudi“. ¹⁰¹ Srpsko-crnogorske pesničke veličine, pre svih, Njegoša, Ivu Andrića, ali i druge, Muminović optužuje da su izvorišta mržnje i nadahnuća za genocidno divljanje. Potaknuti Njegošem i Andrićem na klanje i ubijanje, Srbi su njihovi bolesni potomci: „srpsko-crnogorska mitomanija ima ulogu nagona ili navike koja je zahvatila sve oblike života tih naroda, zbog čega njihova specifična kolektivna ludost izmiče zahvatu znanosti i još pogubnije pripada političkoj manipulaciji evropskih i svetskih moralnih kreatura koje se prikrivaju frazama građanskoga rata ili 'zaraćenim stranama' i sl.“ ¹⁰² Naravno, među Muslimanima, po Muminoviću, nema zločinaca, oni nisu dali nikakva

101 Dr Rasim Muminović, „Srpska genocidnost i naša odgovornost“, *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, 22. decembra 1992. godine, Sarajevo, Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, 1994, str. 120–122. Videti i njegovu knjigu *Fenomenologija srpske genocidne svijesti*, MNVS (Biblioteka „Vehbija Hodžić“), Ankara 1995. godine. Ako je i shvatljiv Muminovićev revolt zbog aktualnih zločina koji su počinjeni nad bosanskim Muslimanima (Bošnjacima), pitanje je dokle ostrašćenost može da ide i ima li granice. Istini za volju Muminovićevi iskazi, satkani od mistično zakukuljeno-zamumuljenih jakih fraza koje je ponekad nemoguće prevesti na normalan jezik, ipak su više izraz primitivnog mentaliteta, nego ozbiljan javni angažman. Njegov pandan sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu daleko je jasniji i opasnije angažovani Aleksa Buha koji je glumio grofa Čana u Karadžićevim ministarstvima. Izgleda da je Vanja Sutlić bio u pravu: postoje dve vrste ljudske gluposti – ona koju je moguće prepričati i ona neprepričljiva. Dodao bih, obe su kao izraz javnog angažmana u vremenima zločina veoma opasne.

102 *Ibid.*, str. 124.

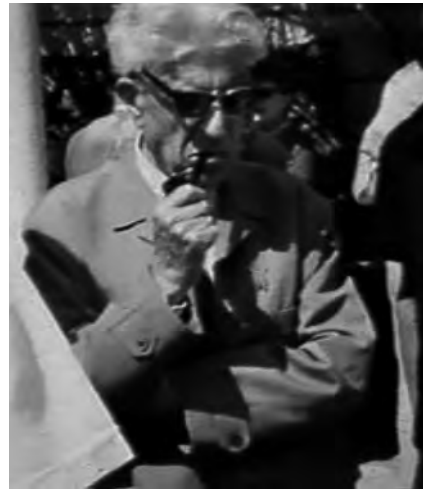
povoda za nasilje, pa je neophodno da Muslimani pomognu srpsko-crnogorskim krvolocima da osete šta rade: „Oni što čine zlo morali bi dočekati zlo, kako su to Hrvati pokazali Srbima u drugome svjetskom ratu.“¹⁰³ Izjednačivši Srbe i Crnogorce sa zločincima, Hrvate sa ustašama i njihovim zločinima, Muminović poziva svoj muslimanski narod (u to vreme još nije bio usvojen pojam „Bošnjaci“) da postane zločinački. Jednačenja u ništavilu na Balkanu ne znaju za granice!

103 *Ibid.*, str. 125.

Deo peti
PRAXISOVSKA SUOČAVANJA
S NACIONALIZMOM

Herbert Markuze

Ernst Bloh

Jirgen Habermas

Gajo Petrović i Ernst Bloh

Praxisova kritika nacionalizma

Nacionalizam je glavna nevolja našeg vremena.
Ivo Kuvacić

Treba već jednom prestati s tim nacionalnim kretenizmom.

Dario Fo

Načelno posmatrano, paksisovci su bili „bespoštedni kritičari“ svakog nacionalizma. Pojedini praksisovci, kao Danko Grlić i Rudi Supek do kraja svojih života, a Ljubomir Tadić¹ do sredine osamdesetih godina prošlog i Milan Kangrga² posebno u prvoj deceniji ovog veka kada je u Zagrebu bio skoro usamljen, napisali su ozbiljne kritičke studije o nacionalizmu, mnogi su pisali članke od kojih su neki objavljeni u *Praxisu*. Skoro kao pravilo, svoj antinacionalistički stav praksisovci su isticali u bezbrojnim intervjuima i javnim nastupima.

Možda je iznenađujuće, ali je uputno kao početnu intonaciju o ovoj temi pomenuti uljudno, učtivo, ali ironično odbijanje Gaje Petrovića ponude *Nedeljne Borbe* iz 1990. da učestvuje u razgovoru hrvatskih i srpskih intelektualaca „Um pred lavinom političkog varvarizma“ s obrazloženjem da se nije afirmisao „ni kao srpski ni kao hrvatski intelektualac“ i da se ne smatra „kvalifikovanim za sudjelovanje u tim razgovorima“.³ A u obimnom

1 Uporediti: Rudi Supek, *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd 1972; Ljubomir Tadić, *Da li je nacionalizam naša sudbina?*, Multiprint i autor, Beograd 1986.

2 Milan Kangrga, *Nacionalizam ili demokracija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 2002.

3 „Pismo Gaje Petrovića“, *Nedeljna Borba*, 1–2. decembar 1990. Tom svom stavu Petrović će dodati: „Najveća zasluga za sadašnje stanje srpsko-hrvatskih odnosa pripada, po mom mišljenju, rukovodstvima Saveza komunista i drugih političkih partija kojima su pozvani učesnici vašeg skupa pripadali ili pripadaju, pa taj skup i njegovi učesnici mogu znatno utjecati i na dalji razvoj srpsko-hrvatskih odnosa i na budućnost Jugoslavije.“

intervjuu *Novom forumu* 14. januara 1991. Petrović će izjaviti „Nacionalizam nas je doveo na ivicu građanskog rata“ i protestovati protiv ukidanja „Trga žrtava fašizma“ i preimenovanja u „Trg hrvatskih velikana“.⁴ Može se slobodno reći da su praksisovce karakterisala tri *anti*: antistaljinizam, antifašizam i antinacionalizam! To ne znači da časopis nije posvećivao pažnju nacionalnom pitanju – od uvodnika za prvi broj 1964. „Čemu Praxis“ i razmatranja odnosa nacionalnog, internacionalnog i univerzalnog u kulturi, pa do pojedinih redakcijskih izveštaja, na primer „Dvije i po godine Praxisa“. U tom pravcu posebno je zanimljiv poziv na raspravu „Nacionalno u kulturi“ iz 1967. godine. Sadržaj tog poziva je snažan demanti veoma čestih optužbi za unitarizam, s raznih strana upućenih *Praxisu*. Uz opšte-razumljiv stav da „nacionalna kultura nije kultura ako se kroz nju ne realizira nadnacionalni, opštjeljudski sadržaj“, stoji: „Smatramo da je procvat jugoslavenske kulture moguć samo putem svestranog razvijanja nacionalnih kultura svih jugoslavenskih naroda i narodnosti.“⁵ Tematski blok „Nacionalno, internacionalno i univerzalno“ objavljen je u broju 4. za 1968. godinu.⁶ Dva rada imaju i zanimljive naslove: Kinzlijev „Opijum nacionalizam“ i Danka Grlića „Domovina filozofa je domovina slobode“. Grličev prilog je zapravo referat za Simpozijum Hrvatskog filozofskog društva „Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti“. Grlič odbija da pođe putem glorifikacije hrvatskog nacionalnog blaga i tradicije, ali takođe odbija da prihvati lažni

4 Gajo Petrović: „Nacionalizam nas je doveo na ivicu građanskog rata“, *Novi forum*, 14. januar 1991. godine. U jednoj zgradi na tom trgu stanovao je Gajo Petrović. Naslov intervjua preuzet je iz sledećeg dela Petrovićevog intervjua: „Nije bez korijena u 'starom režimu' ni radikalni nacionalizam koji nas je doveo na ivicu građanskog rata. Već sam više puta govorio o tome kako su Tito i njegovi najbliži suradnici u interesu očuvanja svoje birokratske vlasti sredinom šezdesetih godina počeli 'odozgo' raspirivati nacionalne netrpeljivosti i nacionalne sukobe u Jugoslaviji. No 'novi režim' donio je svakako nešto 'kvalitativno novo': direktno rehabilitiranje fašizma, ustaštva, NDH i njihovih vođa, uključujući i najveće zločince, kao npr. Mile Budaka (koji je već počeo dobijati svoje ulice) i A. Pavelića, koji je u jednom zagrebačkom mjesječniku proglašen 'pravim hrvatskim liberalcem parlamentarno-opozicionog tipa.“

5 „Nacionalno u kulturi“, *Praxis*, br. 4/1967, str. 542. Svoj načelni stav redakcija obrazlaže na sledeći način: „Onemogućavanje ili kočenje razvoja nacionalnih kultura jugoslavenskih naroda u ime jedne opće jugoslavenske kulture bilo bi štetno i za tu opću jugoslavensku kulturu, kao što bi i insistiranje na apsolutnoj autonomnosti nacionalnih kultura moglo samo voditi njihovom slabljenju i snižavanju na provincijalni nivo... Jer i opća jugoslavenska i posebne nacionalne kulture samo su utoliko kulture ukoliko imaju i onu nadnacionalnu, opčeljudsku komponentu.“

6 Svoje priloge na tu temu objavili su domaći autori: Predrag Vranicki, Milan Kangrga, Rudi Supek, Veljko Cvjetičanin, Danko Grlič i strani: Umberto Čeroni, Hauard Parsons i Arnold Kinzli. Videti: *Praxis*, br. 4/1968, str. 259–336.

duhovni kosmopolitizam, nacionalni nihilizam i potpuno potcenjivanje onoga što je u duhovnoj sferi stvoreno na hrvatskim prostorima. Založio se za borbu protiv svih oblika nepriznavanja hrvatske filozofske baštine, ali i za otvorenost prema svetu kao temeljnom principu vrednovanja. Posebno naglašava da je prava domovina filozofa pre svega domovina slobode, ali se filozofi ne mogu: „nihilistički odnositi prema svojoj tradiciji iz koje su ponikli, ni prema nacionalnom biću svoga naroda čiji su pripadnici, pa ni prema nepravdama ni patnjama koje su se njemu nanosile ili se nanose“, ali im istodobno mora „biti potpuno stran svaki šovinizam i nacionalizam“.⁷ Za Grlića nema slobodnog naroda bez slobodne ličnosti, pa prenaglašavanje nacionalnog proglašava običnim „tamburanjem“ koje zamagljuje prave odnose u društvu.⁸ Grlić ne pristaje na monolitnost nacionalnih redova, ali ni na unitaristički državni patriotizam: „Jer filozofima, koji s pravom nose to ime sve pojave nacionalizma ili državničkog unitarizma, što u biti nije ništa različito jer je unitarizam samo prošireni nacionalizam, ne samo da su strane već bi značile takvu kontradikciju u njihovom vlastitom biću da ih naprosto ne bi kao filozofi mogli egzistencijalno podnijeti.“⁹

Već prethodno izloženi stavovi i podaci kao da demantuju jedan naknadni lament Svetozara Stojanovića o insuficijentnosti *Praxisa* u odnosu na nacionalizam. Naime, on je u jednoj „kritičkoj samoanalizi“, zapravo naknadnom osvrtu na ideje jugoslovenske praksis grupe, naglasio da je delio „tretman nacionalnog fenomena“ sa ostalim praksisovcima, i sredinom

7 Danko Grlić, „Domovina filozofa je domovina slobode“, *Praxis*, br. 4/1968, str. 334–335.

8 Taj svoj temeljni stav Grlić precizira: „Mediokriteti tako postaju nacionalni heroji i čuvari narodnog blaga, beskičmenjaci, koji su unaprijed osigurali blagonakloni pogled odozgo, principijelni borci i stjegonoše a stupidni pjevači budnica ili prepisivači i falsifikatori – intelektualni narodni vođe“ (*ibid.*, str. 335).

9 *Ibid.*, str. 336. Na kraju svog priloga Grlić još jednom podvlači: „Stoga filozofija nije samo poziv ili struka već i životna odluka... ili biti filozof, kritički i otvoreno govoriti, istinski zastupajući duhovne interese svog naroda, svijetu – ili biti glorifikator svega postojećeg, žongler, dekorater, lažno zabrinut za sudbinu nacije, apologet svega našeg 'domaćeg', provincijalac koji se zatvara u svoje granice i iživljava u primitivnom nazdravičarstvu, napuštajući samim tim sve ambicije da bilo šta relevantno filozofski progovori“ (*ibid.*, str. 336). Ni više decenija od tog simpozijuma iz marta 1968. godine neki hrvatski filozofi nisu mu, kao ni Kangrgi, oprostili odbijanje da nekritički veliča nacionalne vrednosti u filozofiji i društvu. Videti uvod za zbornik *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti. Zbornik iz 1968. godine*, iz pera Zlatka Posavca „Uskraćivanje prava na povijest hrvatske filozofije“ (Biblioteka Filozofska istraživanja, Zagreb 1992, str. 7–31). Kako je sadržaj ovog zbornika u potpunosti identičan zborniku objavljenom 1968, nejasno je odakle potreba Zlatku Posavcu da pripreme za taj skup proglasi skandaloznim pokušajem „uskraćivanja prava na povijest“, tim pre što sadržina tekstova Danka Grlića i Milana Kangrge nije ničim ugrozila dignitet hrvatske filozofske baštine.

devedesetih godina zapisao: „A kad smo već dotakli nacionalno pitanje, onda se mora priznati da je ono predstavljalo najdalekosežniju *saznajnu* slabost celokupnog 'Praxisa'. Kao što će njen krvavi raspad definitivno pokazati, Jugoslavija je bila zemlja u kojoj je društvena nauka i filozofija trebalo da se dobrim delom usredsrede na proučavanje nacionalnih odnosa i sukoba. Međutim, svi praksisti odreda polazili su sa stanovišta plemenitog, ali istovremeno i prilično utopijskog jugointernacionalizma, te su neuporedivo više osuđivali nacionalističke manifestacije nego što su ih stvarno razumeli. Zbog toga nas je eksplozija nacionalizma i separatizma koja je Jugoslaviji došla glave zatekla potpuno nespremne, intelektualno, emotivno i politički. To je jedan od najvažnijih razloga što su se naše individualne putanje najzad međusobno veoma udaljile.“¹⁰

Po sebi se razume da jedno stanovište koje sadrži vrednosti kritičkog mišljenja, slobode pojedinca kao uslova slobode za sve, koje je duboko praktično humanistički orijentisano, bude ujedno i snažno antinacionalistički obojeno.¹¹ To naravno ne znači da praksisovcima nisu prilazili i neki nacionalisti, kao i da neki praksisovci nisu, naknadno, posle više decenija postali „nacionalni radnici“. Praksisovci su bili i antifašisti, pa im je svaka ideologija „krvi i tla“ bila strana. Bili su protiv staljinističke birokratske uniformisanosti, protiv unisonosti, ili redizajniranim jezikom srednjovekovlja koji je ušao u današnju modu – „sabornosti“. Žigosani su i kao izdajice marksizma-lenjinizma, samoupravnog socijalizma, nacije, države i partije. Trpeli su, dakle, optužbe svih vrsta, odbijajući – kako je to duhovito primetio Danko Grlić – da pred bilo kim i prema bilo čemu stoje „u stavu mirno“. Pisali su o ogromnom manipulativnom potencijalu nacionalnim osećanjima građana, jer: „kategorija nacionalnog nije stvar uma već srca, osjećanja. Onaj tko tog osjećanja nema – reći će vam tako neki rodoljub – nema prava raspravljati o naciji. O naciji se ne umuje ne teoretizira, za naciju se bori, umire, nacija se ljubi kao srž svoje srži, kao bit vlastitog bića, ona se upija s majčnim mlijekom, ona je krv i tlo, poruka naših djedova, svetinja nad svetinjama,

10 Svetozar Stojanović, *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, „Filip Višnjić“ i Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 1995, str. 224. Ako je teško složiti se s prvim delom Stojanovićevog iskaza, zadnja citirana rečenica zvuči kao tačna. Naime, nije sukob oko saradnje u časopisu *Praxis International* bio jedan od osnovnih razloga razlaza praksisovaca – mada ni taj razlog ne treba sasvim potceniti – nego je to bila promena stanovišta nekih praksisovaca prema nacionalnom pitanju.

11 Zvuči pomalo paradoksalno, posebno s obzirom na prethodnu napomenu, ali jedan od prvih osvrti na problem nacionalne kulture objavljen u *Praxisu* jeste „odbrana“ integriteta i kontinuiteta hrvatske kulture Zlatka Posavca u tekstu „Veliko hrvatsko čudo“ u kojem polemše sa Ervinom Peratonerom. Videti: *Praxis*, br. 3/1966, str. 445–453.

poziva na nepomirljivost, ona ne može biti predmet pojmovnih zaključaka, mirnih, nestrastvenih analiza... upravo stoga što osjećaj nacionalne pripadnosti nosi u sebi mnoge od tih elemenata, nacija i može postati plijen manipulativnih operacija upravo onih koji računaju na taj iracionalni entuzijazam a koji su doista potpuno 'iznad' interesa jedne nacije, pa će – kao što nam historija pokazuje – u pravilu sutra spremno, da ne trepnu okom, izdati najvitalnije interese te iste nacije nad kojom su tako ganutljivo recitirali i ronili rodoljubive suze... Nije stoga nimalo čudno već gotovo prirodno da najosjećajniji, najvatreniji nacionalisti postaju tako često sluge tuđina i okupatorskih soldateski.¹² U Grličevom stavu prema nacionalističkim bukačima ima nekog prezrenja. Odbacuje euforiju budnica, amblema, zastava, zloupotrebu državotvorne tradicije i nacionalne svesti, neće da bude isto s birokratskim parazitima, s dangubama, lašcima, poltronima i denuncijantima i onda kad su pripadnici iste nacije, kad govore i pišu istim jezikom i žive na istom tlu. Nacionalistička mistifikacija je po Grliču efikasan medij za pridobijanje masa, za pridobijanje podrške širokih slojeva stanovništva. Mediokritetski nacionalistički bukači brinu pre svega o svojim karijerama. To su „...ljudi bez poziva, neradnici, galamdžije, moralne i intelektualne nule, ljudi koji nisu ništa drugo nego pripadnici jedne nacije“.¹³ To su ljudi koji koriste svoju šansu da postanu „neko i nešto“, jer nemaju nikakve uslove da to postanu po nekom drugom kriterijumu. Kao da vidi zbivanja krajem dvadesetog veka, tvrdio je da isključivo proglašavanje vernosti vlastitoj naciji vrhovnim principom može postati kobno, jer tada „izlazi iz rupa zadnji kontrarevolucionarni ološ, tada dižu glavu i nalaze svojih pet minuta propali političari i kulturtregeri, tada stvaraju karijeru bezskrupulozni laktaši, ona klatež što je potajno i kukavički čekala da dođe 'njihovo vrijeme'“.¹⁴ Grlič piše

12 Danko Grlič, *Contra dogmaticos, Praxis*, džepno izdanje broj 9, Zagreb 1971, str. 167–168. Odeljak „Marginalije o problemu nacije“ objavljen je u u časopisu (*Praxis*, br. 3–4/1971, str. 547–561). Grlič nije doživeo da vidi sunovrat balkanskih društava zahvaćenih amokom nacionalizma. A imao bi šta i videti! U Hrvatskoj veličanje notornog kvisingla Ante Pavelića, na jednoj, i četničkog „vojvode“ Momčila Đujića koji nije zaostajao za talijanskim okupatorima u broju ubijenih „svojih“ Srba, na drugoj strani! Ni srpski nacionalisti nisu nimalo zaostajali za hrvatskim, ako nisu isprednjačili: predsednik kvisinglske vlade Milan Nedić je brutalnom revizijom istorije proglašavan za „spasitelja vaskolikog srpstva“, a četnički vođa Draža Mihailović i njegove pristalice su odlukom parlamenta rehabilitovani. U javnosti je Draža proglašavan za „prvog gerilca u porobljenoj Evropi“! Trenutno je na redu i lična rehabilitacija Draže Mihailovića, koja će, ako se to na nesreću zdrave pameti ipak desi, Srbiju još više udaljiti od osnovnih evropskih i opštečovečanskih vrednosti.

13 *Ibid.*, str. 179.

14 *Ibid.*, str. 180–181.

o „nacionalističkom totalitarizmu“, o otvorenom teroru mediokriteta koji u ekstazi ludila i bjesnila brišu svakog ko im stane na put. Tako bedni filistri postaju moćni, a beznačajni ljudi značajni preko članstva u organizaciji (partiji) ili samom pripadnošću zajednici (nacionalnoj), ali „...gube iz vida da se zapravo pomoću nacionalnog do sada postigla, a može se i u buduće postizati najbeskompromisnija nivelacija, monolitnost koja do užasa može osakatiti, onemogućiti ili zatrti autentičnu ličnost i obnevidjeti je, koja vrijeđa intelektualno i ljudsko dostojanstvo i srozava čovjeka na bestijalne instinkte i zakone horde“.¹⁵ Da je ovo Grlić mogao pisati devedesetih godina prošlog veka, mogao bi da navede bezbroj primera za svoje tvrdnje. Ali, pisao je to 1971. godine u vreme „hrvatskog proljeća“, u vreme nacionalističke euforije koja je naknadno proglašavana demokratskim pokretom.

Ako se ovim stavovima Danka Grlića od pre četiri decenije dodaju i novije polemike Milana Kangrge sa hrvatskim nacionalistima u kojima im je dokazivao da „biti samo Hrvat – znači još ne biti čovjek“, onda postaje jasnije zašto nacionalisti pribegavaju sumnjičenjima praksisovaca za nacionalnu opstrukciju i izdaju. Ako se tome doda i činjenica da je većina vatrenih nacionalista i u Zagrebu i u Beogradu izašla iz različitih ideoloških komisija, marksističkih centara i partijskih komiteta, da su neki od njih radili u interesu „službe“ i da su praksisovci svemu tome neprijatni svedoci koje treba zatrti, njihove optužbe upućene praksisovcima pojavljuju se u pravom svetlu.

Rudi Supek će tom bazičnom antinacionalizmu dati šire teorijsko i eksperimentalno obrazloženje. Za takav pristup imao je i snažan lični motiv. Naime, u svojoj knjizi *Društvene predrasude i nacionalizam* Supek tvrdi da nacionalist ne može shvatiti „da se može biti dobar Hrvat ili Srbin, i istovremeno dobar Jugosloven ili dobar Evropejac, ili dobar građanin svijeta“.¹⁶ Da je tome dodao i „dobar Francuz“, a i antifašista, bivši zatočenik logora u Buhenvald, ¹⁷ Supek bi verovatno upotpunio one kolektivne identitete koji su ga obeležavali. A mogao je sve to biti pre svega i iznad svega jer je bio čovek, i to čovek koji se nikada nije dao svesti na jedan identitet. Kao čovek bio je humanist, građanin sveta, ali mu to nije smetalo da bude i Hrvat i Jugosloven i Francuz.¹⁸

15 *Ibid.*, str. 184–185.

16 Rudi Supek, *Društvene predrasude i nacionalizam*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 1992, str. 203.

17 Videti, na primer, Marijan Bosnar, „Rudi Supek i nacistički koncentracijski logor Buchenwald kroz arhivsko gradivo Hrvatskog državnog arhiva“, *Arhivski vjesnik*, br. 54/2012, str. 1–21.

18 U jednoj šetnji Parizom aprila 1986. Rudi Supek i ja smo se zaustavili u nekom kafeu. Razgovarali smo na našem, sada već mrtvom srpsko-hrvatskom odnosno hrvatsko-srpskom jeziku. Prišao nam je kelner koji nije razumevao ni reč našeg jezika. Supek je s njim

Otvorenost prema svemu što je ljudsko (*Nihil humanum nisi alienum puto a me*) obeležava celokupni Supekov *opus*. Svoj polazni stav u „Uvodnoj riječi“ za temat *Praxisa* „Moć i humanost“ definiše jednostavno: „Dostojanstvo čovjeka oduvijek se mjerilo pravom na riječ u javnom životu i proizvodnoj zajednici.“¹⁹ A u autorovoj napomeni za *Društvene predrasude i nacionalizam* Supek kaže da je nacionalizam ona društvena predrasuda koja ima najizrazitije političko obeležje.²⁰ Ta knjiga predstavlja temeljan, sistematičan pristup fenomenu nacionalizma sa sociopsihološkog i antropološkog stanovišta s kojim se teško može porediti bilo koje delo drugih praksisovaca na tu temu. Tu je Supek kritički analizirao fenomen nacionalizma i omogućio dublje razumevanje ratnog ludila, krvavog kolopleta vulgarnih političkih sila i materijalnih interesa.

Supek polazi od hipoteze Konrada Lorenca da priroda nije snabdela čoveka očnjacima i kandžama, a nije predvidela da će čovek izumeti bodež i kamu i upotrebiti ih da kolje članove vlastite vrste. Piše o privlačnosti grupe i anonimnosti jedinke. Naglašava regresivni karakter nacionalističkih pokreta, razornu snagu „borbenog entuzijazma“ kojim nacionalni pokreti homogenizuju i mobilišu masu. Nacionalisti „pozvani da rade na veličini svoje nacije“ otkrivaju radost ratovanja, u izvesnoj zakonitoj vezi između nacionalizma i „militarističkog duha“. Dešava se to u „onim žalosnim nacionalističkim mahnitanjima za vrijeme rata“, u sve krvavijem, masovnijem i okrutnijem totalnom ratu u kojem sve više pati i biva ubijano miroljubivo stanovništvo, a ne samo ratnici.²¹ Na bogatom literarnom predlošku Supek

stupio u dijalog na francuskom. Kelner se začudio: „Zar je moguće da gospodin nije Francuz?“ Dobio je jednostavan odgovor: „Znate, ja sam i Francuz!“ Naravno, svi ti identiteti bleđeli su pred činjenicom da je bio čovek.

19 Rudi Supek, „Uvodna riječ“, *Praxis*, 1–2/1970, str. 7.

20 Videti: Rudi Supek, *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd 1973. Zagrebačko izdanje je s „dopunjenim“ naslovom *Društvene predrasude i nacionalizam*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 1992, str. 5. Vredno je primetiti da autor u naslovu potencira nacionalizam, u vreme najveće euforije nacionalizma i trijumfa ksenofobične iracionalnosti i zverskog u ljudima, i ostaje dosledni kritičar svakog nacionalizma.

21 Supek, na primer, piše o dvojakoj ulozi nacionalističke ideologije, o nacionalizmu kao efikasnom sredstvu u mobilizaciji borbenog entuzijazma i o tome da nacionalizam svoju legitimaciju „idejnu, političku, moralnu – po pravilu traži u samoj nužnosti rata... Nacionalizam ide uvijek ruku pod ruku s izvjesnim 'militarističkim duhom'.“ Videti: Rudi Supek, *Društvene predrasude i nacionalizam*, str. 123. A na drugom mestu kaže za malograđane-nacionaliste: „Njih ratovi raduju, ne zbog potrebe da ižive mržnju prema neprijatelju, nego zato što u njima vide jedinu šansu da istaknu i potvrde smisao svojega života kao ratnika koji su pozvani da rade na veličini svoje nacije. Borbeni entuzijazam kod njih odgovara veoma primitivnom porivu borbe između raznih grupacija, kakav nalazimo i kod životinja koje žive u krdu“ (*ibid.*, str. 172–173).

razvija svoj kritički stav prema ksenofobiji, rasizmu, antisemitizmu, nacionalizmu, nacizmu i fašizmu kao pojavama povezanim sa etnocentrizmom. Posebno se kritički osvrće na idejne elemente nacionalizma i dodaje: „idejni sadržaj nacionalizma je uvijek *reakcionaran*, te da ne može biti riječi o nekakvom 'progresivnom nacionalizmu'“. ²² Ti elementi pogoduju podizanju destruktivnih i sadističkih sklonosti u čoveku. Svedoči o okrutnosti koja počiva na ideološkoj motivaciji, o projekciji i racionalizaciji mržnje prema pripadnicima drugih naroda, prema svim „strancima“, o paranoidnom karakteru nacionalističkog mentaliteta. ²³

Posebno su vredna pažnje njegova zapažanja o slabicima koji ne mogu izdržati u vlastitoj ništavnosti i promašenosti, pa u nacionalističkim pokretima, utopljeni u masu, stiču sigurnost i opijaju se moći i entuzijazmom. ²⁴ Naime, Supek zastupa stanovište da u građanskom društvu nacionalizam izražava ideološki pad i regresiju u odnosu na univerzalističke ideje i afirmaciju individualizma koje je postulirala Francuska revolucija. Iz činjenice da među nacionalistima nalazimo mnogo frustriranih, promašenih, nedoraslih ličnosti ne izvlači zaključak da bolesnici stvaraju nacionalizam, nego, obrnuto, da se ljudi u kojima su protivrečnosti građanskog društva dobile izrazitiji oblik i koji su po svojoj karakternoj strukturi skloni izvesnim regresivnim oblicima ponašanja nužno lepe za nacionalizam. ²⁵ To je pre svih frustrirani

22 *Op. cit.*, str. 124. A na sledećoj stranici šire obrazlaže svoj stav: „U okviru same građanske svijesti nacionalizam po svojem idejnom sadržaju i društvenoj ulozi ima reakcionarni karakter: *on suzbija univerzalnost određenih racionalno zasnovanih načela* na kojima počivaju građanska demokratija i prava pojedinca, s jedne strane, a istovremeno nastoji suzbiti klasne protivurječnosti u ime *više organske cjeline same nacije* oslanjajući se na primitivne biološko-afektivne mehanizme grupne identifikacije u borbi s drugim grupama. Otuda je u svakom nacionalizmu uvijek nazočna tendencija da se racionalni odnosi svedu na organske, da se humanistička problematika zamijeni biologističkom, da se ljudskim pravima suprotstavi socijalni darvinizam“ (*ibid.*, str. 124–125).

23 Supek je saglasan s Olportom da „beznačajne ličnosti osjećaju izvjesnu premoć kad mogu prezirati pripadnike drugih društvenih grupa kao manje vrijedne, dostojne prezira i ocrnjivanja“ (*ibid.*, str. 62). A nešto dalje primećuje da su „mnogi posustali duhovi osjetili...u nacionalizmu koji nadograđuju religioznim i mističnim zanosima – 'krv i tlo', mit i krvave pričesti postali su njegovi simboli...“ (*ibid.*, str. 87).

24 Uporediti: *ibid.*, str. 194.

25 Uporedi: „Naprotiv, u građanskom društvu nacionalizam izražava ideološki pad, regresiju koja svjedoči o nekim nerazrješanim, ali već u društvenoj svijesti prisutnim protivurječnostima: nacionalizam je prije svega obračun građanina sa svojom vlastitom građanskom sviješću! I zato upućivanje na to da među nacionalistima nalazimo mnogo frustriranih, promašenih, nedoraslih ličnosti pokazuje samo na činjenicu da 'bolest' leži u samoj prirodi građanske društvene svijesti. Ne stvaraju 'bolesnici' nacionalizam, nego nezdrava, protivurječna i razdrta društvena svijest građanskog društva, a ljudi u kojima

malograđanin koji obožava velike fraze, stereotipne uzrečice, emocionalne uzlete, paranoidne ideje kojima se slavi veličina vlastitog naroda i njegovo poslanje među drugim narodima. Stil malograđanina je patos, „a patos upravo izražava onu nutranju šupljinu i jaz koji postoji između individualne egzistencije i napuhane kolektivne egzistencije“. Ti frustrirani ljudi, „promašenih priroda“ koji u sebi nose veliku dozu neiživljene agresije, pojavljuju se često kao inicijatori i ideolozi nacionalističkih pokreta: „Malograđanski nacionalist ne može sebe potvrđivati drukčije, ako ne grdi drugu naciju, imati visoko mišljenje o sebi ako ne ponizuje neku drugu nacionalnu grupu, osjećati se životno prisutan ako ne progoni neku narodnu manjinu.“²⁶ Paranoidna rečitost nacionalista sadrži u sebi veliku dozu mržnje i revolta prema drugim grupama. Supekova dijagnoza nacionalizma zapravo je jednostavna: šovinistički karakter je od početka imanentan nacionalizmu, pa se šovinizam mora dijagnostikovati kao bolest opasna po život jednog naroda. Nakon iskustava u ratovima krajem dvadesetog veka na Balkanu, pripadnici bilo kog od eksjugoslovenskih naroda mogu duboko da se zamisle nad jednostavnim Supekovim pitanjem: „nije li očito da je upravo barbarski i nasilnički hitlerovski nacionalizam proizveo to da se mnogi Nijemci stide svojeg imena...?“²⁷

Supek ne ostavlja po strani ni odgovornosti intelektualaca za razbuktanje nasilničkog nacionalizma. Kritički se odnosi i prema onima koji se pod pritiskom nacionalizma osećaju zbunjeni i bespomoćni, a posebno prema onima koji, prelazeći u svojim razmišljanjima i javnom delovanju na nacionalističku poziciju sebe intelektualno degradiraju. S izvesnom rezignacijom primećuje: „kad čovek počinje fiziološki i mentalno opadati, što se događa sa starenjem u takozvanom intelektualnom klimakterijumu, tada možemo s čuđenjem utvrditi kako neki ljudi koji su izgledali širokogruđi i razumni, postaju žrtve različitih predrasuda, izobličuju se u ksenofobe i mizantrope raznih boja.“²⁸ U nacionalističkim idejama on vidi prve znakove senilnosti

su te protivrječnosti dobile izrazitiji oblik, ili koji su po svojoj karakternoj strukturi skloniji izvjesnim regresivnim oblicima ponašanja, nužno se lijepe za nacionalizam i izražavaju one njegove idejne tendencije, koje se jedan 'normalni građanin' u normalnim društvenim stanjima stidi izražavati.“ Videti: Rudi Supek, *op. cit.*, str. 131.

26 *Ibid.*, str. 170.

27 *Ibid.*, str. 140.

28 *Ibid.*, str. 181. Supek nastavlja opis tog puta ličnosti od ljubavi ka mržnji, od velikodušnosti ka sitničavosti, od sigurnosti ka tjeskobi: „Čitava ona evolucija nesigurnih, tjeskobnih, promašenih pojedinaca koji mogu biti istovremeno i veoma tvrdokorni, uporni, fanatizirani u svojim htijenjima. Fanatičnost veoma često i nije nego uporno prijanjanje uz jedan veoma labilni idejno-afektivni sklop, pun ambivalentnosti, gdje se strah i mržnja miješaju u odnosu na svakoga tko ga želi poremetiti. Sve te frustrirane i 'iskompleksirane'

nekih intelektualaca. Njegov opšti zaključak na tu temu je poražavajući kao i stvarnost koju su ljudi jedva preživljavali: „Da bi čovjek bio dobar nacionalistički tribun, mora već biti degradirana ličnost, bez obzira na to da li on samo glumi nacionalističku retoriku ili je histerički preživljava.“²⁹

Nacionalističke pokrete Supek tretira kao desničarske, pa nije ni čudno što su se već za njegova života, a posebno kada je nestao sa životne scene, nacionalisti žestoko obrušili na njegove stavove. Nije to nimalo čudno. Naime, on precizno razlikuje nacionalizam ili rodoljublje, od legitimnog osećanja patriotizma ili domoljublja, pa odbacuje težnje nacionalizma da pod svoj plašt strpa i patriotizam. Njegovu snažnu kritiku nacionalizma podupire i još snažnija kritika ličnosti nacionaliste pojedinca: „Nacionalizam i šovinizam u razvijenom društvu uvijek nosi crte kolektivne neuroze, i nije čudno što okuplja veliki broj neuravnoteženih i nedozrelih ličnosti... Kada se društveni pokreti pomiču udesno, onda opada ne samo kvocijent inteligencije nego i indeks moralnog integriteta, kao što je eksperimentalno utvrđeno. Zato u njihovim redovima nalazimo toliko 'uglednih' plagijatora, falsifikatora, falššpilera i furtimaša.“³⁰

Ne ostaje Supek samo na teorijskim i eksperimentalnim uvidima u ličnost nacionaliste. Njegovi kritički uvidi u srž nacionalizma daleko su širi, a u odnosu na jugoslovenske prilike i konkretniji. Upravo ti uvidi su osnova žestoke netrpeljivosti nacionalista u Hrvatskoj prema njegovoj ličnosti i delu. Naime, Supeku je jasno da nacionalisti nisu sposobni da rešavaju pitanja ravnopravnih odnosa među narodima jer: „Njih je moguće riješiti samo s internacionalističkog gledišta, s gledišta velike zajednice naroda, iz koje valja istjerati svaki etnocentrizam, međunacionalne mržnje i predrasude.“³¹ Za Supeka je jednostavno „polje“ nacionalizma suviše uzak prostor za čovečnost. Jugoslaviju je video kao zajednicu, pre svega zajednicu kulture: „U duhovnom životu ove zemlje valjalo bi republičke granice uzimati samo kao simboličke granice, a nikako kao stvarne granice, jer je vlast duha nešto sasvim drugo nego vlast lokalnih ili bilo kakvih administracija!“³² Supek

prirode osjećaju veliko olakšanje, kad mogu svoje unutarne konflikte prenijeti na okolinu, na društvene odnose i naći opravdanje i izlaz iz njih u samim društvenim odnosima. I tu leži prava opasnost od 'promašenih priroda' kakve se često okupljaju kao inicijatori i ideolozi u nacionalističkim pokretima. Kod frustriranih pojedinaca postoji velika doza neiživljene agresije, koja traži svoj predmet. Nacionalizam kod njih poprima izrazito šovinistički i agresivni oblik“ (*ibid.*, str. 181–182).

29 *Ibid.*, str. 251.

30 *Ibid.*, str. 205–206.

31 *Ibid.*, str. 207.

32 *Ibid.*, str. 103.

odbacuje šestojanuarsko, ali i svako drugo nametnuto jugoslovenstvo, ali brani ljudsko pravo onih koji se osećaju kao Jugosloveni: „Suvremena Jugoslavija nije neka 'ugovorna tvorevina' među federalnim jedinicama, niti državnost podržavana internacionalizmom radničke klase, to jest njenim klasnim karakterom ili njenim 'avangardizmom', već je ona zasnovana na jednoj dugoj kulturno-historijskoj tradiciji, narodnom sjećanju i legendi, na probuđenim težnjama za zajedničkim usudom. Razumije se samo po sebi da problem jugoslovenstva valja posmatrati sa spomenutog gledišta, kao i s gledišta državničke evolucije, koja osigurava narodima neophodnu jednakost za afirmaciju njihovog identiteta, ali i za prihvaćanje zajedničke sudbine, one koja podjednako seže u narodnu prošlost i u socijalističku budućnost.“³³ Duboko svestan nedemokratskog karaktera i prve i druge Jugoslavije, Supek se okreće viziji slobodne zajednice naroda i slobodnih ljudi u toj zajednici. Naravno, nacionalisti mogu da likuju da su svoje težnje i ciljeve da stvore nacionalne, etnocentrične države ostvarili. Pitanje je, svakako, po koju cenu!

Sa Supekom se dosta dugo, skoro do kraja osamdesetih, slagao i Ljubomir Tadić koji je u jednom intervjuu izjavio: „Jugoslavija je istorijski moguća samo kao socijalistička, ne nacionalna, nego internacionalna zajednica, kao demokratski savez među njenim narodima, a ne institucionalna konfederacija vlada pojedinih nacionalnih državica.“³⁴

Ni u pogledu odnosa prema nacionalizmu Tadić se u to vreme nije bitnije razlikovao od Supeka: „Nacionalna solidarnost je najčešće konzervativna i desničarska.“³⁵ Godinu dana pre pojave *Praxisa* Tadić je postavio pitanje: „da li su intelektualci ljudi bez domovine?“ U odgovoru na to pitanje Tadić odbacuje staljinističku dominaciju nad delatnošću komunističke inteligencije koja kriterijume kritike svega postojećeg primenjuje i na sebe i teži da i fizički i umni radnici steknu „šansu da postanu zbiljski građani *socijalističke* domovine bez buržuja i birokratije.“³⁶ *Socijalistička* domovina

33 *Ibid.*, str. 237.

34 Ljubomir Tadić, *Izabrana dela*, knjiga 7 (intervju vodio Luka Mičeta, *Student*, 9. oktobar 1987), str. 222. Ovaj stav je prethodno zapisan u Tadićevoj knjizi *Da li je nacionalizam naša sudbina?*, Beograd 1986, str. 69.

35 Ljubomir Tadić, *Izabrana dela*, knjiga 7, str. 220–221. Ovome treba dodati i sledeći Tadićev stav: „Križa jugoslovenske socijalističke svesti ogleđa se u karakterističnom zabravu da socijalizam nikada ne može biti nešto *lokalno* i *nacionalno*, već samo *univerzalno*. Folkloristički nacionalni socijalizam ne bi mogao izbeći ružnu sudbinu 'operetske varijante socijalizma' za spoljašnji svet, imajući istovremeno pretenziju da mu služi kao primer, a tragediju za vlastite narode koji naseljavaju ovaj prostor.“ Ljubomir Tadić, *Da li je nacionalizam naša sudbina?*, str. 68.

36 Ljubomir Tadić, *Poredak i sloboda*, Kultura, Beograd 1967, str. 211.

u kojoj je nauka oslobođena tutorstva države očigledno nema potrebe za intelektualcem kao „nacionalnim radnikom“.

Posebno je značajna Tadićeva teza da su nacionalizam i nacionalističko izživljavanje u jugoslovenskom društvu sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka postali surogat za demokratiju. Nacionalne slobode su se u to vreme pojavljivale kao nadomestak za ljudska građanska prava. Nacionalna prava i pravo nacije na samoopredeljenje javljaju se kao zamena za slobodu čoveka pojedinca, te slobodno ispoljavanje njegovih ljudskih mogućnosti. Tadić se pri tome ne izjašnjava protiv nacionalne ravnopravnosti ili protiv nacionalnih sloboda. Međutim, on razložno primećuje da te slobode i prava moraju počivati ne samo na političkim proklamacijama nego i na *realizovanim* pravima i slobodama čoveka, građanina.

U recenziji Tadićeve knjige *Da li je nacionalizam naša sudbina?* zapisao sam, između ostalog, i ovo: „Osnovne Tadićeve teme moguće je obuhvatiti pomoću tri pojma: socijalizam-federacija-nacija. Promene u političkom životu savremene Jugoslavije dovele su, po Tadićevom mišljenju, do potiskivanja prva dva pojma trećim, koji, shvaćen kao apstraktni kolektivitet i kao predmet organizovano sprovedene političke manipulacije, često služi kao 'mišolovka za ljudsku slobodu'. Iz te perspektive razumljiva je autorova osetljivost na sve pojave zamene socijalističkih nacionalističkim ciljevima, strasno suprotstavljanje pretvaranja samoupravljanja od čina ljudskog oslobođenja u ideologiju, a socijalističke organizacije društva u naciokratiju. Njegove kritike naciokratije i polemike s 'naciolozima' kreću se u širokom dijapazonu od ozbiljne teorijske argumentacije, preko emotivnih izliva i fine ironije, do, za poznavaoce naših prilika, razumljive rezignacije.“³⁷

Praksisovci su u svojim kritikama nacionalizma znali ponekad i da se našale. Tako je redakcija u časopisu broj 5–6/1973, u rubrici „Dokumenti“ objavila „Malu enciklopediju 'dijalektičko-materijalističkog' nacionalizma (Za civilna i vojna sveučilišta)“. Reč je o izvodima iz raznih tekstova profesora Andrije Stojkovića, jednog od najupornijih kritičara nedogmatskog marksizma. Od tih izvoda *Praxis* je zaista napravio „svaštaru“: 1) „Kontinuitet srpske misli od Ćirila do Tita“, kontinuitet srpske misli se može uočiti od Ćirila, preko Save Nemanjića, Dositeja, Vuka i Njegoša, Svetozara Markovića i drugih socijalista i komunista, do otpora staljinizmu i savremenih dijalektičkih materijalista; 2) „otkrićem“ nesumnjivog srpskog porekla Nikole Gučetića, Juraja Dragišića, Ruđera Boškovića koji su preteče Petronijeviću; 3) Srpske svece postavljao je narod – odozdo(!) jer ih je prvo

37 Videti četvrtu stranu korica Tadićeve knjige *Da li je nacionalizam naša sudbina?*

slavio narod pa ih je onda priznavala crkva i 4) Stojković je „marksističkom analizom“ ustanovio da su „koreni naše sadašnje državnosti i društvenosti u službama Srba-svetitelja“. Redakcija je objavila i dodatak „Mali Stupidarij“, takođe „bisere“ dijalektičko-materijalističke mudrosti iz pera Andrije Stojkovića: „Ni jedna dosadašnja revolucija nije ostvarena na osnovama praksizma“, „Stotinu godina dijalektičkog materijalizma i samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji“ i „Praksisizmu i sličnim deformacijama treba omogućiti normalne uslove za rad (dok ne nastupi komunizam)“.³⁸

Za kritičke uvide praksisovaca o nacionalizmu svakako je relevantna jedna rasprava u kojoj su učestvovali Mihailo Marković, Danko Grlić, Miladin Životić, Zaga Pešić Golubović, Ljubomir Tadić, Nebojša Popov, Trivo Indić, Svetozar Stojanović, Antun Žvan, ali i ličnosti koje nisu bile bliske *Praxisu*: Vuko Pavićević, Boško Popović, Danilo Basta, Ilija Moljković, Miroslav Egerić, Kosta Čavoški, Stevan Vračar... Tu raspravu na temu „Nacionalizam i osnovna ljudska prava“ u organizaciji Instituta za filozofiju Filozofskog fakulteta, Filozofskog društva SR Srbije i časopisa *Filosofija*, sa Zimskih filozofskih susreta na Tari, februara 1972, otvorio je Mihailo Marković. U uvodnoj reči je povezao odluku o temi sa trenutkom kada je nacionalni problem „bio centralni, sudbonosni, teorijski i praktični problem našeg društva“ i kada će politokratske strukture „početi da kopaju po starim nacionalnim grehovima i pokušati da probude stare napetosti i animoznosti, da bi povratili izgublenu podršku masa i mobilisali što šire društvene snage pod svojim liderstvom“.³⁹ Danko Grlić, koji je na skupu učestvovao kao profesor estetike na Filozofskom fakultetu u Beogradu, izrekao je nekoliko lucidnih upozorenja kojih se, naravno, malo ko u budućnosti pridržavao. Sugerisao je, tako, da bi u odnosu na nacionalizam bilo dobro da budemo „s onu stranu“ svih mogućih političkih i drugih kombinacija. Zapištao se kako je u „našoj socijalističkoj zajednici“ moguća pojava „grubog, jurišničkog oblika nacionalizma“. Dao je osnovu za mišljenje, koje će Kangrga više decenija posle njega u zaoštrenoј formi razviti: ne postoji „benigni“

38 Upporediti: *Praxis*, br. 3–4/1973, str. 759–762.

39 Mihailo Marković, „Uvodna reč“, „Nacionalizam i osnovna ljudska prava“, *Filosofija*, br. 1/1972, str. 6. Bilo bi zanimljivo znati da li se Marković devedesetih godina prošlog veka sećao svojih uvodnih reči na tom skupu: „Savremen i principijelan, progresivan prilaz nacionalnom pitanju moguć je tek kad se shvati dijalektika nacionalnog, klasnog i opšteljudskog... Birokratski nacionalizam, povezujući prividno klasno s nacionalnim, a prekidajući vezu i jednog i drugog s opšteljudskim, počinje kao korupcija radničke klase i nepremostiva prepreka njenog punog osvešćivanja, a završava kao otvorena izdaja revolucije, kao politički savez sa sitnom buržoazijom i imperijalizam u odnosu na proletarijat drugih zemalja“ (*ibid.*, str. 17).

nacionalizam, nacionalizam je *eo ipso* nevaljali, „maligni“. „Nacionalno sivilo je najgore koje postoji“, reći će Grlić u žaru rasprave. Primetio je da se nacionalizmu ne suprotstavlja samo čovečanstvo nego pre svega čovek: „Bitno je, međutim, da se ne suprotstavlja nacionalnom samo opće, čovječanstvo, već prije svega samosvjesni pojedinac, autonomna ličnost koja posjeduje dostojanstvo vlastitog mišljenja, koja posjeduje vlastito 'ja', čija se elementarna prava upravo gaze *u ime* i pod plaštom nacije. Tu dimenziju je, mislim, vrlo važno sada uočiti, da ne bismo ostali samo unutar ove dijalektike nacionalnog i općeg, a previdjeli zapravo da je već nacionalno jedno takvo opće koje ruši prava pojedinca na vlastitost.“⁴⁰ S ovim Grličevim stavovima u potpunosti se složila Zagorka Golubović, a Antun Žvan naglasio da su za njega nacionalni sukobi *par excellence* sukobi *unutar* birokratije: „taj sukob je meni sasvim i logičan, jer se birokracija međusobno bori oko toga – ko će se svojoj naciji prikazati više kao njezin stvarni reprezent.“⁴¹

Grlić je insistirao na pravu na kritičnost, „radikalnu revolucionarnu kritičnost“, kao i na pravu na „radikalnu skepsu prema tabuima“ da bi se stvorile mogućnosti „razbijanja monolitizma“, „neprikosnovenosti“ i svih onih „atavizama koje sa sobom nosi nacija“. Opisao je i lično iskustvo karakteristično za bujanje nacionalizma u društvu: „Ja sam od nacionalista, bio, na primjer, okarakteriziran kao nacionalni izdajica, *ne* onda kada sam pisao o nacionalizmu, nego kad sam naprosto mislio svojom glavom i kad *nisam* pisao o naciji. Već *samim tim* što nisam u općoj galami i ja galamio o naciji bio sam izdajica. Dakle, onda kad sam pokušao nešto vlastito reći, neovisno o onome što je pokret odmah u početku tražio da se govori. Zato je, eto, taj nesretni recenzent u 'Hrvatskom tjedniku', u prvom broju, odmah, proglasio 'praksisovce' izdajicama nacije, pa i one teoretičare koji nisu uopće pisali o tom problemu. Tako je bilo s čitavim nizom filozofa koji *ne misle* onako kako bi *trebalo* da se misli, nego misle 'svojom glavom'.“⁴²

Dok je Trivo Inđić zastupao libertersko gledište da je osnovno pitanje, pitanje slobode, a ne nacije, a Grlić da je nacionalizam uvek jedan oblik blaže ili snažnije prisile, Mihailo Marković je stajao na stanovištu da nacija ruši prava pojedinca samo ako se shvati staljinistički, šovinistički ili

40 Danko Grlić, „O uzrocima nacionalizma – s onu stranu svake političke kombinatorike“, *Filosofija*, br. 1/1972, str. 18 i 20.

41 Antun Žvan, „Jasnije odrediti pojmove“, *Filosofija*, br. 1/1972, str. 27.

42 Videti: Danko Grlić, „Ima li čovjek oslonac u samom sebi“, *Filosofija*, br. 1/1972, str. 55–56. Grlić posebno naglašava da nacionalisti moraju biti u principu jedno i da moraju uništiti sve razlike: „mislimo svi isto, monolitno, jedno, Stoj mirno! Sve što strči izvan stroja treba odrezati.“

fašistički, a da nacionalne osobnosti diferenciraju ljude, jer su im različite tradicija, prošlost i kultura. Svi učesnici u raspravi,⁴³ praksisovci i oni koji nisu pripadali praksisovskom krugu, isticali su loše aspekte nacionalizma, a Danko Grlić je upozorio da i stalno distingviranje od lošeg nacionalizma vodi u nacionalizam!⁴⁴

Zagrebačkim osnivačima *Praxisa*, a i većem delu praksisovaca u Beogradu svakako služi na čast što su do kraja dosledno ostali na svom antinacionalističkom stanovištu. Svoj dosledno kritički stav prema nacionalizmu Ivo Kuvačić u *Sećanjima* obrazlaže na sledeći način: „Dva su glavna razloga. Prvi se tiče mog životnog iskustva, dakle, onog što sam doživio i proživio, naročito uoči i za vrijeme Drugog svjetskog rata. Sva rušenja, ubijanja i puštošenja, sve nesreće i patnje, kako mojih bližih, tako i mnogih koje nisam poznao, imale su svoj najdublji korijen u nepoštivanju drugog, u mržnji prema drukčijem, na etničkoj, vjerskoj ili bilo kojoj drugoj osnovi. Drugi je razlog što sam u toku studija historije, filozofije, sociologije, antropologije i drugih humanističkih disciplina došao do istog zaključka do kojeg me dovelo životno iskustvo – da je nacionalizam glavna nevolja našeg vremena. Gledište da je nacionalizam bolest ljudskog duha, kako to Nietzsche kaže, za mene nije prigodna metafora, nego teoretski solidno zasnovana tvrdnja koja je mnogo puta potvrđena u praksi. Znao sam da ta bolest lako prerasta u pravu pošast ili epidemiju koja se munjevito širi i može zahvatiti velika područja,

43 I sâm sam učestvovao u raspravi, tvrdeći da centri političke moći nisu u stanju da se suprotstave nacionalizmu jer su upravo nacionalističke snage njihov ključni oslonac, da je nacionalizam agresivan i totalan, da je uski netolerantni okvir života i postavio pitanje da li je pendrek komunistička alternativa pojavi neofrankovskih i neofašističkih ideja. Tvrđio sam da je hrvatski nacionalizam terorisao u prvom redu Hrvate i da nacionalizam nije *samo* hrvatski problem. Mladim siromašnim ljudima iz Imotske krajine i zapadne Hercegovine koji su činili „jurišni odred“ hrvatskog nacionalizma zapravo su manipulirali centri političke moći! Ne pominjem svoje učešće u raspravi stoga što mislim da je bilo vrlo značajno, nego što je u predlogu za otvaranje istrage i pritvoru i optužnici podignutoj protiv mene u Sarajevu početkom 1973. godine stajalo da sam se okomio na centre društvene i političke moći i na pitanje nacionalizma. Ako je suđeno onima koji su se po iskazu sudskih organa *okomili* na nacionalizam, onda kasniji razvoj događaja u Jugoslaviji i nije sasvim nelogičan! Uporediti: Božidar Jakšić, „Komunistička perspektiva i nacionalistička alternativa“, *Filosofija*, br. 1/1972, str. 148–153, „Dokumenti o istrazi i suđenju protiv Božidara Jakšića“, *Praxis*, br. 1–2/1973, str. 255–272, a i celovitu zbirku dokumenata u: „Sudski proces i osuda Božidara Jakšića“, *Hereticus*, br. 4/2009.

44 Redakcija je na kraju objavila i Saopštenje Uprave Filozofskog društva Srbije, zapravo protest protiv političkih optužbi i zlonamernih insinucija za nacionalizam. Pomalo naivno brani članove društva da su se kritički odnosili prema nacionalizmu kod nas i u svetu. Kao da je proizvođačima optužbi stalo do argumenata! Uporediti: *Filosofija*, br. 1/1972, str. 222.

mnoge narode, pa i čitave kontinente. Čim su, krajem prošlog stoljeća, u bivšoj Jugoslaviji izbili prvi sukobi na toj osnovi, slutio sam da je to prava katastrofa, da će biti na stotine hiljada mrtvih i milioni unesrećenih. Naravno da za one koji su na uništavanju drugih i pustošenju zemlje ostvarili velika osobna i obiteljska bogatstva i zauzeli visoke društvene položaje, to nije bila ni nesreća ni katastrofa, već prava blagodet i povijesni uspon.⁴⁵

Početkom sedamdesetih godina prošlog veka Andrija Krešić je napisao u obliku teza kratki tekst koji je naslovio „Socijalizam i druga Jugoslavija“.⁴⁶ Napisan u doba „velikog slavlja“ političkog režima Josipa Broza Tita, taj inspirativni rukopis je kružio među prijateljima i kolegama, ali je objavljen nakon skoro četiri decenije. Krešić je tu prozreo karakter politokratskog sistema i nazreo tragičan kraj nedemokratske Jugoslavije. Uvideo je da savez politokratije s nacionalizmom može da dovede do vlasti naciokratije i tragičnog kraja druge Jugoslavije. Mnogi su smatrali da je tekst napisan *pre-rano*, a istorijski događaji koji su usledili možda su pokazali da je nastao *prekasno*. Svojim idejama iz tih ranih sedamdesetih godina vratio se krajem osamdesetih i početkom devedesetih. Tada je postalo očigledno da razmahani nacionalizmi u Jugoslaviji vode raspadu države i krvavim sukobima. U spisima Andrije Krešića o nacionalizmu našao sam prazan list na kojem je bio rukom ispisan jedan njegov stih:

*On Srbin, ja Hrvat,
Nije šija nego vrat.*

Bio je to izraz njegovog ličnog protesta protiv sukobljavanja *ljudi* koji su pripadali različitim nacijama i verama, ali su bili obični *ljudi*. Njegove višedecenijske kritike politokratije koja na jugoslovenskom prostoru sprečava proces nastajanja čovečanstva *za sebe* iz čovečanstva *po sebi*, pokazale su se duboko opravdanim. Nije žalio za Jugoslavijom kojom vlada politokratija, ali nije upao u zamke „teorija zavere“ koje su Kominternu i komuniste optuživale za sva zla ovog sveta.

Mnogim praksisovcima ideja nacionalizma bila je, a velikoj većini i ostala strana, ali je teško naći praksisovca koji je imao tako decidan ekvidistanu prema svim jugoslovenskim nacionalizmima kao što je to Andrija Krešić.

45 Ivo Kuvačić, *Sjećanja*, str. 72. Na drugom mestu u *Sjećanjima* Kuvačić svedoči da su u Zagrebu 1970, nakon njegovog predavanja o radikalnoj desnici, njeni jurišnici istukli studenta, voditelja tribine, a njemu lično zapretili da će slično proći. Napadali su u grupama od desetak tako da im se žrtve teško mogu suprotstaviti. Uporediti: *ibid.*, str. 107. Kada se govori o demokratskom karakteru „hrvatskog proljeća“, trebalo bi i ovakve događaje imati u vidu.

46 Videti: Andrija Krešić, *Humanizam i kritičko mišljenje*, str. 127–132.

Ne spori Krešić pojavu nacionalnosti kao oblika ljudskog zajedništva, kao tipa društvenosti. Taj tip udruživanja ljudi smatra istorijskim napretkom u odnosu na staleška društva: „U staleškoj podeli jedni su bili subjekti drugi objekti. Jedni su bili gospodari ovoga svijeta, drugi su bili podanici kojima se vladalo. Naciju su shvatali kao republiku, po načelu svi smo mi Francuzi i naša teritorija na kojoj živimo je republika nacije, čitave nacije. U republici smo i mi slobodni građani, a ne samo dva privilegovana staleža.“⁴⁷ To stajnište ne zadovoljava Krešića koji na tragu Marksa insistira na načelu da je *sloboda pojedinca uslov slobode za sve*. Nacionalni princip je još uvek daleko od ovog načela kojem se čovečanstvo može samo postepeno približavati.

Sećao se svoje mladosti, početkom Drugog svetskog rata u Mostaru i članstva u Odboru mostarskih Hrvata, koje je odredilo njegov životni stav prema *svakom* nacionalizmu.⁴⁸ Bez ikakvog žaljenja je govorio o propasti partijsko-političkog komunizma od kojeg ostaju samo ispražnjeni simboli. Ali, „epohalne laži politike“ ne izbegava ni nacionalizam jer: „nacionalističkoj homogenizaciji, isto kao i politokratskom komunizmu, svojstvena je jednodimenzionalna i nasilna politizacija svega i svačega, od religije i kulture do sporta i mode. Svetinja općenacionalnog interesa uzdiže se do neba odakle se ne primećuje mnoštvo različitih, pa i suprotnih interesa u istoj naciji. Nacionalizam je opijum za smirivanje sve brojnije i ogorčenije nacije paupera pripremljen u bogataškim vilama nacije upravljača. Ako već predugo ne uspijevaju programi izlaska iz sveopće krize, onda profesionalni spasioci nacije (uz političare to su i nacionalni historičari, neki književnici, jezikoslovci i drugi) nude, uz tamjan i slavne pretke, programske iluzije

47 *Ibid.*, str. 155.

48 „Nama koji smo se zajedno našli u Odboru Hrvata bilo je svakako jasno da hrvatstvo tog organa znači nov nacionalni identitet koji nastaje iz otpora ustaškom hrvatstvu, ali i mimo hrvatstva Mačekove Hrvatske seljačke stranke. Dalje je bilo jasno da se u ovoj jugoslovenskoj borbi radi, pored ostalog, o nacionalnom oslobođenju svakog pojedinog naroda u Jugoslaviji, tj. da ne dolazi u obzir gubitak nacionalnog identiteta u nekoj nadnacionalnoj smjesi. Do transetničkog identiteta ne stiže se potiskivanjem nego oslobađanjem i nadilaženjem etniciteta. Konkretno rečeno, u ovom našem Mostaru živjeli smo kojekako zajedno Muslimani, Srbi, Hrvati i drugi. Da bismo ljudski dijelili zajedničku sudbinu, moje hrvatstvo mora biti koliko-toliko prosrpsko, promuslimansko itd. Jedino tako mogu izazvati prohrvatsko srpstvo, muslimanstvo itd. Dakle, dolje svaka politika koja nas zapostavlja, rastavlja i protivstavlja!“ Uporediti: Andrija Krešić, *op. cit.*, str. 159. Čovek se pita u koju ozonsku rupu je propalo, u koju nedodiju je otišlo pola veka od tog vremena antifašističkog i ljudskog zanosa da bi Mostar bio uništen i podeljen: Srbi su ga u velikom broju napustili, Hrvati su zauzeli busiju sa zapadne strane, a Bošnjaci sa istočne strane Neretve. Simbol Mostara, stari most, srušen je pa obnovljen, a ljudi kao ovce saterani u svoje nacionalne „torove“.

svenacionalnog spasenja.⁴⁹ Nasuprot takvom razumevanju nacionalnih ciljeva Krešić smatra da ni nacionalni identitet pojedinca niti nacionalni suverenitet nisu vrhovna merila i kriterijumi ponašanja.⁵⁰ Posebno naglašava da postoje i takvi istorijski trenuci kada je „Nacionalna izdaja – vrlina“ i navodi primer nemačkih oficira koji su nameravali ubiti Hitlera. Krešić se 1992. založio za nacionalnu neposlušnost uvek i kada je nacionalistička politika samoživa, bezobzirna prema drugim narodima. Ukazao je i na pogubnost „raspamećenog nacionalističkog državotvorstva“. A godinu dana ranije razvio je tezu da je nacionalizam „bornirano stanovište vlastite nacije koja se ne obazire na interese i prava drugih nacija i lako prelazi u šovinizam“, a još uvek postojeća polihijerarhija „se služi ovom vrstom manipulacije osobito da bi paralizirala protivljenje stanovništva toj hijerarhiji u sveopštoj krizi koju je ona skrivila“.⁵¹

Zagrebački pandan Krešićevim kritikama novijeg nacionalizma svakako je impresivni antinacionalistički angažman Milana Kangrga.⁵² Njegova životna priča, satkana je od ozbiljnog filozofskog rada, predanosti profesorskom pozivu i levo orijentisanom javnom angažmanu⁵³ koji je sablažnjavao i „socijalistički“ i „nacionalistički“ establišment „radikalnom kritikom svega postojećeg“. Kangrgino „plivanje protiv struje“ počelo je davne 1948. suprotstavljanjem političkim moćnicima i ideološkim naganjačima, „staljiniističkim“, a nastavljeno „samoupravnim“, nacionalističkim, šovinističkim i ustašoidnim. Kangrga je, dakle, već sredinom pedesetih pripadao onom krugu levih intelektualaca koji su, postavili pitanje: „Zašto kod nas nema borbe mišljenja?“

49 *Ibid.*, str. 160. A juna 1994. Krešić je zapisao: „Nacionalizam kao samoživi etnicitet – koji dakle, nije oblik ili egzistencija humaniteta nego gubitak humaniteta – često se spaja sa vjerskim zaboravom čovječstva.“

50 „Ni nacionalni identitet čovjeka nije njegovo jedino, pa ni vrhovno određenje, tj. identitet čovjeka se ne reducira na njegov nacionalni identitet. Suverenost nacije nije isto što i suverenitet nacionalne države... tj. nacionalna emancipacija se ne postiže jedino, pa ni najbolje, političkom emancipacijom u vidu nacionalne državnosti“ (*ibid.*, str. 172).

51 Uz prethodno izlaganje uporediti: *ibid.*, str. 172–175.

52 O razmerama krize, ili bolje reći ljudske tragedije u procesu raspada Jugoslavije krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka ubedljivo svedočanstvo je ostavio Milan Kangrga. O njegovom opusu iz tog perioda pripremio sam, povodom njegovog osamdesetog rođendana rad za zagrebački filozofski časopis *Filozofska istraživanja* pod naslovom „Intelektualni prkos Milana Kangrga“ (videti: *Filozofska istraživanja*, br. 94–95, god. 24, sv. 3–4, str. 741–756). U izlaganju koje sledi koristio sam se sadržinom tog rada.

53 Kangrga se priseća da je, kao veoma mlad čovek u toku Drugog svetskog rata, po završetku časničke škole u Austriji dobio karakteristiku „Link orientiert, politisch verdächtig“ koja će ga pratiti do današnjih dana. Uporediti: *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001, str. 10.

U organizaciji stručnih simpozijuma, radu Jugoslovenskog udruženja za filozofiju, osnivanju *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole Milan Kangrga zauzima značajno mesto. Taj njegov angažman nije proisticao iz eventualne želje da se „istakne“ u javnosti, nego iz njegovog osnovnog filozofskog uverenja razvijenog unutar relacije Hegel–Marks. U centru Kangrginih razmatranja, naime, stoje čovek, sloboda i problemi ljudskog dostojanstva. U traganju za odgovorom na osnovno pitanje Kantove filozofije – „Što je čovjek“ – Kangrga se obilato služi Hegelovim i Marksovim idejama, ali bi bilo krajnje pogrešno zaključiti da je njegov odgovor hegelijanski ili marksistički. Nije potrebna osobita analitička domišljatost da se iza tih ideja otkrije autentična Kangrgina misao o ljudskoj egzistenciji kao nečemu što čoveku nije dato nego je zadato. Samim rađanjem ljudsko biće nije čovek; ono to tek mora postati svojim nastojanjem da bude slobodno i da se izbori bar za minimum ljudskog dostojanstva. Čovjek je, po Kangrgi, zapravo biće koje svojim vlastitim delom premošćuje i prevladava svoju ograničenost i nesavršenost. Rečeno „u ključu“ egzistencijalističke filozofije, čovek je, kao „povjesno-djelatno biće“ tek *projekt* jer stvara sebe kao čoveka, dospeva sebi kao čoveku u onoj meri u kojoj se bori za istinu. U pojmu mišljenja impliciran je pojam slobode, a boriti se za istinu znači boriti se za slobodu. To je bila ona polazna osnova na kojoj je Milan Kangrga gradio svoj kritički stav u analizi društvenih procesa i iskazivao intelektualno suprotstavljanje centrima političke moći.

Svoju moralnu indignaciju i kritičke osvrte na izazove istorijski tragičnog vremena u zemljama bivše Jugoslavije u poslednjoj deceniji dvadesetog veka kada je sve ljudsko nemilosrdno uništavano, a mladi građani pretvarani u topovsko meso, sabrao je Milan Kangrga u svojevrsnoj antiratnoj trilogiji koju čine knjige *Izvan povijesnog događanja*, *Šverceri vlastitog života* i *Nacionalizam ili demokracija*.⁵⁴ U tim svojim delima, sastavljenim od

54 Videti: Milan Kangrga, *Izvan povijesnog događanja*, Feral Tribune, Split 1997, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001. i Feral Tribune – Kultura & rasvjeta, Split 2002, i *Nacionalizam ili demokracija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 2002. Splitsko izdanje *Švercera vlastitog života* je štampano na kvalitetnijoj hartiji, a sadrži i fotografije koje imaju nesumnjivu dokumentacionu vrednost. Kao dodatak izdanju objavljen je „Stenografski zapisnik razgovora sa članovima redakcije *Praxisa* i predstavnicima Korčulanske ljetne škole koji je održan 3. srpnja 1969. u prostorijama Filozofskog fakulteta u Zagrebu“ (str. 387–463), koji je vodio tadašnji partijski funkcioner Jure Bilić. To su na prvi pogled uočljive razlike. Splitsko izdanje je, takođe, bogatije i za poglavlja koja ne ulaze u *meritum*: „Ivan Supek i filozofija“ (str. 102–106), „Što je 'građanin'“ (str. 217–227), „Hercegovci i rasizam“, „Hadezeovci, pomozite Budiši do vlasti“ (str. 310–328) i „Primjer teme jednog zasjedanja“ (str. 378–383). Mada je prvo, neznatno skraćeno izdanje *Švercera vlastitog života* izašlo 2001. u Beogradu, i splitski izdavač je svoje izdanje označio kao „prvo“ i tako stvorio izvesnu konfuziju kod čitalaca,

članaka, eseja i intervju a – *Šverceri* su donekle izuzetak – Kangrga podvr-gava razornoj kritici sistem političke vlasti i moći u Hrvatskoj, posebno sam vrh vlasti, njegovu ustašoidnost, retrogradnu ideologiju i ogromne pljačka-ške apetite. Svoju poziciju Kangrga formuliše kao „kritiku, i to radikalnu kritiku povijesne tragedije što je zadesila Hrvatsku“. U svom delu *Šverceri vlastitog života* Kangrga pokazuje i svu bedu „čuvene hrvatske šutnje“, slu-ganski odnos ljudi koji se predstavljaju kao intelektualci. Pred ustaško-fa-šističkim duhom, za Kangrgu je najporaznija „šutnja“ takozvane hrvatske inteligencije. „Ta je šutnja sada upravo prerasla u najordinarniju sramotu.“⁵⁵ Sjajna metafora o septičkoj jami kao da sažima autorov stav o političkim, duhovnim, posebno moralnim i kulturnim prilikama u Hrvatskoj. Za izda-vača prvog izdanja Nebojšu Popova i beogradsku Republiku zapisao sam avgusta 2001. godine:

Knjiga Milana Kangrge, na prvi pogled neobičnog ali veoma preciznog naslova, *Šverceri vlastitog života – Refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti* je veoma uspešna kombinacija autobiografskog kazivanja, pro-mišljenih filozofskih iskaza i analiza, delimične rekonstrukcije sudbine *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole i snažne kritike hrvatskog etnonaciona-lizma i na ustaškoj ideologiji i šovinizmu zasnovanog političkog ponašanja. Kangrga otvoreno i bespoštedno iznosi ne samo činjenice nego i svoje stavove „koji se možda nekome neće svidjeti“. Njegova knjiga je *ispovest*, iskrena i istinita, pisana s ciljem da otrgne od zaborava i, kao iskaz autentičnog sve-doka, onemogućiti postojeće i naknadne falsifikate najznačajnijeg i najdra-gocenijeg ploda hrvatske kulture u drugoj polovini dvadesetog veka – filo-zofskog časopisa *Praxis* i Korčulanske ljetne škole.

Kangrgina razmišljanja o hrvatskoj političkoj kulturi pisana s namerom da budu prilog boljem snalaženju u neposrednoj budućnosti, „bez ponavlja-nja onog najgoreg iz naše prošlosti“, snažan su pledoaje za slobodu i auto-nomiju autentičnog kulturnog stvaralaštva. Njegova odbrana kulture od uticaja raznih ideologija i dnevno-političkih interesa centara političke moći jeste kontinuirana beskompromisna borba za autentičnost i autonomiju kulture od njegovog prvog članka, objavljenog pre više od pola veka do ru-kopisa ove svojevrsne triologije.

Svoje stanovište o nezavisnosti kulture od praktične politike i ideologi-je, Kangrga gradi u protivstavu *švercerima vlastitog života*, koji glume svo-je, a švercuju i svoje i tuđe živote, švercuju svim i svačim – od ljudi i ideja,

jer se autor, Milan Kangrga, u splitskom izdanju svog dela korektno poziva na prvo izda-nje objavljeno u Beogradu (videti, na primer, str. 132. splitskog izdanja).

55 Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, str. 133 (izdanje Republike).

do nacije i države. Za razliku od svojih prethodnika – *ketmana* – kojima se bavio Česlav Miloš, Kangrgini *šverceri vlastitog života* su životniji i prepoznatljiviji; imaju imena i prezimena, tačno se zna na koje su sve gadosti spremni, koliko su prevrtljivi i koliko zla mogu da nanesu slobodi kulturnog stvaranja. Kangrgina ideja o *švercerima vlastitog života* pomak je ka boljem razumevanju funkcionisanja sistema „realnog socijalizma“ u odnosu na *ketmana*. Dok *ketman* svoj najbezbedniji zaklon vidi u bezličnom služenju partijskom aparatu, *šverceri vlastitog života* svoje najsigurnije pribežište vide u etnonacionalizmu.

„Švercer vlastitog života“ je tip rasprostranjen u politici i kulturi, koji službouljudno služi šefa, provereni je partijac bilo koje partije na vlasti, ali je beznačajan intelektualac. Služnik je svake postojeće vlasti, dobro snalažljivi partijac i nacionalist, neprekidni predsednik svega što postoji, a u stvari ordinarni lažov, falsifikator, doušnik i šovinist. To je tip koji glumi svoj život, švercuje svoj život i tuđe živote. To je moderni Čičikov koji ne trguje mrtvim dušama jer je njegova duša već mrtva. Tim tipovima ne treba verovati. Mogu biti sve i sva! U biti su samo šverceri – idejama, ljudima, nacijom, državom. Kangrgina galerija takvih likova u hrvatskoj kulturi i politici je impresivna: od akademika, profesora univerziteta, književnika, „kolega“ filozofa i sociologa, do gomile kameleonske služinčadi u politici, bez obzira na to da li su na hijerarhijskim lestvicama moći postali „poglavnici“, „doglavnici“ ili „savetnici“.

Najbezbedniji zaklon „švercera vlastitog života“ jeste etnonacionalizam. Odbacujući optužbe za „nacionalni nihilizam“ izrečene na račun *Praxisa* kao tendenciozne i lažne, Kangrga upozorava na to da se pod firmom nacionalnoga želi prošvercovati nacionalizam i šovinizam. Otuda za njega nema „dobrog nacionalizma“. On precizno uočava i registruje „zverinjak u nama i oko nas“ koji identifikuje kao desničarsko-konzervativni nacionalizam „hrvatskog proljeća“ ranih sedamdesetih, kao i ustaški zločinački šovinizam devedesetih godina u hrvatskoj političkoj kulturi.⁵⁶ Tim retrogradnim, ali dominantnim strujama koje su duboko usidrene i sa svih strana u Hrvatskoj podržavane, *Praxis* i Korčulanska ljetna škola bili su i ostali,

56 U svojoj recenziji *Švercera vlastitih života* takođe sam zapisao: „Danas već daleke 1925. i 1926. godine 'Srpska književna zadruga' objavila je u Beogradu *Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj* Imbre Tkalca koje su sadržavale snažnu kritiku političkih, posebno nacionalnih, i kulturnih prilika u Hrvatskoj u 19. veku. Na žalost, ta knjiga nije ostavila veći trag ni u hrvatskoj ni u srpskoj kulturi. Danas će svakako biti čitalaca u Srbiji koji će Kangrginu kritiku hrvatskog nacionalizma oduševljeno prihvatiti. Bilo bi mudro ako bi taj deo čitateljstva imao na umu staru izreku *De te fabula narratur!* Srpski nacionalizam još uvek čeka svog autentičnog kritičara.“

po Kangrginom mišljenju „najveći i naopasniji neprijatelj“. Tu svoju tezu Kangrga je ubedljivo obrazložio i dokazao bespoštednom, razornom kritikom hrvatskog nacionalizma.⁵⁷

Nisu sve autorove korekcije kazivanja izvršene u splitskom izdanju *Švercera vlastitog života* u odnosu na beogradsko jednako značajne i uspješne. Tako, na primer, Kangrga u splitskom izdanju odaje priznanje Stipi Šuvaru „zbog njegove idejne dosljednosti“, naglašavajući da je Šuvar „jedini političar koji je nakon preuzimanja vlasti od strane Tuđmana i njegovih 'domo-keso-ljubaca' ostao na *socijalističkim* pozicijama, te osnovao po ideji jedinu progresivnu stranku u današnjoj Hrvatskoj“.⁵⁸ Kao da je Kangrga zaboravio svoje primedbe povodom Šuvarovog izbora za redovnog profesora, „Bijelu knjigu“ sa listom „anarholiberalnih intelektualaca“ na kojoj je Kangrgino ime obilato prezentovano, na Šuvarovo posprdno političko obeležavanje kolega koji su argumentovano ukazivali na krizu jugoslovenskog društva sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka kao „krizologa“ itd. Moguće je (i verovatno da je tako) da je Šuvar promenio svoje osnovno stanovište, ali ako je *ostao*, kao što piše Kangrga, na svojim „socijalističkim pozicijama“, onda je to katastrofalno za „jedinu progresivnu stranku u današnjoj Hrvatskoj“. Pa, Kangrga je i u ovoj knjizi i u svojim drugim delima veoma ubedljivo pisao o tome da socijalizma na temeljima visokorazvijene građanske demokratije i ljudskih vrednosti građanskog društva nije ni bilo!⁵⁹

57 Pisana perom strasnog polemičara, Kangrgina knjiga obiluje jakim, ponekad prejakim, izrazima. U žaru polemike, ponekad mu promiču neke činjenice, koje nisu samo detalji. Neka naknadna razočarenja u ljude, čine njegova sećanja selektivnim na jedan način koji nije uvek u saglasnosti sa realnim tokom zbivanja. Neka ovde bude pomenut samo primer. Činjenica je da je saradnja beogradskih kolega u *Praxisu* bila intenzivnija nego kolega iz inostranstva. Kangrga je s dobrim razlozima razočaran ponašanjem i stavovima nekih beogradskih saradnika *Praxisa* tokom tragične poslednje decenije dvadesetog veka, ali to ne bi trebalo da bude razlog da se njihova saradnja krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina minorizuje, da se previdi da je saradnja beogradskih kolega u tom periodu bila redakcijski organizovana.

58 Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, str. 22.

59 Da „i veliki Homer ponekad zaspi“, govori jedna Kangrgina beleška povodom njegovog članka naručenog za *Naše teme*, a objavljenog u časopisu *Književnost* u Beogradu 1985. Tu svedoči o tome da je članak „...Stipe Šuvar sa svojim služnicima dao iščupati iz već štampana i uvezana časopisa (tako da u objavljeni broju zjapi praznina između strana 2636 i 2649 gdje se nalazio)“. Ako s razlogom vehementno tvrdi „Bez građanskih sloboda – ni traga od socijalizma“, onda je procena Šuvara veoma pogrešna. Uporediti: Milan Kangrga, *Hegel i Marx*, Naprijed, Zagreb 1988, str. 245–246. Ne bi pri tome trebalo isključiti mogućnost da u suočavanju sa „bespućima“ povijesne zbilje na eksjugoslovenskom prostoru i Šuvar iz njegovog perioda „velike vlasti“ nekome može da se učini kao dobro rešenje, mada ne treba s tim periodom jednačiti njegov antiratni i demokratski angažman devedesetih.

Za razliku od prethodne dve knjige, u knjizi *Nacionalizam ili demokracija* Kangrga svoje osnovno stanovište široko elaborira na zasadama filozofskih ideja nemačke klasične filozofije, pre svih, Hegela i Kanta, da bi – verovatno na užas i zgražanje hrvatskih nacionalista – u tri posebna poglavlja izložio neke ključne Marksove filozofske stavove. Nekome se ovo utemeljenje Kangrgine kritike može učiniti doktrinarnim, ali bih voleo da u Srbiji vidim danas nekoga ko tako otvoreno, sigurno i bez imalo zazora, izlaže i brani Marksov humanistički opus.

Drugo, takođe teorijsko, polazište Kangrgine kritičke pozicije jeste njegova afirmacija ideje o vladavini prava, visokom stupnju građanske demokratije kao osnovi bilo kog socijalističkog poduhvata. Kao kritičar staljinizma kao sistema, Kangrga sociološki jasno i precizno uočava da je jedan, staljinistički autoritarni i u mnogim aspektima zločinački sistem u svetskim razmerama, zamenjen drugim, takođe autoritarnim i zločinačkim sistemom zasnovanim na nacionalističkim pretpostavkama.

Osnovna Kangrgina misao sadržana je već u naslovu knjige *Nacionalizam ili demokracija* da bi u kratkom predgovoru bila maksimalno zaoštreana – *tertium non datur*. Tu svoju misao će dovesti do pune izvesnosti rečima „nacionalizam nije i ne može biti ni osnova za politiku, ni politička kategorija, ni politički program!“⁶⁰ Elaboriranju tih stavova posvetio je i dva posebna poglavlja „Nacionalizam ili demokracija“ i „Nacionalizam nije i ne može biti politički program“. Kao Dubravka Ugrešić i Boris Buden, Kangrga ističe da je u Hrvatskoj na delu „kultura i politika laži“ kao vrhovni princip komunikacije. Oštrinu Kangrginog stava ilustruje činjenica da je kao naslov jednog svog iskaza stavio „Biti samo Hrvat, znači još ne biti čovjek“ ili njegov komentar predizborne propagande s početka ovog veka „...koja doslovno smrdi po fašizmu i ustaštvu“. Za savremenu Hrvatsku „katastrofu po svim linijama života“, Kangrga optužuje hrvatske nacionaliste, ustaštvo, pljačkaške krugove moći, a posebno Hrvate-Hercegovce iz zapadne Hercegovine i Bosne. U hercegovačkim plemenskim biračima „iz druge države, koji odlučuju sudbinu Hrvatske“ Kangrga vidi pravu bazu HDZ vlasti.

Razumljivo je Kangrgino nezadovoljstvo uticajem i učinkom „hercegovačkog faktora“ ili, što ne reći, ustaškog lobija u hrvatskoj politici. Zagrebački malograđani optužuju „Hercegovce“ za sva zla, pljačke i zločine počinjene sa hrvatske strane, za pljačku Hrvatske u celini i na taj način dosta nevešto skrivaju vlastitu političku bedu. Slično čine i srpski šovinisti koji optužuju „papke s brda“, bradate primitivce koji su čak i za četnike uvreda,

60 Milan Kangrga, *Nacionalizam i demokratija*, str. 17.

da su počinili sve pljačke i zločine, kao da ta politika nije pravljena u krugovima političke i kulturne elite i u Zagrebu i u Beogradu, kao što su Predsedništvo Republike, Akademija nauka itd. Kangrga je sigurno u pravu kada ukazuje na poguban uticaj „Hercegovaca“, ali to ne sme da postane isprika za široku javnost u Hrvatskoj koja i danas strasno brani „heroje domovinskog rata“, kao što u Srbiji brani svoje „heroje“, na primer Mladića. Ubistva nemoćnih staraca i starica širom Hrvatske, ubistva celih porodica u gradovima u kojima nije bilo borbi samo zato što su srpske, svakako nisu delo samo „Hercegovaca“, nego smišljene političke strategije političke i kulturne elite u Hrvatskoj, kao uostalom i u Srbiji i u Bosni.⁶¹

Da Kangrgina kritika hrvatskih političkih i kulturnih prilika ima daleko šire značenje, pokušaću da pokažem jednim navodom iz njegove knjige: „Zato, kad premijer... za sebe kaže da je on *legalist*, onda je time ostao dužan odgovora: *koji, čiji i kakav legalist?!* Ako se, naime, nije ni dirnulo u ovaj naslijeđeni tuđmanovsko-hadezeovski pljačkaški i rušilački legalitet, kojim se deset godina 'zakonski kralo i uništavalo sve oko sebe', onda je pozivanje na legalitet *in abstracto* obmana i samoobmana, jer to znači *strasšan kontinuitet* toga bivšega katastrofalnoga 'legaliteta' tuđmanovske vlasti ('mi smo pljačkali po zakonu', to je taj tzv. legalitet), pa se onda ne možemo još i hvaliti poštivanjem tog legaliteta kao 'legalist'.“⁶²

Izražavajući nadu u mogućnosti prevladavanja nacionalizma kao političkog programa, Kangrga veruje da će manipulatora „nacionalnim osjećanjem biti vjerovatno sve manje“.⁶³ Bilo bi to sjajno, ali se bojim da su sve novonastale države daleko od realizacije te mogućnosti. Iskustva izbora u Bosni Srbiji, Hrvatskoj, o tome jasno svedoče. To dovodi u sumnju Kangrgin iskaz da „nacionalizam nije i ne može biti ni osnova za politiku, ni

61 Ovaj moj stav je, osakaćen izbacivanjem kraja rečenice „kao uostalom i u Srbiji i u Bosni“, zloupotrebio Goran Milić u „head lines“ udarnog dnevnika RTH 20. veljače 2005. pod naslovom „Blaćenje Hrvatske“ i pokrenuo lavinu napada u hrvatskom tisku. Tako je Željko Krušelj u *Vjesniku* 22. veljače 2005. moj tekst u *Filozofskim istraživanjima* proglasio „skandaloznim“. Objavio ga je pod naslovom „Božidar Jakšić istinski je zarobljenik nacionalne nesnošljivosti“. Onda je nastala lavina u drugim glasilima u Hrvatskoj u kojoj su se pisci tekstova utrkivati ko će više kamenovati i Kangrgu i mene. Naše odgovore tiskovine koje su nas napadale nisu htele da objave. Da utisak ne ostane suviše mučan, pobrinuli su se riječki *Novi list*, *Novosti sedam dana* i *Zarez*, pa i Tomislav Klauški u *Slobodnoj Dalmaciji*. Nije mi preostalo ništa drugo nego da tu i negativnu i pozitivnu sliku o korektnosti i objektivnosti tiska u Hrvatskoj objavim u posebnoj knjizi s Kangrginim pogovorom koju je izdao Aleksandar Lukić u ediciji „Braničevo“. Videti: Božidar Jakšić, *Buka i bes*, edicija „Braničevo“, Požarevac 2005.

62 Milan Kangrga, *Nacionalizam i demokracija*, str. 104.

63 *Ibid.*, str. 172.

politička kategorija, ni politički program“. Mislim da ćemo se, još dugo, nalaziti pred provalijom pitanja, odakle takva snaga nacionalizma i pored svih tragičnih iskustava, zločina počinjenih ne samo nad pripadnicima drugih, nego i vlastitog naroda.

Postoji nada da je pojava Kangrgine knjiga *Šverceri vlastitog života* i u Srbiji i u Hrvatskoj, kao što je to slučaj i sa delima Dubravke Ugrešić, jedan od prvih znakova da se i jedno i drugo društvo kreću u pravcu normalizacije svakodnevnog života. Da li će Kangrgino delo *Šverceri vlastitog života* postati vredan deo kulture i jednog i drugog društva ili će *perači vlastitih biografija*, ta srpska braća hrvatskih *švercera vlastitog života*, učiniti sve što mogu da takve knjige ostanu prećutane i bez uticaja, ostaje da se vidi. Pojava njegove knjige, *Nacionalizam ili demokracija* naznaka je da će to biti veoma teško učiniti i da Kangrgino delo i njegov intelektualni prkos neće biti u Srbiji prećutani. Uticaj takvih dela u kulturi biće ujedno i znak koliko su i jedna i druga kultura uspele da se približe osećanju samopoštovanja i dostojanstva. Pokazaće još nešto: da osnovno kritičko stanovište praksisovaca prema nacionalizmu nije bilo samo jedan utopijski san nego, možda preuranjena, ljudska nada da je i na Balkanu moguć život dostojan čoveka na bazi univerzalnih ljudskih vrednosti. Tako je krug zatvoren! *Nihil novi sub sole!*

Nacionalističke kritike *Praxisa*

*Uvek sam se užasavao svake vrste fanatizma.
Nacionalizam je najgora čovječja konstrukcija.
A najekstremniji je kada je obložen kulturnim
slojevima...*

Mario Vargas Ljosa

Za razliku od partijskih nastojanja koje *Praxisu* odriču svaku socijalističku orijentaciju, nacionalisti se trude da dokaži ne samo privrženost *Praxisa* socijalizmu, nego posebno vole da ističu povezanost praksisovaca sa birokratskom strukturom jednopartijske države i staljinistički karakter praksis orijentacije. Nacionalistički govor mržnje protiv praksisovaca kao konstanta nacionalističkog stava prema praksisovcima naročito se pojačao u toku „trećeg balkanskog rata“ i pretvorio se u otvorenu optužbu za „nacionalnu izdaju“ bar kada je reč o užem krugu zagrebačkih praksisovaca,¹

1 Ton je naravno dao „vrhovnik“ Franjo Tuđman, formulišući blasfemičnu optužnicu protiv Gaje Petrovića, o čemu će još biti reči, a u orkestriranim napadima na zagrebačke praksisovce kao nacionalne izdajnike učestvovali su često i isti oni ljudi koji su iz sigurne zavetrine komitetskih naloga CK SKH optuživali praksisovce za antisamoupravno delovanje. Kako je jedan deo beogradskih praksisovaca prihvatio zov nacionalističkih (jerihonskih) truba, nacionalistička namrza na beogradski deo praksisovaca bila je nešto manje žestoka. S dobrim razlozima taj deo praksisovaca bio je kritikovan kao deo miloševićevskog propagandnog aparata. Nepravda je, međutim, napravljena onim beogradskim praksisovcima koji su dosledno ostali na antinacionalističkim pozicijama, kao što su Zagorka Golubović, Nebojša Popov, Miladin Životić, Andrija Krešić i još neki. Na nevladinoj sceni i u Zagrebu i u Sarajevu njihova dosledna borba protiv rata i nacionalističkih manipulacija ostala je sasvim marginalizovana i svakako nedovoljno primećena. Pa, Miladin Životić je, na primer, doslovno presvisnuo ulažući sve svoje životne energije – do bezobzirnosti i prema ljudima koji su mu bili naklonjeni i delili mnoge od njegovih uverenja – u antiratne kampanje i borbe sa srpskim nacionalistima!

odnosno denuncijantskom etiketom – „mondijalista“ – koju su nacionalisti prišivali ne samo praksisovcima nego i mnogim drugim intelektualcima koji su se odlučno protivili „ratnim ciljevima Srbije“ u „trećem balkanskom ratu“. Moglo bi se reći da ništa bolje ne svedoči o tome da je *Praxis* ostavio neizbrisiv trag u kulturi i nauci, kao naknadne nacionalističke i kleronacionalističke političke i ideološke kritike.

Taj tip napada vršen je sa pozicija narastućih snaga nacionalizma u svim jugoslovenskim republikama i centrima, izraženim pre svega u stavovima nacionalistički orijentisanih kulturnih elita. Te vrste napada bile su protkane zluradošću i zavišću. Glavni ton davala im je ideja o obračunu „u obitelji“ ili „familiji“, jer su praksisovci, zaboga, bliski vrhovima „srbokomunističke vlasti“, kako se rado govorilo i govori u Zagrebu. Oni su bili ordinarne „komunjare“, kako se rado govorilo i govori u Beogradu. Nisu ni zaslužili ništa drugo nego da ih pomete val nacionalističkog zanosa, ne toliko zbog njihovog marksizma, koliko zbog njihovog antinacionalizma. U takvom stavu ogledala se njihova zluradost, dok je njihovu zavist izazivala okolnost da praksisovci sebi dozvoljavaju javno suprotstavljanje centrima političke moći na koje se oni nisu smeli da se odvaže. Služili su „Savki i Miki“ zato što su Savka Dabčević Kučar i Miko Tripalo bili osnovni centar političke moći i došli su pod udar represivnog aparata tek nakon Titovog obračuna sa rukovodećom političkom garniturom u Hrvatskoj, a potom i u Srbiji. Nacionalistički intoniranim napadima trebalo bi svakako dodati i *klerikalne*, svejedno o kojoj se konfesiji radilo, o katoličkoj ili pravoslavnoj. Kako je etnonacionalizam i u Hrvatskoj i u Srbiji i u Bosni i Hercegovini prožet klerikalizmom, to se ni u ovom slučaju ne mogu povući precizne granice između ta dva tipa napada. Populistički etnonacionalizam našao je svoje pribežište u veri, a konfesije – i katolička i pravoslavna – videle su u tom tipu nacionalizma mogućnost da se „na velika vrata“ uključe u javni život kao institucije koje će taj život bitno kontrolisati i imati u njemu glavnu reč.

Zanimljivo je da će jedan od prvih sukoba *Praxisa* sa nacionalistički orijentisanim intelektualcima i političarima zapravo biti sukob sa prvim glavnim i odgovornim kourednikom Gaje Petrovića, profesorom Danilom Pejovićem. Njegov „razlaz“ sa *Praxisom* je rezultirao sukobima, prvo na Skupštini Hrvatskog filozofskog društva, 26. decembra 1966. godine, a zatim i na godišnjoj skupštini Matice hrvatske, 31. marta 1968. godine. Pejović će, nakon što je isključen iz redakcije, optužiti svoje kolege da su prekoracili ovlašćenja otvorivši časopis prema kolegama iz Beograda i drugih evropskih i svetskih kulturnih centara, da su se otrgli kontroli uprave Hrvatskog filozofskog društva na čijem je čelu stajao. Tada se, kao predsednik

HFD, Danilo Pejović zalagao da se Jugoslovensko udruženje za filozofiju pretvori u Savez filozofskih društava SFRJ: „Struktura saveza temelji se na delegatskom sistemu, tj. svako republičko društvo u organima Saveza i skupštini, bez obzira na broj članova, predstavlja *jednak* broj delegata.“² Praksisovci se nisu popravili,³ pa Pejović upozorava javnost da je ta grupa „opet otvoreno branila centralizam“! Njemu će posebno smetati široka otvorenost *Praxisa*, saradnja sa kolegama iz Beograda i beogradskim časopisom *Filosofija*.

Kao iskusan čovek u mnogim oblastima, profesor Pejović ipak nije imao suviše poverenja u javnost i pragmatično je smatrao da joj treba nešto „doturiti“, pa u istom broju časopisa odbranu prepušta glavnom i odgovornom uredniku *Kola* Igoru Zidiću. U odbrani Pejovića čiju kandidaturu za predsednika Matice hrvatske četiri člana redakcije *Praxis* osporavaju na Godišnjoj skupštini Matice 31. marta 1968, Zidić se nije libio da „intelektualnu i moralnu razinu vokabulara“ snizi! Napad je najbolja odbrana! Tako Rudiju Supeku prigovara da je izrekao „cio niz neistina, kleveta i ucjena“, da je „bojovni profesor“ koji je podlegao štetnim strastima, Milanu Kangrgi da podleže lažnim vestima, Branku Bošnjaku da neosnovano optužuje Maticu hrvatsku „zbog (zlo)namjerne netaktičnosti prema Srbima u Hrvatskoj“, da lažno svedoči i unakazuje istinu, a Gaju Petrovića, kao „posljednjeg govornika apokalipse na Matičinoj skupštini“, da se ne ograđuje od Rudija Supeka, nego optužuje Danila Pejovića kao potkazivača.⁴ Zidić je posebno revoltiran što je Supek ukazao na vezu Pejovića sa političkim vrhom Hrvatske, što se nije dao galamom učutkati jer to nije dozvoljavao ni osamdesetorici frankovskih advokata pre dvadeset godina, što je Maticu

-
- 2 Danilo Pejović, „Jedno objašnjenje o 'ljevičarstvu' i 'desničarstvu'“, *Kolo*, časopis za kulturu i umjetnost MH, br. 6/1968, str. 532. Kako se i uprava Jugoslovenskog udruženja za filozofiju nalazila u Zagrebu, i (predsednik i sekretar bile su kolege iz *Praxisa*, profesori Sveučilišta u Zagrebu) između HFD i JUF izbio je spor. Pravoverni profesor Pejović prigovara svojim kolegama da neće da se reorganizuju po delegatskom sistemu, mada bi u tome bili među poslednjima! Ovaj njegov javni prigovor ima posebnu težinu, jer će naknadni nacionalistički napadi na *Praxis* sadržavati optužbe da je časopis slepo sledio političke intencije Saveza komunista, dok su ih nacionalisti odbijali! A zapravo je Danilo Pejović u ovoj stvari zastupao partijsku liniju, a praksisovci je odbijali!
- 3 Ivo Kuvačić u *Sjećanjima* beleži: „Naši međusobni odnosi bili su pod snažnim vanjskim pritiskom. Od samog početka napadi su po nama pljuštali sa svih strana. No, nisu nas nimalo pokolebali. Naprotiv, slobodno se može reći da su nam oni u dobroj mjeri pomogli da se održimo na okupu. Pokušaji odmah u početku, da nas iznutra posvade i razbiju, neslavno su propali.“ *Sjećanja*, str. 134.
- 4 Igor Zidić, „Viši ideali ili filozofija s vrha mača (Bilješke za skupni portret četiri jahača apokalipse)“, *Kolo*, časopis za kulturu i umjetnost MH, br. 6/1968, str. 512–530.

podsetio na desničarsku prošlost i Filipa Lukasa i ukazao na to da se pretvara u desničarsku falangu.

Skupština Matice hrvatske održana u proleće 1968. bila je samo uvertira u veliki sukob praksisovaca sa nacionalizmom u vreme „lipanjskih gibanja“ iste godine, kada je nekoliko nacionalista u ime Partije, Saveza komunista, koristilo priliku i bilo korišćeno da se oštro obračuna s *Praxisom*. U tom pravcu su se posebno isticali Šime Đodan i Marko Veselica, ali i mnogi drugi nisu zaostajali.⁵ Drugi prelomni momenat su napadi nacionalista u vremena nacionalističke euforije u Hrvatskoj početkom sedamdesetih godina, eufemično nazvane „hrvatsko proljeće“.⁶

Ključni ljudi „hrvatskog proljeća“ među književnicima, „matičarima“ i studentima, delovali su u dosluhu sa ključnim ljudima iz političkog vrha Hrvatske, odnosno Saveza komunista Hrvatske, ma koliko da su ih ovi poslednji javno kritikovali i osuđivali. Služili su oni tom političkom aparatu, a kada je taj aparat politički bio onemogućen Titovom intervencijom (ne samo) u Karađorđevu potkraj 1971, onda su mnogi među njima, za razliku od svojih političkih mentora bili uhapšeni i osuđeni na više godina robije. Nikakva velikosrpska hegemonija, nego autoritarna Titova moć prekinula je tu nit u političkom životu Hrvatske, kao što je ta ista Titova moć, samo godinu dana kasnije, prekinula onaj tok političkog života u Srbiji koji je nosio nešto liberalniji politički i društveni potencijal. Naravno, hrvatskim šovinistima je u naknadnim osvrtima odgovaralo da za neuspeh ranih sedamdesetih optuže „velikosrpski hegemonizam“, kao što su srpskim šovinistima za sve njihove neuspehe i služenja endemičnom Brozovom totalitarnom režimu bili krivi Titovo hrvatstvo i Jugoslavija, posebno podstaknuti politikom Vatikana i davno preminule Kominterne! Radilo se, dakle o ketmanskoj poziciji i kulturnih delatnika i političara u Hrvatskoj, koja sa demokratskim duhom praškog proleća ima veze samo preko neadekvatno preuzete zgodne metafore („hrvatsko proljeće“) za političku manipulaciju, pre svega zapadnog javnog mnjenja. Ako se događaji razmatraju u ovom svetlu, postaje jasnije odakle tako snažne namrze i ostrvljenosti bivših partijskih

5 Videti: *Dokumenti Jun–Lipanj 1968*, str. 186–215.

6 „Hrvatsko proljeće“ je modifikovana pozajmica iz Čehoslovačke, samo što će prisvojni pridev „praško“ biti zamenjen prisvojnim pridevom „hrvatsko“. Slična pozajmica se može zapaziti i u populističkom valu u Srbiji ranih devedesetih – „plišana revolucija“. Ova „pozajmica“ nije modifikovana, ali se prisvojni pridev „srpska“ podrazumevao. Koliko su i jedna i druga pozajmica adekvatni izrazi socijalnih zbivanja u Hrvatskoj i Srbiji moći će da pokažu tek neke buduće analize. Za sada se može primetiti da su odigrale veoma značajne ideološke funkcije i pokazale se kao efikasna manipulativna sredstva.

sluga u nauci i kulturi, bivših partijskih rukovodilaca i ideologa na *Praxis*. Neprikosnoveni vođa Josip Broz, kao vešt dirigent, davao je tim napadima osnovni ton, a „izvođači su obavljali radove“.

U naknadnoj reminiscenciji na „hrvatsko proljeće“, četvrt veka posle zbivanja koja su označena tim imenom, *Slobodna Dalmacija* je pisala: „To je sinonim za zbivanja koja su označila kraj šezdesetih i posebno 1971. godinu, u kojoj je procvjetao, ali se i silom ugasio pokret kojeg su označavali matičari, studenti, književnici i svi drugi koji su sanjali slobodnu Hrvatsku i djelovali za nju.“⁷ Jedan od učesnika u raspravi, Dražen Budiša, ovako je formulisao osnovne ideje „proljeća“: „Dvije su bitne ideje tog političkog pokreta: težnja za nacionalnom državom i ideja o nužnosti demokratizacije političkih odnosa u Hrvatskoj.“⁸ Da ni prigodni razgovor povodom „četvrt stoljeća hrvatskoga proljeća“ nije mogao proći bez napada na odavno ugašeni *Praxis*, pobrignuli su se učesnici koji su imali bogato partijsko-poliicijsko iskustvo u tim napadima – Marko Veselica i Šime Đodan. Veselica je *Praxis* povezao sa „neorankovićevskim snagama“: „U Praxisu su bili protiv rješavanja hrvatskoga nacionalnog pitanja, Praxis je nas smatrao fašistima i pisali su da smo mi fašisti, mislim da to treba naglasiti. Treba reći da je u okviru *Praxisa* u većini bila jedna antihrvatska formacija i antitržišna, negirali su, dakle, nacije jer su ih smatrali reliktom prošlosti, što je vrlo opasno, a mi znamo da su nacije generator demokracije, i pored toga negirali su tržište, i htjeli mi ili ne htjeli, i tržište je ključni generator demokracije. Bez tržišta kao ekonomske forme nema političke demokracije, prema tome, u našoj borbi tržište i nacija bile su dvije glavne karike kao jedan komplementaran proces, i to je bilo ključno polazište i moje i Đodanovo u borbi protiv velikosrpske oligarhije. A Praxis

7 „U Hrvatima je 1971. umrla Jugoslavija. Okrugli stol *Slobodne Dalmacije*: četvrt stoljeća hrvatskog proljeća“, *Slobodna Dalmacija*, 28. svibanj 1996, str. 6. Učesnici u raspravi bili su: Vlatko Pavletić, Dražen Budiša, Ivan Supek, Marko Veselica, Hrvoje Šošić, Ivan Zvonimir Čičak, Šime Đodan i Goran Dodig.

8 *Ibid.*, str. 6. Pavletić je dodao: „Bila je to samo jedna stranka, Hrvatska. Za sve nas.“ A Marko Veselica je taj stav šire obrazložio: „Mislim da je hrvatsko proljeće dokaz genija hrvatskog naroda, ali također i svih naših slabosti. Narod i njegove elitne snage, znanstvene, kulturne i političke, izabrali su tada ona sredstva borbe koja su bila moguća u danoj povijesnoj situaciji. Desne se snage tada uopće nisu mogle ni boriti jer su bile potučene fizički na Bleiburgu i križnom putu 1945., bačene u tamnice i istjerane iz Hrvatske i na sve moguće načine diskriminirane.“ U objavljenom tekstu Vlatko Pavletić je dopisao nešto što u razgovoru nije rekao: „Ovdje valja posebno istaknuti, zapravo otkriti javnosti, da je sve poteze u Matici i u DKH, ali i izvan toga, dogovaralo nekoliko nas na tajnim sastancima, uvijek na drugom mjestu. Osim Holjevca i mene, bili su obvezatno i dr. Tuđman, dr. Đodan i Petar Šegedin. Razrađivao se strateški plan i utvrđivali praktički pravci djelovanja, unatoč pritiscima“ (*ibid.*, str. 7).

je u svojoj igri 1968. godine htio sprečiti hrvatski nacionalni pokret i držim da je čak bio obavještajno instrumentaliziran od strane neorankovićevskih snaga, ali o tome ćemo još dalje istraživati.“⁹

Nekako u isto vreme, krajem 1995, *Feral Tribune* prešampava ovde već citirani prilog akademika i predsednika Sabora Vlatka Pavletića o *Praxisu* iz daleke 1966, objavljen u *Vjesniku*.¹⁰ Pavletić je na ovaj potez *Ferala* reagovao ljutitim pismom u kome tvrdi da je taj tekst napisao „na crti svog zalaganja za nacionalne interese“ i da se i „danas“ njime ponosi: „U pogledu 'Praxisa' također valja reći punu istinu, zbog koje se ja i danas ponosim da sam bio jedan od prvih koji je udario po opasnom zmijskom leglu antinacionalnog, protuhrvatskog, jugounitarističkog, velikosrpskog, čak četničkog programa (urednik *Praxisa* bio je i Mihailo Marković, jedan od autora Memoranduma SANU,¹¹ et comp.). Časne iznimke među suradnicima i urednicima, koliko

-
- 9 „Krtica pod Kalemegdanskim zidinama: četvrt stoljeća hrvatskog proljeća“, *Slobodna Dalmacija*, 29. i 30. svibanj 1996, str. 8. Dodan je na to dodao: „Ja vam moram reći samo ovo, da je preambula optužnice protiv nas bila prepisana iz *Praxisa*!“
- 10 U svom komentaru uz Pavletićev tekst redakcija *Ferala* piše između ostalog: „Prisjetimo se. Prije pet-šest godina, usporedo s prvim inventurama mračne prošlosti u javnosti je načeta polemika o dosezima ovoga časopisa. Većina njemu nesklonih kritičara zauzimala se za ocjenu kako je *Praxis* dostojan tek prezira. Uvrijeđeni članovi redakcije i suradnici spremno su uzvraćali argumentima obrane: stranice časopisa bile su otvorene i autorima koji nisu dijelili marksistički svjetonazor, popis stalnih i povremenih suradnika uključivao je gotovo sve relevantne sociologe i filozofe toga vremena iz cijeloga svijeta, upravo u *Praxisu* iniciran je ozbiljan dijalog između vjernika i ateista, a dotična je tiskovina, uz ostalo, bila i prestižan izvozni proizvod koji je dobivao komplimente čak i u desničarskim krugovima. To, međutim nije ušutkalo grlate oponente koji su odlučno podvukli: premda nitko ozbiljan ne može zanijekati utemeljenost ovih tvrdnji, one teško da mogu dovesti u pitanje načelni zaključak kako nam je *Praxis* tijekom godina donio ipak više štete negoli koristi.“ Videti: *Feral Tribune*, 18. prosinac 1995, str. 20.
- 11 Činjenica da je Mihailo Marković naknadno postao ideolog Miloševićeve (nacional) socijalističke partije u Srbiji nanela je mnogo štete *Praxisu* u svim naknadnim napadima nacionalista. U Hrvatskoj niko nije hteo da čuje i razumnije glasove. A i takvih glasova je bilo. Tako Vinko Grgurev u *Vjesniku SDU*, br. 22, od 20. travnja 1996. piše: „Onodobna prisutnost u širem praksisovskom krugu srpskog filozofa Mihaila Markovića, koji je među poticateljima velikosrpske nacionalfundamentalističke politike Slobodana Miloševića kao njezin ideolog, nimalo ne diskreditira (respektivno) praksisovsku filozofiju, dapače, govori o Markovićevoj izdaji ideala za koji se (deklarativno) zalagao i na osnovu kojih su ga drugi prihvaćali... U ostalom institucionalno *Praxis* ne djeluje od sedamdesetih.“ Slična je i reakcija Milana Kangrge u intervjuu datom *Feral Tribune*, 22. prosinac 1995, str. 11: „Marković je odabrao svoj politički put na strani Miloševića, dok su neki ostali kolege iz nekadašnjega praksisovskoga kruga odabrali put demokratske borbe protiv Miloševićeve velikosrpske politike. To nema nikakve veze sa nekadašnjim izlaženjem *Praxisa*, kao ni s njegovom orijentacijom, uspjesima, domašajima

ih je i ukoliko ih je bilo, samo potvrđuju pravilo.¹² Pavletićeva ljutnja, ipak, nije sasvim bezrazložna! Uhvaćen je kako falsifikuje vlastitu poziciju! Pavletiću je, naime, u *feralovskom* duhu naslovljenom „Teorija i praxis Vlatka Pavletića. Zmije u jedrima“, odgovorio urednik Viktor Ivančić, jednostavno pokazavši da je njegova pozicija 1966. bila dijametralno suprotna onoj iz 1996. godine. Lamentirao je Pavletić 1966. da „marksisti filozofi moraju dati stvaralačku podršku političarima koji su u državnoj vlasti i u partijskim forumima, jerbo u protivnom takvo 'štetno i partijski neprihvatljivo ponašanje povlači pitanje partijske odgovornosti'; napokon – najoštrije je prozvaao neprijateljsko leglo u *Praxisu* zbog toga što 'u časopisu nije došlo do konkretne kritike desnih devijacija'. U svom lovu na zmije s protuhrvatskim otrovom, punom osobnih rizika i neizvjesnosti, uvaženi akademik nije izgovorio ni veliko ni malo slovo *h*, nije spominjao ni Hrvatsku ni hrvatsko, nije spominjao ni dom ni domovinu, pa čak ni famoznu 'crtu nacionalnih interesa'.¹³

Ovako naznačeni pravac analize, koji donekle odstupa od ustaljenih shema, nije neosnovan. Na mogućnost pomeranja analitičke pažnje u ovom pravcu upućuju dva nesumnjivo meritorna svedoka iz političkog i kulturnog života – Savka Dabčević Kučar i Stanko Lasić. O tome su ostavili pažnje vredna svedočanstva.

Stanko Lasić, ličnost izuzetnog intelektualnog potencijala, u svojim *Autobiografskim zapisima*, zapisao je: „...poklonio sam cijelog sebe prvo Školi, zatim Partiji i na koncu Znanju.“¹⁴ Malo je pisaca koji su tako brutalno otvoreno govorili o svojim strahovima („upoznao sam politički strah kao važnu moralnu kategoriju“), kukavičluku, licemerju, lukavstvima, pa i lažima, prećutkivanjima, šutnjama („Zatvorio sam se u šutnju i odobravanje svega što je Centralni komitet od nas tražio.“), kao što je to učinio Lasić. Nad tim stranicama ne bi trebalo likovati nego ih razumeti. Lasić

i promašajima u razdoblju od 1964. do 1974. godine. Prema tome, ovo podmetalačko Pavletićevo spominjanje Markovića danas, samo je pitanje političkoga (zapravo: prozirno obranaškog) nivoa čovjeka, koji danas kao predsjednik Hrvatskog sabora (treba da) reprezentira čitavu Hrvatsku pred svijetom i pred nama samima. U ovom pak slučaju to baš nije visoki nivo.“

12 Vlatko Pavletić, „Dobronamjerno pisamce 'Feralovcima““, *Feral Tribune*, 22. prosinac 1995, str. 9. Pavletić je izgleda bio toliko ljut da „pisamce“ nije ni pregledao, pa citirana rečenica više liči tekst koji nije prošao ni osnovnu lekturu.

13 Viktor Ivančić, „Teorija i praxis Vlatka Pavletića. Zmije u jedrima“, *Feral Tribune*, 22. prosinac 1995, str. 8–10.

14 Stanko Lasić, *Autobiografski zapisi*, Nakladni zavod Globus (Plava biblioteka 202), Zagreb 2000, str. 392.

govori i piše kao samosvesni i dostojanstveni hrvatski nacionalist (nipošto šovinist) koji će radije „šutjeti za Hrvatsku“ nego „gorjeti za Hrvatsku“. Praksisovska pozicija mu je strana, pa ni uspomene na detinjstvo u Karlovcu i porodično prijateljstvo između Lasića i Petrovića, neće u njegovoj ličnosti izazvati pozitivne treptaje prema *Praxisu*, kao što će jednostavno prećutati s koliko je simpatija i pozitivnog angažmana u Beogradu primljena njegova knjiga o sukobu na književnoj levici,¹⁵ kada je u Zagrebu bila praktično proskribovana. Bliži mu je bio „Realpolitik“ nego „nerealizam“ leve orijentacije. Priči o *Praxisu* „ne vraća se laka srca“. Praksisovcima prigovara da, kao „prononsirani branitelji slobode“ nisu dali podršku *Deklaraciji* o položaju hrvatskoga jezika, da nisu primetili njihovo „potiskivanje hrvatstva“, da se Srbi u Hrvatskoj svrstavaju iza njih. Studentski pokret '68, na koji su ugledni praksisovci imali najviše uticaja vidi kao eksploziju samostalne misli u kojoj je nestalo „šutnje, pa i straha“. Krajnji rezultat Lasić vidi kao Pirovu pobjedu političkog vrha Hrvatske: „Partijski je vrh odlučio da se obračuna sa svojom 'ljevicom' i pritom se oslanjao na 'svoje' trupe i na 'nacionalnu' struju koja je postala najglasnija. 'Praxis' je preživio, Korčulanska škola nastavila s radom, ali su iz Partije bili isključeni važni 'praksisovci' i njihovi sljedbenici. Umjesto povijesnog kompromisa – pobjeda. Pirova. S tim sam dojmom ušao u razdoblje koje je prethodilo slomu 'hrvatskog nacionalizma'.“¹⁶ Zanimljivo je da se Lasić ne osvrće šire na učešće nacionalpopulističke struje (Veselica–Đodan) u toj pobjedi. Istina, prema kasnije još više razbuktalom nacionalpopulizmu Lasić pokazuje uzdržanost: „Prevladala je gostiona u kojoj se pjeva i urla... simbioza populizma i partijskog vođstva neće odvratiti slom koji se naslućivao.“¹⁷ Kada je došlo do sloma, praksisovci nisu, po Lasićevom mišljenju, protestovali protiv hapšenja nacionalista na adekvatan način, tako da su ostali diskreditovani. Izgubili su uticaj, pošto se *Praxis* ugasio.¹⁸

15 Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Liber, Zagreb (Izdanja Instituta za znanost i književnost), 1970.

16 Stanko Lasić, *Autobiografski zapisi*, str. 549–550.

17 *Ibid.*, str. 556.

18 Lasić piše: „Iskreno sam žalio što 'radikalni marksisti', prije svega 'praksisovci', nisu protestirali protiv hapšenja na način kakav se očekivao od branitelja slobode i ideologa 'istinskog socijalizma'. Njihovi su protesti bili mekani, da ne kažem mlitavi, a trajali su vrlo kratko. S idejama pohapšenih 'nacionalista' i politički likvidiranih 'prolječara' raspravljali su kao da će im ovi odgovoriti u 'Vjesniku'. Jesu li zaboravili gdje žive? Jesu li na taj način mislili produžiti slobodu za svoje djelovanje? U takvim se iluzijama čovjek lako utopi. Bili su daleko od hrabrosti i postupaka nekih drugih intelektualaca, koji su u tom času posjećivali pohapšene, svjedočili u istrazi i na sudu, pisali protestna

Pod pretpostavkom da je Lasić u pravu i da se uticaj praksisovaca u kulturnom životu Hrvatske a i drugih novonastalih država na tlu bivše Jugoslavije ugasio, šta je ostalo na sceni od one linije kojoj se Lasić, kao pobjedničkoj, priklonio. Po Lasićevom kazivanju rezultat je razočaravajući: svet izgona, pljački, silovanja i ubistava, svet uživanja u snazi, a ne u misli i moralu. Lasić se s rezervom odnosi prema likovanju HAZU koja govori o „ovim sretnim trenucima hrvatske povijesti“, „svetoj hrvatskoj zemlji“, „jedinstvenoj radosti i slavlju hrvatskoga naroda“. Okreće se onima koji „nas zovu da lucidno vidimo što radimo“, da „prepoznamo, priznamo i kaznimo zločin“: „S tjeskobom u srcu pitao sam se hoće li moj rad – ono što sam napisao, što pišem ili ću napisati – barem malo pridonijeti svijesti o neukidivoj razlici između dobra i zla, pravde i sile. Jedino nam svijest o toj razlici može pomoći da od nasilnih i osvetničkih ljudi postanemo moralna i ljudska bića: ako drugi ne prepoznaju, ne priznaju i ne kazne svoje zločine (od onih 'nevinih' koji se zovu rušenje tuđeg doma i useljenje u tuđe tople krevete do onih strašnih koji se zovu silovanje i ubojstvo), mi moramo prepoznati i priznati svoje zločine te učiniti sve da budu kažnjeni. *To je linija koja nas odvaja* od onih koji se prave slijepima i gluhima te ostaju ravnodušni prema onom što je počinjeno. Najteže je zatražiti oprost, ali se veličina čovjeka sastoji u tome da ponizno prizna krivnju bez obzira na to što se gori od njega smije (ovoj) njegovoj uzvišenosti.“¹⁹ Teško da bi se našao bilo koji čovek dobre volje koji se s ovim Lasićevim stavom ne bi saglasio. Da je taj stav konsekventno zastupao, verovatno bi Lasić pokazao više razumevanja za osnovnu poziciju praksisovaca, koja, naravno, u mnogim svojim aspektima podleže kritici, ali ne zaslužuje odbacivanje *a limine*.

pisma. Kada se sve smirilo tada su zašutjeli. To ih je do kraja diskreditiralo. Neoprezno su protežirali osobe za koje su držali da su im vjerne, a samostalne istraživače su potcjenjivali jer su bili kritični prema imperijalizmu političkog u mišljenju. Podupirali su i preporučivali Stipu Šuvara ne nadajući se da će im jednog dana na njihove bijesne kritike odgovoriti njihovim nekadašnjim neumjerenim pohvalama. Malo-pomalo gubili su utjecaj, osobito pošto se 'Praxis' ugasio“ (*ibid.*, str. 565–566). Ovde su neophodne bar dve primedbe. Prvo, neka su praksisovci i mlako, mlitavo branili „nacionaliste“ i „prolječare“, ali su ih branili. Branili su svoje *neistomišljenike*, dok su „drugi intelektualci“ branili svoje istomišljenike! Kada se to desilo u Hrvatskoj da su nacionalisti branili svoje neistomišljenike, čak i „mlako i mlitavo“, s izuzetkom Ivana Zvonimira Čička?! Drugo, Lasiću je verovatno dobro poznato da je Milan Kangrga, uz podršku Rudija Supeka, napisao protivreferat povodom izbora Stipe Šuvara u zvanje redovnog profesora Zagrebačkog sveučilišta! Izabrana amnezija o nekim stvarima je možda korisna kao politička laž, ali je u intelektualnom diskursu nedopustiva. Žalosan je da se i Lasiću takva izmišljotina omakne!

19 *Ibid.*, str. 585.

Posebna meta nacionalističkih napada bio je glavni urednik i *spiritus movens Praxisa*, Gajo Petrović, koji je uživao veliki ugled i kao izuzetan polemičar. Mnogi su se pribojavali Gajinog oštrog pera ili čuvenog „kašljucanja“ u usmenim raspravama. Stoga će mnogi, koji za njegova života nisu ni pomišljali da stupe s njim u polemiku, posle njegove smrti nastojati da ga obaspu najapsurdnijim optužbama. Nacionalistima je posebno smetalo njegovo srpsko „podrijetlo“ koje nikada u svom radu i životu nije smatrao nekom relevantnom činjenicom. Potreba nacionalista da Petrovića uvuku u neki nacionalistički glib bila je očevidna i za njegova života i posle njegove smrti. Najdalje je u tome, kao što i jeste red, otišao dr Franjo Tuđman, kao predsednik Republike Hrvatske. U beskrajno dugom intervjuu za zagrebački *Globus* od 4. oktobra 1996, datom novinaru Darku Hudelistu, najkрупnijim verzalom na dve strane biće izvučeno: „Kad sam se 1961. vratio u Zagreb, filozof Gajo Petrović kazao je: što taj Franjo Tuđman govori da je Hrvat kad znamo da je židovskoga podrijetla.“²⁰ Kako je dr Franjo Tuđman imao problema sa optužbama za antisemitizam i nikako nije mogao da ostvari želju i poseti Izrael, njemu je ona verovatno izgledala toliko snažna da je izruči na jednu od retkih umnih glava koju su Hrvatska i Jugoslavija imale! Tako je svim mogućim i nemogućim optužbama vrhovnik hrvatskog nacionalizma „dodao“ do tada jednu nečuvenu – za antisemitizam! Na ovaj neverovatni napad reagovao je kolega i prijatelj Gaje Petrovića, Milan Kangrga, pismom objavljenim takođe u *Globusu*.²¹ Svoje pismo Kangrga počinje rečima: „Vi ste u šest godina svoje vladavine u Hrvatskoj izrekli dosta neutemeljenih stvari, pa je to često bilo teško slušati i čitati. Sada ste... sasvim izgubili mjeru... Reći ću vam: to je doslovno skandalozno! Već više od četiti i pol desetljeća Gaju Petrovića povlače po ovoj našoj provincijskoj baruštini, blateći ga na najodvratniji način, a sad se i vi – nakon

20 Darko Hudelist, „Globusov novi veliki ekskluziv: neautorizirana biografija dr. Franje Tuđmana“, *Globus*, 4. listopada 1996.

21 Milan Kangrga svedoči da se Gajo Petrović u vreme o kome dr Tuđman govori nalazio na studijskom boravku u Sjedinjenim Američkim Državama. Kolege i prijatelji Gaje Petrovića su objavili zbornik *Zbilja i kritika – Posvećeno Gaji Petroviću* (Antibarbarus, Zagreb 2001, urednik Gvozden Flego) za koji je priloge dalo 36 autora (trinaest iz Hrvatske). Činjenica da je ta spomenica godinama „stajala“ neobjavljena u fiokama jednog izdavača kojeg su upravo praksisovci proslavili i koji je u međuvremenu svoju orijentaciju promenio u rasističku; govori o poteškoćama s kojima su se članovi uredništva i prof. Flego suočavali u svom poslu dok, napokon, u „Antibarbarusu“ nisu našli korektnog izdavača. Prikaze zbornika objavili su Zvonko Šundov u časopisu *Filozofska istraživanja*, br. 4/2001, str. 805–808; Srećko Pulig, u: *Feral Tribune*, 16. veljače 2002; Dušan Žubrinić u zagrebačkoj reviji za kulturu *Zarez*, 17. siječanj 2002; Lino Veljak u beogradskom listu *Danas*, 2–3. mart 2002. i Veselin Golubović u zagrebačkoj *Prosvjeti*, 15. jun 2002.

njegove smrti – priključujete tom pljuvanju po jednom od najboljih i najpoštenijih intelektualaca ove naše sredine.“²² Dr Tuđman nije morao, Kangrgi je imao ko da piše. Bio je to Željko Krušelj koji je i u prethodnom režimu obavljao istu funkciju, ali za druge naručioce. On će praksisovce kao autiste optužiti da se nisu pridružili „novom tijeku hrvatske povijesti“, a pri govoriće im i ljevičarski sindrom neosetljivosti na političke i životne realnosti. Sa iskustvom u napadima na praksisovce u prethodnom, titoističkom režimu, Krušelj daje kroki praksisovske istorije u jednom pasusu, priznajući im da su bili „demokratskiji i neortodoksniji“ od čelnika tog režima. Optužice ih da su bili protivnici privredne reforme, da su bili kritičari srednje klase, kao i da je levičarska kritika 1968. zaustavila reformske zahvate. Oni su „pripomogli povećanju političkih sukoba, a i raspadu šestočlane federacije“. Napokon, „zazirali su od pojma nacije“, „smatrajući je prevladanim oblikom društvenog organiziranja“.²³

Do kojih granica, ako se o granicama uopšte može govoriti, ide bezobzirnost u obračunu sa praksisovcima, pokazao je i Ivica Buljan, novinar zagrebačkog *Jutarnjeg lista* u jednom od nastavaka feljtona „Milošević od Požarevca do Haga“. Pod naslovom „Tko su ljudi koji su Slobi osigurali moć“, Buljan, je u one „koji će kasnije s Miloševićem raditi na pokušaju uspostave velike Srbije“ uvrstio ličnosti kao što su „Dobrica Ćosić, filozof Ljuba Tadić,

22 Kangrga ističe da praksisovci nisu bili opterećeni nacionalnom pripadnošću i poručuje Tuđmanu da u svojim autobiografskim izmišljotinama ne stavlja u usta pokojnom Gaji Petroviću stavove koje on nikada ne bi mogao izgovoriti. On pita Tuđmana: „Da li vi ovakvim svojim izjavama želite, *post festum* i *post mortem* nekih ljudi, prikazati sebe kao nekog o komu su i filozofi reflektirali kao o relevantnoj osobi, čim ste se 1961. vratili u Zagreb, to ja ne znam. Ali vam moram poručiti: Vi ste za nas filozofe i sociologe u Zagrebu ne samo 1961. nego i kasnije, sve do 1989, bili i ostali doista potpuni anonimus! U praksisovskom krugu vaše ime nikada nije ni spomenuto, a kamo li da se o vama bilo šta razgovaralo. A i čemu? To bi bilo posve irelevantno u horizontu idejne borbe što smo je mi praksisovci javno i radikalno kritički vodili protiv tadašnjeg staljinističkog sistema i režima, u kojem ste vi bili postali i bili politički podobni general JNA... Ne znam da li vaša narcisoidnost ima genetsku osnovu, ili vam je vaša apsolutna vladavina u Hrvatskoj udarila u glavu, pa ste se dobrono izgubili, ali vas molim jedno: pustite na miru mrtve i žive filozofe praksisovske orijentacije, koji pod vašom vlašću ionako ne mogu doći do reči, jer su nasilno izbrisani iz javnog života ove naše 'demokratske Hrvatske'.“ Milan Kangrga, „Dr Franji Tuđmanu Gajo Petrović nije mogao tvrditi da ste Vi Židov!“ *Globus*, 11. listopada 1996, str. 62. (Beogradska *Politika* je 11. oktobra 1996. *in extenso* prenela Kangrgino pismo pod naslovom „Neistine o Gaji Petroviću“.) Da je reč o grubom falsifikatu Kangrginoj argumentaciji se može dodati još nešto relevantno – Gajo Petrović u svojim delima ne upotrebljava termin „podrijetlo“.

23 Željko Krušelj, „Praksisovski autizam“, *Večernji list*, 14. listopada 1996, str. 4. Milan Kangrga je u listu *Feral Tribune* ovaj članak tretirao kao maliciozni falsifikat. Videti: *Feral tribune*, 21. listopada 1996, str. 4.

Vojislav Šešelj, ali i ugledni intelektualci kao Rudi Supek, Gajo Petrović, Nebojša Popov te najpoznatiji jugoslovenski disident Milovan Đilas²⁴.

Otpor erupciji nacionalizma i nacionalističkoj ideologiji „krvi i tla“ do kraja života dosledno je pružao i Rudi Supek, predsednik Upravnog odbora Korčulanske ljetne škole tako da ga je jedan od nacionalističkih ideologa, dr Nedeljko Kujundžić, nazvao „glavnim 'teoretičarem' antihrvatstva“. Supek se dosledno suprotstavljao „dežurnim napadačima na *Praxis*“, ističući otvorenost i tolerantnost i časopisa i Škole,²⁵ a pojavu nacionalističkog populizma je ocenio kao oblik učvršćivanja totalitarističke vlasti i uporedio je sa metodama Hitlera i Musolinija.²⁶

Nedeljko Kujundžić se još oštrije ostrvio na *Praxis*, Gaju Petrovića (za ovu priliku pokrštenog u „Gavrilo“, jer Gajo ne zvuči dovoljno „srpski“) i Milana Kangrgu, povezavši ih sa Rankovićem, velikosrpstvom i svetosavljem! Pošto ih je optužio da su posle pada Rankovića i dalje nastojali da državnim udarom ostvare ideju „velike Srbije“, Kujundžić izriče neverovatne

24 Ivica Buljan, „Milošević od Požarevca do Haga“, „Tko su ljudi koji su Slobi osigurali moć“, *Jutarnji list*, 6. srpanj 2001. Na Buljanov tekst reagovao je Milan Kangrga u *Jutarnjem listu*, 13. srpanj 2001. pismom „Supek i Petrović su bili protiv svakog nacionalizma“ nazivajući napis „sramotnim“ jer sadrži „notornu laž“, dok Buljana proglašava „lašcem i klevetnikom“. U odgovoru na istom mestu, štampanom masnim slovima Buljan ističe da je napravio „jasnu distinkciju“ između Supeka, Petrovića i Popova za koje zna „da nisu imali veze sa Miloševićem“ u odnosu na druge koje je pomenuo. Da *Jutarnji list* nije bio osobito spreman da tu laž tek tako demantuje, pokazuje neuspelo pokušaj dr Ante Lešaje da pozove Buljana na red, a list da objavi njegov demanti. Ni glavni urednik Wruss, ni njegova zamenica Sanja Modrić, ni Tanja Rudež, urednica rubrike „znanost“ nisu odgovorile ovom redovnom profesoru zagrebačkog sveučilišta. Naravno, Kangrgino pismo ipak nisu mogle prećutati, mada su ga objavile u skraćenom obliku.

25 U intervjuu za zagrebački nedeljnik *Danas*, 2. jun 1987, Supek je konstatovao: „Nisu to bile nikakve škole, nikakvo šablonizirano mišljenje... Nisu svi praksisovci bili radikalni... Ali o *Praxisu* se ne može govoriti kao o nekakvoj školi mišljenja ili isključivoj orijentaciji, jer je on uvijek bio koloplet različitih mišljenja, a u posljednje se vrijeme javljaju međusobne netrpeljivosti, što je, smatram najviše rezultat naših općih nezdravih prilika. O *Praxisu* se može govoriti samo kao o reakciji na dogmatsko mišljenje i ta njegova otvorenost nipošto još nije potrošena“ (*ibid.*, str. 15–17).

26 O tome je Rudi Supek govorio u nekoliko intervjuua 1989: za osječki *TEN*, sredinom 1989, zagrebački *Start*, 14. listopada 1989, sarajevski *Valter*, 17. studeni/novembar 1989. Tako je iz intervjuua za *Valter* redakcija posebno istakla sledeća mesta: „Hitler i Gebels su deset godina govorili da svi mrze njemačku naciju, da postoji germanofobija, samo zato da bi ljudi mislili da su zbilja potlačeni... Populizam koji se u posljednje vrijeme javlja kod nas uopće nije spontan. To organizuju grupe sa svojim plaćenim vođama i centrom iz kojeg se svim tim rukovodi... Imamo apsurdnu situaciju da postoje mnogi odbori za zaštitu ljudskih prava, a nijedan nije uputio zahtjev za ukidanje političke policije i da se objave njihovi tajni dosjei: to bi bila najbolja groteska i humor, koji bi naši građani mogli čitati.“

optužbe koje se ne daju prepričati: „Praksisovske ideje vodilje bile su: ukinuti republike, stvoriti jedinstven srpski prostor, uvesti diktaturu pod firmom 'integralnog samoupravljanja', a sve pod fintom približavanja Zapadu, kako bi se na tu udicu lakše uhvatili Slovenci i Hrvati. Da bi za taj model pridobili i Zapad, praksisovci otvaraju Korčulansku školu i na nju pozivaju prikladne filozofe i sociologe. Budući da sam imao sreću pratiti sve te seanse obmanjivanja javnosti, brzo sam uočio svetosavsku bit te rabote.“²⁷ Uveren da „Kujundžićevština neće biti hrvatska budućnost“ i da je Kujundžić „hrvatska intelektualna sramota“, Milan Kangrga je odbio insinuaciju o anti-hrvatstvu i istakao da govori „...o našoj cjelokupnoj situaciji danas u Hrvatskoj i o politici stranke na vlasti (HDZ, prim. B. J.), za koju tvrdim i ondje i sada da svojom politikom i Hrvatsku i hrvatski narod vodi u velike nevolje, mrak i bespuće. Govorio sam o onima kojima Hrvatska i hrvatski narod služi samo kao ideologijski paravan za pljačku onoga što je taj narod stvarao i privređivao pola stoljeća unatrag.“²⁸

27 Nedeljko Kujundžić, „Kangrgizam je antihrvatska ideologija“, *Vjesnik*, 18. ožujak 1995, str. 12–13. Ista osoba je u listu *Tomislav*, takođe ožujka 1995, str. 7, potpisana kao prof. dr. Nediljko Kujundžić, objavila tekst „Zadnji trzaji Jugosaura“ u kojem je optužbe protiv Kangrge ponovila i proširila ih na Dubravka Škiljana koji se usuđuje tvrditi da su srpski i hrvatski isti jezik; Krešu Bezića koji se zalaže za građansku a ne nacionalnu državu, Mislava Ježića koji se usuđuje tvrditi da su Hrvati Slovenci itd. Svoj tekst Kujundžić počinje rečima: „U okruženju partizanskog slavlja i pojave Z-4 boljševici (udbaši, kosovci orijunaši, autonomaši, regionalisti, četnici, mimarijanci, gildaši) i svi YU-nostalgičari digoše glave iz svojih bunkera i po treći put se obrušiše na Republiku Hrvatsku.“ U istom stilu je i kraj: „Cijeli ovaj povratak na javnu scenu boljševika, četnika i ostalih ništitelja Hrvatske je zaista minoran i on predstavlja samo krik izumirućeg 50-godišnjeg dinosaura koji je otišao u povijesnu ropotarnicu točno o 200. obljetnici Francuske revolucije. Oni se zato dobro uklapaju u maskare u Feralovom panoptikumu voštanih figura. A oklevetani vitezovi Hercegovine, Zagore, Like i drugih hrvatskih kraljeva ostaju vitezovi, branitelji i graditelji hrvatske države pod vodiljom svih Hrvata OMNE AD MAIOREM DEI ET CROATIAE GLORIAM (Sve za slavu Boga i Hrvatske).“ Inače, Kujundžić je studirao filozofiju na Zagrebačkom sveučilištu, ali odbija i pomisao da mu je Milan Kangrga predavao etiku! Takođe, samo beskrajno bolesna mašta, sklonost ka preterivanju bez granica može u radu Korčulanske ljetne škole otkriti njenu „svetosavsku bit“.

28 Milan Kangrga, „Kujundžićevština neće biti hrvatska budućnost“, *Vjesnik*, 25. ožujak 1995, str. 13. Ponavljajući tvrdnju „Biti samo Hrvat, znači još ne biti čovjek“, svoj stav prema Hrvatskoj Kangrga obrazlaže na sledeći način: „Konkretno pak – da to kažem sasvim otvoreno nakon ovog Kujundžićeva napada na mene – ja sam za hrvatsku filozofiju (i – duh!), a to znači i za Hrvatsku, dao više nego ne znam koliko Kujundžića i njemu sličnih, čije se hrvatstvo iscrpljuje samo verbalno napuhano, javnim busanjem u prsa, ili ovakvim razularenim denuncijantskim ispadima spram drugih ljudi, kojima on s visoka lijepi svoje 'hrvatsko-pravovjerne' etikete.“

Nisu svi filozofi i sociolozi išli tako daleko kao Kujundžić. Tako je, na primer, dr Mislav Kukoč, priznao *Praxisu* mesto u hrvatskoj kulturi i naglasivši njegov hrvatski karakter, ali će svoje kolege, praksisovce druge generacije optužiti za konvertitstvo tvrdeći da su oni: „preko noći promijenili stranu, neobrazloženo odbacili svoj kolektivističko-egalitaristički marksistički svjetonazor i zamijenili ga njemu disparatnim varijantama liberalnog individualizma. Donekle zabavno izgleda to što sponzore svoje nove orijentacije nalaze u institucijama i zakladama s nekada odioznog im dekadentnog buržoaskog Zapada, pri čemu posebno upada u oči povezanost tih dojučerašnjih marksista s međunarodnim burzovnim mešetarom Georgom Sorosom i njegovom zakladom 'Otvoreno društvo'...“²⁹ Nasuprot Kukoču, dr Jure Zovko odbija svaku pomisao da bi *Praxis* mogao biti deo filozofske baštine u Hrvatskoj, a praksisovce iz Srbije povezuje direktno sa Miloševićevom politikom: „Praxis je bio hrvatska filozofija kao što je JNA bila hrvatska vojska. Ona bi, dakle, trebala biti hrvatska samo zato što je djelovala na hrvatskome teritoriju. Sumnjam da su oni filozofi, bili su uglavnom teoretičari društvenog zbivanja, a kategorički su se izjašnjavali protiv demokracije. Praxis je kao pokret bio negacija filozofije. Naime, nositelji katedara na Odsjeku za filozofiju Filozofskoga fakulteta uporno su u svojim publikacijama negirali tradicionalne discipline etiku, ontologiju, metafiziku kao ostatke građanskog društva.“³⁰

Tonovi koje su artikulisali Kujundžić i Zovko bili su dominantni u recepciji *Praxisa* i Škole u poslednjoj deceniji dvadesetog veka u Hrvatskoj, ali bi bilo jednostrano reći da su bili jedini i da im se suprotstavljao samo Milan

29 Mislav Kukoč, filozof i sociolog, „Neki praksisovci preko noći postali liberalnim demokratama“, intervju za *Obzor*, 6. studeni 1999, str. 34–35. Kukoč misli na Žarka Puhovskog, Linu Veljaka i Gvozdena Flega. Oni još oprezniji su izražavali poštovanje za filozofski opus, ali ne i za praksisovsku kritiku nacionalizma. Tako Slavko Radeljčić Jakić u *Nedeljnoj Dalmaciji*, 26. travanj 1991. izražava poštovanje i prezir u isti mah: „Misaoni i znanstveni doprinos Gaje Petrovića i Milana Kangrga poštujem, ali zato njihovu antinacionalnu političku poziciju prezirem.“

30 Dr Jure Zovko, intervju za *Vjesnik*, 7. prosinac 1997, „Napadaju me oni koji su napisali više knjiga nego što su ih sami pročitali“. Dr Zovko je iz Širokog Brijega, preko Nemačke stigao početkom devedesetih u Zagreb i vrlo brzo počeo da uvodi red u filozofskom životu Hrvatske, postavši ne samo profesor na tri fakulteta, nego i rukovodilac istraživačkih projekata, član upravnih odbora i pomoćnik ministra znanosti i tehnologije. Riječki *Novi list* pisao je o njemu kao „znanstvenom tajkunu iz Širokog Brijega“. Ni drugi javni nastupi dr Zovka se ne razlikuju po intonaciji. Na njegov intervju u *Nedeljnoj Dalmaciji* od 10. veljače 1995, pod naslovom „Studiranje Hrvatske“ reagovao je Milan Kangrga, takođe u *Slobodnoj Dalmaciji*, 24. ožujak 1995. prilogom pod naslovom „Izmišljotine, dezinformacije, laži“, preporučivši Zovku kao pomoćniku ministra znanosti da se okane „hrvatske ideološke podobnosti“.

Kangrga. Tako je, na primer, Branko Despot izjavio: „Hrvatska filozofija ne postoji“, s namerom da naglasi da je nacionalno obeležje filozofije jednostavno nebitno.³¹ Dve godine pre Despota, Vinko Grgurev se u *Vjesniku* osvrće na pregled hrvatske filozofije koji je za knjigu *Moja Hrvatska* napisao Zlatko Posavac i prigovara autoru što filozofiju u Hrvatskoj posle Drugog svetskog rata smešta u „mračni tunel“,³² dok jedan od promotera Posavčeva zbornika *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, predsednik Hrvatskog filozofskog društva, profesor dr Mislav Ježić, prigovara praksisovcima da su zanimanje za hrvatsku filozofsku baštinu smatrali „padom u kontrarevoluciju“.³³

U poslednjoj deceniji dvadesetog veka u Hrvatskoj, naročito posle smrti svojih prijatelja Gaje Petrovića i Rudija Supeka,³⁴ dominaciji fašistoidnog manira u politici i šovinističkog nacionalizma u javnom životu dosledno se suprotstavljao Milan Kangrga, nizom članaka i intervjuja, uglavnom u riječkom

31 Branko Despot, „Udomiti se pri sebi“, intervju za *Vijenac*, br. 95/V, 17. srpanj 1997. Nije teško zamisliti kako su ovaj iskaz mogli doživeti profesionalni „uređivači“ filozofije kao nacionalne discipline.

32 Vinko Grgurev, „Je li filozofija bila u 'mračnom tunelu'?“, *Vjesnik*, 7. lipanj 1995, str. 14. Sa stanovišta kritičke analize kulturnih prilika karakterističan je sledeći stav Grgureva: „Ugledni mislilac Gajo Petrović češće izvrnut inektivama napuhanih skribenata nego što se njegova filozofija nastoji predočiti široj javnosti. Simptomatičan je za hrvatsku kulturu obrnut razmjer između svjetskog priznanja pojedinih hrvatskih intelektualaca i njihova ocjena u domaćim krugovima.“ A u drugoj prilici Grgurev piše: „Korčulanska ljetnja škola i časopis *Praxis* su u desetak godina paralelnoga življenja odredili središnju liniju onakvoga marksističkoga filozofiranja koje je nasuprot etatizmu i nacionalnom fundamentalizmu istaknulo subjektivnost čovjekove individualnosti i kreativnosti. Praksisovska filozofija se profilirala u višeljjetnjem publicističkom i nastavničkom radu njezinih aktera.“ Videti: Vinko Grgurev, „Ideje i ideologije“, *Hrvatska ljevica*, br. 12/1997, str. 38.

33 Mislav Ježić, „Da, okrutno smo napali Šešelja“, intervju za *Vjesnik*, 19. lipanj 1993, str. 19. Ni novinarka koja je intervjuisala Ježića nije zaostajala prenoseći Posavčevu tvrdnju da „niti jedan od 'moćnih uglednika Praxisa nije se angažirao, kao što se uopće za Zbornik nije angažirao nitko čija je riječ mogla biti moćan zagovor“.

34 Ivo Kuvačić beleži: „Rudi (Supek) umire početkom devedesetih, a Gajo (Petrović) nekoliko godina kasnije. Ne poštujući uljudnost koja traži da se mrtve ljude ostavi na miru, desnica odmah nakon njihovih smrti, grubo napada i jednog i drugog. Rudija napada čovjek koji mu se godinama uvelike klanjao i ulagivao. Na napad odgovaraju studenti i to ne jedan ili dva nego čitava grupa. Argumentirano brane svog bivšeg profesora i diskreditiraju napadača. Gaju napada predsjednik Tuđman osobno. U jednom intervjuu otvoreno sugerira da je Gajo u nekom, navodnom slučaju, istupao nacionalistički. Na tu je grubu insinuciju reagirao Milan (Kangrga)...“ (*Sjećanja*, str. 107). Kuvačić takođe ukazuje na još jednu bitnu okolnost. Supekovi (*Sociologija*) i Petrovićevi (*Logika*) srednjoškolski udžbenici, posle mnogo godina, izbačeni su iz školskih i izdavačkih programa, a izvršen je i veliki udar na studijske grupe filozofije i sociologije na Filozofskom fakultetu Zagrebačkog sveučilišta, uvođenjem „Hrvatskih studija“!

Novom listu i novinama *Feral Tribune*, upuštajući se u oštre polemike sa starim i novim borcima protiv *Praxisa*.³⁵ Obrat starih u nove moćnike i kritičare *Praxisa* Kangrga opisuje na sledeći način: „Perverzija je u nas u tome što su bivši ortodoksni staljinisti i partijci, koji su nesmiljeno uništavali sve oko sebe, danas kao preko noći postali 'veliki Hrvati'. Sadašnji članovi nove-stare partije pod imenom HDZ, opet pokušavaju i uspijevaju uništavati sve oko sebe za svoje najbanalnije materijalne interese. Zato bi oni sami sebi za uho trebali zataknuti ceduljicu s napisom 'komunjara', da ih svijet prepozna!“³⁶ Na zgražanje nacionalista nailazi Kangrgin glas protiv vlastodržaca koji su Hrvatsku ponizili i opljačkali,³⁷ tako da je jedan od ključnih saradnika predsednika dr Tuđmana, Vladimir Šeks, potpredsednik Državnog sabora, našao za shodno da u više članaka, objavljenih takođe u *Novom listu* pozove Kangrgu „na red“ i da ga u javnosti prikaže kao jednog filozofa „zlovolje na djelu“. Šeks nastoji da u javnosti Kangrgu prikaže kao boljševika koji negira građansko društvo i nove tokove u Hrvatskoj posmatra „iz špekulativne zabiti“ distancirajući se od Ustava Hrvatske iz 1990.

35 Većinu tih priloga Milan Kangrga je objavio u svojevrsnoj „trilogiji“: *Izvan povijesnog događanja*, Feral Tribune, Split 1997, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001, Feral Tribune – Kultura & rasvjeta, Split 2002, i *Nacionalizam ili demokracija* u izdanju Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 2002.

36 Milan Kangrga, „S HDZ-om na ispašu“, intervju za *Feral Tribune*, 21. listopada 1996, str. 4–6. „Današnju Hrvatsku vidim kao poludiktaturu. Ali reći ću otvoreno: ako ova hadezeovska vlast dobije sljedeće izbore, onda sam posve siguran da ćemo se naći u apsolutnoj diktaturi najgorega tipa. Nemojmo se zavaravati i uljuljkivati u neke nebulozne samoobmane. Tada ćemo zbilja jesti travu! Jer takve beskrupulozne otimačine tuđega ova zemlja ne pamti!“, izjavio je Kangrga.

37 Tako je u prilogu „Božanstvena država“ Kangrga napisao: „Ako se prati 'historijat' Hrvatske od 1990. naovamo do 1997. godine, parola iz 1990. 'Imamo Hrvatsku' danas ima ironičan prizvuk, često s primjesom nelagode, a katkad svojevrsnoga gađenja... Nacionalnost podignuta na nivo vrhunskog moralnog principa, i time pretvorena u nacionalizam i rasizam najgore provinijencije u suvremenom svijetu, postaje pokriće za sve, pa čak i za najočitije javne zločine i nekažnjena ubojstva.“ Videti: *Novi list*, 19. rujan 1997. str. 18–19. A u članku „Hrvatska domoljubna etika nije dostojna čovjeka“ (*Novi list*, 22. listopada 1997, str. 18–19). Kangrga piše: „S gledišta 'hrvatske domoljubne etike' – i u tome leži srž same stvari – postoji samo 'dobar Hrvat', ili zaoštreno formulirano: samim tim što je netko Hrvat, on je – dobar Hrvat. Nema zlih Hrvata, o tome je riječ! Dovoljno je da je Hrvat (dakako samo na riječima, onaj koji se javno busa u prsa i stavlja ruku na srce) domoljub, pa da samim tim postane 'dobar Hrvat'. Zato Hrvati samim tim što su Hrvati ne mogu činiti zlo: oni ne mogu biti lopovi, kradljivci, pljačkaši narodne imovine, oni ne mogu biti ni ratni zločinci, nego samo heroji i vitezovi, jer se bore za Hrvatsku tako, da u jeku najžešćeg Domovinskog rata za odbranu Hrvatske od agresora opljačkaju tu svoju domovinu i obogate se, postavši u samo nekoliko godina pravi kapitalistički milijuneri.“

i „hrvatskog domoljublja“. ³⁸ Kangrga je odgovorio Šeksu da ne poznaje pravo raspoloženje naroda – šta se priča u tramvaju – da je „povijesno razočarenje na djelu svakodnevno“ i da je zlovolja „preblaga riječ“. Pokušao je da mu objasni da su *Praxis* i Korčulanska škola bili istinski kritičari staljinizma i da je Evropa u to vreme „dolazila k nama“ kao ravnopravnim partnerima u dijalogu o bitnim pitanjima suvremenosti. ³⁹ Šeks se ponovo oglasio tekstom pod naslovom „Moguća je samo Kangrgina tramvajaska demokracija“, prigovarajući mu bajatost njegovog stanovišta („moralno-misaoni skorbut“) koje bi trebao osvežiti pomerajući ga od Aristotela i Kanta ka Marku Maruliću, Anti Starčeviću i Stjepanu Radiću, hrvatskoj domoljubnoj i hrvatskoj kršćanskoj etici. ⁴⁰ Naravno, Kangrga je u novom odgovoru bio neposredan i težio je da izrazi samu bit problema: „Povijesna mogućnost hrvatskog naroda nazire se danas prvenstveno protiv i s onu stranu cjelokupne prakse hadezeovske vlasti i njezine profašističko-ustaške ideologije, kojom trujete hrvatski narod, a naročito omladinu (posebice u školama)! Ta se – u ovom slučaju doista povijesna i dalekosežna – mogućnost za hrvatski narod može realizirati prije svega uspostavljanjem institucija građanskog društva i istinske parlamentarne demokracije. To će biti – a ja u to iskreno vjerujem – prvi korak u onakvu budućnost hrvatskog naroda i svih građana Hrvatske, kakvu su ti ljudi zaslužili u svojoj mukotrpnj historiji. I – da navedem naslov jednog mogeg napisa iz 1990. god. – Hrvatskoj nije potreban vođa, nego parlament! Jer, vođa je potreban plemenu, a ne narodu i građanima demokratske države.“ ⁴¹

Većina ljudi koji su učestvovali u „domovinskom ratu“ u Hrvatskoj imali su pred sobom viziju nezavisne i samostalne Hrvatske i u ratu su učestvovali iz patriotskih motiva. Međutim, u tom ratu su učestvovali ustaški i pro-ustaški elementi i imali su značajnu ulogu u „etničkom čišćenju“ Hrvatske

38 Vladimir Šeks, „Filozof Kangrga ili zlovolja na djelu“, *Novi list*, 13. studeni 1997, str. 18–19. Šeks prigovara Kangrgi da širi „...svoju zlovolju na postojeće hrvatske političke i druge ustanove i vrijednosti u ime kojih je vođen Domovinski rat“.

39 Milan Kangrga, „Zlovolja je preblaga riječ, gospodine Šeks!“, *Novi list*, 29. studeni 1997, str. 18–19. „Poželio bih Hrvatskoj danas da se tako nešto ponovi, kad se već toliko deklariramo o Europi i ‘potrebi za njom’ ovdje. Taj veliki posao na europeiziranju ove sredine morao bi biti prekinut od vlasti, kao što bi i danas vjerojatno bio prekinut, jer bismo ‘ugrožavali Hrvatsku’ i njezinu demokratski izabranu vlast.“

40 Vladimir Šeks, „Moguća je samo Kangrgina tramvajaska demokracija“, *Novi list*, 15. prosinac 1997, str. 16–17. Videti takođe: Vladimir Šeks, „Tko će koga čekati u građanskom društvu“, *Novi list*, 28. siječanj 1998, str. 20–21, i „Gospodine Kangrga, koja je vaša istinska razina“, *Novi list*, 19. veljače 1998, str. 21.

41 Milan Kangrga, „Šeksova demokracija“, *Novi list*, 4. siječanj 1998, str. 32.

i zločinima nad Srbima i drugim građanima Hrvatske koji nisu Hrvati i u oblastima Hrvatske u kojima nije bilo ratnih dejstava. Hrvatski nacionalizam se tih ustaških elemenata nastojao otresti kao nečiste savesti. Pozivajući se na matricu hrvatskog nacionalizma izraženu u „hrvatskom proljeću“ iz ranih sedamdesetih godina Jozo Ivičević, bivši glavni tajnik Matice hrvatske, konstatovao je da se 1989. „na velika vrata“ u Hrvatsku vratila '71., a potom se pokazalo da taj politički povratak nije bio uspješan.⁴² Ivičević nije propustio priliku da se osvrne na praksisovce kao jednu od marksističkih frakcija koja se sporila oko pravoverja: „Politički su pak, nažalost, imali i nedvojbeno protuhrvatsku predrasudu. Što je god bilo iole hrvatsko, njima je samim tim bilo zastarjelo i provincijalno, pa i politički opasno. Inače, praksisovci su bili članovi Matice i ona ih je objavljivala. To što nije došlo do suradnje, svojevrsna je nesreća.“⁴³ Taj Ivičevićev stav poslužiće članovima „Udruge '11. siječnja 1972“ dr Šimi Đodanu, Zvonimiru Komarici, akademiku Vlatku Pavletiću, dr Hrvoju Šošiću i dr Marku Veselici da u *Vjesniku* 4. aprila 2002. u „Priopćenju za javnost“ pod naslovom „Hrvatskom vlada antikroatizam“ nastave, ali bez žaljenja: „Slično bi se moglo kazati i za ne mali dio komunističkih rukovodilaca u Hrvatskoj koji su odlučno negativno tretirali sve pojave, časopise, edicije, knjige, govore i simpozije posvećene prošlosnim i aktualnim temama s hrvatskim sadržajem ili tek s hrvatskim predznakom. Na sve hrvatsko alergični, olako su posezali, i u najbanalnijim slučajevima, za teškim optužbama o nacionalizmu, da bi na kraju to pojačali uhićenjima tobožnjih 'kontrarevolucionara', pa je u konačnici staljinističkog obračuna Matici hrvatskoj zabranjen rad kao žarištu i leglu 'nacionalista' i 'kontrarevolucionara'.“⁴⁴

Nema nikakve sumnje u to da bi bilo kakva generalizacija o „ustaškom karakteru“ Republike Hrvatske bila na nivou jeftine političke manipulacije, mada su određeni ustaški činioци u Hrvatskoj igrali značajnu ulogu u tragičnim ratnim zbivanjima (kao i četnički u Srbiji), ali proces oslobađanja od „ustašskog balasta“ može i treba da bude rezultat kristalizacije kritičke svesti u hrvatskom društvu, a ne ideološkog naganjaštva koje svaku kritiku hrvatskog nacionalizma proglašava antihrvatstvom: „Samostalnu, hrvatsku Hrvatsku ne može ni smisliti, a kamoli prihvatiti već prilično brojan buljuk hrvatomrzaca. Zbog sve nestrpljivijih i nasrtljivijih njihovih podrivačkih

42 Jozo Ivičević, intervju za *Vjesnik*, 16. ožujak 2002, str. 12–14.

43 *Ibid.*, str. 14.

44 „Priopćenje za javnost Udruge '11. siječnja 1972.' Hrvatskom vlada antikroatizam“, *Vjesnik*, 4. travanj 2002, str. 16. Petorica članova Udruge svoje *Priopćenje* su potvrdili i vlastoručnim potpisima.

nedjela antikroatizam postaje aktualno zaoštren problem koji više nikako ne smijemo ignorirati, jer su najzadrtiji osporavatelji svega hrvatskoga zauzeli najbolje snajperske položaje u najprikladnijim medijima, pa dokazano zaslužne, državotvorne Hrvate drže neprestano na nišanu.⁴⁵

Tako je krug zatvoren! Od Skupštine Matice Hrvatske u proleće 1966. preko juna/lipnja 1968, „hrvatskog proljeća '71“, do proleća 2002. godine! I napadi i napadači su isti! Čak su i neka imena ista, ali sa različitim pozicija. *Nihil novi sub sole!* A onaj ko hoće da ostane hladne glave i topla srca, neka se obrati Ivi Andriću: „Kad god sam i gde god sam naišao na ljude koji su pokazivali suviše razvijenu brigu za nacionalni ponos i opšti interes ili preteranu osetljivost za ličnu čast i dostojanstvo, uvek sam, gotovo po pravilu, nailazio i na ograničen um, nerazvijene sposobnosti, tvrdo srce i grubu, kratkovidu sebičnost.“

45 *Ibid.*, str. 16. Jezik ratne propagande i vojne strategije, kojim se pisci, profesori univerziteta (sveučilišta) i akademici služe kada opisuju poziciju neistomišljenika politička je moda na onom delu Balkana, zahvaćenog ratom i nije nikakav specijalitet članova ove Udruge. Kao da su prepisivali saopštenja raznih društava za odbranu Miloševića, Šljivančanina, Mladića i inih u Beogradu i Novom Sadu. A sličan jezik se može čuti i u Sarajevu, Prištini, pa i Skoplju.

Sirenski zov nacionalizma

*Ljudska taština i vlastoljublje deformišu
sva ljudska stvorenja.*

Mihailo Marković

U svojoj knjizi *Contra bellum*, jedan od beogradskih praksisovaca, Miladin Životić, objavio je i esej „Od disidentstva do nacionalizma“. Tu se osvrnuo i na praksis filozofiju kao „filozofiju angažmana“. Za njega su časopis i Škola, iako stalno politički i ideološki diskvalifikovani, bili najznačajniji centri filozofskog i sociološkog života svog vremena. U talasu obnove staljinizma ranih sedamdesetih godina, bili su predmet selektivne represije tog novog kursa u političkom životu Jugoslavije. Represija prema studentima, kao mladosti koja se bunila protiv birokratizma, bila je posebno snažna. Životić je čvrsto verovao u moralnu pobjedu te mladosti i svojih kolega, kao što je verovao da ta pobjeda „može da bude značajan ulog u borbi za demokratizaciju društva“.¹ Razočaran da je taj demokratski potencijal u Srbiji poništen, zapisao je: „Tragedija našeg propadanja se sastojala u tome što su tu obnovu onemogućavali i sprečavali nekadašnji protagonisti *praksis filozofije* (Marković, Tadić, Ćosić), što su oni time omogućili spregu između nacionalista i branilaca boljševičkog nasleđa.“² Na prvi pogled je nejasno zašto je Životić među praksisovce uključio i pisca Dobricu Ćosića. Istina, u *Praxisu* je objavio dva–tri svoja priloga, sarađivao je s praksisovcima, ali nije bio praksisovac, niti mu je to trebalo. Životić svoje neuobičajeno stanovište obrazlaže

1 Miladin Životić, *Contra bellum*, Beogradski krug i AKAPIT, Beograd 1997, str. 243. A na prethodnoj stranici Životić piše: „Praksis filozofija je ostavila trajne tragove u istoriji bivše Jugoslavije i time što je bila idejni inspirator prve velike pobune protiv samovoljne i neograničene vlasti, inspirator pobune studenata 1968. godine. Bila je to kratkotrajna ali snažna pobuna protiv samovlašća i licemerja političke birokratije.“

2 *Ibid.*, str. 242.

na sledeći način: „Ćosić je godinama uporno nastojao da pomiri dve oštro sukobljene struje u Srbiji – praksis filozofe i nacionalnu inteligenciju. Oni koji nisu prihvatili to pomirenje bivali su (a i danas su) denuncirani kao nepopravljivi marksistički doktrinari i komunisti. U tabor nacionalne inteligencije uključuju se filozofi koji su imali značajnu međunarodnu reputaciju (M. Marković, Lj. Tadić).“³ Memorandum SANU 1986. Životić stavlja uz bok „Prilozima za slovenački nacionalni program“ 1987, Tuđmanovo delo *Bespuća povijesne zbiljnosti* i „Islamsku deklaraciju“ Alije Izetbegovića. Markovića vidi kao autora, a drugu dvojicu, Tadića i Ćosića, kao promotere tog dokumenta. Prigovara im da u njihovoj retorici nema građanina – postoji samo nacija! Nakon što svoj stav prema bivšim kolegama dokumentuje njihovim iskazima uglavnom u dnevnim novinama, Životić zaključuje: „Najžešći oponenti mirovnim inicijativama bili su upravo bivši *praksisovci*.“⁴ Onaj ko pročita ovo Životićevo delo u celini, posebno neke intervjuje kao i dva eseja objavljena u *Srpskoj reči*, može steći utisak da je autor vođen i izvesnim resantimanom prema svojim bivšim kolegama.⁵ A *Srpska reč*, kao i neka druga glasila u kojima je Životić objavio svoje priloge, nisu se u ranih devedesetih godina isticala kao istaknuta mesta za kritiku nacionalizma – naprotiv! Naravno, tu je na drugoj strani i Beogradski krug s nesumnjivo Životićevim velikim doprinosom antiratnoj opciji.

Predstavnik mlađe generacije, u koju Životić ne bez razloga veruje, Boris Buden, nije manje oštar u ovom pitanju, ali svojoj oštirini daje izvesnu teorijsku potku. Tako je u eseju „Poruka narodu“ opisao svoj doživljaj intervjuja s Ljubomirom Tadićem, poznatim filozofom i praksisovcem koji je u to vreme, u proleće 1989. godine, zastupao u javnosti nacionalističku poziciju. Budena je, kao i mnoge druge poštovaoce, pa i prijatelje, Tadićevog dela mučilo pitanje: „Kako, zaboga, netko tko je svoj intelektualni identitet izgradio na univerzalističkim idejama lijevog, liberalnomarksističkog humanizma, može preko noći postati nacionalist?“⁶ Buden je naivno verovao da će dokučiti tajnu protivrečja između univerzalnih humanističkih principa i desnopopulističke, nacionalističke prakse: „Moje isprazno vjerovanje da je u sferi kulture, negdje u samoj njezinoj biti, čvrsta humanistička jezgra koja se nikada ne može do kraja rastvoriti u drugim sferama društvenog života, na primjer u politici. Htio sam Tadića oljuštiti do te jezgre, za koju sam vjerovao

3 *Ibid.*, str. 246.

4 *Ibid.*, str. 248.

5 Videti, na primer, pored citiranog eseja i „Idejni tvorci užasa“, intervju *Srpskoj reči*, *ibid.*, str. 150–155.

6 Boris Buden, „Poruka narodu“, *Helsinška povelja*, godina X, br. 81–82, mart–april 2005.

da je ipak negdje skrivena u njegovu djelu, u onim knjigama koje je napisao, u onom intelektualnom, moralnom i političkom otporu koji je svojedobno pružio totalitarnoj praksi jugoslavenskog komunizma. Ili, skromnije, htio sam se sam, u svom tada već jasno formiranom antinacionalističkom stavu, povući do te univerzalne humanističke jezgre kulture, kao na zadnju liniju obrane pred nacionalizmom koji je zaprijetio potpuno progutati stvarnost u kojoj smo živjeli. Uzalud. Ispod ljuski Tadićeva nacionalizma, koje su se usput rečeno same rastvorile, nije bilo ničega, nikakve tvrde jezgre. Naprotiv, preobrazba filozofa u Srbina bila je potpuna i bespovratna. Crv, ako je nekada i bio leptir, nije više znao letjeti.⁷ Buden je u pravu: ispod nacionalizma nije bilo nikakve tvrde jezgre. Nažalost, nije ništa drugo ni tražio. Redakcijski zadatak je temeljno obavio – razgovarao je sa Tadićem o politici, i skoro samo o politici, i Tadić mu je otvoreno odgovarao. Nije bilo ozbiljnog razgovora o filozofiji politike, političkoj nauci, problemima autoritarnosti, ljudskih prava – temama o kojima je Tadić mogao da izrazi teorijski relevantne stavove. Razgovor mu je bio „nadasve ugodan i tolerantan“.⁸

7 *Ibid.* Sledi Budenova poenta: „Tako sam zahvaljujući spomenutom intervjuu pravodobno prestao vjerovati u kulturu. Kada se koju godinu kasnije gotovo kompletna intelektualna i kulturna scena Hrvatske pretvorila u ratnohuškačku rulju, nisam se čudio, niti sam se zgražao nad takozvanim civilizacijskim padom, kulturnom regresijom, barbarizacijom, ili, kako se često govorilo, sveopćim poseljačenjem. Nikakav se pad nije dogodio, jer onih kulturnih visina s kojih se moglo pasti ionako više nije bilo. Stara modernistička, u stvari Veberova ideja kulture kao autonomne, odnosno poluautonomne sfere društva, intrinzično odvojene od sfere ekonomije, religije ili politike, bila je epohalno mrtva i prije naših ratova. Zato se Tadića i njemu slične ne može jednostavno optuživati za onu izdaju intelektualaca o kojoj je svojedobno pisao Benda. Oni nisu izdali univerzalističke principe kulture zarad partikularnih interesa svojih nacija, jer te univerzalističke principe nije zastupao više nitko, pa čak ni ona jedina Partija koja je na njima izgradila svoju karijeru. I ona distanca koja je svojedobno kulturu u njezinoj autonomiji odvajala od stvarnosti i koja je omogućavala kritiku društva s pozicije i u ime kulture, također je nestala, zajedno s intelektualcima tipa Krleže ili Kiša koji su tu kritiku tako sjajno predstavljali. Zato je devedesetih ono seljenje intelektualaca iz rubrike 'Kultura i umjetnost' u rubriku 'Glas naroda' bilo tako masovno i tako samorazumljivo. Taj 'glas naroda' nije bio ništa manje kultura od kulture same. Zato ne treba oplakivati iluzije.“

8 Buden je u uvodnom delu intervjuja zabeležio: „Kako se u današnjem iracionalnom vrtlogu, kako nastalu situaciju i sam opisuje, snalazi Ljubomir Tadić, kako gleda na pojedine pojave, koje od njih podržava, a koje osuđuje, to je predmet ovog razgovora“ (*Start*, 19. kolovoz 1989, citirano prema: Ljubomir Tadić, *Izabrana dela*, tom VII, Zavod za udžbenike i Službeni glasnik 2008, str. 342). Da je Tadić smatrao taj intervju značajnim, govori činjenica da ga je uvrstio u izabrana dela. A da je novinar Buden dobio upravo ono što je tražila redakcija, i to je tačno. Kao što je tačno da je Buden esejist precizno uočio Tadićevo pomeranje od univerzalnih ljudskih vrednosti ka nacionalnim. Njegovo čuđenje promeni ipak je rezultat „naknadne pameti“.

Moje lično iskustvo, dugotrajnije i intenzivnije, u osnovi je slično onom koje je Buden opisao u svom eseju, a ne onom koje je zabeležio kao novinar *Starta*. Tadića sam upoznao kao gimnazijalac u Sarajevu, sredinom pedesetih prošlog veka. U jednoj skućenoj sredini za nas mlađe koji smo priželjkivali da duh slobode udišemo punim plućima Tadić je bio pouzdan orijentir. Njegove javne nastupe, članke, a kasnije i knjige pratili smo i čitali s velikim oduševljenjem. Nikada nisam bio njegov student, ali ne krijem da su me njegov liberterski stav, njegovo izražavanje kritičkog mišljenja, njegov human odnos prema mlađim kolegama, snažno privlačili. Kao početnik koji je u sarajevskoj sredini narušavao neka ustaljena pravila političke poslušnosti i akademske sterilnosti osećao sam njegovu nekad tihu, a nekad i otvorenu javnu podršku. Još sam je snažnije osećao kada sam se sredinom sedamdesetih, nakon što su me osudili i izbacili sa Sarajevskog univerziteta, obreo u Beogradu, kao *nezapošljiv* „sociološki kadar“. Nakon još jedne decenije našli smo se zaposleni u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Tada sam recenzirao njegovu knjigu *Da li je nacionalizam naša sudbina* i, naravno, bio naklonjen njegovoj tezi da nacionalizam nije naša sudbina i da nacionalizam i demokratija ne idu zajedno. Da se nešto ozbiljno menja, primetio sam u postupku njegovog izbora za člana SANU i posebno u polemici sa Dimitrijem Rupelom. Tumačio sam to, sada uviđam pogrešno, lošim uticajem nekih osoba iz njegovog neposrednog okruženja. Pokušao sam i da razgovaram – bezuspešno. Naši odnosi su zahladneli, a kada sam napisao pozitivnu recenziju za beogradsko izdanje dela Milana Kangrge *Šverceri vlastitog života*, Tadić mi je prilikom slučajnog susreta jednostavno saopštio da ne želi ni da se pozdravljamo, kao da naši odnosi daleko pre nisu bili temeljno prekinuti. Nije mi bilo svejedno što se to desilo.

Neutralan posmatrač može primetiti da je Ljubomir Tadić i u krugu „novih prijatelja“ imao izvesnih poteškoća. Nije bio srdačno prihvaćen. To pokazuje i *nepotpisani* obimni komentar dnevnog lista *Politika*⁹ od 11. januara 1989. godine. U tom komentaru pod naslovom „Dvolični 'fobista'. Povodom napada Ljubomira Tadića na *Politiku* i rubriku 'Odjeci i reagovanja'“, *Politika* oštro kritikuje Tadićev nastup na skupu „O srbofobiji“. Naljutilo ju je Tadićevo zapažanje da se ta rubrika uređuje „bez ikakvih stvarnih kriterijuma, mere i ukusa koji iziskuje kultura govora i politička kultura svakog demokratskog društva“. To ide naruku „propagatorima srbofobije

9 Istina, stvari su se dosta brzo menjale i Tadić se dokazao kao nacionalni radnik, pa je „Politika“ bila suiždavač Tadićevog dela koje je predstavljalo kontrapunkt njegovim prethodnim knjigama, posebno delu *Da li je nacionalizam naša sudbina*. Videti: Ljubomir Tadić, *O velikosrpskom hegemonizmu*, Stručna knjiga i Politika, Beograd 1992.

i antisrpskih raspoloženja“, dajući neretko opravdanje za brutalne postupke samih tih propagatora. *Politika* prigovara Tadiću da kleveće ili čak direktno učutkava, „potcenjuje i ponižava“ srpski narod! Prigovara mu takođe da „možda nehotice otkriva svoju želju za arhaičnim azijskim načinom proizvodnje“. Kritikuje ga da u „isti mah hoće da bude veći Srbin od Srbina, nego i – veći od naroda“! Iracionalna žestina kojom je, u duhu nove političke mode u Srbiji, pisan komentar pokazuje ne samo unutrašnju kontradiktornost *Politikinog* stanovišta, nego i nepoverenje prema „pridošlici“ u tu političku opciju kojoj verovatno nisu zaboravljena neka prethodna opredeljenja.¹⁰ Sve je brzo došlo na svoje mesto kada je Ljubomir Tadić u izdanju te iste *Politike* i Stručne knjige 1992. objavio neveliku knjigu, više brošuru *O 'velikosrpskom hegemonizmu'* koja je našla svoje mesto u VII tomu Tadićevih *Izabranih dela*.¹¹

Tadić kaže da se na međunacionalne odnose u KPJ i KI gledalo po analogiji ili identično, kao što su boljševici gledali na odnose u Rusiji, s tim što su u Jugoslaviji Srbi u toj podeli imali ulogu hegemonističke nacije. Svoju tezu argumentuje čitavim nizom partijskih dokumenata, dokumenata Kominterne i stavovima iz članaka i rasprava u KP. Na prvi pogled ta argumentacija deluje vrlo ubedljivo. Ako je reč o Jugoslaviji, zaista se može sa sigurnošću utvrditi da su i KPJ i Kominternu u svom političkom nastupu imali borbu protiv „velikosrpskog hegemonizma“ i nastojanje da se Jugoslavija razbije. U tom sloju analize Tadiću se ne mogu staviti ozbiljne primedbe. Tadićeva je nezgoda što to nije jedini analitički pravac u razmatranju tog problema. Prvo, Komunistička partija je u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca posle prvih izbora nakon Prvog svetskog bila politički onemogućena i veoma marginalizovana, da bi posle državnog udara januara 1929. godine bila praktično onemogućena na javnoj sceni. Ostalo je samo nekoliko stotina

10 Uz prethodno izlaganje videti: „Dvolični 'fobista'. Povodom napada Ljubomira Tadića na *Politiku* i rubriku 'Odjeci i reagovanja“, *Politika*, 11. januar 1989, str. 14.

11 Delo *O 'velikosrpskom hegemonizmu'* je zapravo zbir Tadićevih objavljenih članaka. U *Izabrana dela*, tom VII, autor i priređivač Trivo Indić dodali su toj knjizi i jedno poglavlje iz knjige *Da li je nacionalizam naša sudbina?*, a odeljci „Bespuća jedne ideologije“ i „Nacija i demokratija“ prvi put su objavljeni u VII tomu, što je na str. 125 korektno i navedeno. Videti: Ljubomir Tadić *Izabrana dela*, tom VII, Zavod za udžbenike i Službeni glasnik, Beograd 2008, str. 5–125. Tim „proširenjima je izbegnut utisak da je reč o brošuri za široku upotrebu. Zanimljiv je ovde jedan naizgled tehnički detalj. Tadić i priređivač su u ovaj tom samo delomično uvrstili knjigu *Da li je nacionalizam naša sudbina?* do koje je Tadiću bilo veoma stalo dok se odlučio da je izda u autorskom izdanju (1986), ali su uvrstili brošuru koju su dopunili. Teško da se može naći jači argument o bitnom pomeranju Tadićevog stanovišta od ovog naizgled tehničkog detalja.

članova Komunističke partije u zemlji i inostranstvu, posebno u Sovjetskom Savezu gde su ubrzo postajali žrtve međusobnog denunciranja u staljinističkim čistkama. Bila je bez ikakvog političkog uticaja u zemlji, kao neke male grupe – nekog Mirka Jovića, na primer – u procesu raspada Jugoslavije. Ilegalna, staljinizirana partija u zemlji nije bila politički relevantan faktor! Drugi pravac analize je još nepovoljniji za Tadićevo insistiranje na ugroženosti srpskog naroda i optužbama za „velikosrpski nacionalizam“. Naime, izvršni organi Kominterne donosili su desetine rezolucija i direktiva o razbijanju velikog broja zemalja u Evropi i svetu. Tako postoje dokumenti Kominterne koji govore o razbijanju Jugoslavije, ali i Velike Britanije, Švedske, na primer. Jedna od formalnih optužbi protiv Lava Trockog jeste ta da on nema ispravan stav o kineskom pitanju! Jugoslavija je bila jedna od ključnih karika tzv. sanitarnog kordona oko Sovjetskog Saveza, i po sebi se razume da je sovjetska politika spoljni pritisak nastojala da oslabi slabljenjem državnog ustrojstva mnogih evropskih država. Komunističke partije tih zemalja imale su prvenstveni zadatak da štite interese „prve zemlje socijalizma“!¹² Tako se i desilo da je KPJ „pozvala narod na ustanak“ posle napada na SSSR i Staljinovog oporavka posle šoka od „Hitlerovog verolomstva“ 4. jula 1941, a ne odmah nakon nemačkog napada i kapitulacije Jugoslavije aprila 1941. godine. Napokon, Kominternu je 1943. godine prestala da postoji – žrtvovana je poboljšanju odnosa sa zapadnim saveznicima u Drugom svetskom ratu. Priča o „velikosrpskom hegemonizmu“ bila je propagandna politička floskula koja posle uspostavljanja komunističke vlasti u Jugoslaviji nije imala nikakvo stvarno utemeljenje i političku specifičnu težinu. Obnoviće je razbuktali srpski nacionalizam krajem prošlog veka glođući kosku „kominternovsko vatikanske zavere“.

Tužno je kada ličnost tako velikog intelektualnog formata, izuzetne erudicije i nesumnjivog liberterskog opredeljenja, jedan od praksisovaca koji je među kolegama i studentima izazivao najviše pozitivnih emocija, svede sebe na „nacionalnog radnika“.¹³ Zanimljivo je da Tadić tvrdi da ga do te pozicije

12 U svoje dve knjige – *Savremeno društvo i sociologija* (1986) i *Da li je nacionalizam naša sudbina?* (takođe 1986), Tadić je objavio svoj rad „Postoji li kriza jugoslovenske federativne zajednice?“ Tadić piše da je „*demokratija* morala ustuknuti pred *naciokratijom*“. Zapisao je i sledeće: „Ali od časa kada komunistička partija uzme nacionalnu zastavu u svoje ruke, mora platiti skupu cenu: ona postaje nacionalna, u doslovnom smislu državotvorna partija koja svoje nekadašnje primordijalne ciljeve ukidanja klasa i klasnog društva (pa time i delatnosti na 'odumiranju države') potiskuje u zadnji plan ili ih, štaviše, podređuje ciljevima nacionalne države“ (citirano prema VII tomu *Izabranih dela*, str. 29).

13 Bliže obavesti o ovim problemima mogu se naći u: *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*, 1–12 tomova, Institut za međunarodni radnički pokret

nisu doveli patriotski razlozi, nego želja da stane na stranu slabijih, proglašanih parijama: „U vezi s činom razbijanja Jugoslavije ne skrivam i nisam skrivao svoje *opredeljenje*. U životu sam se uvek trudio da ne stanem na stranu 'jačih bataljona'. Stao sam ovoga puta na stranu onih koje su sadašnji gospodari sveta proglasili 'parijama'. Ništa ne menja stvar ako je baš srpski narod proglašen 'parijom'. Nisu prvenstveno *patriotski* razlozi uticali na moje opredeljenje, već *flagrantna nepravda* tzv. 'međunarodne zajednice' koja je *nasilnu secesiju* priznala kao legitiman čin i doprinela da se srpski narod u novostvorenim ('priznatim') državama, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini pretvori u diskriminisanu manjinu.“¹⁴ Tadićevo uverenje da su Srbi u međunarodnim okvirima bili slabija strana ne mora biti netačno, ali je čudnovato da se ne pita kako su se Srbi ponašali tamo gde su bili ili su imali iluziju da jesu jača strana. Da li je možda tu, na primer u Bosni i Hercegovini, trebalo da pokaže više razumevanja za one koji su bili slabiji?

Tadić ne pokazuje razumevanje za one intelektualce koji ne posvećuju dovoljno pažnje nacionalnim interesima i naziva ih desnim kosmopolitima,¹⁵ a *fama est* je da je u njegovom krugu stvorena posprdna etiketa u javnom životu Srbije za one koji Srbe nisu smatrali „nebeskim narodom“ – „mondijalisti“.

Svoje stanovište Tadić je postepeno pomerao od protivljenja tome da je nacionalizam „naša sudbina“, preko stava da je *nažalost* „naša sudbina“, do prihvatanja te „sudbine“. U tom pomeranju u njemu nikada nije zgasnula kritička nota, ali je praksisovski načelni kriticizam prema nacionalizmu nesumnjivo iščezao. U javnim nastupima Tadić nema dileme o tome da je nacionalna solidarnost najčešće konzervativna i desničarska, a nacionalizam „tipična ideologija, 'pogrešna svest', ukoliko se javlja kao 'ressentiment', kao idolatrija prošlosti i romantično snevanje o 'starim dobrim vremenima', kada

i Kulturni centar JUR „Privredna knjiga“, Gornji Milanovac 1983, i obimnoj istoriografskoj literaturi.

14 Ljubomir Tadić, *Izabrana dela*, tom VII, str. 130. Citirano mesto je iz Predgovora za knjigu prigodnih rasprava i osvrti, najvećim delom intervju a *U matici krize*, Čigoja, Beograd 1999. Ipak, za razliku od mnogih srpskih nacionalista koji su bili zarobljenici „teorije kominternovsko-vatikanske zavere“, Tadić se kritički odnosi i prema domaćim vlastodršcima: „Udesu srpskog naroda doprineli su svojom višegodišnjom neodgovornom i kratkovidom politikom i srpski vlastodršci. Njihova politička odgovornost stoji u obrnutoj srazmeri sa njihovim velikaškim vlastoljubljem i samoljubljem“ (*ibid.*, str. 131).

15 „Ne pripadam intelektualcima koji kosmopolitizam stavljaju iznad patriotizma i obrnuto. Ne smatram nacionalne interese (bilo čije) nečim nebitnim, nevažnim, irelevantnim. Oni koji to čine zatvaraju oči pred stvarnošću i rekao bih, spadaju u *desne kosmopolite* pošto je *levi kosmopolitizam* nestao zajedno sa boljševizmom. Svejedno, desni kosmopolitizam se širi među nama kao poslednja moda, a njegov glavni pragmatički cilj je da suzbije 'velikosrpski hegemonizam'“ (*ibid.*, str. 8).

umesto moderne države nudi oživljavanje staleške monarhije, patrijarhalne knute; kada, da upotrebim izraz Ernsta Bloha, predstavlja desnu opoziciju državi, ili kada konzervira arhaične oblike privrednih i društvenih odnosa u interesu čuvanja patrijarhalnih tradicija 'kućnog ognjišta'.¹⁶

Upravo će ta patrijarhalna žica čuvanja „kućnog ognjišta“ u poslednjoj deceniji dvadesetog veka u Tadićevim javnim nastupima prevladati. Najčešće je to lament nad tragičnom sudbinom srpskog naroda, bez ozbiljnog propitivanja koliko su upravo tzv. srpske nacionalne vođe, srpska politička i intelektualna elita same svojom politikom gurale srpski narod u nesumnjivo tragičnu situaciju, ne samo po razmerama stradanja koja je doživeo nego i po razmerama zločina koji su u njegovo ime počinjeni. Tadić često lamentira nad oskudnošću političke kulture, nad političkom i kulturnom zapuštenosti naroda koja je plodno tlo autoritarnih režima, kakav je režim Slobodana Miloševića koji će i hvaliti i kuditi – kako kad!¹⁷

Tako je na direktno pitanje kako doživljava Slobodana Miloševića i Miru Marković odgovorio: „Najlošije što može biti. Ja mislim da se oni lažno predstavljaju.“ Oni predstavljaju autoritarni režim, „oni nas vode porazu, nacionalnom i ekonomskom“. ¹⁸ A u pomenutom intervjuu za *Valter* izrazio je drukčije mišljenje: „Slobodan Milošević je do sada uspešan političar koji je našao formulu da Srbiju izvuče iz neravnopravnog položaja i na tome stekao popularnost u Srbiji, a s druge strane, izazvao mržnju onih koji su bili za status quo. Milošević je u pravu onoliko koliko traži da Srbija u okvirima ovakvog sistema bude ravnopravna s drugim republikama. Što se tiče drugih pitanja ona ostaju otvorena. Da li će taj sistem evoluirati u demokratskom pravcu, to ćemo još videti, a u slučaju da ne evoluira, u Srbiji postoje snage koje će tražiti demokratsku evoluciju.“ ¹⁹ Čini se da je u ovom intervjuu Tadić delio iluziju mnogih srpskih intelektualaca, čiji je inicijator i žrtva bio Dobrica Ćosić, da će se poslužiti robusnim Miloševićem (kojeg su čak poredili s Nikolom Pašićem i Josipom Brozom, a neki i s Karađorđem) da ga upotrebe da obavi neke „narodne poslove“, pa će ga onda odbaciti i zameniti nekim pristojnijim i demokračnijim. Stvar se završila tako da je njih Milošević upotrebio i odbacio.

Zanimljivo je da Tadić smatra da se ništa novo nije desilo sa Miloševićem jer je „nasledio te šarlatane i udvorice“. Milošević se Tadiću svideo zbog

16 Ljubomir Tadić, *Izabrana dela*, tom VII, str. 221. Intervju Luki Mičeti za *Student*, 9. oktobar 1997.

17 Videti: *ibid.*, str. 680.

18 *Ibid.*, str. 680.

19 *Ibid.*, str. 339 (*Valter*, 23. mart 1989).

„brutalne iskrenosti“, kao „čovjek koji deluje vrlo ozbiljno“, tip je „savremenog političara“, ali smatra „da sa Miloševićevom politikom nemamo šanse“, da „Milošević ne može biti čovjek čija politika mora biti podržana“.²⁰ Na pitanje Dragana Bisenića, u to vreme novinara *Borbe*: „Mislite da je Milošević pogrešio?“, Tadić je dao sledeći odgovor: „Pogrešio je on višestruko. Ja mislim da on nije dorastao ovom istorijskom zadatku. Prejak je taj zadatak. Naš narod nije bio spreman za te izazove. Događaji su se tako brzo odvijali da jednostavno nikakva dobra taktika nije bila pronađena.“²¹

Tadić se posebno bavio stavom Kominterne i Komunističke partije Jugoslavije prema „srpskom pitanju“, da bi naglasio svu zloslutnost teze o „velikosrpskom hegemonizmu“ i štete koju je ta teza nanela srpskom narodu, stavivši ga na stub srama kao „ugnjetački narod“. U zastupanju tog stava ne bavi se realnim društvenim odnosima i procesima, nego u glavnim izjavama, rezolucijama i drugim propagandnim sredstvima.²² Na toj osnovi

20 Navedeni iskazi nalaze se u: Ljubomir Tadić, *Izabrana dela*, tom VII, str. 361, 463, 523. i 539.

21 *Ibid.*, str. 542 (intervju Draganu Biseniću, *Borba*, 21–22. novembar 1992). U svakom slučaju može se zaključiti da je Tadićev stav prema Slobodanu Miloševiću ambivalentan – i pozitivan i negativan. Takvim stavom Tadić se pridružuje masama koje kritikuje upravo zbog te ambivalentnosti: „Masa ogorčenih i nezadovoljnih traži neki izlaz u politici odmazde. Pazite, vođi ovog režima klicalo se od 'Slobo – slobodo' do 'Slobo – Sadame'. To je upravo karakteristično za ponašanje mase koja nekritički grede za svojim vođom. Ona ga čas slepo sledi, a čas slepo napada i mrzi. Ko garantuje da i ovi koji sada vode mitinge neće biti 'Sadam' u sledećoj, promenjenoj situaciji“ (*ibid.*, str. 517; intervju Slavoljubu Kačareviću, *Intervju*, 10. jul 1992). Mada je sâm pripadao opozicionoj Demokratskoj stranci, nije imao osobito mišljenje ni o opoziciji: „Današnji protivnici režima Slobodana Miloševića ništa ne rizikuju. Ovo je slab režim. A oni su 'junaci' bez rizika“ (*ibid.*, str. 518, u istom intervjuu).

22 Tako navodi izvod iz jednog govora Stjepana Radića u hrvatskom Saboru od 30. ožujka 1914, kada je izjavio: „naši Srbi imaju (se) priljubiti misli hrvatskoj i napustiti misao srpsku jer tko je prijatelj, misli srpskoj, taj je neprijatelj misli hrvatskoj“ (*Izabrana dela*, VII, str. 50 u napomeni 27). Na taj način mnogo toga se može dokazivati, ali ne i dokazati. Šta se sve može izvesti iz sledećeg postupka tog istog Stjepana Radića koji je uputio masu da ne demonstrira protiv Srba koji su braća i ne demolira njihove radnje, nego protiv mađarskih napisa na železničkoj stanici?! Bio je uhapšen i osuđen na šest meseci teške tamnice. List *Dubrovnik* je 7. septembra 1902. zabeležio njegovu izjavu pred sudom: „Na pretresu mu je predsednik senata stavio ovo pitanje: 'Vi ste prijatelj Srba?' Na to mu je Radić odgovorio: 'Ne, Hrvat ne sme Srbu biti prijatelj, to mu može biti Mađar. Ja sam isto što i Srbin, samo se zovem Hrvat.'“ Kojoj Radićevoj izjavi verovati – onoj u Saboru u kojem je bio zaštićen kakvim-takvim imunitetom, ili onoj na sudu koji ga je kaznio sa šest meseci zatvora? Paradoksalno, može se verovati obema, ali se ni iz jedne ne mogu izvlačiti dalekosežni zaključci kao što to Tadić čini. Stjepan Radić je pripadao većinskom tipu političara na Balkanu koji su, u zavisnosti od trenutne situacije, radikalno menjali svoja stanovišta, kako početkom dvadesetog, tako i početkom dvadeset

gradi svoju poziciju zaštitnika srpskog naroda od istorijskih nepravdi koje su mu nanesene. Tako dolazi do opšte pozicije svakog nacionalizma koji priznaje pravo na jednakost svakom narodu, ali traži ispravku nepravdi nanesenih vlastitom. U tom pogledu tradicionalni hrvatski i novokomponovani srpski nacionalizam su „sijamski bliznaci“.

Tadić je spadao u krug onih praksisovaca u čijem je delu veoma snažno bila izražena liberterska misao, koji su ideju čovekove slobode i slobodnog kritičkog mišljenja uzdizali veoma visoko. Prihvatao je staru mudrost da je prijateljstvo jedna od najvećih vrlina. U više navrata je ponavljao: „Nacionalno izživljavanje je postalo surogat za demokratiju“,²³ tvrdio da je režim naciokratije umesto demokratije posejao seme nacionalne diskriminacije. Nastupao je kao socijalist i demokrat. Odbacivao je ideju „demokratije bez naroda“. Bio je svestan da nacionalno buđenje ne mora da znači osvešćenje. Zalagao se za socijalističku revoluciju koja mora stati na put svim nepravdama. Zalagao se za kritički odnos prema društvu, jer je bez kritike društvo osuđeno na tupo umiranje i truljenje. Kritički se suočavao sa sociolozima-naciolozima Veljkom Rusom, Dimitrijem Rupelom, Muhamedom Filipovićem, na primer, da bi postepeno i sâm postao „nacionalni radnik“ koji nastoji da, od zapadnih mračnih sila koje gaze pravo i pravdu i jugoslovenskih separatista, zaštiti „ugroženo srpstvo“. Tadić je svojevremeno, 1971, tvrdio da je „nacionalna država, kao i nacionalni socijalizmi pouzdan grobar jugoslovenskog socijalizma“. Upravo taj stav ga je obavezivao da bude daleko delikatniji u odbrani „ugroženog srpstva“, koje je zaista bilo ugroženo pre svega politikom srpskog vođstva devedesetih godina, pa i podrškom koju su mu pružali mnogi intelektualci. Taj oprez i kritičnost su izostali, pre svega na štetu srpskog naroda koji je Tadić pokušavao da štiti. Izostanak te kritičnosti dovešće Tadića do stava da postoji konvergencija u politici između boljševizma i strategije Zapada, tako da se „proleterski internacionalizam“ prelio u proamerički meltingpotovski „mondijalizam“, a i politika beogradskog režima u odbrani srpstva je „kratkovida“. Od nekadašnjeg teoretičara odumiranja države Tadić se pretvara u nalogodavca i izdaje „trajan zadatak da se borimo za državu“: „Najdublji duhovni i politički interes nam nalaže da se nikada ne smemo odreći Kninske Krajine, Like, Banije, Korduna,

prvog veka. Moguće je, dakle, pronaći i potpuno suprotne njegove stavove, ali ostaje činjenica da su i Hrvati i Srbi imali velike političke koristi od saradnje i velike štete od međusobnih sukoba. Ovde je moguće dodati još jedan komentar: ono što političari sebi dozvoljavaju, filozofi Tadićevog formata ne bi smeli!

23 Ljubomir Tadić, *op. cit.*, str. 265 (intervju Benjaminu Perasoviću, zagrebački *Studentski list*, 3. siječanj 1988).

delova Slavonije, Srema i Baranje u kojima je vekovima živeo srpski narod u većini, kao ni gradova koji su pali pod hrvatsku i muslimansku vlast: Grahova, Glamoča, Drvara i Petrovca.“²⁴ Ne bi bilo ništa neobično u tome da se poznavalac Tadićevog dela nastalog u vreme postojanja *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole u čudu zapita – nije li reč o nekoj drugoj ličnosti?

Taj neočekivani „kopernikanski obrt“ akademika SANU Ljubomira Tadića, kao i svakako manje neočekivan Mihaila Markovića može se u izvesnoj meri pripisati i *duhu vremena*. Naime, potreba da se SANU „izjasni“ o stanju i položaju srpskog naroda i države, nastala je izgleda kao izraz *duha vremena*. Tom „izjašnjanju“ Marković je dao veliki doprinos, daleko veći nego Tadić. U to vreme nastao je i Slovenački nacionalni program, koji je grupa intelektualaca objavila u Ljubljani, u svom časopisu *Nova revija*, br. 57/1986. Mnogi dokumenti političkih organa u Hrvatskoj i Bosni, na primer, izražavali su isti duh, kao i pomenuta dva dokumenta.²⁵ Pri tome treba imati u vidu da je sadržina oba „nacionalna dokumenta“, koja je u osnovi nabranje poteškoća u privrednom i javnom životu Slovenije i Srbije i nikada ozbiljno nije bila analizirana, u prvi mah naišla na oštre osude i u lokalnoj i u široj jugoslovenskoj javnosti. I dok je slovenački nacionalni program realizovan, a njegovi akteri zauzeli značajna mesta u strukturi političke moći nezavisne slovenačke države, idejni i stvarni tvorci Memoranduma SANU (ne svi!) postaće bliski partiji i režimu Slobodana Miloševića (M. Marković, A. Isaković, K. Mihailović), ali će i SANU i taj „nedovršeni dokument“ biti snažno stigmatizovani.

Postaće i sredstvo i cilj ratnohuškačke propagande u svim zaraćenim stranama i doprineće produbljenu jaza i neprijateljstava među balkanskim narodima. *Memorandum* SANU je postao oruđe u rukama Miloševićeve propagande i onih krugova u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koji su od Srba kao „nebeskog naroda“ i „srpstva“, kao „odbrane vekovnih srpskih ognjišta“ napravili profesiju. Stradanja ne samo susednih, nego i srpskog naroda, ti su „Srbi po profesiji“ iskoristili za pljačku i ratno profiterstvo. Naravno da su taj „poklon“ hrvatski i bošnjački nacionalistički krugovi obilato koristili u svojoj ratnoj propagandi i „proizvodnji“ mržnje prema srpskom narodu. Odgovornosti dvojice akademika SANU Tadića i Markovića

24 Uporediti: Ljubomir Tadić, „Između čekića i nakovnja“, u: *Srpski duhovni prostor*, Nova Evropa, Beograd, str. 38. (Brošura, bez godine izdanja, sadrži kratke priloge Mihaila Markovića, Petra D. Mandića, Milivoja Nadaždina i Ljubomira Tadića.)

25 Videti, na primer, „Islamsku deklaraciju“ Alije Izetbegovića, dokumente nastale u okviru „maspoka“, „hrvatskog proljeća“, čeprkanje Save Brkovića i Špire Kulišića po etnogenezi Crnogoraca, a i obnovu duha VMRO u Makedoniji.

svakako nisu podjednake i svakako nisu ni najveće, ali su ovde pomenuti kao oni predstavnici praksis orijentacije čiju je promenu osnovnog stava najjednostavnije uočiti. To se posebno može pokazati ako se analiziraju javne delatnosti, nastupi i tekstovi Mihaila Markovića.

Za razliku od Tadića, čiji su odnosi sa ljudima bili često obojeni snažnim, bilo pozitivnim bilo negativnim emocijama, njegov kolega Mihailo Marković bio je čovek daleko šireg „svetskog iskustva“ i precizno doziranog stupnja samokontrole u kontaktima s ljudima, koji je zavisio od mesta na koje je smeštao pojedince na svojoj hijerarhijskoj lestvici. To mu je omogućavalo da prema nekim ljudima bude strašno oštar a prema drugima dozirano „umiljat“.²⁶ U svakom slučaju, Marković je bio jedna od ključnih figura među beogradskim saradnicima u urednicima *Praxisa*, i u međunarodnim filozofskim krugovima svakako – može se slobodno reći – najpoznatiji! Danas već davne 1974. objavio je na engleskom jeziku zapaženu knjigu *From Affluence to Praxis, Philosophy and Social Criticism* za koju je predgovor napisao Erih From. Bio je to verovatno vrhunac njegovog truda da stekne, u to vreme ne nezasluzen, ugled među kolegama u zapadnim, pre svih američkim filozofskim krugovima, kao prominentni praksisovac.²⁷

Svoj kratki, ali nadahnuti predgovor Erih From počinje konstatacijom dve jednostavne činjenice: prva, pre 1940. Jugoslavija je bila malo poznata izuzev kao deo tegoba na Balkanu; druga, posle Drugog svetskog rata, u kontekstu sukoba sa Staljinom jugoslovenska marksistička škola obnovila je Marksove ideje i njihovo istinsko značenje. Ti marksisti nisu govorili o „socijalizmu s ljudskim licem“, jer su znali da socijalizam nema samo ljudsko lice nego i ljudsko telo.

From ističe da nema nameru da idealizuje jugoslovensko društvo i da zbog mnogih činilaca „jugoslovenski socijalni sistem nije tako uspešan kako

26 Ovu opasku ne bi trebalo krivo shvatiti. Marković nije bio – kako bi rekao Rudi Supek – „biciklista“: osoba koja se saginje prema onima „gore“ i gazi prema onima „dole“. Znao je biti veoma oštar prema onima „gore“ i veoma „umiljat“ prema onima „dole“. Nije bio „poltron“, bio je snažna ličnost, izuzetnog, „šahovskog“, pamćenja, beskrajno uporna i veoma vešta u javnom nastupu. Problem je bio u tome što su njegovi – neka ovde bude upotrebljen opet šahovski izraz – *previdi* bili najčešće sračunati, namerni!

27 Do te odrednice Markoviću je očigledno veoma stalo, pa tako u prvoj knjizi sećanja *Juriš na nebo* opisuje jedno majsko veče u Parizu 1968. kada su studenti na Bulevaru Sen Mišel pravili barikade: „Lisjen Goldman je prišao jednoj drugoj grupici mladih ljudi. Iznenaden što ga ne prepoznaju, predstavio se: 'Ja sam Lisjen Goldman. Ovo je veliki svetski poznati marksist, Herbert Markuze. A ovo je jugoslovenski revolucionar i član redakcije *Praxisa* Mihailo Marković'. Valjda je očekivao da ćemo na licu mesta upriličiti neki mali miting“ (Mihailo Marković, *Juriš na nebo, Sećanja*, Knjiga prva, Prosveta, Beograd 2008, str. 30).

bi se mnogi prijatelji Jugoslavije nadali. Mala i relativno siromašna zemlja, okružena visokorazvijenim zemljama s kojima treba da ima ekonomske odnose, predmet je mnogih ekonomskih i ideoloških uticaja koji deluju na njen razvoj. Razlike u jeziku, tradiciji, a posebno u ekonomskom razvitku čine unifikaciju raznih delova Jugoslavije otežanom netrpeljivostima i nacionalizmom. Jugoslovenski filozofi su razumeli ove razloge veoma dobro. Oni imaju vere u socijalizam i jugoslovenski put u socijalizam. Zbog toga oni nisu prihvatili funkciju da budu apologeti grešaka i slabosti jugoslovenskog sistema već su zauzeli stav koji je fundamentalan za marksističkog filozofa – kritički stav. Sledili su vlastiti put mišljenja sa velikom hrabrošću, dostojanstvom i umnošću i zbog toga su bili izloženi kritici u vlastitoj zemlji. Ali to govori da su u duhu jugoslovenskog sistema, nezavisno od lomova i sukoba, oni delovali produktivno, ne samo svojim pisanjem već takođe kao univerzitetski nastavnici i kontinuiranim organizovanjem ljetne škole u Korčuli koja godinama okuplja jugoslovenske, evropske i američke marksističke filozofe u raspravama o značajnim problemima marksizma i socijalizma. Štaviše, *Praxis*, internacionalni časopis koji sadrži prevode priloga na engleski, francuski i nemački objavljenih u jugoslovenskom izdanju *Praxisa*, veoma je poznat u svetu i daje sliku o životnosti jugoslovenske škole marksističke filozofije.²⁸ Na kraju, From ističe jednu od vrednosti škole: ona nema zvezde, nema vođu, a Marković je samo jedan od vodećih članova te škole.

Marković u svom predgovoru piše da knjiga sadrži radove napisane 1968. i 1969. a većina je nastala na osnovu predavanja na Mičigenskom univerzitetu, u jesen 1969. i u proleće 1970. godine. Kao da *proriče* svoj budući razvoj kada ističe da je „marksist“, ali da to treba uzeti *cum grano sali*.²⁹ I zaista, osamdesetih, naročito devedesetih godina prošlog veka, pa sve do kraja života prešao je ogroman put od eminentnog praksisovca do ideologa „socijalizma“ nacionalnog usmerenja u Srbiji, potpredsednika (nacionalne) Socijalističke partije Srbije Slobodana Miloševića i aktivne saradnje sa Srpskom radikalnom strankom Vojislava Šešelja i bivšim radikalima Tomislava Nikolića.

28 Mihailo Marković, *From Affluence to Praxis, Philosophy and Social Criticism*, with a Foreword by Erich Fromm. University of Michigan Press 1974, pp. 265. Citirano mesto je na str. VII–VIII.

29 Knjiga, pored Fromovog predgovora i Markovićevog uvoda „Principi kritičke socijalne filozofije“, sadrži sledeća poglavlja: 1) Kritička društvena teorija u Marksa, 2) Mogućnosti radikalne humanizacije u modernoj industrijskoj civilizaciji, 3) Tehnostrukture i tehnološke inovacije u savremenom društvu, 4) Ekonomizam ili humanizacija ekonomije?, 5) Principi politike u liberalizmu, fašizmu i socijalizmu, 6) Pojam revolucije, 7) Novo humano društvo i njegova organizacija.

U svojim radovima, intervjuima i drugim javnim iskazima Mihailo Marković insistira na dve konstante svog životnog opredeljenja. Prva je dosledno levičarsko, socijalističko, političko i idejno opredeljenje, a druga je njegova težnja da se pre svega bavi naučnim, filozofskim radom. Nijedan od ta dva njegova osnovna stava nije neosnovan i Marković ih je mogao snažno dokumentovati, ali je pitanje koje rezolutno odbija da promisli, da li su to zaista konstante njegovog života ili postoje ponekad i dramatična odstupanja, pa i prelasci „na drugu obalu“.

Politički je opredeljen od petnaeste godine, a u gimnaziji je sa sedamnaest postao član SKOJ-a: „Tripit sam bio politički aktivan, doživljavao razočarenja, zatim se isključivo bavio naukom i imao duge pauze. Prvi put je to bilo za vreme rata... Drugi put je to bilo u vreme novog programa SKJ, zamaha samoupravnog procesa poznih pedesetih godina, do takozvane privredne reforme i represije nad Praksisom 1968. godine. Najzad, treći put, kada je ukinut partijski monopol Saveza komunista i kada je osnovana nova, Socijalistička partija. Tome je prethodila reforma političkog i ekonomskog sistema 1989. godine... Ipak sam još jednom pokušao, zaista poslednji put, i to na određeno vreme. Godine 1995. sam se definitivno povukao i od tada sam politički angažovan kao vanstranačka ličnost.“³⁰

Želja za bavljenjem naukom bila je nesumnjivo velika, ali njegov javni, politički angažman nije bio ništa manje snažan. Ako je prvi takav korak skojevca i partizana, antifašiste bio samorazumljiv, druga su dva perioda snažnog političkog angažmana posmatraču sa strane međusobno veoma kontradiktorna, mada Marković nije želeo u tim svojim aktivnostima da vidi bilo kakvu kontradikciju.³¹

Naime, drugi period izrazitog društvenog i političkog angažovanja trajao je od kraja pedesetih godina do napada na *Praxis* i nestanka časopisa s javne scene i isključenjem osmoro nastavnika Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu januara 1975. godine. U prvom delu tog perioda do „lipanjskih gibanja“ '68. bio je član fakultetskog i Univerzitetskog komiteta Saveza komunista, upravnik Odeljenja za filozofiju i sociologiju i dekan

30 Miloš Jeftić, *Paralele Mihaila Markovića*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2000. str. 163. Povodom svog članstva i visoke funkcije u Miloševićevoj Socijalističkoj partiji Srbije, Marković izriče tri samopohvale: 1) da je Program SPS-a pisao sâm; 2) da od SPS-a nikada nije uzeo nijedan dinar i da je uvek izbegavao bilo kakve lične intervencije za prijatelje i poznanike i 3) da je znajući kakve mogu biti posledice, ušao u veliku polemiku sa Mirjanom Marković 1994, ali se u SPS-u održao i otišao tek godinu dana kasnije, kada je ozbiljne kritičke zamerke pred celim Glavnim odborom stavio i samom Slobodanu Miloševiću.

31 Uporediti: Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 163.

Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, član mnogih saveta. Postao je i dopisni član SANU. Bio je duboko etabliran u sistem, „Partija“ je računala na njega, ali je on sâm najviše računao na sebe i za sebe.³²

Moguće je da neko misli da članstvo u Savezu komunista, a posebno članstvo u fakultetskom i univerzitetskom komitetu, nije politički angažman, da biti član brojnih saveta i delegat na partijskom kongresu nije oblik političkog angažovanja. Kao da zastupa takav stav, Mihailo Marković svoj politički angažman povezuje sa odbranom osnovnih nacionalnih interesa i vremenom kada socijalno pitanje, a ne pitanje demokratije, izbija u prvi plan.

A kada je reč o praksisovcima i odbrani osnovnih nacionalnih interesa, neophodno je voditi računa o nekim elementarnim činjenicama. U promenjenim istorijskim okolnostima u tragičnom procesu raspada Jugoslavije, ni Gajo Petrović, ni Rudi Supek, ni Branko Bošnjak, ni Predrag Vranicki, koji su živeli u Zagrebu, nisu do poslednjeg daha nikada podržali hrvatski nacionalizam, partiju i/ili vlast Franje Tuđmana. To nisu činili ni Milan Kangrga ni Ivo Kuvačić. A ni u Beogradu to nisu činili Andrija Krešić, Miladin Životić, Nebojša Popov, Zagorka Golubović, na primer, ali i mnogi drugi. Mnogi intelektualci u Zagrebu nisu nikada podržali hrvatski nacionalizam, partiju i vlast Franje Tuđmana, niti je veliki broj intelektualaca u Beogradu podržavao srpski nacionalizam, populizam i politiku Slobodana Miloševića. Nažalost, neki od uglednih praksisovaca nisu se uspele odupreti zovu „jerihonskih“ nacionalističkih truba. Tako je Mihailo Marković bio ne samo *Partaigenose* Slobodana Miloševića, nego i potpredsednik i ideolog njegove partije. Sveta Stojanović je, istina kratko vreme, bio savetnik Dobrice Ćosića kao predsednika SRJ, a Dragoljub Mićunović među prvima koji su pozvali Karađorđeviće da se vrate u Srbiju.³³ Niko od ključnih zagrebačkih praksisovaca nije podržavao bilo koju stranu u „bosanskom ratu“, dok je Ljubomir Tadić bio, takođe kratko vreme, član nekakvog Senata

32 Zanimljivo je ovde pomenuti jedno svedočenje Zagorka Golubović povodom studentskog pokreta '68: „Ni većina vlastodržaca nije se usuđivala da uđe u zgradu fakulteta. Pamtim dolazak Latinke Perović i Miloša Minića, koji su, navodno, pristali na pregovore, a u stvari došli da nas nagovore da se povučemo. Bilo je i naših emisara koji su došli da pregovaraju sa političarima, a među njima najpopustljiviji je bio Mihailo Marković.“ Videti: Zagorka Golubović, *Živeti protiv struje*, Krug, Beograd 2001, str. 57.

33 Svetlana Knjazev svedoči da je to Mićunović uradio protiv svog uverenja: „Demokratska stranka je na insistiranje Borislava Pekića i Radeta Stojanovića preduzela inicijativu da zamoli princa Tomislava Karađorđevića da on bude kandidat za predsednika Srbije. Mićunović se s tim apsolutno nije slagao... Uprkos tome što nije bio za to, Mićunović je poslušao stranku i otišao na razgovor sa Pekićem i još nekima. Nije nametao svoju volju.“ Videti: Svetlana Knjazev Adamović, *Polemike političke i filozofske*, Službeni glasnik, Beograd 2008, str. 126–127.

Biljane Plavšić.³⁴ Dok je Milan Kangrga javno osudio Tuđmanov lični napad na Gaju Petrovića (što svakako nije bilo bez velikih ličnih rizika u to vreme), i najoštrije osuđivao spaljivanje knjiga štampanih ćirilicom i knjiga srpskih pisaca i zbog toga bio povlačen po sudovima, dotle je Mihailo Marković podnosio referat na Kongresu srpskih intelektualaca, a Srpska akademija nauke i umetnosti, čiji je Marković bio ugledni član, prisetila se tek nakon deset godina da jednim mlitavim saopštenjem reaguje na spaljivanje knjiga u Hrvatskoj.³⁵ Ni Markovićevo uopšteno zapažanje u sećanjima *Juriš na nebo*, da su Hrvati „jedva čujno obavljali svoje nacionalne poslove“, ne može da izdrži suočavanje sa realnošću. Mnogi, ne svi, Hrvati su to radili veoma glasno i javno, ali svakako *ne i njegove bivše kolege, praksisovci, zagrebački*

34 U analizi „Disidentska etika i duh kapitalizma“ objavljenoj na jednom internet-portalu, nepotpisani autor(i) praksisovsku disidentsku poziciju označavaju na sledeći način: „...u okvirima filozofsko-humanističke misli u Jugoslaviji počev od polovine 1960-ih godina, Praxis sa svojim seminarom na Korčuli, bio oličenje disidentske aktivnosti i intelektualne kritike kako Titovog režima tako i socijalizma uopšte. Upravo se u ispitivanju mogućnosti humanističko-marksističke kritike socijalizma nalazila velika privlačnost praxis-škole za levo orijentisanu akademsku javnost na Zapadu. Istini za volju, nisu samo levičari pokazivali entuzijazam prema oštrini ove kritike, ali detaljnije bavljenje tim pitanjem već spada u domen razmatranja buržoaskog ukusa prilikom izbora oružja korišćenog u Hladnom ratu.“ A zatim nastavljaju: „Pošto nam se ne čini saznajno korisnim analiziranje etnocentrističkih sadržaja kojima su okvire svog šovinističko-humanističkog delovanja od druge polovine 1980-ih ispunili saradnici Praxisa poput srpskih filozofa Mihaila Markovića i Ljubomira Tadića, ovde ćemo razmotriti jedan aspekt levo orijentisanog, kosmopolitsko-slobodarskog nasleđa praxis-škole. Naime, s početkom jugoslovenskog rata, iz euforične, u nacionalizam uletele mase srpskih kritičkih intelektualaca koji su tokom osamdesetih tvorili jedinstven opozicioni front boraca za građanska prava, izdvojila se manja grupa (među kojima su bili i angažovani praksisovci Miladin Životić, Zagorka Golubović, Božidar Jakšić, Nebojša Popov...) koja je smatrala da status intelektualca obavezuje na javnu osudu politike šovinizma, rata i zločina. Predstavljajući se kao dosledna moralna alternativa dominirajućem diskursu u Srbiji, ova grupa je istupila pod imenom 'Druga Srbija'. Ta i takva 'Druga Srbija' imala je za cilj da promoviše liberalne i antinacionalističke vrednosti jedne intelektualno odgovorne, 'građanske i evropske' Srbije. Ovaj obnovljeni pokušaj zauzimanja disidentske pozicije, ostao je uglavnom neprepoznat među masama i, u suštini, depolitizovan. Depolitizacija je posledica moralizatorskog odnosa ovih intelektualaca prema pojavi nacionalizma i rata u datom istorijskom momentu; u krajnjoj liniji, posledica nedostatka razumevanja za koherentnost procesa u kome građansko društvo i liberalna država ne mogu ni imati drugi legitimizacioni okvir izuzev nacionalističkog, i gde se kroz ratne sukobe rešavaju, ranije prevaziđena, pitanja državnog suvereniteta, a ujedno kreira i nova klasna struktura u procesima 'postsocijalističke tranzicije'“. F:\SK ASI-MUR – CK ACI-MYP – CS IAS-AIT – UC ASI-IWA „Disidentska etika i duh kapitalizma“, 9. januar 2006.

35 O tome više videti u: Božidar Jakšić, „SANU o nacionalnim i državnim interesima: Akademija na mlakoj vatri (ne)podnošljive klonulosti“, u: Dragica Vujadinović (ur.) *Između autoritarizma i demokratije*, CEDET, Beograd 2007, str. 215–239.

filozofi i sociolozi. Zbog snažnog antinacionalističkog stava zagrebački praksisovci su u većinskom javnom mnjenju Hrvatske bili žestoko stigmatizovani.

Za pomeranje Markovićevog stanovišta od internacionalne i jugoslovenske pozicije ka nacionalnoj, srpskoj, ka promociji energičnijeg zahteva srpskog naroda za ravnopravnošću, karakteristično je jedno njegovo sećanje na neformalni razgovor „nacionalnih radnika“ Slovenije i Srbije u proleće 1986. u Ljubljani. Sa „srpske“ strane u razgovoru su učestvovali Dobrica Ćosić, Ljubomir Tadić i Mihailo Marković, a sa „slovenačke“ Taras Kermauner, Tine i Spomenka Hribar, Dimitrij Rupel, a možda još neko. Marković je u zaključku svog izlaganja, nakon obilja statističkih podataka bio decidan da „Jugoslavija ne može opstati na principu slabe, podeljene i ponižene Srbije“,³⁶ upotrebjenom u tekstu „Jugoslovenska kriza i srpsko pitanje“. Tada je još uvek u praksisovskom duhu slovenačke sagovornike tretirao kao nacionaliste bez primisli da u najskorijoj budućnosti može i sam da zastupa stavove koje je tada oštro kritikovao. Neka ovde bude ostavljeno po strani pitanje o karakteru „razgovora“ neformalnih „predstavnika“ srpskog i slovenačkog (ali i bilo kojih drugih) naroda – šta ti razgovori znače i koja im je svrha. Značajnije je osvrnuti se na Markovićeve prigovore slovenačkim „predstavnicima“.

Prigovarao im je delimično u praksisovskom duhu na sledeći način: „Kako se može biti nacionalno biće a ne biti, pre svega, *ljudsko biće*? Da bi se mogao naučiti nacionalni jezik, mora se raspolagati opštom sposobnošću da se nauči *bilo koji* jezik; da bi se oformila i stekla nacionalna kultura, morala je postojati ljudska kultura milenijumima pre nego što je nastala bilo koja nacija, jer pojedinac mora imati bogate umne i čulne dispozicije za percepciju bilo koje kulture. Oslobođenje čoveka nije samo 'vraćanje sopstvenoj nacionalnoj kulturi' već stvaranje uslova za autonomnu realizaciju ljudskih moći i sposobnosti. Nacionalna emancipacija je samo jedna od dimenzija opšte ljudske emancipacije. Kada se sve to negira, dolazi do borniranosti koja se zove 'nacionalizam'. U najboljem slučaju, nacionalizam je defekt mišljenja, svojevrсни daltonizam: sve boje sveta svode se na jednu – nacionalnu, sva bogatstva odredaba ljudskog bića svode se na jednu – na vrlo realnu i *bitnu* činjenicu da je on, pored ostalog i biće nacije. Za ovu jednostranost se može imati razumevanja onda kada nastane iz teškog istorijskog iskustva, iz brige i patnje, i kad ljubav prema svojoj naciji nije praćena mržnjom prema drugim nacijama. U protivnom, ona postaje 'šovinizam' i onemogućava život u bilo kojoj zajednici naroda. Posebno maligni

36 Mihailo Marković, *Izabrana dela*, knjiga 7, str. 311.

oblik ovog sindroma je 'nacizam' – vera u potrebu apsolutne homogenosti (besklasnosti, monolitnosti) svoje nacije, u neophodnost etničke čistote prostora u kome živi, u sudbinsku opravdanost agresije u odnosu na druge nacije. Slovenački nacionalizam u prošlosti nije imao ovakve agresivne oblike – što se ne bi moglo reći za sve druge jugoslovenske narode. Nesreća je, međutim, što on danas sebe pokušava da ojača i legitimiše podržavajući jedan drugi nacionalizam, čiji je nosilac isto tako mali narod, ali koji je po svojoj prirodi daleko militantniji i zloćudniji.³⁷ Zanimljivo je da Marković u belešci o nastanku ovog teksta na kraju ovog toma *Sabranih dela*³⁸ navodi da je razgovor „održan u jednoj krčmi u predgrađu Ljubljane“. Istina, nije naveo i ime te krčme – *PRI MRAKU*. Krčma možda i nije bila „balkanska“, ali kasniji razvoj događaja potvrdio je šta se dešava kada se u „balkanskoj krčmi“ pogase svetla i nastane *mrak*.

Osvrćući se na pređeni životni put, svojim sećanjima Marković je dao dramatičan naslov „Juriš na nebo“, tvrdeći da ta metafora ima „dvostruki simbolički smisao: nacionalni i opšteljudski“.³⁹ Nejasno je da li je u nacionalnom smislu sebe smatrao „srpskim kosovskim vitezom“, ali je nacionalni smisao te metafore povezao upravo sa srpskim (i svojim) „jurišom na nebo“. Već je pomenuto da je po vlastitom određenju bio „marksist... cum *grano sali*“. Opšteljudski simbolički smisao „juriša na nebo“ otkrio je, u skladu sa Markovom metaforom koja se odnosila na „Parisku komunu, prvu radničku, samoupravnu vlast u istoriji“.⁴⁰ U širokom dijapazonu od Kosovskog boja 1389. do Pariske komune 1871. na srpskoj, nacionalnoj strani te metafore video je i obrise svog „juriša na nebo“ od „ustanka nenaoružanog srpskog naroda 1941. do, takođe bez oružja i ijednog saveznika, otpora srpskog naroda „agresiji Severoatlantskog saveza“ na Srbiju 1999. godine.

Svoj život Marković je sagledavao, narodnim jezikom rečeno, kao „borbu neprestanu“: „Padalo se pa zatim opet uspravljalo. Bili smo odstranjeni

37 *Ibid.*, str. 307–308.

38 *Ibid.*, str. 393.

39 Mihailo Marković, *Juriš na nebo, Sećanja*, knjiga 1, str. 5. Naravno, neće propustiti priliku da neistomišljenicima među srpskim intelektualcima uputi reči prekora: „Pojedini otuđeni i cinični srpski intelektualci podrugljivo govore o svom narodu kao o 'nebeskom'. U stvari, nebo je ovde simbol za duhovne vrednosti, pre svega za moral.“ Inače, u jednoj euforiji izneverenih očekivanja podrške jevrejskih intelektualaca Srbima u „trećem balkanskom ratu“ krajem prošlog veka, kompozitor i član SANU-a Enriko Josif je u javnost uveo metaforu o Srbima i Jevrejima kao „nebeskim narodima“. Ta metafora je na početku ratova na Balkanu i hodočašća srpskih intelektualaca u Izrael, posle izneverenih očekivanja o pomoći bratskog „nebeskog“ jevrejskog naroda, polako padala u zaborav, i danas se skoro i ne čuje.

40 *Ibid.*, str. 5.

s univerziteta 1975, zatim vraćeni 1981. *Praxis* je bio ugašen, zatim obnovljen kao međunarodni časopis.⁴¹ Svoj povratak u zemlju, 20. aprila 1973, smatrao je prelomnim trenutkom koji su strani diplomati ocenili kao predstojeće sigurno hapšenje, a autor kao kretanje „pravo zveri u čeljust“.⁴² Ni na koji način nije želeo da bude disident, jer bi, da je ostao u Americi, bio dvostruko osuđen „od svoje zemlje i od države i naroda“.⁴³ Okrenuo se Srbima i Srbiji i začudio se kada su mu „brojni prijatelji... nestali preko noći“.⁴⁴ Ni jedan jedini trenutak nije se zapitao šta je to radio, s kojim idejama je nastupao u javnosti, da ga brojni prijatelji napuste „preko noći“.⁴⁵

Kraj dvadesetog veka obeležili su procesi radikalnih promena u centralnoj i istočnoj Evropi koji mnogi označavaju teorijski nedovoljno artikulisanim izrazom – *tranzicija*. U tim procesima transformisale su se i mnoge ličnosti, bile toga svesne ili ne. Marković je u tim procesima voleo da naglasi svoje dosledno levičarsko opredeljenje, mada mnogi njegovi stavovi to ozbiljno dovode u sumnju, a rezultati politike partije kojoj je pisao program to veoma ubedljivo demantuju. Svakako da se programi političkih partija često veoma razlikuju od realne partijske politike i njenih rezultata. I Marković se u tim procesima menjao. Sve više je postajao skeptičan i prema vlastitom jugoslovenstvu i prema Jugoslaviji: „Dugo smo sebe nazivali Jugoslovenima. Tako

41 Mihailo Marković, *Juriš na nebo, Sećanja*, knjiga 1, str. 7. Ovo je jedno od bitnih mesta Markovićeve nove pozicije: *Praxis* i *Praxis International* Marković vidi u jedinstvenom nizu i nijednog trenutka se ne pita kako i zašto zagrebačke kolege, sa izuzetkom Rudija Supeka, odbijaju da na bilo koji način sarađuju s novim časopisom. Gašenje *Praxis Internationala* i saopštenje uredništva tim povodom svakako demantuju Markovićevo uverenje o kontinuitetu!

42 Uporediti: *ibid.*, str. 12.

43 *Ibid.*, str. 22.

44 *Ibid.*, str. 14. To mu nije smetalo da ostane uporan u tvrdnji da je dosledni levičar, ali da je prema svojim osnovnim ubeđenjima postao nešto skeptičniji: „Moj vrednosni sistem se više neće bitno menjati. Ali te vrednosti u koje sam verovao tokom celog života – od sedamnaeste do osamdeset četvrte godine (u trenutku kad ovo pišem) – promenile su status. Nekad sam ozbiljno mislio da će se po njima život uređivati odmah posle pobede Revolucije i završene obnove. Sad znam da su to trajni utopijski ljudski ideali, dakle, samo optimalne mogućnosti uređenja ljudskog života u neodređenoj budućnosti, ukoliko čovečanstvo izbegne svoje kolektivno samouništenje. Jedna od vrednosti koje su potpuno iščezle s nekadašnje liste je *bratstvo*. I to ne samo zato što smo mi Srbi imali tako loše iskustvo s tom centralnom parolom avnojevske Jugoslavije. Neka od 'braće' su se pokazala kao najgori dušmani.“ Mihailo Marković, *Juriš na nebo, Sećanja*, knjiga 1, str. 456.

45 Jedna saradnica u zajedničkom javnom delovanju, Zagorka Golubović, tim prijateljima nije znala da objasni Markovićevu transformaciju: „Gde god sam bila u inostranstvu zajednički prijatelji su me pitali da objasnim 'Slučaj Mihaila Markovića', koji je od 'praxisovca' postao zapaženi nacionalista i jedno vreme ideolog SPS-a. Nisam mogla da im dam nikakav odgovor.“ Zagorka Golubović, *Živeti protiv struje*, Krug, Beograd 2001, str. 100.

smo se i identifikovali. Negovali smo jednu filozofiju koja je, zaista, bila internacionalna i koja je izbegavala da se izjašnjava o nacionalnim problemima, odnosno koja uopšte nije htela da analizira kakve su nepravde učinjene u prošlosti i koja se, takođe, nije bavila nacionalnom tradicijom jednog ili drugog naroda.⁴⁶ Ugledni praksisovski filozof i Jugosloven preobrazio se ne samo u Srbina nego i u srpskog „nacionalnog radenika“.⁴⁷

Ovaj „obrat“ Mihaila Markovića kojem „pridružuje“ i Ljubomira Tadića, Zagorka Golubović u svojim sećanjima opisuje u kratkom poglavlju „’Desno skretanje’ mojih prijatelja“, na sledeći način: „Odlučnije svrstavanje mojih prijatelja Mihaila Markovića i Ljube Tadića uz nacionalizam osetilo se nešto kasnije. Na jednom skupu u Akademiji, na kojem se raspravljalo o situaciji na Kosovu, Mihailo je zastupao tvrdo nacionalističko stanovište kroz ideju da je od demokratskih procesa primarnije ostvarenje srpskih interesa. Takvom shvatanju oštro smo se suprotstavili Boža Jakšić i ja (objavljeno u ’Gledištima’), što, naravno, nije pokolebalo Mihaila, koji je već bio na putu da zaplovi vodama Slobodana Miloševića. Ono što me naročito iznenadilo i zbolelo bilo je Ljubino pristajanje uz nacionalizam, u potpunoj suprotnosti njegovoj knjizi ’Da li je nacionalizam naša sudbina?’ u kojoj je veoma argumentovano, kao što je uvek činio u svojim raspravama, dokazivao da je nacionalizam pošast protiv koje se demokratske snage moraju odlučno boriti.“⁴⁸

S političkom krizom 1968, posebno s pobunom Albanaca na Kosovu te godine, Marković povezuje i „početak nacionalnog osvešćenja“ – moglo bi se slobodno dodati *vlastitog*.⁴⁹ Na tom putu bio je impresioniran književnim

46 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 83.

47 Istini za volju, ponekad je pokazivao da je svestan ograničenja nacionalističke pozicije. Tako je u razgovoru s Milošem Jeftićem na sledeći način okarakterisao nacionalni moral: „Kada govorimo o nacionalnom moralu, kako ga vi spominjete, mislim da to i nije, u pravom smislu reči, moral. Nacionalista ne smatra da i drugi imaju pravo da čine njegovom narodu ono što njegov narod čini drugima. Dakle, tu nema univerzalizovanja, već postoji partikularni egoizam. Otuda, nacionalni partikularizam isključuje univerzalnost i baš zato bi se moglo reći da ne postoji neki čisto *nacionalni moral*“ (Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 94–95). Verovatno je da su ga ovakvi povremeni iskazi držali u uverenju da je njegovo životno opredeljenje koherentno od rane mladosti do poznih godina života.

48 Zagorka Golubović, *Živeti protiv struje*, Krug, Beograd 2001. str. 98.

49 Mihailo Marković, *Juriš na nebo, Sećanja*, knjiga 1, str. 79–89. Zašto je umesno dodati ’vlastitog’? Svoj govor u Sali narodnih heroja na Beogradskom univerzitetu 1966. protiv američke agresije u Vijetnamu, Marković povezuje sa zbivanjima krajem devedesetih godina dvadesetog veka: „...govorili smo isto ono što bismo rekli ovih dana: o arogantnosti i licemerju velike sile koja uništava mnogo manji narod tobože u ime demokratije, slobodnog sveta i ljudskih prava“ (*ibid.*, str. 109). Marković je, dakle, naknadno shvatio da

delom Dobrice Ćosića, za koga piše da je „moj ratni drug vodeći pisac moje generacije“, pa odmah dodaje: „Zbližili smo se kad smo pokrenuli *Praxis*, čiji je značaj on odmah shvatio.“⁵⁰ Tih nekoliko stranica ispunjene su lamentom nad sudbinom Srbije, veličanjem uloge Dobrice Ćosića, isticanjem značaja Srpske književne zadruge i obnavljanja *Srpskog književnog glasnika*. Naime, Marković je postao član uprave SKZ-a i bio spreman na saradnju s obnovljenim *Glasnikom*. U toj tački je, prema sopstvenoj tvrdnji, počeo njegov razlaz s kolegama iz *Praxisa*; prvo s nekim od beogradskih kolega: „Tu sam se razišao s nekim mojim kolegama iz beogradskog dela *Praxisa*. Smatrao sam da *Srpski književni glasnik* treba obnoviti. Bio sam spreman da saradujem u njegovoj filozofskoj rubrici. Moji drugovi (na primer, Mićunović, Zaga Golubović, Arandžević) smatrali su da bi ovakav časopis verovatno dobio nacionalistički karakter i da bi time bila ugrožena jedna dosledna leva pozicija.“⁵¹

Tačno je, istorijska šansa je propuštena, ali ostaje otvoreno pitanje ko je sve tome doprineo. Marković se okrenuo jednom tipu nacionalnog „socijalizma“, postavši ideolog Miloševićeve Socijalističke partije Srbije. U procesu raspada Jugoslavije otvorio je mogućnost „trećeg rešenja“ koje 1991. u članku „Budućnost našeg društva, njegove nauke i umetnosti“ ovako formuliše: „Ako do dogovora o Jugoslaviji ne dođe, druga moguća opcija je federativna zajednica Srbije, Crne Gore, Makedonije, Bosne i Hercegovine i Krajine. Ukoliko bi bosanski muslimani i Makedonci odbili da ostanu u takvoj federativnoj zajednici, preostala bi treća opcija: samostalna država srpskog naroda u koju bi ušle Srbija, Crna Gora, srpski deo Bosne i Hercegovine i Krajina.“⁵² Možda se u ovom *pomaku* u uverenjima Mihaila Markovića, i ne

je već te daleke 1966. godine stajao čvrsto na braniku nacionalnih interesa. Na drugom mestu će svoje nacionalno osvešćenje u sećanjima povezivati sa događajima iz detinjstva i jedan razgovor s ocem. Videti: *ibid.*, str. 415–416.

50 *Ibid.*, str. 84. Ostaje nejasno da li to znači da je i pokretanje *Praxisa* doprinelo Markovićevom nacionalnom osvešćenju.

51 *Ibid.*, str. 88. Pa šta! Marković nalazi „logično“ rešenje: „Ne može se biti istinski 'internacionalist' a da se pri tome ignoriše nacionalna zajednica u kojoj je pojedinac rođen, u kojoj je naučio jezik i socijalne norme, dakle, konkretna zajednica u kojoj je pojedinac postao istinsko ljudsko biće. Opšteljudski identitet bez posebnog nacionalnog, klasnog, itd. bio bi prazan i apstraktan. Razume se, i obratno. Nacionalni identitet, nacionalni interes, nacionalni cilj koji ne bi bio u skladu sa opšteljudskim identitetom, interesom, vrednošću, bio bi jednostran, ograničen, egoističan i pretila bi mu opasnost da se degradira u više ili manje zloćudne oblike nacionalizma.“ Marković žali što je rasprava o tim pitanjima bila grubo prekinuta i što je „dalje buđenje srpske nacionalne svesti“ ostalo blokirano sve do Memoranduma SANU-a 1986. godine.

52 Mihailo Marković, *Izabrana dela*, knjiga 8, str. 284.

samo njegovim, od stava o epohalnoj vrednosti „filozofije prakse“ do kartografskog bavljenja prekrajanjem ostataka zajedničke državne zajednice može naći odgovor na pitanje o razlozima kolega iz Hrvatske da otkazu učešće na zajedničkom skupu filozofa u Crnoj Gori 1988. godine.

Kao da postoji čvrst kontinuitet s njegovim prethodnim političkim i javnim angažmanom, Marković veoma hladnokrvno piše o svom novom partijskom angažmanu u ime odbrane (srpskih) nacionalnih interesa: „Godine 1990. sasvim neočekivano, došlo je do mog političkog angažmana. Imao sam već čvrsto formirano uverenje o lošim stranama političkih partija... Nažalost, od tog mog uverenja sam morao odstupiti 1990. jer bitno društveno pitanje nije bilo pitanje demokratije. Prioritet su dobila dva druga pitanja: pitanje odbrane osnovnih nacionalnih interesa i socijalno pitanje.“⁵³

Zanimljiva je skica kojom opisuje početak tog novog političkog angažmana. Marković slikovito opisuje kako se odlučio da se politički angažuje: „Sećam se momenta kada sam se odlučio. Išao sam od Akademije ka Terazijama Knez Mihailovom ulicom. Odjednom je ulicu zakrčila gomila bradatih, čupavih, neurednih, očigledno vrlo primitivnih ljudi, koji su u horu skandirali: *Mi nećemo ništa novo, samo carstvo Dušanovo!* Zar da ovakvi ovladaju Srbijom, a da ja to ćutke posmatram?! Pobunilo se sve u meni. Tu je početak mog partijskog angažovanja. Kraj je došao pet godina kasnije, kada sam uvideo da ne mogu snositi odgovornost za korupciju, lošu kadrovsku politiku, blokadu na Drini, obračun sa patriotski usmerenim novinarima i jedan talas defetizma, koji se ubrzano širio Srbijom zahvaljujući suludoj propagandi pacifizma, baš u vreme kada je zemlja bila smrtno ugrožena.“⁵⁴ Ova slika bi se, možda, dobro uklapala u neki Kusturičin film, ali očigledno nema veze sa realnošću, bar iz dva razloga. Prvo, Marković je nacionalnu, a „socijalističku“ poziciju⁵⁵ zauzeo znatno ranije i ideološki podsticao te „bradate, čupave, neuredne, očigledno vrlo primitivne ljude“. Drugo, i još gore, otišao je u glavni štab onih koji su preko svojih policijskih organa takve grupe formirali i pristupio toj „socijalističkoj partiji“. Neka Markovićevom iskazu o protivljenju bradatim momcima poveruje ko može! *Se non è vero, è ben trovato!*

Zbunjeni drastičnim obratom starijeg i uvaženog kolega, Mihaila Markovića, Zagorka Golubović i ja smo na njegov tekst, „Jugoslovenska kriza i srpsko pitanje“, objavljen u beogradskom časopisu *Gledišta* 1988, reagovali

53 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 149.

54 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 150.

55 Dosta dugo je građanima Srbije bio serviran reklamni spot „Naše a svetsko!“ Odnosio se, valjda, na pivo.

svojim priložima, priželjkujući da je reč o zabuni i zabludi. Međutim, Marković nam je oštro odgovorio, tako da je Zagorka Golubović, imajući valjda pametnija posla, odustala od dalje rasprave, dok sam ja, u svojoj bosanskoj tvrdoglavosti, u novom tekstu pokušao da pokažem kuda vodi nova Markovićeveva intelektualna i politička orijentacija.⁵⁶

Nema potrebe ponavljati argumente iz rasprave u *Gledištima*, tim pre što i Mihailo Marković svoj odgovor Golubovićevoj i meni nije uvrstio u odgovarajuću knjigu svojih *Izabranih dela*. Njegov pređeni put odbacivanja praksisovskog nasleđa najbolje izražava ne samo njegov praktični politički angažman kao ideologa SPS nego, posebno, njegov govor na Drugom kongresu srpskih intelektualaca 1994. godine.⁵⁷ Taj govor Marković počinje konstatacijom o ugroženosti golog opstanka srpskog naroda koji se „u celini našao na putu moćnim tvorcima novog svetskog kolonijalnog poretka. Napadnut od susednih naroda, koje je dugo i pogrešno smatrao svojom braćom, on je proglašen za napadača i strogo kažnjen.“⁵⁸ Oslobođen iluzija o lažnim prijateljima, verolomnim saveznicima i nepostojećoj braći „u svem ovom zlu“ koje je zadesilo srpski narod, Marković je otkrio „i dva velika dobra“: prvo, Srbi su postali svesni sopstvene snage, moralne i fizičke, i usudili su se da se suprotstave najvećim svetskim moćnicima. Politika odbrane nacionalne nezavisnosti koja je izgledala [B. J. samo „izgledala“, sic!]

56 O preorijentaciji Mihaila Markovića ka nacionalističkoj ili nacionalno-socijalističkoj opciji pisao sam u dva navrata i pre nego što je postao ideolog Miloševićeve partije, „Jugoslovenska kriza i nacionalno pitanje – beleške uz rad Mihaila Markovića“, *Gledišta*, br. 5–6/1988, str. 223–233. Na Markovićeve odgovor „Smisla spora o državnosti srpskog naroda“, takođe u *Gledištima*, br. 9–10/1988, objavio sam opsežniju kritičku analizu pod naslovom „Od 'integralnog samoupravljanja' do nacionalne državnosti“, *Gledišta*, br. 5–6/1989, str. 164–184. Markovićeve „čuveni“ govor na Miloševićevom mitingu na Ušću i osnovni ton iz njegovog viđenja „Načela srpske nacionalne politike“ objavljenog u kongresnom materijalu za Drugi kongres srpskih intelektualaca ubedljiv su dokaz bitne „preorijentacije“ tog nekada u svetu poznatog i uglednog praksisovca. Takođe videti i kritički osvrt na promenu Markovićeveg stanovišta iz pera Zagorka Golubović, „Diskusija o saopštenju Mihaila Markovića 'Jugoslovenska kriza i nacionalno pitanje'“, *Gledišta*, br. 5–6/1988, str. 215–222.

57 Prvi „kongres“ je održan u Sarajevu u praskozorje rata u Bosni. Već sama ideja o nekim kongresima nacionalnih intelektualaca apsurdna je krajem dvadesetog veka. Da li su se srpski intelektualci ugledali na kongres u selu Ba 1944. godine ili na ždanovske kongrese umetnika, nije sasvim jasno. Uostalom od te bolesti nisu bili imuni ni „nacionalni radnici“ drugih nacija, na primer, bošnjačke, koji su svoj „kongres“ organizovali u Sarajevu 1992. godine. Videti: *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, Sarajevo 1992. Zanimljivo je da je i logika razmišljanja i izlaganja na tim „kongresima“ bila veoma slična. Kao da su „nacionalni radnici“ nacija uključenih u sukob demonstriali „idejno jedinstvo“.

58 Mihailo Marković, *Izabrana dela*, knjiga 7, str. 362.

samoubilačkom dokazala se kao jedino moguća i racionalna i „na kraju pobjednička“. ⁵⁹ To, naravno, nije jedino „dobro“. Postoji i drugo: u istom iskustvu našao se ceo srpski narod, suočen sa osporavanjima, pretnjama i ugrožavanjima, ⁶⁰ a ne kao ranije samo neki njegov deo! S obzirom na način na koji je ta „snaga“ u ime odbrane „vaskolikog srpstva“ i „vekovnih srpskih ognjišta“, a i na obim stradanja delova srpskog naroda i izlaska Srba na zao glas modernih Vandala u savremenom svetu, nejasno je čega tu ima dobroga.

Teško je razumeti da li se ovde radi o mazohizmu ili nečem drugom, ali je nejasno čega ima *dobrog* u tome da je *ceo jedan narod ugrožen*. Može se ovde ostaviti po strani pitanje – jer izlazi iz okvira teme kojom se bavim – da li su pripadnici srpskog naroda nekoga ugrožavali, o čemu bi građani Vukovara ili Sarajeva, na primer, mogli veoma ubedljivo da svedoče. Dovoljno je primetiti da taj iskaz jednostavno nije činjenički tačan – mnogi veoma glasni Srbi „u odbrani vaskolikog srpstva i srpskih ognjišta“ i te kako su profitirali, pljačkajući ne samo „verolomnu braću“ nego i vlastitu „braću i sestre“ Srbe, ogromnu većinu pripadnika srpskog naroda. Srpske „vođe“, preko opskurnih lica kao što je bila Dafina Milanović, „srpska majka“ iz piramidalnog sistema „štednje“, ojadili su veliki broj građana Srbije. A u istoriji do tada nezapamćenim stopama inflacije „veliki borci za odbranu vaskolikog srpstva“ slili su ogromna bogatstva u svoje džepove.

Ako se još možda može razumeti Markovićevo zabrinutost u osamnaestom poglavlju sedmog toma „Jugoslovenska kriza i srpsko pitanje“: „Ostaju dugovi koji se ne mogu vratiti, omladina koja se ne može zaposliti, stagnacija koja se ne može zaustaviti, tonjenje u materijalnu bedu kojoj nema kraja“, ⁶¹ teško da se neki njegovi stavovi iz narednog poglavlja, „Etnički sukobi u Hrvatskoj“, mogu protumačiti drukčije nego kao šovinistički. ⁶² Tu na

59 *Ibid.*, str. 363. Kakva je to „pobeda“ bila osetio je bukvalno svaki građanin Srbije, ali i građani drugih bivših jugoslovenskih republika – i Srbi, ali i Hrvati, Bošnjaci. A od takve „racionalnosti“ pucala je kičma, a i glave, pripadnika naroda koji Marković naziva „nepostojećom braćom“, ali i velikog broja pripadnika srpskog naroda čiji je „ugroženi goli opstanak“ Marković i veliki broj srpskih „nacionalnih radnika“ među intelektualcima, političarima, privrednicima navodno branio.

60 Uporediti: *ibid.*, str. 363. Inače, ovaj rad je pripremljen kao referat za Drugi kongres srpskih intelektualaca koji je održan u Beogradu 22–24. aprila 1994. i objavljen je u dokumentima tog kongresa, kao i na više mesta u skraćenoj verziji u dnevnoj štampi i u celini u časopisu *Tokovi*, br. 18–19/1994, Jagodina.

61 *Ibid.*, str. knjiga 7, str. 277.

62 Na primer: „Ukoliko Hrvatska proglasi otcpljenje od Jugoslavije, ona ne može sa sobom odvući van Jugoslavije srpski narod koji živi u Hrvatskoj. Dakle, s istim pravom s kojim Hrvatska proglašava otcpljenje od Jugoslavije, on ima pravo da se otcepi od Hrvatske“ (*ibid.*, 316). Ako već s pravom kritički navodi jedan stav Ive Pilara (jedan naučni

brutalno otvoren način zastupa one političke stavove koji su Slobodana Miloševića i Vojislava Šešelja s puno dobrih razloga izneli na zao glas u svetu, posebno među susednim narodima, ali i u onom delu srpskog naroda koji se trudio da sačuva lično i nacionalno dostojanstvo.

U praskozorje otvorenih sukoba na tlu bivše Jugoslavije, kao i u toku i po završetku tih sukoba, Markovićeva retorika bitno se menja, od praksisovske univerzalističke ideje o „čovjeku kao biću prakse“ i „biću slobode“ do nacionalne, pa i šovinističke retorike protkane elementima populistički obojene socijalne demagogije, ali i ratnohuškačke propagande. Tako svoj rad „Etnički sukobi u Hrvatskoj“ iz 1991. počinje svetskoistorijskom vizijom tragičnog položaja srpskog naroda u Hrvatskoj,⁶³ a „pesničkoj“ (Matija Bečković) floskuli o „ostatku zaklanog naroda“ dodaje i atribut „užasnuti“.⁶⁴ Novostvoreni režim u Hrvatskoj ocenjuje kao separatistički i „neoustaški“ koji Srbe tretira kao građane drugog reda, poričući genocid. Otvara pitanje granica i ističe da „Srbi u Hrvatskoj imaju pravo da odmah traže teritorijalnu autonomiju ujedinjenih opština u kojima živi većina srpskog naroda – dakle, u Baniji, Liki, Kordunu, severnoj Dalmaciji i Slavoniji“.⁶⁵

institut u Zagrebu danas nosi njegovo ime) da genocid nad Srbima nije genocid, nego uništenje štetočina i bogougodno delo, onda je krajnje neobično da filozof Markovićevog formata upada u sličnu matricu.

63 „Ono što se desilo sa Srbima u Hrvatskoj predstavlja tragediju koja se donekle može uporediti jedino sa tragedijom jevrejskog i poljskog naroda. Kao i Jevreji i Poljaci, srpski narod je u Hrvatskoj za vreme Drugog svetskog rata uništavan samo zbog svoje nacionalnosti i vere. Za razliku od Jevreja i Poljaka, Srbi u Hrvatskoj su masovno klani i bacani u provalije od svoje braće, građana iste države, pri čemu, kao što zna svako ko je to istraživao i koji istinu nije prećutao u ime ideološke floskule 'bratstva i jedinstva', dželati nisu bili samo uniformisani funkcioneri fašističke vlasti, već i susedi i dojučerašnji prijatelji druge nacionalnosti i vere“ (*ibid.*, str. 312). Bilo bi cinično pitati se da li je na svom razvojnem putu od člana SKOJ-a, partizanskog skojevskog rukovodioca i kapetana JNA, ideju bratstva i jedinstva permanentno smatrao „ideološkom floskulom“. Pre bi se reklo da je u toj promeni stava – a svakako je o tome reč – kapetan JNA i filozof sledio generala JNA i povjesničara dr Franju Tuđmana. Zauzeli su načelno istu ideološku poziciju, ali na suprotnim stranama.

64 Uporediti: *ibid.*, str. 318.

65 *Ibid.*, str. 316. A one srpske intelektualce koji ne prihvataju političku opciju Slobodana Miloševića i Memoranduma SANU, Marković jednostavno smatra otuđenim i odrođenim od sopstvenog naroda! Uporediti: *ibid.*, str. 319. Milošu Jeftiću je govorio: „Bombardovanje sam doživio kao očekivano siledžijstvo i nepravdu i kao slom evropske civilizacije. Zapad za mene više nikada neće biti isto... Jedna me je stvar za vreme rata oduševila: onaj masovni prkos bombama, onaj visoki moral dostojanstva, sloge, kao da smo odjednom postali sasvim drukčiji narod, kao da su u nama oživeli oni iskonski geni, kao da se najzad prava naša priroda probila do realnosti“ (Miloš Jeftić, *op. cit.*, 185). Ako je njegov protest protiv bombardovanja ljudski razumljiv i opravdan, nejasno je

Sistematičan u svemu, pa i u izlaganju svojih novih političkih uverenja, u dvadeset drugoj glavi sedmog toma izabranih dela, Marković je izložio „Načela srpske nacionalne politike“. Ali ni tu stvar u Markovićevoj interpretaciji ne stoji mnogo bolje. Prvo načelo – *jedinstvo srpskog naroda* – izvodi zapravo iz stare i konzervativne, u klerikalnim krugovima omiljene ideje o *sabornosti* (simfoniji) srpskog naroda. Za tom idejom o *prvom* osnovnom načelu srpske nacionalne politike sledi još pet dodatnih načela: 2) pravedan mir; 3) demokratska i pravna država; 4) racionalna organizacija privrede; 5) obnova stanovništva i 6) ravnopravnost s drugim narodima i konstituisanje evropskog identiteta.⁶⁶ Obrazlažući prvo načelo „jedinstva srpskog naroda“, Marković sa žaljenjem konstatuje da je Bosna i Hercegovina međunarodno priznata kao suverena država i da je Republika Srpska još uvek deo te međunarodno priznate države. Veruje da je u međunarodnoj zajednici već prevladala svest „o neophodnosti deobe BiH na tri etničke državne zajednice, a javljaju se sve češće i mišljenja o pravu bosanskih Srba da se slobodno opredele i pripoje Srbiji i Crnoj Gori. Ovaj posao će se faktički i obaviti u toku sledećih nekoliko godina.“⁶⁷ Taj optimizam ne deli kada je u pitanju Republika Srpska Krajina koju „svet još uvek smatra delom Hrvatske“ i predlaže „mudrost i strpljenje“ jer „Hrvatska će se na sopstvenom iskustvu uveriti da Krajinu silom neće moći osvojiti i moraće pribeći pregovaranju i normalizovanju odnosa sa Jugoslavijom“.⁶⁸ Za duhovno i moralno jedinstvo od suštinskog je značaja bezuslovna podrška i zaštita delovima srpskog naroda van granica Jugoslavije. Tome će doprineti kulturni projekti od opšteg nacionalnog značaja, ekonomska integracija svih srpskih

kako je mogao veliku političku manipulaciju s „masovnim prokosom bombama“, koja se sastojala od toga da aktivisti SPS izvedu nesretne i zaplašene ljude na mostove u Beogradu i ostave ih pre nego što bombardovanje počne, smatrati „našim iskonskim genima“. Još je manje jasno zašto za izbeglim mladim ljudima iz Srbije „nije ni žaliti“, ako ne zadovoljavaju njegove kriterijume rodoljublja!

66 Uporediti: Mihailo Marković, *Izabrana dela*, knjiga 7, str. 363–370.

67 *Ibid.*, str. 364. Nema potrebe ovde komentarisati na bilo koji način, pa ni ironično, prognostičku vrednost ovog Markovićevog iskaza. Izgleda da su dosta rano beogradski ideolozi srpskog nacionalizma, a Marković se svrstao među najpoznatije, izgradili jedan virtuelni svet i izgubili kontakt ne samo sa svakodnevicom nego i svako saosećanje prema ljudskim patnjama. Dokle se prostire iluzorni svet tih „nacionalnih radnika“, najbolje pokazuje Markovićevo očekivanje da Hrvatska „silom neće moći osvojiti Republiku Srpsku Krajinu“. Istina, oprezan je toliko da primeti da „ni Jugoslavija ni Republika Srpska ne mogu silom sprovesti ujedinjenje sa Srpskom Krajinom“.

68 *Ibid.*, str. 364. Prošlo je nešto više od godinu dana od ovih Markovićevih „predviđanja“, a u „Oluji“ je nestala Republika Srpska Krajina, praktično bez ikakvog oružanog otpora, čak ni iz kninske tvrđave. Niz indicija upućuje na moguću dogovornu predaju Knina, ali to razmatranje izlazi iz okvira osnovne teme.

zemalja, te formiranje pluralizma političkih partija na celokupnom nacionalnom prostoru. Njegova vizija budućnosti srpskog naroda ne podrazumeva konfederaciju ili federaciju četiri suverene srpske države sa sporim i neefikasnim procedurama donošenja odluka na saveznom nivou. Marković piše: „Srbi ubuduće treba da žive u sopstvenoj nacionalnoj državi, u kojoj može da se primeni demokratski princip: 'Jedan građanin – jedan glas', koji ima samo jednog predsednika, jednu vladu i jednu skupštinu.“⁶⁹ Takva politika je za srpski narod neophodnost ako želi da ostane slobodan i celovit. Predlaže im, dakle, sopstvenu nacionalnu državu koja bi imala samo jednog predsednika, jednu vladu i jednu skupštinu. Verovatno nije ni pomišljao da li bi to moglo da ima bilo kakve veze s poznatim *Ein Volks, ein Stadt, ein Partai, ein Führer!* Taj eventualni, šahovskim jezikom govoreći, Markovićev „previd“ ne isključuje mogućnost da na osnovu rezultata vladavine nije preterano Miloševićevu Socijalističku partiju Srbije tretirati, kao što je to jasno naznačio njen ideolog i potpredsednik, akademik Mihailo Marković, kao *nacionalnu* Socijalističku partiju Srbije.⁷⁰

Jedinstvu srpskog naroda će doprineti „zajednička investiciona i kadrovska politika u oblasti duhovnog stvaralaštva, kulturni projekti opšteg nacionalnog značaja“, „ekonomska integracija svih srpskih zemalja“, „formiranje pluralizma političkih partija srodnih opredeljenja na celokupnom nacionalnom prostoru“.⁷¹ Njegov zaključak o jedinstvu srpskog naroda kao osnovnom principu decidan je: „Ideja srpskog jedinstva nije prvenstveno proizvod zova krvi, vere i tradicije, niti je ona izraz nacionalističkog zatvaranja i izdvajanja od drugih naroda. Ta ideja je rezultat istorijskog iskustva, neizrecivog stradanja, satiranja i ponižavanja pojedinih delova izolovanih od drugih delova srpskog naroda. Ta ideja je posledica uviđanja da samo u solidarnosti i jedinstvu taj narod može obezbediti sebi preživljavanje, ravnopravnost i normalan razvoj na geografskom prostoru, i u okruženju u koje ga je istorija bacila.“⁷²

Načelo ravnopravnosti Marković stavlja na poslednje, šesto mesto svoje liste načela. Paradoksalno i pomalo nelogično, Marković naglašava da to načelo podrazumeva osnovni stav da Srbi nisu i ne treba da postanu pacifisti. Ako je tačan prvi deo iskaza da Srbi nisu pacifisti, za veliki deo Srba koji predstavljaju Marković i drugi srpski nacionalni ideolozi nije sigurno da je drugi deo – da ne treba ni da budu pacifisti – osobito mudar, jer dovodi

69 *Ibid.*, str. 370.

70 Uporediti: Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 194–195.

71 Mihailo Marković, *Izabrana dela*, knjiga 7, str. 364–365.

72 *Ibid.*, str. 366.

u pitanje treće načelo – demokratsku i pravnu državu. Pa, u njoj bi moralo biti mesta i za pacifiste.⁷³ Zanimljivo je da neka načela koja bi mogla biti i opšteprihvaćena, kao zalaganje za racionalnu ekonomiju i ekonomsku demokratiju, socijalnu sigurnost i humanizaciju rada, ni u jednom trenutku ne stavlja u realni socijalni kontekst međunarodnih sankcija, opšteg osiromašenja, materijalne bede, kao što ne postavlja pitanje o politici srpske političke elite koja je državu i građane dovela u katastrofalnu situaciju.

S ogromnim ličnim međunarodnim iskustvom, Marković se na kraju svog referata na Drugom kongresu srpskih intelektualaca zalaže za to da Srbi konstituišu *evropski identitet*. Naravno, prihvata ideje jednakosti ljudskih bića, racionalnosti i demokratije, rimsko pravo, renesansnu ideju slobode, ideje ljudske pravde i napretka... Ali, ali, ali: „Srbi ne žele, i u budućnosti ne treba da prihvate drugu, mračniju stranu evropskog mentaliteta: gramzivost, nasilje, posesivni individualizam, osećanje za hijerarhiju, koje u sebi uključuje, s jedne strane, silovitu težnju ka dominaciji jačih i olako mirenje sa potčinjenošću slabijih.“⁷⁴ Kao da svega toga nema i među Srbima, Marković ne sumnja u to da među Srbima niko ne bi prihvatio ove negativne elemente evropskog mentaliteta.

Sledeći populističku „metaforu“ o „nebeskom narodu“, Marković mašta o srpskoj izuzetnosti: „Mi živimo u svetu u kome se ne trpe ni slobodni pojedinci, ni slobodni narodi. Mi izazivamo kod drugih naroda jednu posebnu vrstu resantimana. Navodno, ko smo mi da možemo sebi da dozvolimo slobodu koju mnogi jači i bogatiji nemaju smelosti da uzmu... SAD ne mogu da zagospodare jednom malom, relativno siromašnom zemljom kao što je Jugoslavija, zato što nas ne mogu uceniti, niti zaplašiti. Na meti smo, jer imamo znatno više ponosa nego snage. Na meti smo jer smo 'opasan virus'...“⁷⁵ Pošto su tako izuzetni nije nimalo čudo da Srbe svi mrze, a naročito Hrvati: „Hrvati kojima smo i 1917. i 1945. omogućili da iz potpunog poraza i nacionalne propasti uđu u tada vrlo uglednu jugoslovensku zajednicu, ispoljili su paklenu mržnju prema svojoj, takozvanoj braći i 1971. i krajem

73 Da u Markoviću nije sasvim zgasnula kritička nota pokazuje završni stav njegove elaboracije trećeg načela: „U svim srpskim zemljama smo svedoci velike korupcije, pljačke i svakovrsnog kriminala, ne samo u redovima društvenih otpadnika, već i među predstavnicima elite bogatih i moćnih. Srpskom narodu je neophodno opšte podizanje civilizacijskog nivoa, ali je prva pretpostavka tog uspona – stvaranje moderne i odgovorne države, čije ustanove ne bi služile nikakvim stranačkim, crkvenim i drugim posebnim interesima, već isključivo opštim interesima svog naroda i zakonskom poretku koji te interese jasno izražava“ (*ibid.*, str. 367).

74 *Ibid.*, str. 370.

75 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 180.

osamdesetih.⁷⁶ Marković ističe „opravdanu nepokornost Srba“, koja je za Zapad nepodnošljiva, pa Zapad daje „podršku svojim dojučerašnjim neprijateljima, njihovim protivnicima“, Hrvatima i Slovencima.⁷⁷ Taj izuzetni, nepokorni narod – Srbe – Zapad nastoji da pokori, uništi: „Za sve su optuženi samo Srbi i kažnjeni su samo Srbi. Srbi, naravno snose svoj deo odgovornosti, pre svega za bombardovanje Sarajeva, a zatim i za preterano žestoko reagovanje na muslimanske provokacije. Međutim, nesumnjivo je da su rat izazvali muslimani i da su oni svuda prvi napadali. Oni su kasnije nekoliko puta organizovali masakr sopstvenih građana kako bi optužili Srbe.“⁷⁸

Izdani, iznevereni od nezahvalnih naroda s kojima dele jedan geopolitički prostor, napadnuti od zlih globalističkih sila Zapada, Srbi su – tu Marković elaborira još jednu od floskula novijeg srpskog nacionalizma – pogrešili, jer „verovatno je da Jugoslaviju nije bili ni potrebno stvarati, već se trebalo ograničiti na državu srpskih zemalja“.⁷⁹ Sudbina Jugoslavije je od njenog početka bila neizvesna, a postojanje nesigurno. Zbog neprijateljskog stava kralja Aleksandra prema sovjetskoj Rusiji, „boljševici su Jugoslaviju proglasili pukom veštačkom tvorevinom Versajskog mira i tamnicom naroda“ i „potalicali nacionalističke pokrete u svim jugoslovenskim zemljama“ da bi Jugoslavija bila srušena. Taj plan je ostvaren u poslednjoj deceniji veka, ali su „njegovi egzekutori Nemačka, Vatikan, Evropska zajednica i SAD... Jedan globalizam je pao, drugi, još nehumaniji, pokušava da se nametne svet.“⁸⁰

76 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 183.

77 Uporediti: Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 172.

78 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 176. Pa na narednoj stranici nastavlja: „Oni su ubijali sopstveni narod da bi optužili Srbe; time je i počelo kažnjavanje Srba, ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u Srbiji“ (Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 177). Ovim stavom akademik Marković uključio se u dnevno-političku ratnohuškačku propagandu Miloševićeve vlasti. Naime, jedna od omiljenih tema te propagande bila je da su muslimani i Hrvati „inscenirali“ vlastita stradanja da bi optužili Srbe. To što su u tim „inscenacijama“ – uzmimo samo primer Markala u Sarajevu – stradali građani Sarajeva, uključujući i Srbe, toj propagandi nije ništa značilo. Sve i da ta „priča“ ima neke realne osnove, nije primećeno da se bilo ko od tih propagandista, a od jednog akademika bi se to moglo očekivati, da se praksisovci i ne pominju, da se upita da li bi takve „inscenacije“ bile moguće da Sarajevo nije svakodnevno i bezobzirno granatirano, da u tom granatiranju nisu učestvovali, zabave radi, i neki književnici. Ali, nepokorni Srbi su sa zaštićenih brdskih položaja slušali komande „velikog srpskog heroja“, Ratka Mladića, koji je dugo i kukavički sve građane Srbije držao kao taoce međunarodne zajednice – „RASPAMETI“! U pitanju je bilo zločinačko – neka ovde bude upotrebljen stari bosanski izraz – *seirenje* nad bespomoćnim stanovništvom jednog grada. A zločin ostaje zločin, bez obzira na to u kakvoj oblandi se relativizuje.

79 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 168.

80 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 170. Ovu svoju viziju o položaju Srba kao izuzetnog naroda Marković uklapa u geopolitičku kritičku opasku o procesima globalizacije: „Najozbiljnija

Sasvim u duhu nove srpske nacionalističke propagande egzekutori stare boljševičke (kominternovske) ideje su Nemačka, Vatikan, Evropska zajednica i SAD. Pa, ko bi drugi nego Vatikan realizovao kominternovske ideje! Ko može neka poveruje!

Tu se otvara još jedan problem koji su ljudi koji su se bavili logikom ovakvog diskursa mogli da uoče. Ako borbeni branioци srpske nacije pred kraj dvadesetog veka tvrde da Jugoslaviju nije trebalo ni stvarati nego se ograničiti na državu „srpskih zemalja“, ako je Jugoslavija bila, kako je voleo da naglasi pisac Dobrica Ćosić, „velika istorijska zabluda srpskog naroda“ (što mu nije smetalo da prihvati funkciju predsednika, kakve-takve Jugoslavije), nejasno je u čemu je bitna razlika u odnosu na osnovni boljševički stav i odakle negativna konotacija stava prema nemačko-vatikanskoj egzekuciji u procesu razbijanja te „istorijske zablude“.

Ipak se ne bi moglo s punom izvesnošću tvrditi da se Marković u toj svojoj novoj poziciji osećao sasvim lagodno. Tako je, valjda zaboravivši da je Milošu Jeftiću rekao da Jugoslaviju nije trebalo ni stvarati, izrekao i sledeću tvrdnju: „Drugi i veći deo problema bio je u našoj nepokornosti. Srbi nisu prihvatili razbijanje Jugoslavije, jer je Jugoslavija bila jedino rešenje koje je obezbeđivalo da se u jednoj državi nađu svi nadaleko rastureni delovi srpskog naroda (jer, jedini smo mi imali takve seobe; drugi su ostajali na mestu i trpeli tuđinsku vlast).“⁸¹

Mihailo Marković nije bio samo u svetu veoma poznat i ugledan praksisovac. Bio je takođe i član Srpske akademije nauka i umetnosti. Dugo, veoma dugo i, može se bez ironije reći, nedopustivo dugo čekao je da od dopisnog postane redovni član SANU. Učestvovao je aktivno u grupi akademika koji su inicirali i pisali nikada nedovršeni *Memorandum o aktuelnim društvenim pitanjima*. Može mu se verovati na reč kada kaže da prvobitna intencija *Memoranduma* nije bila srpski nacionalni program. Javni angažman u SANU ističe na prvom mestu svojih aktivnosti kao nacionalnog radnika: „Lično sam se u ovom poslu sâm okušao nekoliko puta. Napisao sam 1986. *Teze za Memorandum SANU...* Godine 1993. napisao sam *Teze o srpskom nacionalnom pitanju* kao uvodni referat za odbor

brana globalizaciji je nacionalna ideja. Nacionalne zajednice su po pravilu stare i stabilne, jer počivaju na zajednici jezika, istorijske tradicije, kulture, vrlo često i vere“ (Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 204). Nesumnjivo je da bi se od jednog autentičnog praksisovca mogla očekivati humanistička kritika procesa globalizacije, ali ne i odbacivanje tih procesa u ime „nacionalne ideje“. U svetu rasprostranjeni i poznati pokreti „alterglobalizacije“ svakako pokazuju da je takav kritički pristup moguć.

81 *Ibid.*, str. 179.

za nacionalna pitanja SANU (taj tekst je objavljen u istom, osmom tomu *Osporavanja i angažovanja*, str. 403–416). Najzad, 22. IV 1994, na Drugom kongresu srpskih intelektualaca, održao sam referat *Načela srpske nacionalne politike*.⁸²

Pisanje tog referata ima svoju predistoriju. Sredinom osamdesetih godina Marković se veoma intezivno, reklo bi se sa izvesnom strašću, angažovao u radu na *Memorandumu o aktuelnim društvenim pitanjima* SANU: naime, na pomenuti predlog akademika Ivana Maksimovića, usvojen na redovnoj skupštini SANU, Predsedništvo SANU 11. juna 1985. imenovalo je poseban Odbor za pripremu *Memoranduma o aktuelnim društvenim pitanjima*. U Odbor je imenovano šesnaest akademika, a za predsednika Odbora imenovan je Dušan Kanazir. Marković o svom angažmanu svedoči: „Već na prvoj sednici Odbora, 28. VI 1985, izabrana je radna grupa, čiji je predsednik bio Antonije Isaković, dok su se od sedam članova najviše angažovali Kosta Mihailović, Vasilije Krestić i ja.”⁸³ Desilo se, međutim, Marković kaže „zbog produžetka rada“ „da je neka od nepotpunih prethodnih verzija procurila do *Večernjih novosti* i bila napadnuta 24. IX 1986... Tadašnji predsednik Predsedništva Republike Srbije, Ivan Stambolić, lično je vodio akciju protiv SANU. To je bio jedan od najvećih političkih skandala u Srbiji. Neko od sumanutih glavara je smislio, a celokupna ideološka bratija iz ostalih republika je tvrdoglavo ponavljala, da je Memorandum SANU bio srpski nacionalni program i idejna osnova politike Slobodana Miloševića.“ U toj velikoj političkoj kampanji protiv SANU koja je u to vreme slavila stogodišnjicu, „Akademija zaslužuje svaku pohvalu zbog složnosti i odlučnosti kojom je branila ovaj dokument, iako ga još nije bila prihvatila“, kazuje Marković.⁸⁴

Izražavajući duh vremena, druge polovine osamdesetih godina dvadesetog veka, a verovatno i pod uticajem duhovne i političke atmosfere koja

82 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 194–195.

83 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 193.

84 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 160. Kada su tvorci Memoranduma počeli da gube svoj uticaj i u Akademiji i u društvu, Marković je posle više od jedne decenije na sledeći način izrazio svoje nezadovoljstvo: „Inače, moram reći da Akademija, nažalost, u ovom času nema jasan identitet. Ona je podeljena i polarizovana kao čitav naš narod. Prošle su njene zlatne godine kada je uspela da zaštititi svoj Memorandum i da ostane ujedinjena u odbrani vitalnih interesa srpskog naroda i opšteljudskih vrednosti – slobode i ravnopravnosti svih naših naroda i građana“ (Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 160). I dalje: „Mi se u načelu slažemo da Akademija ne treba da se opredeljuje po pitanjima dnevne, partijske politike, što ne znači da ne treba da se angažuje u odbrani nacionalnih interesa...“ (Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 161).

je vladala u SANU u vreme kada drži svoju pristupnu besedu, Marković polazi od stava da postoje vremena kad se čovek privremeno odriče velikog dela lične slobode u ime velikih projekata oslobođenja naroda ili klase kojoj pripada. Marković piše: „Da bi postigao maksimum mogućeg jedinstva zajednice, pojedinac se podređuje kolektivnoj potrebi, nadličnom cilju, stavlja svoju sudbinu u ruke velikih istorijskih vođa, pristaje da bude vođen – za dobro ili zlo.“⁸⁵ Na kraju se zapitao kakav je smisao filozofske rasprave o pojmu slobode „u nas, ovde i danas?“. Smatrao je da je jugoslovensko društvo na ivici bezdana i da se mora tragati za alternativom održavanju *status quo*. Puteve ka prevazilaženju tog stanja video je, prvo, u oslobađanju privrede od politike, afirmaciji tržišnih zakona, slabljenju autoriteta državnih institucija; drugo, jačanju države i posebno federalnih jedinica i, treće, u procesu demokratizacije političkog sistema i većem stepenu demokratske koordinacije u privredi i društvu kao celini. U razmatranju ta tri puta, primetio je: ako je osnovni princip „našeg društva“ afirmacija nacionalnog interesa, onda treba očuvati *status quo*. Smatra da to rešenje nije dobro jer je kriza sve dublja, jazovi između osam država i osam nacionalnih ekonomija sve veći, pa se može očekivati energičniji zahtev srpskog naroda za ravnopravnošću. Time jasno stavlja do znanja ono što će predstavljati suštinski stav nikad nedovršenog Memoranduma SANU – srpski narod je u neravnopravnom položaju u jugoslovenskoj zajednici. Ako je tržišna regulacija privrede osnovni princip, doći će do ponovnog uspostavljanja monopola politike nad privredom, povratak etatizmu. Preostaje treći put – političke demokratizacije i demokratske koordinacije koji je, istina, opšteprihvaćen, ali nedovoljno i deformisano realizovan.

U završnim akordima besede Marković se vraća kritičkom pristupu stanju jugoslovenskog društva: „Suštinska ograničenost našeg društva danas proističe iz nedostatka umne i odgovorne slobode. Građanska prava ličnosti se još uvek mogu kršiti, javni funkcioneri se samo fiktivno biraju, sudska vlast je zavisna od izvršne, sloboda reči, organizovanje i javno manifestovanje ograničeni su birokratskom samovoljom i zakonskim propisima koji omogućuju proganjanje kritičke misli. Radnici, iako navodno vladajuća klasa, nemaju legalno pravo samoorganizovanja i štrajka. Iako je zvanično proklamovano da je nauka sama sebi sudija, neprijatne naučne istine još uvek doživljavaju embargo na objavljivanje – bilo da je u pitanju

85 Mihailo Marković, *Izabrana dela*, knjiga 5, str. 219. Naravno, Marković, kao filozof i čovek velikog ličnog iskustva oprezno dodaje: „Ali, pre ili posle, svaki ovakav projekat kolektivnog oslobođenja mora se oceniti prema tome koliko je doprineo ličnoj slobodi svakog pojedinca“ (*ibid.*, str. 219).

analiza Studentskog pokreta iz 1968. ili obaveštenje o katastrofalnom zagađenju naše zemlje i hrane posle Černobilja. Neko je u ovom poslednjem slučaju uzeo sebi pravo da spreči objavljivanje informacija, prema tome i preuzimanje mera od kojih zavisi zdravlje stanovništva i zdravlje još nerođene dece. Dok je sve to moguće, društvo će produžiti da stagnira.“⁸⁶

Ako je ovaj kritički uvid u stanje bio poslednji akord „kritike svega postojećeg“ u inače bogatom opusu akademika Markovića, pristupna beseda u SANU tek je preludij za „energičniji zahtev srpskog naroda za ravnopravnošću“. Tom „zahtevu“ Marković je dao veliki doprinos i u svojim delima, ali i kao angažovani političar.⁸⁷ To je veoma vidljivo u radovima koji čine četvrti deo sedmog toma, *Etika i politika*, Markovićevih izabranih dela: „Jugoslovenska kriza i srpsko pitanje“, „Etnički sukobi u Hrvatskoj“, „Problem Kosova“, „Moralna pitanja patriotizma, rata i mira“ i naročito njegov referat na Drugom kongresu srpskih intelektualaca u Beogradu aprila 1994, pod naslovom „Načela srpske nacionalne politike“.

Marković je voleo da naglasi da koreni njegovog čvrstog levog opredeljenja potiču iz ranog detinjstva i da su nepromenjivi. Pred tim opredeljenjima moraju da ustuknu čak i dugotrajna prijateljstva. Kao da iz njegovog osnovnog stava progovara stara mudrost da su u politici samo interesi trajni, a prijateljstva prolazna. Smatrao je da se on ne menja nego njegovi prijatelji, a onda prijateljstva gasnu: „U okviru svoje konstantne leve orijentacije više se ne bavim nikakvim partijskim radom. Sva moja prijateljstva sa filozofima prakse polako su se topila. Duže se održavala ona sa Svetom Stojanovićem i Ljubom Tadićem, ali su i oni otišli udesno sa objašnjenjima koja mi nisu bila prihvatljiva (navodno da bi se afirmisala demokratija neophodno je vraćanje kapitalizmu).“⁸⁸

86 *Ibid.*, str. 227.

87 Analiza tog dela aktivnosti nekih praksisovaca nije predmet ovog rada. Tako je, na primer, aktivno učestvovao u kortešovanju za izbor Milana Martića za predsednika tzv. Republike Srpske Krajine, a protiv kandidata koji je imao veće izgleda u tim „izborima“ – Milana Babića. Takođe je otvoreno i javno podržao neuspeli puč konzervativnih neostaljinističkih snaga u Moskvi. Možda je vredno napomenuti da je taj zaokret, taj *salto mortale*, doneo drastičan pad ugleda akademika Markovića kako među kolegama u inostranstvu tako i u Srbiji. To razočaranje je razumljivo, jer je reč o najpoznatijem predstavniku praksis orijentacije iz Beograda u međunarodnim krugovima.

88 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 151. Da li je to baš tako kako se s lepršavom lakoćom izrazio Mihailo Marković, nije sasvim sigurno. Ko je kuda otišao, veliko je pitanje. O tome se dâ nešto naslutiti iz javnih izjava Markovića i Stojanovića o ličnom razlazu. Videti: Mihailo Marković „Svetlost kao mrak“, *Politika*, Beograd, 17. avgust 2006. godine i Svetozar Stojanović „Kada smo se konačno razišli“, *Politika*, Beograd, 7. septembar 2006, str. 12.

Ako su Stojanović⁸⁹ i Tadić „otišli udesno“, logično je postaviti pitanje kuda se uputio Mihailo Marković. Da li je ostao „jeretik na levlci“, kako je to voleo da kaže Ivan Supek, ili je smatrao da su njegovi prijatelji Tadić i Stojanović premalo „otišli udesno“? Da to pitanje nije sasvim neosnovano, niti samo retoričko, dovoljno je pročitati članak Dragana Jovanovića „Na radikalskim talasima“, objavljen u nedeljniku *NIN*, 23. decembra 1999. godine. Tu Jovanović beleži: „Profesor Mihailo Marković, beogradska perjanica praksisovaca, pitao je: Čemu, danas, pisanje o 'Praksisu'? A povod je baš njegovo novembarsko pojavljivanje na radikalskoj tribini o odnosima između Srbije i Crne Gore. Profesor Marković je, tada, između ostalog, nagovestio mogućnost podele Crne Gore; sever sa brdima pripao bi Srbiji, a jug sa morem Milu Đukanoviću i njegovima. Ideja nimalo praksisovska. Nju čak ni Šešelj ne bi javno izrekao. Ali, profesor jeste. Desnije od Šešelja! Za mnoge je njegovo približavanje krajnjoj desnici užasnije, tim pre što je ovaj profesor iz Kapetan-Mišinog zdanja, nekad, na Korčuli, sedeo sa Markuzeom, Sartrom, Fromom i Habermasom i razgovarao o duhovnim horizontima Evrope i sveta. A, danas!? Deli Crnu Goru, na Šešeljevoj tribini, a sve to prenose televizijski 'Radikalski talasi'. Ima li 'lepšeg' povoda za građanski rat?“⁹⁰

Marković je nastojao da pokaže da razlike u stavovima jednog dela beogradskih i većine zagrebačkih kolega okupljenih oko *Praxisa* proizlaze iz razlika u društvenom statusu: „*Mi smo dobili, možda, nešto u etičkom smislu, jer smo pokazali duh koji karakteriše nas u Srbiji* (istakao B. J.). Ja sam nedavno i pisao nešto o tom duhu – od Kosova, preko Prvog srpskog ustanka, do 1948. godine, odnosno o nastajanju tog duha odlučnog i vrlo upornog

89 Svetozar Stojanović je bio ličnost koja je u sebi nosila duboka demokratska uverenja. Po demokratskom maniru u ponašanju prema ljudima i težnji da eventualne sporove izgladi na miran način, bio je poznat u svom okruženju. Verovao je da u saradnji sa Dobricom Ćosićem može da doprinese mirnom rešavanju jugoslovenskih sukoba. Ta vera se pokazala potpuno iluzornom, pa su i neki njegovi politički naivni predlozi, kao što je predlog o održanju „crkveno-narodnih sabora“, velikom brzinom padali u zaborav. Kritičku analizu tih njegovih ideja objavio sam u radu „Demokratski deficiti političkih promena u Srbiji“ (Božidar Jakšić, *Mitarenje čudovišta*, Braničevo, Požarevac 2004, str. 11–28, posebno 17–20). Te primedbe ne bih ovde ponavljao. Izrečene su za njegovog života. Veoma je dobro znao, kao i ja, uostalom, da su naši pogledi na krizu i proces raspada Jugoslavije veoma različiti. Naši lični odnosi se ni na koji način nisu pogoršali, što je za balkanske prilike redak slučaj. Kao i mnogim drugim kolegama Stojanović mi je ostao u prijatnoj uspomeni, kao zanimljiv mislilac, duhovita ličnost i čovek koji, bez obzira na politiku kojoj se priklonio, nikome nije želeo zlo!

90 Dragan Jovanović, „Na radikalskim talasima“, objavljeno u nedeljniku *NIN*, 23. decembar 1999. godine. „To jeste tribina radikala, ali na njoj je od radikala učestvovao samo Šešelj. Na toj tribini bilo je, pre svega, dosta učesnika iz redova socijalista, poštenih i pametnih socijalista“, kaže Marković.

otpora. Uopšte, *mi, ovde u Srbiji, čvrsti smo u odbrani* (istakao B. J.).⁹¹ Markovićevo „mi“ ne odnosi se, naravno, na sve saradnike *Praxisa* iz Beograda. To Markovićevo „mi“ sjajno se uklapa u Krležine varijacije na temu o Srbima i Hrvatima kao dva naroda koja deli jedan jezik i mnoge druge njegove, duhovite i tačne, opaske o razlikama između Srba i Hrvata u *Književnoj republici* dvadesetih godina prošlog veka.⁹² Dakle, bitna razlika je u tome što Marković ističe „čvrstinu srpske odbrane“, a Gaji Petroviću i zagrebačkim kolegama koji su osnovali *Praxis* i Korčulansku ljetnu školu nije nijednog trenutka padalo na pamet da na bilo koji način podrže politiku Hrvatske demokratske zajednice i dr Franje Tuđmana. Zagrebačke kolege, kao i mnogi drugi građani bivše Jugoslavije, građani Beograda i Zagreba bili su vrlo „čvrsti u odbrani“ nekih drugih ljudskih vrednosti. Naravno, otklona je bilo i među zagrebačkim kolegama bliskih *Praxisu*. Bilo bi nepravedno samo Pejovića, Markovića i Tadića predstaviti u tom svetlu. Oni su, bar u filozofiji relevantna imena! Štaviše, nisu ni najdalje otišli.

Iako tvrdi da su se drugi menjali, a on ostajao uvek isti borbeni levičar,⁹³ Marković je ipak svestan da je njegov ugled i u svetu i na Balkanu, pa i u Srbiji opao. Ne bez rezignacije, u kojoj je prisutna i izvesna doza inata, primećuje: „Prisutan sam još uvek u Evropi i svetu.“⁹⁴ Naveo je dva primera. Prvi, kako su u prošlosti u američkoj štampi „pisali i o meni kao marksisti i disidentu“, a američki liberali se „grabili da pokažu da me poznaju“, a onda su te iste novine pisale da „kritikuje američku politiku“ i da je „srpski nacionalist“, a „ti isti liberali su se naglašeno distancirali“. Drugi primer je zanimljiviji. Učestvovao je 1989. na skupu posvećenom kanadskom socijalisti Mekfersonu s referatom „Svojina i demokratija“. Urednik izdanja Džo Karens imao je problem da njegov prilog tri-četiri godine kasnije objavi, jer su „ideje izložene u njemu u protivrečnosti sa činjenicom da sam potpredsednik vladajuće Socijalističke stranke i da vlast u Srbiji vrši etničko čišćenje,

91 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 50–51.

92 Časopis Miroslava Krleže, *Književna republika* (izlazio od 1923. do 1927) bio je najkvalitetniji levi časopis u međuratnoj Jugoslaviji. Posebno videti br. 2/1924. i Krležin tekst „Mister Vu-San-Pej zanima se za srpskohrvatsko pitanje“, 56–60.

93 Teško bi se po bilo kom kriterijumu u „borbene levičare“ mogla svrstati ličnost koja je nasuprot reformistima u Rusiji podržala i poželela uspeh staljinističkom puču, kao što je to, ne bez dosluha sa vlastima u Beogradu 1991, učinio Mihailo Marković. Taj Markovićeve čin je u knjizi *Nacionalistička internacionala* zabeležio teolog Pavle Rak: „Još za vreme avgustovskog puča u Moskvi, 1991, posle koga je na vlast došao Jeljcin, vlasti u Beogradu su učinile svoj izbor (tako se, na primer, Mihailo Marković prerano obradovao povratku na vlast staljinista).“ Videti: Pavle Rak, *Nacionalistička internacionala*, LIR BG, Biblioteka pisaca, Beograd 2002, str. 83.

94 Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 165.

ubija i muči nevine ljude i organizuje silovanje muslimanskih žena“.⁹⁵ Tekst je objavljen s Karensovom uredničkom beleškom i Markovićevim odgovorom. Pozivajuće se na Mekenzijevo svedočenje, Marković zaključuje: „oni koji upoređuju Srbiju i nacističku Nemačku, stideće se jednog dana kada se otkrije puna istina o svim složenim zbivanjima na Balkanu“. Likujući, Marković zaključuje: „Dobrom Džou Karensu će ostati da se večno kaje što su ga tako namagarčili mediji kojima je poverovao.“⁹⁶ Teret kajanja je prebacio na Karensa, ne ostavivši za sebe ni trunku.

Napokon, do koje mere mu je stalo da se javnosti predstavlja kao praksisovac *in continuo*, da kao praksisovac ostane zabeležen u pamćenju javnosti Srbije, koja se inače odlikuje onim što je Žan Kasu nazvao „kratko pamćenje“, pokazuje jedan njegov javni iskaz u kome je prevazišao sve što je do tada u tom pravcu činio. Naime, u intervjuu koji je dao za kulturni dodatak beogradskog dnevnog lista *Politika*, 27. juna 2009, tvrdio je da je kao pisac Programa Socijalističke partije Srbije taj program protkao praksisovskim idejama! Na pitanje novinara *Politike*: „Da li Vaš politički angažman u toku devedesetih godina ima veze sa 'Praksisom'?“, Marković je odgovorio: „Moje političko angažovanje tada jeste bilo u skladu sa idejama 'Praksisa', i rado bih polemisaio sa onima koji bi to želeli da ospore. Potrebne su, razume se, distinkcije. Najpre, moje političko angažovanje u toku devedesetih ima bar tri različita perioda. Godine 1990. prihvatio sam novu Socijalističku partiju Srbije i pristao da pišem za nju programske osnove. One su dopunjene 1992. godine. Može se lako dokazati da taj program potpuno počiva na humanističkim idejama Marksa i 'Praksisa'. Već 1992. godine više nisam potpredsednik SPS-a. Dolazi do postepenog otuđivanja, jer se od programa u sve većoj meri odstupa. Godine 1994. vodim javnu polemiku sa Mirom Marković i 1995. godine javno kritikujem Slobodana Miloševića. U novembru 1995. sam odstranjen sa svih funkcija u SPS-u.“⁹⁷

95 Uz prethodno izlaganje uporediti: Miloš Jeftić, *op. cit.*, str. 166.

96 *Ibid.*, str. 167.

97 Videti: Mihailo Marković, „Moj politički angažman povezan je sa idejama 'Praksisa'“, *Politika*, 27. jun 2009, Dodatak „Kultura, umjetnost, nauka“. Borisav Jović, osoba kojoj je Milošević dao prednost u odnosu na Mihaila Markovića, u traganju za ličnošću koja će ga zameniti na funkciji predsednika SPS, u knjizi *Od Gazimestana do Haga* (cit. prema: *Politika*, 16. jun 2009, str. 19, feljton) o tome je ostavio sledeće svedočanstvo: „Miloševićeva supruga je u jednom od napisa napala Socijalističku partiju Srbije, rekavši da to i nije socijalistička nego nacionalistička partija, da u njoj ima ljudi koji nisu za mirno rešenje jugoslovenske krize, drugim rečima da su ratni huškači, maltene politički kriminalci. To je bilo krajnje čudno, jer je predsednik te iste partije bio njen muž, Slobodan Milošević. Međutim, kad je na pomenute, iskonstruisane i neosnovane optužbe odgovorio

Mihailo Marković je u međunarodnim intelektualnim krugovima bio nesumnjivo najpoznatija ličnost iz beogradskog kruga praksisovaca. To je nesporna, neupitna činjenica. A u postpraksisovskom periodu koji traje više od tri decenije, takođe je nesporno da je izvršio nacionalistički, ili – ako je nekome draže i nacionalni i „socijalistički“ – *salto mortale*. Sliku bradate gomile koja se u centru Beograda dernja „Mi nećemo ništa novo nego carstvo Dušanovo“, kojom objašnjava svoj radikalni zaokret od prethodne praksisovske pozicije, zaokružio je u prilogu „Stvaranje jedinstvenog duhovnog prostora srpskog naroda“ za naučni skup *Srpski duhovni prostor*. U tom prilogu Marković srpski identitet povezuje s istorijskim iskustvom srpskog naroda, pa naglašava da Srbi imaju „vrlo razvijenu svest o veličini i sjaju Nemanjićke države...“, ali i „gorku svest o nestalnosti prijateljstava i savezništava, o unutrašnjoj ranjivosti zajedničke države i izdajstvu dojučerašnje braće“.⁹⁸ Dramatična istorija Srba bila je prirodna osnova za stvaranje mitova, među kojima Marković pominje mit o *Dušanovom carstvu*, tvrdi da je Pravoslavna crkva unosila duh mekoće, miroljubivosti i dobre volje među Srbe, da su „naše krsne slave, mobe, svadbe, sahrane, ispraćaji sinova u vojsku jedinstveni... događaji u svetu“. Kada se tome doda i autorov stav da „Srbe nesumnjivo karakteriše odsustvo osvetoljubivosti i agresivnosti prema nekim lošim susedima, koji su uvek imali određene teritorijalne pretenzije u odnosu na našu zemlju“,⁹⁹ kao i odbijanje ideje kolege, akademika Milorada Ekmečića, da se teško zabravljena vrata ksenofobije i autizma malko odškrinu i u Beogradu otvori još jedan univerzitet s nastavom na engleskom jeziku, krug je zatvoren.

Tako je Mihailo Marković došao na kraj puta, od stanovišta da je čovek biće prakse, slobodno, stvaralačko biće i načela „kritike svega postojećeg“ kao temeljnog stava praksisovske pozicije do statusa poznatog srpskog

Mihailo Marković, akademik i visoki funkcioner Socijalističke partije, reakcija je bila neočekivana – reagovao je upravo Milošević, stajući u zaštitu svoje supruge.

Poručio je po Milomiru Miniću, generalnom sekretaru SPS, da ja, kao potpredsednik Partije pozovem Mihaila Markovića i da mu kažem da prestane da se preko javnosti raspravlja s njegovom suprugom! To je značilo da se slaže sa onim što njegova supruga piše, da je za njega partija takva, nacionalistička.

Pozvao sam Mihaila Markovića i rekao mu da se s njim slažem, da je on u pravu i da ne razumem šta Milošević i njegova supruga rade.“ Tako je akademik Marković, po Miloševićevom adlatu Borisavu Joviću, tiho „otpisan“ iz SPS-a.

98 Mihailo Marković, „Stvaranje jedinstvenog duhovnog prostora srpskog naroda“, prilog za naučni skup *Srpski duhovni prostor*, Nova Evropa, Beograd (bez naznake godine izdanja), str. 4.

99 *Ibid.*, str. 5.

nacionalnog radnika i vehementne odbrane „vaskolikog srpstva“. Praksisovac, preobraćen u *nacionalnog radnika* i borca, filozof koji je veliki deo svog opusa pisao i objavio na engleskom jeziku, brine da se mladi Srbi „ne odrode od svog naroda“, pa njihovo suočavanje sa engleskim jezikom, kulturom i naukom odlaže pošto duhovno sazru kao Srbi. Time je krug zatvoren i nikakvi, do kraja života često ponavljani iskazi da je ostao praksisovac, ne mogu da prekriju razmere „preobraćenja“.

Marković nipošto nije jedini, mada je u međunarodnim krugovima bio najpoznatiji, predstavnik praksis grupe iz Beograda koji nije odolio zavodnim sirenama nacionalizma, koji je poslednje decenije dvadesetog veka sejavao smrt na Balkanu. U ranoj fazi *Praxisa* to je uradio profesor Danilo Pejović, a krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina i dvojica akademika SANU, Mihailo Marković i Ljubomir Tadić. Ta trojica, svakako relevantnih filozofa, nisu jedini koji su „obukli dresove nacionalnih reprezentacija“, ali su nesumnjivo najpoznatiji.

Zanimljivo je primetiti da je u promenjenim društvenim uslovima i Svetozar Stojanović naknadno primetio da su najveće slabosti praksis grupe nedovoljno razumevanje moderne ekonomije, jer niko od članova grupe nije bio ekonomista, ali i *nedostatak sluha za nacionalno pitanje*: „Ja ne govorim o kritičkom stavu prema nacionalizmu, nego govorim o razumevanju fenomena nacije, u stvari. A zašto? Pa zato što smo mi bili jugoslovenski orijentisani. Ja sam tek godinama kasnije slučajno saznao kojoj kulturno-etničkoj zajednici, znači nacionalnom poreklu pripadaju članovi praksis grupe u Zagrebu, pa sam tek tada saznao da su polovina njih Srbi iz Hrvatske. To je bilo van mog vidnog polja uopšte. Ovo možete smatrati jednom ličnom slabošću, ali ja govorim o kognitivnoj ili saznoj slabosti, jer hoću da kažem ovo: nepotpunim nerazumevanjem nacionalnog pitanja ili nacionalnih pitanja, ma šta to značilo – nacije, oživljavanja nacija, nacionalizma itd., mi smo u stvari sazajno potpuno nespremno dočekali početak raspada države.“¹⁰⁰

Ni Slovenci, ni Bošnjaci se u tom pravcu ne mogu smatrati „prikraćenim“. Dovoljno je, na primer, otvoriti stranice *Nove revije* i nekih drugih

100 Svetozar Stojanović, „Praxis nije samo filozofija: između marksizma, postmarksizma i neomarksizma“, neautorizovano predavanje, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011, str. 75–76. Izgleda da je i Stojanović podlagao opštem „duhu vremena“. Nejasno je, naime, zašto bi nacionalno poreklo/podrijetlo jednog Gaje Petrovića, Rudija Supeka, Milana Kangrge ili Predraga Vranickog na bilo koji način bilo relevantno za rezultate njihovih filozofskih nastojanja. U odgovoru na jedno pitanje Nenada Dakovića Stojanović je, ipak, svoj stav relativizirao: „Nije se Jugoslavija raspala zato što se filozofi nisu ozbiljno bavili nacionalnim pitanjem. Raspad Jugoslavije bio je založen u Ustavu 1974. godine“ (*ibid.*, str. 83).

časopisa, uključujući i časopise koji su izlazili u Beogradu i Zagrebu, pa ustanoviti da su neke ličnosti, kao što je, na primer, Dušan Pirjevec, pokazivale naklonost u tom pravcu. S Bošnjacima je stvar još preglednija. Neka se izuzme Muhamed Filipović o čijim stavovima je besmisleno raspravljati jer ih je menjao češće nego košulje. Istina, pokušavao se pa i uspevao nametnuti kao neki orijentir u savremenoj bošnjačkoj kulturi. Među Bošnjacima ipak ostaje Rasim Muminović, jedan od manje značajnih saradnika *Praxisa*, u jednom trenutku čak i član Savjeta *Praxisa*, koji će se tužnim pismom Gaji Petroviću odreći saradnje sa *Praxisom* i prikloniti politici Mikulićeve „komunističke“ nomenklature u Bosni i Hercegovini. Reč je o navodnom zaljubljeniku u filozofiju Ernsta Bloha, profesoru koji je predavao *marksističku antropologiju* na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu koji u svom prilogu „Srpska genocidnost i naša odgovornost“ za *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, 22. decembra 1992, piše da je „srpsko-crnogorski ološ nadmašio sva zla dosada u svijetu poznata“, da je reč o „srpsko-crnogorskim monstrumima zato što nemaju pretpostavki da budu priznati za ljude“, „da to nisu ni životinje ni ljudi“. ¹⁰¹ Srpsko-crnogorske pesničke veličine, pre svih, Njegoša, Ivu Andrića, ali i druge, Muminović optužuje da su izvorišta mržnje i nadahnuća za genocidno divljanje. Potaknuti Njegošem i Andrićem na klanje i ubijanje, Srbi su njihovi bolesni potomci: „srpsko-crnogorska mitomanija ima ulogu nagona ili navike koja je zahvatila sve oblike života tih naroda, zbog čega njihova specifična kolektivna ludost izmiče zahvatu znanosti i još pogubnije pripada političkoj manipulaciji evropskih i svetskih moralnih kreatura koje se prikrivaju frazama građanskoga rata ili 'zaraćenim stranama' i sl.“ ¹⁰² Naravno, među Muslimanima, po Muminoviću, nema zločinaca, oni nisu dali nikakva

101 Dr Rasim Muminović, „Srpska genocidnost i naša odgovornost“, *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, 22. decembra 1992. godine, Sarajevo, Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, 1994, str. 120–122. Videti i njegovu knjigu *Fenomenologija srpske genocidne svijesti*, MNVS (Biblioteka „Vehbija Hodžić“), Ankara 1995. godine. Ako je i shvatljiv Muminovićev revolt zbog aktualnih zločina koji su počinjeni nad bosanskim Muslimanima (Bošnjacima), pitanje je dokle ostrasćenost može da ide i ima li granice. Istini za volju Muminovićevi iskazi, satkani od mistično zakukuljeno-zamumuljenih jakih fraza koje je ponekad nemoguće prevesti na normalan jezik, ipak su više izraz primitivnog mentaliteta, nego ozbiljan javni angažman. Njegov pandan sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu daleko je jasniji i opasnije angažovani Aleksa Buha koji je glumio grofa Čana u Karadžićevim ministarstvima. Izgleda da je Vanja Sutlić bio u pravu: postoje dve vrste ljudske gluposti – ona koju je moguće prepričati i ona neprepričljiva. Dodao bih, obe su kao izraz javnog angažmana u vremenima zločina veoma opasne.

102 *Ibid.*, str. 124.

povoda za nasilje, pa je neophodno da Muslimani pomognu srpsko-crnogorskim krvolocima da osete šta rade: „Oni što čine zlo morali bi dočekati zlo, kako su to Hrvati pokazali Srbima u drugome svjetskom ratu.“¹⁰³ Izjednačivši Srbe i Crnogorce sa zločincima, Hrvate sa ustašama i njihovim zločinima, Muminović poziva svoj muslimanski narod (u to vreme još nije bio usvojen pojam „Bošnjaci“) da postane zločinački. Jednačenja u ništavilu na Balkanu ne znaju za granice!

103 *Ibid.*, str. 125.

Umesto epiloga

Andrija Krešić i Danko Grlić

Božidar Jakšić i Milan Kangrga

Bojana Zupan (unuka R. Supeka), Džuli Mostov,
Nebojša Popov, Božidar Jakšić i Rudi Supek

Božidar Jakšić, Andrija Krešić
i Nebojša Popov

Gašenje *Praxisa* i ukidanje Korčulanske ljetne škole

Časopis nije oblak koji se javi pa nestane.

Gajo Petrović

Ni Korčulanska ljetna škola (1963) ni časopis *Praxis* (1964), najavljeni na međunarodnom skupu „Čovjek danas“ u Dubrovniku 1963, nisu počeli s radom na osnovu odluke nekog foruma, državne ili samoupravne instance, nego kolegijalnim dogovorom jedne grupe entuzijasta koje su povezivali međusobno poštovanje, kolegijalna solidarnost, pa i lična prijateljstva. Već u načinu osnivanja sadržana je ideja slobodnog samosvesnog delovanja koje neće biti pod stalnom paskom bilo koje ustanove ili foruma, pa čak ni stručnog udruženja. Čak i u odnosu na Hrvatsko filozofsko društvo časopis je bio u osnovi nezavisna institucija, kao što je to pokazao prvi rani pokušaj njegovog pacifikovanja i disciplinovanja 1966. godine.¹ Istina, nije pokušaj pacifikacije 1966. propao samo zbog toga što je časopis bio nezavisan, nego je tu nezavisnost podržala i potvrdila većina članstva Društva.

A Škola, koja je i Korčuli i Jugoslaviji donosila svetsku slavu, počela je skromno kao izraz potrebe za „permanentnim obrazovanjem nastavnika filozofije i sociologije u srednjim školama“.² *Fama est* da je organizovana na

1 Rani spor sa Pejovićem ponukao je Gaju Petrovića da odlučno odbaci tutorstvo uprave Društva nad časopisom. „Sadašnji članovi redakcije i redakcijskog savjeta *Praxisa* nisu nikakvi 'rukovodioci' časopisa, a nisu ni samo njegovi inicijatori i organizatori. Oni su ti koji su časopisu dali njegovu orijentaciju i koji su tu orijentaciju, bila ona dobra ili loša, svojim radovima oživotvorili. Upravo zbog toga moguće je zabraniti ili ukinuti *Praxis*, ali nije moguće eliminirati iz *Praxisa* članove njegove redakcije i redakcijskog savjeta, a da to ipak ostane *Praxis*.“ Uporediti: Gajo Petrović, *Čemu Praxis*, *Praxis*, Zagreb 1972, str. 84–85.

2 Videti: Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001, str. 219.

Korčuli jer je jedan od njenih osnivača i (ne samo) predsednik, Rudi Supek, u Orebiću, preko puta grada Korčule, imao vikendicu koja je bila često sastajalište prijatelja i kolega. Čak i da je ta priča tačna, izbor je bio skoro savršen jer su se, uz mediteransko sunce, lepotu grada, mora i kopna, ali i dobra korčulanska vina, učesnici u ležernoj atmosferi mogli osećati potpuno slobodno.

Upravo su ideje slobodne kritičke misli, koje su od samog početka ugrađene u temelje i časopisa *Praxis* i Škole, veoma rano izazvale podozrenje partijskih moćnika i predstavnika državne vlasti.³ Tako je već u septembru 1965. XIX konferencija zagrebačke organizacije Saveza komunista optužila praksisovce da hoće moć, vlast, da stvaraju uslove za okupljanje opozicionih snaga u društvu.⁴ Može se slobodno tvrditi da su i *Praxis* i Korčulanska ljetna škola sve vreme postojanja bili pod „budnim okom“ partijskih vođa, pre svih Vladimira Bakarića, i političkih, policijskih i ideoloških partijskih naganjača, službenika, aktivista i arivista.

Idejnim, političkim i policijskim pritiscima partijskih šefova i aparatačika, često su se pridruživali i nacionalistički orijentisani intelektualci, posebno književnici i novinari kasnih šezdesetih i ranih sedamdesetih godina. Štaviše, pokazalo se da su isti ljudi, kao što su Šime Đodan i Marko Veselica, Vlatko Pavletić, *jurili* „praksisovske neprijatelje socijalizma“ u ime Saveza komunista, da bi nakon nestanka *Praxisa* nastavili svoj pohod protiv praksisovaca kao žestoki nacionalisti. Kada se sve te okolnosti imaju u vidu, veliko je čudo da *Praxis* i Škola nisu ranije bili onemogućeni, „ukinuti“, ali je još veće čudo da su se održali jednu deceniju. Nesumnjivu zaslugu za to

3 Gajo Petrović je zabeležio: „Časopis je toplo prihvaćen od marksista nedogmatske, anti-staljinističke orijentacije, a oštro kritiziran od predstavnika staljinizma u sovjetskoj filozofiji i drugdje. Dosta čudnovato, časopis je bio žestoko napadan i u Jugoslaviji, ne samo od antimarksista i staljinista, nego i od političara koji su i sami kritizirali staljinizam na svom vlastitom području. Pored mnogih manjih napada na *Praxis*, protiv njega su organizirane i dvije velike kampanje (1966. i 1968. godine). Međutim, časopis nije sagnuo glavu pred kritikom i uprkos svim teškoćama nastavio je da izlazi rukovodeći se istinskim rukovodećim principima.“ Videti: Gajo Petrović, *Čemu Praxis*, str. 201–202.

4 Učesnici konferencija u zaključcima naglašavaju da praksisovci ne veruju u sistem samoupravljanja i pozivaju na preispitivanje osnovnih principa socijalizma i marksističke nauke: „Odvajaju se od konkretne borbe za novo društvo, traže za sebe poseban položaj glavnih i jedinih arbitara društvenih kretanja. Stvoreni su objektivni uvjeti – bez obzira na ovakve ili onakve namjere pojedinaca – da se 'Praxis' pretvori u okosnicu političke grupe oko koje se okupljaju svi opozicioni nezadovoljni elementi u našem društvu“ (*Vjesnik*, 19. rujan 1965). Ni ocena Komisije za idejna pitanja Gradske konferencije Saveza komunista grada Zagreba u maju 1966. nije bila drukčija. Uporediti takođe stavove Gvide Saganića (1966), Hrvoja Lorkovića (1966) i Zlatka Markusa (1975) pisane u emigraciji u *Hrvatskoj reviji*, koje je priredio i ponovo objavio Nikica Mihaljević u časopisu *Matrice hrvatske, Hrvatska revija*, br. 1, god. VIII (2008), str. 109–134.

relativno dugo održanje *Praxisa* i Škole imaju Gajo Petrović i Rudi Supek, ali bi bilo veoma pogrešno istaći samo njihovu upornost, hrabrost, moralnu čvrstinu, ugled i dostojanstvo. Bez šire podrške članova redakcije i Upravnog odbora Škole, naročito članova internacionalnog Savjeta *Praxisa*, ali i mnogih drugih ličnosti od kojih neki nisu ni delili praksisovska uverenja, svi pokušaji odbrane javnog delovanja u jednom autoritarnom sistemu vlasti bili bi unapred osuđeni na propast.

Posmatran iz te perspektive, veoma je zanimljiv proces „ukidanja“, gašenja *Praxisa*, izveden po svim pravilima „samoupravne“ procedure „radnih ljudi i građana“. Naime, ako je *Praxis* na „samoupravno“ neortodoksan način pokrenut i ako je trajao na bazi kolegijalnog poverenja i podrške, nestao je iz javnosti u procesu „samoupravne“ manipulacije, koja je u bitnim crtama izražavala autoritarni karakter jugoslovenskog socijalističkog samoupravljanja.⁵

Milan Kangrga u jednom svom intervjuu datom Mati Bašiću 1996. i objavljenom u zagrebačkom *Nacionalu*, ovako opisuje taj proces: „*Praxisova* radikalna i oštra kritika jugoslavenskog staljinističkog sistema u cjelini morala je u jednom trenutku imati svoju granicu. Bili smo neprekidno prozivani i napadani kao 'neprijatelji samoupravnog socijalizma', pa je onda vrhuška odlučila da zabrani i jedno i drugo. A sa časopisom i *Korčulanskom ljetnom školom* postali smo u Europi i u svijetu prepopularni i suviše cijenjeni, da bi se to moglo dopadati birokratskoj vlasti. Bilo je samo pitanje načina, na koji se to ima provesti. Za časopis su naložili partijskim putem tiskari u Sisku da ne smije više štampati te 'neprijatelje', s time da se kaže kako sami radnici u tiskari ne žele više raditi na tom časopisu! Za Korčulansku je školu upotrebljena ista metoda: Općina Korčula ne želi više primati

5 U knjizi autobiografskih zapisa *Živeti protiv struje* Zagorka Golubović se osvrće i na „Zlatno doba 1960-tih“ i tu na prvo mesto stavlja *Praxis* i Korčulansku ljetnu školu: „Saradnja u časopisu 'Praxis' i učešće na Korčulanskoj ljetnoj školi otvorili su mi nove horizonte: druženje s kolegama iz Zagreba, Slovenije i drugih krajeva bivše Jugoslavije, upoznavanje s najpoznatijim svetskim imenima filozofije i društvenih nauka: Ernestom Blochom, Erichom Frommom, Lucijenom Goldmanom, Eugenom Finkom, Leszekom Kolakowskim, Agnes Heller, Karelom Kosikom, Jürgenom Habermasom i mnogim drugim. To je znatno uticalo na moje profesionalno sazrevanje. Zaista je Korčula bila oaza otvorenog društva usred Titovog autokratizma. Ali ta epizoda je trajala samo deset godina (do 1974), od kada nijedna štamparija više 'neće' da štampa 'Praxis', a Korčulanska opština otkazuje gostoprimstvo ljetnoj školi. Upravo način na koji su ugušene te dve institucije potvrđuje da su one bile strano telo u datom režimu, a ne njegova 'produžena ruka' (kako to ocenjuju neki mlađi kritičari). Režim ih je tolerisao do izvesne mere iz strateških razloga – da bi se pred svetom pokazao kao 'slobodno društvo', ali kada se počeo umnožavati krug kritički mislećih intelektualaca, vlast je vešto izmanipulisala njihovo ukidanje.“ Videti: Zagorka Golubović, *Živeti protiv struje*, Krug, Beograd 2001, str. 53–54.

te neprijatelje države i socijalizma. U privatnim razgovorima općinari su iskazivali svoje negodovanje takvom odlukom, jer je Škola svake godine privlačila mnogo turista nakon glavne sezone, kada se škola obično održavala. Ali, koga briga za turizam, birokracija radi svoje uprkos svemu: Neće ona propasti! Njoj je uvijek dobro.⁶

Praxis je štampan u štampariji „Joža Rožanković“ u Sisku. Posrednik između redakcije i štamparije bilo je zagrebačko preduzeće „Industrijski radnik“ u kojem su radili i neki simpatizeri *Praxisa*.⁷ Odnosi članova redakcije koji su brinuli o štampanju časopisa sa radnicima u Sisku bili su u celom periodu saradnje više nego korektni, srdačni. Znali su radnici, slovoslagачи, na primer, ne samo sadržaj nego i značaj *Praxisovih Dokumenta* o studentskom pokretu 1968, ali su svoj posao obavili veoma profesionalno, pa i sa izvesnim entuzijazmom.

Pre nego što bi se nešto šire reklo o „tehnologiji gašenja“ *Praxisa*, potrebno je naglasiti da je Korčulanska ljetna škola u svemu delila sudbinu časopisa. Prvo zasedanje s temom „Progres i kultura“ održano je 1963,⁸ ali je već 1966. zbog velikih pritisaka čiji je inicijator i organizator bio Vladimir Bakarić, zasedanje bilo otkazano, što je svakako bilo povezano i sa oduzimanjem nagrada „Božidar Adžija“ Gaji Petroviću i Milanu Kangrgi. Dve godine kasnije – posle invazije trupa Varšavskog pakta na Čehoslovačku 1968. – organizatori i ostali učesnici su, potreseni onim što se desilo, izražavali solidarnost sa kolegama i prijateljima iz Čehoslovačke. A upravnik

6 Milan Kangrga, *Izvan povijesnog događanja*, str. 238.

7 Direktor i ključna ličnost u malom izdavačkom preduzeću „Industrijski radnik“ bio je Stjepan Majdak Štef, rođak Milana Kangrga, čijim je posredstvom *Praxis* do poslednjeg broja štampan u Sisku. U *Švercerima vlastitog života* Kangrga u jednoj napomeni Majdaka pominje kao poštenog i hrabrog čoveka „koji je na svoj način pridonio tome da se *Praxis* nije ugasio kroz čitavih deset godina izlaženja, osiguran bar s te strane. Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001, str. 22 (u napomeni 8).

8 Milan Kangrga u *Švercerima vlastitog života* (str. 215–216) piše da je to datiranje „...posve krivo, čemu su nehotice pridonijeli i neki od osnivača“, jer pominje samo međunarodni simpozijum u Dubrovniku („Progres i kultura“) kao „generalnu probu za rad škole“. Te godine je u Dubrovniku održan značajan međunarodni skup „Čovjek danas“ na kome su najavljeni i *Praxis* i Škola. Organizator tog velikog međunarodnog skupa, održanog od 19. do 22. juna 1963. u Dubrovniku, Andrija Krešić, beleži: „Tu, na dubrovačkom sastanku, Rudi Supek je naročito govorio o inicijativi za Korčulansku ljetnu školu, a mislim da je i Gajo spominjao nešto u vezi sa inicijativom oko pokretanja *Praxisa*. To je bilo '63. godine. I, mislim da je vladalo pozitivno raspoloženje, naravno, za te obje inicijative, naročito za Supekovu... Tako je došlo i do spominjanja te dve inicijative koje su bile u stvari jedna inicijativa, što se tiče filozofiranja i položaja filozofije u našoj zemlji.“ Uporediti: Andrija Krešić, *Humanizam i kritičko mišljenje* (priredio Božidar Jakšić), Službeni glasnik i Res publica, Beograd 2010, str. 94–95.

bioskopske sale u zadružnom domu (kulture) „Liburna“, Nikša Lozica, očigledno ne na svoju ruku,⁹ dizao je 1969. godine svoj „snažni glas“ protiv neprijatelja socijalizma, misleći na učesnike, posebno studente koji su masovno dolazili na Korčulu i pratili zasedanja. Bili su to nagoveštaji da ni Škola neće dugo opstati, ma koliko da je doprinela razvoju turizma na Korčuli. I zaista, tema „Umjetnost u tehniciziranom svijetu“ 1974. bila je i poslednja u kratkoj istoriji Škole. Mehanizmi „samoupravne“ manipulacije pokazali su se efikasnim: glavni nalogodavci su ostali u senci, a lokalni lideri su proveli „direktivu“ i onemogućili dalji rad Škole. I oni koji su tu „direktivu“ entuzijastično proveli i oni koji su je nevoljno prihvatili postigli su isti rezultat – Škola je prestala da postoji. Tačka na „j“ je stavljena u ratnim zbivanjima devedesetih godina prošlog veka. Knjige koje su učesnici i organizatori Škole poklanjali Gradskoj čitaonici, izbačene su na rivu i uništavane.

Korčulanska ljetna škola¹⁰ bila je *topos* slobodnog, kritičkog i humanističkog dijaloga marksista i nemarksista u jednoj zemlji samoproklamovanog socijalizma kojoj je donela ogroman ugled i prestiž u svetu, pa i – zašto to ne reći – veliku besplatnu turističku propagandu Dalmacije i posebno Korčule. Da li su sloboda dijaloga, lepota krajolika (i prirodnog i ljudskom rukom stvorenog), mirisi mora pomešani sa mirisima borovine i vresa, modrozeleno boje mora, ukus ribe i vina stvarali među učesnicima dionizijski osećaj radosti i uljuljkivali ih u iluziji da ta lepota života može dugo da traje – ne zna se. Da li se nakon deset godina i ponekad i neodmerenih pohvala i izraza oduševljenja, „iza naših leđiju i bez našeg znanja spremala *definitivna zabrana* rada Škole“,¹¹ kako kaže Kangrga – ne može se sasvim pouzdano zaključiti. Naime, u oficijelnoj, pa i partijskoj štampi, kao što su, na primer, dnevni listovi *Politika* u Beogradu i *Vjesnik* u Zagrebu, ili *Komunist* koji je izlazio u svim republičkim centrima, bilo je, pored napada, više neutralnih prikaza, komentara, intervjuva o radu Korčulanske ljetne škole. Kangrga je i tu, u svom stilu, odlučan. Piše da je zasedanje „Umjetnost u tehniciranu svijetu“ 1974. „*bilo posljednje zasjedanje i rad Korčulanske ljetne škole*, jer je ona od strane staljinističke birokracije bila zabranjena. Ta zabrana je bila provedena (kao i u slučaju sa zabranom časopisa *Praxis* na isti način) direktivnom vođstvu grada Korčule da ne dopusti

9 Skarednost i prostakluk njegovog ponašanja nepristojno je i opisivati.

10 Za temeljno istraživanje istorijata Korčulanske ljetne škole neophodno je svakako konsultovati: *Osobni arhivski fond Rudija Supeka* (sredio i opisao Marijan Bosnar) u Hrvatskom državnom arhivu (Zagreb), kut. 18.

11 Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001, str. 242.

daljnji rad i okupljanje u njihovu gradu, što je to rukovodstvo vrlo nevoljko i s (ne javnim, dakako, nego internim i privatnim) negodovanjem moralo i provesti...¹² U istom odeljku svog dela Kangrga je zapisao precizniju opasku o „gašenju“ Škole: „I tako je to jedinstveno središte okupljanja najboljih filozofsko-socioloških glava u svijetu – kako se to pisalo o tome po inozemstvu – koje je podiglo ugled našoj zemlji (a posebno 'Zagrebačkoj filozofskoj školi', kako su nas nazivali vani) moralo prestati s radom za volju 'dobro i politički mudro' odmjerene ocjene naše 'socijalističke' birokracije, pod vođstvom 'velikog mislioca' Vladimira Bakarića, sve na veću slavu tog istog – 'socijalizma'“.¹³

Pokušaja da se *Praxis* u celosti ili delimično onemogućiti bilo je u procesu razbijanja neposredne kolegijalne saradnje filozofa i sociologa uspostavljanjem tzv. delegatskog sistema. Jugoslovensko udruženje za filozofiju je tako pretvoreno u Savez filozofskih društava Jugoslavije koji je automatski bio i „kolektivni član“ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije! Učesnici skupština tog „Saveza“ bile su „delegacije“ republičkih i pokrajinskih filozofskih društava. Tako je središte tog „Saveza“ moglo biti i u jugoslovenskim centrima gde nije bilo filozofskog života! U osnovi ovog postupka stajala su dva osnovna cilja: prvo, dovesti rad stručnih udruženja građana pod kontrolu partijskih, paradržavnih i policijskih organa, jer moraju poštovati uzuse i odluke organa SSRN; drugo, učiniti maksimalno moguće napore da se razbije ona mala, autentična i nekontrolisana intelektualna

12 *Ibid.*, str. 222. Paljenje marksističkih i drugih knjiga u ratu devedesetih godina, poklonjenih jednoj već tradicionalnoj ustanovi kulture grada – Gradskoj čitaonici u Korčuli, svedočanstvo je da Kangrga možda nije u pravu. Bilo je i onih kojima je izražavanje nacionalnog ponosa paljenjem knjiga bilo značajnije od štete koju je korčulanski turizam pretrpeo „gašenjem“ Škole! Zanimljivo je svedočanstvo Nebojše Popova iz septembra 2002: „Prekjuče nam je doneo svoju tek izašlu autobiografsku knjigu (*Put i stranputica*) Dušan Kalodera, nekadašnji gradonačelnik Korčule, i ja sam je odmah prelistao i kažem mu da koliko vidim u knjizi nema ni govora o Korčulanskoj školi. A on mi je na to rekao: 'Pa, uzgred ja to pominjem'. (Kada sam je pročitao, bio sam iznenađen da na 700 stranica uopšte nema ni pomena o Korčulanskoj letnjoj školi, a vajka se da se život Korčule sveo na 'život jedne selendre')“ (*Sloboda i nasilje*, str. 142). Naravno, među lokalnim rukovodiocima bilo je i onih koji su iskreno žalili ukidanje Škole, ali je nesumnjivo da su u većini bili oni koji su zdušno provodili direktive Centralnog komiteta. O tome Ivo Kuvačić svedoči na posredan način: „Nakon zatvaranja Ljetne škole u Korčuli, do čega je došlo ne voljom lokalnih vlasti, kako su izvijestili mediji, već po direktivi Centralnog komiteta partije, jedno smo vrijeme nastavili s radom u Komiži na otoku Visu. I tamo, kao i ranije na Korčuli, naišli smo na ljude koji su nas rado primili. No, pritisak iz Zagreba da nam se otkaže gostoprimstvo bio je tako jak da smo se u Komiži sastajali vrlo kratko, samo nekoliko godina“ (*Sjećanja*, str. 73–74).

13 Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001, str. 237.

zajednica filozofa i sociologa okupljena oko *Praxisa*.¹⁴ O tim pokušajima ubedljivo svedočanstvo se može naći u jednom od poslednjih brojeva *Praxisa*, u rubrici „Kronika“.¹⁵

Do „gašenja“ *Praxisa* došlo je u toku štampanja broja 6 za 1974. godinu. Neprijatno iznenađenje sigurno nisu inicirali samoupravljači štamparije. Redakcija je, naime, 25. februara 1975. poslala štampariji u Sisku pismo sledeće sadržine: „U prilogu ovom pismu šaljemo Vam super reviziju broja 6 za 1974. godinu. Molimo Vas da najhitnije ispravite ovih nekoliko manjih omaški te da što prije završite štampanje ovog broja.“¹⁶ Da se nešto neobično događa, redakciji je postalo jasno nakon obavesti „Industrijskog radnika“ da štamparija u Sisku traži od redakcije da potvrdi želju da dovrši štampanje broja 6 za 1974. godinu. Nije potrebno puno domišljatosti da se zaključi da su i rukovodioci štamparije u Sisku bili podvrgnuti pritisku¹⁷ i da su mogli pretpostavili da je i redakcija *Praxisa* takođe bila izložena

-
- 14 Bio sam u to vreme svedok jednog farsičnog pokušaja. Sociolozi su, uz ogromnu podršku Rudija Supeka, odbijali da rasure Jugoslovensko udruženje za sociologiju i pretvore ga u „Savez“ pod kontrolom SSRN. Zatekao sam se u Supekovoj kući kada je došao akademik Hajredin Hodža da ubeđuje domaćina u prednosti „Saveza“! Supek je to slušao s ironičnim smeškom i polušaljivo odbijao. Onda je Hajredin Hodža „potegnulo“ svoj glavni argument: „Znate, mislim da ćemo se nas dvojica kao akademici, na ravnopravnom nivou dva akademika jednostavno dogovoriti.“ Onda je Supek s ironičnim smeškom na licu odgovorio: „Znate, družo Hodža, mi se ne možemo dogovoriti na ravnopravnom nivou. Ja nisam akademik!“ Nesretni čovek očigledno nije ništa znao o ličnostima u struci koju je trebalo javno da zastupa ili je, takođe neobavešten, zamenio Rudija s bratom Ivanom Supekom! Hrvatsko filozofsko društvo se takođe, na vanrednoj skupštini u jesen 1977, čvrsto oduprlo istoj inicijativi SSRNJ koju je predsednik Društva Vanja Sutlić prihvatio. Sutlić je toj skupštini podneo pismenu ostavku bez obrazloženja, ali se na samoj skupštini nije pojavio.
- 15 „Neistine u izvještaju Dr. Gaje Petrovića“ koje su potpisali Božidar Debenjak, France Jerman, Valentin Kalan i Vojan Rus i „Priateljsko pismo Vojanu Rusu“ Gaje Petrovića. Uporediti: *Praxis*, br. 1–2/1974, str. 243–253.
- 16 Fotokopiju ovog i drugih pisama i dopisa koji su ovde citirani Ante Lešaja i ja smo dobili zahvaljujući ljubaznosti Asje Petrović, supruge Gaje Petrovića, koja čuva originale. Uz izraze iskrene zahvalnosti Asji Petrović što je omogućila rekonstrukciju procesa „gašenja“ *Praxisa*, ovde je vredno napomenuti da bi bilo veoma važno da celokupna „arhiva“ Gaje Petrovića bude temeljno obrađena i sačuvana za buduće istraživače.
- 17 „Opreš ruke i ideš dalje, pa nije važno što nam je direktor sisačke tiskare pokazao *pismenu zabranu* (što nije bilo uobičajeno od strane Partije, jer su ovakve stvari 'odrađivane' samo usmeno!), pri čemu direktoru nije bilo samo neugodno, nego je žalio za desetogodišnjom suradnjom i zaradom tiskanjem časopisa. Ujedno se razvilo i lijepo prijateljstvo između praksisovaca i radnika u tiskari. A rastanak je bio zaista dirljiv, pa smo s dečkima iz tiskare to – zalili vinom. *Sic transit gloria mundi*, pogotovu na ovim našim zaostalim prostorima, gdje sve što imalo miriši na dobro biva zatrto u temelju“ (Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001, str. 248).

istom pritisku i iz istih izvora. Oni politički moćnici koji su te pritiske organizovali u jednom su se, međutim, prevarili: njihov pritisak na rukovodioce štamparije u Sisku mogao je biti efikasan i dati željeni rezultat, ali nisu mogli biti efikasni i delotvorni kada je u pitanju *Praxis*. Redakcija je uz permanentnu podršku članova saveta i saradnika imala bogata iskustva sa svakodnevnim pritiscima različite vrste kojima se redovno suprotstavljala. Časopis je bio otporan na pritiske i onima koji su organizovali „samoupravno gašenje“ *Praxisa* moglo je biti unapred jasno da se redakcija neće odreći časopisa ni pod kojim uslovima. Partijski i državni moćnici su ostali u sjeni, po sistemu slanja „svilenog gajtana“, a nesretnim ljudima u Grafičko-izdavačkom preduzeću „Joža Rožanković“ pripala je nezahvalna dužnost da besprizivnu presudu saopšte pismom od 13. marta 1975. „Industrijskom radniku“, a ne direktno redakciji *Praxisa*, zavedenom pod brojem FK/RČ 90/75: „Ovime Vas obaviještavamo da je politički aktiv i organi upravljanja OUR-a donio odluku da se u buduće ne vrši usluga štampanja časopisa 'Praxis'. Drugarski Vas pozdravljamo!“ Pismo je potpisao direktor Kalapoš Franjo, dipl. oec. Očigledno da poruke koje skrivaju tragove ne mogu da „prođu“ kod Gaje Petrovića, pa se igrom slučaja, u ime redakcije, Gajo Petrović istog dana obratio pismom štampariji „Joža Rožanković“: „Preko poduzeća 'Industrijski radnik' dobili smo vašu poruku prema kojoj, ako smo je točno shvatili, tražite da još jednom pismeno potvrdimo našu želju da dovršite štampanje broja 6/1974. Želju da što prije završite štampanje navedenog broja jasno smo izrazili u našem popratnom dopisu uz superreviziju, no kako ne bi bilo nikakvih nejasnoća, ovim tu želju još jednom potvrđujemo.“ Ovim pismom direktor Kalapoš i oni koji su mu naredivali bio je isteran „na čistinu“, pa se 19. marta 1975. godine direktno obratio redakciji *Praxisa* dopisom FK/RČ 102/75: „Našim dopisom br. 90/75 od 13. III 1975. godine, kao i ranijim osobnim kontaktiranjem sa predstavnicima 'Industrijski radnik' Zagreb, upoznali smo 'Industrijski radnik' da je politički aktiv naše OUR-a i organi upravljanja donio odluku da se ne vrši usluga štampanja časopisa 'Praxis'. Shodno tim odlukama, izvršili smo povrat materijala 'Industrijskom radniku' Zagreb.“ Dopis ima i uredan završetak „Drugarski Vas pozdravljamo!“ Redakcija i Gajo Petrović se više nisu obraćali štampariji „Joža Rožanković“, ali je Petrović koncipirao pismo koje je Gvozden Flego, sekretar redakcije, uputio „Industrijskom radniku“ u kojem redakcija obaveštava preduzeće „Industrijski radnik“ da je duboko povređena jednostranom odlukom „Jože Rožankovića“ da odbija dalje štampanje *Praxisa* jer takvu odluku nakon decenije saradnje nije očekivala. Odluku prima „do znanja“, a bilo kakve finansijske zahteve

„Rožankovića“ smatra bespredmetnim jer naručene usluge štampanja broja 6/1974 nisu ni izvršene.¹⁸

Da su se oni koji su „u mraku davili“ *Praxis*, po istočnjačkom sistemu „svilenog gajtana“ uvijenog u samoupravnu retoriku, umišljali da će redakcija i Gajo Petrović podleći pritisku i izvršiti samoukidanje, neku vrsti *hara-kirija*, duboko prevarili, pokazuje pismo koje je Gajo Petrović, u ime redakcije, uputio novinskoj agenciji „Tanjug“ u Zagrebu 21. februara 1975. godine. Bilo je to, dakle, skoro mesec dana pre „odluke“ političkog aktiva i upravljača „Jože Rožankovića“ da ne štampa *Praxis*. To pismo vredi navesti u celini, s obzirom na neke naknadne insinucije da bi se Gajo Petrović, iz ovih ili onih razloga, mogao nagoditi sa moćnicima:¹⁹

„Novinska agencija 'Tanjug'
Zagreb, Trg M. Marulića 16

U 'Borbi' od 21 II 1975. objavljena je vaša vijest pod naslovom 'PRAXIS' PRESTAO IZLAZITI. U naslovu izrečena tvrdnja nije istinita, a cijeli tekst vijesti pun je dezinformacija. Tako napose nije istinito da je 'Praxis' već prestao izlaziti, i to zato što 'prema ocjeni same redakcije više nema uvjeta da nastavi svoju prvobitno zamišljenu misiju'. Istina je, naprotiv, da se na posljednjem sastanku redakcije (na kojem nije donijeta nikakva definitivna odluka) raspravljalo o mogućnostima daljeg izlaženja časopisa s obzirom na sadašnje represivne mjere protiv časopisa i njegovih suradnika, a napose s obzirom na saopćenu nam prijetnju da nijedna štamparija u Jugoslaviji više neće štampati ni jedan broj 'Praxisa', pa čak ni već pripremljeni broj 6/1974. u kojem je (pored kratke

18 Videti pismo *Praxisa* „Industrijskom radniku“, br. 11/75, od 20. ožujka 1975.

19 Jednu od tih insinucija je u više navrata lansirao akademik Mihailo Marković. Ovde će biti navedena ona iz razgovora sa Milošem Jeftićem, novinarom Radio Beograda, juna 1989, gde sledeći način opisuje razlike u primeni administrativnih mera i okolnosti pod kojima je *Praxis* ugašen: „Zašto je do ovih administrativnih mera, odnosno našeg suspendovanja iz nastave došlo samo u Beogradu, a ne i u Zagrebu, gde su, zapravo, bili glavni urednik *Praksisa* i direktor *Korčulanske škole*? Mislim da postoje dva razloga. Jedan od njih je što smo mi bili mnogo uporniji i odlučniji. Naše zagrebačke kolege, koje su videle koliko je jak pritisak, odlučile su da budu *pametne, realne* i da popuste. Obustavili su dalje izlaženje *Praksisa* i dalje održavanje *Korčulanske škole* čim ih je *Grafički zavod*, u kome su štampali *Praksis*, obavestio da su radnici odlučili da dalje *Praksis* ne štampaju i čim su dobili pismo sa Korčule, u kojem jedan funkcioner kaže da nismo više dobrodošli na Korčulu. Mi smo tada smatrali da treba probati sa nekom drugom štamparijom. Mislili smo da će, ako kolektiv *Grafičkog zavoda* neće da štampa časopis, neki drugi kolektiv to hteti, svejedno u kojoj republici. Dakle, mi bismo svakako produžili da izdajemo *Praksis*, a i našli bismo drugo mesto, umesto Korčule, gde bismo održavali tu školu.“

uvodne bilješke redakcije) trebala izaći samo bibliografija 'Praxisovih' izdanja u razdoblju 1964–1974.

Molimo vas da ovaj ispravak pošaljete svim redakcijama kojima ste poslali i spomenutu vijest s dezinformacijama.

U Zagrebu, 21. II 1975

Za redakciju 'Praxis'
Gajo Petrović“

O tim danima kada je proces „ukidanja“, „gašenja“ *Praxisa* bio u punom jeku, Milan Kangrga je u jednom razgovoru, vođenom 2002, na Korčuli u domu Ante Lešaje ostavio potresno svedočanstvo: „Zna se da je to bila manipulacija i izmišljotina, da radnici neće da štampaju neprijateljski časopis. S tim ljudima imali smo prvoklasne ljudske odnose – sa direktorom Đukom Požegom i radnicima. I prije zabrane časopisa, kada smo vidjeli da se približava kraj časopisa, priredili smo svojim minimalnim sredstvima skromnu zakusku u znak rastanka sa tim radnicima. Ono što je u svemu bilo najružnije, to je bila uloga *Vjesnika*, koji je bio bastion najcrnje dogmatske reakcionarne pozicije. On je bio organ vlasti i Partije. U *Vjesniku* su se ređali urednici, jedan gori od drugoga. Tako da je to bila mučnina. I kada je došlo do zabrane *Praxisa*, *Vjesnik* je napisao, i to u naslovu: 'Sami urednici časopisa *Praxis* odlučili su likvidirati *Praxis* uvidjevši svoju neprijateljsku djelatnost'. To je izazvalo zabunu među ljudima, telefoni su stalno zvonili i ljudi su me pitali što se događa i zašto smo odlučili da likvidiramo časopis?! Iako je mučno, ljudi su umrli, ali moram da kažem da su dva člana redakcije koji su bili članovi Partije – Vranicki i Cvjetičanin – stalno bili pozivani u Komitet i nagovarani da prihvate ono što je *Vjesnik* kasnije objavio, odnosno da je redakcija sama odlučila da časopis prestane da izlazi. To je bilo rečeno na jednom sastanku redakcije. Planuo sam rekavši da je glupost da mi sami ugasimo časopis. Takav zaključak nikada nije bio donesen, ali je iz tog kruga ljudi koji su nagovarani mogao proizaći *Vjesnikov* zaključak da smo mi sami donijeli takvu odluku. Sjećam se da sam na posljednjem sastanku u redakciji čak briznuo u plač, jer sam vidio da jedan desetogodišnji posao odlazi k vragu na jedan odvratna način.“²⁰

20 Uporediti: *Sloboda i nasilje, Razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi* (priredio Nebojša Popov), Republika, Beograd 2003, str. 96. Istini za volju, naslov u *Vjesniku* je glasio drukčije (*Praxis* prestao izlaziti), ali je iz sadržaja proizlazilo ono o čemu je Kangrga govorio. Na drugom mestu, u *Švercerima vlastitog života*, Kangrga piše: „Nakon deset godina slaganja i štampanja časopisa grafički radnici meteuri i strojoslagari u sisačkoj tiskari 'Joža Rožanković' – 'oštro su se oduprijeli i odbili' slagati i tiskati taj 'neprijateljski i antisocijalistički časopis' (kao što se moglo pročitati u novinama), tako da

Da su se organizatori kampanje za ukidanje *Praxisa* ipak pribojavali većeg međunarodnog skandala, dokaz je sadržaj broja 6/1974, koji je štamparija navodno odbila da štampa. Bibliografija *Praxisovih* izdanja sigurno nije štivo koje bi moglo biti podvedeno pod bilo koji član Krivičnog zakona! Ako nije bio trajno zabranjen nijedan broj *Praxisa*, nijedan članak, ne bi bilo nikakve osnove da se zabrani bibliografsko nabranje pojedinih naslova. Da je taj broj sadržavao neke provokativne članke koji bi, prema mišljenju političkih moćnika i njihovih adlatusa, a prema predlogu odgovarajućeg tužilaštva, mogli biti sudski zabranjeni, predstavljalo bi to još jedan skandal oko *Praxisa* sa nesagledivim posledicama. Ovako, obustavimo štampanje, najmanje ćemo štete pretrpeti! A o štetama za naučni, filozofski i kulturni život zemlje, o ugledu koji *Praxis* i Škola donose zemlji u svetu, ionako ne vodimo računa! Imamo mi svoj Cavtat koji ćemo, istina debelo plaćati, imamo gomilu časopisa, od *Enciklopedije moderne* do *Socijalizma*, *Socijalizma u svetu*, pa i neke publikacije na stranim jezicima koje, istina, nikoga ne zanimaju, ali „politički ispravno“ pokrivaju ono područje koje je s *Praxisom* ostalo izvan naše kontrole.

Suočena s pretnjama da će štampanje časopisa biti onemogućeno bilo gde u Jugoslaviji, redakcija se kratkom anketom obratila saradnicima, članovima saveta i svim pretplatnicima sa pet pitanja:

- „1. da se časopis obustavi
2. da časopis nastavi izlaženje u dosadašnjem opsegu (6 brojeva godišnje po 140–160 strana) uz znatno povećanu pretplatnu cijenu (100–120 dinara godišnje)
3. da časopis nastavi izlaženje u znatno smanjenom opsegu (godišnje 4 broja po 100–120 strana) uz nešto povećanu pretplatnu cijenu (100–120 dinara godišnje)
4. da se časopis pretvori u polugodišnjak ili godišnjak (ukupno oko 300 strana) uz dosadašnju pretplatnu cijenu (72 dinara godišnje)
5. ništa od navedenog, nego...“²¹

su zapravo *sami radnici* obustavili mogućnost izlaženja *Praxisa*! Naravno da je svima koji su to pročitali bilo jasno, o čemu je riječ, ali koga to briga! No, to ipak nije bilo dovoljno, jer možda će netko u to ipak posumnjati. Zato je uvijek na usluzi – kad je trebalo napraviti kakvu psinu – *Vjesnik dopunio* tu vijest o 'radničkom odbijanju štampanja *Praxisa*' novom viješću, kako su *sami urednici* časopisa *Praxis* uvidjeli 'pravi karakter svoje neprijateljske djelatnosti i sumnjive rabote', i donijeli odluku o obustavljanju daljeg izlaženja *Praxisa*! Tako je *prava vjesnikovska informacija*, kao i uvijek, bila kompletirana, a Partija i vlast zadovoljne“ (Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, str. 248).

21 Faksimil objavljen u: *Sloboda i nasilje*, str. 166. Na istoj stranici objavljen je i faksimil odgovora Koče Popovića: „Mislim da je najbolje, jer bi trebalo da je najrealnije, rešenje

Odgovori su ogromnom većinom bili za nastavak nastojanja da časopis i dalje izlazi. Tako je redakcija na nekoliko narednih skupština Hrvatskog filozofskog društva redovno podnosila izveštaje o svojim nastojanjima, dok rat i smrt nisu i tu praksu prekinule, a novopečeni nacionalni moćnici u filozofiji počeli sa *Praxisom* postupati kao „s mrtvim psom“.²²

Redakcija časopisa se cirkularnim, prijateljski intoniranim, pismom od 24. marta 1975, obratila svim domaćim i inostranim čitaocima i pretplatnicima *Praxisa* kojim ih obaveštava da je dalje publikovanje jugoslovenskog izdanja *Praxisa* postalo nemoguće, jer su poteškoće s kojima je časopis bio konfrontiran narasle naročito u 1974. godini kada mu je odbijena svaka finansijska podrška, a štamparija u kojoj je jugoslovensko izdanje *Praxisa* štampano od prvog broja pismeno obavestila da su politički aktivisti i uprava tela organizacije udruženog rada doneli odluku da prekinu štampanje *Praxisa*. U momentu kada posle deset godina prestaje da izlazi redakcija odbija da analizira i vrednuje rad i iskustva *Praxisa*, jer tu analizu ne bi mogla objaviti, pa procenu svojih aktivnosti ostavlja budućnosti. I u tom, čak i emotivno teškom momentu, Redakcija ostaje dosledna samoj sebi: „Ponovo želimo istaći da su članovi redakcije 'Praxis' u svom djelovanju stajali i stoje na principima kritičkog i otvorenog marksizma i humanističkog i samoupravnog socijalizma što su ih u prvom broju časopisa jasno proklamirali a u toku deset godina izlaženja nastojali dosljedno braniti i razvijati.“²³

Možda je ovde uputno navesti i mišljenje jednog od ključnih učesnika i svedoka tih zbivanja, Milana Kangrge: „O onome što se u vezi sa zabranom izlaženja časopisa u međuvremenu događalo, a naročito pri donošenju te

br. 3. Koča Popović: „O toj anketi je Nebojša Popov ostavio zanimljivo svedočanstvo: „Obilna ali nesređena dokumentacija Časopisa i Škole nudi izvesna saznanja, ali ona nisu sistematizovana ili podrobnije analizirana. U tom pogledu posebno je interesantna anketa koju je Redakcija *Praxisa* sproveda 1974. godine među nekoliko hiljada pretplatnika... Koliko sam mogao da vidim iz pregledane dokumentacije, niko nije 'glasao' za gašenje Časopisa, većina je podržavala njegovo dalje izlaženje. Ali Časopis više nije izlazio.“ Videti: *Sloboda i nasilje* (priredio Nebojša Popov), str. 111.

22 Tu posebno treba pomenuti dvojicu, Juru Zovka i Josipa Talangu. Možda im treba dodati i, istina privremene, Ivana Kordića ili Mislava Kukoča, da nacionalistička „sveta družba“ bude kompletirana. A možda nije pravedno pominjati samo ova imena. Lista bi bila daleko duža.

23 Ovde navodimo i redakcijski (očigledno, tekst koji je sastavio i preveo Gajo Petrović) prevod na engleski: „Once again we wish to stress that the members of the editorial board of *Praxis* have always held and still continue to hold to the principles of critical and open Marxism and humanistic and self-manning socialism. These principles they clearly proclaimed in the first issue of the journal and consistently defended and tried to develop during the ten years of the journal's publication.“

odluke od strane partijsko-državnih organa te 1974. godine, gotovo je ružno govoriti! Bilo je tu prije svega na djelu toliko dezinformacija, podvala, falsificiranja, gadosti, niskosti i podlosti, da to nije i ne bi mogao podnijeti ni 'jaki želudac', pa je sve to – a naročito u medijima koji su likovali na neopodnohodnom čelu sa *Vjesnikom* kao pravim novinarskim šljama – bila 'prava staljinističko-nacionalistička rapsodija' do neukusa i mentalnog rasapa.²⁴ Bilo je tu, kako kaže Kangrga „podcikivanja od sreće“ što je *Praxis*, kao „strano tijelo hrvatskom biću“ otpisan, a takozvana hrvatska inteligencija je „spavala po običaju dubokim hrvatskim 'intelektualnim snom'“ i odobravalala *paljenje* i bacanje u kontejnere za smeće „nepodobnih knjiga“.²⁵

Možda je ovde, pre izvođenja bilo kakvih zaključaka, uputno dodati još jedno Kangrgino naknadno zapažanje iz 1989. o tome da su *Praxis* i Korčulanska ljetna škola bili zabranjeni „...zato što su bili *najradikalniji i najtemeljniji kritičari birokratske kontrarevolucije*, koja je nastupala pod ideologijskom firmom socijalizma...“²⁶ Ovaj Kangrgin stav potvrđuju i lična iskustva Ive Kuvačića i Nebojše Popova, ali i nekih drugih praksisovaca. Naime, Kuvačić svedoči o njihovoj otvorenoj oštroj polemici sa vlastodršcima, konkretno sa Dušanom Dragosavcem, u to vreme sekretarom CK SKH.²⁷

24 Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, str. 246.

25 Upaređiti: *ibid.*, str. 246–248.

26 Milan Kangrga, *Izvan povijesnog događanja*, dokumenti jednog vremena, Feral Tribune, Split 1997, str. 107. Štaviše, Kangrga na Marksovom tragu obrće uobičajeno shvatanje filozofije i istorije društva: „*praxis-filozofija je misaona anticipacija jugoslavenske historije*, tj. svih njezinih naroda, ona je *nadomjestak* za faktički povijesni deficit u realitetu, pa ovdje historija kaska za filozofijom gotovo dva puna stoljeća, ako ne i mnogo više! Stoga bi se prije trebalo govoriti o marginaliziranju postojećeg stanja u odnosu na ovaj naš filozofijski nivo, a ne obratno. Naša filozofija govori s najviših vrhunaca europske misli i historije, a realnost nam je sada negdje ispod, tj. prije događaja (francuske) građanske revolucije 1789. Ili, kako bi to rekao Marx, ta filozofija *pretječe* to realno kretanje najmanje za oko dvjesto godina, mjereno europskim vremenom. Dakle, prava realnost te filozofije tek ima da dođe. Naravno: ako ikad!“ (*ibid.*, str. 107). A praksisovska misao nije niti može biti učutkana, primećuje na istom mestu Kangrga.

27 Ivo Kuvačić, *Sjećanja*, str. 78–79. Tu Kuvačić svedoči da je tadašnji sekretar CK SKH, Dušan Dragosavac napao njega i Nebojšu Popova na sednici Fakultetskog veća Filozofskog fakulteta u Zagrebu, da je pažljivo saslušan, ali ne i podržan i da je svoj napad sutradan objavio u *Vjesniku*, u kojem se nedelju dana kasnije pojavio i Kuvačićev odgovor. A *Praxis* je objavio odgovor Nebojše Popova Dušanu Dragosavcu pod naslovom „Naučna istina i istina jedne politike“ (*Praxis*, br. 1–2/1974, str. 213–229). Kuvačić kaže da su praksisovci otvoreno polemicali sa vlastodršcima: „Zašto, uprkos tome, nikoga od nas u to vrijeme nisu strpali u zatvor ili protjeravali s posla, to bi njih trebalo pitati. Mi možemo samo nagađati. Pustili su nas da djelujemo još otprilike godinu dana, a onda su definitivno zabranili i časopis i Ljetnu školu u Korčuli“ (*ibid.*, str. 79).

Sredinom sedamdesetih godina dvadesetog veka „socijalistička samoupravna Jugoslavije je bila već dobro refeudalizovana. Oligarhijski vrhovi u republikama, odgovorni jedino apsolutnoj i arbitrarnoj moći Josipa Broza Tita, tretirali su *svoje* socijalističke republike kao *svoja* feudalna lena i u tom delokrugu do maksimuma koristili svoju nekontrolisanu moć. Tako se i mogla pojaviti veoma značajna razlika u maniru „samoupravnog“ ukidanja *Praxisa* i politički i bukvalno kriminalnog ukidanja časopisa *Filosofija* koji je izlazio u Beogradu i bio, bar od 1967. kompatibilan *Praxisu*.²⁸ O tome je precizno svedočanstvo ostavio Jagoš Đuretić, u to vreme direktor Izdavačkog preduzeća „Filip Višnjić“ u čijoj je štampariji *Filosofija* štampana. Ukratko, u jednom podnaslovu svoje knjige *Socijalistička jugoatlantida* Đuretić upotrebljava izraz „Ponoćna krađa časopisa *Filosofija*“ i opisuje kako je već praktično odštampan celokupan tiraž primerka časopisa koji je sadržavao pozitivne referate za reizbor osmoro saradnika i nastavnika Filozofskog fakulteta u Beogradu, poznatih praksisovaca, bukvalno *ukraden* iz magacina preduzeća „Filip Višnjić“. Krađe su svugde moguće, ali su u ovom slučaju počinioci donekle neobični: posle neuspešnog ubeđivanja u Gradskom komitetu SKS da dobrovoljno predaju *Filosofiju* „tamo gde treba“, u magacin su u noćnim satima provalili čelni politički ljudi beogradske opštine Voždovac i uzaptili celokupan tiraž.²⁹ Kao u kakvom teatru apsurdna jedan od učesnika u provali i krađi časopisa, predsednik Skupštine opštine Voždovac, pozvao je da „svako od nas komunistički otvoreno, drugarski i iskreno prizna svoju eventualnu grešku. Eto, i mi smo ovakvim uzimanjem časopisa izvršili jedan, iskreno govoreći protivustavni čin, a uzgred rečeno, nije nam to ni prvi put. Demokratija je nešto čemu se svi mi moramo stalno učiti.“³⁰

Bio je to jedan od varijeteta „samoupravne socijalističke demokratije“ u Jugoslaviji. Ni u prethodnoj deceniji, šezdesetih godina dvadesetog veka

28 Gajo Petrović je primetio nešto što se često zanemaruje: „Časopis *Filosofija* koji je počeo kao filozofski časopis općeg tipa, nakon 1966. poprimio je određeniju fizionomiju, donekle sličnu *Praxisu*, a nakon 1968. ta fizionomija postala je 1971. godine još izrazitija.“ Videti: Gajo Petrović, *Čemu Praxis*, Praxis, Zagreb 1972, str. 202.

29 Videti: Jagoš Đuretić, *Socijalistička jugoatlantida, u potrazi za slobodom „bratstvom i jedinstvom“ i jednakošću*, Službeni glasnik, Beograd 2005, posebno str. 59–71. Đuretić navodi opis svedoka tog „čina“: „Tako su, eto, objicali sva vrata redom na drugom spratu dok nisu pronašli to što traže. Šteta što nisam imao foto aparat da snimim kako svi čelni ljudi 'političkog Voždovca' nose gomilu od hiljadu knjiga dole na ulicu, a vozač ih čeka kod kombija. Njemu iz nekog razloga, valjda iz razloga diskrecije nisu dozvolili da u tome učestvuje, a ja im opet nisam ni pokušavao da pomognem“ (*ibid.*, str. 63). Tako je u Đuretićevoj knjizi opisana „...vampiriska šetnja sa 'mrtvačkim sandukom časopisa *Filosofija*“ (*ibid.*, str. 65).

30 *Ibid.*, str. 67.

nije demokratija imala mnogo bolje izgleda. Đuretić nazire opasnost: „Nacionalizam opakog, na prečac odvezanog jezika, zlopamtljive duše i sve-mržećeg srca, najednom je prokuljao iz svog zagušljivog staništa pod tepihom gde će od sad samo taktički i povremeno da se sklanja da bi ćutao, ali ne i mirovao.“³¹ Mada autor u tom trenutku nije mislio i na srpski, nego na druge nacionalizme, njegov opis nastupajućeg nacionalizma će se upravo u Srbiji za nešto više od dve decenije pokazati veoma tačnim. Naime, s izvesnim, istorijski nevelikim zakašnjenjem snažni valovi šovinizma i primitivnog antikomunizma u atmosferi trijumfa srpstvujućeg populizma zapljusnuli su i srbijansku javnu scenu i kulturni prostor. Svaka levo orijentisana kritička misao bila je, reklo bi se, politički namerno kompromitovana i *a limine* odbačena nečim što je u običnim i normalnim ljudima (ako je takvih uopšte preostalo) izazivalo snažan osećaj mučnine i gađenja, a što se, na primer, farsično nazivalo JUL (Jugoslovenska udružena levica), na čijem čelu je, slično rumunskom primeru, stajala Mirjana Marković. Uz povremena, više uzgredna, pljućkanja svaka slobodna kritička, levo orijentisana misao, prekrivena je u savremenoj Srbiji teškim sarkofagom šutnje! Tome je svakako doprinelo i *kasno nacionalno samoosvešćenje* nekih eminentnih beogradskih praksisovaca.³²

S koliko je lakoće *Praxis* bio *otpisan* među onima koji su prihvatili novu političku modu nacionalnog osvešćenja, najbolje pokazuje Mihailo Marković kada na pitanje novinara „Kako je došlo do gašenja časopisa 'Praxis'?“ jednostavno odgovara: „Zagrebačkoj redakciji je 1975. godine političko rukovodstvo Hrvatske saopštilo da se više neće tolerisati ni izdavanje 'Praksisa' ni održavanje Letnje korčulanske škole. Tada se zajednica 'Praxis' podelila. Njen zagrebački deo, sa izuzetkom Rudija Supeka, prihvatio je da je to kraj časopisa i letnje škole. Beogradski deo, sa izuzetkom Andrije Krešića i Miladina Životića, odlučio je da časopis i dalje izdaje, makar i u inostranstvu. Nađen je vrlo ugledan izdavač (Blekveld u Oksfordu), i časopis je, bez ikakve materijalne pomoći, zahvaljujući besplatnom radu urednika i saradnika, kao i dovoljnom broju pretplatnika, izlazio još čitavu deceniju, pod imenom 'Praxis international'.“³³ A na predavanju u Domu omladine

31 *Ibid.*, str. 48

32 Dragan Lakićević beleži: „Praxis grupe više nema, kao što nema ni socijalizma, ni Jugoslavije. Gotovo je sigurno da se oni više nikada neće okupiti na bilo kakvom intelektualnom ili političkom projektu. Mnoge iluzije koje su gradili, među nama, njihovim bivšim studentima i prijateljima, neki od tih ljudi su sami srušili.“ Videti: *O haosu i bezumlju*, str. 51.

33 Videti: Mihailo Marković, „Moj politički angažman povezan je sa idejama 'Praksisa'“, *Politika*, 27. jun 2009, Dodatak „Kultura, umjetnost, nauka“. Sličnu priču je ponovio i u predavanju u Domu omladine Beograda, 4. juna 2009, s tim što je naglasio: „Vodili smo neke

Beograda, 4. juna 2009, koje je bilo povod prethodno pomenutom intervjuu, Marković tu temu varira na sledeći način: „Nažalost, desilo se to da je 1974. godine rukovodstvo u Hrvatskoj, Bakarić i ostali, pozvalo članove Praxisa iz Zagreba i saopštili im da je dosta bilo, da *Praxis* mora da prestane da izlazi i da treba okončati rad Korčulanske škole. Znači, mora prestati i s jednim i s drugim, u suprotnom će biti izbačeni sa Univerziteta. Oni su doneli odluku za koju postoje dosta dobri razlozi. Naime, oni su shvatili da je važno da ostanu na univerzitetu i zadrže taj neposredni kontakt sa mladim generacijama koje dolaze. Shvatili su da bi, ako bi bili izbačeni sa Univerziteta, bili izolovani, da bi izgubili svaki mogući uticaj, pogotovo što im, u onim uslovima koji su tada vladali u Jugoslaviji, sigurno ne bi bilo dopušteno izdavanje nikakvih knjiga, nikakvih časopisa.“³⁴ Dalje navođenje je suviše, ali je očigledno da Marković ovde zastupa istu onu liniju koju su u javnosti širili *Vjesnik* i Tanjug, a koju je redakcija *Praxisa* demantovala.

Nasuprot Markoviću Ivo Kuvačić je nastojao da razume tu situaciju na razložniji način: „S našim dosta uticajnim časopisom (*Praxis*) bili smo u centru lijevog pokreta, no nismo potjerani s Fakulteta kao što je to bio slučaj s našim suradnicima u Beogradu, vjerovatno zbog toga što naši studenti nisu izašli na ulicu a, osim toga, vlastodršci su jasno vidjeli da im glavna opasnost prijeti s desne strane te da bi naše protjerivanje, hoćeš-nećeš, još više ojačalo desnicu koja je bila njihov gorući problem. Stoga su se zadovoljili time što su nam zabranili časopis i Ljetnu školu, a neposrednu policijsku represiju usmjerili su prema studentima koji su s nama usko surađivali.“³⁵

Nesumnjivo je da je Bakarić od pojave časopisa pa do njegovog „gašenja“ bio i protiv *Praxisa* i protiv praksisovaca. Bio je i inicijator i mrtvozornik „gašenja“. To su dobro znali članovi redakcije, pa je sasvim neosnovana tvrdnja Mihaila Markovića da bi se Gajo Petrović s Bakarićem mogao „dogovoriti“. Među gomilom Bakarićevih optužbi i intriga ovde je, kao primer,

polemike sa njima, koje su prilično nepovoljno uticale na inače izuzetno lepe ljudske odnose koje smo imali.“ A posebno zadivljuje elegancija kojom Marković objašnjava gašenje časopisa koji je bio formalna osnova spora – *Praxis International*: „On je vrlo dobro prolazio imao je dovoljan broj pretplatnika i nije bio potreban nikakav dodatni novac za njegovo izdavanje. Izlazio je još deset godina i, naravno, ugasio se onda kada je već morao da se ugasi, jer je Jugoslavija ušla u period razbijanja i međusobnih sukoba, i tu je on sam po sebi morao da odumre. Prošlo je bilo njegovo vreme i kao što sve ima svoj kraj, tako ima kraj i jedan časopis.“ Videti: Mihailo Marković, „Šta je uopšte Praxis“, neautorizovano predavanje, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Beograd, Dom omladine, 2011, str. 23. i 24.

34 *Ibid.*, str. 22–23.

35 Ivo Kuvačić, *Sjećanja*, str. 104.

zanimljiva jedna koju je, na osnovu arhivske građe, u svom radu „Vladimir Bakarić i Praxis“ otkrio historičar Dino Mujadžević: „Bakarić je takođe razmišljao da u suradnji sa srbijanskim partijskim rukovodstvom napravi 'neku intrigu da naše praksisovce posvađamo s beogradskim', no dvojio je da li je to moguće.“³⁶ Stari politički lisac je, ipak, bio u pravu. Tvrdnja Mihaila Markovića je pokazala da to, istina naknadno, ipak nije bilo nemoguće. Naime, sasvim je izvesno da nikakvog sporazuma između redakcije i Bakarića, odnosno njegovih ljudi o ukidanju *Praxisa*, nije ni bilo. Marković je tu očigledno imao mali problem sa orijentacijom u vremenu. To „tada“ kada se zajednica *Praxis* podelila, pojavom časopisa *Praxis International*, nije bilo „tada“ – 1975. godine. Taj časopis se pojavio šest godina kasnije, 1981. godine!

Praxis i Korčulanska ljetna škola bili su dve internacionalno najpoznatije autentične institucije jugoslovenske, a posebno hrvatske, kulture u svetu. I jedna i druga institucija bile su i izuzetna kulturna dobra, nastala u drugoj polovini dvadesetog veka. Velika je šteta što su permanentni politički i nacionalistički pritisci, osude i odbacivanja prekrili debelim naslagama upravo tu značajnu činjenicu o kojoj su jasnu svest imali i Rudi Supek i Gajo Petrović.

Problem nastanka, trajanja i „gašenja“ *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole Supek stavlja u širi društvenoistorijski kontekst. U svojoj knjizi *Živjeti nakon historije* Rudi Supek vidi staljinistički jednopartijski sistem kao birokratski i policijski, naglasivši da ideološke diskusije postaju sve više stvar policije, a ne politike, pa policijski izveštaji postaju politički, dok politički izveštaji postaju policijski. To praktično znači, mada Supek to izričito ne tvrdi, da partijska politika postaje policijska, a policijska politika partijska. Sprega partije s policijom – tako se može razumeti Supekov stav – nije dozvoljavala da se u javnosti pojavi bilo kakav subjekt koji bi mogao da bude nezavisan i ravnopravan partner partijsko-državno-policijskom aparatu: „Politička birokracija ne smatra niti jednu društvenu grupu 'partnerom' dostojnim razgovora na ravnopravnoj osnovi.“³⁷ Možda bi u karakteru jednog autoritarnog partijsko-policijskog sistema s neprikosnovenim vođom na čelu, koji je posjedovao praktično neograničenu arbitrarnu moć, trebalo tražiti osnovne uzroke nestanka *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole s javne

36 Dino Mujadžević, „Vladimir Bakarić i Praxis“, u: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, IHP, Zagreb 2010, str. 392.

37 Rudi Supek, *Živjeti nakon historije*, Nova, Beograd 1986, str. 26. Ovaj stav se može posmatrati i iz drukčije perspektive – da praksisovci nikad načelno nisu odbijali kontakte s centrima političke moći, da su ponekad iskazivali lojalnost, a neki i saradivali u ideološkim i političkim aktivnostima tih centara. Ali apsolutno ne odgovara istini da je *Praxis* bio deo tog aparata i da su praksisovci bili žrtve „sukoba u obitelji“.

scene bivše Jugoslavije. Istina je da je jugoslovenski režim pedesetih i šezdesetih godina bio antistaljinistički prema izvornom sovjetskom staljinizmu, ali je unutar zemlje, kao što dokazuju postupci protiv tzv. informbirovaca, bio staljinistički. Takav režim nije ni mogao trpeti bilo kakvu autentičnu, humanističku nezavisnu orijentaciju čak i pod uslovom da ta orijentacija izražava lojalnost. Mogao se, na primer, *Praxis* i identifikovati s nizom stavova Saveza komunista, kao što je onaj iz *Programa SKJ* da je nauka sama sebi sudija, ni to mu ne bi pomoglo da se održi. Partijsko državni i policijski aparat mogao je tolerisati samo one koje je kontrolisao i koji su prihvatili sistem naredbi u obliku direktiva. Takozvani pravac socijalističkog realizma u umetnosti nije ništa drugo nego „direktiva“ umetnicima kako da misle, pišu, slikaju, prave filmove... Ideja *Praxisa* nije bila da tu poziciju prihvati i zato je morao da nestane.

A u praskozorje otvorenih oružanih sukoba u Jugoslaviji, u jednom intervjuu Supek je istakao da su jugoslovenski intelektualci tokom šezdesetih godina uspeli ostvariti dosta dobre kontakte sa ljudima iz celog sveta: „Čak smo preduzimali akcije koje su imale internacionalni karakter jer se u početku birokracija nije puno uplitala u te naše akcije da se ne bi demantirali pred svijetom. Tako su stvoreni 'Praxis' i Korčulanska ljetna škola. *Postojanje ovih slobodnih oaza mišljenja i intelektualnog stvaranja* (istakao B. J.) služilo je kao dokaz tezi vladajuće partijske ideologije da se kod nas zaista gradi alternativni socijalizam dok je birokracija stalno rovarila protiv nas i čekala novu šansu, i nakon izvjesnog vremena u tome uspjela.“³⁸ Standardnim političkim optužbama da su praksisovci bili kolovođe i organizatori studentskog pokreta 1968. konstantno su dodavane i aluzije o vezi sa spoljnim neprijateljima. Pritisci birokratije su pojačani pritiscima i poticajima koji su dolazili iz Sovjetskog Saveza. Supek je pomenuo da je dvadesetak praksisovaca proterano s fakulteta na ulicu, da su im knjige zabranjivane i da su im onemogućivani javni nastupi. Na osnovu toga što je rekao može se izvesti zaključak da je „gašenje“ časopisa i škole samo vrh ledenog brega sejanja straha među intelektualcima i ostalim građanima.

U vreme dok još nije mogao imati potpune uvide u celinu zbivanja oko *Praxisa* i Škole koji su doveli do „gašenja“, Gajo Petrović je 1972. zapisao: „Čini se da su Korčulanska ljetna škola i časopis *Praxis* bili dva značajna centra za sastajanje i diskusiju ne samo za jugoslavenske marksiste i socijaliste, nego za nedogmatske marksiste i humanističke socijaliste iz cijelog

38 J. Duraković, G. Todorović, „Velika prevara – intervju s Rudi Supekom“, *Valter*, br. 18, 17. novembar 1989, str. 6–7.

svijeta. O *Praxisu* i Korčulanskoj ljetnoj školi često se pisalo kako u filozofskim časopisima, tako i u dnevnoj štampi u gotovo cijelom svijetu. Već poslije objavljivanja drugog broja, u kojem su objavljeni radovi drugog zasjedanja Korčulanske ljetne škole, krajem 1964, časopis je u Jugoslaviji žestoko kritiziran i osuđen. Uvijek iznova napadan je i u slijedećim godinama. U toku deset godina časopis je uspješno nadživljavao sve te kritike, među ostalim i zato nije bio spreman ni za kakvu 'samokritiku'. Ali 1974. je daljnje objavljivanje časopisa, doduše ne službeno zabranjeno, ali praktično onemogućeno, a slično se dogodilo i sa Korčulanskom ljetnom školom. Osam beogradskih članova redakcije i redakcijskog savjeta *Praxis* pritom je uklonjeno s univerziteta.³⁹ Nestankom tih institucija kulture sa javne scene i kontinuiranom represijom ne samo prema filozofima nego i drugim stvaracima u nauci i kulturi presečena je ona tanka nit stvaranja autentične – nenacionalne i partijski nekontrolisane – intelektualne zajednice u Jugoslaviji i iščezavala nada u mogućnost stvaranja jednog pravednijeg i humanijeg sveta na Balkanu. Konačni rezultat tog „presecanja“ postao je vidljiv u poslednjoj deceniji dvadesetog veka.

Gajo Petrović je bio u pravu: „Časopis nije oblak koji se javi pa nestane.“⁴⁰ *Praxis* je ostavio duboke tragove u kulturi jugoslovenskog društva idejama humanizma, kritičkog mišljenja, vrednostima ljudske slobode i dostojanstva, odbranom prava na drukčije, slobodno mišljenje, svojim antistaljinizmom i antidogmatizmom. I decenijama pošto je nestao s javne scene, upravo zbog tih vrednosti koje je promovisao, bio je predmet kritike, pa i neartikulisanih napada karijerista, arivista, aparatčika, nacionalnih boraca i „nacionalnih radnika“. Njegov potencijal nije bio toliki da ljudsku tragediju u procesu raspada Jugoslavije spreči, ali je sigurno ostavio „tragove pored puta“ kojima će nove generacije osvajati prostore ljudske slobode i dostojanstva.

39 Gajo Petrović, *U potrazi za slobodom. Povijesno-filozofski ogledi*, Biblioteka Filozofska istraživanja, Zagreb 1990, str. 217.

40 Razgovor s Miloradom Vučelićem, *Književne novine*, br. 739, 1. oktobar 1987, str. 11.

Prilozi

MOC I HUMANOST

Rudi Supek / Uvodna riječ	3
Veljko Korać / Paradoksi moći i humanosti	8
Vanja Sutlić / Moć i čovječnost	15
Lucien Goldmann / Moć i humanizam	24
Gajo Petrović / Moć, nasilje i humanost	45
Andrija Krešić / Nenasilje kao ljudski način opstanka	53
Ljubomir Tadić / Moć, elite i demokracija	64
K. H. Volkman-Schluck / Etos demokracije	78
Mihailo Đurić / Kriza čovekovog samorazumevanja	84
Enzo Paci / Intersubjektivitet moći	94
Branko Bošnjak / Ideja humanizma između ideologiziranog marksizma i politiziranog kršćanstva	100
John Lewis / Jedinstvenost čovjeka i dijalektika historije	109
Arnold Künzli / Problem moći u anarhističkoj kritici mark- sizma	117
Paul. T Brockelman / Čovjekova priroda, moć i participativ- na demokracija	126
Dušan Pirjevec / Nacija i moć	134
Ivan Kuvačić / Suvremeni oblici duhovnog nasilja	145
Werner Hoffmann / Intelektualac i politička moć	152
Milan Mirić / Potvrđivanje svijeta postojećega kulturom	154
Rasim Muminović / Otpor i humanum	162
Jadran Zalokar / Bivstvovanje i moć	172
Franz Marek / Moć i neposredna demokracija	176
Dušan Stošić / Neposredna i posredovana moć individuumu	184
Helmut Fleischer / Autentične i problematične forme soci- jalističkog humanizma	188
Đuro Šušnjić / Ideja manipulacije i manipulacija idejama	191
Pierre Broué / Evropsko i svjetsko jedinstvo revolucionar- nih borbi danas	197

Čemu *Praxis*?

Ima toliko mnogo časopisa danas, a toliko malo ljudi koji ih čitaju! Čemu, dakle, još jedan časopis?

Usprkos preobilju časopisa čini nam se da nemamo takav kakav mi želimo: filozofski časopis koji nije usko „stručan“, filozofski časopis koji nije samo filozofski, nego raspravlja i o aktualnim problemima jugoslovenskog socijaizma i suvremenog svijeta i čovjeka. Ne želimo filozofski časopis u tradicionalnom smislu, ali ne želimo ni opću teorijsku reviju bez središnje misli i bez određene fizionomije.

Ideja da se pokrene takav časopis nije potekla iz puke želje da se realizira još jedna teorijski moguća fizionomija časopisa; ideja je potekla iz uvjerenja, da je časopis te vrste živa potreba našega vremena.

Socijalizam je jedini ljudski izlaz iz teškoća u koje se zaplelo čovječanstvo, a Marxova misao – najadekvatnija teorijska osnova i inspiracija revolucionarnog djelovanja. Jedan od osnovnih izvora neuspjeha i deformacija socijalističke teorije i prakse u toku posljednjih decenija treba tražiti baš u previđanju „filozofske dimenzije“ Marxove misli, u otvorenom ili prikrivenom negiranju njene humanističke biti. Razvoj autentičnog, humanističkog socijalizma nemoguć je bez osnove i razvoja Marxove filozofske misli, bez produbljenijeg proučavanja djela svih značajnih marksista i bez doista marksističkog, nedogmatskog i revolucionarnog pristupa otvorenim pitanjima našega vremena...

Suvremeni svijet još je uvijek svijet ekonomske eksploatacije, nacionalne neravnopravnosti, političke neslobode, duhovne praznine, svijet bijede, gladi, mržnje, rata i straha. Starim tjeskobama pridružile su se nove: Atomsko razaranje nije samo moguća budućnost, ono se već danas realizira kao mora i strepnja što svakodnevno truje naš život. Čovjekovi sve veći uspjesi u stvaranju sredstava za „pokoravanje“ prirode sve uspješnije ga pretvaraju u pomoćni instrument njegovih instrumenata. A pritisak masovne bezličnosti

i naučne metode „obrađivanja“ masa sve se više suprotstavljaju razvoju slobodne ljudske ličnosti.

Ne treba potcjenjivati svjesne napore što ih čine progresivne društvene snage da se savlada sadašnje nehumano stanje i ostvari jedan bolji svijet. Ne treba zaboraviti ni znatne uspjehe koji su borbom postignuti. Ali ne treba previdjeti, da ni u onim zemljama, gde se vrše napori za ostvarenje doista ljudskog društva, naslijeđeni oblici nehumanosti nisu savladani i da se pojavljuju i deformacije kojih ranije nije bilo.

Filozof ne može ravnodušno promatrati sva ta zbivanja, ne zato što u teškoj situaciji treba da pomogne svatko, pa među ostalima i filozof, nego zato što su u korijenu svih tih teškoća problemi čije je rješenje nemoguće bez sudjelovanja filozofije. Ali ako suvremena filozofija želi da bitno pridonese rješavanju suvremene svjetske krize, ona se ne smije svesti na proučavanje i interpretiranje svoje vlastite historije; ona ne smije biti ni školsko građenje sveobuhvatnih sistema; još manje samo analiza metoda suvremene nauke ili opisivanje svakodnevne upotrebe riječi. Ako želi da bude misao revolucije, filozofija se mora okrenuti bitnim brigama suvremenog svijeta i čovjeka, a ako želi da dopre do biti svakodnevice, ona se ne smije ustezati da se od nje i prividno udalji zaranjajući u dubine „metafizike“.

U skladu s ovakvim shvaćanjima, želimo časopis koji neće biti filozofski u onom smislu u kojem je filozofija samo jedno posebno područje, jedna naučna disciplina, strogo odvojena od svih ostalih i od svakodnevnih problema čovjekova života. Želimo filozofski časopis u onom smislu u kojem je filozofija misao revolucije: nepoštedna kritika svega postojećega, humanistička vizija doista ljudskog svijeta i nadahnjujuća snaga revolucionarnog djelovanja.

Naslov *Praxis* odabran je zato što „praksa“, taj centralni pojam Marxove misli, najadekvatnije izražava skiciranu koncepciju filozofije. Upotreba grčkog oblika riječi ne znači da ovaj pojam shvaćamo onako, kako je shvaćen negdje u grčkoj filozofiji. Činimo to zato da se ogradimo od pragmatičkog i vulgarno-marksističkog shvaćanja prakse i naznačimo da smjeramo na izvornog Marxa. Pored toga grčka riječ, čak i kad nije shvaćena tačno u grčkom smislu, može poslužiti kao podsjetnik da, poput starih Grka misleći o onome najsvakodnevnijem, ne previdamo ono što je u njemu nesvakodnevno i bitno.

Pitanja o kojima želimo raspravljati prelaze okvire filozofije kao struke. To su pitanja u kojima se susreću filozofija, nauka, umjetnost i društveno djelovanje, pitanja koja se ne tiču samo ovog ili onog fragmenta čovjeka, ni samo ovog ili onog pojedinca, već čovjeka kao čovjeka. U skladu s orijentacijom na probleme koji se ne mogu zatvoriti ni u jednu posebnu struku,

pa ni u stručno shvaćenu filozofiju, nastojat ćemo i okupiti suradnike. Želimo da u časopisu sudjeluju ne samo filozofi, već i umjetnici, književnici, naučenjaci, javni radnici, svi oni koji nisu ravnodušni prema životnim pitanjima našeg vremena.

Bez razumijevanja biti Marxove misli nema humanističkog socijalizma. Ali naš program nije da se interpretacijom Marxove misli dođe do njenog „tačnog“ razumijevanja i da se ona u tom „čistom“ obliku samo „brani“. Nije nam stalo do konzerviranja Marxa, već do razvijanja žive revolucionarne misli inspirirane Marxom. Razvijanje takve misli zahtijeva široku i otvorenu diskusiju, u kojoj će sudjelovati i nemarksisti. Zato će naš časopis objavljivati ne samo radove marksista, već i radove onih koji se bave teorijskim problemima što nas tište. Smatramo da razumijevanju biti Marksove misli mogu prije pridonijeti njeni inteligentni kritičari, nego ograničeni i dogmatski pristalice.

Mišljenja sadržana u pojedinim radovima ne treba pripisivati redakciji nego potpisanim autorima. Kao što će čitaoci imati prilike da se uvjere, ni članovi redakcija ne slažu se u svemu. Objavljivanje bilo kojeg rada u časopisu, bez obzira na to da li autor jest ili nije član redakcije, ne znači da je redakcija suglasna s gledištima autora; to samo znači da redakcija smatra rad relevantnim prilogom diskusiji o aktuelnim problemima suvremenog svijeta i čovjeka.

Časopis *Praxis* izdaje Hrvatsko filozofsko društvo, a sjedište mu je u Zagrebu. To se izražava i u sastavu redakcije. Međutim, problemi Hrvatske ne mogu se danas raspravljati odvojeno od problema Jugoslavije, a problemi suvremene Jugoslavije ne mogu se izolirati od velikih pitanja suvremenog svijeta. Ni socijalizam ni marksizam nije nešto usko nacionalno, pa marksizam ne može biti marksizam, ni socijalizam – socijalizam, ako se zatvara u uske nacionalne okvire.

U skladu s ovakvim shvaćanjima časopis će raspravljati ne samo o nekim specifično hrvatskim ili jugoslovenskim temama, nego također i u prvom redu o općim problemima suvremenog čovjeka i suvremene filozofije. I pristup temama bit će socijalistički i marksistički, dakle internacionalistički. Uz suradnike iz Hrvatske nastojat ćemo okupiti suradnike iz drugih jugoslovenskih republika i iz drugih zemalja, pa i s drugih kontinenta, a uz jugoslovensko izdanje časopisa (na hrvatsko-srpskom jeziku) izdavat ćemo i internacionalno izdanje (na engleskom i na francuskom jeziku). Svrha internacionalnog izdanja nije „reprezentiranje“ jugoslavenske misli u inozemstvu, nego stimuliranje međunarodne filozofske suradnje u raspravljanju o odlučnim pitanjima našega vremena.

Ne smatramo da naš časopis može „riješiti“, pa čak ni staviti na diskusiju sve akutne probleme suvremenog svijeta. Nešto tako nećemo ni pokušavati.

Pokušat ćemo da se koncentriramo na neka od ključnih pitanja. Zato se časopis neće formirati samo na osnovu pojedinih slučajno prispjelih priloga, već će u prvom redu redakcija pokretati određena pitanja koja smatra značajnim i prikladnim za raspravljanje. Nadamo se da će nam u izboru tih tema pomagati suradnici i čitaoci.

Usmjeravajući časopis na goruća pitanja suvremenog svijeta i filozofije, redakcija će nastojati da se u časopisu njeguje nepoštedna kritika postojeće zbilje. Smatramo da je kritičnost koja ide do korijena stvari ne prezajući ni od kakvih konsekvencija jedna od bitnih karakteristika svake prave filozofije. Također mislimo da nitko nema monopol ni izuzetno pravo na bilo koju vrstu ili područje kritike. Nema nijednog općeg ni specijalnog pitanja koje bi bilo samo unutrašnje pitanje ove ili one zemlje ili privatno pitanje ove ili one društvene grupe, organizacije ili pojedinca. Međutim smatramo da je prvenstven zadatak marksista i socijalista pojedinih zemalja da uz opće probleme suvremenog svijeta kritički osvjetljavaju probleme svoje vlastite zemlje. Primarni je zadatak jugoslavenskih marksista, na primjer, da kritički raspravljaju o jugoslovenskom socijalizmu. Takvim kritičkim raspravljanjem jugoslavenski marksisti mogu najviše pridonijeti ne samo svom vlastitom već i svjetskom socijalizmu.

Ako naš časopis „prisvaja“ pravo na kritiku koja nije ograničena ničim izuzev prirode kritizirane stvari, to ne znači da za sebe tražimo privilegirani položaj. Smatramo da „privilegij“ slobodne kritike treba da bude opći. Time ne želimo reći da svaki plod slobodne kritike mora biti „dobar“: „Slobodna štampa ostaje dobra čak i ako proizvodi loše proizvode, jer su ti proizvodi apostati od prirode slobodne štampe. Kastart ostaje loš čovjek čak i ako ima lijep glas“. (K. Marx)

Ako sve može da bude predmet kritike, od toga ne smije biti izuzet ni časopis *Praxis*. Ne možemo unaprijed obećati da ćemo se složiti sa svim prigovorima, ali ćemo pozdraviti svaku javnu kritičku diskusiju o časopisu. Smatramo da čak ni potpuno nenaklona kritika ne mora biti loš znak: „Povika njenih neprijatelja ima za filozofiju isto značenje kao prvi plač djeteta za plašljivo osluškujuće uho majke, to je životni krik njenih ideja koje su razbile hijeroglifsku propisnu ljusku sistema i iščaurile se u građane svijeta“. (K. Marx)

Naravno, nije naš cilj da izazovemo „poviku“ protiv sebe. Naša je osnovna želja da prema svojim mogućnostima pridonosimo razvoju filozofske misli i ostvarenju humane ljudske zajednice.

PRAXIS I KORČULANSKA LJETNA ŠKOLA

TRAGVI JEDNOG DESETLJEĆA
(1964.-1974.)

Glavni i odgovorni urednici: Gajo Petrović, Danilo Pejović
(1964.-1966.), Rudi Supek (1967.-1973.), Ivan Kuvačić (1974.)

Članovi redakcije: Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan
Kangrga, Gajo Petrović, Rudi Supek, Predrag Vranicki,
Danilo Pejović (1964.-1966.), Mladen Čaldarović (1967.-1968.),
Ivan Kuvačić (1967.-1974.), Veljko Cvjetičanin (1973.-1974.),
Žarko Puhovski (1973.-1974.)

Sekretari redakcije (i tehnički urednici): Zlatko Posavac,
Boris Kalin, Branko Despot, Miroslav Jilek, Gvozden Flego

Članovi redakcijskog savjeta (od 1967.): Kostas Axelos,
Alfred J. Ayer, Zygmunt Baumann, Norman Birnbaum,
Ernst Bloch, Thomas Bottomore, Umberto Cerroni, Robert
S. Cohen, Mladen Čaldarović, Božidar Debenjak, Mihailo
Đurić, Marvin Farber, Vladimir Filipović, Eugen Fink, Ivan

Focht, Erich Fromm, Lucien Goldmann, André Gorz, Jürgen
Habermas, Erich Heintel, Agnes Heller, Besim Ibrahimpašić,
Mitko Ilievski, Leszek Kolakowski, Veljko Korać, Karel Kosik,
Andrija Krešić, Henri Lefebvre, Georg Lukacs, Serge Mallet,
Herbert Marcuse, Mihailo Marković, Enzo Paci, Howard L.
Parsons, Zagorka Pešić Golubović, David Riesman, Veljko
Rus, Svetozar Stojanović, Abdulah Šarčević, Ljubo Tadić,
Ivan Varga, Kurt Wolff, Aldo Zannardo, Miladin Životić, Veljko
Cvjetičanin, Vojin Milić, Julius Strinka, Muhamed Filipović
(proširenje 1974. : Hans-Dieter Bahr, Dimitar Dimitrov, Lucio Lombardo-
Radice, Dragoljub Mićunović, Rasim Muminović, Pierre Naville, Dušan
Pirjevec, Srdan Vrcan, Max Wartofsky, Georg Henrik von Wright)

Izdavač: Hrvatsko filozofsko društvo (za internacionalno
izdanje od 1970. suizdavač: Jugoslavensko udruženje za filozofiju, tj.
Savez filozofskih društava Jugoslavije)

Posteri rađeni za skup „Praxis i Korčulanska ljetna škola. Tragovi jednog desetljeća
(1964.–1974.)“, ustupljeni ljubaznošću Rosa Luxemburg Stiftung – Southeast Europe

PRAXIS I KORČULANSKA LJETNA ŠKOLA

TRAGVI JEDNOG DESETLJEĆA
(1964.-1974.)

1964

2 broja jugoslavenskog izdanja (1, 2 : 330+ stranica)

1965

5 brojeva jugoslavenskog izdanja (1, 2, 3, 4-5, 6 : 950+ stranica)
3 broja internacionalnog izdanja (1-2, 3, 4 : 590 stranica)
1 zbornik (Smisao i perspektive socijalizma)

1966

4 broja jugoslavenskog izdanja (1, 2, 3, 4-6 : 870+ stranica)
3 broja internacionalnog izdanja (1-2, 3, 4 : 510+ stranica)

1967

4 broja jugoslavenskog izdanja (1-2, 3, 4, 5-6 : 890+ stranica)
4 broja internacionalnog izdanja (1, 2, 3, 4 : 620+ stranica)

1968

3 broja jugoslavenskog izdanja (1-2, 3, 4 : 460+ stranica)
2 broja internacionalnog izdanja (1-2, 3-4 : 520+ stranica)

1969

3 broja jugoslavenskog izdanja (1-2, 3-4, 5-6 : 900+ stranica)
2 broja internacionalnog izdanja (1-2, 3-4 : 620+ stranica)
1 temat (Dokumenti jun-lipanj 1968.)
2 broja džepnog izdanja (br. 1 > Branko Bošnjak i Mijo Škvorc: Marksist i kršćanin / br. 2-3 > ur. David Cooper: Dijalektika oslobođenja)

1970

4 broja jugoslavenskog izdanja (1-2, 3, 4, 5-6 : 1040+ stranica)
2 broja internacionalnog izdanja (1-2, 3-4 : 560+ stranica)
3 broja džepnog izdanja (br. 4-5 > Ivan Kuvačić: Obilje i nasilje / br. 6 > Milan Kangrga: Razmišljanja o etici / br. 7-8 > Milan Damjanović: Estetika i razočarenje)

1971

5 brojeva jugoslavenskog izdanja (1, 2, 3-4, 5, 6 : 980+ stranica)
2 broja internacionalnog izdanja (1-2, 3-4 : 670+ stranica)
1 broj džepnog izdanja (br. 9 > Danko Grlić: Contra dogmaticos)

1972

3 broja jugoslavenskog izdanja (1-2, 3-4, 5-6 : 630+ stranica)
2 broja internacionalnog izdanja (1-2, 3-4 : 410+ stranica)
1 broj džepnog izdanja (br. 10-11 > Gajo Petrović: Čemu Praxis)

1973

3 broja jugoslavenskog izdanja (1-2, 3-4, 5-6 : 770+ stranica)
3 broja internacionalnog izdanja (1, 2-3, 4 : 390+ stranica)

1974

2 broja jugoslavenskog izdanja (1-2, 3-5 : 570+ stranica)
1 broj internacionalnog izdanja (1-2 : 250+ stranica)

UKUPNO 38 BROJEVA JUGOSLAVENSKOG IZDANJA (1964.-1974.)
UKUPNO 24 BROJEVA INTERNACIONALNOG IZDANJA (1965.-1974.)
UKUPNO 7 BROJEVA DŽEPNOG IZDANJA (1969.-1972.)

PRAXIS I KORČULANSKA LJETNA ŠKOLA

TRAGVI JEDNOG DESETLJEĆA
(1964.-1974.)

KORČULANSKA LJETNA ŠKOLA

1963. :	PROGRES I KULTURA
(ODRŽANO U DUBROVNIKU)	1969. :	MOĆ I ČOVJEČNOST
1964. :	SMISAO I PERSPEKTIVA
SOCIJALIZMA	1970. :	HEGEL I NAŠE VRIJEME
1965. :	ŠTO JE POVIJEST?	1971. :	UTOPIJA I REALNOST
1966. :	NIJE ODRŽANO	1972. :	SLOBODA I JEDNAKOST
1967. :	STVARALAŠTVO I
POSTVARENJE	1973. :	BIT I GRANICE
GRAĐANSKOG SVIJETA
1968. :	MARX I REVOLUCIJA	1974. :	UMJETNOST I
SUVREMENI SVIJET

Predsjednik Upravnog odbora: Rudi Supek

Potpredsjednici odbora: Mladen Čaldarović, Veljko Korać

Članovi odbora: Branko Bošnjak, Veljko Cvjetičanin, Mihailo Đurić, Danko Grlić, Besim Ibrahimpašić, Milan Kangrga, Andrija Krešić, Ivan Kuvačić, Mihajlo Marković, Vojin Milić, Gajo Petrović, Dušan Pirjevec, Predrag Vranicki, Ljubo Tadić, Esad Čimić, Dimitar Dimitrov, Mitko Ilievski, Božidar Jakšić, Predrag Matvejević, Dragoljub Mićunović, Rasim Muminović, Zagorka Golubović, Nebojša Popov, Žarko Puhovski, Veljko Rus, Georgi Stardelov, Svetozar Stojanović, Srđan Vrcan, Miladin Životić, Antun Žvan

Tajnici odbora: Marijan Cipra, Ivan Kuvačić, Nikola Skledar, Goran Švob, Gvozden Flego

* nakon ostavke Danila Pejović s funkcije direktora Korčulanske ljetne škole 1966. Upravni odbor ukida funkciju direktora Škole

»Нова левица« или платформа
антикомунизма

ПРОВИДНОСТ „ЧИСТЕ ФИЛОЗОФИЈЕ“

Одговор редакције „Комуниста“

*Стари методи „нове
левице“*

*Десничарење
у левиچارском руху*

**ПОЛИТИЧКИ ОСУЂЕНА
ГРУПА ФИЛОЗОФА И СОЦИОЛОГА**

*Самоујрављачи неће филозофску
»свећу њородицу«*

Забрана »Праксиса«

НЕИЗБЕЖАН РАСКИД

ИЗА ПРИЧА О ПРОГОНУ

**НАСИЉЕ
»ХУМАНИХ«
ПРОФЕСОРА**

**ПРОТИВНИКЕ
УДАЉИТИ СА
ФАКУЛТЕТА**

Prijedlog za osnivanje stalnog filozofsko- -sociološkog seminarara (Ljetna škola)

Ciljevi

Stalni filozofsko-sociološki seminar u ljetnim mjesecima, za vrijeme godišnjeg odmora, kao i slične škole ili stalni seminari kakvi postoje kod nas ili u inozemstvu, služio bi slijedećim ciljevima:

- a) unapređivanju nauke i nastave na području filozofije i sociologije pomoću predavanja i organiziranih diskusija, kao i ličnim dodirima između naučnih radnika na tim područjima i srednjoškolskih nastavnika i naprednijih studenata;
- b) razmatranju aktuelnih pitanja idejne i društvene izgradnje za koju su filozofija i sociologija neposredno zainteresirane;
- c) interdisciplinarnim vezama i diskusijama između filozofa i sociologa, s jedne strane, i ostalih društvenih naučnih radnika (pravnika, političara, ekonomista, historičara umjetnosti, itd.), s druge strane;
- d) ostvarivanju stručnih veza između sveučilišnih nastavnika i srednjoškolskih kadrova koji žive razasuti i bez dovoljnog dodira sa napretkom filozofske i naučne misli;
- e) održavanju stalnih međurepubličkih veza među naučnim radnicima ovih struka kako na sveučilišnom tako i na srednjoškolskom nivou;
- f) ostvarivanju stalnih stručnih i idejnih veza sa inostranim filozofima, sociolozima i istaknutim društvenim radnicima koji bi učestvovali na seminaru u svojstvu predavača i diskutanata;
- g) stvaranju mogućnosti za inostrane studente i mlađe naučne radnike, koji pokazuju interes za našu zemlju i nauku, da nešto nauče o našoj filozofiji, sociologiji i društvenoj stvarnosti.

Razlozi osnivanja stalnog seminara

Među najvažnijim razlozima, pored onih stručne prirode, želimo naročito upozoriti na one idejne i ideološke prirode. Poznata je stvar da naši fakulteti okupljaju stručno najkvalificiranije ličnosti koje istovremeno uživaju veliki ugled i u pogledu marksističke naobrazbe. Studenti koji za vrijeme studija imaju priliku da se razvijaju pod njihovim utjecajem odlaskom na službu, naročito u provincijska mjesta, gube dodir sa intenzivnijom ideološkom izgradnjom. Nije potrebno isticati da nova sredina u kojoj se nađu naši mladi nastavnici nije često puta sposobna niti voljna da im pruži onaj stupanj idejne izgradnje koju su započeli na fakultetu. Kao jedini podsticaj takvoj izgradnji služili su povremeni stručni sastanci filozofskih i socioloških udruženja, ali ti se održavaju veoma rijetko i kroz suviše kratki period da bi od njih bilo veće koristi.

Valja imati u vidu da filozofija i sociologija kod nas i u svijetu danas sadrže niz problema u punom razvitku i koji zahtijevaju naročito sa marksističke strane stalno raspravljanje i osvjetljavanje, pa je rad na upoznavanju tih dostignuća i na raščišćavanju nekih osnovnih pojmova postao neophodan. Nije ovdje u pitanju samo stručna izgradnja naših filozofskih i socioloških kadrova već njihovo filozofsko i ideološko usmjeravanje. Suvremeni razvitak u tim oblastima izazvao je i kod nas različite tendencije među samim marksistima, a time i potrebu intenzivnije razmjene mišljenja.

Kod nas se u posljednje vrijeme mnogo pisalo i govorilo o „lokalističkim tendencijama“ ne samo u privredi nego i u kulturi, i nije potrebno upozoravati da su takve tendencije djelomično ili najvećim dijelom upravo plod nedovoljnih dodira među filozofima i sociolozima iz raznih naših republika. Poznato je da Jugoslovenska udruženja za filozofiju ili sociologiju održavaju svoje sastanke samo svake dvije godine, i to u uvjetima koji onemogućavaju produbljenije raspravljanje aktuelnih problema.

Kao jedan naročito važni razlog želimo istaći naše sasvim nedovoljne dodire sa inostranim filozofima i sociolozima, naročito onima marksistički orijentiranima, a koji su često puta javno izražavali svoje simpatije za našu zemlju. Zanimarivanje takvih dodira stvorilo je utisak da smo mi zemlja nesposobna za trajniju kulturnu saradnju sa inozemstvom, i da ostajemo uglavnom „hrabri primitivci“, a što je sasvim pogrešno, jer su nam kontakti sa vanjskim marksistima i filozofima uopće potvrditi da nipošto ne zaostajemo za evropskim nivoom. Pored toga valja imati na umu živi interes inostranih filozofa i društvenih naučnih radnika za našu zemlju. Poznato je da mi u održavanju takvih kulturnih veza sa inostranim stručnjacima i javnim

radnicima jako zaostajemo za Poljacima, iako su naša socijalistička iskustva za prve u mnogočemu mnogo zanimljivija. Svakako da je jedan od naših kulturnih zadataka da naše ljude oslobađamo „provincijalizma“, a to se najbolje postiže živim dodirima sa vanjskim stručnjacima.

Mnogi studenti i mlađi naučni radnici u drugim zemljama željeli bi da nauče nešto o našoj filozofiji, sociologiji i društvenoj stvarnosti, i bili bi spremni ne samo da o vlastitom trošku dođu u Jugoslaviju, nego također da plate školarinu za ljetni seminar ili školu, gdje bi o tome mogli nešto čuti. Međutim, zasad ne postoji institucija gdje bi mogli da steknu znanja koja žele. To je od velike štete ne samo za našu filozofiju i sociologiju nego za čitavu zemlju uopće. Dok neprijatelji socijalizma i naše zemlje aktivno djeluju i šire u svijetu iskrivljenu sliku o nama, mi još nismo stvorili instituciju koja bi dobronamjernim ljudima iz drugih zemalja omogućila da se upoznaju sa situacijom u našoj filozofiji i sociologiji.

Vrijeme i mjesto održavanja seminara

Seminar bi trajao 14 dana (tačno 12 radnih dana) sa predavanjima i diskusijama prije podne, a po potrebi i poslije podne. Vrijeme održavanja palo bi između 15. jula i 15. avgusta.

Mjesto održavanja bilo bi Korčula na otoku Korčuli. Ovo mjesto leži na turistički zanimljivom položaju između Dubrovnika i Hvara, a inače je turistički slabije posjećivano i relativno mirno. Posjeduje potrebne prostorije (Dom kulture) i mogućnosti za smještaj učesnika seminara (eventualno i na Orebiću, Badiji ili Lombardi). Lako bi bilo pod povoljnim uvjetima smjestiti i veći broj domaćih i stranih studenata.

Stupili smo već u vezu sa predstavnicima lokalnih vlasti (Općinski komitet SKJ) koji su vrlo dobro prihvatili ovu ideju i obećali i svoju pomoć, naročito u pogledu osiguranja prostorija, smještaja i lokalnih saobraćajnih sredstava.

Potrebna materijalna i novčana sredstva

Izuzev potrebnih prostorija ovakav seminar ne iziskuje nikakva veća materijalna sredstva, tako da valja računati jedino sa troškovima za predavače. Broj predavača ne bi premašivao 6 do 7 lica, i to onih za koje bi organizator snosio trokove (uključivši i njihove žene, kad se radi o stranim predavačima). Putne troškove za strane predavače snosili bi od jugoslovenske granice

od Korčule i natrag. Prema sadašnjim cijenama troškovi za 6 do 7 para ne bi premašivali 1 milijon dinara. Imajući u vidu druge troškove oko organizacije, štampanja prospekata, uređenje prostorija i slično trebalo bi osigurati sumu od 2 milijona. Ostatak bi se koristio ili za prenos u slijedeću godinu ili za pokretanje jedne publikacije sa održanim predavanjima. Ovakva svota nije pretjerana, ako se ima u vidu da troškovi jednog kongresa iznose i preko 15 milijona, a da je korist od njega redovito mnogo manja.

Ovaj prijedlog razmotrili su na zajedničkom sastanku predstavnici filozofske i sociološke katedre u Zagrebu (Vranicki, Supek, Petrović, Pejović, Bošnjak, Cvjetičanin) i saglasili se da bi se takav seminar mogao eventualno vezati, kao stalna ustanova, uz spomenute katedre, po analogiji sa slavističkim seminarom.

Želili bi također upozoriti da za organizaciju ovakvog stalnog semina-
ra pokazuje i Filozofsko društvo Srbije, ali naša je želja da ono ostane u okviru naše republike, sa čime su predstavnici ostalih republika saglasni. Ukoliko mi ne bismo organizirali takav seminar, tada bi taj zadatak preuzeli drugi.

U Zagrebu, decembra 1962.

Za Inicijativni odbor:
(Supek Rudi)

Prednacrt

Pravila Filozofsko-sociološkog društva 'Korčulanska škola'

Član 1

Filozofsko-sociološko društvo „Korčulanska škola“ je naučna organizacija za filozofiju i sociologiju.

Djelatnost društva prostire se na području SFRJ. O sjedištu društva odlučuje skupština.

Filozofsko-sociološko društvo „Korčulanska škola“ član je Jugoslavenskog udruženja za filozofiju i Jugoslavenskog udruženja za sociologiju. Društvo surađuje s inostranim naučnim i stručnim filozofskim i sociološkim društvima i može se učlaniti u internacionalne naučne i stručne filozofsko-sociološke asocijacije.

Član 2

Ciljevi Filozofsko-sociološkog društva „Korčulanska škola“ jesu:

- a) Društvo razvija naučnu i stručnu djelatnost radi ostvarivanja permanentne, suvremene univerzitetske nastave kadrova koji rade u najvišim znanstvenim i nastavnim institucijama. U cilju permanentne izobrazbe filozofsko-socioloških kadrova, Društvo organizira predavanja, seminare, simpozije, ljetne škole i ostale naučne i stručne skupove.
- b) Društvo djeluje na unapređivanju suvremene filozofske i sociološke misli, podstiče domaću teorijsku i stručnu djelatnost, te radi na upoznavanju stručnih krugova i šire javnosti s rezultatima domaće i strane filozofske i sociološke aktivnosti.
- c) Društvo razvija i podstiče filozofsku i sociološku izdavačku djelatnost i to: izvornu i prijevodnu, stalnu i periodičku (publikacije, knjige, biblioteke, časopise itd).

- d) Društvo pruža naučnu i stručnu pomoć nastavnicima filozofije i sociologije koji djeluju na školama drugog stupnja i vanškolskim ustanovama (radničkim i narodnim univerzitetima) u cilju njihovog što uspješnijeg ostvarivanja obrazovnih i odgojnih zadataka.
- e) Društvo radi na razmjeni naučnih spoznaja i iskustava sa svim srodnim društvima na području cijele Jugoslavije razvijajući time interdisciplinarnu i međurepubličku suradnju.
- f) Društvo razvija razmjenu mišljenja i naučnih dostignuća s naučnim i stručnim radnicima iz drugih zemalja, radi obostranog upoznavanja sa filozofsko-sociološkim dostignućima.
Društvo djeluje na jačanju i produbljivanju veza s naučnim radnicima i stručnjacima drugih zemalja na području filozofsko-socioloških i humanističkih znanosti uopće, na unapređivanju dobrih odnosa, drugarstva i bratstva među ljudima koji pripadaju istoj naučnoj i ljudskoj zajednici radi ostvarivanja zajedničkih ideala općeljudskog napretka i trajnog mira među ljudima i narodima.
- g) Društvo cjelokupnu svoju djelatnost razvija sa stanovišta stvaralačkog marxizma i njegov osnovni smisao je unapređivanje, popularizacija i borba za autentičnu, stvaralačku marxističku misao.

Član 3

Članstvo:

Društvo ima tri vrste članstva: počasni članovi, redovni (radni članovi i članovi simpatizeri /prijatelji, podupirajući članovi/).

- a) Društvo za počasnog člana bira onu ličnost čiji filozofski i sociološki radovi imaju nepodijeljeno međunarodno priznanje i da surađuje s jugoslavenskim filozofima i sociolozima.
- b) Redovni (radni) član Društva postaje svaki pojedinac koji ima objavljene knjige ili ostale vrijedne naučne radove iz područja filozofije i sociologije i to stvaralačke marxističke orijentacije.
- c) Članovi simpatizeri (podupirajući članovi) su prije svega bolji studenti koji još ne ispunjavaju uvjete za prijem u redovno članstvo, ali obećavaju da će ih prema svojim mogućnostima i dosad postignutim rezultatima u studiju ispuniti. Simpatizeri (podupirajući članovi) društva mogu postati i oni pojedinci koji pokazuju izuzetno zalaganje i pružaju pomoć u radu društva na ostvarivanju njegovih ciljeva.

Izbor počasnih članova obavlja skupština Društva, a redovnih (radnih) članova, i članova simpatizera upravni odbor Društva. Član Društva može

postati svaki pojedinac bez obzira na nacionalnu pripadnost ili državljanstvo, ako ostvaruje ciljeve i ispunjava ostale uvjete sadržane u pravilima društva.

Članstvo u Društvu prestaje na vlastiti zahtjev ili isključenjem od strane skupštine Društva.

Član 4

Članovi Društva dužni su da rade na ostvarivanju ciljeva Društva i konkretnih odluka njegovih organa, te da redovno plaćaju članarinu.

Članovi Društva imaju pravo da sudjeluju u svim oblicima djelatnosti Društva, primjereno vrsti članstva, da učestvuju u donošenju odluka, da biraju i da budu birani u organe Društva, da se obraćaju svim organima Društva s prijedlozima i primjedbama.

Član 5

Organi društva jesu:

Skupština

Upravni odbor

Nadzorni odbor

Član 6

Skupština je najviši organ Društva. Skupština može biti redovna i izvanredna. Redovna se skupština održava jednom u dvije godine, a izvanredna prema potrebi. Skupštinu saziva Upravni odbor na vlastitu inicijativu ili na zahtjev 1/3 članstva. Skupštinu punopravno sačinjavaju svi članovi Društva. O naučnoj djelatnosti odlučuju samo počasni i radni članovi Društva. Skupština se održava ako je prisutna polovina članstva, a odluke donosi jednostavnom većinom glasova.

Odluke Skupštine su obavezne za sve članove Društva.

Član 7

Skupština Društva odlučuje:

- o usvajanju i promjeni Pravila Društva;
- o izvještaju Upravnog odbora i Nadzornog odbora;
- daje razrešnicu starom Upravnom odboru i Nadzornom odboru i bira novi Upravni i Nadzorni odbor;
- o prijemu počasnih članova Društva;
- o učlanjivanju Društva u jugoslovenska i međunarodna udruženja za filozofiju i sociologiju;

- o izvještaju internacionalnog izdanja Praxisa i vrši izbor redakcije i redakcijskog savjeta časopisa;
 - o izvještaju Korčulanske ljetne škole i vrši izbor njezinog Upravnog odbora;
 - o programu i smjernicama za budući rad Društva.
- Izvanredna skupština odlučuje samo o pitanjima zbog kojih je sazvana.

Član 8

Upravni odbor Društva bira se na dvije godine, ukoliko Skupština drugačije ne odluči. Upravni odbor sastoji se od predsjednika, potpredsjednika, tajnika, blagajnika i tri člana odbora.

Upravni odbor vodi rad Društva između dviju skupština u skladu s pravilima i programom Društva. Upravni odbor donosi odluke prostom većinom, a odluke su punovaljane ako sjednici prisustvuje više od polovice članova Odbora.

Društvo zastupa predsjednik, a u njegovoj odsutnosti potpredsjednik ili tajnik.

Član 9

Nadzorni odbor sastoji se od tri člana, vrši nadzor finacijskog i materijalnog poslovanja Društva, te podnosi izvještaj Skupštini.

Član 10

Prihodi Društva sastoje se od vlastitih finacijskih izvora (članarina i prihodi od izdavačke djelatnosti), dotacija i dobrovoljnih prihoda. Skupština donosi plan prihoda i rashoda Društva a između zasjedanja Skupštine o finacijskim i materijalnim sredstvima odlučuje Upravni odbor na osnovi plana prihoda i rashoda.

Član 11

Pečat Društva je okrugao i nosi natpis: FILOZOFSKO-SOCIOLOŠKO DRUŠTVO „KORČULANSKA ŠKOLA“, kao i ime grada u kojem se nalazi sjedište Društva.

Član 12

Ako Društvo prestane postojati sva njegova imovina prelazi na Jugoslavensko udruženje za filozofiju i Jugoslavensko udruženje za sociologiju.

Ciljevi Filozofsko-sociološkog društva „Korčulanska škola“

1. Društvo će razvijati naučnu i stručnu djelatnost radi ostvarivanja permanentne izobrazbe filozofskih i socioloških kadrova, kao što to predviđa suvremeno školovanje izvan granica redovne nastave na univerzitetima i visokim školama. U cilju permanentne izobrazbe filozofskih i socioloških kadrova društvo će organizirati predavanja i tečajeve, ljetne škole, skupove i stručne diskusije, objavljivati potrebne materijale i služiti se ostalim sredstvima javnog djelovanja.
2. Društvo će raditi na unapređivanju suvremene filozofske i sociološke misli, davati potsticaj domaćoj stvaralačkoj i stručnoj djelatnosti, te upoznavati stručne krugove i širu javnost sa rezultatima domaće i strane filozofske i sociološke djelatnosti.
3. Društvo će nastojati da pruži naučnu i stručnu pomoć nastavnicima iz filozofije i sociologije koji djeluju na školama drugog stupnja kako bi što uspješnije obavljali svoje nastavne i odgojne zadatke.
4. Društvo će raditi na razmjeni naučnih spoznaja i iskustava na teritoriji čitave Jugoslavije razvijajući na tom području međurepubličku suradnju. U tom vidu ono će surađivati sa srodnim društvima i organizacijama na teritoriji Jugoslavije ili pojedinih republika.
5. Društvo će razvijati razmjenu mišljenja i naučnih dostignuća s naučnjacima i stručnjacima iz drugih zemalja, kako bi naše filozofske i sociološke kadrove upoznao sa dostignućima filozofske i sociološke misli u drugim zemljama, i obratno, da bi strane naučne radnike upoznao s našim dostignućima.
6. U duhu Povelje OUN društvo će raditi na jačanju i produbljanju veze s naučnim radnicima i stručnjacima drugih zemalja na području filozofsko-socioloških i humanističkih znanosti u cilju promicanja dobrih

odnosa, drugarstva i bratstva ljudi koji pripadaju istoj naučnoj i ljudskoj zajednici, a radi ostvarenja zajedničkih ideala opće-ljudskog napretka i trajnog mira.

Korčula

Predsedavajući sesije 1968.

KORČULANSKA LIJETNA SKOLA
ÉCOLE D'ÉTÉ DE KORČULA

X MEĐUNARODNO ZASIEDANJE
Xe SESSION INTERNATIONALE

GRAĐANSKI SVIJET
I SOCIJALIZAM

LE MONDE BOURGEOIS
ET LE SOCIALISME

KORČULA

OD 19. DO 29. AUGUSTA 1973.

DU 19. AU 29. AOÛT 1973.

KORČULANSKA LIJETNA SKOLA
ÉCOLE D'ÉTÉ DE KORČULA

24. VIII 1973.

- 9 h: Andrija Kresić (Beograd): Antipolitika u društvenom ponašanju – L'anti-politique et le comportement social
- 10.30 h: Eugene Kamenka (Canberra): Le titre de la conférence sera publié ultérieurement – Naslov predavanja bit će objavljen naknadno
- 12 h: Svetozar Stojanović (Beograd): Staljinistička partijnost i komunističko dostojanstvo – La prise de partie ataliniste et la dignité communiste

25. VIII 1973.

- 9 h: Rudi Supek (Zagreb): Granice građanskog društva – Les limites de la société bourgeoise
- 10.30 h: Pierre Naville (Paris): La technique – est-elle une valeur universelle? – Da li je tehnika univerzalna vrijednost?
- 12 h: Mihailo Marković (Beograd): Samoupravljanje i efikasnost – Autogestion et efficacité

26. VIII 1973.

Slobodan dan
Jour de repos

27. VIII 1973.

- 9 h: Lucio Loberdo-Radice (Rim): Philosophie et politique dans la pensée marxiste italienne – Filozofija i politika u talijanskoj marksističkoj misli
- 11 h: Nicolae Belu (Bucuresti): Le sens du jugement de valeur dans la spiritualité socialiste – Smisao Vrijednosnog suda u socijalističkoj duhovnosti

28. VIII 1973.

- 9 h: Ivan Kuvaić (Zagreb): Marxova analiza građanskog društva i teorija konvergencije – L'analyse marxienne de la société bourgeoise et la théorie de la convergence
- 11 h: Harold Cruse (Ann Arbor): Problem of the Socialism and the Bourgeois World in the USA – Problem socijalizma i građanskog svijeta u SAD

29. VIII 1973.

- 9 h: Generalna debata i završetak zasjedanja – Le débat général et la fin de la Session

KORČULANSKA LIETNA SKOLA
ECOLE D'ETE DE KORČULA

PODTEME I DISKUSIJE OKO OKRUGLOG STOLA
SUB-THEMES ET DISCUSSIONS DE LA TABLE RONDE

I FILOZOFIJA I SOCIJALIZAM - LA PHILOSOPHIE ET LE SOCIALISME

Predsjedava - Président - Branko Bošnjak (Zagreb)

Učesnici - Participants: Shlomo Avineri (Jerusalem), Oclavian Chetan (Bucuresiti), K. T. Fain (Toronto), Božidar Glušćević (Titograd), Frane Jerman (Ljubljana), Hans Kächler (Innsbruck), Arnold Künzli (Basel), Jean Michel Palmier (Paris), Zvonko Posavec (Zagreb), Mario Spinella (Milano), Dragan Stojanović (Bucuresiti).

II BIT I GRANICE GRADANSKOG SVIJETA - L'ESSENCE ET LES LIMITES DU MONDE BOURGEOIS

Predsjedava - Président - Žega Pešić Golubović (Beograd)

Učesnici - Participants: V. L. Allen (Leeds), Lello Basso (Roma), Aleksa Buha (Sarajevo), Milan Darnjanić (Beograd), Božidar Debenjak (Ljubljana), Branko Horvat (Beograd), Trivo Indić (Beograd), Joachim Israel (Lund), Dragoljub Micanović (Beograd), William L. McBride (London), Vjekoslav Mikecin (Zagreb), Nebojša Popov (Beograd), Ivan Prpić (Zagreb), Žarko Puhovski (Zagreb), Robert Tucker (Princeton).

III SUVREMENA TEHNIKA I SUDBINA SVIJETA - LA TECHNIQUE CONTEMPORAINE ET LE DESTIN DU MONDE

Predsjedava - Président - Dušan Pirjevec (Ljubljana)

Sudjeluju - Participants: Hans-Dieter Bahr (Bremen), Yvon Bourdet (Paris), Heinz Brandt (Frankfurt), Paul Brockelmann (Durham), Holimir Burger (Zagreb), Dimitar Dimitrov (Skopje), Abraham Edel (New York), Michael Maccoby (Washington), Serge Mallet (Paris), Ernest Mandel (Bruxelles), Paul Piccone (St Louis), Veljko Rus (Ljubljana), Gunnar Skirbekk (Bergen), Vanja Sutilić (Zagreb), Frances Svensson (Ann Arbor), Nunez Tenorio (Caracas).

KORČULANSKA LIETNA SKOLA
ECOLE D'ETE DE KORČULA

Predsjednik

President

RUDI SUPEK, Zagreb

Podpredsjednik

Vice-president

VELIKO KORAC, Beograd

Predsjednik zasjedanja '74

President de session '74

DANKO GRLIĆ, Zagreb

Upravni odbor

Comité d'organisation

BRANKO BOSNJAK, Zagreb

VELIKO CVJETIČANIN, Zagreb

ESAD ČIČIĆ, Sarajevo

DIMITAR DIMITROV, Skopje

MIHAILO ĐURIĆ, Beograd

DANKO GRLIĆ, Zagreb

BESIM IBRAHIMPAŠIĆ, Sarajevo

MITKO ILIEVSKI, Skopje

BOZIDAR JAKŠIĆ, Beograd

MILAN KANGIGA, Zagreb

ANDRIJA KREŠIĆ, Beograd

IVAN KLUVAČIĆ, Zagreb

MIHAILO MARKOVIĆ, Beograd

PREDRAG MATVEJEVIĆ, Zagreb

DRAGOLJUB MICANOVIĆ, Beograd

RASIM MUMINOVIĆ, Sarajevo

ZACORKA GÖLUBOVIĆ, Beograd

GAJO PETROVIĆ, Zagreb

DUŠAN PIRJEVEC, Ljubljana

NEBOJŠA POPOV, Beograd

ŽARKO PUHOVSKI, Zagreb

VELIKO RUS, Ljubljana

GEORGI STARDELOV, Skopje

SVETOZAR STOJANOVIĆ, Beograd

LIUBO TADIĆ, Beograd

PREDRAG VRANICKI, Zagreb

SIPAN VRCAN, Split

MILADIN ŽIVOTIĆ, Beograd

ANTUN ŽVAN, Zagreb

Tajnik

Secrétaire

GORAN ŠVOB, Zagreb

Zamjenik tajnika

Secrétaire adjoint

GVÖZDEN FLEGO, Zagreb

KORČULANSKA LIETNA SKOLA

FILOZOFSKI FAKULTET

41000 Zagreb

Ulica Đure Salaja 3

YUGOSLAVIE

Učesnici razgovora o *Praxisu* i Korčulanskoj ljetnoj školi u domu dr Ante Lešaja, na Korčuli, septembra 2002. Sleva: Božidar Jakšić, Ivo Kuvačić, Nebojša Popov, Zagorka Golubović i Milan Kangrga (nedostaje Ante Lešaja)

Otvaranje skupa „*Praxis* i Korčulanska ljetna škola, tragovi jednog desetljeća“, Korčula, 13. oktobar 2011. Sleva: Božidar Jakšić, Nebojša Popov, Božidar Gajo Sekulić, Lino Veljak, Zagorka Golubović i Petar Milat

Intervju s Mihailom Markovićem: *Praxis* – kritičko mišljenje i delanje¹

Božidar Jakšić: U prvoj knjizi *Juriša na nebo* (JNN I 54²) pišeš da je Bledsko savetovanje bilo „odlučujući korak“ ka *Praxisu* i Korčulanskoj ljetnoj školi (KLJŠ). Kao tek diplomirani student bio sam učesnik tog savetovanja. Bio sam impresioniran i mislim da je tvoja ocena tačna. Možda me sećanje vara, ali su u debati sa zastupnicima teorije odraza bili veoma aktivni Gajo Petrović, Danko Grlić i Ivica Focht. Drugu dvojicu sam zapamtio po veoma duhovitim „replikama“ sa glavnim zastupnikom teorije odraza akademikom Dušanom Nedeljkovićem. Ti si u tim raspravama bio nekako pasivan, mada su tvoja učešća na različitim skupovima kojima sam kasnije prisustvovao ili aktivno učestvovao bila uvek veoma aktivna i dinamična. Da li je moj utisak tačan i kako danas ocenjuješ vrednosti tog savetovanja?

Mihailo Marković: To savetovanje je označilo prelomnu tačku u razvoju naše filozofije, i to u dva smisla. S jedne strane, to je bio definitivni poraz našeg dogmatizma, dakle dijalektičkog materijalizma sovjetskog tipa i teorije odraza. Istovremeno, na tom skupu je, na jugoslovenskom prostoru, doživela punu afirmaciju koncepcija stvaralačkog marksizma zasnovana na ranim radovima Marksa [Marx]. S druge strane, na Bledskom savetovanju

-
- 1 Objavljeno u časopisu *Filozofija i društvo*, br. 1/2010, s redakcijskom naznakom *In memoriam* Mihailu Markoviću. Tokom tri višerasovna razgovora Božidar Jakšić je 19. januara 2009. postavio pitanja akademiku Mihailu Markoviću u pismenom obliku. Svojeručno pisane odgovore akademik Marković je dao Jakšiću 12. februara 2009. godine. Oprema teksta, naslov, napomene i umeci u uglastim zagradama su redakcijski dodaci.
 - 2 Mihailo Marković, *Juriš na nebo, Sećanja*, knjiga prva, Prosveta, Beograd 2008.

se, kroz borbu protiv dogmatičara, stvorila grupa koja će tri godine kasnije pokrenuti *Praxis* i Korčulansku letnju školu. Mi smo se sretali već celih deset godina pre toga, od 1950. do 1960, na raznim skupovima na Beogradskom i Zagrebačkom univerzitetu, zatim u Srpskom filozofskom društvu (koje je obnovljeno 1951. godine) u Hrvatskom i Bosanskom filozofskom društvu koja su osnovana krajem te decenije (pedesetih).

Ja se ne sećam da sam u razgovorima na Bledu bio „pasivniji“ nego inače – imao sam jedan od uvodnih referata. Moguće je da sam bio manje oštar prema Dušanu Nedeljkoviću koga sam, kao svog profesora, svestranije poznavao nego zagrebačke kolege, i od koga sam prvi put čuo o Marksovim ranim radovima i o značaju kategorije prakse. Uostalom, on je prvi u Jugoslaviji govorio o „ograničenostima i jednostranostima kod Marksa i Engelsa [Marx i Engels]“ u jednom predavanju na Kolarčevom univerzitetu 1952. godine.

B. J.: *Praxis* je nesumnjivo jedna od najznačajnijih institucija u kulturi, posebno filozofiji i sociologiji bivše Jugoslavije u drugoj polovini 20. veka. Jedan si od veoma „viđenih“ praksisovaca, posebno poznat u međunarodnim krugovima. Kako si „doživljavao“ *Praxis* u vreme njegovog postojanja, kako krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. veka, a kako danas, kada je to vreme za nama i deo kulturne istorije, da ne kažem arheologije? Imam, naime, utisak da u tvom osnovnom stavu ima izvesnih kolebanja: za tebe je u jednom trenutku *Praxis* „primer angažovanog mišljenja“, u drugom „Sudbina *Praxisa* uopšte nije tragična“, ali je njegovo ukidanje „*Thanatos* na delu“! (Izabrana dela VIII, 430)³ Onda naknadno postavljaš pitanja koja u vreme postojanja *Praxisa* nisi postavljao: zašto je *Praxis* organ FDH-a, zašto su u redakciji samo zagrebačke kolege (JNN I, 117)? Ja bih pitao zašto ti je to naknadno zasmetalo?

M. M.: *Praxis* sam uvek podjednako doživljavao, od šezdesetih godina 20. veka do danas (januara 2009). To je bio izvanredan, smeo, kreativan časopis. Od njegovih doprinosa se naročito mogu izdvojiti dva: prvi je obogaćenje filozofske antropologije idejama o suštini čoveka i njegove delatnosti, o prirodni otuđenja i razotuđenja, tj. o univerzalnoj ljudskoj emancipaciji, o humanizmu kao filozofskom pravcu. Drugi je doprinos političkoj filozofiji: teoriji revolucije, demokratije, nacije i nacionalnih odnosa itd. *Praxis* kao

3 Mihailo Marković, *Izabrana dela*, u osam tomova, Beograd: BIGZ, GENES-S štampa, Prosveta, SKZ, 1994. Odsad, izdanje će biti označavano skraćenicom ID.

zajednicu doživljavao sam do osamdesetih godina kao uzorno jugoslovensku i internacionalističku zajednicu. Onda su neke činjenice počele da me demantuju.

Poznato je da smo mi u Beogradu izdavali časopis *Theoria*. Kad smo odlučili da izdajemo međunarodno izdanje svi su Zagrepčani došli u Beograd da nas nagovore da od toga odustanemo!!

Tek tada su, kao kompenzaciju za naše odustajanje ponudili da s nama naprave zajedničku redakciju međunarodnog izdanja *Praxisa*.

Naravno da smo svi morali misliti i o tome zašto tek tada? Imali smo *jugoslovenski* časopis, zajedno smo u njemu saradivali, ali je to bio organ FDH i u redakciji su bili isključivo Zagrepčani. Zar to tebi danas ne smeta? Pravo pitanje nije zašto je to meni *naknadno* zasmetalo već kako mi to nije *odmah*, već 1963–1964. zasmetalo.

Činjenica je da, sem Rudija [Supeka], niko od Hrvata nije hteo da na bilo koji način učestvuje u *Međunarodnom Praxisu* (*Praxis International*) iako su svi članovi Međunarodnog saveta ostali isti, a ista je ostala i orijentacija: humanistički marksizam i demokratski socijalizam.

Desilo se zatim nešto u grupi *Čovek i sistem*⁴ krajem osamdesetih, što je sve nas u Beogradu (i Ljubu [Tadića] i Nebojšu [Popova] i Zagu [Golubović] i Svetu [Stojanovića]) odvojilo i od samog Rudija i Vesne [Kolarić Kišur, supruge R. Supeka]. Nebojša je predložio u naše ime da se grupa založi za to da se Skupština Jugoslavije rekonstruiše tako da ona, pored Veća naroda, ponovo uključi i Veće građana, tako da se odluke donose saglasnošću oba veća. To je najpre kategorički odbio [Eugen] Pusić, a zatim za vreme ručka Rudi i Vesna. Argument je bio: u Veću građana bi Srbi mogli da preglasavaju Hrvate. Uzalud sam ja obrazlagao i da sve odluke koje se tiču nacionalnih odnosa mogu važiti samo ako ih donese i Veće naroda. Nismo se mogli složiti. Ljuba je bio toliko ogorčen da je, posle na ulici tako glasno psovao da mi je izgledalo da će nas na kraju milicioneri pohapsiti zbog kršenja javnog reda. To je bio kraj. Više se nismo ni čuli ni videli.

B. J.: Ne znam da li si primetio – najviše si se od svih kolega, uključujući i Gaju, bavio filozofskim pojmom *praxisa*. *Praxis* definišeš kao centralni pojam kritički orijentisane filozofije, kao slobodnu, stvaralačku, umnu delatnost kojom se individua ostvaruje. *Praxis* je za tebe

4 Reč je o projektu Rudija Supeka i Eugena Pusića koji je okupljao saradnike iz Zagreba, Beograda i Ljubljane, a povremeno iz drugih jugoslovenskih centara. Formalni nosilac projekta bio je Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu. Grupa se sastajala nakon gašenja *Praxisa*, sve do kasnih osamdesetih godina prošlog veka.

najtemeljnija filozofska kategorija koja ima svoju ontološku, gnoseološku i aksiološku dimenziju. Tome dodaješ da *praxis* isključuje nasilje (ID VIII, 152). Međutim, i pojam prakse definišeš na isti način, skoro istim rečima, samo ga nešto šire obrazlažeš. Shvatanje čoveka kao bića prakse smatraš filozofskom osnovom ljudskih prava (ID VIII, 240–246)! Da li su po tvom mišljenju pojam *praxisa* i pojam prakse istovetni (u engleskom praktično razlika ne postoji) ili preferiraš pojam *praxis* da bi se razlikovao od birokratskog i dogmatskog insistiranja na pojmu prakse? M. M.: Ja sam kao i ostali saradnici *Praxisa* upotrebljavao termin *praxis* kad god sam imao u vidu *normativni* pojam ('slobodna, stvaralačka' itd. delatnost) za razliku od *gnoseološkog* pojma prakse (delatnost menjanja i preobražavanja čovekove okoline) kao suprotnog od teorije (svesti, saznanja). Međutim, nezgodno je trajno u svom jeziku upotrebljavati stranu reč (*praxis*) pa sam često umesto nje upotrebljavao našu reč *praksa*, kad god je u kontekstu bilo jasno da se misli na *praxis*. Dakle, *gnoseološki* pojam prakse nije „birokratski i dogmatski“ – on je neophodan u teoriji saznanja. U tome smislu je Marks govorio o *praksi* kao „kriterijumu istine“.

B. J.: Dejvid Kroker⁵ je uočio da pojam *praxis* određuješ normativistički. Da li smatraš ovo Krokerovo zapažanje tačnim? Tome bih dodao da je, ne toliko kad je u pitanju tvoje određenje pojma *praxis* koliko kada je u pitanju pojam prakse, sa obaveznim instruktivnim nabranjima, tvoje određenje u izvesnoj meri mehanicističko. Moguće je da je u pitanju moj otpor sistematičnosti izlaganja i da nisam u pravu, ali me zanima tvoj komentar.

M. M.: Naravno da se ni u kom slučaju ne može reći da je to određenje „mehanicističko“. Nije reč o tvom „otporu sistematičnosti“ izlaganja (koje je neopravdano jer je u filozofiji neophodno razlikovanje između delatnosti uopšte (prakse) i delatnosti koja je „slobodna, kreativna“ itd. (*praxis*). Otpor sistematičnosti je karakterističan za *postmodernizam*. Marksovo izlaganje je, razume se, vrlo sistematično – dovoljno je pogledati prvu knjigu *Kapitala*.

B. J.: O *praxis*-grupi pišeš kao jedinstvenoj, ali dovoljno raznorodnoj, jugoslovenskoj a nacionalno heterogenoj, okrenutoj različitim izvorima. Takođe si mišljenja da *Praxis* nikada nije bio „zajednica istomišljenika“, mada su imali dosta zajedničkog: „Svi članovi *praxis* grupe bili su

5 David A. Crocker, autor knjige *PRAXIS and Democratic Socialism, the Social Theory of Markovic and Stojanovic*, Humanities Press, New Jersey 1983.

ubeđeni socijalisti, praktično angažovani“ (ID VIII, 527). Meni se čini da taj angažman ni po intenzitetu, ni po kvalitetu, a naročito ne po usmerenosti – nije bio ni približno jedinstven. Deo saradnika *Praxisa* je veoma vodio računa o tome „šta će drugovi reći“, bio angažovan i u političkim forumima, zauzimao značajna mesta u partijskom pa i državnom aparatu, a deo je bio autonoman i nije se mnogo osvrtao na zvanične stavove. Na primer, Gajo i Rudi u Zagrebu, Ljuba u Beogradu. Sveta je, na primer, svojom idejom o harizmarhu i harizmarhiji izazvao pravu buru konsternacije u političkom aparatu. Dakle, po mom, možda pogrešnom, mišljenju, praksisovci su se veoma različito odnosili prema stavovima političkih foruma i autoritetu političkih vođa. I sâm na nekoliko mesta u sećanjima pominješ Gajinu oštru polemiku sa Veljkom Vlahovićem. Čak mu tiho prigovaraš da je bio preoštara u polemici sa Vlahovićem (JNN I, 140). Pomenuo bih i Nebojšinu polemiku sa [Dušanom] Dragosavcem, kao i Kangrginu polemiku sa Milentijem Popovićem i njegovo držanje u razgovoru sa Jurom Bilićem. „Kritiku svega postojećeg“ kao sintagmu u tvojim angažovanim radovima nisam primetio, a u obe knjige sećanja si je upotrebio svega dva puta i to potpuno skrajnuto. Zato bi me zanimalo kako određuješ svoje mesto u odnosu na političke autoritete u zemlji u vreme postojanja *Praxisa*, u vreme represije prema beogradskom delu grupe, kao i u vreme tvog političkog angažovanja devedesetih?

M. M.: Nije deo saradnika *Praxisa* veoma vodio računa „šta će drugovi reći“, bio angažovan u političkim forumima itd. To je bio samo Predrag Vranički. Niko od ostalih Zagrepčana, niko od Beograđana u periodu postojanja *Praxisa* (1963–1975) nije bio angažovan u forumima. U svakom slučaju, mi u Beogradu smo bili žešće napadani i 1975. godine bili isključeni s Univerziteta (što se u Zagrebu nije desilo). Takođe, nama su svima oduzimani pasoši (meni u dva maha) – što se takođe nikom u Zagrebu nije desilo. Po tome se, pre svega, mora ocenjivati stav prema političkim forumima a ne prema tome da li je neko samo dva ili više puta pomenuo „kritiku svega postojećeg“ ili ko je više ili manje oštara prema Veljku Vlahoviću (jedinom političaru koji je došao na neki naš skup).

U vreme *Praxisa* i represije prema beogradskom delu grupe ja sam, prema postojećim policijskim izveštajima, smatran najopasnijim članom grupe. Godine 1987. je u Beogradu došlo je do potpunog zaokreta. Ukinut je „verbalni delikt“, više nije bilo političkih zatvorenika, pozvani smo na saradnju, prestale su sve represivne mere. Naš Dobrica Ćosić je 1992. godine postao predsednik savezne države. I meni je to [Slobodan] Milošević nudio kao nešto kasnije i mesto potpredsednika savezne vlade. I jedno i drugo sam glat

odbio. Ali bio sam uveren da postoje šanse da se naše ideje bar delomično ostvare i pristao sam da napišem (naš) program za SPS (kao što je From [Fromm] pisao program za Američku socijalističku partiju). Iz toga je sledilo da su me izabrali za potpredsednika SPS-a (1990–1992). Godine 1994. sam imao dugu polemiku s Mirom Marković, a 1995. sam jako kritikovao Miloševića, zbog čega sam novembra 1995. bio razrešen svih funkcija u SPS-u.

B. J.: U *Praxisu* je bilo moguće da članovi grupe govore kao „građani sveta“ i da jugoslovensku stvarnost cene „univerzalnim merilima“ (ID VIII, 533). Neki saradnici *Praxisa* su to načelo još za vreme postojanja *Praxisa* (Danilo Pejović, Mladen Čaldarović, Muhamed Filipović) odbacili i radikalno promenili to načelo, a neki su to učinili u vreme krize i raspada jugoslovenske države; nisu više bili „građani sveta“ niti su „univerzalnim merilima“ merili krizu, a naročito ratne prilike. Zaga [Golubović] i ja smo u jednoj polemici s tobom u *Gledištima* krajem osamdesetih tu promenu u nekoj formi primetili i kod tebe, a tvoje angažovanje u SPS-u je, bar za mene, bila potvrda da je reč o značajnoj promeni. U rukopisu druge knjige koju si mi blagonaklono stavio na raspolaganje i koji sam sa velikim interesovanjem pročitao, buniš se, na primer, što su te mnoge tvoje kolege i neistomišljenici smatrali „ideologom“ SPS-a. Priznajem da mi je nejasno kako drukčije nazvati čoveka koji je pisao Program te partije i kao potpredsednik bio „zadužen“ za formulisanje njene idejne strategije. Molio bih te za komentar.

M. M.: Mi se u *Praxisu* uopšte nismo sudarali s nacionalnim problemom. U principu, neko ne može voleti celo čovečanstvo i biti „građanin sveta“ – a ne voleti svoj narod, zajednicu iz koje je potekao, čiji jezik govori i gde je naučio etička i druga pravila društvenog ponašanja. Univerzalno i nacionalno može da ide zajedno. I to je ono što Zaga i ti nikada niste razumeli. Kad ti kažeš da je pisac programa jedne partije (kao Marks i From) – „ideolog“ pitam se da li si uzeo u obzir Marksovu definiciju ideologije kao lažne svesti. Dakle, pisac programa – da, ideolog – ne.

B. J.: Unutrašnje napetosti u *Praxisu* su postojale skoro od početka, na primer, sukob sa Pejovićem, pokušaj da se u Filozofskom društvu Hrvatske *Praxis* „pacifikuje“, skandal oko Nagrade Božidar Adžija⁶ itd.

6 Gajo Petrović i Milan Kangrga, kao i neki drugi naučnici i umetnici, dobili su 1966. Nagradu „Božidar Adžija“ za izuzetne doprinose kulturi. To je razljutilo Vladimira Bakarića, glavnog hrvatskog političara u to vreme, koji je inicirao kampanju protiv ove

Spoljni pritisak, naročito na beogradski deo praksisovaca pojačava se posle '68, mada i u Zagrebu nije bio beznačajan (Gajo je bio izbačen iz partije, on i Kangrga, za kojeg kažeš da uopšte nije bio angažovan '68, prekršajno kažnjeni itd.). Tvoje zapažanje da je tim spoljnim pritiscima koji su bili jači u Beogradu, došlo do „očigledne asimetričnosti društvenog položaja“ (ID VIII, 167) – jeste prihvatljivo, ali se pitam da li je tačno da to „nije bila prepreka da se održi duh i puni život celine zajednice“. Čini se da je „*praxis*-grupa“, naročito njen beogradski deo, više rezultat spoljnog pritiska nego unutrašnje kohezije. Vranicki je, na primer, reizabran za rektora Zagrebačkog sveučilišta kada su vas u Beogradu najžešće gonili. (A upravo Vranickog izdvajaš kao uzornu figuru jer je „ostao dosledan ubedenjima iz mladosti što se za neke druge prijatelje iz *Praxisa* na žalost ne može reći“. Uz veliko i stvarno poštovanje prema Predragu, ipak ne mogu da smetnem s uma da je zaista bio dosledan u jednom. Uvek se pitao, pošteno, jasno i javno „šta će drugovi reći“. Moguće da ti se ta doslednost dopada, tim pre što veoma ceniš vlastitu doslednost – čak se smatraš „apologetom doslednosti“ – ali tu ne može biti reč o onome čemu težiš – poziciji kritičkog intelektualca. U tom ludilu je bilo nekog sistema; egzemplarna represija nad praksisovcima imala je, između ostalog, kao cilj da se zastraše široki slojevi inteligencije, ali i ostalih građana širom Jugoslavije. Kakvo je tvoje mišljenje o ovom problemu?

M. M.: Da Kangrga nije bio angažovan 1968, pričala mi je tada Asja [Petrović, supruga Gaje Petrovića]⁷. Ona je bila ogorčena što su tada svi ostavili Gaju samog.

Ja nikada nisam držao Vranickog za „uzornu figuru“. On je zaista želeo da ostane u relativno dobrim odnosima sa „drugovima“. Ali je činjenica da se on nije menjao kao neki drugi koji su kao „marksisti i socijalisti“ otišli u desne partije.

B. J.: Unutrašnju napetost u *Praxisu* izazvala je i pojava časopisa *Encyclopaedia moderna*⁸ (EM) i organizacija skupova u Cavtatu (jednogodišnji

dvojice praksisovaca, tako da su im, nakon rasprave u Hrvatskom saboru juna iste godine, nagrade oduzete.

7 Gaju Petrovića i Milana Kangrgu je sudija za prekršaje u Zagrebu, juna 1968, kaznio zbog aktivnog učešća u studentskim „lipanjskim gibanjima“, a Asja Petrović je u pismu B. Jakšiću ovaj navod akademika Markovića demantovala.

8 Časopis *Encyclopaedia moderna*, časopis za sintezu znanosti, umjetnosti i društvene prakse bio je, zapravo, zamišljen kao kontrapunkt *Praxisu* i sredstvo širenja oficijelne propagande. Prvi broj je izašao septembra 1966. godine.

budžet cavtatskog skupa bio je veći nego desetogodišnji budžet Korčulanske ljetne škole, a sastav uredništva EM-a određivala su republička rukovodstva). Kada se Gajo vajkao da saradnja sa EM-om (Vranicki, ti, [Miladin] Životić, na primer) nije izraz lojalnosti prema *Praxisu*, nazvao si ga „sektašem“. Bilo ti je žao „što i nehotično zadaješ udarce svojim najboljim prijateljima“ i pitaš se da li je opravdano „u životu hodati kao po jajima da se ne bi povredila nečija sujeta i narcisoidno identifikovanje s bilo kojim objektom, ma koliko vrednim“ (JNN I, 258). Vrlo brzo si ustanovio ono što su Gajo i Rudi znali od početka – da je Ivan Supek notorni nacionalist, mitoman i fabulant. Pismeno si dao ostavku, što ostavlja veoma dobar utisak. Istina, na drugom mestu si svoju saradnju sa Ivanom Supekom objasnio željom za afirmacijom filozofije prirode za koju praksisovci nisu imali interesovanja. Da li i sada misliš da je Gajo u toj stvari bio „sektaš“ ili je možda na vreme video ono što ćeš i sam kasnije utvrditi?

M. M.: Represija nad praksisovcima *nije* bila „egzemplarna“ i niko nije bio hapšen, a u Zagrebu čak nikom nije oduzet pasoš ili radno mesto. Cilj te represije je u Beogradu bio da nas potpuno izoluju, a u Zagrebu čak ni to, već samo da se prekine s dotadašnjom delatnošću oko *Praxisa* i Korčule!

B. J.: Tim povodom još jedno pitanje: razumem i smatram značajnom tvoju kritiku nacionalnog osvešćenja i nacionalne ostrasćenosti Ivana Supeka. Međutim, govoriš i o vlastitom nacionalnom osvešćenju, čak od dečaćkih dana (razgovor s ocem, na primer, ili jedan odeljak u JNN, knjiga prva, str. 79, koji si naslovio „Početak nacionalnog osvešćenja“). Nisam primetio da si tako strog prema sebi, kao što si s razlogom bio prema Ivanu Supeku. Ivan Supek je do smrti bio veoma uvažavan u nacionalnom establišmentu, postao je i predsednik HAZU-a [Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti], a i ti si ovde, u nacionalnom establišmentu bio izuzetno uvažavan. Kao istaknuti član SPS-a [Socijalističke partije Srbije] učestvovao si i u naučnim skupovima koji su organizovali radikali! Imam u vidu da ste i jedan i drugi u novonastalim državama pominjani kao veoma prikladni kandidati za mesta predsednika svojih nacionalnih država! Zašto njegov „nacionalni angažman“ kritikuješ, a svoj angažman u Srbiji u propagiranju SPS u rukopisu druge knjige sećanja smatraš kontinuitetom i „zlatnim dobom socijalizma u Srbiji“ (JNN II, pogl. 6, str. 2). Da ne pominjem tvoje zalaganje za izbor Milana Martića na mesto predsednika Republike Srpske Krajine!

M. M.: Kako možeš da porediš mene i Ivana Supeka koji je bio kandidat za predsednika proustaške Hrvatske (posle 1969)? U Beogradu smo i Ljubo i Sveta i ja postepeno postajali svesni toga da ni Hrvati ni Slovenci ni ostali više ne žele Jugoslaviju. Meni, Ljubi, Dobrici Ćosiću su to otvoreno rekli Slovenci već 1985. (kad Miloševića još nije bilo). Ključni momenat samoosveščivanja bila je Titova izjava 1964. da je on Hrvat (mislili smo da je Jugosloven).

Što se tiče radikala, uvek sam bio njihov idejni protivnik (oni su, na primer, bili za *potpunu i nasilnu* privatizaciju – o tome sam, baš na Filozofskom fakultetu, negde devedesetih, imao žestok okršaj sa Šešeljem). Ipak sam o [Tomislavu] Nikoliću i [Aleksandru] Vučiću mislio da su lično poštenu i dobri patrioti. U dva maha sam učestvovao na naučnim skupovima koje su radikalni organizovali (kao što sam u prošlosti učestvovao na skupovima koje su organizovali staljinisti, a nedavno na jednom koji su organizovali liberali Koste Čavoškog).

B. J.: Na više mesta pominješ da si Gaju smatrao svojim najvećim prijateljem. Primetio sam da u mnogim svojim radovima Gaju i ne citiraš, niti na neki drugi način pominješ. Pominješ i Gajinu sujetu, mada je Bog, ako ga ima, sujetu dosta ravnomerno podelio ljudima. Posmatraču ili savremenom istraživaču se čini da je vaše prijateljstvo bilo protkano i snažnom dozom rivaliteta. Da li je to pogrešan utisak?

Tvoj odnos s Gajom je bio očigledno vrlo blizak, ali i veoma složen. Primetio sam da od ideje da je čovek biće prakse koja vam je zajednička dalje idete u različitim pravcima: Gajo ide ka afirmaciji filozofije kao „mišljenja revolucije“ i ideji ljudske slobode, a dobar deo svog stvaralaštva posvećuje Hajdegeru [Heidegger]. (Tvoj komentar o dvadesetogodišnjem Gajinom bavljenju Hajdegerom je „nažalost“! Valjda si zaboravio da nije samo Gajo izabrao Hajdegera, nego i Hajdeger Gaju kao ličnost vrednu da mu poveri deo svoje literarne zaostavštine.) Ti se orijentišeš ka elaboraciji ideje samoupravljanja, kritici birokratije, odnosu etike i politike, istraživanju budućnosti i veliki deo svog stvaralaštva posvećuješ filozofiji kao struci. Na primer, pojam slobode ti više tretiraš kao pitanje struke, filozofije i društvene teorije, dok je Gajo pojam slobode tretirao kao ontološko i egzistencijalno određenje čoveka. Autoriteti vlasti, i kada te progone, imaju u vidu tvoj nesumnjivi i veliki međunarodni ugled i računaju kako bi te „upotrebili“ (na primer u nastojanju da Tito dobije Nobelovu nagradu za mir). Ti si tu (zlo) „upotrebu čoveka“ s dobrim razlozima i indignacijom odbio, ali si kasnije prihvatio

da igrač značajnu ulogu u partiji (SPS) koja je nastala, „izrasla“ iz SKS-a i SSRNS-a [Savez komunista Srbije, Socijalistički savez radnog naroda Srbije]. Taj svoj angažman smatraš „zlatnim dobom socijalizma u Srbiji“, a ja se pitam da li se partija koja likvidira levicu i levičare može smatrati levom partijom?

M. M.: Gaju sam s pravom smatrao svojim najboljim prijateljem, čak i pošto smo se razišli oko *Praxisa*. (Posle je njegovo mesto zauzeo Ljubo.)

Nikad nisam mislio (kao ti) da prijatelji treba da se uzajamno citiraju. Ni Marks ni Engels se nikad nisu uzajamno citirali.

Gajo i ja smo o nekim stvarima imali različite poglede, uvek smo međusobno polemicali, već od pedesetih godina, pa do kraja. To nije nimalo uticalo na naše prijateljske odnose. Pretpostavljam da se ne bi moglo govoriti o „snažnoj dozi rivaliteta“. Nikad nisam voleo administrativne poslove, pa mi je sasvim odgovaralo da Gajo sve vreme bude glavni urednik *Praxisa*. Primetio si valjda da sam ja uredništvo *Praxis International* posle pet godina prepustio Sveti Stojanoviću.

Moj odnos sa Gajom uopšte nisam doživeo kao „vrlo složen“. Mi smo, naravno, u filozofiji išli različitim putevima.

Za tvoju informaciju, evo kako je Gajo izabrao Hajdegera (ne obrnuto! – Hajdeger je bio vrlo polaskan kad je saznao da Gajo misli da posveti njegovom celokupnom delu). Ja sam 1959. boravio na Klinici Rebro u Zagrebu, jer sam bio oboleo od hepatitisa. Gajo me je redovno posećivao i jednom me je obavestio da je odlučio da za temu svog postdoktorskog rada uzme Hajdegera. Jasno mi je bilo šta je bio razlog. Njega su Danko i Kangrga redovno ismejavali što je „pozitivist“ i bavi se tako nekim „verificiranjem“ i sličnim glupostima. Gaji je dosadilo i hteo je da im se revanšira na njihovom terenu – filozofiji egzistencije. Naravno da žalim što je Hajdeger Gaji uzeo sve preostalo vreme u životu.

Mogao bih ti dokazati da je SPS 1988–1992. zaista bio „leva“ partija. Druga je stvar što su sve leve partije u dosadašnjoj istoriji gonile ili čak likvidirale levičare. Imaš li ti neki izuzetak?

B. J.: Tu se za mene kao istraživača otvara jedan značajan problem: pišeš s puno poštovanja i simpatija o kolegama i telima Filozofskog fakulteta i Univerziteta u Beogradu, ali i kolegama iz drugih delova Jugoslavije, kada su „osmoro“ nastavnika praksisovaca branili od političkog progona i birokratske samovolje. Kasnije si se s nekim ljudima koji su vas gonili i o kojima si s razlogom zadržao loše mišljenje našao u vrhu iste partije (Milan Milutinović, [Vladimir] Štambuk, a ne samo

oni). Na Univerzitetu si takođe imao značajnu funkciju predsednika Saveta BU-a. Tada si se drukčije odnosio i prema Univerzitetu, a i prema nekim kolegama koji su ti u doba progona bili bliski. O toj svojoj funkciji na Univerzitetu devedesetih godina u obe knjige sećanja ne kažeš ni jednu jedinu reč. Devedesetih godina, kao funkcioner SPS-a nastojao si da sprečiš politički angažman Univerziteta, a u isti mah smatraš da je politički angažman SANU poželjan! Zanimalo bi me da li ti je ljudski lakše bilo kao progonjenom, u međunarodnim okvirima veoma uglednom filozofu, praksisovcu, „anarholiberalu“, ili kasnije kada si pokušao da uvodiš red u Savetu Univerziteta i među kolegama s kojima si bio progonjen i onima koji su te tridesetak godina pre branili.

M. M.: Stvaranje partija bilo je fatalno i za Srbiju i za Jugoslaviju. (Ti, Zaga, Nebojša ste s vašim UJDI-jem bili prvi!)⁹

Razišli smo se 1990. Ja sam tada bio uveren da će SPS braniti ideju socijalizma jer što bi inače od mene tražio da mu pišem program? Razume se program nije jedino merilo za određenje karaktera jedne partije, ali *jeste jedno od bitnih*. U vrhu tada nije bio ni Štambuk, a pogotovo ne Milutinović (on je sve vreme bio u diplomatiji). Moj uslov da uđem u Glavni odbor je da u njemu ne bude Štambuk. On je u stvari bio kod Mire Marković u JUL-u [Jugoslovenska levica].

U Savetu Univerziteta sam se razišao s kolegama koji su već 1990. otišli *udesno*. Nije tačno da sam nastojao i bio u situaciji da sprečim angažman Univerziteta. Da sam mogao učinio bih sve da Univerzitet ne ode *udesno* – gde se i danas nalazi. Isto tako sam se u SANU 1992. ogorčeno borio da ne ode *udesno*. Ja, [Dušan] Kanazir, Kosta Mihailović, Dejan Medaković, Vasilije Krestić i neki drugi smo u tome donedavno i uspevali. Sad u Akademiji vlada Krunski savet (nepostojeće monarhije, masoni, rotarijanci i slični). Naravno, zalagao sam se i danas se zalažem da se SANU angažuje u odbrani nacionalnih interesa (npr. protiv agresije NATO-a, protiv otcepljenja Kosova i sadašnjeg novog Statuta Vojvodine).

B. J.: Korčulanska ljetna škola bila je veliki otvoreni prostor slobode u Jugoslaviji prema svetu. Veoma je doprinosila ugledu zemlje. Verovatno se sećaš naslova u zapadnoj štampi „Svetski duh na Korčuli“ i sličnih. Ne znam s čim bih poredio te dane slobodnog duha u zemlji koja se veoma trudila oko svog međunarodnog ugleda. Oficijelna propaganda prema inostranstvu, kao što su bili skupovi u Cavtatu, nisu ni

9 Zaga Golubović i Božidar Jakšić nisu pristupili UJDI-ju.

bleda slika tog osećanja slobodnog duha. Možda ima preterivanja u ovoj mojoj proceni, pa bi me zanimalo kako ti gledaš na međunarodni ugled škole.

M. M.: Slažem se i u oceni međunarodnog ugleda Korčulanske škole i kritici onog „pobačaja“ koji se zove Cavtat.

B. J.: U *Jurišu na nebo* [knjiga prva,], str. 116 i druge,¹⁰ na primer, sećaš se atmosfere Korčulanske ljetne škole i pominješ neke svoje kolege u ne baš prijatnom kontekstu ([Veljka] Koraća i Kangrgu, na primer). Ja sam gledao spiskove pozvanih učesnika KLJŠ i slatko se smejao, jer u tim spiskovima nema predstavnika jedne kategorije učesnika koju bih na svom „bosanskom, ha, ha, jeziku“, nazvao „taster efendijama“, dakle ljudi koji su za UDB-u [Uprava državne bezbednosti], ideološke komisije, marksističke centre pravili „izveštaje“ o referatima i diskusijama, učesnicima i njihovim neformalnim razgovorima, uključujući i fotografije učesnika. S obzirom na veliku sposobnost i oštrinu tvojih uvida, pretpostavljam da si i sam takve tipove zapažao. Da li misliš da ih je neformalna atmosfera škole zbunjivala i da su u osnovi njihovi „izveštaji“ bili sasvim bespredmetni?

M. M.: Ja sam te ljude zvao „careve oči i uši“. Ne znam kakvi su to bili izveštaji ali bi ih razlikovao po stepenu malignosti. Najgori su bili onog sarajevskog dripca, Fuada Muhića, zatim [Prvoslava] Ralića, pa onda Kardeljevih službenika (kakav je tada bio Zoran Vidojević, koji je danas sasvim ozbiljan naučni radnik).

[Edvard] Kardelj je iz tih izveštaja pomalo kraduckao ideje.

B. J.: Na sastanku u Zagrebu, 9. juna 1979. godine, povodom razmatranja mogućnosti obnove *Praxisa* ili pokretanja novog časopisa donet je zaključak koji su potpisali učesnici „da oni koji žele mogu pokrenuti novi časopis *Praxis International* (ili pod bilo kojim drugim imenom) a da sami saradnici odluče da li će ili neće saradivati u tom časopisu“. Taj „papir“ nisam imao prilike da vidim, ali ne sumnjam da je postojao. Pretpostavljam da će se sigurno naći u Gajinim „papirima“ koji još uvek nisu dostupni javnosti. To je čini se, definitivni razlaz! Da li je tako?

M. M.: To je bio korak ka razlazu. Do konačnog razlaza je došlo kad su, kasnije, Zagrepčani odbili da na bilo koji način učestvuju u Savetu i saraduju

¹⁰ Videti: str. 112–117.

sa svojim radovima, napokon, kad su odbili da nam stave na raspolaganje spisak pretplatnika *zajedničkog* časopisa *Praxis*. (To smo svi ocenili kao ružan nekolegijalan gest.)

B. J.: Zagrebačke kolege, izuzev Rudija Supeka, bile su protiv pokretanja novog časopisa koji bi asocirao na *Praxis* i odbile su saradnju u tom novom časopisu, čak poremetivši odnose sa Rudijem. Navodili su i tri razloga za svoje stanovište koje ti korektno izlažeš i u JNN, kao i u rukopisu druge knjige. Međutim, u rukopisu druge knjige dodaješ da su njihovi razlozi služili samo kao „pokriće“ njihovog prethodnog pristanka na obustavu *Praxisa* i KLJŠ koju im je ponudilo hrvatsko političko rukovodstvo u zamenu za opstanak na Sveučilištu. Taj svoj stav ne potkrepljuješ argumentima niti navodiš izvore ili dokaze. S Rudijem sam bio veoma blizak i jako sam ga dobro poznao, a i Gajo mi ni na koji način nije bio stran. Apsolutno sam uveren da njih dvojica na takav „dogovor“ nisu mogli pristati ni pod kakvim uslovima. Navešću jedan primer: kada se Rudi posvađao sa KP Francuske, čiji je član bio, i vratio se u Zagreb, Vladimir Bakarić mu je ponudio da od *zagrebačkog* sveučilišta napravi *hrvatsko* sveučilište. Rudi je to sa indignacijom odbio i došao u Beograd, zaposlivši se u Institutu društvenih nauka. Kao učesnik pokreta otpora i logoraš iz Buhenvalda dobio je i francusku nacionalnu penziju. Smatrati da će takva ličnost svoja uverenja „prodati“ za mesto na univerzitetu prosto je nepojmljivo. A Gajina stamenost apsolutno govori da je takva „nagodba“ bila nemoguća.

M. M.: Nemoj se ponašati kao vernik. Istražuj pa ćeš se uveriti. Sve što kažeš o Rudiju je tačno, ali on u ovome nije učestvovao.

Gajo jeste „stamen“ ali je ovde bila reč o tome da li će moći da održe vezu sa studentima i da produže da rade na univerzitetu ili da budu bačeni u potpunu izolaciju. Ja njima ništa ne prebacujem niti je za moralnu osudu to što su radili. A oni su faktički sami odlučili da prekinu i dalje izdavanje *Praxisa* i dalje održavanje Korčulanske škole. Kako to objašnjavaš?

Ja i ostali članovi beogradske *Praxis* grupe im zameramo što nas nisu obavestili šta je bio stvarni razlog obustavljanja, već su nam davali izmišljene razloge koje smo lako obarali i celo vreme se čudili šta se to dešava s njima.

B. J.: *Praxis International*, pokrenut 1981. godine pod tvojim uredništvom, gasi se desetak godina kasnije. U poslednjem broju objavljeno je jedno saopštenje tim povodom. Tome je prethodila oštra tvoja rasprava

Izabrana bibliografija¹

Knjige i zbornici

- Theodor W. ADORNO, *Negativna dijalektika*, BIGZ, Beograd 1979.
- George ALLAN, *The Realizations of the Future. An Inquiry into the Authority of Praxis*, State University of New York Press, Albany 1990.
- Jovan ARANĐELOVIĆ, *Filozofija i epohalna svest*, Filozofske studije, Beograd 1973.
- Mirko ARSIĆ i Dragan R. MARKOVIĆ, '68 – *studentski bunt i društvo*, Prosvetni pregled i Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1984.
- Maksimilijan BAĆE, *Apsurdi Karla Marxa*, BiB Nakladništvo, Zagreb 2003.
- Julien BENDA, *Izdaja intelektualca*, Politička kultura, Zagreb 1997.
- Richard J. BERNSTEIN, *Praxis and Action. Contemporary Philosophies of Human Activity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1971.
- Dušan BILANDŽIĆ, *Historija SFR Jugoslavije: glavni procesi*, Globus, Zagreb 1978.
- Dušan BILANDŽIĆ, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945–1973*, Komunist, Beograd 1973.
- Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb 1999.
- Ernst BLOCH, *Princip nada*, I–III, Naprijed, Zagreb 1981.
- Ernst BLOCH, *Subjekt–objekt: objašnjenja uz Hegelovu filozofiju*, Naprijed, Zagreb 1975.
- Ernst BLOCH, *Tubingenski uvod u filozofiju*, Nolit, Beograd 1966.
- Ernst BLOCH, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, Komunist, Beograd 1966.
- Yorick BLUMENFELD, *Seesaw. Cultural Life in Eastern Europa* („Praxis“, chapter XII) Harcourt, Brace and World, Inc., New York 1968.

1 Ma koliko obimna, ova bibliografija je nepotpuna i selektivna. Ona može poslužiti kao koristan osnov i putokaz za buduća istraživanja. Dugujem i izražavam zahvalnost dr Anti Lešaji, profesoru Sveučilišta u Zagrebu, s kojim sam razmenjivao knjige, tekstove i bibliografske jedinice i koji mi je velikodušno ustupio veliki broj priloga, posebno onih, nastalih u vreme „trećeg balkanskog rata“ kada je protok informacija bio veoma ograničen.

- Marijan BOSNAR, *Osobni arhivski fond Rudi Supek*, Analitički inventar, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2010.
- Dušan BOŠKOVIĆ, *Stanovišta u sporu. Stanovišta i sporovi o slobodi duhovnog stvaralaštva u srpsko-hrvatskoj periodici 1950–1960*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1981.
- Dušan BOŠKOVIĆ, *Estetika u okruženju. Sporovi u marksističkoj estetici i književnoj kritici u srpsko-hrvatskoj periodici od 1944. do 1972*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i „Filip Višnjić“, Beograd 2003.
- Branko BOŠNJAK und Rudi SUPEK (Hrsg.), *Jugoslawien denkt anders*, Europa Verlag, Wien – Zürich 1971.
- Branko BOŠNJAK, *Filozofija: uvod u filozofsko mišljenje i rječnik*, Naprijed, Zagreb 1989.
- Branko BOŠNJAK, *Povijest filozofije*, I–III, NZMH, Zagreb 1993.
- Milan BRDAR, *Praksis odiseja, Studija nastanka boljševičkog totalitarnog sistema 1917–1929*, I–II, JP Službeni list, Beograd 2001.²
- Milan BRDAR, *Filozofija u Dišanovom pisoaru. Postmoderni presek XX-vekovne filozofije*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 2002.
- Aleksa BUHA, *Karl Korš. Jedan otvoreni marksizam*, Filozofske studije, Beograd 1977.
- Hotimir BURGER, *Marx i marksizam*, Cekade, Zagreb 1986.
- Albert CAMUS, *Mit o Sizifu*, „Veselin Masleša“ (Biblioteka „Logos“), Sarajevo 1961.
- Stanko CEROVIĆ, *U kandžama humanista*, Samizdat/Free B92, Beograd 2000.
- David CROCKER, *Praxis und Democratic Socialism – The Critical Social Theory of Marković and Stojanović*, Humanities Press (AtlanticHighland), Harvester Press (Brighton) 1983.
- Esad ĆIMIĆ, *Politika kao sudbina. Prilog fenomenologiji političkog stradalništva*, NIRO Mladost, Beograd 1982.
- Ana ĆOSIĆ VUKIĆ, *Javnost – 1980*, JP Službeni glasnik i Institut za književnost i umetnost, Beograd 2011.
- Mladen ČALDAROVIĆ, Antun PETAK, Dunja RIHTMAN, Veljko RUS, Rudi SUPEK, *Društveni procesi i društvene vrednote*, Centar za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1978.
- Kosta ČAVOŠKI (prir.), *Odbor za odbranu slobode misli i izražavanja (Saopštenja i drugi dokumenti)*, JP Službeni glasnik, Beograd 2011.
- Kosta ČAVOŠKI, *Mogućnosti slobode u demokratiji*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1981.
- ČETRNAESTA sednica CK SK Srbije, Komunist, Beograd 1968.
- 44, 45, 46, 48. i 49. Sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, I i II, Mala politička biblioteka, Institut za istoriju, Sarajevo 1977.

2 Posebno deo iz II knjige: „Studij marksizma boljševičkog totalitarnog sistema 1917–1929“, str. 575–611.

- Nenad DAKOVIĆ (prir.), *Filozofija prakse* (Zbornik predavanja o filozofiji prakse), Dom omladine, Beograd 2011.
- Savka DABČEVIĆ KUČAR, 71' *Hrvatski snovi i stvarnost*, I i II, Interpublic, Zagreb 1997. (poglavlje o *Praxisu*: „Praxisovci i Hrvatsko proljeće“, str. 743–748).
- Živojin D. DENIĆ, *Putokazi Marksove misli*, Jedinstvo, Priština 1973.
- Živojin D. DENIĆ, *Marks i jugoslovenska „sveta porodica“*, *Marksovo shvatanje čoveka, tj. ljudskog društva i kritika malograđanske strukture jednog dela filozofske misli Jugoslavije*, Jedinstvo, Priština 1977.
- DOKUMENTI (*Jun – Lipanj 1968*), Praxis, Zagreb 1971.
- JASNA DRAGOVIĆ-SOSO, „*Spasioci nacije*“, *intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Fabrika knjiga (Edicija „Reč“), Beograd 2004.
- Slobodan DRAKULIĆ, *Obrazovanje i poredak*, IRC, Rijeka 1981.
- Zoran ĐINĐIĆ, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica, Novi Sad 1988.
- Zoran ĐINĐIĆ, *Jesen dijalektike*, NIRO Mladost (Velika edicija „Ideja“) Beograd, 1987. Drugo izdanje u: *Izabrana dela*, druga knjiga, Narodna biblioteka Srbije i „Fond dr Zoran Đinđić“, Beograd 2012.
- Jagoš ĐURETIĆ, *Socijalistička jugoatlantida, u potrazi za slobodom, „bratstvom i jedinstvom“ i jednakošću*, JP Službeni glasnik, Beograd 2005.
- Mihailo ĐURIĆ, *Sabrana dela Mihaila Đurića*, I–XII, JP Službeni glasnik, Beograd 2007.
- Mihailo ĐURIĆ i Ivo URBANČIĆ (ur.), *Mišljenje na koncu filozofije. In memoriam Dušan Pirjevec*, Nezavisna izdanja Slobodan Mašić, Beograd 1982.
- Muhamed FILIPOVIĆ, *Lenjin – monografija njegove misli*, „Veselin Masleša“ (Biblioteka „Logos“), Sarajevo 1968.
- Muhamed FILIPOVIĆ, *Etički osnovi humanizma*, Avicena, Sarajevo 1999.
- Muhamed FILIPOVIĆ, *Marxizam i suvremena filozofija*, „Veselin Masleša“ Sarajevo 1975.
- Muhamed FILIPOVIĆ, *Bošnjačka politika*, Svjetlost, Sarajevo 1996.
- Muhamed FILIPOVIĆ, *Komunizam i nostalgija*, Svjetlost, Sarajevo 2001.
- Muhamed FILIPOVIĆ, *Bosanski duh lebdi nad Bosnom*, Prosperitet, Sarajevo 2006.
- O. K. FLECHTHEIM und E. GRASSI (Hrsg.), *Marxistische Praxis*, Wilheheim Fink Verlag, München 1973.
- Gvozden FLEGO (ur.), *Zbilja i kritika. Posvećeno Gaji Petroviću*, Antibarbarus, Zagreb 2001.
- Paulo FREIRE, *El conocimiento como praxis liberadora*, Los Amigos del Libro, La Paz – Cochabamba 1984.
- Erich FROMM (ed.), *Socialist Humanism, An International Symposium*, Doubleday and Company, Garden City, New York, 1965.
- Erich FROMM, *Djela* (u 12 svezaka) Naprijed, Zagreb, Nolit, Beograd i „August Cesarec“, Zagreb 1983.

- Veselin GOLUBOVIĆ, *Mogućnost novoga (Vidokrug jugoslavenske filozofije)*, Zavod za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1990.
- Veselin GOLUBOVIĆ, *S Marxom protiv Staljina. Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950–1960*, Globus, Zagreb 1985.
- Veselin GOLUBOVIĆ, *Filozofija kao mišljenje novog: Gajo Petrović i prebolijevanje metafizike*, Euroknjiga, Zagreb 2006.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, *Čovek i njegov svet*, Prosveta, Beograd 1973.
- Zagorka GOLUBOVIĆ (ur.), *Teorija i praksa realnog socijalizma. Rezultati uporednog istraživanja i polemičke rasprave*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju – „Filip Višnjić“, Beograd 1987.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, *Staljinizam i socijalizam*, Filozofske studije, Beograd 1982.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*, „Filip Višnjić“ (Biblioteka „Stremljenja“), Beograd 1988.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, *Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Beogradski krug, Beograd 1999.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, *Antropologija u personalističkom ključu*, Gutenbergova galaksija, Valjevo 1997.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, *Pouke i dileme minulog veka*, „Filip Višnjić“, Beograd 2006. (XI gl. „Individualizam i kolektivizam – personalizam kao alternativa“, str. 183–193)
- Zagorka GOLUBOVIĆ, *Ja i drugi*, Republika, Beograd 1999. (II gl. „Personalni i kolektivni identitet“, str. 21–37)
- Zagorka GOLUBOVIĆ, *Izabrana dela*, I–VI, JP Službeni glasnik, Beograd 2007.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, *Živeti protiv struje*, Krug, Beograd 2001.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, *Izazovi demokratije u savremenom svetu*, Braničevo, Požarevac 2003.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, *Kako kalimo demokratiju – šta nismo naučili*, Albatros Plus, Beograd 2011.
- Danko GRLIĆ, *Contra dogmaticos*, Praxis (džepno izdanje br. 9), Zagreb 1971.
- Danko GRLIĆ, *Marksizam i umjetnost*, Kulturni radnik, Zagreb 1979.
- Danko GRLIĆ, *Zašto* (biblioteka „Razlog“, knjiga 14), Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1968.
- Danko GRLIĆ, *Estetika*, I–IV, Naprijed, Zagreb 1979.
- Danko GRLIĆ, *Umjetnost i filozofija*, Mladost, Zagreb 1965.
- Ivan FOCHT, *Istina i biće umjetnosti*, Svjetlost, Sarajevo 1959.
- Ivan FOCHT, *Tajna umjetnosti*, Školska knjiga, Zagreb 1976.
- Oskar GRUENWALD, *The Yugoslav Search for Man: Marxist Humanism in Contemporary Yugoslavia*, J. F. Bergin Publishers, Inc., South Hadley, Mass. 1983.
- Tarik HAVERIĆ, *Čas lobotomije*, Rabic, Sarajevo 2007.
- John HOFFMAN, *Marxism and the Theory of Praxis. A critique of some new versions of old fallacies*, London 1975. (rusko izdanje – prevod, Džon Hofman, *Марксизм и теория „праксуса“*, „Прогресс“, Moskva 1978.)

- Axel HONNETH und Albrecht WELLMER, *Die Frankfurter Schule und die Folgen*, Walter de Gruyter, Berlin – New York 1986.
- Branko HORVAT, *An Essay on Yugoslav Society*. White Plain NY: IASP 1969 [original *Ogled o jugoslavenskom društvu*: Jugoslavenski institut za ekonomska istraživanja, Beograd 1967]
- Hrvatska filozofija u XX. stoljeću*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa što je održan u palači Matice hrvatske 2–4. ožujka 2006, Matica hrvatska, Zagreb 2007.
- Trivo INĐIĆ, *Za novo prosvetiteljstvo*, Gutenbergova galaksija, Beograd 1997.
- INTELEKTUALCI i rat*, Beogradski krug – Centar za antiratnu akciju, Beograd 1993.
- IZVJEŠTAJ o stanju Saveza komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove*, izd. CK SK Hrvatske, Zagreb 1962.
- Božidar JAKŠIĆ, *Svest socijalnog protesta*, IC SSO Srbije, Beograd 1985.
- Božidar JAKŠIĆ, *Vreme revolucije?*, Gradina, Niš 1989.³
- Božidar JAKŠIĆ, *Balkanski paradoksi*, Beogradski krug, Beograd 2000.
- Božidar JAKŠIĆ, *Buka i bes*, Braničevo, Požarevac 2005.
- Božidar JAKŠIĆ, *Mitarenje čudovišta*, Braničevo, Požarevac 2003.
- JEDANAEST jugoslovenskih filozofa – Elf Jugoslawische Philosophen*, Hegelovo društvo i Institut za političke studije, Beograd 1996.
- Miloš JEFTIĆ, *Paralele Mihaila Markovića*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2000.
- Dejan JOVIĆ, *Jugoslavija država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb 2003.
- Oswald JULIUS, *Revolutionäre Praxis*, Patmos Verlag, Düsseldorf 1982.
- Roko KALEB, *Hrvatske dileme, Hrvatska zora, Uvodnici 1953–1982*, Imprimé par JOUVE – Paris 1990, posebno str. 443–444, 507–508, 567–570, 621–622, 649–650.
- Milan KANGRGA, *Odabrana djela I–IV*, Naprijed, Zagreb 1989.
- Milan KANGRGA, *Etika, Osnovni problemi i pravci*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2004.
- Milan KANGRGA, *Hegel – Marx. Neki osnovni problemi marksizma*, Naprijed, Zagreb 1988.
- Milan KANGRGA, *Spekulacija i filozofija, Od Fichtea do Marxa*, JP Službeni glasnik (Biblioteka „Društvo i nauka“), Beograd 2010.
- Milan KANGRGA, *Smisao povjesnoga*, Razlog, Zagreb 1970.
- Milan KANGRGA, *Izvan povijesnog događanja*, Feral Tribune, Split 1997.
- Milan KANGRGA, *Šverceri vlastitog života. Refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti*, Republika, Beograd 2001.

3 Odeljak „Politička moć i stvaralački marksizam – Razmišljanje o jednom vidu antiintelektualizma u jugoslavenskom društvu“ pisan je 1972. a objavljen u knjizi na str. 249–262. Prethodno, sredinom 1966. napisao sam, za sarajevski časopis *Pregled*, kritički osvrt na Kardeljevu knjigu *Beleške o našoj društvenoj kritici*, ali je redakcija taj tekst, nakon Brienskog plenuma, povukla iz štampe. U knjizi je i ovaj odeljak.

- Milan KANGRGA, *Šverceri vlastitog života. Refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti* (dopunjeno i prošireno izdanje iz 2001), Kultura & Rasvjeta, Split 2002.
- Milan KANGRGA, *Nacionalizam ili demokracija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 2002.
- Milan KANGRGA, *Njemački klasični idealizam* (predavanja), FF-press, Zagreb 2008.
- Boris KANZLEITER, *Die „Rote Universität“, Studentenbewegung und Linksoption in Belgrad 1964–1975*, VSA: Verlag, Hamburg 2011.
- Boris KANZLEITER, Krunoslav STOJAKOVIC (eds.), *„1968“ in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975. Gespräche und Dokumente*, J. H. W. Dietz Nachf., Bonn 2008.
- Edvard KARDELJ, *Beleške o našoj društvenoj kritici*, Kultura, Beograd 1966. (spis je prethodno objavljen u nastavcima u nedeljniku SKJ *Komunist*, br. 438–442/1965)
- Edvard KARDELJ, *Socijalizam i rat*, Kultura, Beograd 1960.
- Taras KERMANUER, *Mala odisejada slovenskog intelektualca*, Sveučilišna naklada Liber (Biblioteka „Razlog“), Zagreb 1983.
- Gavin KITCHING, *Karl Marx and the Philosophy of Praxis*, Routledge, London and New York 1988.
- Hrvoje KLASIĆ, *Jugoslavija i svijet 1968*, Ljevak (Biblioteka „Book marker“), Zagreb 2012.
- Svetlana KNJAZEV-ADAMOVIĆ, *Polemike političke i filozofske*, JP Službeni glasnik, Beograd 2008.
- Lešek KOLAKOVSKI, *Glavni tokovi marksizma*, BIGZ, Beograd 1985. (tom I 1980, tom II 1983, tom III 1985). U trećem tomu objavljen je „Jugoslavenski revizionizam“, glava XIII, tačka 3: „Letimičan pogled na promjene marksizma posljednjih godina“.
- G. KONRAD and I. SZELENYI, *The Intellectuals on the Road to Power*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1979.
- Andrej KOPČOK, *Na pomedzi filozofie a politiky*, Výber z filozofických, sociologických a historických štúdií a článkov, Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied Bratislava, Slovenské vydavateľské centrum & Kultúra Báčsky, Petrovec 2007.
- Andrej KOPČOK (Zastavil) *Spory o teoriji odrazu* (Zbornik: L. Kolakowski, J. Hrušovský, G. Petrović, M. Kangrga, M. Marković, T. Münz, J. F. Buchalov, J. Kocka, A. Kolman, B. Volchbach, M. M. Rosental, M. Topolsky, M. Kusý, T. Pavlov) *Filozoficke Aktuality*, Epoha, Bratislava 1969.
- Andrej KOPČOK (Zastavil), *Človek a odcudzenie* (Studie jugoslovanských autorov (M. Marković, G. Petrović, M. Kangrga, R. Supek, V. Milić, P. Vranicki, B. Bošnjak. Z. Pešiceva-Golubovceva, A. Krešić) Slovenske Akadémie vied, Bratislava 1967.
- П. В. КОПНИН, *Гносеологические и логические основы*, Мысль, Москва 1974. (polemika s „praksis orijentacijom“, tj. s autorima, koje je tako Kopnin označio, str. 427–455).
- Veljko KORAČ, *Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva*, BIGZ, Beograd 1971.
- Veljko KORAČ, *Marks i savremena sociologija*, BIGZ, Beograd 1976.

- Veljko KORAC, *Filozofija i njena istorija*, Naprijed, Zagreb 1978.
- Mirko KOVAČ, *Elita gora od rulje*, Fraktura, Zagreb 2009.
- Božo KOVAČEVIĆ, *Slučaj zagrebačkih revizionista*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1989.
- Milan KOVAČEVIĆ, *Preobražaji prakse, ogled iz ontologije društvenog bića*, Prosveta (Biblioteka „Današnji svet“, filozofija), Beograd 1985.
- Andrija KREŠIĆ, *Dijalektika politike*, JP „Veselin Masleša“ (Biblioteka „Logos“), Sarajevo 1968.
- Andrija KREŠIĆ, *Kraljevstvo božje i komunizam*, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd 1975.
- Andrija KREŠIĆ, *Političko društvo i politička mitologija. Prilog kritici kulta ličnosti*, „Vuk Karadžić“, Beograd 1968.
- Andrija KREŠIĆ, *Humanizam i kritičko mišljenje. Tako je govorio Andrija Krešić*. (priredio Božidar Jakšić), JP Službeni glasnik – Res publica, Beograd 2010.
- Zdravko KUČINAR, *Srpsko filozofsko društvo. Kratka istorija*, JP Službeni glasnik, Beograd 2011.
- Mislav KUKOČ, *Usud otuđenja*, Biblioteka „Filozofska istraživanja“, knjiga 7, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1988.
- Mislav KUKOČ, *Enigma postkomunizma*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1997.
- Mislav KUKOČ, *Kritika eshatologijskog uma. Problem otuđenja i hrvatska filozofija prakse*, KruZak, Zagreb 1998.
- Ivan KUVAČIĆ, *Marksizam i funkcionalizam*, IC Komunist, Beograd 1970.
- Ivan KUVAČIĆ, *Obuzdana utopija: prilozi proučavanju suvremenog društva*, Naprijed, Zagreb 1986.
- Ivan KUVAČIĆ, *Funkcionalizam u sociologiji*, IC Komunist, Beograd 1990.
- Ivan KUVAČIĆ, *Sukobi*, Razlog, Zagreb 1972.
- Ivan KUVAČIĆ, *Znanost i društvo*, Naprijed, Zagreb 1977.
- Ivo KUVAČIĆ, *Sjećanja*, Razlog, Zagreb 2008.
- Ivan KUVAČIĆ, *Obilje i nasilje*, Razlog, Zagreb 1970, drugo izdanje 1979.
- Ivan KUVAČIĆ, *Kako se raspao boljševizam. Deset eseja o problemima prijelaznog razdoblja*, Naprijed, Zagreb 1997.
- Dragan D. LAKIČEVIĆ, *O haosu i bezumlju. Eseji*, Radio B92, Beograd 1996.
- Stanko LASIĆ, *Autobiografski zapisi*, Nakladni zavod Globus (Plava biblioteka 202), Zagreb 2000.
- Stanko LASIĆ, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Liber (izdanja Instituta za znanost i književnost), Zagreb 1970.
- Mladen LABUS, *Umjetnost i društvo: ontološki i socio-antropološki temelji suvremene umjetnosti*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb 2001.⁴

4 Posebno prilozi o umjetničko-filozofskim nazorima praksisovske generacije Grlića, Fochta, Sutlića.

- Dragutin LEKOVIĆ, *Marksistička teorija otuđenja*, IIRP, Beograd 1968.
- LEKSIKON *Yu-mitologije* (web-izdanje: <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/kategorija.php?id=17>) pod natuknicom „Praxis, časopis“ (v. URL <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/read.php?id=780>)
- Wolfgang LEONHARD, *Three Faces of Marxism: The Political Concept of Soviet Ideology, Maoism, and Humanist Marxism*, Holt, Rinehart & Winston, New York 1974.
- Pavle LEVI, *Raspad Jugoslavije na filmu*, Biblioteka „XX vek“, Beograd 2009, I. pogl. „Crni talas i marksisticki revizionizam“, str. 23–90, osob. „Montaža: Praxis“, str. 48–60 (originalno izdanje *Disintegration in Frames. Aesthetics and Ideology in the Yugoslav and Post-Yugoslav Cinema*, Stanford University Press, 2007, I. „The Black Wave and Marxist Revisionism“, osob. „Montage: Praxis“, str. 29–35)
- Nicholas Lobkowitz, *Theory and Praxis, History of a Concept from Aristotle to Marx*, Notre Dame, Ind. 1967.
- Georg LUKACZ, *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb 1970.
- Đorđe MALAVRAZIĆ (prir.), *Šezdeset osma lične istorije, 80 svedočenja*, Radio Beograd 2 – JP Službeni glasnik, Beograd 2008.
- Dragan MARKOVIĆ i Savo KRŽAVAC, *Liberalizam od Đilasa do danas I–II*, Sloboda, Beograd 1978.
- Dragan MARKOVIĆ i Savo KRŽAVAC, *Zašto su smenjivani?*, Partizanska knjiga – Narodna knjiga, Beograd 1985.
- Mihailo MARKOVIĆ and Robert S. COHEN, *Yugoslavia: The Rise and Fall of Socialist Humanism. A History of the Praxis Group*, Spokesman Books, Nottingham 1975.
- Mihailo MARKOVIĆ, *Izabrana dela I–VIII*, BIGZ – Genes-S štampa – Prosveta – SKZ, Beograd 1994.
- Mihailo MARKOVIĆ, *Juriš na nebo I i II*, Prosveta, Beograd 2008. i 2009.
- Mihailo MARKOVIĆ, *Humanizam i dijalektika*, Prosveta, Beograd 1967.
- Mihailo MARKOVIĆ, *From Affluence to Praxis. Philosophy and Social Criticism*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1974.
- Mihailo MARKOVIĆ and Gajo PETROVIĆ (eds.), *PRAXIS. Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences* (u seriji: Boston Studies in the Philosophy of Science), D. Reidel Publishing Company, Dordrecht: Holand – Boston: U. S. A – London, England, 1979.
- Karl MARX, *Rani radovi* (izbor), Kultura, Zagreb 1953.
- Predrag MATVEJEVIĆ, *Jugoslovenstvo danas. Pitanja kulture*, Globus, Zagreb 1982.
- Predrag MATVEJEVIĆ, *Te vetrenjače*, II izdanje, Globus, Zagreb 1978.
- William L. MCBRIDE, *From Yugoslav Praxis to Global Pathos. Anti-Hegemonic Post-post-Marxist Essays*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham-Boulder-New York-Oxford, 2001. Vilijam L. MEKBRAJD, *Od jugoslovenskog praxisa do globalnog patosa, Zbirka antihegemonijskih postmarksističkih eseja* (prevela Natalija Mićunović), Hedone, Beograd 2006.

- Dragoljub MIĆUNOVIĆ, *Socijalna filozofija*, „Filip Višnjić“, Beograd 1988.
- Dragoljub MIĆUNOVIĆ, *Filozofija minima*, „Filip Višnjić“ (Biblioteka „Libertas“), Beograd 2001.
- Bogomir MIHEVC, „Študentske kritike in predstave o študiju in univerzi“, doktorska disertacija, mentor: izredni profesor dr. Zdenko Medveš, Ljubljana, oktober 1995.
- Ivan MILADINOVIĆ, 1968. *Poslednji veliki san*, „Filip Višnjić“, Beograd 2008.
- Vjekoslav MIKECIN, *Kako smo rušili dogmatizam*, „Kulturni radnik“, Kulturno-prosvjetni pregled, Zagreb 1988.
- Vojin MILIĆ, *Marks o prirodnim naukama, Dijalektika*, br. 2–3, Beograd 1978.
- Vojin MILIĆ, *Sociologija saznanja*, „Veselin Masleša“ (Biblioteka „Logos“), Sarajevo 1986.
- Vojin MILIĆ, *Prilozi istoriji sociologije*, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1989.
- J. D. MODRŽINSKAJA i dr., *Současný pravcový revisionismus. Kritická analýza*, Společné vydání: Svoboda, Praha – Mysl, Moskva 1974.
- Ilija MOLJKOVIĆ, „Slučaj“ *Student*, JP Službeni glasnik, Beograd 2008.
- Fuad MUHIĆ, *Staljinizam – Teorijski pogled na jedan fenomen*, Oslobođenje, Sarajevo 1981.
- Fuad MUHIĆ, *SKJ i opozicija od 1948. do 1974*, Gradska konferencija SK BiH, RU „Veljko Vlahović“, Sarajevo 1977.
- Fuad MUHIĆ, *Od Marksa do SKJ*, (Marksistička biblioteka), Sarajevo 1971.
- Fuad MUHIĆ, *Dijalozi i kontroverze*, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1983.
- Rasim MUMINOVIĆ, *Filozofija Ernsta Bloha*, IMRP, Beograd 1973.
- Rasim Muminović, *Ljudskost i povjesnost. Marksističko zasnivanje filozofske antropologije*, Svjetlost, Sarajevo 1978.
- Rasim MUMINOVIĆ, *Fenomenologija srpske genocidne svijesti*, MNVS (Biblioteka „Vehbija Hodžić“), Ankara 1995.
- Rasim MUMINOVIĆ, *Ethos i ljudsko bivstvovanje*, Filozofski fakultet, Tuzla 1997.
- Rasim MUMINOVIĆ, *Srbizam i stradalaštvo Bošnjaka*, Compact (Biblioteka „Hidžra“), Sarajevo 1996.
- Rasim MUMINOVIĆ, *Filozofija ideologije. Ideološko otrežnjenje*, el-Kalem (Biblioteka „Duh i vrijeme“), Sarajevo 2000.
- NAŠA sporna pitanja. *Manifest opozicije Komunističke partije Jugoslavije*, Štamparija „Mirotočivi“, Beograd 1920.
- Dušan NEDELJKOVIĆ, *Naša filozofija u borbi za socijalizam*, Beograd 1962.
- Dušan NEDELJKOVIĆ, *Humanizam Marksove dijalektike i dijalektika humanizma danas*, Beograd 1968.
- NEKI problemi teorije odraza. *Referati i diskusija na IV stručnom sastanku udruženja*, Bled 10–11. novembra 1960, Jugoslovensko udruženje za filozofiju, Beograd 1960.
- Howard L. PARSON, *Humanistic philosophy in contemporary Poland and Yugoslavia*, American Institute for Marxist Studies, New York 1966.

- Ratko PEKOVIĆ, *Ni rat ni mir: panorama književnih polemika 1945–1965*, „Filip Višnjić“, Beograd 1986.
- Ratko PEKOVIĆ, *Paralelna strana istorije. Sporovi o jeziku, naciji, literaturi 1945–1990*, Albatros Plus, Beograd 2009.
- Ivan PERIĆ, *Ideje „masovnog pokreta“ u Hrvatskoj*, Narodno sveučilište, Zagreb 1974.
- Ivan PERIĆ, *Suvremeni hrvatski nacionalizam. Izvori i izrazi*, „August Cesarec“, Zagreb 1976.
- Zagorka PEŠIĆ-GOLUBOVIĆ, *Problemi savremene teorije ličnosti*, Kultura, Beograd 1966.
- Zagorka PEŠIĆ-GOLUBOVIĆ, *Antropologija kao društvena nauka*, Institut društvenih nauka, Beograd 1967.
- Ralph PERVAN, *Tito and the Students*, University of Western Australia Press 1978.
- Gajo PETROVIĆ, *Filozofija i revolucija*, Naprijed, Zagreb 1973. (2. izdanje 1983, prevod na nemački 1971)
- Gajo PETROVIĆ, *Wider den autoritären Marxismus*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt 1969.
- Gajo PETROVIĆ, *Čemu Praxis*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1972.
- Gajo PETROVIĆ (ur.), *Umjetnost i revolucija. Spomenica Danku Grliću (1923–1984)*, Naprijed, Zagreb 1989.
- Gajo PETROVIĆ, *Engleska empiristička filozofija i odabrani tekstovi filozofa*, Nakladni zavod MH, Zagreb 1982.
- Gajo PETROVIĆ, *Filozofija i marksizam*, Mladost, Zagreb 1965.
- Gajo PETROVIĆ, *Mogućnost čovjeka*, Razlog, Zagreb 1969.
- Gajo Petrović, *Marx in the mid-twentieth century*, Anchor Books ed., 1967.
- Gajo Petrović (Hrsg.), *Revolutionäre Praxis, Jugoslawischer Marxismus Gegenwart*, Rombach, Freiburg 1969, prevod na španski Gajo Petrovic y otros, *Praxis revolucion y socialismo*, Editorial Grijalbo, Mexico, D. E. Barcelona – Buenos Aires 1981.
- Gajo PETROVIĆ, *Odabrana djela I–IV*, Naprijed – Nolit, Zagreb – Beograd 1986.
- Gajo PETROVIĆ, *Praksa / istina*, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb 1986.
- Gajo PETROVIĆ, *Suvremena filozofija: ogledi*, Školska knjiga, Zagreb 1979.
- Gajo PETROVIĆ, *U potrazi za slobodom: povijesno filozofski ogledi*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1990.
- Gajo PETROVIĆ, *Mišljenje revolucije. Od „ontologije“ do „filozofije politike“*, Naprijed, Zagreb 1978.
- Miloje PETROVIĆ, *Izvori i raskršća (o različitim tumačenjima marksizma)*, NIRO Mladost, Beograd 1980.
- Miloje PETROVIĆ, *Savremena jugoslavenska filozofija i kontroverze u savremenom marksizmu (O nekim filozofskim kritikama staljinizma)*, IC Komunist, Beograd 1977. (poglavlje „Odvajanje dijalektike od materijalizma – jugoslovenska filozofska kritika staljinizma“, str. 55–82).

- Miloje PETROVIĆ, *Savremena jugoslavenska filozofija. Filozofske teme i filozofska situacija 1945–1970*, Radnički univerzitet „Veljko Vlahović“, Subotica 1970.
- Nebojša POPOV, *Društveni sukobi – izazov sociologiji*, Beograd, Centar za filozofiju i društvenu teoriju 1983, drugo, sudski zabranjeno, izdanje, Beograd, N. Popov – S. Mašić 1990.
- Nebojša POPOV (prir.), *Sloboda i nasilje. Razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj ljetnoj školi*, Res publica, Beograd 2003.
- Nebojša POPOV, *Contra fatum*, NIRO Mladost, Beograd 1990.
- Nebojša POPOV, *Jugoslavija pod naponom promena*, Republika, Beograd 1990.
- Nebojša POPOV, *Društveni sukobi – izazov sociologiji*. „Beogradski jun“ 1968. (predgovor knjizi), JP Službeni glasnik, Beograd 2008.
- Nebojša POPOV, *Iskušavanja slobode*, JP Službeni glasnik, Beograd 2010.
- Miloje POPOVIĆ, *Studenti i politika*, Student (Edicija „Studenti i svet“), Beograd 1965.
- Zlatko POSAVAC (priredio), *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, Zbornik iz 1968. godine, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1992,
- PROGRAM SKJ, Komunist, Beograd 1958.
- Pavle RAK, *Nacionalistička internacionala*, LIR BG, Biblioteka pisaca, Beograd 2002.
- RATNI kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca, 22. decembra 1992. godine, Vijeće Kongresa bosansko-hercegovačkih intelektualaca, Sarajevo 1994.
- Ursula RÜTTEN, *Marxismus als Gesellschaftskritik. Die Praxis-Gruppe in Jugoslawien – ihre Grenzen und Moeglichkeiten* (doktorska disertacija), Aachen 1976.
- Ursula RÜTTEN, *Das gescheiterte „Model Jugoslawien“ – Fragen an intellektuelle im Umkreis der PRAXIS-Gruppe*, Drava Verlag, Klagenfurt 1993.
- Giovanni RUGGIERI (ed.), *La Rivolta di Praxis*, Longanesi, Milan 1969.
- Veljko RUS, *Naše vrednote*, Obzorje, Maribor 1971.
- Dennison RUSINOW, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, Hurst, for the R. Institute for International Affairs, London 1977.
- Adolfo SANCHES VASQUEZ, *Filozofija Praxis*, Naprijed, Zagreb
- G. SAUNDERS (ed.), *On Soviet Dissent: Interviews with Piero Ostellino* (Roy Medvedev, Piero Ostellino, George Saunders /eds./) Columbia University Press, London: Constable; New York 1980.
- Igor SHAFAREVICH, *The Socialist Phenomenon*, Regnery Publisher, Washington 1982.
- Mile SAVIĆ, *Politika filozofskog diskursa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2004, poglavlje „Povesni pad u istoriju“, str. 204–225.
- Mile SAVIĆ, *Izazov marginalnog*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju – „Filip Višnjić“, Beograd 1996.
- Laslo SEKELJ, *O anarhizmu, Studija o anarhističkoj teoriji*, Centar društvenih djelatnosti SSO Hrvatske – Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1982.
- Laslo SEKELJ, *Jugoslavija – struktura raspadanja*, Rad, Beograd 1990.

- Božidar Gajo Sekulić, *Filozofija i proletarijat u djelu Karla Marxa*, Radnički univerzitet „Veljko Vlahović“, Subotica 1980.
- Božidar Gajo SEKULIĆ, *Individuum i nasilje*, 1991. *Otvorena pisma protiv rata*, Račić, Sarajevo 2006.
- Božidar Gajo SEKULIĆ, *Fantom klasna svijest*, Univerzitetska riječ, Nikšić 1990.
- Adam SHAF, *Che cosa significa essere marxista*, Dedalo Libri, Bari 1978. (italijanski prevod originala, objavljenog na nemačkom, Europaverlag, Wien 1975).
- Gerson S. SHER, *PRAXIS. Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*, Indiana University Press, Bloomington & London 1977.
- SIMPOZIJUM „Misao i djelo akademika Muhameda Filipovića“, zbornik radova, Avicena, Sarajevo 1999.
- Stjepan SIROVEC, *Ethik und Metaethik im jugoslawischen Marxismus*, Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich 1982.
- Nikola SKLEDAR, *Čovjek i transcendencija*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1988.
- SMISAO i perspektive socijalizma, Zbornik radova I i II, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1965.
- Mahir SOKOLIJA, *Tunjo, velik turban, pod njim hodže nema*, Merton Graphics, London 1995.
- Spitovanie sa človeka*, so Sympozia Československých a Jugoslovanských filozofov, (Učesnici: J. Bodnár, P. Vranicki, Milan Průcha, M. Kangrga, Julius Strinka, Radovan Richta, Veljko Korać, Andry Hlávěk, Vojan Rus, Miroslav Kusý, Marija Brida, Jurij Bober), Vidatelstvo politickoy literatury, Bratislava 1967.
- SRPSKI duhovni prostor, Nova Evropa, Beograd (bez godine izdanja)
- SRPSKO pitanje danas. Drugi kongres srpskih intelektualaca, kongresni materijal, Beograd, 22–23. 4. 1994.
- Svetozar STOJANOVIĆ, *Između ideala i stvarnosti*, Prosveta, Beograd 1969.
- Svetozar STOJANOVIĆ, *Od marksizma do etatizma sa ljudskim likom*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, „Filip Višnjić“, Beograd 1988.
- Svetozar STOJANOVIĆ, *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, „Filip Višnjić“ i IFDT, Beograd 1995, poglavlje „Od marksizma i postmarksizma do apokaliptizma“.
- Svetozar STOJANOVIĆ, *Izabrana dela I–IV*, Zavod za udžbenike, Beograd 2006.
- Milan SUBOTIĆ, *Solženjicin anđeo istorije*, Logos (Biblioteka „Reč“), Beograd 2007.
- Milan SUBOTIĆ, *Na drugi pogled: prilog studijama nacionalizma* (odjeljak „Lica Janusa: komunizam i nacionalizam“), IFDT – „Filip Višnjić“ (Biblioteka „Fronesis“), Beograd 2007.
- Ivan SUPEK, *Krivovjernik na ljevici*, Globus, Zagreb 1992.
- Rudi SUPEK, *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd 1972. (drugo izdanje s proširenim naslovom *Društvene predrasude i nacionalizam*, Globus – Nakladni zavod, Zagreb 1992)
- Rudi SUPEK, *Egzistencijalizam i dekadencija*, Matica hrvatska, Zagreb 1950.

- Rudi SUPEK, *Psihologija građanske lirike*, Matica hrvatska, Zagreb 1952.
- Rudi SUPEK, *Sociologija i socijalizam*, Znanje, Zagreb 1966.
- Rudi SUPEK, *Modernizam i postmodernizam. Proturječan čovjek kao utemeljenje, ogleđ iz fundamentalne antropologije*, Antibarbarus (Biblioteka „Elekta“), Zagreb 1996.
- Rudi SUPEK, *Ova jedina zemlja: Idemo li u katastrofu ili u Treću revoluciju?*, Naprijed, Zagreb 1973. (II izdanje, Liber, Zagreb 1978).
- Rudi SUPEK, *Humanistička inteligencija i politika*, Razlog, Zagreb 1969.
- Rudi SUPEK, *Participacija, radnička kontrola i samoupravljanje*, Naprijed, Zagreb 1974.
- Rudi SUPEK, *Zanat sociologa*, Školska knjiga (Biblioteka „Suvremena misao“), Zagreb 1983.
- Rudi SUPEK, *Živjeti nakon historije*, Nova, Beograd 1986.
- Rudi SUPEK, *Grad po mjeri čovjeka*, Naprijed, Zagreb 1987.
- Rudi SUPEK, *Mašta*, Liber, Zagreb 1979.
- Vanja SUTLIĆ, *Praksa rada kao znanstvena povijest, Povijesno mišljenje kao kritika kriptofilozofijskog ustrojstva Marxove misli*, drugo, prošireno i popravljeno izdanje, Globus, Zagreb 1987.
- Vanja SUTLIĆ, *Bit i suvremenost*, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1967.
- Vanja SUTLIĆ, *Bit i suvremenost: s Marxom na putu k povijesnom mišljenju*, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1972.
- A. П. ШАПТУЛИНА и М. Б. САВИЧ (ur. i red.), *Актуальные проблемы марксистской философии*, Сборник статей югославский авроров Издательство „Прогресс“, Москва 1974.
- Abdulah ŠARČEVIĆ, *Iskon i smisao*, Svjetlost, Sarajevo 1971.
- Abdulah ŠARČEVIĆ, *Sfinga Zapada. Na putevima izricanja neizrecivog*, Razlog, Zagreb 1972.
- Abdulah ŠARČEVIĆ, *Kriza svijeta i istina*, „Veselin Masleša“ (Biblioteka „Logos“), Sarajevo 1974.
- Abdulah ŠARČEVIĆ, *De Homine: Mišljenje i moderni mit o čovjeku*, „Veselin Masleša“ (Biblioteka „Logos“), Sarajevo 1986.
- Abdulah ŠARČEVIĆ, *Odvažnost slobode; etika ljudskih prava*, Pravni centar, Sarajevo 2000.
- Abdulah ŠARČEVIĆ, *Sabrana djela 1–8*, Bemust, Sarajevo 2005.
- Đuro ŠUŠNJIĆ, *Otpori kritičkom mišljenju. Ideje za sociologiju ideja*, „Vuk Karadžić“, Beograd 1971.
- Đuro ŠUŠNJIĆ, *Ribari ljudskih duša*, Mladost (Velika edicija Ideja), Beograd 1976.
- Stipe ŠUVAR, *Nacionalno i nacionalističko*, Marksistički centar, Split 1974.
- Stipe ŠUVAR, *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, Školska knjiga, Zagreb 1970.
- Stipe ŠUVAR, *Hrvatski karusel. Prilozi političkoj sociologiji hrvatskog društva* (drugo prošireno izdanje), Razlog, Zagreb 2004.

- Kornelije TACIT, *Anali*, Srpska književna zadruza, Kolo LXII, knjiga 422, Beograd 1970.
- Ljubomir TADIĆ, *Poredak i sloboda*, Kultura, Beograd 1967.
- Ljubomir TADIĆ, *Tradicija i revolucija*, SKZ, Beograd 1972.
- Ljubomir TADIĆ, *Da li je nacionalizam naša sudbina?*, izdanje autora, Beograd 1986.
- Ljubomir TADIĆ, *Nauka o politici*, Rad, Beograd 1988.
- Ljubomir TADIĆ, *Autoritet i osporavanje* (Biblioteka „Libertas“) „Filip Višnjić“, Beograd, Naprijed, Zagreb 1987.
- Ljubomir TADIĆ, *Izabrana dela I–VII*, Zavod za udžbenike – JP Službeni glasnik, Beograd 2007–2008.
- Ljubomir TADIĆ, *O velikosrpskom hegemonizmu*, Politika, Beograd 1992.
- Nikola TADIĆ, *Filozofski seminar* (Pjesme), Merkur MGM, Sisak 2002.
- Raymond TARAS (ur.), *The Road to Disillusion: From Critical Marxism to Postcommunism in Eastern Europe*, M. E. Sharpe Inc., 1992.
- John TORPEY, *Intellectuals, Socialism, and Dissident*. The East German Opposition and its Legacy, Minnesota UP 1995.
- Lino VELJAK, *Filozofija prakse Antonija Gramscija*, SIC, Beograd 1983.
- Lino VELJAK, *Marksizam i teorija odraza. Filozofski temelji teorije odraza*, Naprijed, Zagreb 1979.
- Lino VELJAK, „Gajo Petrović kao mislilac novoga“ (pogovor u: V. Golubović, *Filozofija kao mišljenje novoga*, Euroknjiga, Zagreb 2006).
- Lino VELJAK, *Horizont metafizike: prilozi kritici ideologijske svijesti*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1988.
- Lino VELJAK, *Od ontologije do filozofije povijesti*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2004.
- Tomo VEREŠ, *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom. Misao i praksa u djelu Karla Marxa*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb 1981.
- Marko VEŠOVIĆ, *Tunjo veliki i u Tunje mali*, Rabic, Sarajevo 2009.
- Dušan VILIĆ i Milan ATELJEVIĆ, *Specijalni rat*, Beograd 1983.
- Ugo VLAISAVLJEVIĆ, *Lepoglava i univerzitet. Ogladi iz političke epistemologije* (II izdanje), Maunagić, Sarajevo 2009.
- Predrag VRANICKI, *Historija marksizma*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb 1987.
- Predrag VRANICKI, *Filozofija historije I–III*, Golden marketing, Zagreb 2001. (knjiga III, *Nakon Drugoga svjetskoga rata*, tačka 4, devetog poglavlja „Zagrebačka grupa oko Praxisa...“, Golden marketing, Zagreb 2003, str. 483–540)
- Predrag VRANICKI, *Marksizam i socijalizam*, Liber, Zagreb 1979.
- Predrag VRANICKI, „Revolucija i kritika. Sto godina marksizma poslije Marxa“, *Marksistička misao* (posebno izdanje), Beograd 1983.
- Predrag VRANICKI, *Misaoni razvitak Karla Marxa*, Matica hrvatska, Zagreb 1953.

- Predrag VRANICKI, *Filozofske studije i kritike*, Kultura, Beograd 1957.
- Srđan VRCAN, *Društvene nejednakosti i moderno društvo*, Školska knjiga (Biblioteka „Savremena misao“), Zagreb 1974.
- Srđan VRCAN, *Nacija, nacionalizam, moderna država*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2006.
- L. VRTAČIĆ, *Der jugoslawische Marxismus*, Olten 1975.
- Suzan VUDVORD, *Balkanska tragedija*, „Filip Višnjić“, Beograd 1997.
- Sreten VUJOVIĆ, Todor KULJIĆ, Zdravko KUČINAR (ur.), *Spomenica Veljka Koraća*, Zbornik Filozofskog fakulteta, Serija B, Beograd 1988.
- Svetozar VUKMANOVIĆ Tempo, *Revolucija koja teče*, I–II, IC Komunist, Beograd 1972.
- Sarah D. ŽABIĆ, „Praxis, Student Protest, and Purposive Social Action: The Humanist Marxist Critique of the League of Communists of Yugoslavia, 1964–1975“, A dissertation submitted to Kent State University, August 2010.
- George M. ZANINOVICH, „Te Yugoslav variation of Marx“, in: Wayne VUCHINICH (ed.), *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment*, Berclay 1969, pp. 285–315.
- ZBILJA i kritika: *posvećeno Gaji Petroviću* (ur. Gvozden Flego), Antibarbarus, Zagreb 2001.
- ZBORNIK radova (ur. Lino Veljak): *Gajo Petrović – čovjek i filozof*, FF Press, Zagreb 2007.
- ZBORNIK radova: *Herbert Marcuse – Eros und Emanzipation* (uredili Gvozden Flego i Wolfdietrich Schmied-Kowarzik), Germinal Verlag, Giessen 1989.
- Franjo ZENKO, *Novija hrvatska filozofija*, Školska knjiga, Zagreb 1995.
- Sharon ZUKIN, *Beyond Marx and Tito. Theory and Practice in Yugoslav Socialism*, Cambridge University Press, Cambridge 1975.
- Miladin ŽIVOTIĆ, *O ideologiji*, Rad, Beograd 1958.
- Miladin ŽIVOTIĆ, *Pragmatizam i savremena filozofija*, Nolit (Biblioteka „Symposium“), Beograd 1966.
- Miladin ŽIVOTIĆ, *Egzistencija, realnost i sloboda*, Mladost (Velika edicija Ideja), Beograd 1973.
- Miladin ŽIVOTIĆ, *Čovek i vrednosti*, Prosveta, Beograd 1969.
- Miladin ŽIVOTIĆ, *Moralitet, legalitet, legitimitet*, Naučna knjiga, Beograd 1990.
- Miladin ŽIVOTIĆ, *Contra bellum* („Naš utopijski san“, str. 63–65 i „Od disidentstva do nacionalizma“, str. 231–256), Beogradski krug – AKAPIT, Beograd 1997.
- Miladin ŽIVOTIĆ, *Revolucija i kultura*. Prilog kritici savremenih ideologija, FDS Filozofske studije, Beograd 1982.
- Slobodan ŽUNJIĆ, *Istorija srpske filozofije*, Plato, Beograd 2009, posebno str. 327–376.
- Slobodan ŽUNJIĆ, *Službe Mnemosini. Polemike o samozaboravu balkanske filozofske svesti*, Plato, Beograd 2007.

Susan WOODWARD, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945–90*, Princeton, Princeton UP 1995.

Susan WOODWARD, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, „Filip Višnjić“, Beograd 1997.

Radovi u časopisima, dnevnim i nedeljnim novinama i zbornicima

Zdenka AČIN, „Kritičari svega postojećeg“ (intervju sa Svetozarom Stojanovićem), *Duga*, 17. 2 – 2. 3. 1990, str. 14–15, 85.

„AKCIONO-POLITIČKI program beogradskih studenata“, *Student*, vanredni br. 2, 6. 6. 1968.

Aleksandar ACKOVIĆ, „Filozofski dijalozi u Korčuli. Stvaralaštvo i postvarenje“, *Politika*, 3. 9. 1967.

Aleksandar ACKOVIĆ, „Filozofski dijalozi na Korčuli“, *Vjesnik*, 10. 9. 1967.

„APEL radnika studentima“, *Vjesnik*, 4. 6. 1968.

Zdenko ANTIĆ, „Praxis ponovo pod vatrom“, *Izv. No.* 1910, od 30. 10. 1973.

Zdenko ANTIĆ, „Praxis grupa brani slobodu misli i izražavanja“ *Izv. No.* 1957, od 8. 1. 1974.

Zdenko ANTIĆ, „Jugoslovenski autori pozivaju na borbu protiv dogmatizma“, *Izv.* 25. 1. 1974.

Zdenko ANTIĆ, „Beogradski profesori optuženi za ekstremističku opozicionu aktivnost“, *Izveštaj* od 23. 1. 1974.

Zdenko ANTIĆ, „Osuđeni podržavaoci ‘Praxisa’“, *Izv. No.* 2117, od 3. 1. 1974.

Jovan ARANĐELOVIĆ, „O praksi“, *Gledišta*, VII/1966, br. 12, str. 1425–1440.

Jovan ARANĐELOVIĆ, „Pojam prakse u filozofiji marksizma“, *Problemi filozofije marksizma*, Beograd 1967, str. 191–215.

Jovan ARANĐELOVIĆ et al., „Filozofski angažman i kriza“, *Komunist*, 26. 8. 1988. (izvodi iz rasprave na Trećem programu Radio Beograda: Jovan Aranđelović, Slobodan Divjak, Svetozar Stojanović, Miladin Životić, Slobodan Žunjić, Obrad Pejanović).

Jovan ARANĐELOVIĆ, „O podređivanju filozofije kao izvoru njene efemernosti, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković) Dom omladine, Beograd 2011, str. 123–161.

R. ARSENIĆ, „Neistine o Gaji Petroviću“, *Politika*, 11. 10. 1996.

Mirko ARSIĆ, „Teatar ‘slobodnih’ izbora“, *Duga*, 31. 10. 1990, str. 6.

B. N. (prevela), „Počast Gaji Petroviću“ (o počasnom doktoratu u Strazburu), *Politika*, 14. 11. 1990.

- Ivan BABIĆ, „Odnos filozofije i znanosti u radovima jugoslovenskih marksista 1931–1941“, *Putevi revolucije*, god. III (1965), br. 5, str. 9–115.
- Makso BAČE, „Još jednom o filozofiji“ (Reč na Osmom kongresu SKJ), *Praxis*, br. 2/1965, str. 257–259.
- Maksimilijan BAČE, „Maks pao s Marxa. Put od 'vjernika' marksizma do pisca knjige o apsurdnosti marksističke ideologije“ (razgovor sa novinarom Damirom Šarcem), *Slobodna Dalmacija*, 27. 9. 2003.
- Milan BAJEC, „'Nova' levica“, *Borba*, 8. 6. 1968, str. 2.
- Vladimir BAKARIĆ, „Politička akcija kamuflirana velom naučnog rada“, *Borba*, 25. 6. 1966. (Videti i *Vjesnik*, 25. 6. 1966, „Kamuflirana politička akcija“ i *Vjesnik*, 26. 6. 1966, „Politička akcija iza paravana nauke“)
- Vladimir BAKARIĆ, „Posledice stranih uticaja na Savez komunista“, *Politika*, 22. 10. 1975. (tekst potpisao novinar Mladen Maloča)
- Pavo BARIŠIĆ, „Croatian Philosophy (I) – editorial“, *Synthesis Philosophica*, 15 (1), 1993.
- Lelio BASO, „Utopija i realnost u marksističkoj misli i revoluciji“, *Gledišta*, br. 10/1971, str. 1393–1396.
- Ivan BEKAVAC, „Hrvati i komunizam“, *Vjesnik*, 1. 8. 1997.
- Milorad BELANČIĆ, „Pitanje metode u filozofskoj kritici“, *Pitanja*, god. VIII (1988), br. 3–4, str. 74–78.
- Milorad BELANČIĆ, „Filozofija i doktrina. Antinomije nastanka posleratne jugoslovenske filozofije“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 51–60.
- Richard BERNSTEIN, „Interpretacija i solidarnost“ (razgovor Dunje Melčić sa Richardom Bernsteinom), *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 69–80.
- I. BEŠEVIĆ, „U čemu je idejna zbrka“, *Politika*, 27. 9. 1973, str. 6.
- Katarzyna BIELIŃSKA, „Ajde, opet na Bled! Prilog razmatranjima o Praxisu“, *Filozofija i društvo*, god. XX, br. 2/2009, str. 249–259.
- Saša BLAGUS, „Strah od epigonstva ili...“, www.zamirzine.net, 10. 11. 2008.
- Ernst BLOCH, „Man and Citizen According to Marx“, u: Erich FROMM (ed.), *Socialist Humanism, An International Symposium*, Doubleday and Company, Garden City, New York, 1965, pp. 200–206.
- Ernst BLOCH, „Jugoslawien nagelt die Flagge an den Mast“, *Der Spiegel* – Interview mit Ernst Bloch zu dem Schlag gegen den „Praxis Kreis“, *Der Spiegel*, No. 6, 1975.
- Svetozar BOGDANOVIĆ, „Mogućnosti i granice etike u djelu Milana Kangrge“, Okrugli stol u povodu 80. rođendana prof. dr. Milana Kangrge, *Filozofska istraživanja*, god. 23 (2003), sv. 2, str. 527–533.
- Dunja BONACCI-SKENDEROVIĆ, „Radio Slobodna Europa o sukobima jugoslovenskih vlasti i časopisa *Praxis* (1972–1975)“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, sv. 8, Zagreb 2004.
- Dunja BONACCI-SKENDEROVIĆ, „Praxis International (s osvrtom na posljednji broj i raspad Jugoslavije)“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, sv. 9, Zagreb 2005.
- B. V. BORJAN, „Studentski pokret i nova levica“, *Ideje*, br. 2/1972, Beograd.

- Marijan BOSNAR, „Rudi Supek i nacionalistički koncentracijski logor Buchenwald kroz arhivsko gradivo Hrvatskog državnog arhiva“, *Arhivski vjesnik*, br. 54/2012, str. 1–21.
- Dušan BOŠKOVIĆ, „Univerzalno i studentska štampa“, *Ideje*, br. 4–5/1971, Beograd.
- Dušan BOŠKOVIĆ i dr., „Razgovor s M. Kangrgom: bez građanskih sloboda – ni traga od socijalizma“, *Theoria*, br. 1–2/1982.
- Dušan BOŠKOVIĆ, „Razgovori u Korčuli“, *Sloboda i nasilje*. Razgovor o časopisu *Praxis* i Korčulanskoj ljetnoj školi, *Republika*, br. 314–315, 1–31. 8. 2003.
- Branko BOŠNJAK, „Ime i pojam praxis“, *Praxis*, Zagreb, br. 1, god. I (1964), str. 7–20.
- Branko BOŠNJAK, „Povijest i revolucija. Odnos ideja i stvarnosti“, *Praxis*, Zagreb, br. 1–2, god. VI (1969), str. 96–102.
- Tomislav BRACANOVIĆ, „Filozofski časopisi u Hrvatskoj u 20. stoljeću“, u: *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa što je održan u palači Matice hrvatske 2–4. ožujka 2006, Matica hrvatska, Zagreb 2007, str. 41–60.
- Marija BRIDA, „Sloboda i kompleksnost prakse“, *Filosofija*, VII/1963, br. 4, str. 73–82. [Josip BROZ Tito] Zagorac, „Protiv političke sljepoće i liberalizma“, *Proleter*, god. XIII (1937), br. 11, str. 5–6.
- Dieter BRUMM, „Marx mit Marx über Marx hinaus-entwickeln“, *Konkret*, 20. 9. 1973.
- Dieter BRUMM, „Über das jugoslawische Diskussionsform Korcula“, *Konkret*, 20. 9. 1973, str. 36–37.
- Boris BUDEN, „Poruka narodu“, *Helsinška povelja*, br. 81–82, mart–april 2005, god. X.
- Dražen BUDIŠA, „Ne postoji 'opštejugoslovenski studentski pokret'“, *Hrvatski tjednik*, Zagreb, 18. 6. 1971.
- Aleksa BUHA, „Peto zasjedanje ljetne filozofsko-sociološke škole“, *Pregled*, br. 9/1968, str. 229–241.
- Aleksa BUHA, „Treća sesija Korčulanske ljetne filozofsko-sociološke škole“, *Pregled*, br. 9/1965.
- Aleksa BUHA, „Sedmo zasjedanje Korčulanske ljetne filozofsko-sociološke škole“, *Pregled*, br. 9/1970, str. 286–290.
- Aleksa BUHA, „Da li je građansko društvo naša sudbina“, *Praxis*, 1–2/1974, str. 24–40.
- Ivica BULJAN, „Milošević od Požarevca do Haga“, „Tko su ljudi koji su Slobi osigurali moć“, *Jutarnji list*, 6. 7. 2001.⁵

5 Na Buljanov tekst reagovao je Milan Kangrga u *Jutarnjem listu*, 13. 7. 2001. pismom „Supek i Petrović su bili protiv svakog nacionalizma“ nazivajući tekst „sramotnim“ jer sadrži „notornu laž“, dok Buljana proglašava „lašcem i klevetnikom“. U odgovoru na istom mestu, štampanom masnim slovima, Buljan ističe da je napravio „jasnu distinkciju“ između Supeka, Petrovića i Popova za koje zna „da nisu imali veze sa Miloševićem“ u odnosu na druge koje je pomenuo. Da *Jutarnji list* nije bio osobito spreman da tu laž tek tako demantuje, pokazuje neuspeo pokušaj dr Ante Lešaje da pozove Buljana na red, a list da objavi njegov demanti.

- Ivica BULJAN, M. Kangrga, A. Lešaja, „Spor oko Buljanove ocjene“, *Jutarnji list*, 13. 7. 2001.
- Hotimir BURGER, „Riječ na komemoraciji Predragu Vranickom na Filozofskom fakultetu“, 12. 3. 2002.
- T. BUTORAC, „Da čovjek ne postane stvar“, *Vjesnik*, 10. 9. 1967.
- Zlatko CANJUGA, „Neprijateljima moje doktrine o stališima namijenio sam stališ duhovne sirotinje na Marsu“, *Globus*, travanj 1998.
- Miodrag CEKIĆ, „Antropološke osnove Marksove teorije saznanja“, *Filosofija*, X/1966, br. 4, str. 565–575.
- Miodrag CEKIĆ, „O karakteru svagdašnjeg angažovanja filozofa“, *Gledišta*, IX/1968, br. 1, str. 76–80.
- CEROVAC komentira, ponedjeljak, 7. 4. 2008. „Godina 1968. u Hrvatskoj i Jugoslaviji“, *Časopis za suvremenu povijest* <http://cerovac.blog.hr/2008/04/1624549523/4-godina-1968-u-hrvatskoj-i-jugoslaviji.html>.
- Umberto CERRONI (prikazuje i komentariše transakademski karakter časopisa *Praxis*, vezu njegovih sadržaja sa znanstvenim temeljima Marksove misli, doprinosu progresu socijalizma, angažman kao temeljni smisao filozofije uopšte: „lijep i hrabar jugoslavenski časopis“), *Rinascita*, od 31. 3. 1967. (preneo *Praxis* 3/1967, str. 434–435).
- Noam CHOMSKY, Robert S. COHEN, „The Repression at Belgrade University“, *The New York Review of Books*, Vol. 21, No. 1, February 7, 1974.
- Ante CILIGA, „Povratak iz Rusije“, *Nova Evropa*, god. XVII (1936), br. 3, str. 84–90.
- Ante CILIGA, „Moskva pokazuje svetu novo lice“, *Nova Evropa*, god. XVII (1936), br. 5, str. 288–297.
- Miloš CRNJANSKI, „Pobeda nacije nad marksizmom“, *Ideje*, god. I (1935), br. 11, str. 1.
- Kim CUCULIĆ, „Patriotizam nema veze s nacionalizmom“, prikaz promocije knjige M. Kangrge *Nacionalizam ili demokracija* u Rijeci, *Novi list*, 17. 4. 2003.
- Veljko CVJETIČANIN, „O potrebi osnivanja studijske grupe za sociologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu“, *Naše teme*, br. 1/1961, str. 41–58.
- Srđan CVETKOVIĆ, „(Ne)tolerisani disidenti / specifičnost jugoslovenskog socijalizma 1953–1985“, u: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenoga 2009, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2010, str. 105–126.
- Neven CVJETIČANIN, „Rekvijem praxis-filozofu i preludij o praxis filozofiji“, u: *Filozofija prakse* (zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 362–377.
- Radivoj CVETIČANIN, „Sedam zabluda“, *NIN*, 24. 2. 1973, str. 14–15.
- Dobrica ĆOSIĆ, „O savremenom nesavremenom nacionalizmu“, *Delo*, br. 12/1961.
- Dobrica ĆOSIĆ, „Zajedno i drugačije ili o aktuelnostima naše savremene kulture“, *Praxis*, br. 4–5/1965, str. 519–534.

- Dobrica ČOSIĆ, „Nacija, integracija, socijalizam“, *Delo*, br. 2/1962.
- Dobrica ČOSIĆ, „Kultura i revolucija“, *Praxis*, br. 3–5/1974, str. 515–522.
- Nadežda ČAČINOVIĆ, „Ideja da pametne žene nalaze muškarca koji za njih radi je neuništiva“ (razgovor s novinarkom Branimirom Lazarin), *Jutarnji list*, 23. 6. 2007.
- Nadežda ČAČINOVIĆ, „Godine sa *Praxisom*“, predavanje u: *Filozofija prakse* (zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 210–216.
- I. ČADEŽ, „Žestoka kritika nacionalizma prekaljenog filozofa“, *Karlovački list*, 10. 5. 2003.
- Kosta ČAVOŠKI, „Studenti i oslobođenje“, *Ideje*, Beograd, god. I (1970), br. 1, str. 35–48.
- Kosta ČAVOŠKI, „Studenti i svet politike“, *Ideje*, Beograd, god. III (1972), br. 5–6.
- Kosta ČAVOŠKI, „The Attainment of Human Rights in Socialism“, *Praxis International*, 1982, pp. 365–375.
- Kosta ČAVOŠKI, „Reč na sahrani Mihaila Markovića“, *Pečat*, br. 102/2010 (februar), str. 39.
- Kosta ČAVOŠKI, „Promišljena sećanja Mihaila Markovića“, *Nova srpska politička misao*, 28. 7. 2010. (veb stranica, prikazi, NSPM).
- D. I. ČESNOKOV, „Zaoštravanje idejne i političke borbe i suvremeni revizionizam“, *Praxis*, br. 1–2/1969, str. 325–337 (prevela Lenjina Švob)
- Nenad DAKOVIĆ, „Postmoderna i praxis – prašina i oblak: o post-filozofiji Milana Kangrge“, u: *Filozofija prakse* (zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 422–432.
- D. B., S. O., „Povodom odluke o nagrađivanju naučnih radnika u Hrvatskoj. Politička akcija ne može se servirati kao naučna ocena“, *Politika*, 26. 6. 1966.
- Mića DANOJLIĆ, „Diskutanti“, književni podlistak, *Borba*, 3. 9. 1967, str. 13.
- Savka DABČEVIĆ-KUČAR, „Izlaganje na konferenciji Saveza komunista sveučilišta“ (deo o *Praxisu*), *Vjesnik*, 28. 2. 1965.
- Božidar DEBENJAK, „Idejni tokovi v jugoslovenski filozofiji“, *Naši razgledi*, X/1961, št. 5 (219), 25. 2. 1961, str. 78–79, i št. 6 (220), 11. 3. 1961, str. 100–104.
- Božidar DEBENJAK et al., „Neistine u izvještaju Dr. Gaje Petrovića“, *Praxis*, br. 1–2/1974, str. 243–253.
- Ivo DERADO, „Otvoreno i zatvoreno društvo“, *Slobodna Dalmacija*, 20. 11. 2002. (tekstovi Milana Kangrge, Nevena Sesardića, Ive Deradea čine zasebnu polemičku cjelinu)
- Vladimir DESNICA, „Pirova pobjeda“ (razgovor s Miladinom Životićem), *Arkzin*, br. 48, 15. 9. 1995.
- „DESETA sjednica CK SK Hrvatske“, *Vjesnik*, Zagreb 1970.
- Branko DESPOT, „Čuvar istinske duhovnosti. In memoriam Branku Bošnjaku“, *Vjesnik*, 21. 6. 1996.
- Branko DESPOT, „Udomiti se pri sebi – intervju“, *Vijenac*, 17. 7. 1997.
- „DESTRUKTIVNIM delovanjem grupe nastavnika teže su oštećeni društveni interesi“, *Politika*, 29. 1. 1975, str. 7–8.

- Katja DIEFENBACH, „Die Kinder von 1974“, *Jungle World*, 1. 12. 1999.
- DISKUSIJA – „Uzroci, značenje i domašaji savremenog studentskog pokreta“, *Gledišta*, 6–7/1969, str. 901–976.
- Slobodan DIVJAK (prir.), „Kad se laži pomešaju sa batinama. Studentske demonstracije nekad (1968) i sad (1991)“ – izvodi iz rasprave na Trećem programu Radio Beograda, *Borba*, 20–21. 4. 1991.
- Slobodan DIVJAK, „Pomeranje idejno-vrednosnih orijentacija naše intelektualne elite“, predavanje u: *Filozofija prakse* (zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 247–256.
- „DOKUMENTI o istrazi i suđenju protiv Božidara Jakšića“, *Praxis* br. 1–2/1973, str. 255–272.
- Vlatko DOLEČEK, Slavko ŠANTIĆ, „Čovjek heroj. Sjećanja sarajevskih prijatelja na prof. dr Miladina Životića“, *Danas*, 2–3. 3. 2002.
- Branimir DONAT, „Malo blaži krvnik“ u *Profilu Nedjeljne Dalmacije*, 24. 2. 1993. (ur. Sandro Pogutz, autor fotografije uzete za ilustraciju je Mio Vesović; autor umjetničkog eksponata Mladen Stilinović).
- Dušan DRAGOSAVAC, „Što je neprihvatljivo u filozofskom časopisu 'Praxis'. Ne teorija nego politički stavovi“, *Vjesnik u srijedu*, 19. 12. 1973.
- Dušan DRAGOSAVAC, „Doista, za istinu je bitan i put do nje?“, *Vjesnik u srijedu*, 26. 12. 1973.
- N. DRAGOSAVAC, „Otvorena pitanja“, *NIN*, 6. 1. 1974, str. 10–11.
- Slobodan Drakulić, „Esej o omladinskoj kulturi“, *Pitanja*, god. IX (1977), br. 3–4, str. 45–51.
- D. DRAŽIĆ, „Granice tolerancije“, *Borba*, 1. 6. 1973.
- „DRUŠTVENI zadaci univerziteta“, *Komunist*, 11. 3. 1974, str. 20.
- Ivo DRUŽIJANIĆ, „Naša posla. Korčula“, *Okolo*, 3. 10. 1973.
- J. DURAKOVIĆ, G. TODOROVIĆ, „Velika prevara – intervju s Rudi Supekom“, *Valter*, br. 18, 17. 11. 1989, str. 6–7.
- Muharem DURIĆ, „Prizemlje javnog mnjenja“ (feljton), *Politika*, 4. 12. 1981.
- Mirjana DUGANDŽIJA i Tomislav ZLATIC, „Nova generacija crvenih. Hrvatski marksisti izlaze iz ilegale. Šezdesetosmaši poručuju: dolaze novi marksistički romantičari“, *Globus*, 16. 7. 2010.
- „DVADESET godina šapata – Po čemu je značajno tih sedam lipanjskih dana 1968. 'koji su potresli Jugoslaviju'“ (Okrugli stol: Studentska 1968, učesnici: Nebojša Popov, Dragoljub Mićunović, Inoslav Bešker, Alija Hodžić, Božidar Jakšić, Božo Kovačević, Lazar Stojanović), *Danas*, 21. 6. 1988, str. 68–73.
- Milovan ĐILAS, „Dvostruka 'filozofska' uloga profesora Nedeljkića“, *Nova misao*, I/1953, br. 1, str. 37–68.
- Zoran ĐINĐIĆ, „Praxis marksizam i njegova epoha“, *Theoria*, 1–2/1988, str. 61–68.
- Slavoljub ĐUKIĆ, „Šok i panika juna 1968“, *Duga*, 25. 6–8. 7. 1988, str. 73–74.
- [Jagoš ĐURETIĆ] J. Đ., „Treća sesija Korčulanske letnje škole“, *Gledišta*, VI/1965, br. 11, str. 15–39.

- Jagoš ĐURETIĆ, „Vreme sumnje i razočaranja“ (feljton) *Politika*, mart 2004, nastavak 15, 16, 17... direktno govori i o „Praksis grupi“, *Politika*, 5, 6, 7. 3. 2004.
- Mihailo ĐURIĆ, „Svet ne mora biti tako rđav kakav jeste“, *Student*, vanredni br. 1, 3. 6. 1968.
- Mihailo ĐURIĆ, „Tradicija i inovacija u društvenom životu“, *Praxis*, br. 6/1965, str. 814–835.
- Mihailo ĐURIĆ, „Oblici istorijske svesti“, *Praxis*, br. 1–2/1969, str. 121–130.
- Mihailo ĐURIĆ, „Križa čovekovog razumevanja“, *Praxis*, br. 1–2/1970, str. 84–93.
- Mihailo ĐURIĆ, „Praksa, rad i delanje“, *Praxis*, br. 5–6/1970, str. 789–794.
- Mihailo ĐURIĆ, „Dvosmislenost utopije“, *Praxis*, br. 1–2/1972, str. 25–36.
- Rajko ĐURIĆ, „Profesore, nosim slike smrti. Pismo iz Berlina“ (pismo Mihailu Markoviću), *Borba*, 16–17. 11. 1991.
- Simo ELAKOVIĆ, „Veljko Korać (1914–1991)“, *Sociologija*, 1–2/1991.
- Simo ELAKOVIĆ, „Gajo Petrović – hamletovski princ praksis filozofije“ (1927–1993), *Književne novine*, Beograd, septembar 1993.
- Milorad EKMEČIĆ, „Teze za dijalog“, *Lica*, Sarajevo br. 8–9/1968, str. 5–6. D. ERAKOVIĆ – D. MOJOVIĆ, „Povratak dijalogu. Prikaz prvog dana Kongresa jugoslavenskih filozofa“, *Borba*, 6. 5. 1988.
- Jens-Martin ERIKSEN, Vasilije Krestic, Mihajlo Markovic, Frederik STJERNFELT An interview with Mihajlo Markovic and Vasilije Krestic. htm Jens-Martin Eriksen, Vasilije Krestic, Mihajlo Markovic, Frederik Stjernfelt The Memorandum: Roots of Serbian nationalism An interview with Mihajlo Markovic and Vasilije Krestic, Published 2005-07-08, Original in Danish, Translation by Simon Garnett © Jens-Martin Eriksen, Frederik Stjernfelt / Eurozine.
- Željko FALOUT (pir.), „IX korčulanska ljetna škola – Filozofi između filozofije i društva“ (izjave Dušana Pirjeveca, Rudija Supeka, Ljubomira Tadića, Danka Grlića, Mihaila Markovića i Božidara Jakšića), *Telegram*, br. 49 (565), 8. 9. 1972, str. 12–13.
- F. T. (*Feral Tribune*) (redakcijski uvodnik uz tekst V. Pavletića), br. 535, 18. 12. 1995.
- F. T. (*Feral Tribune*), „Neka im sudi Partija – pretisak govora V. Pavletića“, *Feral Tribune*, 18. 12. 1995.
- Muhamed FILIPOVIĆ, „Konceptije naše filozofije o njenoj ulozi i odnosu u društvu“, *Filosofija*, 3–4/1969, str. 131–156.
- Muhamed FILIPOVIĆ, „Odlazi još jedan od onih velikih i značajnih. Milan Kangrga (1923–2008)“, *Pregled*, br. 1/2008, str. 269–289.
- Muhamed FILIPOVIĆ, „Marksizam i socijalizam“, *Pregled*, VIII/1968, knj. 1, br. 1–2, str. 3–24 i br. 5–6, str. 515–532.
- Muhamed FILIPOVIĆ, „Bosanski duh u književnosti – šta je to“, *Život*, br. 4/1967.
- „FILOZOFSKA razgraničenja“, *NIN*, 22. 4. 1973, str. 16.
- Ivan FOCHT, „Marks o ljudskoj slobodi“, *Zora* (Zagreb), III/1950, br. 9, str. 38–46.
- Ivan FOCHT, „Tegobe teorije odraza“, *Izraz* (Sarajevo), V/1961, knj. IX, br. 2, str. 149–165.

- Toni GABRIĆ, „Partijac ostaje partijac“ (razgovor sa Milanom Kangrgom), *Feral Tribune*, 22. 12. 1995, str. 11.
- Mirko GALIĆ, „Intervju s Rudi Supekom“, *Start*, 14. 10. 1989.
- Mirko GALIĆ, „Legija časti Rudiju Supeku“, *Vjesnik*, 23. 10. 1990.
- Bobi GANI, „Për dinjitetin e mendimit marksist. Nga Shkolla Verore e Korcullas '73“, *Shtator*, no. 9, 1973.
- Lucien GOLDMAN, Intervju za časopis *Odjek*, 1. 11. 1966. (preneto u: *Praxis* br. 1–2 /1967, str. 254–255).
- Veselin GOLUBOVIĆ, „Gajo Petrović među nama. Prikaz zbornika: Zbilja i kritika“, *Prosvjeta*, br. 51, jun 2002.
- Veselin GOLUBOVIĆ, „Vodeće pitanje Gaje Petrovića i zagrebačka filozofija Prakse“, *Prosvjeta*, god. 10 (35), br. 57 (667), august 2003.
- Veselin GOLUBOVIĆ, „Filozofija Gaje Petrovića. Uvod u jedno drugo mišljenje“, *Prosvjeta*, god. 10 (35), br. 58 (668), oktobar 2003.
- Veselin GOLUBOVIĆ, „Pitanje pitanjima vodećeg pitanja Gaje Petrovića“, *Prosvjeta*, god. 10 (35), br. 56 (666), maj 2003.
- Veselin GOLUBOVIĆ, „Praxis, časopis kojeg nema. Trideset godina bez kultne filozofske publikacije“, *Novosti – sedam dana*, br. 242–243, 6. 8. 2004, str. 22–23.
- Veselin GOLUBOVIĆ, „Zagrebačka filozofija prakse. Prve zagrebačke filozofske kritike staljinizma“, *Prosvjeta*, god. 12 (37), br. 68 (678), maj 2005, str. 55–62.
- Veselin GOLUBOVIĆ, „Filozofija u Jugoslaviji“, *Pitanja*, god. VIII (1988), br. 3–4, str. 59–67.
- Veselin GOLUBOVIĆ, „Filozof Gajo Petrović. Mislilac svjetskog glasa“, *Novosti – sedam dana*, br. 196, 19. 9. 2003.
- Veselin GOLUBOVIĆ, „Problem istine u metafizici Gaje Petrovića“, *Filozofska istraživanja*, br. 1/1991, str. 129–138.
- Veselin GOLUBOVIĆ, „Zagrebačka filozofija prakse i stvar mišljenja“, predavanje u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 105–122.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Bilans disidentkinje“, *Bulevar*, br. 67, Novi Sad, 18. 1. 2002, str. 6–9.
- Zagorka GOLUBOVIĆ-PEŠIĆ, „Nesporazumi ili pretenzije na ideološki monopol“, *Književne novine*, 1965.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Tipovi ličnosti i tipovi vrednosnih orijentacija u socijalističkom društvu“, *Čovjek i sistem*, sv. 4, Zagreb 1977.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Diskusija o saopštenju Mihaila Markovića 'Jugoslovenska kriza i nacionalno pitanje'“, *Gledišta*, br. 5–6/1988, str. 215–222.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „A Marxist Approach to the Concept of Being – Become Human“, *Dialectics and Humanism*, No. 3–4/1989.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Socijalizam i ljudske potrebe“, *Zbornik za filozofiju i društvenu teoriju SANU*, knj. 1, Beograd 1991.

- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Praxis-filozofija: različita tumačenja i kritike“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 9–20.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Mesto studentskog pokreta 1968. u društvenoj dinamici jugoslavenskog društva“, *Student* (Separat o 1968), 10. 6. 1988, str. 2–3.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Samorealizacija čoveka jednakošću i slobodom“, *Praxis*, br. 1–2, 1973, str. 19–26.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Tradicionalizam i autoritarnost kao prepreke za razvoj civilnog društva u Srbiji“, u: Vukašin Pavlović (prir.), *Potisnuto civilno društvo*, Ekocentar, Beograd 1995, str. 51–70.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Sociološko-antropološka analiza nasleđa 'realnog socijalizma' u postkomunističkim društvima – s osvrtom na jugoslovenske države“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 94/1993, str. 73–93.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „O potrebi društvenih promena i otporima“, *Sociološki pregled*, vol. XX, br. 1–2, 1986, str. 52–65.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Socijalizam i humanizam“, u: *Smisao i perspektive socijalizma*, Praxis, Zagreb 1963, str. 34–45.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Socialist ideas and reality“, *Praxis*, br. 3–4/1971.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Perspektive Marxove ideje socijalizma u svetlosti modernog shvatanja subjektivnosti“, *Filozofija i društvo*, IFDT, 1987, str. 45–67.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Traditionalism and Authoritarianism as an Obstacle to the Development of Civil Society in Serbia“, u: D. Gordon & D. Durst (ed.), *Civil Society in Southeast Europe*, Vibs, New York 2003.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „The Role of Culture in the Post-modern World“, *Synthesis Philosophica* 45, Vol. 23, Zagreb 2008.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „An Anthropological Conceptualisation of Identity“, *Synthesis Philosophica* 51, Vol. 26, Zagreb 2011.
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Socio-Cultural and Human Conditions for Realization of Selfgovernment“, Special Issue of *Sociološki pregled*, Vol. XII (1978), pp. 119–126 (Papers for The 9th World Congress of Sociology)
- Zagorka GOLUBOVIĆ, „Praxis juče i danas“, predavanje, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 26–31.
- M. GOLUŽA, „Zagrebački dnevnik“, *VUS*, 12. 6. 1968.
- GORDOGAN, Tematski blok o 1968. godini, br. 2–3/2004.
- „Građansko društvo i socijalizam. Korčulanska letnja škola“, *Politika*, 29. avgust 1973, str. 12.
- „GREŠKE se ne mogu pravdati zaslugama“, *Borba*, 31. 5. 1973.
- GRUPA autora, „Funkcija istorijske svesti“, *Treći program Radio Beograda*, proleće 1972.
- Vinko GRGUREV, „Je li filozofija bila u 'mračnom tunelu'?“, *Vjesnik*, 7. 6. 1995, str. 14.
- Vinko GRGUREV, „Marx, Bloch, Sartre i 'ispiranje mozga'“, *Vjesnik*, 12. 1995.
- Vinko GRGUREV, „Ideje i ideologije“, *Hrvatska ljevica*, br. 12, 1997.

- Vinko GRGUREV, „Vlatko Pavletić versus Praxis“, *Vjesnik SDU*, 20. 4. 1996.
- Vinko GRGUREV, „Petrovićeva je 'Logika' solidan temelj za odgovarajuću nastavu“, *Vjesnik*, 29. 11. 1996.
- Vinko GRGUREV, „Velike ideje i mali Hrvati“, *Feral Tribune*, 18. 11. 1996.
- Vinko GRGUREV, „Dostojanstvo filozofije“, *Večernji list*, 27. 1. 1997.
- Vinko GRGUREV, „Gajo Petrović – čovjek i filozof. Zbornik radova s konferencije povodom 80. obljetnice rođenja“, *Filozofska istraživanja*, god. 29 (2009), sv. 3, br. 115.
- Danko GRLIĆ, „Estetika est etika, intervju“, *Studentski list*, br. 762, 7. 3. 1980.
- Danko GRLIĆ, „Smisao angažiranosti u filozofiji“, *Theoria*, br. 3–4, 1984.
- Danko GRLIĆ, „Ličnost i hrabrost“, *Filosofija*, IX/1965, br. 1, str. 35–44.
- Danko GRLIĆ, „Čemu umjetnost“, *Praxis*, 2/1966, str. 155–166.
- Danko GRLIĆ, „Marginalije uz Čehoslovačku i nove tendencije u socijalizmu“, *Praxis*, br. 1–2/1969, str. 316 – 324.
- Danko GRLIĆ, „Domovina filozofa je domovina slobode“, *Praxis*, br. 4/1968, str. 334–335.
- Danko GRLIĆ, „O uzrocima nacionalizma – s onu stranu svake političke kombinatorike“, *Filosofija*, br. 1/1972.
- Danko GRLIĆ, „Ima li čovjek oslonac u samom sebi“, *Filosofija*, br. 1/1972.
- Damir GRUBIŠA, „Da li je staljinizam naša sudbina?“, *Komunist*, br. 1401, 3. 2. 1984, i br. 1402, 10. 2. 1984.
- Oskar GRUENWALD, „The Praxis School: Marxism as a Critique of Socialism“, *East European Quarterly*, Vol. XV, No. 2, pp. 227–250.
- Marinko GRUJIĆ, „Uzroci devijacija“, *Vjesnik*, 16. 5. 1966, str. 2.
- Mehmed HALILOVIĆ, „Povodom jedne ostavke. Obračun na način 'Praksisov'“, *Oslobođenje*, 29. 12. 1974.
- Vaclav HAVEL, „Čemu nas komunizam i dalje uči“, *Danas*, 22. 11. 2004.
- Drago HEDL, „Velika Srbija umrla je puno prije nego njen idejni tvorac“, *Jutarnji list*, 9. 2. 2010.
- Alija HODŽIĆ, „Osporavanje i afirmacija“, *Studentski list*, 15. 6. 1978.
- Alija HODŽIĆ, „Jedno lično iskustvo. Merila društvene normalnosti“, *Republika*, br. 472–473, 1–31. 3. 2010.
- Alija HODŽIĆ, „Tek jedno sjećanje“, predavanje u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 192–209.
- Tine HRIBAR, „Filozofija prakse in jugoslovensko ukidanje filozofije kot filozofije“, *Mlada pota* (Ljubljana), X/1961–1962, br. 9, str. 674–683.
- Darko HUDELIST, „Globusov novi veliki ekskluziv: Neautorizirana biografija dr. Franje Tuđmana“, *Globus*, 4. 10. 1996.
- Darko HUDELIST, „Neautorizirana biografija F. Tuđmana“, *Globus*, 11. 10. 1996.
- Boris HUDOLJETNJAK, „Praxis 1, 2/1964“, *Naše teme*, VIII/1964, br. 12.

- „IDEOLOŠKI neutralizam je samo privid“, *Politika*, 31. 5. 1973, str. 6.
- Olaf IHLAU, „Jetzt auch in Zagreb und Ljubljana. Die kampagne gegen die Praxis-Marxisten geht weiter“, *Süddeutsche Zeitung*, 14. 2. 1975.
- I. M., „Što je povijest (2). Korčulanska ljetna škola“, *Vjesnik*, 3. 10. 1965.
- Besim IBRAHIMPAŠIĆ, „Pismo Besima Ibrahimpašića Redakciji časopisa 'Praxis'“, *Praxis*, br. 3–5/1974, str. 533–534. (videti i: „Bilješka redakcije“, *Praxis*, br. 3–5/1974, str. 534).
- Trivo INĐIĆ, „Spontani pokret“, *Vidici*, vanredni broj, jun 1968.
- Trivo INĐIĆ, „Anarhokomunizam – pokret i pouke“, *Praxis*, god. VIII (1971), br. 1–2.
- Trivo INĐIĆ, „Žestoki kritičari“, *NIN*, 23. 12. 1999.
- „IN MEMORIAM Miladinu Životiću“ (više autora), *Naša borba*, *NIN*, *Vreme*, www.peacelink.nu, 3–8. 3. 1997.
- „ISTINA o 'crvenom univerzitetu'“, *Susret*, vanredno izdanje, 10. 6. 1968.
- Viktor IVANČIĆ, „Teorija i Praxis Vlatka Pavletića“, *Feral Tribune*, 22. 12. 1995, str. 8–11.
- Joško IVANIŠEVIĆ, „E moj narode, ultraljevičari nam prodaju demokraciju...“, *Fokus*, 26. 2. 2003.
- Nenad IVANKOVIĆ, „Što viri iz 500 'Praxisovih' stranica“, *Vjesnik*, 12. 8. 1978.
- M. V. IVANOVA „Problemi humanizma u suvremenoj jugoslovenskoj literaturi“, *Филозофские науки* no. 2/1967, str. 163–169. Videti prevod, *Praxis*, br. 5–6/1967, str. 868–879.
- Jozo IVIČEVIĆ, „Sada je potrebna duhovna i materijalna obnova Hrvatske“, *Vjesnik–Panorama*, 16. 3. 2002.
- M. IVKOŠIĆ, „Praxis i revolucija (lipanjski dio)“, *Tlo*, 22. 10. 1970.
- „Izjava redakcije časopisa 'Praxis'“, *Praxis*, br. 4–6/1966, str. 860–861.
- „IZA priča o progonu“, *NIN*, 13. 1. 1974, str. 14.
- Božidar JAKŠIĆ, „Studentski pokret '68“, *Naši dani*, br. 811/1969, Sarajevo, str. 8–9.
- Božidar JAKŠIĆ, „Jugoslovensko društvo između revolucije i stabilizacije“, *Praxis*, god. VII (1971), br. 3–4.
- Božidar JAKŠIĆ, „Jugoslovenska kriza i nacionalno pitanje – beleške uz rad Mihaila Markovića“, *Gledišta*, br. 5–6/1988, str. 223–233.
- Božidar JAKŠIĆ, „Od 'integralnog samoupravljanja' do nacionalne državnosti“, *Gledišta*, br. 5–6/1989, str. 164–184.
- Božidar JAKŠIĆ, „Praxis i Korčulanska ljetna škola. Kritike, osporavanja, napadi“, u: Nebojša Popov (ur.): *Sloboda i nasilje: Razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi*, Res publica, Beograd 2003, str. 167–231.
- Božidar JAKŠIĆ, „Intelektualni prkos Milana Kangrge“, *Filozofska istraživanja*, god. 24, sv. 3–4, Zagreb 2004, str. 741–756.
- Božidar JAKŠIĆ, „Praxis Gaje Petrovića“, *Filozofija i društvo*, 2 (33), 2007, str. 73–98.
- Božidar JAKŠIĆ, „Praxis Gaje Petrovića“, *Gajo Petrović – čovjek i filozof*, Zbornik radova s konferencije povodom 80. obljetnice rođenja, FF press, Zagreb 2008, str. 85–106.

- Božidar JAKŠIĆ, „SANU o nacionalnim i državnim interesima: Akademija na mla-koj vatri (ne)podnošljive klonulosti“, u: Dragica Vujadinović (ur.), *Između autoritarizma i demokratije*, CEDET, Beograd 2007, str. 215–239.
- Božidar JAKŠIĆ, „Društveni angažman intelektualca u procesu raspada Jugoslavije“, *Filozofija i društvo*, Beograd, 9/1996. str. 85–110.
- Božidar JAKŠIĆ, „Disidenti – nedovršena priča“, u: *Zbilja i kritika – posvećeno Gaji Petroviću*, Antibarbarus, Zagreb 2001, str. 191–197.
- Božidar JAKŠIĆ, „Teorijske pretpostavke raspada Jugoslavije“, *Filozofija i društvo*, 6/1994, str. 9–11.
- Božidar JAKŠIĆ, „Filozofija u ’čorsokaku““, *Ideje*, br. 1/1982, str. 97–112.
- Božidar JAKŠIĆ, „Humanistička inteligencija i politika“, *Sociološki pregled*, br. 2/1971, str. 220–222.
- Božidar JAKŠIĆ, „Kultura i razvoj savremenog jugoslovenskog društva“, *Pregled*, god. (1970), br. 3, str. 367–378. Prevedeno: „Culture and Development of Modern Yugoslav Society“, *Praxis, Revue philosophique*, god. VII (1970), br. 1.
- Božidar JAKŠIĆ, „Građansko društvo i građanska nauka“, *Praxis*, filozofski časopis, god. VII (1970), br. 5–6, str. 991–997.
- Božidar JAKŠIĆ, „Marksovo shvatanje društva i mogućnost sociologije“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knj. IV, god. 1966/67, Sarajevo 1968, str. 357–375.
- Božidar JAKŠIĆ, „Sociologija u svetlu interpretacija Marksovog shvatanja društva“, *Pregled*, časopis za društvena pitanja, god. LIX, br. 3 (mart 1969), str. 273–291.
- Božidar JAKŠIĆ, „Društvena kritika između revolucionarnog čina i instrumentalizma“, *Polja*, časopis za kulturu i umetnost, god. XIV, br. 115–116 (mart–april 1968), str. 13.
- Božidar JAKŠIĆ, „Političke slobode i slobodarska retorika“, *Filozofija*, br. 1/1971. Prevedeno: Božidar Jakšić, „Political Freedom and Freedom-Oriented Rethorics“, *Praxis, Revue philosophique*, god. X (1973), br. 1.
- Božidar JAKŠIĆ, „Komunistička perspektiva i nacionalistička alternativa“, *Filozofija*, br. 1/1972, str. 148–153.
- Božidar JAKŠIĆ, „Križa Jugoslavije“, *Filozofija i društvo*, III/1991, str. 211–233.
- Božidar JAKŠIĆ, „Politička moć i stvaralački marksizam“, u: *Potrebe društvenog razvoja – Zbornik za filozofiju i društvenu teoriju*, SANU, knj. I, Beograd 1991, str. 203–215.
- Božidar JAKŠIĆ, „Povratak *Dijalektičkog antibarbarusa* – kritika monolitnog jedinstva“, *Književna reč*, br. 182, februar 1982, str. 6–7.
- Božidar JAKŠIĆ, „Boljševizam i marksizam“, *Theoria*, br. 14/1980, str. 45–52.
- Božidar JAKŠIĆ, „Staljinizam i socijalizam“, *Književne novine*, br. 669, 28. 4. 1983, str. 26–27 (o knjizi Zagorke Golubović *Staljinizam i socijalizam*).
- Božidar JAKŠIĆ, „Neobjavljeni intervju – Praxis kritičko mišljenje i delanje“, *Filozofija i društvo*, br. 1/2010, str. 3–16 (intervju je objavljen kao „In memoriam: Mihailo Marković“).

- Božidar JAKŠIĆ, „Nacionalističke kritike *Praxisa*“, *Filozofija i društvo*, br. 2/2011, str. 77–104.
- Drago JANČAR, „Za beogradski radikalizam ili za funkcionalizaciju“, *Kritika*, br. 7/1969, Zagreb, objavljeno i u *DOKUMENTI (Jun – Lipanj 1968)*, Praxis, Zagreb, str. 406–413.
- Nicole JANIGRO, „Il non allineato“, *Il Manifesto*, 26. 5. 1991.
- B. JANKOVIĆ, „Trajno zabranjeno rasturanje knjige 'Preispitivanja'“, *Politika*, 16. 11. 1972.
- Ivan JANKOVIĆ, Borislav RISTIĆ, „Praxis-odiseja. Od marksističkog Praxisa do nacional-socijalističke prakse“, *Helsinkiška povelja*, god. VIII, br. 65–66, jun–jul 2003.
- Ivan JANKOVIĆ, „Political-philosophy Essay: Praxis Odyssey“, *Helsinki Committee for Human Right in Serbia*, uzeto 26. 3. 2004. s: www.helsinki.org.yu/charter.
- Bogdan JERKOVIĆ, „La seconda porta a sinistra. Intervista con Bogdan Jerković“, Regista Teatrale (razgovor vodila Jasna Tkalec), *Balkanica*, Anno XI, no. 3–4, 1994.
- „JEZIK budućnosti“, *NIN*, 14. 10. 1979, str. 10–12.
- Mislav JEŽIĆ, „Da, okrutno smo napali Šešelja“ (razgovor s novinarkom Mirjanom Dugandžija), *Vjesnik (Danica)*, 19. 6. 1991.
- Mislav JEŽIĆ, „Skandal na Sveučilištu u Zagrebu“, *Globus*, 1. 12. 1995.
- Neca JOVANOVIĆ, „O odnosima između revolucionarnog pokreta i poretka“, *Scientia Yugoslavica* 11 (1–2), 1985.
- Dragan JOVANOVIĆ, „Praksisovci nekad i sad. Na radikalskim talasima“, *NIN*, 23. 12. 1999.
- Dragan JOVANOVIĆ, „Na radikalskim talasima“, *NIN*, 23. decembar 1999.
- Hrvoje JURIC, „Milan Kangrga (1. svibnja 1923. – 25. travnja 2008.)“, *portal H-alter*, 28. 4. 2008.
- „KAKAV marksizam“, *NIN*, 27. 5. 1973, str. 16.
- Boris KALIN, „Što je Povijest. Treće zasjedanje Korčulanske ljetne škole“, *Telegram*, 8. 10. 1965.
- „KAKO neki filozofi vide demokratiju“, *Politika*, 30. 5. 1973, str. 6.
- Tamara KALITERNA, „Marksistički diznilend“, *Nedelja*, 28. 4. 1990.
- Gerd-Klaus KALTENBRUNNER, „Jugoslawisches Philosophieren der Gegenwart“, *Die Tat*, 7. 2. 1970.
- Gerd-Klaus KALTENBRUNNER, „'Praxis' – Nachruf auf eine Zeitschrift“, *Die Tat*, Zürich, 20. 4. 1968.
- Stephan KÄPPLER, „Marxismus und Demokratie“, *TAZ*, 3. 8. 1989.
- Karl Heinrich Kemmer, „Zagreb und die Philosophie“, *IM Blickpunkt – Prisma*, 1989, str. 33–34.
- Milan KANGRGA, „Problemi ideologije“, *Pogledi*, god. I/1953, br. 11, str. 778–793.
- Milan KANGRGA, „O metodi i domašaju jedne kritike“, *Praxis*, br. 2/1964, str. 293–306.

- Milan KANGRGA, „Etički smisao socijalizma“, *Naše teme*, br. 2/1957, str. 177–189.
- Milan KANGRGA, „Ideologija i istina“, *Naše teme*, br. 2/1957, str. 478–490.
- Milan KANGRGA, „Henri Lefebvre i pitanja ‘socijalističkog realizma‘“, *Naše teme*, br. 1/1958, str. 150–154.
- Milan KANGRGA, „Suvremenost Marxove filozofije“, *Naše teme*, br. 2/1958, str. 246–263.
- Milan KANGRGA, „Marksizam i estetika“, *Naše teme*, br. 2/1960, str. 202–225.
- Milan KANGRGA, „Trn u oku. Praxis u muzeju revolucije“, *Zarez*, br. IX/203, 5. 4. 2007.
- Milan KANGRGA, „Plodna djelatnost jugoslavenskog udruženja za filozofiju – referat na Godišnjoj skupštini Jugoslavenskog filozofskog društva“, *Filosofija*, br. 4, 1966, str. 467–479.
- Milan KANGRGA, „Pismo uredniku ‘Književne reči’“, *Književna reč*, god. XI, br. 201, 25. 12. 1982.
- Milan KANGRGA, „Koje su principijelne osnove spora“, *Theoria*, br. 1–2, 1983.
- Milan KANGRGA, „In memoriam Danku Grliću“, *Književna reč*, 1984.
- Milan KANGRGA, „In memoriam: Danko Grlić“, *Theoria*, br. 3–4, 1984.
- Milan KANGRGA, „Mučenici čežnje za vlašću. Bez mimikrije: želim vlast, i to odmah“, *Vjesnik*, 7. 1. 1986.
- Milan KANGRGA, „Fenomenologija ideološkog nastupanja jugoslavenske srednje klase“, *Praxis*, god. VIII (1971), br. 3–4.
- Milan KANGRGA, „Hrvatskoj ne treba vođa nego parlament“, *Borba*, 24. 8. 1990.
- Milan KANGRGA, „Kujundžićevština neće biti hrvatska budućnost“, *Vjesnik*, 25. 3. 1995.
- Milan KANGRGA, „Izmišljotine, dezinformacije, laži“, *Nedjeljna Dalmacija*, 24. 3. 1995.
- M. KANGRGA, „Teorija i praxis V. Pavletića. Partijac ostaje partijac“, *Feral Tribune*, 22. 12. 1995.
- M. KANGRGA, „Ne govorite nam o savjesti, Zovko“, *Novi list*, 25. 3. 1996.
- M. KANGRGA, „Tako je govorio i govori Kangrga“, *Novi list*, 27. 4. 1996.
- M. KANGRGA, „Intervju novinaru M. Bašiću: Bio sam dočasnik oružanih snaga NDH...“, *Nacional*, 26. 4. 1996.
- M. KANGRGA, „Izvrgli ste me ruglu (reagirajte na propuste u intervjuu)“, *Nacional*, 3. 5. 1996.
- Milan KANGRGA, „Dr Franji Tuđmanu Gajo Petrović nije mogao tvrditi da ste Vi Židov!“, *Globus*, 11. 10. 1996, str. 62 (istovjetan tekst objavljen i u *Novom listu*, 30. 10. 1996. *Politika* je 11. 10. 1996. *in extenso* prenela Kangrgino pismo pod naslovom „Neistine o Gaji Petroviću“).
- Milan KANGRGA, „S HDZ-om na ispašu, intervju (Heni Erceg)“, *Feral Tribune*, 21. 10. 1996, str. 4–6.
- Milan KANGRGA, „Izgubljenost u vremenu ili povijesni bankrot“, *Novi list*, 1996.
- Milan KANGRGA, „Nije država moj zavičaj“, *Novi list*, januar, 1997.

- Milan KANGRGA, „Hrvati i ustaštvo“, rukopis – odgovor na tekst Ivana Bekavca u *Vjesniku* od 1. 8. 1997. *Novi list* ga nije htio objaviti, pa je M. Kangrga zamolio *Feral Tribune* (pismo od 31. 10. 1997) da tekst objave. Ni oni to nisu uradili, a M. Kangrgu nisu obavijestili o razlozima.
- Milan KANGRGA, „Božanstvena država“, *Novi list*, 19. 9. 1997.
- Milan KANGRGA, „Hrvatska domoljubna etika nije dostojna čovjeka“, *Novi list*, 22. 10. 1997.
- Milan KANGRGA, „Zlo oko nas“, *Novi list*, 20. 11. 1997.
- Milan KANGRGA, „Zlovolja je preblaga riječ, gospodine Šeks!“, *Novi list*, 29. 11. 1997.
- Milan KANGRGA, „Što je to – 'građanin'“, *Novi list*, 10. 12. 1997.
- Milan KANGRGA, „Šeksova demokracija“, *Novi list*, 4. 1. 1998.
- Milan KANGRGA, „Tko me slijedeći okleveta, tužit ću ga sudu“, *Globus*, 30. 1. 1998.
- Milan KANGRGA, „Naprijed u feudalizam“, *Feral Tribune*, 2. 3. 1998.
- Milan KANGRGA, „Ni kapitalizam nije neka sreća“, *NIN*, 1. 11. 2001.
- Milan KANGRGA, „Nacionalistička demokracija postoji koliko i 'drveno željezo'“, intervju s Radom Dragojevićem, *Novi list*, 16. 4. 2003.
- Milan KANGRGA, „Ludilo bez granica“, intervju M. Kangrga s Ratkom Dojčinovićem, *Glas* (Banjaluka), 16. 5. 2003.
- Milan KANGRGA, „Važno je ne zvati se Kangrga“, *Identitet*, maj/svibanj, 2003.
- Milan KANGRGA, „O jednom kulturno/povijesnom presedanu“, *Književna reč*, br. 231, 10. 4. 1984, str. 3.
- Milan KANGRGA i Saša BLAGUS, „Komunizam će tek doći...“, *Novi list* (Pogled), 18. 2. 2006.
- Milan KANGRGA, „Ideologija kao oblik i način čovjekova opstanka“, *Filosofija*, X/1966, br. 3, str. 385–393.
- Milan KANGRGA, „Biti samo Hrvat, znači još ne biti čovjek“, *Arkzin*, 24. 2. 1995.
- Milan KANGRGA, „Dvije filozofske obljetnice. Staljiniste smo tukli šakom u glavu“, *Arkzin*, br. 33, 24. 2. 1995.
- Milan KANGRGA, „Nema morala u bespravnom društvu“, *Novi list*, 1996.
- Milan KANGRGA, „Hrvatska domoljubna etika nije dostojna čovjeka“, *Novi list*, 22. 10. 1997.
- Milan KANGRGA, „Dr. Slavenu Letici: Tko me slijedeći okleveta, tužit ću ga sudu!“, *Globus*, 12. 12. 1997.
- Milan KANGRGA, „Bez mimikrije: želim – vlast, i to odmah“, *Vjesnik*, 7. 1. 1986, str. 5, u rubrici „Vaša pisma“.
- Milan KANGRGA, „Naprijed u feudalizam“, *Feral Tribune*, 2. 3. 1998.
- Milan KANGRGA, „Samo naprijed Nevene“, *Slobodna Dalmacija*, 13. 11. 2002.
- Milan KANGRGA, „Kritičko mišljenje – nekad i sad“, *Republika*, br. 344–345, 1–30. 11. 2004.
- Milan KANGRGA, „Biti samo Hrvat znači još ne biti čovjek“ (razgovor s novinarom Radetom Dragojevićem), *Novi list*, 4. 12. 2004.

- Milan KANGRGA, „Neka mi psuju hrvatsku majku“ (razgovor s novinarom Ivicom Đikićem u povodu napada G. Milića), *Feral Tribune* 4. 3. 2005.
- Milan KANGRGA, „Grlica pametnija od nekih Hrvata“ (razgovor s novinarom Denisom Romcem), *Novi list*, 8. 11. 2005.
- Milan KANGRGA, „Sjećanje na Eugena Finka“, *Filozofska istraživanja*, god. 26, sv. 1, 2006.
- Milan KANGRGA, „Razgovor Prof. dr. Milan Kangrga“ (Razgovor vodio Hrvoje Jurić), objavljeno na portalu H-alter u dva nastavka, 13. i 23. 1. 2006.
- Milan KANGRGA, „Intervju sa doktorandom Krunoslavom Stojakovićem“ (koji priprema doktorsku disertaciju na temu: Kulturna i društvena događanja u Jugoslaviji od 1960. do 1985/1990. Rukopis dobijen od M. Kangrga), 2007.
- Milan KANGRGA, „Intervju: Kapitalizam nas vodi u katastrofu“ (razgovor vodio Zoran Panović), *Danas*, 3. (ili 4) 1. 2007.
- Milan KANGRGA, „Značenje časopisa 'Praxis' i 'Korčulanske ljetne škole' za kulturu i razvitak Hrvatske“, u: Tomislav Badovinac (ur.) Zbornik *Titovo doba – Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, Zagreb 2008.
- Boris KANZLEITER, „Das praxis-Experiment (Rückblick auf das Jahrzehnt der Praxis-Gruppe von 1964–1974)“, *Jungle World Archiv*, Nr. 4, v. 26, januar 2005.
- Stephan KÄPPLER, „Marxismus und Demokratie“, *TAZ*, 3. 8. 1989.
- Omer KARABEG, „Nekad revolucionari, danas poslušnici“. Razgovor Borke Pavičević i Žarka Puhovskog (u emisiji „Most“ Radio Slobodna Evropa), *Zarez*, X/240, 2. 10. 2008.
- Vjeran KATUNARIĆ, „In memoriam: Veljko Cvjetičanin“, *Sociološka revija*, br. 1–2, 2002.
- Andrej KIRN, „Marx in revolucija. Zapiski o 'Korčulski poletni šoli'“, 14. do 24. avgusta“, *Teorija in praksa*, Oktober, 10, 1968.
- Tomislav KLAUŠKI, „Znanstveni tajkun iz Širokog Brijega“, *Novi list*, 22. 4. 1997.
- Tomislav KLAUŠKI, „Parastruktura – Kad krokodili dolaze“, *Slobodna Dalmacija – Magazin*, 12. 3. 2005, str. 3–4.
- Edvard KARDELJ (Sperans), „Politika in naloge intelektualcev“, *Sodobnost* (Ljubljana), let. VII (1939), str. 117–164.
- Karl Heinrich KEMMNER, „Zagreb und Philosophie“, *Prisma* (časopis) 1989.
- Hrvoje KLASIĆ, „Šezdeset osma je velika usluga Titu“, *Novi list*, 3. 3. 2012.
- Tomislav KLAUŠKI, „Znanstveni tajkun iz Širokog Brijega“, *Novi list*, 22. 4. 1997.
- Jelka KLJAJIĆ-IMŠIROVIĆ, „Disidenti i zatvor“, *Republika*, br. 196, 1–15. 9. 1998.
- Slobodan KLJAKIĆ, „Preminuo filozof Svetozar Stojanović“, *Politika*, 13. 5. 2010.
- Slobodan KLJAKIĆ (prir.), „Filozofski angažman i kriza“, *Komunist*, 26. 8. 1988. (diskusija na Trećem programu).
- Miloš KNEŽEVIĆ, „Politička praksa grupe Praxis – Praxis filozofija pred paradoksom tranzicije“, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 385–421.

- Svetlana KNJAZEV-ADAMOVIĆ, „Savremeni marksizam i gulag“, *Theoria*, br. 1–2 /1988, str. 33–38.
- Christine KOHL VON, „Die Praxis-Gruppe praktisch am Ende. In Belgrad bricht der Winter ein“, *Die Presse*, Dienstag 2. December 1980, S 3.
- Ljiljana KOLEŠNIK, „Delays, Overlaps, Irruptions: Croatian Art of 1950's and 1960's“, u: Sirje Helme (ed.), *Different Modernisms, Different Avant-Gardes*, KUMU, Tallinn 2009.
- Bogdana KOLJEVIĆ, „Pojam praxisa kod Marksa i Hane Arent“ (deo magistarske teze), u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 303–312.
- Milija KOMATINA, „Letnja filozofska škola u Korčuli. Šta je historija“, *Komunist*, 2. 9. 1965.
- M. KOMATINA, „Desničarenje u levičarskom ruhu“, *Komunist*, 4. 3. 1974, str. 5.
- Milija KOMATINA, „Razgovor sa dr Gajom Petrovićem. Šanse razotuđenja danas su veće nego ikad“, *Komunist*, XXII/1965, br. 439, 16. 9. 1965, str. 6.
- Milija KOMATINA, „Plač nad socijalizmom“, *Komunist*, br. 840, 19. 4. 1973.
- „KONGRESI dolaze“, *NIN*, 18. 3. 1973, str. 9–10.
- Zoran KONSTANTINOVIĆ, „Naši stražarji so se razbežali“ (intervju s Milanom Ilićem), *Delo* (sobotnja priloga), 19. 7. 2003.
- Andrej KOPČOK, „In memoriam. Gajo Petrović – filozof v konflikte s mocou“, *Filozofia* (časopis Slovačke akademije nauka), Bratislava, Roč. 48, 1993, č. 9.
- Andrej KOPČOK, „Recepcia časopisu *Praxis* na slovensku“, *Filozofia*, Roč. 60, 2005, č. 10, str. 723–745.
- Mario KOPIĆ, „Razgovor: Filozof je strastveno biće“ (razgovor vodio Srećko Horvat), *Zarez*, 245/6, 11. 12. 2008.
- Veljko KORAC, „Problem oslobođenja ličnosti u savremenim filozofskim i sociološkim istraživanjima“, *Filosofija*, II/1958, br. 1–2, str. 110–124.
- Veljko KORAC, „Filozofska antropogija i Marxov humanizam“, *Problemi filozofije marksizma*, Beograd 1967, str. 127–168.
- Veljko KORAC, „Savremenost Marxove društvene teorije“, *Praxis*, br. 3, str. 305–313.
- Veljko KORAC, „Mogućnost i perspektive slobode u savremenom svetu“, *Praxis*, br. 5–6, str. 708–715.
- Veljko KORAC, „Marksov humanizam i filozofska tradicija“, *Gledišta*, VIII/1967, br. 6–7, str. 946–949.
- Veljko KORAC, „O humanizmu u delima mladog Marksa“, *Nova misao*, II/1954, br. 1, str. 134–140.
- Veljko KORAC, „Apologetika – ili kritička nauka o društvu“, *Filosofija*, br. 2, str. 5–14.
- Veljko KORAC, „In Search of Human Society“, u: Erich FROMM (ed.), *Socialist Humanism, An International Symposium*, Doubleday and Company, Garden City, New York, 1965, pp. 3–15.

- „KORČULANSKA letnja škola Smisao i perspektive socijalizma“, *NIN*, 6. 8. 1964.
- Alfred KOSING, „Rezenzione: Revolutionäre Praxis. Jugoslawischer Marxismus der Gegenwart. Herausgegeben von Gajo Petrović“, Verlag Rombach, Freiburg 1969, 285 Seiten, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, no. 3, 1973.
- Mirko KOVAČ, „U tunelu usred Marxa. Tko se boji Marxa – sjaj i bijeda beogradskih praksisovaca“ (feljton), *Feral Tribune* 28. 1, 4. 2, 11. 2, 18. 2. 2005.⁶
- Milan KOVAČEVIĆ, „Neka zapažanja o našoj marksističkoj filozofiji“, *Theoria*, br. 1–2 /1988, str. 5–8.
- Đuro KOVAČEVIĆ, „Solidarnost, pravda, sloboda, jednakost“, *Student* (Separat o 1968), 10. 6. 1988, str. 5.
- Branislav KOVAČIĆ, „Špijuni i mislioci“, *Duga*, br. 233, 29. 1. – 12. 2. 1985, str. 4.
- Mladen KOZOMARA, „Patrijarh srpske levice“, *NIN*, 11. 2. 2010, str. 38–39.
- Iva KRALJEVIĆ-BAŠIĆ, „Vječeslav Holjevac i nagrada Fonda Božidar Adžija 1966.“, u: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenoga 2009, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2010, str. 373–383.
- Wolfgang KRAUSHAR, „1968. Das Jahr, das alles veraendert hat“, München, Piper, 1998.
- Lev KREFT, „Kapitalizam živi od propasti ljudi – intervju“ (razgovor vodio Stanko Stamenković), *Politika*, 6. 5. 2010.
- Andrija KREŠIĆ, „Proletarijat i socijalizam u Marksovom djelu i današnjem svijetu“, *Filosofija*, br. 1–2/1967, str. 57–73.
- Andrija KREŠIĆ, „Pojave monopolizma u vrednovanju naučnog rada“, *Praxis*, br. 1–2 /1967, str. 256–259. (Videti i časopis *Socijalizam*)
- Andrija KREŠIĆ, „Socijalizam i druga Jugoslavija (teze za diskusiju)“, rukopis s početka sedamdesetih
- Andrija KREŠIĆ, „Humanizam i kritičko mišljenje“ (Feljton – izvodi iz istoimene knjige – u listu *Monitor* tokom 2010: I (28. 5), II (4. 6), III (11. 6), IV (18. 6), V (25. 6)
- Andrija KREŠIĆ, „Dolanc na Korčuli“, *NIN*, 14. 4. 1995.
- Andrija KREŠIĆ, „Proizvodni princip samouprave“, *Praxis*, br. 6/1971.
- Andrija Krešić, „Šta je to kritička nauka istorije“, *Naše teme*, VI/1962, br. 7–8, str. 1025–1035.
- Andrija KREŠIĆ, „Riječ o kretanju naše filozofije“, *Filosofija*, IX/1965, br. 1, str. 3–8.
- Andrija KREŠIĆ, „Filozofi kao najamnici“, *Gledišta*, VIII/1967, br. 6–7, str. 949–950.
- Neda KRMPOTIĆ, „Akcija studenata“, *Vjesnik*, 4. 6. 1968.
- Neda KRMPOTIĆ, „Smisao lijevih fraza“, *VUS*, 12. 6. 1968.
- Neda KRMPOTIĆ, „Istina o našim Kinezima“, *VUS*, 5. 3. 1969.
- Miroslav KRLEŽA, *Dijalektički antibarbarus*, *Književnost*, br. 3/1982.

6 Taj tekst je Mirko Kovač objavio i u svojoj knjizi *Elita gora od rulje (Polemike)*, Fraktura, Zagreb 2010, str. 109–143. Tekst se unekoliko razlikuje od originala objavljenog u listu *Feral Tribune* i zato je ovde pomenut.

- M. KRSTIĆ, „Zatvaranje rada i ostale nevolje“ (sednica CK SK Makedonije), *Politika*, 4. 12. 1981.
- Željko KRUŠELJ, „Praksisovski autizam“, *Večernji list*, 14. 10. 1996.
- Željko KRUŠELJ, „Božidar Jakšić istinski je zarobljenik nacionalne nesnošljivosti“, *Vjesnik*, 22. 2. 2005.
- Zdravko KUČINAR, „Stvaralaštvo i postvarenje“, *Gledišta*, br. 11/1968, str. 1065–1071.
- Zdravko KUČINAR, „Smisao i perspektive socijalizma“ (Korčulanska ljetna filozofsko-sociološka škola), 8–22. 7. 1964, *Gledišta*, br. 8–9/1964, str. 1247–1254.
- Zdravko KUČINAR, „Marks i revolucija“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, knj. 6, Beograd 1969.
- Zdravko KUČINAR, „In memoriam. Preispitivanja Mihaila Markovića“, *Politika*, 20. 2. 2010.
- Nedeljko KUJUNDŽIĆ, „Dva časopisa – dva stila i dva pogleda na svijet“, *Kulturna kronika Radio Zagreba*, 9. 2. 1966. (poređenje časopisa *Naše teme* i *Praxis*).
- Nedjeljko KUJUNDŽIĆ, „Kangrgizam je antihrvatska ideologija“, *Vjesnik*, 18. 3. 1995, str. 12–13.
- Nediljko KUJUNDŽIĆ, „Zadnji trzaji Jugosaura“, *Tomislav*, ožujka 1995, str. 7.
- Mislav KUKOČ, „Odnos rada i slobode u djelu Karla Marxa“, *Kulturni radnik*, 29/1976, br. 2, str. 40–65.
- Mislav KUKOČ, „Kontroverze marksističke filozofije u predratnoj Jugoslaviji“, *Kulturni radnik*, 30/1977, br. 4, str. 183–207.
- Mislav KUKOČ, „Stari i novi zagrebački revizionizam“, *Naše teme*, god. XXXIX (1990), br. 6, str. 1476–1482.
- Mislav KUKOČ, „Hrvatska marksistička filozofija i krah socijalizma. Filozofija prakse kao dio hrvatske filozofije“, *Filozofska istraživanja*, br. 2, 1992, str. 383–392.
- Mislav KUKOČ, „Dometi hrvatske filozofije prakse“, predavanje u: *Filozofija prakse* (zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 232–246.
- Mislav KUKOČ, „Neki su praksisovci preko noći postali liberalnim demokratama“ (intervju Domagoju Vričku), *Obzor*, br. 11, 6. 11. 1999.
- Todor KULJIĆ, „Tito je najveći disident“, *Politika* 17. 3. 2010, str. 14.
- Ivan KUVAČIĆ, „Teorijski pristup za shvaćanje savremene omladine“, *Sociologija*, br. 1/1968.
- Ivan KUVAČIĆ, „Studentski pokret i nova levica“, *Praxis*, god. VI (1969), br. 3–4.
- Ivan KUVAČIĆ, „O karakteru sukoba u našem društvu“, *Naše teme*, br. 7–8/1970.
- Ivan KUVAČIĆ, „O izvorima nacionalizma“, *Gledišta*, br. 2/1972.
- Ivan KUVAČIĆ, „Ideologija srednje klase“, *Praxis*, god. IX (1972), br. 3–4.
- Ivan KUVAČIĆ, „Smije li se u raščišćavanju istine zanemariti pitanje metode“, *Vjesnik u srijedu*, 26. 12. 1973.
- Ivan KUVAČIĆ, „Ljudske potrebe i društvene vrijednosti“, *Revija za sociologiju*, god. VI, br. 1 (18), 1976, str. 7–15.
- Ivan KUVAČIĆ, „Planetarno obuzdavanje utopije“ (intervju vodila Jasmina Kuzmanović), *Danas* (Zagreb), br. 282, 14. 7. 1987, str. 33–38.

- Ivan KUVACIĆ, „Razvoj, širenje i osporavanje funkcionalizma“, *Sociologija*, br. 4, 1989.
- Ivan KUVACIĆ, „In memoriam: Predrag Vranicki (1922–2002). Marksist praksisovske orijentacije“, *Novi list*, 3. 2. 2002.
- Arnold KÜNZLI, „Sommerschule auf Korčula“, *Gewerkschaftliche Monatsheften*, Ausgabe 10, 1967, S. 629–632.
- Arnold KÜNZLI, „Marxismus in Trockendock von Korcula“, *Tages Anzuger* (Zürich), 9. November 1968.
- Arnold KÜNZLI, „Marxismus im Trockendock. Zur internationalen marxistischen Sommerschule auf Korčula“, *Gewerkschaftliche Monatshefte*, Ausgabe 10, 1968, S. 591–595.
- Paul LENDVAI, „Keine Unfehlbarkeit in der 'Praxis'“, *Die Presse*, 8. 6. 1966.
- L. S., „Praxis“, *Literárni noviny*, Praha, 8. 1. 1966. Prevedeno u *Praxisu*, br. 2/1966, str. 308–309.
- L. S., V. D., „Sednica svih veća Skupštine Srbije: destruktivnim delovanjem grupe nastavnika teže su oštećeni društveni interesi“, *Politika*, 29. 1. 1975.
- L. Z., „Završila Korčulanska ljetna škola“, *Vjesnik*, 26. 8. 1970.
- Branimira LAZARIN, „In memoriam: Profesor Danilo Pejović. Biografija sastavljena od filozofije“, *Jutarnji list*, 11. 10. 2007.
- Branimira LAZARIN, „Revolucije više nema nigdje na vidiku“, Tribina u zagrebačkom KIC-u o događajima iz '68 na području Jugoslavije, *Večernji list*, 17. 5. 2008.
- Slaven LETICA, „Slučaj Drage Pilsla ili...“, *Globus*, 5. 12. 1997.
- David LEVIN, „The Body Politics: The Embodiment of Praxis and Facault and Habermas“, *Praxis International*, Vol. 9, 1989, No. 1–2, pp. 112–132.
- „LIBERALIZAM i socijalizam“ (rasprava u Filozofskom društvu Srbije), *Filosofija*, br. 1–2/1971.
- LIC., „Philosophen der 'Praxis-Gruppe' kommen in eine schwierige Lage. Vor Zwangspensionierungen an serbischen Universitäten“, *Der Tagesspiegel*, 21. 6. 1980.
- „LIPANJSKI događaji“ (okrugli sto), *Vidik*, Split, god. XV (1968), br. 6, str. 93–104.
- Zvonimir LISINSKI, „Filozofija ili politika“, *Vjesnik*, 9. 9. 1969.
- Zvonimir LISINSKI, „Filozofija i politika“, *Vjesnik*, 24. 3. 1970.
- Zvonimir LISINSKI, „Metafizika ili revolucija“, *Vjesnik*, 26. 8. 1970.
- Hrvoje LISINSKI, „Kritičke primjedbe uz jednu novu interpretaciju marksizma“, *Naše teme*, br. 1/1958, str. 101–111.
- Hrvoje LISINSKI, „O ideologiji“, *Naše teme*, br. 4/1959, str. 60–76.
- Svetozar LIVADA, „Za sjećanje. Prolegomena za selektivnu bibliografiju Milana Kangre“, *Prosvjeta*, god. 15 (40), br. 86 (696), jun 2008.
- M. LOLIĆ, M. STOJANOVIĆ, M. SINGER, V. BLÜML, „'Filozofski' trokut Beograd – Zagreb – Ljubljana. Političke igre pod 'naučnim' plaštem“, *Vjesnik*, ožujak, 1973.
- LOŠONC Alpar, „Prekrižena praksa“, predavanje u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 313–344.

- Ivo LUČIĆ, „Etika ili Kangrga?“, *Status, Magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja* (Mostar), br. 10, siječanj–veljača 2005, str. 142–147.
- Vilko LUNCER, „Gospodine Šeks, čitajte Karla Poppera“, *Novi list*, 12. 1. 1998.
- Lucio LOMBARDO-RADICE, „Kritički marksizam jednog hrvatskog časopisa“, *L’Unita*, 11. 7. 1967. (prevod u *Praxisu* u br. 5–6/1967, str. 865–867)
- M. I., „Što je povijest (2). Korčulanska ljetna škola“, *Vjesnik*, 3. 10. 1965.
- Boris MAJER, „Ne spekulacija nego društvena akcija“, *Odjek*, br. 10/1965.
- B. MAJER, „O klasnim izborima nekih idejno-političkih skretanja u našem društvu“, *Komunist*, 11. 3. 1974, str. 21.
- B. MAJER, „O klasnim izborima nekih idejno-političkih skretanja u našem društvu“ (2), *Komunist*, 18. 3. 1974, str. 22–23.
- V. A. MALINJIN, „Humani marksisti i nehumani komunisti“, *Filosofija*, br. 4/1966. (prevedeno iz *Vesnika Moskovskog univerziteta*, serija VIII).
- M. MALOČA, „O levici u ’Praksisu’ bez hajke ali i bez ustezanja“, *Politika*, 31. 5. 1973, str. 6.
- Herbert MARCUSE, „Socialist Humanism“, u: Erich FROMM (ed.), *Socialist Humanism, An International Symposium*, Doubleday and Company, Garden City, New York, 1965, pp. 96–105.
- Franz MAREK, „Geschichts-bewusstsein und Partei“, *Europäische Rundschau*, 1, 1979.
- Johann Chr. MAREK, „Zwischen Utopie und Realität“, *Tagespost*, No. 210, 11. September 1971, S. 10.
- Gojko MARINKOVIĆ, „Aktivnost i socijalistička pripadnost uslovi za članstvo“, *Borba*, 7. 1. 1974.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Socijalizam i samoupravljanje“, u: Danilo Pejović and Gajo Petrović (ur.), *Smisao i perspektive socijalizma*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1965, str. 54–71.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Humanism and Dialectic“, u: Erich FROMM (ed.), *Socialist Humanism, An International Symposium*, Doubleday and Company, Garden City, New York 1965, pp.77–88.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Introduction – Praxis: Critical Social Philosophy in Yugoslavia“, u: Mihailo MARKOVIĆ and Gajo PETROVIĆ (eds.), *PRACTIS. Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences* (u seriji: Boston Studies in the Philosophy of Science), D. Reidel Publishing Company, Dordrecht: Holand – Boston: U.S.A – London, England 1979, pp. XI–XXXVI.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Uvodna reč“, „Nacionalizam i osnovna ljudska prava“, *Filosofija*, br. 1/1972.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Šta je uopšte Praxis“, neautorizovano predavanje, u: *Filosofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 11–25.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Sudbina ’Praxisa’ uopšte nije tragična“ (razgovor sa Aleksandrom Boškovićem), *Književna reč*, god. XXXVII, br. 702, 15. 1. 1986.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Gajo Petrović“, *Ljetopis*, 2002, SKD Prosvjeta, Zagreb 2002.

- Mihailo MARKOVIĆ, „O jugoslovenskoj savremenoj filozofiji“, *Naše teme*, god. V, 1961, br. 4.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Oblici i ciljevi savremene emancipacije“, *Sociološki pregled*, god. XII (1979), br. 2, str. 5–14.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Struktura moći u jugoslovenskom društvu i dilema revolucionarne inteligencije“, *Praxis* 6/1971.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Povodom razmišljanja o filozofiji prakse“ (u rubrici „Polemika“), *Theoria*, br. 3–4/1987, str. 113–120.
- Mihailo MARKOVIĆ, „O mestu i ulozi društvenih nauka u našem društvu“ (reč na Osmom kongresu SKJ), *Praxis*, br. 2/1965, str. 243–258.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Načela srpske nacionalne politike“, u: *Srpsko pitanje danas*. Drugi kongres srpskih intelektualaca, kongresni materijal, Beograd, 22–23. 4. 1994, str. 75.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Philosophical Foundations of human Rights“, *Praxis International*, 1982, pp. 386–400.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Uslovi i mogućnosti izgradnje socijalizma“, *Theoria*, br. 1–2/1985, str. 227–231.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Pojam istine u kritičkoj društvenoj nauci“, *Teorija i društvo*, br. III/1990, str. 109–132.
- Mihailo MARKOVIĆ, „The Tragedy of National Conflicts in Kosovo“, *Praxis International*, Vol. 9, 1990, pp. 408–424.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Ideja slobode kao filozofska osnova demokratije“, *Srpska politička misao*, br. 1–2/1997, str. 9–20.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Jugoslovenska kriza i srpsko pitanje“, *Gledišta*, 3–4/1988.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Svetlost kao mrak“, *Politika*, 17. 8. 2006.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Moj politički angažman povezan je sa idejama 'Praksisa'“, *Politika*, 27. 6. 2009, dodatak „Kultura, umetnost, nauka“.
- Mihailo MARKOVIĆ, „Stvaranje jedinstvenog duhovnog prostora srpskog naroda“, prilog za naučni skup „Srpski duhovni prostor“, Nova Evropa, Beograd, bez naznake godine izdanja.
- Saša MARKOVIĆ, „Napad na Milana Kangrgu u Milićevom nedjeljnom 'Dnevniku'. Poziv na međuetničku mržnju“, *Novosti – sedam dana*, 25. 2. 2005.
- Vladimir MARKOVIĆ, „Apologetske konsekvence disidentske kritike u nasleđu jugoslovenske praksis škole“, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 378–384.
- Zlatoje MARTINOV (pripremio i uredio), „Predstavljanje knjige Milana Kangrge *Spekulacija i filozofija – od Fichtea do Marxa*. Ideje su središte svakog stvaralačkog procesa“, *Republika*, br. 486–489, 1. 10–30. 11. 2010.
- Zlatoje MARTINOV (prir.), „Tragovima jedne knjige. Praktički humanizam Andrije Krešića“, *Republika*, br. 476–477, 1–31. 5. 2010. (sadrži tekstove rasprave nekoliko autora o knjizi Andrije Krešića, *Humanizam i kritičko mišljenje*)

- „Marxist Against Marxist in Yugoslavia“, *Neue Züricher Zeitung*, 29. 7. 1972.
- Marko MATIĆ, „Kršćanstvo i marksizam šezdesetih godina“, *Obnovljeni život*, 1, 1979.
- Predrag MATVEJEVIĆ, „Prilozi historiji bestidnosti, I i II“ *Oslobođenje*, 28. i 29. 4. 1980. (polemika s Fuadom Muhićem)
- Predrag MATVEJEVIĆ, „Čosić je sukrivac za zločin – intervju“, *Monitor*, 18. 4. 1997.
- Predrag MATVEJEVIĆ, „Requiem za ljevicu“ (1) i (2), *Feral Tribune*, 5. 5. i 12. 5. 1997.
- Predrag MATVEJEVIĆ, „O nekim stavovima dr Muhameda Filipovića (ili o 'dru- gim' nacionalizmima)“, *Književna reč*, br. 94, 10. 2. 1978, str. 4–5.
- Matko MEŠTROVIĆ, „Ukupni radnik i totalni praksis“, u: *Interdisciplinarnost: znanosti obrazovanja i inovacija*, Zvonimir Šeparović (ur.), 1982, str. 70–79.
- Dragoljub MIĆUNOVIĆ, „Birokratija i javnost“, *Praxis*, god. II (1965), br. 4–5.
- Dragoljub MIĆUNOVIĆ, „Titove mandarine za neposlušne profesore“ (intervju Lju- biši Stavriću), *NIN*, 27. 7. 2000. i 3. 8. 2000.
- Veljko MIĆUNOVIĆ, „Parola idejnog monolitizma i kritika 'Praxisa'“, *Književne novine*, br. 691–692, 1. 7. 1985.
- Nikica MIHALJEVIĆ (prir.), „Praxis – hrvatski pogled iz inozemstva“, *Hrvatska revija*, br. 1, god. VIII/2008, str. 109–134. Prilog sadrži tekstove Gvide Saganića (1966), Hrvoja Lorkovića (1966) i Zlatka Markusa (1975) pisane u emigraciji u *Hrvat- skoj reviji* koja je u vreme prvog objavljivanja tekstova izlazila u inostranstvu.
- Borislav MIKULIĆ, „Milan Kangrga“, *Bastard*, decembar 1998.
- Borislav MIKULIĆ, „Praksis filozofija. Univerzalizam i ideologem kulture u novi- joj hrvatskoj filozofiji“, *Jutarnji list*, 5. 12. 2001, Magazin, Kultura, str. 52 (pod redakcijskim naslovom: „Praksis filozofija. Jedino što je ostalo od hrvatske fi- lozofije“).
- Borislav MIKULIĆ, „Poetički pojam prakse i njegov kulturni kontekst. Filozofija *praxis* u političkim, teorijskim i umjetničkim previranjima 60-ih“, u: *Zbornik Za- grebačke slavističke škole*, Zagreb 2009. (višestruko proširena verzija izlaganja na Zagrebačkoj slavističkoj školi, Dubrovnik, IUC, 1. 9. 2009. [http://www.hrvatski- plus.org/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=55 &Itemid=101&limitstart=12](http://www.hrvatski-plus.org/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=55&Itemid=101&limitstart=12))
- Ranko MILANOVIĆ, „Gajo Petrović: The Meaning of Philosophizing and 'Thinking the Revolution'“, *Dijalog*, br. 7–8/1998, str. 223–237.
- Andelko MILARDOVIĆ, „Intervju s Rudi Supekom“, *TEN*, 1989.
- V. MILETIĆ, „Dogme 'svete porodice'“, *NIN*, 27. 5. 1973, str. 12–13.
- Vojin MILIĆ, „Prilog teoriji društvenog sukoba“, *Praxis*, br. 1/1965, str. 86–100.
- Vojin MILIĆ, „Križa samosvesti u savremenom društvu“, *Praxis*, br. 4–6/1965, str. 721–742.
- Nikola MILOŠEVIĆ, „Nasilje, socijalna pravda i sloboda“, *Vidici*, vanredni broj, jun 1968.
- Žika MINOVIĆ, „Vlast radnika, a ne filozofa“, *Politika*, 21. 4. 1973, str. 7.

- Milan MIRIĆ, „Rezervati za riječ i akciju“, *Razlog*, br. 52–53, 1967.
- Dragan MISTRIC, „Jugoslovenska filozofija prakse i njene granice“, *Theoria*, br. 1–2 /1988, str. 39–50.
- Nenad MIŠČEVIĆ, „Švajneraj na zemlji“ (razgovor s Igorom Štiksom), *Feral Tribune*, 20. 10. 2001.
- Nenad MIŠČEVIĆ, „Jedan mit filozofije prakse: svijet kao čovjekovo djelo“, *Pitanja*, god. VIII (1988), br. 3–4, str. 89–96.
- Prvoslav MITIĆ, „U svijetu se širi interesiranje za autentičnu Marksovu misao“, *Borba*, 5. 10. 1965.
- M. B. MITIN, „O takozvanim 'novim varijantama' marksizma“, mart 1969. (Митин Б. М., О так называемых „новых вариантах“ марксизма, *Иностранная литература*, no. 3, 1969, str. 220–226.)
- „MLADO žito i kukolj“, *Borba*, 10. 6. 1968.
- M. MLAĐENOVIĆ, „Univerzitet u sledećim decenjama“, *Komunist*, 4. 3. 1974, str. 23.
- D. MOJOVIĆ, „Startovali od nule. Prikaz drugog dana Kongresa jugoslavenskih filozofa“, *Nedeljna Borba*, 7–8. 5. 1988.
- Dragan MOJOVIĆ, „Filozofija nije nacionalna“, *Borba*, 9. 5. 1988.
- Nikola MOKROVIĆ, „Praxis i Korčulanska ljetna škola“, (diplomski rad), FPZ, Zagreb, travanj 2005.
- Alojz MUDRINIĆ (pseudonim), „Razmišljanja uz *Mišljenje revolucije* Gaje Petrovića“, *Obnovljeni život*, br. 3–4/1980.
- Fuad MUHIĆ, „Gajo Petrović: 'Filozofija i marksizam'“, *Pregled*, br. 10/1965.
- Fuad MUHIĆ, „Praxis (br. 4–5/1965)“, *Pregled*, god. XVII (LV), br. 7–8, str. 124–132.
- Fuad MUHIĆ, „Hegel i staljinizam“, *Praxis*, br. 5–6/1970, str. 847–852.
- Fuad MUHIĆ, „VIII sesija Korčulanske ljetne škole“, *Pregled*, br. 10/1971.
- Fuad MUHIĆ, „'Stara' i 'nova' ljevica“, I i II, *Komunist*, 2. 11. 1972. i 9. 11. 1972.
- Fuad MUHIĆ, „O sukobu anarhizma i marksizma“ *Opredjeljenja*, god. IV, br. 4/1970, str. 65–77.
- Fuad MUHIĆ, „O nekim interpretacijama marksizma kod nas“, *Vojno delo*, god. XXVI br. 2/1974, str. 27–34. Preštampano iz *Opredjeljenja*, br. 1/1973, str. 39, 45.
- Fuad MUHIĆ, „Karte na stol“, *Oslobođenje*, 29. 4. 1980, str. 10.
- Fuad MUHIĆ, „Protiv svih zastava“, *Nedeljna Borba*, 24–25. 9. 1983.
- Dino MUJADŽEVIĆ, „Vladimir Bakarić i Praxis“, u: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenoga 2009, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2010, str. 385–393.
- Rasim MUMINOVIĆ, „Filozofsko mišljenje i mišljenje o njemu“, *Treći program*, (Radio Sarajevo), br. 5, 1974.
- Rasim MUMINOVIĆ, „Ni ideal ni stvarnost“ (uz knjigu Svetozara Stojanovića), *Pregled*, br. 11–12/1970.

- Rasim MUMINOVIĆ, „Srpska genocidnost i naša odgovornost“, *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, 22. 12. 1992, Sarajevo: Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, 1994, str. 120–122.
- M. V., „Sutra počinje Korčulanska ljetna škola“, *Borba*, 15. 8. 1967.
- Horst MÜLLER, „Kritische Theorie und revolutionärer Humanismus“, *Universitas. Zeitschrift für Wissenschaft, Kunst und Literatur*, no. 477, Februar 1986.
- Horst MÜLLER, „Zur Entwicklung des Praxisdenkens. Ariadnefaden des philosophischen Marxismus“, *Zur Geschichte und Zukunft des Praxiskonzepts, Theoriegeschichte*, 26. 3. 2004.
- „Nacionalno u kulturi“, *Praxis*, br. 4/1967.
- N. K., „Republičko vijeće Sabora Hrvatske oštro osudilo rad Odbora za dodjelu nagrada 'Božidar Adžija'. Politička akcija kamuflirana velom naučnog rada“, *Borba*, 25. 6. 1966.
- N. N., „Crkva i staljinizam“, *Katolički tjednik*, br. 27, 5. 7. 1987.
- NEMANJA Blog, „In Memoriam: Milan Kangrga“, *Google* 1, 27. 4. 2008.
- „NACIONALIZAM i osnovna ljudska prava“ (diskusija), *Filosofija*, br. 1–2/1972.
- „NACIONALNO i klasno, I–II“, *Naše teme*, Zagreb 1972.
- „NASILJE 'humanih' profesora“, *Večernje novosti*, 19. 1. 1974, str. 5.
- „NAŠA dilema: proletarijat ili birokratija“, *Student*, vanredni broj 1, 4. VI 1968.⁷ N. B. (prevela), „Počast Gaji Petroviću“ (O počasnom doktoratu G. Petrovića u Strazburu), *Politika*, 14. 11. 1990.
- „NEIZBEŽAN raskid“, *Politika*, 29. 1. 1975, str. 8.
- „NEPRIHVATLJIVO koegzistiranje“ *Komunist*, 25. 7. 1968. (O raspuštanju partijske organizacije na FF u Beogradu)
- „The NEW PLIGHT of the Praxis Professors“ (pismo 22 potpisnika), *The New York Review of Books*, Vol. 27, No. 19, December 4, 1980.
- „Nije spor oko marksističke kritike“, *Komunist*, 31. 12. 1973, str. 25–28.
- NIN*, „Mudri nonkonformista. In memoriam Ljubi Stojiću“, 1934–1997, *NIN*, 31. 1. 1997.
- NIN*, „'Praxis' između ostalog“, *NIN*, br. 1106, 19. 3. 1972, str. 36–38.
- Roksanda NINČIĆ, „The Power of Belgrade's Salons. The Open University“, *Vreme, News Digest Agency*, No. 169, December 19, 1994.
- „'NOVA levica' ili platforma antikomunizma“, *Komunist*, 11. 3. 1974, str. 6–7.
- „'NOVA levica' – nova forma masovnog pokreta“, *Borba*, 28. 2. 1974.
- Staniša NOVAKOVIĆ, „Moć i čovečnost. Šesto međunarodno zasedanje Korčulanske ljetnje škole“, *Politika*, 7. 9. 1969.
- V. NOVAK, „U 4 humoristička oka. Rudi Supek“, *Večernji list*, 14. i 15. 8. 1971.
- „Obrazloženje nagrada naučnim radnicima“, *Vjesnik*, 29. 4. 1966, str. 4.

⁷ O stupanju Filozofskog fakulteta u Beogradu u štrajk.

- ODJELJENJE UDB-e za grad Zagreb, „Elaborat o 'Pogledima'“, *Ljetopis Prosvjete*, Zagreb 2001, str. 522–535.
- „O UPOTREBI i zloupotrebi marksizma“, *Politika*, 18. 7. 1972, str. 6.
- „O LJEVICI danas“ (diskusija), *Pregled*, br. 11–12/1972, Sarajevo.
- С. Ф. ОДУЕВ (и др.), „Заметки о филофской жизни в Югославии“, *Вопросы философии*, но. 5, 1966.
- Mira OKLOBDŽIJA, „Što da se radi? Rudiju Supeku i Miladinu Životiću“, *Republika*, br. 192–193, 1–31. 7. 1998.
- S. OSTOJIĆ, „Od marksističke do građanske orijentacije“, *Politika*, 17. 12. 1973, str. 5.
- „OTVORENA kritika slabosti“, *Borba*, 17. 12. 1977.
- Enzo PACI, „Spontanost kao temelj i modalitet praxisa“, *Praxis*, br. 1–2/1972.
- Dušan PAJIN, „Korčulanska letnja škola“, *Gledišta*, br. 10/1971.
- Zvonko PANDŽIĆ, „Pravopisna bespuća. Mislitelji revolucije nisu evoluirali“, *Fokus*, 4. 3. 2005.
- M. PANTELIC, „Samoupravljači neće filozofsku 'svetu porodicu'“, *Politika*, 19. 5. 1973, str. 6.
- Borka PAVIĆEVIĆ, Žarko PUHOVSKI „Nekad revolucionari, danas poslušnici“ (razgovor), *Zarez*, X/240, 2008, str. 10–11.
- Vlatko PAVLETIĆ, „Neka im sudi Partija – pretisak govora V. Pavletića“, *Feral Tribune*, br. 535, 18. 12. 1995, str. 20–21.
- Vlatko PAVLETIĆ, „Umjesto kritike – zlurada destrukcija“, *Vjesnik*, 16. 5. 1966, str. 2.
- Vlatko PAVLETIĆ, „Dobronamjerno pisamce 'Feralovcima'“, *Feral Tribune*, 22. 12. 1995, str. 9.
- Vlatko PAVLETIĆ, „Intervju o uređivanju kulturne rubrike Vjesnika“, *Vjesnik*, 8. 4. 2000.
- Mileta PAVLOV, „O progresu, socijalizmu i kulturi. Letnja filozofsko-sociološka škola u Korčuli“, *Dnevnik* (Novi Sad), 14. 7. 1968.
- B. PAVLOVIĆ, „Ostvarenje jedne lepe inicijative. Korčula – grad filozofije“, *Politika*, 8. 7. 1964.
- Ante PAŽANIN, „Praktička filozofija i Frankfurtska škola“, *Theoria*, god. XXVIII, br. 1–2/1985, str. 31–44.
- Danilo PEJOVIĆ, „O moći i nemoći filozofije“, *Naše teme*, VI/1962, br. 2.
- Danilo PEJOVIĆ, „Jedno objašnjenje o 'ljevičarstvu' i 'desničarstvu'“, *Kolo*, časopis za kulturu i umjetnost MH, br. 6/1968.
- Danilo PEJOVIĆ, „Pomahnitala utopija“, *Kritika*, br. 7/1969, Zagreb, str. 402–427.
- Danilo PEJOVIĆ, „Hrvatska kulturna orijentacija godine 1971“, *Dubrovnik*, br. 2/1971.
- Danilo PEJOVIĆ, Ante MARIN, „Obavijest hrvatskog filozofskog društva“, *Vjesnik*, 9. 10. 1966.
- Danilo PEJOVIĆ, „On the Power and Impotence of Philosophy“, u: Erich FROMM (ed.), *Socialist Humanism, An International Symposium*, Doubleday and Company, Garden City, New York, 1965, pp.181–191.

- Danilo PEJOVIĆ, „Da li je filozofija egzistencije aktuelna?“, *Naše teme*, br. 3/1958, str. 394–407.
- Danilo PEJOVIĆ, „Granična pitanja znanstvene ontologije“, *Naše teme*, br. 4–5/1958, str. 503–531.
- Latinka PEROVIĆ, „Najveća je opasnost od neznanja“, *Mladost*, 7–14. 11. 1968.
- Robert PERIŠIĆ, „Procvat svjetske marksističke scene. Marksomanija i na Zapadu. Čak i kapitalisti čitaju Kapital“, *Globus*, 16. 7. 2010.
- Miljenko A. PEROVIĆ, „Dvije vertikale Milana Kangrga“, *Crnogorski književni list*, 2003.
- Nikola PETKOVIĆ, „U sjećanje Milanu Kangrgi. Glasovi svih nas koji vam se obraćamo kao da dolaze izvan svijeta o kojemu ste nam pričali. Čemu ste nas naučili profesore?“, *Novi list*, 3. 5. 2008.
- Gajo PETROVIĆ, „Čemu Praxis“, *Praxis*, br. 1/1964.
- Gajo PETROVIĆ, „Za principijelnu diskusiju, u povodu Vjesnikove 'recenzije' Praxisa“, *Praxis*, br. 4–5/1965.
- Gajo PETROVIĆ, „Jugoslavenska filozofija danas – referat na Godišnjoj skupštini Jugoslavenskog filozofskog društva“, Zagreb, 27–28. 12. 1966, *Filosofija*, br. 4/1966, str. 459–466.
- Gajo PETROVIĆ, „Tri filozofska Lenjina“, *Treći program Radio Beograda*, zima 1973.
- Gajo PETROVIĆ, „Kriza i povijest“, *Filosofija*, br. 2–3/1971, str. 155–167.
- Gajo PETROVIĆ, „Istina i pluralizam“, *Theoria*, br. 1–2, 1977, str. 75–85.
- Gajo PETROVIĆ, „Dragi Davičo“, *Književna reč*, br. 167, 25. 5. 1981.
- Gajo PETROVIĆ, „Pismo uredniku Književne reči“, *Književna reč*, br. 171, god. X, 25. 7. 1981.
- Gajo PETROVIĆ, „Još dvije godine Praxisa“, *Praxis*, br. 1–2/1969, str. 345–355.
- Gajo PETROVIĆ, „Filozofija i politika u socijalizmu“, *Praxis*, br. 2/1964, str. 269–280.
- Gajo PETROVIĆ, „O našoj filozofiji“ (reč Gaje Petrovica na Osmom kongresu SKJ), *Praxis*, br. 2/1965, str. 249–254.
- „G. PETROVIĆ, M. ČALDAROVIĆ, S. VRANIĆ isključeni iz SK“, *Vjesnik*, 10. 6. 1968.
- Gajo PETROVIĆ, „Kriza kao početak revolucije“, (intervju novinaru Zoranu Stankoviću), *Omladinske novine*, god. XI, br. 417–418, 2. 4. 1983.
- Gajo PETROVIĆ, „Praksa“ (Rečnik filozofije), *Theoria*, br. 1–2/1985.
- Gajo Petrović, „Raznolikost u filozofiji – temeljna pretpostavka za slobodno stvaranje i za stvaralački dijalog“ (razgovor u povodu izlaska *Odabranih djela*), *Naša knjiga*, br. 23–24/1987.
- Gajo PETROVIĆ, „Jedini 'dosljedan marksist' je drug noj“ (intervju vodio Veselin Radunović), *Ovdje*, br. 238, mart 1989, str. 3–4.
- Gajo PETROVIĆ, „Heidegger Martin (1889–1976)“, emisija u ciklusu: „Ličnosti i djela druge polovice XX stoljeća“, *Treći program Radio Zagreba*, Zagreb 1994.

- Gajo PETROVIĆ, „Alienation“ (odrednica u: *Encyclopedia of Philosophy* u 10 tomova, tom 1, str. 120–127), Donald M. Borchert (ed. in chief), Second edition, 2005.⁸
- Gajo PETROVIĆ „O nepoštednoj kritici svega postojećeg“ (preneseno iz *Studentskog lista*, br. 6/1965), *Praxis* br. 4–5/1965, rubrika „Kronika“.
- Gajo PETROVIĆ, „Reč u diskusiji“, *Marks i savremenost*, 1, Beograd 1964.
- Gajo PETROVIĆ, „Šta je istorija. Uz Treće zasedanje Korčulanske letnje škole“, *Politika*, 5. 9. 1965.
- Gajo PETROVIĆ, „Otvoreno pismo drugu Zihherlu“, *Praxis*, br. 1–2/1974, str. 205–211. (Zihherlov članak se može naći u *Borbi*, 27. 1. 1974).
- Gajo PETROVIĆ, „O međunarodnom izdanju Praxis (1970–1973)“, *Praxis*, br. 2–3/1973, str. 745–757.
- Gajo PETROVIĆ, „Prijateljsko pismo Vojanu Rusu“, *Praxis*, br. 1–2/1974.
- Gajo PETROVIĆ, „Marx, rad i opuštenost: pismo Ernestu Grassiju“, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, XII/1992, br. 47.
- Gajo PETROVIĆ, „O jednoj grešci u članku 'Veliko delo o marksističkom filozofskom materijalizmu'“, *Borba*, 21. 9. 1948.
- Gajo PETROVIĆ, „O Rozentalovoj knjizi 'Marksistički dijalektički metod'“, *Izvor*, III/1950, br. 4, Zagreb.
- Gajo PETROVIĆ, „Zasluge mladosti: otvorena pitanja poslijeratne jugoslavenske filozofije“, Intervju, *Okolo*, XII/1984, br. 328 (11. 10), str. 5–6.
- Gajo PETROVIĆ, „San o čarobnjaku“, nedeljnik *Danas*, 23. 2. 1988, Zagreb, str. 24–25.
- Gajo PETROVIĆ, „O filozofiji prakse i jednom neobičnom pojmu razmišljanja“ (u rubrici „Polemika“), *Theoria*, br. 3–4/1987, str. 121–137.
- Gajo PETROVIĆ, „Die Frankfurter Schule und die Zagreber Philosophie der Praxis, predavanje na: „9. Fachsymposium der Alexander von Humboldt-Stiftung im Dezember 1984 in Ludwigsburg“, objavljeno u: Axel Honneth und Albrecht Wellmer; *Die Frankfurter Schule und die Folgen*, Walter de Gruyter, Berlin / New York, 1986.
- Gajo PETROVIĆ, „Nastavnički fakulteti i praksa“, *Naše teme*, br. 4/1960, str. 537–568.
- Gajo PETROVIĆ, „Pitanje o čovjeku i Karl Marx“, *Naše teme*, br. 4/1961, str. 563–576.
- Gajo PETROVIĆ, „Man and Freedom“, u: Erich FROMM (ed.), *Socialist Humanism, An International Symposium*, Doubleday and Company, Garden City, New York, 1965, pp. 250–255.
- Gajo PETROVIĆ, „Ein Gewisser Ernst Bloch“, *TÜTE*, Sonderheft: Zum hundersten Geburtstag von Ernst Bloch, jun/jul 1985.
- Gajo PETROVIĆ, „'Bit' je Marxove misli 'mišljenje revolucije'“, *Student*, 15. 1. 1986.
- Gajo PETROVIĆ, „Bivši marksisti“, *Danas*, 3. 3. 1987.

8 Odrednica je pisana za prvo izdanje *Encyclopedia of Philosophy* (u osam tomova), 1967. u redakciji (ed. in chief) Pola Edvardsa (Paul Edwards).

- Gajo PETROVIĆ, „Odgovor 'krnjem sastavu' i Sesardiću“, *Theoria*, br. 3–4/1988, str. 127–135.
- Gajo PETROVIĆ, „J'ai vécu deux ans parmi les étudiants russes“, *Preuves*, Ire annee, No. 3, maj 1951, str. 12–17.
- Gajo PETROVIĆ, „U mračnom tunelu“, nedeljnik *Danas*, 30. 10. 1990, str. 33.
- Gajo PETROVIĆ, „Svi smo bili komunisti“, s nadnaslovom „Životni inventar Gaja Petrovića“ (razgovarao Mirko Arsić), *Duga*, 26. oktobar – 9. novembar 1990, str. 10.
- Gajo PETROVIĆ, „Svi smo bili komunisti“, s nadnaslovom „Životni inventar Gaja Petrovića“ (razgovarao Mirko Arsić), *Duga*, 26. 10 – 9. 11. 1990, str. 8–12.
- Gajo PETROVIĆ, „Dialektični materializem in 'teorija prakse'“, *Naši razgledi*, 6, 1989.
- Gajo PETROVIĆ, „Mnogo je naknadnih demokrata – intervju“, *Borba*, 20. 4. 1990.
- Gajo PETROVIĆ, „Pismo Gaje Petrovića“, *Nedeljna Borba*, 1–2. 12. 1990.
- Gajo PETROVIĆ, „I dalje u mračnom tunelu povijesti“ (iz intervjuua *Dugi*), *Vjesnik*, 30. 10. 1990.
- Gajo PETROVIĆ, „Nacionalizam nas je doveo na ivicu građanskog rata“, *Forum*, 14. 1. 1991.
- Gajo PETROVIĆ, „Priznajem“, *Nedjeljna Dalmacija*, 3. 2. 1993.
- Zagorka PEŠIĆ-GOLUBOVIĆ „Jedno nemarksističko shvatanje 'marksizma'“, (odgovor *Komunistu* i Miliji Komatini), *Praxis*, br. 2/1965, str. 292–296.
- Zagorka PEŠIĆ-GOLUBOVIĆ, „Nesporazumi ili pretenzije na ideološki monopol“, *Književne novine*, br. 244, 6. marta 1965, str. 5.
- Dušan PIRJEVEC, „Svet u svetlosti kraja humanizma“, *Treći program Radio Beograda*, proleće 1969, br. 1, str. 151–178.
- Dušan PIRJEVEC, „Kaj je zgodovina? Ob letašnji poletni korčulanski šoli“, *Naši razgledi*, XIV/1965, št. 18 (329), str. 362–363.
- Dušan PIRJEVEC, „Slovenstvo, jugoslovenstvo i socijalizam“, *Delo*, br. 1/1962, Beograd.
- Dušan PIRJEVEC, „Izvinite, kako ste rekli?“, *Delo*, br. 12/1961, Beograd.
- Dušan PIRJEVEC, „Nacija i moć“, *Praxis*, br. 1–2/1970, str. 131–144.
- J. PJEVIĆ, „Savez filozofskih društava Jugoslavije. Koraci k izlazu iz krize“, *Borba*, 10. 3. 1978.
- Danko PLEVNIK, „'Prijatelji mudrosti' hrvatsku stvarnost ne promišljaju kritički. Politika ziheraštva“, *Slobodna Dalmacija*, 17. 3. 2007.
- Danko PLEVNIK, „Bitka za bitak“. Recenzija knjige: V. Golubović, *S Marxom protiv Staljina*“, *Komunist* (Zagreb), 19. 2. 1988.
- Danko PLEVNIK, „Filozofija ziheraštva“, *Slobodna Dalmacija* (Spektar), 17. 3. 2007.
- Danko PLEVNIK, „Sjećanje na filozofa Gaju Petrovića“, *Svjetlo* (časopis za kulturu, umjetnost i društvena zbivanja), Karlovac, br. 1–2, 2004.
- Klaus PODAK, „Wichtig: dass sie stattgefunden hat“ (Philosophen und Sociologen treffen sich zur Sommerschule in Korcula), *Süddeutsche Zeitung*, 1973, Nr. 213, 15–16. 9. 1973, str. 211–214.

- „PODRŠKE i ocene“, *NIN*, 8. 4. 1973, str. 17.
- „POLITIČKI ulog u anarholiberalizam“, *Politika*, 29. 5. 1973, str. 6.
- „POLITIKANSTVO opozicije“, *Komunist*, 31. 12. 1973, str. 3.
- POLITIKA, „Dvolični 'fobista'. Povodom napada Ljubomira Tadića na 'Politiku' i rubriku 'Odjeci i reagovanja“, *Politika*, 11. 1. 1989, str. 14.
- „POKUŠAJ opozicionog političkog delovanja i zloupotrebe u politikantske svrhe“, *Borba*, 16. 1. 1974, str. 5.
- POLAZEĆI od Marksa, *NIN*, 7. 10. 1979, str. 45.
- Tihomir PONOŠ, „Filozof koji se suprotstavljao 'švercanju vlastitih sudbina“, *Novi list*, 27. 4. 2008.
- Nebojša POPOV, „Štrajkovi u savremenom jugoslovenskom društvu“, *Sociologija*, br. 4/1969.
- Nebojša POPOV, „Oblici i karakter društvenih sukoba“, *Praxis*, br. 3–4/1971.
- [Nebojša POPOV] „Komunističko opredeljenje ili propaganda protiv socijalizma“ – komentar redakcije i materjal sa suđenja B. Jakšiću u Sarajevu 5–8. 3. 1972, *Filosofija*, br. 1–2/1973, str. 185–209.
- Nebojša POPOV, „Naučna istina i istina jedne politike“, *Praxis*, br. 1–2/1974, str. 213–229.
- Nebojša POPOV, „Misterije i hysterije“, *Student*, vanredni br. 5, 25. 6. 1968.
- Nebojša POPOV, „Unutrašnja i spoljna sloboda“, *Filozofija i društvo*, br. 1/1987, str. 185–207.
- Nebojša POPOV, „Prilozi za proučavanje studentskog pokreta u Jugoslaviji“, *Sociološki pregled*, br. 1–2/1984, str. 19–42.
- Nebojša POPOV, „Studentski pokret u Jugoslaviji 1963–1974“, *Sociološki pregled*, br. 3–4/1984, str. 167–194.
- Nebojša POPOV, „Contra fatum“, *Scientia Yugoslavica*, 1–2/1987.
- Nebojša POPOV, „Mnogo razloga za obnovu“, *Borba*, 1. 6. 1989.
- Nebojša POPOV et al., „Kad se laži pomešaju s batinama, Studentske demonstracije nekad (1968) i sad (1991). Kako osmoro nastavnika Filozofskog fakulteta koji su 1975. bili udaljeni sa Beogradskog univerziteta vide pobunu studenata“, *Nedeljna Borba*, 20–21. 4. 1991, str. X–XI.
- Nebojša POPOV, „Disidentska skrivalica“, *Republika*, br. 242–243, 1–31. 8. 2000.
- Nebojša POPOV, „Praksis i antipraksis. Prilog ispitivanju jednog jugoslovenskog paradoksa“, *Republika*, br. 516–519, januar–februar 2012, str. 13–18.
- Mihailo V. POPOVIĆ, „Šest pitanja praksisovcima“, Povodom knjige *Sloboda i nasilje*, *Republika*, br. 320–321, 1–30. 11. 2003.
- Milentije POPOVIĆ, Intervju za časopis *Socijalizam*, br. 7–8/1964.
- Milentije POPOVIĆ, „Naš sadašnji politički trenutak. Intervju“, *NIN*, br. 785, 23. 1. 1966, str. 5.
- Zlatko POSAVAC, „In memoriam Ivan Focht“, *Filozofska istraživanja*, br. 4, 1992, str. 797–805.

- Zlatko POSAVAC, „Uskraćivanje prava na povijest hrvatske filozofije“ (Uvod za zbornik *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti. Zbornik iz 1968. godine* iz pera Zlatka Posavaca (Biblioteka Filozofska istraživanja, Zagreb, 1992, str. 7–31.)
- Zlatko POSAVAC, „Veliko hrvatsko čudo“, *Praxis*, br 3/1966, str. 445 – 453.
- „PRAVI put“, *Komunist*, 25. 2. 1974, str. 3–4.
- „Praxis br. 3/1965.“, *Vjesnik*, 26. 5. 1965, str. 7.
- „PREDAVANJA“, *Politika*, 28. 3. 1973, str. 11.
- „PRIZNANJA oslobođenoj misli“, *Politika*, 17. 2. 1988.
- “Problemi marksizma“ (Savetovanje i diskusija), *Naše teme*, br. 1/1960, str. 53–127. (Učestvovali: Predrag Vranicki, Maks Baće, Milan Kangrga, Vanja Sutlić, Abdulah Šarčević, Andrija Krešić, Veljko Korać, Branko Bošnjak, Danko Grlić, Vuko Pavićević, Mihailo Marković, Gajo Petrović, Miroslav Polak, Danilo Pejović, Dimitrije Sergejev i Hrvoje Lisinski)
- PROCES: Mandić–Grlić–Kangrga, *Vjesnik*, *Večernji list*, *Politika*, 3. 4. i 5. 3. 1965. (više autora)
- Miodrag PROTIĆ, „Povodom izjave o *Praxisu*“ (tekst iz dnevnog lista *Politika*, 1. 2. 1968) *Praxis*, br. 1–2/1968, str. 220.
- „PROTOKOL predstavnika Jugoslovenskog udruženja za filozofiju i Instituta filozofije AN SSSR o susretima i saradnji u oblasti filozofije“, *Praxis*, br. 4–6/1966, str. 838–839.
- „PRIOPĆENJE za javnost Udruge '11. siječnja 1972.' Hrvatskom vlada antikroati-zam“, *Vjesnik*, 4. 4. 2002, str. 16.
- „PROTIVNIKE udaljiti sa fakulteta“, *Večernje novosti*, 9. 1. 1974, str. 9.
- „PROVIDNOST 'čiste filozofije'“, *Večernje novosti*, 9. 1. 1974, str. 9.
- Ivan PRPIĆ, „Smisao i perspektive socijalizma. Povodom druge serije tema Korčulanske ljetne škole“, *Politička misao*, br. 27, 1964, str. 198–202.
- Žarko PUHOVSKI, „Ostala samo legenda o '68“, *Večernji list*, 17. 5. 2008.
- Žarko PUHOVSKI, „Hrvatska '68: lokalizirana globalnost“, *Večernji list*, 31. 5. 2008.
- Žarko PUHOVSKI, „Filozofija politike 'novog stanja', *Praxis*, god. VIII (1971), br. 3–4.
- Srećko PULIG (priredio i vodio), „Okrugli stol o '68. u Jugoslaviji i posljedice“, Kulturno-informativni centar, 13. 5. 2008, *Zarez*, br. 231/2008.
- Srećko PULIG, „Prava strava zaborava. Uz zbornik: *Zbilja i kritika*“, *Feral Tribune*, 16. 2. 2002.
- Srećko PULIG, „Uz prijevod knjige R. Močnika: Koliko fašizma?“, *Bastard*, decembra 1998.
- Srećko PULIG, „In memoriam Milan Kangrga (1923–2008)“, *www.zamirzine*, 5. 5. 2008.
- Srećko PULIG, „Milan Kangrga (1. svibnja 1923. – 25. travnja 2008.). Iskušavao je revoluciju“, *Zarez*, X/231, 15. 5. 2008.
- Srećko PULIG (prir.), „Praxis u Muzeju revolucije“ (sa tri priloga: M. Kangrga, „Trn u oku“, S. Alić, „Ekstenzija – medij – praksa“, B. Mikulić, „Mramor, kamen i željezo“), *Zarez*, IX/203, 5. 4. 2007.

- R. K., „Gajo Petrović, počasni doktor u Strasbourgu“, *Vjesnik*, 23. 10. 1990.
- RADIO Free Europe, „Serbian Marxist Attacks Stalinist De-Stalinization. Part Three: Against a Professional Politocracy“, 7. 7. 1972.
- Slavko RADELJIĆ-JAKIĆ, „Poštovanje i prezir“, *Nedjeljna Dalmacija*, 28. 4. 1991.
- J. RADOVANOVIĆ I V. VIGNJEVIĆ, „Nacionalizam kao politička tehnologija“, *Borba*, 1–2. 12. 1990.
- Veselin RADUNOVIĆ, „Dialektični materializam u teoriji prakse. O povojni jugoslavanski filozofiji govori dr. Gajo Petrović, *Naši razgledi*, god. XXXVIII, br. 6 (893), 24. 3. 1989.
- Prvoslav RALIĆ, „Filozofija o slobodi. Posle Korčulanske letnje filozofske škole“, *Komunist*, 14. 9. 1967.
- Prvoslav RALIĆ, „Društveni smisao zahteva za bezobzirnom kritikom svega postojećeg“, *Socijalizam*, br. 3/1965.
- Prvoslav RALIĆ, „Povodom diskusije o socijalističkom moralu i humanizmu“, *Socijalizam*, V/1962, br. 1, str. 80–93.
- Prvoslav RALIĆ, „Uz neka shvatanja odnosa filozofije i revolucije“, *Socijalizam*, V/1962, br. 2–3, str. 178–182.
- „REAGIRANJA na 'Kroniku političke bitke'“, *VUS*, 26. 6. 1968. (Gajo Petrović, Antun Žvan, Željko Falout, Milan Mirić, Bruno Popović i Ljubo Boban)
- „REPRESIJA u Beogradu“, *The New York Times*, 3. 2. 1974.
- „REVOLUCIONARNI koraci bili su neophodni“, *Politika*, 31. 12. 1973. i 1–2. 1. 1974, str. 3–4.
- Pier Aldo ROVATTI, *Dizionario Bompiani dei Filosofi Contemporanei*, 1990, p. 310, Odrednica o Gaji Petroviću.
- Anna Pia RUOPPO, „Gajo Petrović e i filosofi Jugoslavi della prassi proposta di un confronto produttivo fra il pensiero di Heidegger e quello di Marx“, *Archivio di storia cultura*, anno XVIII – 2005, Liguori Editore, Napoli Università degli Studii di Napoli „Federico X“, pp.267–271.
- Veljko RUS, „Sadašnji međunacionalni odnosi u Jugoslaviji“, *Gledišta*, br. 5–6/1971.
- Veljko RUS, „Moć i struktura moći u jugoslovenskim preduzećima“, *Sociologija*, br. 2/1970.
- Veljko RUS, „Vrednosti kao dijagnostički element društvenog sistema“, *Čovjek i sistem*, Zagreb 1977.
- Veljko RUS, „Društveni procesi i društvene vrednote – u periodu od 1950. do danas“, *Čovjek i sistem*, Zagreb 1978.
- Veljko RUS, „Društveni razvoj i kvalitet života – Teze“, *Sociologija*, br. 1–2/1985.
- S. F., „Debata o dodjeli nagrada 'Božidar Adžija'. Politička akcija iza paravana nauke“, *Vjesnik*, 26. 6. 1966.
- „SAOPŠTENJE Izvršnog komiteta CK SK Jugoslavije“, *Komunist*, 6. 6. 1968.
- „SA opozicijom nema pogađanja“, *Večernje novosti*, 9. 1. 1974, str. 9.
- „SA opozicijom nema pogodbe“, *Komunist*, 22. 3. 1973, str. 10–11.

- „SAOPŠTENJE univerzitetskog komiteta“, *Politika*, 21. 4. 1973, str. 6.
- „SASTANAK redakcijskog savjeta Praxis“, Korčula 1969, *Praxis*, 1–2/1970, str. 226–249.
- Mile SAVIĆ, „Praxis filozofija izvan svoje epohe“, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 257–274.
- Desanka SAVIĆEVIĆ, „Jedan neprihvatljiv način tumačenja kulture u socijalizmu“, *Borba*, 24. 1. 1965.
- „SAVJETOVANJE filozofa u Zagrebu 3–5. 12. 1959“, *Naše teme*, br. 1, 1960, str. 53–127.
- Guzelin Schmid NOERR, „Die Frankfurter Schule und die gegenwärtige Philosophie“, *Blickpunkt*, 1989, str. 35–36.
- Alexander SCHWAN, „Mit Gesetzen gegen die Freiheit des Denkens – Belgrade neue Regierung bedroht die Professoren der „Praxis“-Gruppe. Wenn Philosophen die Weltverändern wollen“, *Die Welt*, No. 165, 18. 7. 1980.
- Alexander SCHWAN, „Wenn Philosophen die Welt verändern wollen“, *Die Welt*, 18. 7. 1980, S. 15.
- Alexander SCHWAN, „Angst vor kritischen Denkern“, *Die Zeit*, 9. 5. 1975.
- Laslo SEKELJ, „Metarmofa juna“, *Index*, 27. 12. 1968.
- Laslo SEKELJ, „Neda Krmpotić spašava grešne studentske duše“, *Index*, 21. 3. 1969.
- Laura SECOR, „Betrayed and the Road to War“, *Linguafranca*, september 1999, p. 27–42, prevedeno: Laura Sekor, „Jugoslovenski intelektualci i put ka ratu – feljton“, *Danas*, 30. 8 – 8. 9. 1999.
- Božidar Gajo SEKULIĆ, „Intervju“, *Album* (Sarajevo), br. 20/2004, str. 234–258.
- Neven SESARDIĆ, „Besplatan studij platit će siromašni“, *Jutarnji list*, 30. 5. 2009, str. 9.
- Neven SESARDIĆ, „O izvjesnosti“, *Praxis*, br. 3–5/1974, str. 377–386.
- Neven SESARDIĆ, u: *Wikipedia*, 14. 5. 2010, pp. 1–4.
- Neven SESARDIĆ, „Medijima u svijetu i Hrvatskoj vladaju ljevičari“, *Jutarnji list*, 19. 6. 2010, str. 70–72.
- Neven SESARDIĆ, „Ljevičari su opsjednuti IQ-om. Stalno se tješe da su jako pametni i da su njihovi protivnici bedasti“, *Magazin, Jutarnji list*, 10. 7. 2010, str. 66–67.
- Neven SESARDIĆ, „Filozofi prakse ponovno jašu“, *Slobodna Dalmacija*, 20. 11. 2002.
- Neven SESARDIĆ, „Razmišljanja o filozofiji prakse“, *Theoria*, br. 1–2/1987, str. 107.
- Neven SESARDIĆ, „Još jednom o filozofiji prakse“, *Theoria*, br. 1–2/1988, str. 21–32.
- Neven SESARDIĆ, „Zašto mislite da su desničari glupi i da ste vi pametniji?“, *Jutarnji list*, 30. 5. 2009, str. 9.
- Neven SESARDIĆ, „Ministrovo novo ruho“, *Slobodna Dalmacija*, 4. 9. 2002.
- M. SINGER, Z. ŽIDOVEC, V. ČESI, „Sjednica Konferencije SK Zagrebačkog sveučilišta“, *Vjesnik*, 29. 6. 1968.
- SK grada Zagreba, XIX konferencija SK grada Zagreba, *Bilten*, jun 1965. (o *Praxisu*, str. 22–24)
- SK grada Zagreba, *Bilten* 6–7, jun–jul 1965. (*Praxis*, str. 31–32)

- SK grada Zagreba, *Bilten*, br. 12, decembar 1965. (o *Praxisu*, str. 25–29 i 38–43)
- SK grada Zagreba, *Bilten*, br. 2, februar 1966. (*Praxis*, str. 33–34)
- SK grada Zagreba, *Bilten*, br. 3, mart 1966. (*Praxis*, str. 33–53)
- SK grada Zagreba, *Bilten*, br. 5, maj 1966. (*Praxis*, str. 29–69, osobito važno, rasprava na temelju Analize iz broja 3, 1966)⁹
- SK grada Zagreba, *Bilten*, br. 6–7, jun–jul 1966. (*Praxis*, str. 21–27, izlaganje V. Bakarića u Sarajevu)
- SK grada Zagreba, *Bilten*, br. 12/1966. (*Praxis*, str. 51–55 – pregled sadržaja Biltena za 1966. godinu).
- SK grada Zagreba, *Bilten*, br. 1, januar 1968. (o stanju u Savezu studenata...).
- SK grada Zagreba, *Bilten*, br. 6–7, jun–jul 1968. (*Praxis*, str. 5–10).
- SK grada Zagreba, *Bilten*, br. 8, august 1968. (*Praxis*, str. 8).
- SK grada Zagreba, *Bilten*, br. 9, septembar 1968. (*Praxis* se samo uzgred spominje na str. 11, 21–22 i 43).
- „SPREGA protivrečnih snaga“, *Komunist*, 18. 2. 1974, str. 3.
- „STRANI i naši filozofi o razgovorima na Korčuli“, *Politika* 2. 8. 1964.
- Svevlad SLAMNIG, „Je li prof. dr. Milan Kangrga svjedok Jehove?“, *Novi list*, 10. 11. 1997.
- S. L. – D. V. „Unapređenje tehničke saradnje sa inostranstvom“, *Politika*, 29. 1. 1975, str. 7–8.¹⁰
- SLOBODNA Dalmacija, „U Hrvatima je 1971. umrla Jugoslavija. Okrugli stol Slobodne Dalmacije: četvrt stoljeća hrvatskog proljeća“, *Slobodna Dalmacija*, 28. 5. 1996, str. 6.¹¹
- Katarina SPEHNJAK, „Većeslav Holjevac u političkim događajima 1967. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 32/2000, br. 3, str. 573–579.
- Mario SPINELLA [Rinascita o Praxisu], *Rinascita* od 26. 1. 1968, videti prevod, *Praxis* „Rinascita o Praxisu“, br. 1–2/1968, str. 216.
- „SRBIJA pre i posle pisma“ (1, 2. i 3), *NIN*, 8, 15. i 22. 4. 1973. str. 7–14, 7–17 i 7–15.
- M. SRETIC, „Dnevna politika i opšta opredeljenja“, *Politika*, 25. 11. 1972, str. 14.
- M. SRETIC, „Više razmimoilaženja nego saglasnosti“, *Politika*, 18. 4. 1973, str. 6.
- Slobodan STANKOVIĆ, „Yugoslavia: 'Praxis' in Victorious Mood“, *Radio Free Europe Research*, 20. 3. 1967.

9 U *Biltenu*, br. 5/1966. objavljene su diskusije o *Praxisu* (osnova za diskusiju bio je materijal objavljen u *Biltenu*, br. 3/1966). Diskusija je u nekoliko nastavaka objavljivana tokom meseca maja 1966. u *Vjesniku*. Jednu je od tih diskusija, onu Vlatka Pavletića, objavio je 18. 12. 1995. nedeljnik *Feral Tribune*.

10 Reč je o zasjedanju svih veća Skupštine Srbije koja je usvojila *Lex specialis*. Tek iz podnaslova i naslova jednog odeljka članka „Destruktivnim delovanjem grupe nastavnika teže su oštećeni društveni interesi“ vidi se da je reč o izbacivanju osmoro nastavnika i saradnika beogradskog Filozofskog fakulteta sa Univerziteta.

11 Učesnici u raspravi bili su Vlatko Pavletić, Dražen Budiša, Ivan Supek, Marko Veselica, Hrvoje Šošić, Ivan Zvonimir Čičak, Šime Đodan i Goran Dodig.

- Slobodan STANKOVIĆ, „Latest Issue of 'Praxis' Reviewed“, *Radio Free Europe*, 17. 5. 1973.
- Slobodan STANKOVIĆ, „Groving Soviet Criticism of Yugoslav Theoreticians“, *Izv. No. 1105 RFER* od 19. avgusta 1971.
- Slobodan STANKOVIĆ, „Problemi *Praxisa*, filozofskog dvomesečnika“, *Izveštaj* od 28. marta 1972. (Videti i izveštaj od 15. marta 1973.)
- Slobodan STANKOVIĆ, „Serbian Marxist Attacs 'Stalinist De-Stalinization' – Part One: „Against Charismatic Leaders“ and Part Two: „De-Stalinization Must Continue“, *Reports No. 1496 of July 1972 and No. 1500 of 3 August 1972, Radio Freee Europe Research.*
- Slobodan STANKOVIĆ, „Jugoslovenski marksist napada staljinizam, brani 'Praxis'“, *izveštaj* od 27. 2. 1974, No. 2007 (Stanković opširno komentariše članak Predraga Vranickog u *Praxisu* 5–6/1973).
- Slobodan STANKOVIĆ, „Belgrade 'anarcho-liberal' professors attacked“, No. 1617, 28. nov. 1972.
- Slobodan STANKOVIĆ, „Belgrade Professors Accused of Anti-Party Activities“, No. 1754, 29. march 1973.
- Slobodan STANKOVIĆ, „Profesori kritikuju napade na liberale u Jugoslaviji“, No. 068/73, 1. maj 1973.
- Slobodan STANKOVIĆ, „Jugoslovenski partijski nedeljnik napada 'Praxis'“, *Izveštaj* od 9. maja 1973 (bez naznake broja).
- Slobodan STANKOVIĆ, „Offensive Against 'praxis' People Intesified in Yugoslavia“, No. 1804/73, 4. juni 1973.
- Slobodan STANKOVIĆ, „Zagrebački časopis brani beogradske profesore“, No. 1786/73, 8. maja 1973.
- Slobodan STANKOVIĆ, „Hrvatski partijski lider napao urednika 'Praxisa'“, *Izv. No. 1971*, od 22. januara 1974. (Videti i *Politika* 17. dec 1973 i *VUS* 19. dec. 1973 i 23. jan. 1974.)
- Slobodan STANKOVIĆ, „Zagrebački nedeljnik napada 'opozicioni' trougao“, *Izv. No. 1995*, 14. februar 1974.
- Slobodan STANKOVIĆ, „Beogradski 'Komunist' napada 'novu levicu' u Jugoslaviji“, *Izveštaj* No. 2018, od 11. marta 1974 (videti i 25. II 1974. i 31. dec. 1973. Vide ti i „STARI metodi 'nove levice'“, *Komunist*, 22. 10. 1973, str. 6–7.)
- Slobodan STANKOVIĆ, „'Praxis' profesori dobili drugu rundu“, *Izveštaj* No. 8098, od 13. avgusta 1974.
- Slobodan STANKOVIĆ, „Kampanja protiv beogradskih i zagrebačkih profesora“, *Izveštaj* od 17. januara 1975.
- Slobodan STANKOVIĆ, „Belgrade Professors Nearing End of Ordeal“, *Izveštaj* od 29. januara 1975.
- Slobodan STANKOVIĆ, „Following the Ouster of Belgrade Professors“, *Izveštaj* od 31. januara 1975.

- Slobodan STANKOVIĆ, „Open Discussion a Prerequisite in Yugoslavia“, RAD Background Report/89 (Yugoslavia) Radio Free Europe, 17. april 1979.
- Slobodan STANKOVIĆ, „Yugoslav Marxist Requests 'Free Public Opinion'“, RAD 17. maja 1979.
- Slobodan STANKOVIĆ, „Yugoslav Dissidents Face New Hurdles“, RAD BR/227, od 17. okt. 1979.
- Nenad STEFANOV, „Rezension Nummer 22: Nebojša Popov (g.), *Sloboda i nasilje*, razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi“, Osteuropa-Institut Berlin (*Arbeitsbereich Geschichte und Kultur*), No. 23, 23. 1. 2006.
- Branimir STOJANOVIĆ, „Jednim udarcem dve muve“ (s nadnaslovom „O praxis filozofiji i njenim komitetima“, predavanje na tribini o praxis filozofiji, Dom omladine, Beograd 2010), *Aktiv*, Prilog *Novosti* za teoriju i praksu, god. II, br. 1 (3)/Zagreb, proljeće, 15. 4. 2011, str. 6.
- Lazar STOJANOVIĆ, „Ako sloboda ne postoji, treba je izmisliti“, *Student* (Separat o 1968), 10. 6. 1988, str. 6–7.
- Lazar STOJANOVIĆ, „Jedanaest zablude o šezdeset osmoj“, *Mladost*, 27. 6 – 10. 7. 1988, str. 25.
- Svetozar STOJANOVIĆ, „Srbija na raskršću. Miloševićev režim, Srbi i Zapad“, *Nedeljni telegraf*, 17. 2. 1999.
- Svetozar STOJANOVIĆ, „Kada smo se konačno razišli“, *Politika*, 10. 3. 2006, str. 12.
- Svetozar STOJANOVIĆ, „Sadašnja jugoslovenska kriza i perspektive“, *Sociologija*, god. XXXI (1989), br. 2–3, str. 485–499.
- Svetozar STOJANOVIĆ, „Beleške o jugoslovenskoj krizi i nacionalnom pitanju“, *Theoria*, br. 3–4/1987, str. 23–34.
- Svetozar STOJANOVIĆ, „Jugoslovenska kriza i srpsko nacionalno pitanje“, *Filozofija i društvo*, br. III/1990, str. 257–274.
- Svetozar STOJANOVIĆ, „Marksizam i nacionalno pitanje“ (intervju), *Politika*, 3. 6. 1988.
- Svetozar STOJANOVIĆ, „Kritičari 'svoga postojećeg'“ (razgovor vodila Zdenka Aćin), *Duga*, br. 417, 17. 2 – 2. 3. 1990.
- Svetozar STOJANOVIĆ, „Srbija na raskršću. Miloševićev režim, Srbi i Zapad“, *Nedeljni telegraf*, 17. 2. 1999.
- Svetozar STOJANOVIĆ, „Praxis nije samo filozofija: između marksizma, postmarksizma i neomarksizma“, neautorizovano predavanje, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 67–89.
- Ljuba STOJIC, „Kongres obnove. Jugoslavenski filozofi danas“, *NIN*, 15. 5. 1988.
- Andrija STOJKOVIĆ, „Današnja filozofija u Srba“, *Dijalektika*, god. I (1966), br. 2, str. 103–115.
- Dag STRPIĆ, „Zašto zagrebački filozofski časopis podržava kritizirane beogradske nastavnike? 'Praxisova' praksa“, *Vjesnik u srijedu*, br. 1097, 16. 5. 1973.
- „STUDENTSKA 1968. bez mistifikacija“, *Tjedni dodatak Vjesnika*, 29. 7, 5. 8, 12. 8. 1978.

- STUDENTSKI LIST, „Tko i zašto protiv Šuvara“, *Studentski list*, br. 809, 14. 5. 1982, str. 13–16.¹²
- „SUDSKI proces i osuda Božidara Jakšića“, *Hereticus*, br. 4/2009.
- Rudi SUPEK, „Šta znači u stvari ozbiljenje filozofije“, *Gledišta*, VIII/1967, br. 6–7, str. 952–956.
- Rudi SUPEK, „Značaj teorije otuđenja za socijalistički humanizam“, *Pregled*, V/1953, br. 1, str. 51–58.
- Rudi SUPEK, „Materijalni, socijalni i personalni osnovi socijalističke kulture“, *Pogledi*, br. 11/1953, str. 236–244.
- Rudi SUPEK, „Zašto kod nas nema borbe mišljenja“, *Pogledi*, br. 12/1953.
- Rudi SUPEK, „Marksizam i problemi metode u sociologiji“, *Pregled*, br. 2/1961.
- Rudi SUPEK, „Dijalektika društvene prakse“, *Praxis*, br. 1/1964.
- Rudi SUPEK, „Partija i intelektualci“, *Praxis*, br. 3/1965, str. 492–497.
- Rudi SUPEK, „Uloga inteligencije i neke pretpostavke reforme univerziteta“, *Praxis*, br. 3–4/1969, str. 560–580.
- Rudi SUPEK, „Čovjek – proizvođač i automatizacija. Marginalije uz neka suvremena gledišta“, *Naše teme*, br. 2/1960, str. 226–239.
- Rudi SUPEK, „Freedom and Polydeterminism in the Criticism of Culture“, u Erich FROMM (ed.), *Socialist Humanism, An International Symposium*, Doubleday and Company, Garden City, New York, 1965, pp. 256–274.
- Rudi SUPEK, „Protivrječnosti i nedorečenosti jugoslovenskog samoupravnog socijalizma“, *Praxis*, br. 3–4/1971.
- Rudi SUPEK, „M. B. Mitin na starom poslu“, *Praxis*, br. 3–4/1969.
- Rudi SUPEK, „Etatizme et autogestion. Bilans critique du socialisme Yugoslave“, *Anthropos*, Paris 1973.
- Rudi SUPEK, „Rad, djelovanje i praxis“, *Kulturni radnik*, br. 6/1974.
- Rudi SUPEK, „Legije pukovnika Vilića“, *Intervju*, 4. 11. 1983.
- [Rudi SUPEK], „Informacije o ciljevima i radu Korčulanske ljetne škole“, *Praxis*, br. 2/1971.
- Rudi SUPEK, „Čemu, uostalom, sada još ovaj marksizam“, *Praxis*, br. 3–4/1972, str. 330–331.
- Rudi SUPEK, „Još jednom o alternativni: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam“, *Praxis*, br. 6/1965, str. 891–915.
- Rudi SUPEK, „Anarholiberalizam i marksizam“, *Praxis*, br. 1–2/1973, str. 273–282.
- Rudi SUPEK, „Mišljenje kao diverzija“, *Danas*, 2. 6. 1987.
- Rudi SUPEK, „Udoban plašt umjesto luđačke košulje“, *Borba*, 20. 3. 1989.

12 Temat posvećen polemici oko izbora dr Stipe Šuvara za profesora Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Objavljeni su prigovori na izbor Milana Kangrge i Rudija Supeka, odgovor Stipe Šuvara, kao i obraćanje Milana Preloga i Srđana Vrcana Fakultetu, te komentar Stipe Oreškovića.

- Rudi SUPEK, „Populizam i demokracija, *Republika*, 3, 1989.
- Rudi SUPEK, „Dijalog kao specijalni rat“, *Borba*, 6. 3. 1989.
- Rudi SUPEK, „Vježbanje demokracije“, *Nedjeljna Dalmacija*, 28. 7. 1991.
- Rudi SUPEK, „Fašizam novim oblicima“, *Novi Karlovački tjednik*, 7. 9. 1991.
- Rudi SUPEK, „Socialisme, industrielle et droits de l’homme“, *Praxis International*, Vol. 1, No. 4, 1982, pp. 321–333.
- Rudi SUPEK, „Pismo *Theorii*. Jedan apel“, *Theoria*, br. 3, 1983.
- Rudi SUPEK, „Pismo Rudija Supeka *Komunistu*“, *Komunist*, 22. 10. 1973, str. 6.
- Rudi SUPEK, „Kola bez konduktera“ (razgovor s Davorom Butkovićem i Dubravkom Grakalićem), *Studentski list*, br. 968, 10. 2. 1988.
- Rudi SUPEK, „Obnova verbalnog delikta. Okrutni progon znanstvenika“, *Zapad*, 6–7. 7. 1991.
- Rudi SUPEK, „O ugroženosti Hrvata u Hrvatskoj. Eho opozicione pantomime“, *Duga*, 1991.
- Vesna SUPEK, „Biografski materijal za Monografiju o Fil. Fakultetu u Zagrebu“, 1998. (Rukopis u posedu autora)
- Vanja SUTLIĆ, „Na eminentno komunističke solucije“ (intervju, vodio novinar Jozo Puljizević), *Vjesnik*, 12. 6. 1966.
- Vanja SUTLIĆ, „Humanizam revolucije“, *Naše teme*, br. 4–5/1957.
- Vanja SUTLIĆ, „Bit čovjeka i njeno otuđenje u građanskom svijetu“, *Naše teme*, br. 6/1957.
- Vanja SUTLIĆ, „Jedna instrukcija“, *Naše teme*, br. 1/1958, str. 112–139.
- Vanja SUTLIĆ, „Pitanje, struktura i bit suvremene filozofije“, *Naše teme*, br. 4/1960, str. 587–623.
- Vanja SUTLIĆ, „O realizaciji filozofije“, *Gledišta*, VIII/1967, br. 6–7, str. 945–949.
- Vanja SUTLIĆ, „Jedna instrukcija“, *Naše teme*, br. 1/1958.
- Vanja SUTLIĆ, „Naša filozofska situacija“, *Naše teme*, br. 10/1961.
- Vanja SUTLIĆ, „Stvaralaštvo i postvarenje“, *Praxis*, br. 5–6/1967.
- Vanja SUTLIĆ, „Narod i svijet rada“, *Telegram*, Zagreb 22. 10. 1971.
- Vanja SUTLIĆ, „Narod kao objekt i mišljenje na narod“, *Telegram*, Zagreb 5. 11. 1971.
- Vanja SUTLIĆ, „Narod kao subjekt i mišljenje na narod“, *Telegram*, Zagreb 23. 11. 1971.
- Darko SUVIN, „Birokratski socijalizam? Diskurs praksisovaca o birokraciji i državnoj vlasti“, *Aktiv*, Prilog *Novosti* za teoriju i praksu, god. II, br. 1 (3) / Zagreb, proljeće, 15. 4. 2011, str. 3–5.
- STENOGRAFSKI zapisnik razgovora sa članovima redakcije „Praxis“ i predstavnicima Korčulanske ljetnje škole, održan 3. srpnja 1969. godine u prostorijama Filozofskog fakulteta u Zagrebu, objavljen u Kangrginim Švercerima vlastitog života, splitsko izdanje *Feral Tribune*.
- „SVETSKI duh se preselio na Korčulu“ bio je naslov u *Frankfurter Rundschau* povodom jedne od sesija Korčulanske ljetnje škole.

- Abdulah ŠARČEVIĆ, „Staljinovo metafizičko određenje odnosa metoda i teorije u filozofiji“ (u dva dela) *Naprijed*, br. 41, 5. 10. 1951, i br. 42, 12. 10. 1951.
- Abdulah ŠARČEVIĆ, „Praksa kao sloboda. Odnos rada i prakse u filozofiji“, *Pregled*, god. 1953, br. 4, str. 267–270.
- Abdulah ŠARČEVIĆ, „Krizna povijesti i dijalektike“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knj. IV/1966–1967, Sarajevo 1968, str. 47–110.
- Abdulah ŠARČEVIĆ, „Evropa između beskonačnog napretka i slobode u razdoblju globalizacije“, *Pregled* br. 3–4/2004, str. 3–38.
- Petar ŠEGEDIN, „Svi smo odgovorni?“, Matica hrvatska, Zagreb 1971.
- Vladimir ŠEKS, „Filozof Kangrga ili zlovolja na djelu“, *Novi list*, 13. 11. 1997.
- V. ŠEKS, „Moguća je samo Kangrgina hrvatska tramvajska demokracija“, *Novi list*, 15. 12. 1997.
- Vladimir ŠEKS, „Tko će koga čekati u građanskom društvu“, *Novi list*, 28. 1. 1998.
- Vladimir ŠEKS, „Gospodine Kangrga, koja je vaša istinska razina?“, *Novi list*, 19. 2. 1998.
- Safet ŠERIFOVIĆ, „O odnosu upravljanja i rukovođenja u samoupravnoj radnoj organizaciji“, *Pregled*, br. 10/1971.
- Bogdan ŠEŠIĆ, „Problemi alijenacije i neka ostvarenja naše filozofije“, *Naše teme*, VI/1962, br. 7–8, str. 1128–1143.
- Tihana ŠIMIĆ, „Predstavivši del hrvaških humanistov“, *Mariborski list Večer*, 20. 1. 2005.
- F. ŠLUK, H. KARL, „Kako je ideja postala utopija“, *Gledišta*, br. 10/1971.
- Slobodan ŠNAJDER, „Posljednji mohikanac 'Praxisa'“ (prikaz knjige M. Kangrge *Nacionalizam ili demokracija*), *Novi list*, 1. 6. 2003.
- Slobodan ŠNAJDER, „Nacionalizam ili demokracija“, *Novi list* (prilog Mediteran), 1. 6. 2003.
- Slobodan ŠNAJDER, „Milan Kangrga (1. svibnja 1923. – 25. travnja 2008.) Može li svijet biti kakav bi trebao biti?“, *Novi list*, 3. 5. 2008.
- Slobodan ŠNAJDER, „Ortopedija uspravnog hoda“ (prikaz knjige A. Krešića, *Humanizam i kritičko mišljenje*), *Novi list*, 16. 5. 2010, str. 6.
- „ŠTA se krije iza naučne fasade?“, *Komunist*, 13. 1. 1975, str. 20–21.
- Meri ŠTAJDUHAR, „Mladi i stari lavovi. Zašto filozofa iz Zagreba nije bilo na skupu u SANU“, *Danas* (Zagreb), 28. 3. 1989, str. 35–37.
- Zvonko ŠUNDOV, „Zbilja i kritika“ – recenzija Zbornika posvećenog G. Petroviću, *Filozofska istraživanja*, br. 4, 2001.
- Zvonko ŠUNDOV, „O nacionalizmu i demokraciji“, prikaz knjige M. Kangrge, *Nacionalizam ili demokracija*, *Kolo*, br. 4, 2003.
- Miško ŠUVAKOVIĆ, „Fragmenti o praksis filozofiji“, u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 345–361.
- Stipe ŠUVAR, *Nacije i međunacionalni odnosi*, *Naše teme*, 1970.

- Stipe ŠUVAR, *Nacionalno i nacionalističko*, Marksistički centar, Split 1974.
- Stipe ŠUVAR, „Društveni razvoj i međunacionalni odnosi u tumačenju dra Šime Đodana“, *Naše teme*, br. 6/1969.
- Stipe ŠUVAR, „Za otvoreni dijalog“, *Oko*, 3. 10. 1973.
- Stipe ŠUVAR, „O Praxisu i onome što je (bilo) oko njega“, u tematu „Lijevo i desno ili desno i lijevo. Varijacije o idejnoj borbi, inteligenciji, ljevici, desnici i druge teme“, Vrnjačka Banja: *Zamak kulture*, separat 16, 1975, str. 69–73.
- Ljubomir TADIĆ, „Proletarijat ili birokratija“, *Pregled*, br. 11–12/1962.
- Ljubomir TADIĆ, „Oslobođenje rada ili radničke klase“, *Pregled*, br. 7–8/1962.
- Ljubomir TADIĆ, „O demokratiji danas“, *Enciklopedia moderna*, br. 2/1967.
- Ljubomir TADIĆ, Tadića „O suvislosti jedne odbrane birokratije“, *Praxis*, br. 4–5/1965, str. 689–693.
- Ljubomir TADIĆ, „Ka afirmisanju stvarnih intelektualnih nastojanja“, *Praxis*, br. 4/1967, str. 544–548.
- Ljubomir TADIĆ, „Birokratija – postvorena organizacija“, *Praxis*, br. 4/1967.
- Ljubomir TADIĆ, „Nacionalizam i internacionalizam“, *Filosofija*, br. 3/1967.
- Ljubomir TADIĆ, „Inteligencija u socijalizmu“, *Filosofija*, br. 1–2/1967, str. 75–84.
- Ljubomir TADIĆ, „Revizionizam jučer i danas“, *Naše teme*, VI/1962, br. 7–8, str. 1135–1038.
- Ljubomir TADIĆ, „Križa filozofskog mišljenja“, *Gledišta*, VIII/1967, br. 6–7, str. 970–972.
- Ljubomir TADIĆ, „The Marxist Critique of Right in the Philosophy of Ernst Bloch“, *Praxis International*, 1982, pp. 422–428.
- Ljubomir TADIĆ, „Teorijska kritika staljinizma“, *Theoria*, br. 1–2/1985, str. 209–215. (O knjizi Zagorke Golubović, *Staljinizam i socijalizam*)
- Ljubomir TADIĆ, „Socijalizam i plebiscitarni cezarizam“, *Filozofija i društvo*, br. 1/1987.
- Ljubomir TADIĆ, „Moć, elite i demokratija“, *Srpska politička misao*, br. 1–2/1997, str. 21–38.
- Ljubomir TADIĆ, „Kritika nije napad“ (intervju dat Dejanu Mastiloviću i Goranu Todoroviću), *Valter*, god. II, br. 9 i 10 (no. 3 i 4), 24. 3. i 7. 4. 1989, str. 16–17.
- Nikola TADIĆ, „Filozofski seminar“ (dvije pjesme, posvećene Korčulanskoj ljetnoj školi: „Kolovoz na Korčuli 1968.“ i profesorima Filozofskog fakulteta u Zagrebu: „Soba A–11“), Merkur MGM, Sisak 2002.
- T. TAGIROV, L. VELJAK, tekstovi u povodu zbornika: „Zbilja i kritika“, *Danas*, 2–3. 3. 2002.
- Josip TALANGA, „Nastavnici mimo javnih natječaja“, *Vjesnik*, 27. 6. 1995.
- Josip TALANGA, „U glavnom studiju uče sporednu egzotiku“, *Vjesnik*, 28. 6. 1995.
- Arif TANOVIĆ, „Odumiranje ili jačanje morala“, *Filosofija*, IX/1965, br. 1, str. 61–75.
- TANJUGOV interni bilten, 2. 3. 1970. (informacije o stavovima praksisovaca)

- Aleksandar TIJANIĆ i Slavko ĆURUVIJA, „Pismo predsedniku, šta je sledeće Miloševiću“, *Evropljanin*, 19. 10. 1998, str. 11–13.
- Aleksandar TIRNANIĆ, „U svijetu se širi interesiranje za autentičnu Marksovu misao“, *Borba*, 5. 9. 1965.
- „TKO i zašto protiv Šuvara“, *Studentski list* (Zagreb), br. 809, 14.5. 1982, str. 13–16. (Pisma Milana Kangrge, Rudija Supeka, Stipeta Šuvara, Milana Preloga, Srđana Vrcana i „Komentar“ redakcije o izboru dr Stipe Šuvara za redovnog profesora Zagrebačkog sveučilišta)
- M. TOCKIĆ, „Šta se nudi u ruhu teorije“, *Komunist*, br. 846, 4. 6. 1973.
- Ernst TOPITSCH, „Die ‚Belgrader Sieben‘. Neue Druck auf die jugoslawische Intelligenz“, *Rheinischer Merkur/Chris und Welt*, Nr. 50, 12. 12. 1980.
- „TRI pukotine“, *NIN*, 14. 10. 1979, str. 10–11.
- Miko TRIPALO, „Uloga i zadaci Saveza komunista u provođenju ekonomske politike i razvijanju socijalističkih društvenih odnosa“, referat na XIX konferenciji Saveza komunista grada Zagreba, 1965.
- Miko TRIPALO, „Ne sa svakim tko se izjašnjava protiv staljinizma!“, *Vjesnik*, 20. 5. 1966, str. 2.
- Risto TUBIĆ, „Intervju s Abdulahom Šarčevićem“, *Dijalog*, 1–2, 1989, str. 135–176.
- „U ‚Praksisu‘ dozvoljeno, u ‚Vidicima‘ – ne“, *Večernje novosti*, 10. 8. 1971, str. 12.
- Ivan UGRIN i Zoran VUKMAN, „U Hrvatima je 1971. umrla Jugoslavija“ (sa Okruglog stola *Slobodne Dalmacije*: „Četvrt stoljeća hrvatskog proljeća“), *Slobodna Dalmacija*, 29–30. 5. 1996, str. 7–8.
- „U Hrvatima je 1971. umrla Jugoslavija. Okrugli stol *Slobodne Dalmacije*: četvrt stoljeća hrvatskog proljeća“, *Slobodna Dalmacija*, 28. 5. 1996, str. 6.
- UDRUGA „11. siječnja 1972.“, „Hrvatskom vlada antikroatizam“, *Fokus*, 4. 4. 2002.
- „UTVRĐIVANJE političke odgovornosti u Prosveti“, *Komunist*, 3. 9. 1973, str. 5.
- Milan UZELAC, „Delo koje usmerava“, *Dnevnik*, 29. 4. 1998. (O novosadskom izdanju *Logike* Gaje Petrovića)
- „VANPARTIJSKA pozicija filozofije“, *Komunist*, 8. 10. 1973, str. 29.
- V. M., „Sutra počinje Korčulanska ljetna škola“, *Borba*, 15. 8. 1967.
- Lino VELJAK, „Studentski pokret između mistifikacija i nesporazuma“, *Naše teme*, br. 10/1984, str. 1862–1873.
- Lino VELJAK, „Sjećanja na Korčulansku ljetnu školu 1970–1974“, srpanj 1996. (rukopis)
- Lino VELJAK, *Sloboda i nasilje*, ur. Nebojša Popov (prikaz knjige), *Filozofska istraživanja*, sv. 4, 2003.
- Lino VELJAK, „Pitanje metode u filozofskoj kritici“, *Pitanja*, br. 3–4, god. XVIII (1988), str. 71.
- Lino VELJAK, „O metodi istraživanja nacionalne filozofijske baštine“, *Zbornik radova Znanstvenog skupa Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, Institut za filozofiju, Zagreb 2000, str. 61–68.

- Lino VELJAK, „Sjećanje na Gaju Petrovića“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*, Zagreb, 7/2002.
- Lino VELJAK, „Utemeljitelji Hrvatskog filozofskog društva u borbi protiv dogmatizma“, *Filozofska istraživanja*, br. 111 (sv. 3), 2008, Zagreb.
- Lino VELJAK, „Gajo Petrović (1927–1993): in memoriam“, *Filozofska istraživanja*, XIII/1993, br. 49.
- Lino VELJAK, „Socijalizam ili sloboda“, *Theoria*, br. 3–4, 1985.
- Lino VELJAK, „Gajo Petrovic. Un maestro della critica radicale“, *Marx centouno*, no. 17, ottobre 1994.
- Lino VELJAK, „Praxis, Korčulanska ljetna škola, praksisovci“, predavanje u: *Filozofija prakse* (Zbornik, priredio Nenad Daković), Dom omladine, Beograd 2011, str. 179–291.
- Lino VELJAK, „Milan Kangrga (1923–2008): U aleji filozofa“, *Vreme*, br. 905, 8. 5. 2008.
- Marko VESELICA, „Kronika političke bitke“, *VUS*, 19. 6. 1968. (viđenje Marka Veselice)
- Josip VIDMAR, „Inteligenca v farsi“, *Sodobnost* (Ljubljana), let. I (1933), str. 337–340.
- Žarko VIDOVIĆ, „Pojam slobode“, *Praxis*, br. 1–2/1967, str. 66–90.
- Žarko VIDOVIĆ, „Ko stvara zbrku oko nacionalnog pitanja“, *Književne novine*, 23. 9. 1967.
- „VIŠE sluha za 'sve što je levo'“, *Politika*, 29. 6. 1972, str. 6.
- VJESNIK, „Pozitivna politička orijentacija većine zagrebačkih studenata“, 26. 6. 1968, str. 3.
- Boris VLAŠIĆ, „Zašto ne ćutim“ (G. Petrović i Lj. Tadić), *Studentski list*, Zagreb, 5. 10. 1988, str. 10.
- Veljko VLAHOVIĆ, „Referat na VIII kongresu SKJ“, *Politika*, 9. 12. 1964, str. 9.
- Rolf VOLMANN, „Ende aller Utopien? Die philosophischen Sommerschule in Korčula: das Problem von Theorie und Praxis“, *Die Zeit*, no. 37, 10. 9. 1971.
- Stevan VRAČAR, „Partijski monopol i politička moć društvenih grupa“, *Gledišta*, br. 8–9/1967.
- Predrag VRANICKI, „In memoriam Rudi Supek“, *Filozofska istraživanja*, br. 4/1992, str. 807–810.
- Predrag VRANICKI, „Problem je mnogo dublji i složeniji: radi se o kulturi u socijalizmu“, *Vjesnik*, 19. 5. 1966, str. 2.
- Predrag VRANICKI, „Misli o radničkom i društvenom upravljanju uopće“, *Naše teme*, br. 2/1957, str. 143–150.
- Predrag VRANICKI, „Henri Lefebvre i francuska marksistička misao“, *Naše teme*, br. 3/1959, str. 54–77.
- Predrag VRANICKI, „Filozofija i revolucija“, *Naše teme*, br. 1/1962, str. 12–28.
- Predrag VRANICKI, „Socialism and the Problem of Alienation“, u: Erich FROMM (ed.), *Socialist Humanism, An International Symposium*, Doubleday and Company, Garden City, New York, 1965, pp. 275–287.

- Predrag VRANICKI, „Branko Bošnjak 1923–1996“, izvod iz izlaganja u HAZU, 1998, u: Predrag Vranicki (ur.), *Spomenica preminulim akademikima*, Zagreb, HAZU, 1998.
- Srđan VRCAN, „Društveni sukob kod nas kao sociološki problem“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, Split, IX/1972, str. 167–189.
- Srđan VRCAN, „O ’pomahnitaloj utopiji’, objektivnosti i još ponečem“, *Pogledi*, Split, br. 2/1970, str. 145–174.
- Srđan VRCAN, „O uzrocima nacionalnih sporova“, *Vidik*, br. 16–17/1970, Split.
- Josip VRHOVEC, „Neminovnost raščišćavanja“, *Borba*, 1. 6. 1973.
- Antonija VUČIĆ, „Nema isprika za zločine“, Promocija knjige i predavanje prof. dr Milana Kangrge, *Večernji list*, 10. 5. 2003.
- Gerhart WIELINGER, „Utopie und Realität. Die ’Sommerschule’ in Korcula“, *Kleine Zeitung*, 15. 9. 1971, S. 4.
- Z. G., „Obrazloženja nagrada naučnim radnicima“, *Vjesnik*, 29. 4. 1966.
- Z. L., „Završila Korčulanska ljetna škola“, *Vjesnik*, 26. 8. 1970.
- „ZA autentično opredeljenje“ (preneto iz ljubljanskog časopisa *Teorija in praksa*, br. 6), *Komunist*, 9. 7. 1964, str. 8.
- „ZA slobodu akademske diskusije“, *Praxis*, br. 3–4/1972, str. 612.
- „ZABRANA ’Praksisa’“, *Politika*, 11. 8. 1971, str. 6.
- „ZABRANE – nego šta“, *Večernje novosti*, 27. 8. 1971, str. 2.
- ZAREZ, „Dossier Kangrga. Odbrana Sokratova“, *Zarez*, 17. 11. 2005, str. 11–13.
- Igor ZIDIĆ, „Viši ideali ili filozofija s vrha mača (Bilješke za skupni portret četiri jahača apokalipse)“, *Kolo*, br. 6/1968, str. 512–530.
- Boris ZIHERL, „Neki problemi i primedbe“ (reč na Osmom kongresu SKJ), *Praxis*, br. 2/1965, str. 255–256.
- Boris ZIHERL, „O alijenaciji ili samoootuđenju čoveka“, *Komunist*, XXII/1964, br. 363, 16. 4. 1964, str. 6, 139, 24. 12. 1959, str. 9.
- Boris ZIHERL, „Socijalistička politika i dezalijenacija čoveka“, *Komunist*, XXII/1964, br. 377, 30. 7. 1964, str. 6, 139, 24. 12. 1959, str. 8, i br. 378, str. 8.
- Boris ZIHERL, „O objektivnim i subjektivnim uslovima dezalijenacije u socijalizmu“, *Komunist*, XXII/1964, br. 396, 3. 12. 1964, str. 8.
- Boris ZIHERL, „Nešto o filozofiji i sociologiji danas. Povodom ovogodišnjeg save-
tovanja jugoslovenskih filozofa i sociologa u Sarajevu“, *Komunist*, XVII/1959, br. 139, 24. 12. 1959, str. 9.
- Jure ZOVKO, „Filozofi bi trebali biti savjest društva“, *Vjesnik*, 10. 3. 1996.
- Jure ZOVKO, „Studiranje Hrvatske“, *Nedjeljna Dalmacija*, 10. 2. 1995.
- J. ZOVKO, „Humanističke i društvene znanosti“, *Vjesnik*, 10. 3. 1996.
- J. ZOVKO, „Tako je govorio Kangrga“, *Novi list*, 9. 4. 1996.
- Jure ZOVKO, „Napadaju me oni koji su napisali više knjiga nego što su ih sami pro-
čitani“, *Vjesnik*, 7. 12. 1997.
- J. ZOVKO, „Nikome se nije zbog političkih uvjerenja prijetilo otkazom“, *Jutarnji list*, 9. 6. 1999.

- Marko ZUBAK, „Praxis: Neuspjeh kritičkog marksizma“, *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenoga 2009, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010, str. 347–359.
- Sharon ZUKIN, „Beyond Titoism“, *Thelos*, no. 44/1980.
- Mladen ZVONAREVIĆ, „Idejna borba na višem kvalitetnom nivou“, *Vjesnik*, 19. maj 1966, str. 2.
- Andreja ŽAPČIĆ, „In memoriam Prof. dr Milanu Kangrgi“, *Radio 101*, Zagreb, 27. 4. 2008.
- Želimir ŽILNIK, „Mislio sam da Jugoslavija postaje normalna zemlja“ (intervju sa Borisom Budenom), *Identitet*, maj 2004.
- „ŽIVIMO li u znaku postvarenja. Korčulanska ljetna škola (16–26. augusta)“, *Borba*, 27. 8. 1967.
- Miladin ŽIVOTIĆ, „Marksova teorija otuđenja“, *Filozofski pregled*, I/1959, br. 2, str. 34–43.
- Miladin ŽIVOTIĆ, „Može li se ovako polemisati“ (odgovor Branku Prnjatu i Komunistu), *Praxis*, br. 2/1965, str. 297–299.
- Miladin ŽIVOTIĆ, „Pirova pobjeda“ (intervju, razgovor vodio Vladan Desnica), *Arkzin*, br. 47, 15. 9. 1995.
- Miladin ŽIVOTIĆ, „Marksizam – pozitivistička ili negativistička filozofija“, *Gledišta*, III/1962, br. 10, str. 1359–1371.
- Miladin ŽIVOTIĆ, „Moral, etika, marksizam“, *Problemi filozofije marksizma*, Beograd 1967, str. 307–339.
- Miladin ŽIVOTIĆ, „Marksova teorija otuđenja“, *Filozofski pregled*, br. 2/1953.
- Miladin ŽIVOTIĆ, „Patriotizam i socijalizam (Svetozar Marković i Dimitrije Tucović o nacionalnom pitanju)“, *Praxis*, br. 3–4/1972, str. 487–518.
- Miladin ŽIVOTIĆ, „Za kontinuitet kritičkog stava“, *Borba*, 2. 6. 1989.
- Miladin ŽIVOTIĆ, „Socijalizam i masovna kultura“, *Praxis*, br. 2/1964, str. 258–268.
- Miladin ŽIVOTIĆ, „San kao podvig. Uz izlazak *Odabranih dela* M. Kangrge“, *Borba*, 12. 4. 1990.
- Miladin ŽIVOTIĆ, „Stari i novi 'usrećitelji naroda'“, *Intervju*, 12. 4. 1991.
- Slavoj ŽIŽEK, „Prema politici istine“, *Zarez*, III/60–61, 19. 7. 2001.
- Antun ŽVAN, „O radikalnoj desnici i socijalizmu“, *Kulturni radnik*, br. 2/1972, Zagreb.
- Antun ŽVAN, „Jasnije odresiti pojmove“, *Filosofija*, br. 1/1972.
- Dušan ŽUBRINIĆ, „Zašto Marx? Uz zbornik: *Zbilja i kritika*“, *Zarez*, 17. 1. 2002.
- Dušan ŽUBRINIĆ, „Sloboda mišljenja i društveno nasilje“ (prikaz recenzije knjige: *Sloboda i nasilje*), pisano za objavljivanje u Sarajevu, rukopis ustupljen autoru 28. 10. 2003.
- Ozren ŽUNEC, „Djelo filozofije. O 'angažiranoj filozofiji'“, *Theoria*, br. 3–4, 1984.
- Slobodan ŽUNJIĆ, „Habermas i praxis filozofija“, *Theoria*, br. 1–2/1983, str. 79–97.

Slobodan ŽUNJIĆ, „Mihailo Marković – praktična egzistencija kritičke nauke“, predgovor za *Izabrana dela Mihaila Markovića*, tom 1, BIGZ, GENES-S štampa, SKZ, Beograd 1994.

Slobodan ŽUNJIĆ, „Politika jednog 'teorijskog' osporavanja praxis-filozofije“, *Pitanja*, god. XVIII, br. 3–4/1988, str. 79–87.

Severin ŽURAVICKI, „Stvaralački marksizam ili ljevičarski 'radikalizam'?“, *Praxis*, br. 1/1971, str. 150.

Gerhart WIELINGER, „Die 'Sommerschule in Korcula: Utopie und Realität“, *Kleine Zeitung*, 15. September 1971, S. 4.

Indeks imena

- Acković, Aleksandar 91
Adorno, Teodor (Adorno, Theodor W.) 77, 78
Ajzenštajn, Sergej Mihajlovič 78
Akselos, Kostas (Axelos, Kostas) 157, 213, 262, 265
Aleksandar Makedonski 95, 202, 270
Alen, Džordž (Allan, George) 14
Aleksander, Ditrih (Alexander, Dietrich) 242
Altizer, Luj (Althausser, Louis) 75
Anaksagora 69
Anderson, Rejmon (Anderson, Raymond) 256
Andrić, Ivo 326, 365
Anić, Alen 48
Antić, Zdenko 247, 249, 254–257, 260, 262, 263
Apel Karl-Oto (Apel, Karl-Otto) 157
Aralica, Ivan 213
Arandelović, Jovan 18, 56, 68, 69, 80, 201, 347
Arbutina, Zoran 109
Aristotel 202, 324
Arsić, Mirko 27
Arto, Andre (Arato, Andrew) 426
Avineri, Šlomo (Avineri, Shlomo) 237, 265
Baće, Maks 172
Bakarić, Vladimir 11, 13, 57, 149, 158, 159, 164, 170, 173–176, 178–182, 184, 186, 188, 196, 208, 229, 240, 247, 249, 250, 264, 370, 372, 374, 384, 385, 418, 425
Bakočević, Aleksandar 250
Banić Pajinić, Erna 134
Barbalić, Damir 130, 132, 134, 135
Barliney, 221
Bart, Rolan (Barthes, Roland) 75
Baso, Lelio (Basso, Lelio) 265
Basta, Danilo 84, 112, 137, 295
Bašić, Mate 48, 371
Bauman, Zigmund (Bauman, Zygmunt) 44, 118, 265
Bazala, Albert 134, 242
Bečković, Matija 351
Bekon, Frensis (Bacon, Francis) 29
Bel, Danijel (Bell, Daniel) 256
Bel, Hajnrih (Böll, Heinrich) 260
Belančić, Milorad 109, 153
Benda, Žilijen (Benda, Julien) 118, 329
Benhabib, Šejla (Benhabib, Seyla) 426
Benjamin, Valter (Benjamin, Walter) 78
Berković, Eva 201
Bernštajn, Ričard J. (Bernstein, Richard J.) 14
Bertolino, Milorad 182
Besarević, Zdravko 267
Bešker, Inoslav 189

- Bezić, Krešo 320
 Bijedić, Džemal 212
 Bilandžić, Dušan 184
 Bilić, Jure 240, 301, 417
 Bisenić, Dragan 335
 Bjelinska, Katarina 158
 Bloh, Ernst (Bloch, Ernst) 30, 76–78, 131,
 133, 190, 213, 226, 232, 262, 265,
 282, 269, 334, 365, 371
 Bogdanić, Luka 158
 Bogomolov, A. S. 236
 Bolčić, Silvano 82
 Bonacci Skenderović, Dunja 246–249,
 252, 263
 Borjan, Božidar 185
 Bosnar, Marijan 288, 373
 Bošković, Ruđer Josip 242, 294
 Bošnjak, Branko 16, 22, 23, 30, 32, 37, 40,
 49, 62, 72, 76, 77, 80, 106, 134, 145,
 146, 162, 189, 201, 223, 254, 255, 310,
 341, 402
 Bošnjak, Stanko 76
 Botomor, Tom (Bottomore, Tom) 265
 Božić, Mirko 258
 Bracanović, Tomislav 130, 131
 Brdar, Milan 115–118, 129, 13, 213
 Breht, Bertolt (Brecht, Bertolt) 78
 Brentano, Franc (Brentano Franz) 31
 Brežnjev, Leonid Iljič 241, 244
 Brida, Marija 201
 Brković, Savo 337
 Broz, Josip Tito 13, 17, 27, 57, 108, 112,
 117, 118, 127, 149, 154, 158, 159, 163,
 164, 166, 168, 170, 171, 175, 179, 181,
 182, 185–188, 190, 196, 197, 200–202,
 208, 210, 211, 220, 224, 240, 248, 251,
 252, 256, 257, 259–262, 269, 270,
 276–278, 284, 294, 298, 309, 311,
 312, 334, 342, 371, 382, 421
 Brus, W. 44
 Bujanja, Pavle 242
 Budak, Mile 174, 284
 Buden, Boris 134, 305, 328–330
 Budiša, Dražen 301, 312
 Bugnariju, Teodor (Bugnariu, Theodor)
 221
 Buha, Aleksa 51, 78, 90, 272, 365
 Buljan, Ivica 318, 319
 Burdije, Pjer (Bourdieu, Pierre) 118
 Butorac, Tomislav 91
 Cekić, Miodrag 242
 Cerović, Stanko 274
 Cimerman, Stjepan 134
 Crvenkovski, Krste 210
 Cvitan, Grozdana 42
 Cvjetičanin, Veljko 24, 49, 62, 83, 255,
 284, 378, 402
 Čaćinović, Nadežda 49, 272
 Čaldarović, Mladen 51, 52, 77, 78, 178,
 189, 418
 Čalić, Dušan 184
 Čaušesku, Nikolae (Ceausescu, Nicolae)
 277
 Čavoški, Kosta 112, 253, 295, 421
 Čeroni, Umberto (Cerroni, Umberto)
 90, 284
 Česnokov, D. I. 230, 231
 Čičak, Ivan Zvonimir 312, 316
 Čolaković, Rodoljub 206
 Čolević, Radovan 65, 66
 Čomski, Noam (Chomsky, Noam) 78,
 120, 125, 256
 Čović, Ante 49, 50
 Čubrilović, Vasa 201
 Čano, Galeaco (Ciano Galeazzo) 365
 Ćimić, Esad 52
 Ćirilo 294
 Ćirković, Sima 259, 261
 Ćosić, Dobrica 56, 80, 213, 318, 327,
 328, 334, 341, 343, 347, 356, 360,
 417, 421
 Ćosić Vukić, Ana 83, 187, 197

- Dabčević Kučar, Savka 57, 113, 159, 170, 173, 181, 209, 210, 247, 250, 261, 309, 314
- Daković, Nenad 57, 63, 66–69, 74, 75, 127, 147, 272, 364, 384
- Damnjanović, Milan 77, 145
- Damnjanović, Zvonko 182, 188
- Danojlić, Mića 91, 203, 204
- Darendorf, Ralf (Dahrendorf, Ralf) 118
- Davičo, Oskar 258
- Davidović, Radivoje Kepa 229, 252, 257, 258
- Debenjak, Božidar 375
- Dedijer, Vladimir 206
- Denić, Živojin D. 93–99
- Derida, Žak (Derrida, Jacques) 75, 77
- Despot, Branko 42, 49, 322
- Despot, Đuro 176
- Dils, Herman (Diels, Hermann) 77, 133
- Dimitar, Dimitrov 54
- Dodig, Goran 312
- Dolanc, Stane 197
- Donat, Branimir 212
- Dragičević, Adolf 142
- Dragišić, Juraj 294
- Dragosavac, Dušan 149, 170, 181, 205–207, 240, 255, 256, 260, 381, 417
- Drakulić, Slobodan 49
- Dražković, Dragomir 202
- Dražić, Milena 66
- Duraković, J. 388
- Đapić, Goranko 189
- Đilas, Milovan 63, 164, 165, 167, 175, 176, 208, 259, 271, 276, 277, 319
- Đinđić, Zoran 56, 69, 70, 112, 125, 153–156, 159, 260
- Đodan, Šime 149, 159, 181, 184, 188, 240, 247, 311, 312, 313, 325, 370
- Đujić, Momčilo 287
- Đukanović, Milo 360
- Đuretić, Jagoš 201, 382, 383
- Đurić, Mihailo 30, 32, 35–37, 39, 40, 46, 54, 56, 62, 68, 69, 80, 82, 90, 136, 137, 145, 157, 242, 249, 250, 251, 253
- Egerić, Miroslav 295
- Ekmečić, Milorad 363
- Engels, Fridrih (Engels, Friedrich) 31, 76, 77, 78, 100, 116, 232, 414, 422
- Eriksen, Jens-Martin 60
- Falout, Željko 182, 183
- Fetčer, F. (Fetcher Irving) 226
- Fiamengo, Ante 50, 82, 83
- Fihte, Johan Gotlib (Fichte, Johann Gottlieb) 77, 133, 157
- Filipović, Muhamed 50–54, 77, 78, 138, 182, 336, 365, 418
- Filipović, Nikola 184
- Filipović, Vladimir 77, 134, 180, 242
- Fink, Eugen 29, 30, 34, 371
- Fišer, Ernst (Fischer Ernst) 244, 245
- Flego, Gvozden 143, 157, 317, 321, 376
- Flek, Hans-Georg (Fleck, Hans-Georg) 246, 247
- Fo, Dario 283
- Focht, Ivan 11, 51, 52, 77, 78, 413
- Fojerbah, Ludvig (Feuerbach, Ludwig) 106
- Folkman Šluk, Karl Hajnc (Folkman-Schluck, Karl Heinz) 265
- Frankel, Čarls (Frankel, Charles) 256
- Frihand, Marek (Frichand, Marek) 221
- Frojd, Zigmund (Freud, Sigmund) 74
- From, Erih (Fromm, Erich) 30, 78, 79, 221, 232, 262, 265, 338, 339, 360, 371, 418
- Fusi, Gabriela (Fusi, Gabriella) 157
- Gadamer, Hans Georg (Gadamer Hans-Georg) 77
- Gagro, Božidar 255

- Gamser, Dušan 246
 Ganovski, Sava 221
 Garašanin, Ilija 151
 Garnett, Simon 60
 Garodi, Rože (Garaudy, Roger) 221, 231, 244, 245
 Gebels, Jozef (Goebels, Joseph) 319
 Geren, Danijel (Geren, Daniel) 265
 Geršković, Leo 138
 Gidens, Entoni (Giddens, Anthony) 125
 Gligorijević, Milo 169
 Gluščević, Boško 201
 Gojković, Boro 51, 52
 Goldman, Lisjen (Goldmann, Lucien) 30, 213, 221, 226, 237, 338, 371
 Golubović, Veselin 103–106, 109, 317
 Golubović, Zagorka 18, 27, 30, 32, 40, 55, 56, 60–62, 67, 69, 72, 77, 78, 80, 82, 83, 84, 121, 155–157, 172, 178, 197, 201, 213, 216, 221, 250–252, 254, 257, 295, 296, 308, 341, 342, 345–349, 371, 412, 415, 418, 423
 Goričar, Jože 201
 Gorupić, Drago 81
 Graovac, Igor 246, 247
 Grapčanović, Hasan 240
 Grgurev, Vinko 313, 322
 Grinvald, Oskar (Gruenwald, Oskar) 14
 Grlić, Danko 16, 22, 23–25, 30, 32, 36, 38–41, 46, 49, 54, 62, 76, 77, 80, 88, 90, 91, 99, 106, 132, 134, 143, 152, 162, 165, 173, 201, 221, 223, 224, 226, 228, 239, 240, 253, 268, 269, 283–288, 295–297, 368, 413, 422
 Grujić, Marinko 176, 177, 181, 193, 247
 Gučetić, Nikola 294
 Gurvić, Žorž (Georges, Gurvitch) 77
 Habermas, Jirgen (Habermas, Jürgen) 30, 59, 88, 111, 131, 157, 262, 265, 282, 360, 371
 Hajdeger, Martin (Heidegger, Martin) 29, 31–34, 59, 77, 125, 133, 134, 232, 242, 421, 422
 Han, Antun 176
 Hartman, Nikolaj (Hartmann, Nikolai) 31, 77
 Haverić, Tarik 53
 Hegel, Georg Vilhelm Fridrih (Hegel, Georg Wilhelm Friedrich) 59, 77, 124, 134, 139, 192, 202, 204, 241–243, 301, 304, 305
 Heler, Agneš (Heller, Agnes) 30, 69, 190, 262, 265, 371, 426
 Helvecije Klod Adrijan (Helvetius, Claude Adrien) 77
 Hercen, Aleksandar Ivanovič 273
 Himmelstrand, Ulf (Himmelstrand, Ulf) 241
 Hiršović (Hirszovicz) 44
 Hitler, Adolf 265, 300, 319, 332
 Hodža, Enver 141, 147, 277
 Hodža, Hajredin 375
 Hodžić, Alija 49, 69, 80, 81
 Hofman, Džon (Hofmann John) 236–239
 Hol, Gas (Hall, Gus) 244
 Holjevac, Vječeslav 175, 179, 180, 312
 Homer 304
 Honneth, Axel 105
 Horkhajmer, Maks (Horkheimer, Max) 77
 Horovic, Irvin Luis (Horowitz, Irving Louis) 252
 Horvat, Branko 35, 201
 Hribar, Spomenka 343
 Hribar, Tine 343
 Hruščov, Nikita Sergejevič 228
 Hudelist, Darko 317
 Hudoljetnjak, Boris 102
 Humbolt, Vilhelm fon (Humboldt wilhelm von) 31
 Humo, Avdo 196
 Huserl, Edmund (Husserl, Edmund) 29, 31

- Ibrahimpasić, Besim 37, 51–54, 78
Ignjatović, Dragoljub 83
Ilijevski, Mitko 54
Indić, Trivo 55, 56, 62, 201, 216, 295,
296, 331
Isaković, Antonije 337, 357
Ivančić, Viktor 314
Ivanova, M. V. 229–231
Ivanović, Dragiša 229, 252
Ivičević, Jozo 325
Izetbegović, Alija 328, 337
- Jakšić, Božidar 47, 51, 52, 60, 61, 186,
201, 221, 240, 241, 267, 277, 297,
306, 342, 346, 360, 368, 372, 412,
413, 419, 423
Janković, Ivan 213
Jaspers, Karl 31, 78
Jeftić, Miloš 340, 346, 348, 351, 353–357,
359, 361, 362, 377
Jeljcin, Boris 361
Jeremić, Dragan 145
Jerman, France 375
Ježić, Mislav 320, 322
Jokanović, Vlado 78
Josif, Enriko 344
Jovanović, Dragan 127, 360
Jovanović, Rastko 112
Jovčuk, Mihail Trifonovič (Iovčuk) 25,
221, 222
Jović, Borisav 362, 363
Jović, Mirko 332
Judin, Pavel Todorovič 228, 240
Julijus, Oswald (Julius, Oswald) 14
- Kačarević, Slavoljub 191, 335
Kalan, Valentin 375
Kalapoš, Franjo 376
Kale, Pino 247
Kalebić, Gracijano 157
Kaligula, Gaj Cezar 95
Kalin, Boris 90
- Kalođera, Dušan 374
Kami, Alber (Camus, Albert) 77
Kanazir, Dušan 357, 423
Kancclajter, Boris (Kanzleiter, Boris) 181
Kangrga, Milan 16, 18, 22–24, 27, 29,
30, 32, 35, 40, 41, 46–50, 52, 62, 63,
72–74, 76, 77, 80, 83, 88, 90, 91, 99,
106, 114, 119–126, 131, 132, 134,
137–143, 145–147, 157, 158, 162, 170,
173, 175, 179, 180, 184–186, 188–190,
201, 210, 223, 224, 228, 230, 242,
247, 255, 267, 283–285, 288, 295,
300–307, 310, 313, 316–324, 330,
341, 342, 364, 368, 369, 371–375,
378–381, 417–419, 422, 424
Kant, Imanuel (Kant, Immanuel) 74,
119, 124, 133, 301, 305, 324
Karabegović, Osman 196, 197
Karadžić, Radovan 271, 365
Karadžić, Vuk 294
Karađorđe (Petrović, Đorđe) 151, 334
Karađorđević, Aleksandar 355
Karađorđević, Tomislav 341
Kardelj, Edvard 149, 164, 165, 171, 186,
208, 210, 212, 228, 230, 240, 424
Karens, Džo (Carens, Joseph) 361, 362
Kasirer, Ernst (Cassirer, Ernst) 77, 133
Kasu, Žan (Cassou, Jean) 362
Kašiković, Dragiša 118
Katić, Duje 176
Kaufman, Arnold (Kaufmann, Arnold)
221
Kavčič, Stane 197
Kele, V. Ž. 222, 223
Kemner, Karl Hajnrh 116
Kermauner, Taras 77, 343
Kičing, Gavin (Kitching, Gavin) 14
Kinzli, Arnold (Künzli, Arnold) 157, 284
Kiš, Danilo 125, 271, 329
Klajn, Mateus (Klein, Mattäus) 221
Klasić, Hrvoje 158, 181, 184, 185, 189,
191, 192
Klauški, Tomislav 306
Knežević, Božo 242

- Knjazev Adamović, Svetlana 151, 152, 201, 222, 341
- Koen, Robert (Cohen, S. Robert) 256, 262
- Kojen, Leon 112
- Kolakovski, Lešek (Kolakowski, Leszek) 30, 44, 63, 78, 90, 131, 231, 241, 262, 265, 371
- Kolarić Kišur, Vesna 24, 415
- Komarica, Zvonimir 325
- Komatina, Milija 197, 202, 240
- Konstantinov, F. 224, 228
- Kont, Ogist (Comte, Auguste) 235
- Kopnin, P. V. 222, 223
- Kopren, Ivan 133
- Korać, Veljko 11, 30, 32, 37, 40, 56, 62, 63, 77, 78, 88, 91, 94, 96, 162, 172, 201, 228, 424
- Kordić, Ivan 380
- Korš, Karl (Korsch, Karl) 237
- Kosik, Karel 30, 45, 78, 89, 231, 244, 251, 262, 265, 371
- Kosing, Alfred 205, 207, 228, 229, 240, 265
- Kostić, Cvetko 201
- Koštunica, Vojislav 112, 124, 197
- Koutler, D. 237
- Kouts, Ken (Coates, Ken) 257
- Kovač, Mirko 213, 214
- Kovačević, Dušan 265
- Kovačević, Milan 112, 150, 151, 155
- Kovačić, Branislav 266
- Kovaljčuk, A. S. 222, 223
- Kozomara, Mladen 84, 112, 137
- Kozomara, Olga 52
- Kožul, Franjo 182
- Kraljević Bašić, Iva 158, 175, 179, 180
- Krestić, Vasilije 60, 201, 357, 423
- Krešić, Andrija 27, 30, 33, 36, 40, 51, 52, 56, 62, 76–78, 80, 102, 121, 138, 146, 162, 165, 173, 201, 202, 219–221, 224, 298–300, 308, 341, 368, 372, 383
- Kristl, Zvonimir 253
- Krleža, Miroslav 274, 329, 361
- Kroker, Dejvid (Crocker, David) 14, 56, 416
- Kropotkin (Petar Aleksijevič) 232
- Krušelj, Željko 306, 318
- Kučinar, Zdravko 18, 56, 84, 89–92, 112, 190, 191
- Kujundžić, Nedeljko 102, 240, 319–321
- Kukoč, Mislav 49, 135–148, 272, 321, 380
- Kulaši, Muhamedin 54
- Kulenović, Skender 203
- Kulić, Mišo 40
- Kulišić, Špiro 337
- Kuljić, Todor 276–278
- Kurtović, Todo 240
- Kusturica, Emir 348
- Kušelj, Gorazd 201
- Kuvačić, Ivan 16, 18, 23, 24, 27, 30, 33, 38, 46, 48, 49, 51, 61, 62, 67, 72, 77, 80, 82, 83, 106, 131, 152, 162, 165, 201, 209, 220, 224, 225, 227, 228, 255, 256, 283, 297, 298, 310, 322, 341, 374, 381, 384, 412
- Kuzmin, V. P. 222, 223
- Lajbnic, Gotfrid Vilhelm (Leibniz, Gottfried Wilhelm) 77, 133
- Lakan, Žak (Lacan, Jaques) 74, 75
- Lakićević, Dragan 69–72, 129, 154, 383
- Lange, Erhard 242
- Langer, Suzana (Langer Sussane) 78
- Lasić, Stanko 314–315
- Lefevr, Anri (Lefebvre, Henri) 30, 84, 89, 133, 202, 221, 226, 231, 237, 262, 265
- Lej, Herman (Ley, Hermann) 221
- Leković, Dragutin 100, 229, 242
- Lenjin, Vladimir Iljič 31, 77, 96, 116, 198, 223, 227, 231, 238
- Lešaja, Ante 18, 319, 375, 378, 412
- Levi, A. Vilijam (Levy A. W.) 91, 221
- Levi-Stros, Klod (Levi-Strauss, Claude) 75, 78
- Liotar, Fransoa (Lyotard, Jean-François) 75, 118

- Lisinski, Zvonimir 203, 204
Lombardo Radiče, Lucio 219, 265
Lorenc, Konrad (Lorenz, Konrad) 289
Lorković, Hrvoje 370
Lošonc, Alpar 72, 74, 75
Lovrić, Jelena 34, 241
Lozica, Nikša 373
Lukač, Đerđ (Lukács, Georg) 30, 77, 151, 223, 237, 263
Lukas, Filip 311
Lukić, Aleksandar 306
Luksemburg, Roza (Luxemburg, Rosa) 77
- Maček, Vladko 299
Majdak, Stjepan Štef 372
Majer, Boris 230
Makluan, Maršal (McLuhan Marshall) 78
Maksimović, Ivan 357
Maksimović, Miodrag Maks 79
Malavrazić, Đorđe 181
Male, Serž (Mallet, Serge) 221, 265, 269
Maloča, Mladen 168
Mandić, Igor 258
Mandić, Oleg 76, 77, 99, 202
Mandić, Petar D. 337
Manhajm, Karl (Mannheim, Karl) 78
Mao, Cedong 218, 277
Marek, Frichand (Marek, Fritzhand) 78
Marin, Ante 24
Marjanović, Joco 182
Marjanović, Jovan 201
Marković, Dragoslav 258
Marković, Franjo 134
Marković, Mihailo 11, 12, 28, 30, 32, 35, 40–42, 49, 55–65, 68, 71, 72, 76, 78–80, 82, 83, 88, 89, 94, 97–99, 109, 110, 112, 113, 121, 131, 136, 143–146, 157, 158, 172, 182, 184, 190, 197, 201, 216, 221, 222, 228, 242, 243, 250, 252, 255, 257, 271, 295, 296, 313, 314, 327, 328, 337–364, 377, 383–385, 413, 414, 416, 419
Marković, Milenko 253
Marković, Mirjana 334, 340, 362, 383, 418, 423
Marković, Piljo 213
Marković, Svetozar 242, 294
Marks, Karl (Marx, Karl) 27–29, 31, 32, 39, 40, 48, 58, 66, 74, 76–78, 92, 93–98, 100, 102, 103, 105, 106, 108, 109, 113, 116, 119, 124, 129, 133, 136, 137, 139, 140, 142–145, 148, 151, 152, 154, 157, 159, 172, 176, 190, 191, 194, 198, 207, 213, 214, 219, 223, 226–228, 232, 233–235, 237–239, 242, 261, 271, 279, 299, 301, 304, 305, 338, 344, 362, 381, 391–394, 413, 414, 416, 418, 422
Markus, Zlatko 370
Markuze, Herbert (Marcuse, Herbert) 30, 131, 38, 77, 89, 125, 190, 213, 226, 232, 237, 256, 265, 239, 282, 338, 360
Martić, Milan 359, 420
Marulić, Marko 324
Mastilović, Dejan 182
Mašić, Slobodan 12
Matoš 122
Matvejević, Predrag 113, 258
Medaković, Dejan 201, 423
Mekbrajd, Vilijam L. (McBride, William L.) 14, 157
Mekenzi D. (Mackenzie, David) 362
Mekferson, C. B. (Macpherson C. B.) 361
Mendel 77
Mengele, Jozef 120
Merlo-Ponti, Moris (Marleau-Ponty, Maurice) 31
Mičeta, Luka 293, 334
Mičić, Zagorka 229
Mićović, Vojislav 261
Mićunović, Dragoljub 38, 40, 55, 56, 62, 65, 72, 80, 121, 125, 152, 153, 165, 185, 189, 201, 202, 216, 250, 341, 347
Mićunović, Veljko 243–245
Mihailov, Mihajlo 277
Mihailović, Draža 287

- Mihailović, Kosta 337, 357, 423
 Mihaljević, Nikica 370
 Mijanović, Vladimir 185, 189
 Mikecin, Vjekoslav 220
 Mikels, Robert (Michels, Robert) 195
 Mikulić, Borislav 61, 62, 72, 73, 134, 135, 154
 Mikulić, Branko 149, 196, 197, 365
 Milanović, Dafina 350
 Milat, Petar 412
 Milić, Goran 306
 Milić, Vojin 37, 38, 56, 62, 77, 80, 91, 201, 250
 Milićević, Niko 193, 203
 Milosavljević, Peđa 258
 Miloš, (Obrenović), knjaz 151
 Miloš, Česlav 231, 303
 Milošević, Nikola 62, 78
 Milošević, Slobodan 56, 73, 119, 213, 313, 318, 319, 321, 326, 334, 334, 337, 339–341, 346, 347, 349, 351, 353, 355, 357, 362, 363, 417, 418, 421
 Milutinović, Milan 422, 423
 Mimica, Vatroslav 176
 Minić, Milomir 363
 Minić, Miloš 341
 Minović, Živorad 168
 Mirić, Milan 184
 Mistrić, Dragan 152, 153
 Mišćević, Nenad 109
 Mitin, Mark Borisovič 226–228, 231, 240
 Mitrović, Andrej 275
 Mladić, Ratko 306, 326, 355
 Mlinar, Zdravko 201
 Modrić, Sanja 319
 Mokrović, Nikola 158
 Moljković, Ilija 295
 Monro, Džejsms (Monroe, James) 31
 Mor, Tomas (More, Thomas) 119
 Moravski, S. (Morawski, S.) 44, 241
 Mostov, Džuli 368
 Muhić, Fuad 50, 52, 90, 182, 199, 203, 240, 272, 424
 Mujadžević, Dino 158, 173, 175, 179–181, 385
 Muminović, Rasim 51, 52, 272, 365, 366
 Musolini, Benito 319
 Nadaždin, Milivoj 337
 Nađ, Imre 176
 Nansi, Žan Lik (Nancy, Jean-Luc) 157
 Napoleon, Bonaparte 202
 Nedeljković, Dušan 63, 100, 145, 199, 202, 229, 242, 413, 414
 Nedić, Milan 287
 Nemanjić, Sava 294
 Nevil, Pjer (Naville Pierre) 213
 Niče, Fridrih (Nietzsche, Friedrich) 31, 297
 Nikezić, Marko 261
 Nikolić, Tomislav 339, 421
 Nikolin, Ljubiša 65
 Novak, Božo 181
 Novaković, Relja 201
 Novaković, Staniša 203
 Nožinić, Milan 179, 180
 Obradović, Dositej 294
 Odujev, S. F. 222, 223
 Ognjenović, Predrag 201
 Ognjenović, Tomislav 65
 Olport, Gordon V. (Allport, Gordon W.) 290
 Onestin, Cvitan 176
 Orvel, Džordž (Orwell, George) 151, 257
 Paci, Enzo 30, 34
 Palme, Ulof (Palme, Olof) 241
 Pantelić, M. 168
 Paraga, Dobroslav 203, 271
 Parson, Hauard L. (Parson, Howard L.) 14, 284
 Pašić, Nikola 151, 334

- Pavelić, Ante 284, 287
Pavičević, Borka 211, 221, 253, 295
Pavičević, Vuko 63, 77, 100, 169
Pavletić, Vlatko 149, 159, 176, 177, 181,
188, 240, 312–314, 325, 370
Pavlović, Branko 77
Pavlović, Vuk 212
Pažanin, Ante 51, 135
Pečujlić, Miroslav 172
Pejović, Danilo 22, 24, 32, 40, 62, 77, 89,
90, 132, 134, 180, 221, 223, 224, 230,
309, 310, 361, 364, 369, 402, 418
Pekić, Borislav 341
Perasović, Benjamin 336
Peratoner, Ervin 286
Perović, Latinka 149, 261, 341
Pesmazoglu, Stefanos (Pesmazoglou
Stephanos) 18
Petak, Antun 80, 82
Petranović, Branko 206
Petrić, Franjo 242
Petronijević, Branislav 242, 294
Petrović, Asja 18, 53, 375, 419
Petrović, Gajo 9, 12, 15–19, 21–24, 26,
27, 29–35, 40, 41, 43, 47, 49, 52–54,
57, 58, 60, 62–64, 67, 72–74, 76, 77,
79, 80, 83, 84, 88–90, 93, 94, 96, 99,
104–107, 109, 110, 112–114, 120, 121,
125, 131, 134, 137, 139, 140, 142, 143,
145, 146, 148, 154, 157, 162, 165, 172,
173, 175, 179–182, 184, 186, 189, 190,
198, 201, 205, 207, 209–212, 219–221,
223–225, 228–232, 237–239, 242,
243, 247, 249, 254–256, 271, 278,
282–284, 308–310, 315, 317–319, 321,
322, 341, 342, 361, 364, 365, 369–372,
375–378, 380, 382, 384–387, 402,
413, 415, 417–422, 424, 425
Petrović, Miloje 100–104
Petrović, Petar Njegoš 294, 365
Petrović, Sveta 209
Pilar, Ivo 350
Pirjevec, Dušan 32, 51, 88, 91, 201, 242,
365
Pirker, Pero 193
Plačković, Milivoj 176
Platon (Plato) 77, 133
Plavšić, Biljana 342
Plehanov, Georgij Valentinovič 232
Ponoš, Tihomir 191
Poplašen, Nikola 51
Popov, Nebojša 18, 28, 47, 55, 56, 60–62,
65, 72, 83, 118, 120, 121, 164, 170,
175, 181, 183, 184, 187–189, 197,
201, 202, 204, 205–207, 213, 214,
216, 239, 247, 250, 255, 256, 260,
261, 295, 302, 308, 319, 341, 342,
368, 374, 378, 380, 381, 412, 415,
417, 423
Popović, Boško 295
Popović, Bruno 184
Popović, Koča 379, 380
Popović, Milentije 90, 102, 149, 169–171,
173, 240, 417
Popović, Srđa 83
Posavac, Zlatko 132, 285, 286, 322
Pot, Pol 141, 147
Požega, Đuka 378
Prelog, Milan 176
Premec, Vladimir 78
Pribičević, Branko 182, 184, 252
Prnjat, Branko 172
Prohić, Kasim 51, 63, 78
Prudon, Pjer-Žozef (Proudhon,
Pierre-Joseph) 228
Pruha, Milan 221, 231
Puhovski, Žarko 24, 62, 83, 143, 209,
211, 247, 255, 321
Pulig, Srećko 317
Pusić, Eugen 80–82, 415
Račan, Ivica 262
Radeljić Jakić, Slavko 321
Radić, Stjepan 324, 335
Radojčić, Svetozar 201
Rajt, Mils (Wright C., Mills) 77
Rak, Pavle 361

- Ralić, Prvoslav 90, 91, 199, 202, 203, 240, 253, 424
- Ranković, Aleksandar 164, 171, 208, 211, 259, 319
- Ranković, Miodrag 201
- Rasl, Bertrand (Russel, Bertrand) 31, 125, 257
- Ribar, Ivo Lola 208
- Ribar, Veljko 100, 145
- Risman, Dejvid (Riesman, David) 78
- Ristić, Borislav 213
- Riten, Ursula (Rütten, Ursula) 14
- Ritter 113
- Rodin, Davor 94
- Rot, Nikola 201
- Rozak 77
- Rubel, Maksimilijen (Rubel, Maximilien) 221, 265
- Rubi, Mario 260
- Rudež, Tanja 319
- Rumjancev, A. 228
- Rumora, Ante 189
- Rupel, Dimitrij 330, 336, 343
- Rus, Veljko 30, 34, 51, 80, 94, 162, 219, 336
- Rus, Vojan 54, 93, 94, 99, 100, 202, 375
- Saganić, Gvido 370
- Santajana, Džordž (Santayana, George) 77
- Sartr, Žan Pol (Sartre, Jean-Paul) 31, 79, 118, 125, 232, 237, 360
- Savić, Mile 115, 118–124, 126–130
- Savićević, Desanka 90, 138, 242
- Sekulić, Božidar Gajo 52, 412
- Selimović, Meša 203
- Sergejev, Dimitrije 94, 95
- Sesardić, Neven 84, 108–114, 151, 153, 155, 209, 210
- Simeunović, Vojin 51
- Simodi, Zoltan 221
- Sinadinovski, Jakim 229
- Sirovec, Stjepan 14
- Smailagić, Nerkez 51, 77
- Sokolija, Mahir 53
- Sokolović, Džemal 51
- Sokrat 37, 119
- Solženjicin, Aleksandar 55, 271–274, 277
- Somervil, Džon (Somerville, John) 221
- Soros, Džordž (Soros, George) 321
- Spehnjak, Katarina 180
- Spinela, Mario (Spinella, Mario) 220
- Sršen, Ivo 189
- Staljin, Josif Visarionovič 31, 97, 103, 110, 115–117, 145, 151, 163–166, 228, 230, 231, 233, 234, 235, 271, 332, 338
- Stambolić, Ivan 66, 357
- Stambolić, Miloš 78
- Stambolić, Petar 184, 185
- Stanković, Slobodan 240, 241, 247–255, 257–361, 263
- Stanovčić, Vojislav 201
- Starčević, Ante 324
- Stilinović, Mladen 212
- Stjernfelt, Frederik 60
- Stojanović, Lazar 197
- Stojanović, Branimir 72–74
- Stojanović, Milorad 260
- Stojanović, Rade 341
- Stojanović, Svetozar 14, 28, 30, 32, 38–40, 55, 56, 62, 65, 67, 72, 78, 80, 82, 83, 90, 91, 108, 109, 121, 145, 157, 185, 198, 201, 216, 221, 228, 230, 248, 251–255, 257, 258, 285, 286, 295, 341, 359, 360, 364, 415, 416, 421, 422, 426
- Stojiljković, Zoran 197
- Stojković, Andrija 63, 100, 145, 202, 229, 240, 242, 294, 295
- Streker, Elizabet (Ströker, Elisabeth) 157
- Stupar, Dušan 184
- Subotić, Milan 55, 271, 273, 274
- Suhodolski, Bogdan (Suchodolski, Bogdan) 221
- Supek, Ivan 77, 301, 312, 360, 375, 420, 421

- Supek, Rudi 11, 14, 16, 18, 19, 22, 24, 26, 27, 30, 32–34, 36, 40, 41, 46, 47, 49, 62, 64, 67, 72, 76, 77, 80, 82–84, 88, 90, 91, 94, 97–100, 106, 120, 121, 125, 137, 141, 147, 156, 157, 162, 178, 190–193, 198–201, 209–212, 215, 217–219, 221, 223, 226–230, 233–236, 240, 241, 247, 248, 250, 251, 253–256, 260, 264–267, 269, 271, 278, 283, 284, 288–293, 310, 316, 319, 322, 338, 341, 345, 364, 368, 370–373, 375, 383, 385, 386, 402, 415, 417, 420, 425
- Suslov, Mihail Andrejevič 240, 244
- Sutlić, Vanja 12, 32, 40, 51, 52, 73, 74, 77, 78, 94, 103, 137, 138, 140, 143, 146, 184, 189, 365, 375
- Svitak, Ivan 221, 244
- Šaf, Adam (Schaff, Adam) 63, 231
- Šajber, Slavko 255
- Šajković, Radmila 201
- Šarčević, Abdulah 32, 51, 52, 76, 78
- Šegedin, Petar 181, 312
- Šeks, Vladimir 323, 324
- Šeler, Maks (Scheler, Max) 77
- Šer, Garson (Sher, Gerson) 14, 263
- Šešelj, Vojislav 271, 319, 322, 339, 351, 360, 421
- Šešić, Bogdan 40, 63, 100, 145, 229, 242
- Škiljan, Dubravko 320
- Šljivančanin, Veselin 326
- Šmit, Alfred (Schmidt, Alfred) 237
- Šoša, Vilmoš 221
- Šošić, Hrvoje 312, 325
- Špiljak, Mika 85
- Špiljak, Štefa 176, 177
- Štajnberger, Ivan 201
- Štambuk, Vladimir 422, 423
- Štrajn, Darko 260
- Šundov, Zvonko 317
- Šušnjić, Đuro 62, 80
- Šuvaković, Miško 72, 75
- Šušvar, Stipe 83, 124, 149, 169, 202, 248, 250, 253, 255, 258, 304, 316
- Švan, Aleksandar 117
- Švob, Lenjina 230
- Tacit, Kornelije 275
- Tadić, Ljubomir 11, 28, 30, 37–41, 49, 51, 52, 55, 56, 62, 64–66, 72, 77, 78, 80, 82, 91, 121, 153, 157, 171, 173, 182, 185, 191, 201, 202, 214, 216, 228, 242, 252, 257, 269, 278, 283, 293–295, 318, 327–338, 341–343, 346, 359–361, 364, 415, 417, 421, 422
- Tadić, Zorica 66
- Taker, Robert (Tucker, Robert) 157, 265
- Talanga, Josip 134, 380
- Tanović, Arif 51, 52, 182, 223
- Tartalja, Smilja 40
- Tirnanić, Aleksandar 90
- Tkalac, Imbre 303
- Točkić, M. 197
- Todorović, Goran 182, 386
- Tolstaya 271
- Topič, Ernest (Topitsch, Ernst) 56
- Torez, Moris (Thores, Maurice) 202
- Trifunović, Lazar 201
- Tripalo, Miko 57, 159, 174–178, 181, 182, 184, 247, 250, 261, 309
- Trocki, Lav D. (Trotsky, Lev Davidovič) 79, 163, 277, 332
- Tubić, Risto 52
- Tuđman, Franjo 119, 135, 149, 278, 304, 308, 312, 317, 318, 322, 323, 328, 341, 342, 351, 361
- Ugrešić, Dubravka 272, 274, 305, 307
- Urbančić, Ivo 242
- Vajl, Simon (Weil, Simone) 29
- Vajs, Kalman 176

- Vajthed, Alfred Nort (Whitehead, Alfred North) 77
- Varga, I. 262
- Vargas, Mario Ljosa (Vargas, Mario Llosa) 308
- Weber, Maks (Weber, Max) 118, 329
- Velmer, Albreht (Wellmer, Albrecht)
- Veljak, Lino 18, 28, 49, 109, 135, 143, 157, 260, 317, 321, 412
- Veselica, Marko 149, 159, 181, 184, 188, 247, 311, 312, 325, 370
- Vešović, Marko 53
- Vidojević, Zoran 424
- Vidović, Žarko 51, 247
- Viko, Đambatista (Vico Giambattista) 77
- Vilić, Dušan 264–267
- Vindelband, Vilhelm (Windelband, Wilhelm) 134
- Višinski, Andrej 174
- Vitgenštajn, Ludvig (Wittgenstein, Ludwig) 31
- Vlahović, Veljko 58, 143, 182, 230, 417
- Vlaisavljević, Ugo 275, 276
- Vlov, Todor 221
- Volf, Kurt (Wolff, Kurt) 157
- Volters, Beri (Walters, Berry) 261
- Vračar, Stevan 63, 295
- Vranicki, Predrag 11, 16, 23, 24, 28, 30, 32, 39–42, 49, 62, 64, 66, 76, 77, 79, 80, 94, 96, 97, 100, 106, 134, 141, 147, 156, 157, 162, 176, 178, 198, 201, 221, 227, 228, 230, 232, 233, 242, 243, 250, 255, 259, 263, 278, 279, 284, 341, 364, 378, 402, 417, 419, 420
- Vranić, Šime 189, 191
- Vrcan, Srđan 80, 201
- Vrhovec, Josip 250, 253, 254
- Vričko, Domagoj 143
- Vrus, Tomislav (Wruss, Tomislav) 319
- Vučelić, Milorad 389
- Vučić, Aleksandar 421
- Vujadinović, Dragica 342
- Vukmanović, Svetozar Tempo 206
- Wellmer, Albrecht 105, 157
- Zagladin, Vadim 244
- Zaječaranović, Gligorije 168
- Zalar, Vinko 260
- Zalepugin, Saša 176
- Zanardo, A. 262
- Zebot, Cyril A. 252
- Zečević, Slavko 250
- Zenko, Franjo 130, 132
- Zidić, Igor 310
- Ziherl, Boris 54, 172, 199, 202, 205, 207, 230
- Zjuganov, Genadij 271
- Zovko, Jure 321, 380
- Zubak, Marko 158, 159
- Zupan, Bojana 368
- Zupančić, Beno 168
- Zurovac, Mirko 84, 112
- Zvonarević, Mladen 176, 177, 189, 202
- Žabić, Sara D. 158
- Žanko, Miloš 180
- Ždanov, Aleksandar Aleksandrović 240
- Žilnik, Želimir 78
- Živadinović, Petar 127
- Živković, Ljubomir 145
- Živković, Pero 174
- Životić, Miladin 11, 28, 30, 32, 37, 38, 40, 55, 56, 62, 65, 72, 78, 80, 82, 83, 121, 172, 201, 202, 213, 216, 223, 224, 228, 230, 237, 242, 295, 308, 327, 328, 341, 342, 383, 420
- Žubrinić, Dušan 317
- Žun, Antun 201
- Žunjić, Slobodan 84, 109, 111, 112, 136, 137, 144–147
- Žuravicki, Severin 231–233, 234
- Žvan, Antun 77, 79, 80, 184, 295, 296